

T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI KAFKAS CEPHESİ'NDE
TÜRK-RUS MÜCADELESİ (1914-1917)

Süleyman TEKİR

DOKTORA TEZİ

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Nebahat ARSLAN

Kars-2015

T.C
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TÜRKİYE CUMHURİYETİ TARİHİ BİLİM DALI

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI KAFKAS CEPHESİ'NDE
TÜRK-RUS MÜCADELESİ (1914-1917)

Süleyman TEKİR

DOKTORA TEZİ

JÜRİLER

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Nebahat ARSLAN

Başkan: Prof. Dr. Selçuk URAL

Üye: Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

Üye: Doç. Dr. Tuncay ÖĞÜN

Üye: Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU

**Bu çalışma [Kafkas Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinatörlüğü / tarafından [2012-
FEF-35] nolu Doktora tez projesi olarak desteklenmiştir.**

Kars-2015

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Süleyman TEKİR tarafından hazırlanan **Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi (1914-1917)** başlıklı bu çalışma, 10/04/2015 tarihinde yapılan tez savunma sınavı sonucunda [oybirliği] başarılı bulunarak jürimiz tarafından Tarih Anabilim Dalı'nda Doktora tezi olarak (oy birliğiyle) kabul edilmiştir.

TEZ JÜRİSİ ÜYELERİ

Başkan :Prof. Dr. Selçuk URAL

İmza:

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Nebahat ARSLAN

İmza:

Üye : Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR

İmza:

Üye :Doç. Dr. Tuncay ÖĞÜN

İmza:

Üye : Doç. Dr. İsmail EYYÜPOĞLU

İmza:

ONAY

Bu Tez, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../2015 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Unvanı Adı Soyadı

Doç. Dr. Mustafa ÖZDEMİR

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Doktora tezi olarak hazırladığım [*Birinci Dünya Savaşı Kafkas Cephesi'nde Türk-Rus Mücadelesi 1914-1917*] adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

SCIENTIFIC ETHIC STATEMENT

I declare that I complied with the rules of academic and scientific ethics from the proposal stage to the process of completion of the study titled (*Turkish-Russian Struggle in The Caucasian Battle Front Of The First World War*) as a Doctoral Thesis I prepared, that I obtained all information in term Project with the framework of scientific ethics and traditions, that I showed sources to the each quotation I made directly or indirectly in this study I prepared as a term Project in accordance with the writing rules and works which I used have been shown in the bibliography.

10/03/2015

Süleyman TEKİR

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT	II
ÖNSÖZ.....	III
KISALTMALAR	V
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ TARAFLARIN EKONOMİK VE ASKERİ YAPILARI

1.1. RUS ASKERİ FİNANSMANI	26
1.1.2. Ekonomik Yapı	26
1.1.3. Askeri Ekonomi	27
1.1.4. Rusya'nın Savaş Sırasında Aldığı Ekonomik Tedbirler	30
1.1.5. Ordu Donatımının Ekonomiye Yüğü.....	32
1.1.5. Rus Ordusunun Gıda Organizasyonu.....	34
1.1.6. Sağlık Organizasyonu	36
1.1.7. Ulaştırma.....	37
1.1.7.1. Demiryolları.....	37
1.1.7.2. Karayolları	40
1.3. RUS ORDUSU.....	40
1.3.1. I. Dünya Savaşı Öncesi Rus Ordusu'nun Yapısı	40
1.3.2. Rus Kara Kuvvetleri	41
1.3.2.1. Piyade	44
1.3.2.1.1. Silah ve Teçhizat	45
1.3.2.2. Süvari.....	46
1.3.2.3. Topçu	47
1.3.2.4. Taktik.....	49
1.3.3. Seferberlik.....	50

1.4. TÜRK ASKERİ FİNANSMANI.....	56
1.4.1. Ekonomik Yapı	56
1.4.2. Ulaştırma.....	61
1.4.2.1. Demiryolları.....	61
1.4.2.2. Karayolları	63
1.5. TÜRK ORDUSU	65
1.5.1. Birinci Dünya Savaşı Öncesi Türk Ordusu.....	65
1.5.2. Kara Kuvvetleri.....	71
1.5.2.1. Sefer Kuruluşu	75
1.5.2.1.1. Askeri Personel	78
1.5.3. Ordunun Donatımı.....	79
1.5.3.1. Giyim Kuşam	79
1.5.3.2. Silah ve Teçhizat	81
1.5.3.3. Beslenme	84
1.5.3.4. Sağlık.....	85
1.5.4. Seferberlik.....	86

İKİNCİ BÖLÜM

KÖPRÜKÖY AZAP MUHAREBELERİ

2.1. Cephe Bölgesi	88
2.1.1. Savaş Alanının Coğrafyası	88
2.1.3. Nüfus.....	96
2.2. Savaş Öncesi Osmanlı-Rus Sınırında Yaşanan Gelişmeler	97
2.3. Kafkas Cephesinde Tarafların Askeri Kuvvetleri	110
2.3.1. Rus Kuvvetleri	110
2.3.2. Türk Kuvvetleri	114
2.3.3. Kuvvetlerin Karşılaştırılması.....	120
2.4. Rusların Sınırı Geçmesi ve İlk Muharebeler.....	122
2.4.1. Köprüköy Muharebeleri	130
2.4.1.1. Türk Ordusu	130
2.4.1.2. Rus Kafkas Ordusu	130
2.4.1.3. 5-7 Kasım 1914 Muharebeleri	131
2.4.1.4. 8-12 Kasım 1914 Muharebeleri	140
2.4.1.5. Köprüköy Mevzilerinin III. Ordu Tarafından İşgali	153
2.4.1.6. Türk Ordusu'nun Takip Harekâtı.....	157
2.4.2. Azap Muharebeleri	162

2.4.2.1. 16-28 Kasım 1914 Muharebeleri	162
2.4.2.2. III. Ordu Komutanı'nın Geri Çekilme Kararı	170
2.4.3. Köprüköy ve Azap Muharebelerinin Askeri Sonuçları	173
2.4.4. Karadeniz Kıyı Şeridinde Yaşanan Muharebeler	177
2.4.5. İaşe Konusunda Yaşanan Sıkıntılar	189
2.4.6. Sağlık Konusunda Yaşanan Sıkıntılar	193

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SARIKAMIŞ TÜRK TAARRUZU

3.1. Taarruz Öncesi Tarafların Durumu	196
3.1.1. Türk Ordusu'nun Taarruz Planı	201
3.1.2. Rus Planı	204
3.2. Türk Taarruzu	205
3.2.1. Taarruz Öncesi Türk Ordusu'nun Konuşu	209
3.2.2. Taarruz Öncesi Rus Ordusu'nun Konuşu	210
3.2.3. Sarıkamış Coğrafyası ve Önemi	210
3.3. Sarıkamış Harekâtı	211
3.3.1. 22-23 Aralık 1914 Muharebeleri	211
3.3.2. 24 Aralık 1914 Muharebeleri	223
3.3.2.1. Rus Kafkas Ordusu'nda Yeniden Yapılanma	228
3.3.3. 25 Aralık 1914 Muharebeleri	231
3.3.4. 26 Aralık 1914 Muharebeleri	240
3.3.5. 27 Aralık 1914 Muharebeleri	248
3.3.6. 28 Aralık 1914 Muharebeleri	257
3.3.7. 29 Aralık 1914 Muharebeleri	263
3.3.8. 30 Aralık 1914 Muharebeleri	271
3.3.9. 31 Aralık 1914 Muharebeleri	273
3.3.10. 1 Ocak 1915 Muharebeleri	276
3.3.11. 2 Ocak 1915 Muharebeleri	280
3.3.12. III. Ordu'nun Sarıkamış'tan Çekilişi	283
3.3.13. 4-5 Ocak 1915 Rus Taarruzu	288
3.3.14. Enver Paşa'nın Cepheden Ayrılması ve Rus Faaliyetleri	291
3.3.15. Ardahan Baskını ve Karadeniz Kıyısındaki Faaliyetler	294
3.3.16. Sarıkamış Harekâtı'nda Tarafların Kayıpları	306

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RUS İLERİ HAREKÂTI VE İŞGALLER

4.1. Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusu	318
4.2. Sarıkamış Sonrası Rus Ordusu ve Faaliyetleri.....	337
4.3. Hopa'nın Rus İşgaline Uğraması ve Çoruh Cephesinde Yaşanan Gelişmeler .	339
4.4. TORTUM MUHAREBELERİ	350
4.4.1. Birinci Tortum Muharebesi	350
4.4.1.1. Türk Ordusu'nun Durumu ve Konuşu	350
4.4.1.2. Rus Ordusu'nun Durumu ve Konuşu.....	351
4.4.1.3. Tarafların Planları	352
4.4.1.4. Rus Taarruzu ve Muharebeler.....	353
4.4.2. İkinci Tortum Muharebeleri	362
4.4.2.1. Türk Birliklerinin Konuşu	362
4.4.2.2. Rus Birliklerinin Konuşu.....	362
4.4.2.3. Muharebeler.....	362
4.4. 1915 Yılı Sonuna Kadar Cephede Yaşanan Diğer Gelişmeler	367
4.5. Cephe Bölgesinde Sıhhi Durum ve Salgın Hastalıklar	370
4.5.1. 1915 Yılında Salgın Hastalıklardan Yaşanan Kayıplar.....	374
4.6. RUS KAFKAS ORDUSU'NUN ERZURUM HAREKÂTI.....	385
4.6.1. Tarafların Durumu.....	385
4.6.1.1. Türk Ordusu'nun Durumu ve Konuşu.....	385
4.6.1.2. Rus Ordusu'nun Durumu ve Konuşu	388
4.6.2. Rus Taarruzu ve 2. Azap Muharebeleri	393
4.6.3. Erzurum Müstahkem Mevkii	407
4.6.4. Rus Kafkas Ordusu'nun Taarruzuna Kadar Cephede Yaşananlar	411
4.6.5. Erzurum Müstahkem Mevkiine Yapılan Rus Taarruzu	414
4.6.5.1. Rus Taarruz Fikrinin Doğuşu ve Taarruz Hazırlıkları	414
4.6.5.2. Rus Ordusunun Konuşu	416
4.6.5.3. Türk Ordusunun Konuşu.....	418
4.6.5.4. Erzurum'un İşgali.....	419
4.6.5.5. Erzurum'un Tahliyesi ve Yaşananlar	430
4.6.5.6. Erzurum Halkı'nın Muhacereti	439

BEŞİNCİ BÖLÜM

RUS ORDUSUNUN KARADENİZ ve ANADOLU İŞGALLERİ

5.1. Erzurum Mağlubiyeti Sonrası Türk Ordusu'nun Çekilmesi	448

5.2. III. Ordu Cephesi'nin Mıntıka Komutanlıklarına Ayrılması	459
5.3. Üçüncü Mıntıka Komutanlığı Sorumluluk Sahasında Yaşanan Muharebeler ..	460
5.3.1. Kop Çoruh Cephelerinde Muharebeler	460
5.3.2. Kaledere Kop Dağı Muharebeleri	463
5.3.3 Lazistan Cephesi ve Trabzon İşgali	468
5.3.3.1. Trabzon'un İşgali	474
5.4. Mamahatun ve Trabzon İstikametlerinde Yapılan Türk Taarruzu.....	487
5.4.1. Mamahatun (Tercan) Taarruzu.....	487
5.4.2. Trabzon Türk Taarruzu	496
5.5. Rus Taarruzu ve Bayburt, Gümüşhane, Erzincan'ın İşgali.....	504
5.5.1. Tarafların Durumu.....	504
5.5.1.2. Rus Kafkas Ordusu ve Konuşu	504
5.5.1.3. Türk Ordusu ve Konuşu	505
5.5.2. Rus Taarruzu (2-10 Temmuz 1916).....	507
5.5.3. Mamahatun ve Kop Taarruzu.....	510
5.5.4. Rus Takip Harekâtı Bayburt ve Erzincan'ın İşgali	513
5.6. 1916 Yılı Sonuna Kadar Cephede Yaşananlar: Yeniden Yapılanma, Asayiş ve Muhaceret ve Savaş Hukuku İhlalleri Sorunları	523
5.7. 1917 Kafkas Cephesi'nde Duraklama Devri ve Ateşkes	533
5.7.1. 1917 Yılında Yaşananlar	533
5.7.2. Erzincan Mütarekesi ve Türk İleri Harekâtı.....	539
SONUÇ.....	546
KAYNAKÇA	553
EKLER.....	573
ÖZGEÇMİŞ.....	617

TABLO LİSTESİ

<u>Tablo No</u>	<u>Sayfa</u>
Tablo 1.1: Rus Ordusunun Sefer Kuruluşu	51
Tablo 1.2: Kafkasya Askeri Bölgesi'nin Sefer Kuruluşu	52
Tablo 1.3: Türk Ordusunun Barış Kuruluşu	74
Tablo 1.4: Türk Başkomutanlığı Sefer Kuruluşu	75
Tablo 1.5: Türk Ordusunun Sefer Kuruluşu	76
Tablo 2.1: Kuvvet Karşılaştırması	121
Tablo 3.1: Sarıkamış Harekâtı Öncesi Kuvvet Karşılaştırması	205
Tablo: 3.2. : Sarıkamış Harekâtı Öncesi Türk Ordusu	310
Tablo: 3.3. : Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusu	311

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ABD/ T.C. TARİHİ BD
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI KAFKAS CEPHESİ'NDE TÜRK-RUS MÜCADELESİ 1914-1917
DOKTORA TEZİ
SÜLEYMAN TEKİR
YRD. DOÇ. DR. NEBAHAT ARSLAN
2015
ÖZET

Rusların XIX. Yüzyılın başında Güney Kafkasya'da önemli köprübaşlarını ele geçirmesiyle, bölge bir yüzyıl boyu devam edecek olan Türk-Rus mücadelesine sahne olmaya başladı. Ruslar bu süreçte Akdeniz'e ulaşmak için Kars'tan İskenderun'a kadar olan bölgede bir koridor elde etmeyi amaçlıyordu. Türk tarafı ise Bakü petrollerine ulaşmak ve Orta Asya ile bağlantı kurmak için Kafkasya üzerindeki siyasi emellerinden vazgeçmiyordu. Böyle bir tabloda Avrupa'da gerilen siyasi ve askeri ortam Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasına neden oldu. Türk tarafı savaşın ilk aylarında tarafsız kalmaya çalışsa da Almanya ile müttefik olarak savaşa dâhil oldu. Türk donanmasının 29 Ekim 1914'te Rusların Karadeniz sahillerini bombalaması sonucunda savaşa resmen girdi.

1 Kasım 1914'te Rus ordusunun Türk-Rus sınırını geçmesiyle Kafkas Cephesi'nde dört yıl devam edecek olan muharebeler başlamıştır. İki taraf arasında ilk ciddi muharebeler Köprüköy ve Azap civarında yaşanmıştır. Bu muharebelerde Türk ordusu Ruslara karşı ciddi bir başarı elde etmiştir. Ancak takip hareketinin yapılamaması muharebelerin büyük bir zaferle sonuçlanmasını engellemiştir. Başkomutan Vekili Enver Paşa Aralık 1914'ün başında cephe bölgesine gelerek III. Ordu'nun komutasını bizzat üzerine alarak 22 Aralık 1914 tarihinde Sarıkamış'a doğru büyük bir taarruz başlatmıştır. Ancak mevsim şartları, komuta kademesi arasındaki iletişimsizlik ve ordu donatımının yetersizliği Sarıkamış önlerinde büyük bir felaket yaşanmasına neden olmuştur. Harekât sonrası dönemde Türk ordusu uzun süre salgın hastalıklarla mücadele etmek zorunda kalmıştır. Sarıkamış'ta yaşanan felaketini takip eden sürede tüm cephe boyunca taarruz inisiyatifi Rusların eline geçmiştir.

1915'in ilk aylarında cephede savaşan taraflar ordularını belirli bir düzene koymak için muharebelere bir müddet ara vermiştir. Mayıs 1915'ten itibaren Rus Kafkas Ordusu cephenin güneyinde yapmayı planladığı taarruzlarda Türk ordusunun dikkatini başka yöne çekmek için Tortum yönünde taarruza geçmiştir. Ancak Ruslara göre daha zayıf konumda olan Türk ordusu taarruzları durdurmayı başarmıştır. 1916 yılının ilk aylarından itibaren Ruslar Erzurum'u ele geçirebilmek için taarruzlarına hız vermiştir. Azap önlerinde Ruslara karşı tutunamayan Türk ordusu Erzurum'a geri çekilmek zorunda kalmıştır. Erzurum'da ciddi bir savunma tertibatı yapılamadığı için şehir Rusların eline geçmiştir.

Erzurum'un işgalini takip eden sürede Ruslar ciddi bir takip hareketine girişerek Türk ordusunun Tercan'a kadar çekilmesine sebep olmuştur. 1916 yılında muharebeler Çoruh vadisi ve Karadeniz kıyılarında yoğunlaşmıştır. Ruslar Karadeniz'de Rize ve Trabzon'u, Çoruh vadisinde Bayburt ve Gümüşhane'yi ve son olarak Erzincan'ı işgal etmiştir. Rusya'da yaşanan karışıklıklar sebebiyle 1917 yılında cephede önemli muharebeler olamamıştır. Kafkas Cephesi'nde muharebeler taraflar arasında imzalanan Erzincan Mütarekesi ile resmen sona ermiştir.

Anahtar Kelimeler; Birinci Dünya Savaşı, Kafkas Cephesi, Sarıkamış, Erzurum, Trabzon

KAFKAS UNIVERSITY
INSTITUTE OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF HISTORY/HISTORY OF THE REPUBLIC OF TURKEY
TURKISH-RUSSIAN STRUGGLE IN THE CAUCASIAN BATTLE FRONT OF THE FIRST WORLD WAR
(1914/1917)
DOCTORAL THESIS
By Süleyman TEKİR
Asst.Porf. Dr. Nebahat ARSLAN
ABSTRACT
2015

At the beginning of the XIXth century, by Russians capturing of the important bridgeheads in the South Caucasian the region was started to becoming the scene of the Turkish-Russian struggle that will continue for a century-long. In this process, Russians were aiming of obtaining a corridor, in the region from Kars up to İskenderun, in order to reach the Mediterranean. As of the Turkish side was not giving up the political desires on Caicasus in order to reach of Baku's oil and to contact with Central Asia. In such a table, the strained political and military environment in Europe led to the First World War. Although the Turkish side tried to be remained neutral in the early months of the war, they were involved in the war as an ally with Germany. They officially involved in the war as a result of the Turkish Navy's bombing of the Black Sea coasts of the Russians in October 29, 1914.

The combats that will continue for four years, have began in the Caucasian battle front, as a result of the Russian army's passing of the Turkish-Russian border in November 1, 1914. The first serious combats were experienced around Köprüköy and Azap, between the two sides. In these combats, Turkish army has achieved significant success against the Russian. However, the failure of the follow-up movement prevented the major victorious conclusion of the combats. The Deputy Commander in Chief Enver pasha, came to the battle front region, at the beginning of December 1914 and took upon himself the command of the IIIrd Army and has launched a major assault to the direction of Sarıkamış on December 22, 1914. However, the seasonal conditions, miscommunication between the command level and the insufficiency of the military equipment were led to a major disaster in the forefront of Sarıkamış. In the period after the operation, the Turkish army was forced to struggle with epidemics for a long time. In the period following the disaster in Sarıkamış, the assault initiative all along the battle front has passed into the hands of the Russians.

In the early months of 1915, the warring parties in the battle front were paused the combats for a while in order to put their armies in a specific regularity. As from May 1915, Russian Caucasian Army was started its assault in Tortum direction, in order to attract the Turkish Army's attention to another direction for the assaults they planned to perform in the south of the battle front. However, the Turkish army that was in a weaker position than the Russians was able to stop the assaults. Since the early months of 1916, the Russians were accelerated their assaults in order to seize Erzurum. The Turkish army which could not be able to get a grip against the Russians in the forefront of Azap. The city was passed into the hands of Russians, due to the absence of a serious defense mechanism in Erzurum.

In the period following the occupancy of Erzurum, the Russians interfered with a serious follow-up action and led to the recession of the Turkish army up to Tercan. In 1916 the combats were concentrated in the Çoruh valley and the Black Sea coast. Russians were occupied Rize and Trabzon in the Black Sea, Bayburt and Gümüşhane in the Çoruh valley and finally Erzincan. In 1917, major combats could not be experienced in the battle front due to the confusions that experienced in Russia. In the Caucasian combat front the combats were terminated officially with the Erzincan Truce that was signed between the parties of the combats.

Key Words: First World War, Caucasian Battle Front, Sarıkamış, Erzurum, Trabzon.

ÖNSÖZ

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından yaklaşık 100 yıl geçmesine rağmen halen tarih biliminin en önemli çalışma alanlarından biri olmayı sürdürmektedir. Bunun en büyük nedeni hiç şüphesiz ki gerek cephelerde yaşanan muharebeler gerekse de siyasi, ekonomik ve dini çatışmaların farklı milliyetlerden milyonlarca insanı etkilemiş olmasıdır. Savaşa taraf olan ülkelerin çoğunun ulusal tarihlerini derinden etkileyen Birinci Dünya Savaşı, ilk günlerinden itibaren üzerinde yapılan binlerce çalışmaya rağmen halen bakir bir alandır.

Birinci Dünya Savaşı yaygın sorunları ve sonuçları yerli ve yabancı birçok araştırmaya konu olmuştur. Ancak dünya genelindeki genel kanaat çerçevesinde bir Avrupa savaşı olarak yorumlanan savaşın ana cepheleri Avrupa olarak görüldüğünden diğer cephelere uluslararası anlamda yeteri derecede önem verilmemiştir. Avrupa dışında kalan diğer cepheler gibi Kafkas Cephesi de gölge de kalmıştır. Konu üzerine yapılan çalışmaların Türk ve Rus asker ve bilim adamları tarafından yapılması da bunu doğrular niteliktedir. Tüm bunlara rağmen Kafkas Cephesi arka bir bahçe şeklinde görülse de Avrupa ve diğer cephelerde tarafların sıkıştıkları anlarda yüzlerini döndükleri bir cephe olmuştur.

Bu çalışma 1914-1917 yılları arasında Osmanlı ve Rusya'nın Kafkas Cephesi'ndeki mücadelelerini içermektedir. Kafkas Cephesi muharebelerin yoğun olarak yaşandığı üç yıllık süreçte kuzeyde Artvin'den güneyde Musul-İran içleri, doğuda Sarıkamış önlerinden batıda Erzincan-Sivas hattına kadar uzanan ve Anadolu coğrafyasının neredeyse yarısını kapsayan bir alanda yaşanan mücadelelerin tümünü bu cepheyle özdeşleştirdiğinden bu çalışmada bir takım coğrafi kısıtlamalara gidilmiştir. Çalışmada III. Türk Ordusu ile Rus Kafkas Ordusu'nun Aras ve Çoruh Vadileri ile Karadeniz sahil kesiminde 1914-1917 yılları arasında yaptıkları muharebeler ele alınırken bu hattın güneyinde kalan II. Türk Ordusu'nun sorumluluk sahasına giren coğrafi kesim konu dışında tutulmuştur.

Bu çalışma Genelkurmay Başkanlığı Askerî Tarih ve Stratejik Etütler Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE) ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) kataloglarında bulunan seçilmiş belgeler esas alınarak hazırlanmıştır. Bunun dışında yerli ve yabancı basın ile yerli ve yabancı ilgili eserlerden yararlanılmıştır.

Yaklaşık beş yıllık süreçte yapılan bu çalışma boyunca çok sayıda kişi ve kurumun yardımları olmuştur. Başta talep ettiğim binlerce belgeyi milyonlarcasının içerisinde seçerek görmemi sağlayan ATASE Daire Başkanlığı ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi

alışanlarına şükranlarımı sunarım. Arşiv dışında en büyük çalışma ayağını oluşturan kütüphane ve veri tabanı çalışanlarına teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmada kullanılan Rusça kaynakların tamamı uzman bir eviri ekibi tarafından günümüz Türkçesine aktarılmıştır. Bu zorlu çalışmada başından sonuna kadar özveriili bir şekilde yardımlarını gördüğüm Bilal ARCAN ve Ömer ÜNER ile değerli ekiplerine teşekkürü bir borç bilirim.

Lisans eğitimimden itibaren güler yüz ve yakınlığını esirgemeyen, her türlü sorun ve ıkmazımda yardım eden, çalışmamın başından sonuna kadar yakın ilgi ve desteğini gördüğüm değerli danışmanın Yrd. Doç. Dr. Nebahat ARSLAN'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Konunun belirlenmesi ve yazım sürecinde engin bilgisi ve sabrıyla her zaman destek olan değerli hocam Prof. Dr. Selçuk URAL'a sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca değerli hocalarım Prof. Dr. Jülide AKYÜZ ORAT ve Yrd. Doç. Dr. Akın BİNGÖL'e sonsuz teşekkürlerimi sunarım. Tez izleme sürecinde farklı bakış açısı ve önerileriyle tezin zenginleşmesini sağlayan Prof. Dr. İbrahim Ethem ATNUR'a; Kafkas Cephesi'nin lojistik faaliyetleri üzerine çalışma yapan, araştırma ve yazım aşamasına şahsıma her konuda yardımlarını esirgemeyen Doç. Dr. Tuncay ÖĞÜN'e teşekkür ederim.

Ayrıca Kafkas Üniversitesi Tarih Bölümü'nde görev yapan bilgi ve ilgileriyle her zaman desteklerini gördüğüm değerli Araştırma Görevlisi meslektaşlarım, Ersin DOĞANTEKİN, Tolga AKAY ve Erol KARCI'ya; değerli arkadaşım Dr. Ayhan YARDİMCİEL ile sevgili öğrencim Mehmet Ali YILMAZ'a teşekkürlerimi sunarım. Kafkas Üniversitesi BAP birimi alışanı Kubilay ABLAK'a yardımları için ayrıca teşekkür ederim.

Çalışmam sırasında uzakta olmasına rağmen tüm sıkıntılarıma katlanıp, sevinçlerimi, üzüntülerimi ve kaygılarımı paylaşan sevgili eşim Arş. Gör. Hürü SAğLAM TEKİR ile annem ve babama sonsuz teşekkürlerimi sunarım.

Süleyman TEKİR

KARS/2015

KISALTMALAR

ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
BDH	Birinci Dünya Harbi
BEO	Bab-1 Ali Evrak Odası
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
DH .İ.UM	Dâhiliye Nezareti İrade-i Umumiye Evrakı
DH. EUM. KLU	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Kalem-i Hususî
DH. EUM. VRK	Dâhiliye Emniyet-i Umumiye Evrak Odası
DH. EUM.	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye
DH. EUM.6. ŞB.	Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Altıncı Şube
DH. ŞFR	Dâhiliye Şifre Kalemi
H	Defter (Ceride)
Haz.	Hazırlayan
HR. MA	Hariciye Matbuat
HR. SYS	Hariciye Siyasi
İ. TAL	İrade Taltifat
İ.DUİT	İrade Dosya Usulü
İ.HR	İrade Hariciye
No	Numara
s.	Sayfa
TDVİA	Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi
vd.	Ve diğerleri

GİRİŞ

19. Yüzyılda Avrupa merkezli devletlerin 70 milyon km²'ye ulaşan sömürgeleri ve bunlar yüzünden yaşanan siyasi ve ekonomik çatışmalar büyük bir savaşı kaçınılmaz bir hale getiriyordu. 20. Yüzyıla gelindiğinde sömürgeciliğin baş aktörleri İngiltere, Fransa ve Rusya'ya karşı Avrupa merkezli oluşumunu tamamlayan ve güçlenen Almanya gibi güçlü bir devletin ortaya çıkışı kutuplaşmanın artmasına neden oldu. Avrupa'da yaşanan bu büyük değişim gerek Avrupa gerekse Dünya tarihi açısından bir dönemin sonuydu. Bu süreç Avrupa'da meydana gelen devrimlerle birlikte sancılı bir şekilde gelişmişti.¹ 20. yüzyıla birlikte Avrupa devletleri kendi aralarındaki anlaşmalara rağmen sorunlu bir siyasi ortamda endişe içinde yaşıyordu. Bunun temelinde Almanya ile Fransa arasında öteden beri devam eden düşmanlık ile Almanya ve İngiltere arasındaki deniz rekabetinden doğan anlaşmazlıklar yatıyordu. Rusya'nın Balkan coğrafyası ve Anadolu topraklarına siyasal olarak sahip olmak istemesi durumu daha da vahim bir hale getiriyordu.²

Çarlık Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu Asya ve Avrupa kıtalarının geçiş güzergâhlarına kurulmuş geniş topraklara hükmeden çok uluslu imparatorluklardı. Elverişsiz coğrafi konumu ve iklim şartları nedeniyle Rusya, Petro döneminden itibaren sıcak denizlere açılma düşüncesini ilke haline getirdi. Akdeniz ve Baltık denizlerinde hâkimiyet kurma çabası 18. ve 19. yüzyıllarda Rusya'nın birçok kez Osmanlı İmparatorluğu ile savaşmasına neden oldu. Bu süreçte Osmanlı İmparatorluğu ise Kuzey Afrika, Akdeniz, Balkanlar ve Karadeniz'e ulaşan büyük bir hâkimiyet sahası kurmuştu. Çok uluslu yapıları ve benzer yönetim şekilleriyle 1900'lü yılların hemen başlarında benzer devrim hareketleri görülen iki ülkede yönetimler yeniden şekillenmeye başladı.³

Rusya uzun ve düzensiz sınırlarıyla fiilen düşmanı olan Almanya, Avusturya-Macaristan, Osmanlı İmparatorluğu, Japonya ve Çin ile sınır komşusuydu. 1905 Rus-Japon savaşından sonra, Japonlar 1912'de Kuzey Mançurya bölgesinde Rus

¹ A. Haluk Ülman, **Birinci Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, Ankara 1972, s.388-391. ; Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara 1982, s.101-104. ;**Dünya Savaşları Ansiklopedisi Birinci Dünya Savaşı**, Cilt: 1, İstanbul 1988, s.10-12.

² S. Sazonov, **Kader Yılları (Rusya Eski Dışişleri Bakanı 1910-1916)**, Çeviri: Betil Önuçak, İstanbul 2006, s.174.

³ Norman Davies, **Avrupa Tarihi**, Çeviri Editörü: Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 2011, s.915-916.

üstünlüğünü kabul etti ve Ruslar Uzakdoğu’da önemli kazanımlar elde etti. Bununla birlikte Rus diplomatların atadığı hâkimler sayesinde İran Azerbaycan’ının da ekilebilir arazilerin dörtte üçünün tapularını ele geçirdi. Rusya’nın Anadolu’nun doğusu ve Kuzey İran’a dönük emperyalist yaklaşımı yeni düşmanlarının çıkmasına neden oldu. Rusya’nın güney sınırlarında sürekli değişen düşmanlarıyla bir takım krizlerin ardı ardına patlak vermesine neden oldu. Bu durum kimi zaman bölgede yaşayan Kürtlerin, Rus dostu Ermeni ve diğer Hristiyanlara yönelik talan hareketleriyle, kimi zaman Rus yanlısı Kürt aşiretlerine yönelik Osmanlı baskınlarıyla kimi zamanda Rusların, Osmanlı’dan örtülü destek aldıklarını düşündükleri Kafkasya Müslümanlarıyla yaşanıyordu.⁴

1914’e gelindiğinde Osmanlı İmparatorluğu keskin sınırlarla ayrılmış bir toplum haline gelmişti. Bu sınırların oluşmasında etnik ve dini çizgiler etkili oluyordu. 19. Yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu ülke sınırlarında yaşanan ciddi değişimlere tahammül etmişti. Parçalanan ve yeniden çizilen sınırlar, göç dalgaları yaratan, haritaların yeniden çizilmesine neden olan bir süreç yaşanmıştı. Yaşanan bu süreç halk tabakalarında ciddi kutuplaşmalara neden oldu. 1914’te imparatorluğun askeri güvenliği demografik yapısıyla paralel hal aldı.⁵

1905 Rus-Japon Savaşı’nın ardından Rusya’nın Orta Asya’daki çıkarlarıyla ilintili olarak İngilizlerle yaptığı anlaşmayla birlikte Rus diplomasisinin dikkati Yakın Doğu’ya yöneldi. Bu tarihten sonra İngiltere, Rusların İstanbul’u ele geçirme ihtimaliyle ilgili barındırdığı geleneksel korkularını bir kenara bıraktı. Çünkü İngiltere’nin bu tarihteki korkusu Ruslardan ziyade Almanlar üzerinde yoğunlaşıyordu. İngilizlerin bu korkusu 1908’de Türkiye’de iktidara gelen Alman yanlısı Jön Türk hareketiyle daha da pekişmişti.⁶

Rus-Japon Savaşı’nı takip eden yıllarda Balkanlar ve Yakındoğu’da sürekli gerilimler krizler ve çatışmalar yaşandı. Avusturya-Macaristan ve Rusya gibi Almanya’da bölgede genişleme politikası izliyordu. Osmanlı Devleti ve Rusya arasında uzun süreden beri devam eden gerilim ve çatışma ortamının birçok sebebi

⁴ Sean McMeekin, **I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü**, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2013, s. 31-32.

⁵ Mustafa Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi**, İstanbul 2010, s.5.

⁶ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Çeviri: Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, İstanbul 2011, s.337.

olduğundan ortak bir uzlaşma noktası yakalaması imkânsızdı. Rusya'nın 19. Yüzyıl'da olduğu gibi 20. Yüzyıl başlarında da temel siyasi ve askeri hedefinin başında boğazlar bölgesini ele geçirmek yatıyordu. Bunun dışında Rusların Akdeniz hâkimiyeti, Panslavist düşünceleri ve Kafkasya sorunu iki ülke arasındaki temel anlaşmazlıklar olarak ortada duruyordu. Bu sebeplerden herhangi biri tarihi süreçte olduğu gibi iki ülke arasında yeni bir çatışmanın yaşanmasını kaçınılmaz bir hale getirebilirdi.⁷

1914 öncesi Rus diplomasisinin temel hedeflerinden biri Rusya sınırı yakınındaki düşman kuvvetlerinin seferberliklerini engelleyebilmek için, özellikle Türklerin denetimindeki Anadolu ve İran topraklarındaki demiryolu inşasının önünü kesmekti. Ruslar, başta Bağdat demiryolu inşasına karşı çıktılar. Burada ki temel hedefleri Ankara'dan Kafkasya'ya ulaşacak bir demiryolu inşasının önüne geçebilmektir.⁸

Rus yöneticilerin savaş öncesi dönemde pek barışçı oldukları söylenemezdi. Kendilerine düşman olarak gördükleri İranlılar, Türkler, Orta Asya hanları ve Türkmen aşiretlerini, düşman olarak görme sebebi bunlarla savaşmanın Avrupa ülkelerine göre daha kolay olmasından ziyade nihayetinde somut kazanımlar elde edilebileceğine olan inançtan kaynaklanıyordu.

İstanbul ve Çanakkale Boğazları stratejik konumlarıyla Rus planlarının önemli bir parçasını oluştururken aynı zamanda da Rus deniz ticaretinin vazgeçilmez öğelerindendi. Trablusgarp savaşı sırasında Osmanlı Devleti 1912 yazında boğazları kısa bir süre gemi trafiğine kapattığında Rusya'nın zafiyeti gün yüzüne çıktı.⁹ Karadeniz ihracatı üçte bir oranında azaldı. Ukrayna'nın boğazlar üzerinden gelen ithal malzemeye bağlı ağır sanayisi durma noktasına geldi. Balkan savaşları sırasında boğazlar ticarete açık olmasına rağmen ticaretteki genel aksama ihracat gelirlerini 1911 yılının %20 altına inmesine neden oldu. 1910'da 430 milyon ruble olan ticaret fazlası 1913'te 200 milyon rubleye düştü. Rusya'nın en ciddi gelir kapılarından olan Karadeniz ticareti hem ülke ekonomisini hem de Rusya'nın büyük devlet olarak

⁷ Nicholas V. Riasanovsky, Mark D. Steinberg, **Başlangıçtan Günümüze Rusya Tarihi**, Çeviri:Figen Dereli, İstanbul 2011, s.434-435.; Sevilya Aslanova, **20. Yüzyıl Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası 1903-1917**, Konya 2011, s. 101.

⁸ McMeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s. 34.

⁹ Yuluğ Tekin Kurat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Ankara 1986, s. 16.

kalmasını baltalayabilirdi. Rusya'nın Karadeniz ihracatında başta gelen ürün tahıldı. 1911-1912 döneminde ihraç edilen 20 milyon ton tahılın %90'ı İstanbul üzerinden dünya pazarlarına sevk edilmişti. Tarımsal ekonominin esenliği boğazlardan serbest geçişe bağlıydı.¹⁰

1914'te Osmanlı hükümeti dış politika açısından dört büyük güçle karşı karşıyaydı. Bunların her biri ciddi sorunlar yaratacak mahiyettedir. Doğu Anadolu'da Ermeni reform projesi, Ege adaları sorunu, Avrupa devletlerinden alınacak kredi meselesi ve General Liman von Sanders olayı karşı karşıya kalınan sorunların en önemlilerindendi.¹¹

Babıâli Baskını yaşanmadan önce Osmanlı Hariciye Nazırı Noradunkyan Efendi tarafından Alman sefiri Wangenheim'a üst düzey bir subay başkanlığında Alman askeri heyetinin Osmanlı ülkesine gelmesine yönelik bir talep iletildi. Konuyla ilgili Berlin Sefiri Mahmut Muhtar Paşa 1913'ün başlarından itibaren Almanya'da birtakım gizli görüşmelerde bulundu. Kayzer II. Wilhelm Haziran 1913'te heyet reisliğine General Otto Liman von Sanders'i getirdi.¹² 14 Ocak 1913'te Heyet-i İslâhiye Reisi Alman General Liman Von Sanders ve heyeti İstanbul'a geldi. Bu durum genel savaş çıkıncaya kadar gerek İstanbul ve Petersburg'da gerekse diğer Avrupa başkentlerinde siyasetin önemli konularından biri oldu. Türk hükümetinin süreç boyunca izleyeceği politikayı göstermesi açısından heyetin gelişi ayrı bir önem arz ediyordu.¹³

Liman von Sanders'in Türkiye'ye gelme meselesi geçmiş örneklerine pek benzemiyordu. Daha önceki dönemlerde Almanya ile kurulan ilişkiler sürecinde Alman General Von der Goltz Osmanlı ordusunu talim-terbiye maksadıyla Türkiye'ye gelmişti. Yine İngiliz Amiral Limpus, İngiltere Bahriye Nezareti tarafından Osmanlı donanmasının ıslah edilmesi için gönderilmişti. Bu kez durum diğerlerinden farklıydı çünkü Liman von Sandres heyetinin geliş amacı orduyu talim terbiye etmekten ziyade boğazların hâkimiyetini elde tutmak içindi. Bu amaca yönelik olarak Birinci Kolordu kumandanlığına atanacaktı. Ayrıca heyette bulunan

¹⁰ McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, s. 48-49.

¹¹ Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi*, s.5.

¹² Aksakal, *Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi*, s.89.

¹³ *Çarlık Rusya Belgelerinde Anadolu'nun Paylaşılması*, Derleyen: E.E. Adamof, İstanbul 2001, s.72

General Bronsart von Schellendrof Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisliğine getirildi. Bunun yanında diğer Alman zabitleri Osmanlı ordusunda önemli görevler üstlendi.¹⁴

Osmanlı hükümetini yöneten İttihat ve Terakki partisi ise Almanlarla dirsek temasındaydı. İttihat ve Terakki mensupları Çarlık Rusya'da ihtilalcilerle aynı kefeye konuldukları için hoş karşılanmıyorlardı. İttihat ve Terakki'nin ülkeyi ileriye götüreceği görüşü ve kurmak istedikleri idare tarzı Rusya tarafından tehlikeli bulunuyordu.¹⁵ Kasım 1913'te Liman von Sanders'in boğazlar bölgesini koruyacak kolorduya atanacağı dedikoduları bile Rusya'yı rahatsız etmeye yetti. Almanya ile büyük bir rekabet içerisinde olan Rusya böyle bir durumda boğaz ticaretinden büyük bir darbe yiyeceğine inanıyordu.¹⁶

Alman askeri heyetinin İstanbul'a gelmesi üzerine Türkiye'nin Alman nüfuz bölgesine girme ihtimali Rusya'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak için bir takım faaliyetlere yöneltti. Ruslar, Boğazların Almanların eline geçeceği yönündeki söylentilerle Almanları, İngiliz ve Fransızlarla karşı karşıya getirmeyi amaçlıyordu. Burada Alman ve Rus emellerinin Boğazlar üzerinde kesiştiği net bir şekilde görülüyordu.¹⁷ İngiliz Dışişleri Bakanı Grey, heyetin gelmesini engellemek için bir takım yumuşak müdahalelerde bulunmaya çalıştı. Fakat Almanlar geri adım atmazarak bunun İngiltere tarafından İstanbul'a gönderilen Amiral Limpus başkanlığındaki donanma heyetinden farksız olduğu yanıtını verdi. İngiltere'nin Ortadoğu'daki emelleri gereği Rusları Erzurum'da görmeyi çokta istemeyen Grey bu konuda fazla zorlamada da bulunmadı. Fransa ise kriz boyunca Grey'in yaklaşımına önem verdi.¹⁸

Osmanlı Devleti son savaşlardaki kayıplarını telafi etmek için silahlanıyordu. İtalya ve İngiltere ile zırhlı savaş gemileri satın almak için anlaşmalar yapılmıştı. Boğazları ele geçirme planları yapan Ruslar bir anda çok farklı bir senaryo ile karşılaşabilirdi. Osmanlı Hükümeti, İstanbul ve Çanakkale Boğazlarına yerleştirilecek toplar için Alman Krupp firmasıyla anlaşma imzaladı. Ayrıca yakın

¹⁴ Jean Pichon, **Cihan Harbinin Şarka Ait Kaynakları (Avrupa'nın Yakın Şarka Hulûlünün Tarihçesi)**, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1939, s.176-177.

¹⁵ Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya XVII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara 2011, s.198.

¹⁶ McMeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s. 50.

¹⁷ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.202.

¹⁸ Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi**, s.90-91.

dönemde aralarında husumet bulunmasına rağmen İtalya ile top ve küçük savaş gemileri konusunda anlaşma yapılmak üzereydi. Ruslar için asıl endişe verici gelişme ise İngiliz tersanelerinde Osmanlı Devleti için son model iki zırhlının imal edilmesiydi. Rus Donanma Kurmay Heyeti, Dışişleri Bakanlığını uyararak bu zırhlılardan birinin dahi suya indirilmesinin tüm Karadeniz filosunu işe yaramaz hale getireceğini bildirmişti. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Girs, Rus Dışişleri Bakanı Sazonov'a Kasım 1913'te gönderdiği telgrafta zırhlıların Mart-Nisan 1914'te Osmanlıya teslim edileceğinden bahsediyordu. Liman von Sandres gibi tecrübeli bir Alman subayının da boğazları kontrol edeceği düşüncesi Rusları olası bir krizde endişelendiriyordu. Osmanlı Donanmasının boğazları tutması, Rusya'nın temel ekonomisini oluşturan ihracat hattının da kesilmesi anlamına gelebilirdi.¹⁹

Rusların savaş planlarının en önemlisini Karadeniz çıkarma harekâtları oluşturuyordu. Mart 1914'te Duma, Karadeniz Filosunu güçlendirmek için 102 milyon ruble tahsis etti. Rusya'nın, donanmaya verdiği özel önem olası bir savaşta öncelikli düşmanlarının Türkler olduğunu gösteriyordu. Bu sebeple donanma ve ordu kurmay heyetlerinin önceliği Osmanlı Devleti'ne karşı seferberliğin zaman çizelgesini hızlandırmaktı. Bu konuda öncelikle yapılması gerekenler arasında, Odesa askeri bölgesindeki topçu taliminin hızlandırılması, Karadeniz kıyısında bulundurulacak amfibi kuvvetlerinin üç kolorduya çıkartılması, Karadeniz için dretnotlar yaptırılması veya ithal edilmesi Kafkasya demiryolu hatlarının Kars ve Sarıkamış yoluyla Oltu'ya kadar uzatılması yer alıyordu.²⁰

Rusya ilki 1895-1896'ya dayanan İstanbul'u ani baskınla ele geçirme planları yapıyordu. İlk planı büyük çaplı Ermeni ayaklanmasını hesap ederek yapmışlardı. Yapılan planların birçoğunda deniz yoluyla yapılacak askeri sevkیات ve amfibi taşıma kapasitesinin yetersizliği gün yüzüne çıkıyordu. Bu noktada hedeflenen amaca ulaşmak için sivil gemilerin kullanılması gündeme geldi. Olası bir harekâta Rus birliklerinin İstanbul'a ulaşması 60 gün sürecekti. Yapılan tüm senaryolardan anlaşılan, olası bir savaşta Rusların düşmanlarından birinin Türkler olacağıydı. Çünkü Birinci Dünya Savaşı öncesindeki son on yılda Rus ordu ve kurmay heyetlerinin temel önceliği Osmanlı topraklarına yapılacak askeri harekâtın süresini

¹⁹ McMeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s.54-55.

²⁰ McMeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s.55-56

kısaltmaktı. Bunun için ilk olarak Karadeniz filosu için yeni dretnotlar yaptırılması ya da ithal edilmesi, Kafkas demiryolunun Kars-Sarıkamış bağlantısıyla Osmanlı sınırındaki Oltu'ya kadar uzatılması planlanıyordu.²¹

Rusya'yı endişeye sevk eden meselenin temelini donanma oluşturunuyordu. Ekim 1913 tarihli Büyük Ordu Programı'nın 1917'den önce tamamlanması mümkün görünmüyordu. Yapım aşamasındaki *İmparatoriçe II. Katerina*, *İmparator III. Aleksandr* ve *İmparatoriçe Mariya* adlı üç Karadeniz dretnotundan hiçbirinin birkaç yıla tamamlanması mümkün görünmüyordu. Rus kurmay subayları Osmanlı donanmasını uzun süreden beri izliyordu. Osmanlı donanmasının başına 1908'de Amiral Arthur Limpus'un geçmesinden sonra Rusya'ya ulaşan raporlarda donanmanın ileri bir aşamaya ulaştığı bildiriliyordu ki, bu da Rusları endişelendirmek için yeterliydi. Ocak 1914 itibariyle Osmanlı Devleti en az beş dretnot sipariş etmiş durumdaydı. Bunlardan *Reşadiye*, *Sultan Osman-ı Evvel*, *Almirant-Latorre* İngiltere'de, *Rivadia* ve *Moreno* ise Amerika'da inşa ediliyordu. Ayrıca 1878 Berlin Antlaşması hükümleri uyarınca Rusya barış döneminde bile savaş gemilerini boğazlardan geçiremiyordu.²²

Rus yapımı ilk Karadeniz dretnotu *İmparatoriçe Mariya*'nın en iyimser tahminlere göre denize indirilmesi 1915 sonlarını bulabilirdi. İngiliz tersanelerinde Osmanlı donanması için üretilen gemiler Rus üretimi olanlara göre daha yüksek ateş gücünün yanında daha da seri olacaktı. Dretnotlar birkaç aya kadar Osmanlı donanmasına katılacaktı. Rus bürokrasisi bunu engellemek için harekete geçti. İlk teşebbüslerinde İngiliz Deniz Bakanı Churchill, İngiliz hükümetinin özel ticari antlaşmalara müdahale edemeyeceğini bildirdi. Ruslar bu duruma ilk başta tepki veremese de, ufukta savaş tehlikesinin iyice belirmesi üzerine Sazonov, Londra sefiri Benckendorff'a çektiği telgrafta İngiltere'de Türkiye için inşa edilmekte olan *Sultan Osman-ı Evvel* ve *Reşadiye* dretnotlarının teslim edilmemesi için Rusya'nın hassasiyetinin İngiliz hükümetine acilen bildirilmesini söylüyordu. İngiliz Deniz Bakanı Churchill ise zaten Türk dretnotlarına el koyup İngiliz donanmasına katmaya

²¹ Kâzım Karabekir, *Birinci Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul 2007, s.s.60-62.

²² McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, s.57-58.

karar vermişti. Rus dış politikası kâbus durumundan Churchill'in tartışmalı kararı sonrasında rahat bir nefes aldı.²³

İstanbul ve Boğazlar meselesi Rus dış politikası için Kırım Savaşı'ndan sonra İngiliz ve Fransızlardan daha çok ilgi alanı olarak kaldı. Kırım Savaşı sırasında İngiliz ve Fransızlar kendileri bir şey elde etmekten daha ziyade bu bölgeleri Ruslara kaptırmamayı hedeflemekteydi. Aradan geçen yarım yüzyılda İstanbul'un önemi Rusya dışındaki ülkeler nazarında azaldı. İngiltere, Fransa, Rusya ve Almanya'nın İstanbul'a gönderdiği diplomatların özellikleri de bunu açıkça ortaya koymaktaydı. İngiliz Sefir Louis Mallet İngiltere Dışişleri Bakanlığında görüş ve öngörülerine pek başvurulmayan, İstanbul'da istihbaratı en zayıf sefir olma özelliği taşıyordu. Rusya ise istihbarat noktasında İstanbul'u her zaman ilk sıraya koydu. Balkan savaşları sırasında Karadeniz filosu komutanlığı yapan M.N. Girs Rusya'nın İstanbul sefiriydi. Alman diplomasisinde de İstanbul'un önceliği bilinen bir gerçektir. Alman Sefiri Hans von Wangenheim ve Rus Sefiri Girs kurdukları ilişki ağlarıyla istihbaratta diğer ülke sefirlerine nazaran bir adım öndeydiler.²⁴

Rusların 1906'dan sonra Balkan coğrafyasındaki Slavlarla ortak bir birliktelik sağlama düşüncesinin temelinde Ortodoksluk bulunuyordu. Bu politika Ruslar için tehlikeli olabilirdi, çünkü Alman birliğinin çekiciliği Rusları yanıltabilirdi. Rusya Almanya'dan çok farklı bir ülkeydi. Rus imparatorluğunun çok uluslu yapısı, Alman modeline benzer bir ulus inşasını zorlaştıracaktı. Yeni bir ulus inşasını gerçekleştirmeye yönelik atılan adımlar Rusya imparatorluğunu yıkacak bir savaşa doğru sürükledi.²⁵

1908'de Almanya'nın Balkanlarda izlediği agresif politikalar sonucunda Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i ilhak etmesi bölgede çıkması muhtemel büyük bir savaşın ilk habercisiydi. Olaya hazırlıksız yakalanan İngiltere ve Fransa duruma karşı sert bir karşılık veremediler. Avrupa'nın adeta bir barut fıçısına

²³ İngilizlerin Türk gemilerine el koyması üzerine gazetelere gönderilen yazıda şu ifadeler yer veriliyordu; *İngiltere Hükümeti ahiren Reşadiye zırhlımızı dahi yedd-i gasp ve zaptına geçirmiş olduğu gibi İngiltere tershanelerinde Şili hükümeti namına inşa edilmiş olup hükümet-i seniyyecede mübayassı takarrür etmiş ve pazarlığı icra edilmiş olan 1850 tonilatoluk iki torpido destroyerlerini de zapt ve bunu resmen ilan etmiştir. Sultan Osman-ı Evvel'e "Agincourt" ve Reşadiye'ye "Erin" adları verilmiştir. BOA, HR.MA. 1105/41.*

²⁴ McMeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s.126-127.

²⁵ Geoffrey Hosking, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, Çev. Kezban Acar, İstanbul 2001, s.529.

dönüştüğü bu dönemde 1912 dört Balkan ülkesinin Osmanlı Devleti'ne karşı giriştikleri savaş sonucunda Balkan İttifakı zafer kazandı. Fakat çok geçmeden ittifaka üye ülkelerden Bulgaristan'ın Sırbistan, Karabağ ve Yunanistan ile siyasi olarak ters düşmesi ikinci bir savaşın çıkmasına neden oldu. Savaştan yenilgiyle çıkan Bulgaristan, Almanya ve Avusturya-Macaristan ile yakın ilişkiler kurmak zorunda kaldı. 1914'te Balkan coğrafyasındaki tabloda Sırlar ve Romenler Rus yanlısı iken, Bulgarlar Alman taraftarıydı. Son derece istikrarsız bir siyasi havanın hâkim olduğu Avrupa'da Sırlar, Avusturya-Macaristan'ın etkisinden kurtulabilmek için her türlü girişime taraftar olabilecek bir durumda idiler. Bu gerginliği Sırlar birtakım siyasi suikast girişimlerinde bulunarak daha da tırmandırdı.²⁶

28 Haziran 1914'te Gavrilo Princip adında genç bir Rus köylüsü Saraybosna'da Avusturya arşidükü Franz Ferdinand'ı vurarak öldürdü. Suikasttan sonra 23 Temmuz'da Sırbistan'a verilen ultimatoma reddedilince 28 Temmuz'da Avusturya, Sırbistan'a savaş açtı. Böylece Avrupa genel bir savaşa sürüklenmeye başladı.²⁷ Hâlihazırda gergin olan Osmanlı-Rus ilişkileri de bu olaydan nasibini aldı. Temmuz krizinin *Saraybosna suikastı*'ndan çıktığını, suikastın Balkanlar'da Avusturya-Rusya mücadelesini karar noktasına getirdiğini ve bunun en büyük nedeninin 1912-1913 Balkan Savaşları'nda açıkça görülmekteydi. Osmanlı Devleti'nin zayıflamasının Türk-Rus ilişkilerindeki gerginliğin temel sebebi olduğu ise net bir şekilde görülmüyordu. Savaşın genel seyri içinde ilk çarpışmalar Fransa ve Belçika'da yaşanmasına rağmen savaşın asıl nedeninin doğu sorunu olduğunu ise değiştiremeyecekti.²⁸ Savaşın patlak vermesinin ardından Avrupa merkezli devletler sırayla Türkiye'yi gerek tehdit gerekse de ikna yoluyla savaşa girmeye veya tarafsız kalmaya ikna etmeye çalıştılar.²⁹

Rusya için Avrupa cepheleri ülkenin geleceği için hayati öneme sahipti. Fakat hiçbirisi İstanbul ve Boğazlar kadar önemli olamazdı. Temmuz 1914'ün son günlerinde Avrupa hükümetleri Avusturya'nın Sırbistan tehdidinde odaklanmışken,

²⁶ Vernadsky, **Rusya Tarihi**, s.337-338.

²⁷ "İttifak-ı Müsellese" ve "İtilâf-ı Müsellese" devletleri birbirlerine karşılıklı savaş ilan ettiler. 1 Ağustos'ta Almanya Rusya'ya, 3 Ağustos'ta Almanya Fransa, 4 Ağustos'ta İngiltere Almanya'ya savaş ilan etti. Böylece Birinci Dünya Savaşı resmen başladı. *Bknz: Kurat, Türkiye ve Rusya*, s.226.

²⁸ McMeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s.125-126

²⁹ Edward J. Erickson, **Size Ölmeyi Emrediyorum Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu**, Çeviren: Tanju Akad, İstanbul 2003, s.45.

Rus devlet adamları Osmanlı planları üzerinde çalışıyordu. Rus Genelkurmay Başkanı Nikolay Yanuşkeviç 27 Temmuz 1914'te Kafkasya ordusuna gizlice seferberlik emri verdi. 29 Temmuz'da Yanuşkeviç tarafından Tiflis ordu komutanlığına verilen ikinci emirde ise Türkiye'nin ilk başta içinde yer almadığı Avrupa savaşına ilişkin Rus genel seferberlik emri yer alıyordu.³⁰ Rus Çarı II. Nikolay tarafından ilan edilen genel seferberliğin ardından Almanya'nın ultimatoma cevap verildi. Bu yüzden 3 Ağustos 1914 genel savaşın ilk günü olarak kabul edilir.³¹

Siyasi krizin derinleşmesi ve Rusya'nın Kafkaslar da askeri anlamda hareketlenmeye başlaması üzerine Harbiye Nazırı Enver Paşa 30 Temmuz'da kısmi seferberlik 2 Ağustos'ta da genel seferberlik ilan etti. 3 Ağustos'ta ülke genelinde "örfi idare" ilan edildi. Türkiye silahlı olarak tarafsızlığını korumaya karar vermiş görünüyordu.³² Sıkıyönetim sonrası Meclis-i Mebusan tatil edildi. Seferberliğin ilan edildiği gün Rus donanması Osmanlı gemilerini durdurup aradıysa da sonraki günlerde gemilere karışmadı.³³

Enver Paşa 3 Ağustos'ta Çanakkale ve İstanbul boğazlarını güney ve kuzey uçlarının mayınlanması emrini verdi. Sadece dost ülke gemileri için küçük alanlar boş bırakıldı. 1878 tarihli Berlin Antlaşmasıyla boğazlar Osmanlı'ya ait olmayan askeri gemiler için kapatılmıştı. Lakin boğazlardan hangi bayrağı taşıdığına bakılmaksızın tüm ticari gemilerin geçişine de izin veriliyordu. Ekonomisi ihracatta dayalı olan Rusya bu durumdan oldukça rahatsız oldu. 5 Ağustos'ta boğazlar mayınlandı. Rus sefiri Girs boğazların mayınlanmasını Alman askeri heyetinin kumpası olarak yorumladı.³⁴ Sadrazam Said Halim Paşa ise 4 Ağustos'ta Rus sefiri Girs'i, Karadeniz donanmasının her türlü kışkırtma hareketinde boğazların her türlü Rus gemisine kapatılacağı konusunda uyardı. Enver Paşa ikinci bir emirle Osmanlı

³⁰ McMeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s.127-128. ; Norman Stone, **Birinci Dünya Savaşı**, Çeviren: Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul 2007, s.34-35.

³¹ Rusya'da savaşa iyimser yaklaşanlar umutlarını seferberlik süresini 18 güne düşürmek için geliştirilen *Bol'shaya Voennaya Programma*'ya (Büyük Program) bağlıyorlardı. Kötümser olanlar ise başarısızlık sonucunda sosyal bir devrimin kaçınılmaz olacağı konusunda görüş bildiriyorlardı. Rus Çarı ise bu tür düşüncelere önem vermekten ziyade Slav ve Sırp unsurlara hitap etmek için St. Petersburg'un adını Petrograd olarak değiştirmekle meşguldü. Bknz: Davies, **Avrupa Tarihi**, İstanbul 2011, s.940-941.

³² Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.227.

³³ Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi**, s.120.

³⁴ Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi**, s.122-123.

limanlarında bekleyen ve başta Rus gemileri olmak üzere tüm ticari gemilere el konulması emrini verdi. Ruslar ise misilleme olarak Karadeniz limanlarında ki Osmanlı vatandaşlarını tutukladı. 2 Ağustos'ta Almanya ile ittifak imzalamasına rağmen hala savaşta tarafsız olan Osmanlı ile Rus ordu ve donanmaları savaş için gerekli tüm hazırlıkları yapıyorlardı.³⁵

Savaş çıktığı dönemde Osmanlı Devleti'nin önünde nasıl hareket edeceği yönünde beş farklı seçenek bulunuyordu, Birincisi İttifak Devletleri'yle birlikte savaşa girmektir. İkincisi İtilaf Devletleri ile savaşa girmek, üçüncüsü Rusya'ya karşı savaş boyunca Almanya ve Avusturya-Macaristan'a yardım sağlamak lakin savaş sonuna kadar tarafsız kalmak, dördüncü olarak İngiltere ve Fransa'ya karşı yardım ederken tarafsız kalmak ve son olarak da tümüyle tarafsız kalma seçenekleri devleti yönetenlerin önünde duruyordu.³⁶

Savaş öncesi dönemde ülkeler arasındaki ittifak görüşmeleri tüm hızıyla sürüyordu. Güçlü devletler, stratejik öneme haiz savaş gücü daha düşük olan devletleri yanına çekmekle, zayıflar ise güçlü bir devletle ittifak yapmak için gayret ediyorlardı. Alman subayların Osmanlı ordusu içerisinde stratejik noktalarda bulunmalarından dolayı ordunun hali tüm ayrıntılarıyla Almanlar tarafından biliniyordu. Wangenheim 18 Haziran 1914'te Alman Hariciye Nazırı'na çektiği bir telgrafta *“Türkiye, şüphesiz şimdilik müttefik rolüne asla yakışmaz. Bu devlet kendi müttefiklerine hiçbir yarar vaat etmekten başka, üstelik onların yükünü de artırır.”* demişti. Türkiye'nin askeri ve ekonomik anlamdaki zayıflığı ve olası bir Türk-Rus savaşı sırasında Kafkaslarda yardım isteme ihtimali Almanya'yı endişelendiriyordu. Fakat sonradan değeri anlaşılabilecek olan boğazların kapanması ve Rusya'nın müttefiklerinden yardım alamaması Almanya'nın olaya farklı açılardan yaklaşmasına neden oldu.³⁷

Dâhiliye Nazırı Talat Bey anılarında hükümetin ittifak arayışlarının sebebini şu şekilde açıklıyordu; *“Devleti Âliye, dâhili idari işlerini ıslah, sanayi ve ticaretini himaye eylemek ve ilerletebilmek, şimendiferlerini, yollarını yapabilmek, daha*

³⁵ Karabekir, **Birinci Dünya Savaşı Anıları**, s.58.; McMeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s.130.

³⁶ A.L. Macfie, **Osmanlı'nın Son Yılları (1908-1923)**, Çeviri: Damla Acar, Funda Soysal, İstanbul 2003, s.127.

³⁷ **Çarlık Rusya Belgelerinde Anadolu'nun Paylaşılması**, s.73-74.

*doğrusu yaşamak ve mevcudiyetini muhafaza etmek için mevcut ittifak zümrelerinden birine girebilmek imkânını çoktan beri aramakta ise de, hiçbir devlet buna rıza göstermiyordu.” Talat Bey’in de açıkça belirttiği üzere ittifak arayışlarının temelinde devletin mevcudiyetini devam ettirme isteği yatıyordu.*³⁸

Enver Paşa 1909-1911 yılları arasında askeri ateşe olarak Almanya’da bulunduğu sırada, Almanya’nın askeri anlamdaki güçlüğüne inanmış olası bir savaşta Almanya’nın yanında yer almaya karar vermişti. Ocak 1914’ten itibaren Enver Paşa’nın Harbiye Nazırı olması savaşta izlenecek strateji ve ittifaklarda ne kadar etkili olabileceğinin en büyük kanıtıydı.³⁹

Enver Paşa 22 Temmuz 1914’te Alman sefiri Wangenheim ile yaptığı görüşmede İttihat ve Terakki Partisi üyelerinin çoğunluğunun Almanya ile ittifak kurmak istediğini dile getirdi. Enver Paşa kabine üyelerinin tam bir ittifaka üye olma noktasında yetersizliğin farkında olduğunu da sözlerine ekledi. Bu yüzden iki büyük güç bloğunun biriyle ittifak yapılmalıydı. İttifak devletleri müttefik olma teklifini geri çevirse Osmanlı liderlerini yüzünü itilaf devletlerine dönecekti. Wangenheim 22 Temmuz’da Enver Paşa ile yaptığı görüşmeleri Kayser II. Wilhelm’e gönderdi. Alman imparatoru görüşmelerde Enver Paşa’nın Temmuz krizi sonrası tüm politikaların yeniden gözden geçirilmesi fikrini benimsedi. Ayrıca Osmanlı’nın İtilaf devletleri saflarına katılma ihtimali Almanya’nın tüm planlarının değişmesine sebep olacaktı. Kayser Avusturya ile bağlantılı bir Bulgar-Türk ittifakının kurulması gerektiğini bildirdi.⁴⁰

25 Temmuz’da Almanya ile yapılacak ittifak görüşmeleri için Said Halim Paşa’ya padişah tarafından ruhsatname verildi.⁴¹ Talimatların İstanbul’a ulaşması üzerine 2 Ağustos 1914’te Sadrazam Said Halim Paşa ve Alman sefiri Wangenheim arasında 8 maddelik gizli bir ittifak antlaşması imzalandı.⁴² Görüşmeler o kadar gizlilik ile yürütülmüştü ki Berlin Büyükelçisi Mahmut Muhtar Paşa ittifak

³⁸ Talat Paşa, **Hatıralarım ve Müdafaam**, Haz. Atatürk’ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu, İstanbul 2006, s.32.

³⁹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.228-229.

⁴⁰ Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi**, s.111-113.

⁴¹ "Rus Devleti'nin tecavüzat-ı muhtemesine karşı Almanya ile tedafii bir ittifak akdine sadrazam ve hâriciye nazırımız Mehmed Said Paşa mezdur. 12 Temmuz 1330" M. Hanefi Bostan, **Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa**, İstanbul 1992, s.51.

⁴² Bknz. Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II/IV, Ankara 1991, s.632-646. ; Ulrich Trumpener, **Germany and the Ottoman Empire 1914-1918**, New York, 1989, s.21.

anlaşmasının yapıldığını daha sonra Almanlardan öğrenmişti.⁴³ Anlaşmaya göre; Osmanlı Devleti Avusturya-Macaristan ile Sırbistan arasındaki savaşta tarafsız kalacak, Osmanlı arazisi tehdiye uğrarsa Almanya icap ederse silahla muhafaza edecekti. Anlaşma 31 Aralık 1918'e kadar geçerli olacaktı. Savaş çıkması durumunda Alman askeri heyeti Türkiye emrinde kalacaktı.⁴⁴ Dâhiliye Nazırı Talat Bey ve Bahriye Nazırı Cemal Paşa ittifak için farklı düşünce içinde olsalar dahi ittifak Almanya ile imzalandı. Yapılan ittifakta Türkiye'nin Rusya ile yapacağı savaşa değinilirken, İngiltere ve Fransa ile yapılacak savaştan Türkiye'nin kaçınma ihtimaline karşı yer verilmemişti.⁴⁵ Ne var ki Almanya ile ittifak yapılmasına rağmen iki aydan uzun bir süre anlaşmaya uyulup uyulmayacağı belli değildi.⁴⁶

İttifak anlaşmasının imzalanmasından sonra Almanya, Osmanlı'nın Rusya'ya hemen savaş ilan etmesini istiyordu. Bu konuda Osmanlı hükümetinin yavaş davranması üzerine Wangenheim aracılığıyla 6 Ağustos'ta Rusya'da yaşayana Türk ve Müslüman unsurlarla temasa geçilmesine imkân verileceğini taahhüt etti. Fakat bunun gerçekleşmesi için savaşın kazanılması gerekiyordu. Osmanlı hükümeti ittifak anlaşmasına rağmen savaş hazırlıklarını tamamlamak ve Almanya muhaliflerini yumuşatmak için tarafsızlığını korumaya çalışıyordu.⁴⁷

1914'ün ortalarından itibaren Osmanlı dış politikasında kararsızlıklar ve gelgitler etkili oluyordu. Bir yandan İngiltere ve Fransa ile ittifak teşebbüslerinde bulunulurken diğer taraftan da Rusya, Bulgaristan ve Romanya ile iyi ilişkiler kurulmaya çalışılıyordu. Bunun temelinde 1908 Bosna-Hersek bunalımı ve 1911 Trablusgarp savaşında Almanya'nın tutumu bu ülkeye karşı bir nevi güvensizlik ortamı yaratmıştı. Alman imparatorunun Balkan Savaşları sırasındaki tutumu ve son olarak Arnavutluk meselesinde Almanya'nın Yunanistan'dan yana tavır takınması Osmanlı'nın bölge üzerindeki düşünce ve istekleriyle çelişiyordu. Tüm bunlar göz

⁴³ Hasan Cemil Çambel, "Birinci Dünya Harbine Nasıl Girdik?", **Makaleler Hâtıralar**, Ankara 1987, s.118.

⁴⁴ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II/IV, s.632-646. ; Mehmet Okur, *Osmanlı Devleti'nin Almanya ile İttifakını ve Birinci Dünya Savaşına Girişini Gerektiren Sebepler*, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:16, Ankara,2010, 89-95; Veli Yılmaz, **1 nci Dünya Harbi'nde Türk Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, İstanbul 1993, s.64-68.

⁴⁵ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.228-229.

⁴⁶ William Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1879'dan Günümüze**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul 1986, s.51.

⁴⁷ Mustafa Çolak, **Almanya İmparatorluğu'nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Ankara 2006, s. 51-53.

önüne alındığında Almanya ile ittifak yapılmasına rağmen yeni arayışlar içerisine girilmesi daha iyi anlaşılmaktadır.⁴⁸

İngiltere ve Rusya, Türkiye'nin Almanya safında savaşa katılmasını istemiyorlardı. İngiltere ile Türkiye arasında savaşa sebebiyet verebilecek bir mesele yoktu. Fakat parası dahi ödenmiş iki kruvazörü Rusya'nın baskıları neticesinde Türkiye'ye teslim etmemesi düşmanlığın başlamasına sebep oldu. Alman-Rus savaşının başlaması Rusya'yı Türkiye ile ittifak arayışlarına yöneltti. Bu bağlamda Enver Paşa ve Rus askeri ataşesi General Leont'yev arasında 5 Ağustos'ta bir takım görüşmeler yapıldı. Enver Paşa görüşmeler sırasında genel siyasi durumu samimi bir şekilde Leont'yev'e anlattı. Türkiye Almanya ile hiç anlaşmamış gibi gerçekleşen görüşmelerde Türk tarafının savaş karşıtı söylemleri Rusya'yı ümitlendirdi. Bu süreçte Girs'in Sazonov'a gönderdiği telgraflarda yapılan görüşmeyle Türkiye üzerinden Rusya'ya düşmanlık yapılmasına sebep olan Alman egemenliğine son verilmesi için bir fırsat doğduğu dile getiriliyordu. Rus sefiri Girs dahi bunun gerçekleşebileceğine ihtimal verirken Rus hükümeti ve Sazonov korkutma siyasetinde ısrar ettiler ve herhangi bir anlaşma olmadı. Kaldı ki, Almanya ile yapılan ittifak anlaşması varken Enver Paşa'nın bu tarz görüşmelerde bulunması Rusya karşısında zaman kazanmaya çalışmaktan başka bir şey değildi.⁴⁹

İngiltere'nin Akdeniz donanmasından kaçan iki *Goeben* ve *Braslau* adlı Alman kruvazörlerinin 10 Ağustos 1914'te Çanakkale boğazına gelmeleri üzerine yeni bir kriz patlak verdi. İtilaf devletleri sefirleri bu gemilerin boğazlara giriş izni verilmemesi için yoğun çaba sarf ettiler. Rus Karadeniz donanmasına bu gemilerin boğazlara girmesi durumunda batırma emri dahi verildi. Rus sefiri Girs'in Karadeniz filosunu göreve çağırma yetkisi bulunuyordu. Ruslar, Türk karasularını ihlal etseler bile bu gemileri vurmaya göze almışlardı. Lakin Sazonov, 9 Ağustos'ta verdiği bir emirde Osmanlı Devleti'ni savaşa kışkırtmamaları yönünde Girs'i uyardı.⁵⁰

Goeben ve *Breslau* 11 Ağustos 1914'te Marmara Denizi'ne girdi. Bu olay her ne kadar bir savaş sebebi sayılmasa da İtilaf Devletleri sefirleri tarafından Osmanlı

⁴⁸ Ömer Kürkçüoğlu, **Mondros'tan Musul'a Türk İngiliz İlişkileri**, Ankara 2006, s. 27-28.

⁴⁹ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.229-239. , **Çarlık Rusya Belgelerinde Anadolu'nun Paylaşılması**, s.77-79.

⁵⁰ McMeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s.131.

hükümetleri nezdinde şiddetle protesto edildi. Sadrazam Said Halim Paşa 11 Ağustos'ta gemilerin İngiltere'nin vermediği iki dretnotun yerine Almanya'dan satın alındığı açıkladı.⁵¹ Gemilerin satış olayı tamamen formaliteden ibaretti. II. Kayzer gerçek satışın ancak savaş sonrası Reichstag (Alman parlamentosu) kararı ile olabileceğini bildirmişti.⁵² *Goeben* ve *Breslau*'nun adları *Yavuz Sultan Selim* ve *Midilli* olarak değiştirildi. Gemilerdeki Alman mürettebat Osmanlı fesi giydi ve Türk bayrağı çekti. Bu gemiler gerçek anlamda İngiltere'den alınacak gemilerin yerini dolduramazdı. *Breslau* hafif bir kruvazördü. *Goeben* ise dretnot sınıfına zor girebilecek bir gemiydi. 11 inçlik toparla donatılmıştı ve saatte 26 deniz mili hız yapabiliyordu. *Goeben*' in Osmanlı donanmasına katılmasıyla Rus Karadeniz donanması üstünlüğünü yitirmişti. Rus Karadeniz filosu sayı bakımından fazla olmasına rağmen işlevsellik yönünden çok geriydi. Daha seri ve vur-kaç tarzı saldırılarda etkin şekilde kullanılabilecek *Goeben* bir anda Rus Karadeniz filosunu işlevsiz hale getirdi. Çünkü Rus saldırı planlarının tamamı amfibi tarzı çıkarma hareketleri üzerine kurulmuştu. Böylece savaşı başlatma gücü fiilen Ruslardan Türklere geçti.⁵³

Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Alman Islah Heyeti ile birlikte Türkiye'ye gelen Korgeneral Baron von Kressenstein, hatıraların *Goeben* ve *Breslau* olayını şu şekilde anlatmaktadır; “*Türk efkâr-ı umumiyesinin lehimize dönmesinde Goeben ve Brelau isimli iki harp gemimizin Akdeniz’de pek çetin bir takipten sonra İstanbul’a varışlarının pek büyük rolü olmuştur. Hâlbuki Türklerin beynelmilel deniz hukuku kaidelerine göre, bu gemileri yirmi dört saat zarfında Türk sularını terke icbar etmeleri gerekirdi. Bu noktada bir diplomasi oyunu oynandı ve Türk hükümeti ile anlaşma yapılarak, her iki geminin de daha harbin başlangıcından evvel Türkiye’ye satıldığı ilan edildi. Bu duruma kimse ses çıkartamadı ama gemiler Yavuz Sultan Selim ve Midilli adları haricinde Alman amiralleri ve Alman subayları içinde olduğu halde gönderlerine Türk sancağı çekip, Türk donanmasına katılmış*

⁵¹ McMeekin, I. *Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü*, s.131-132.

⁵² Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Hatırat, Haz: Metin Martı, İstanbul 1996, s.131.

⁵³ McMeekin, I. *Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü*, s.132.

sayıldılar.” Goeben ve Breslau adları değiştirilmelerine rağmen taşıdıkları Türk sancakları dışında savaş süresinde Alman harp gemileri olarak kaldılar.⁵⁴

Savaş gemilerinin Türk donanmasına katıldığı sırada hala Rusya ile Türkiye arasında bir takım görüşmeler gerçekleştiriliyordu. Türkiye’nin Rusya’da bulunan maslahatgüzarı Fahrettin Bey yaptığı yarı resmi görüşmelerde toprak bütünlüğü garantisi talep ediyordu. Girs’ten Sazonov’a gönderilen 15 Ağustos 1914 tarihli telgrafta olası bir Türk-Bulgar ittifakına dikkat çekilirken, Türkiye’yi zorla girdiğine inanılan Alman etkisinden kurtararak Rusya tarafına çekilmesi gerektiği bildiriliyordu. Bu tarihten sonra Sazonov müttefikleri İngiltere ve Fransa’ya Türkiye’ye ülke bütünlüğünü korumak adına bir takım vaatlerde bulunmayı teklif etti. Ayrıca Türkiye’den seferberliğin tatil edilmesi de talep edilecekti. Fakat İngiliz mevkidaşı Grey gemilerde bulunan Alman mürettebatın uzaklaştırılmasının yeterli olacağı düşüncesindeydi. 17 Ağustos’ta İngiltere’de bulunan Rus sefiri ile yapılan toplantıda Grey Rusya’nın Limni adasının Türkiye’ye bırakılması fikrine de tamamen karşı çıkıyordu. Türkiye ile yaşanacak olası bir anlaşmazlıkta Yunanistan’ı sağlam bir müttefik olarak görüyordu. Fransa’da tüm hassasiyetiyle Yunanistan’a yoğunlaşmıştı, Fransız sefiri de Grey’i bu konuda destekliyordu.⁵⁵ Yapılan teklifler ve görüşmeler baştan sona çelişkilerle doluydu. Gerek müttefiklerin tavrı gerekse Türk siyaset adamlarının değişken tavır ve düşünceleri gerçekleşmesi mümkün olmayan bir ittifak arayışını imkânsız hale getirdi. Türkiye açısından bakıldığında sürecin tek bir noktadan değil de kontrolsüz bir şekilde yürütüldüğü açıkça görülmüyordu. Çünkü sadrazam ve nazırlar farklı ülkelerden farklı taleplerde bulunuyor ortak bir noktada buluşmak zorlaşıyordu. Sazonov’da görüşme sürecini ülkesi adına iyi yönetemiyordu.⁵⁶

Ağustos 1914’te Almanya, Osmanlı üzerinden ulaşmaya çalıştığı başlıca amaçlarından birini başardı. Rus askeri karargâhı, Kafkaslarda konuşlandırılmış askeri birliklerinin doğu cephesine kaydırılmasından vazgeçti. Hatta Ağustos sonunda da, Kafkaslara ek birliklerin kaydırılmasına karar verdi. Bu birlikler Almanya-Avusturya cephelerine de gönderilebilirdi. Rus askeri planlamacıları olası

⁵⁴ Osman Öndeş, *Niçin “Şanlı Yavuz?”*, *Hayat Tarih Mecmuası*, Sayı:2, İstanbul Mart 1972, s.46-47.

⁵⁵ *Çarlık Rusya Belgelerinde Anadolu’nun Paylaşılması*, s.78-88.

⁵⁶ McMeekin, *I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü*, s.134-135.

bir Osmanlı-Rus savaşı için Ermeniler ve Kürtler arasında çok yakın ilişkiler kurulmasını amaçlıyorlardı. Bunun gerçekleşmesi için Osmanlı-Rus sınırına hızlı bir silah ve cephane sevkiyatının yapılması daha sonrada sınırın öte tarafındaki Ermeni ve Kürt unsura bunların dağıtılması gerekiyordu. Rus hükümeti sonraki haftalarda ise olası bir savaşta Ermeni, Süryani ve Kürtlerin isyan etmesi için hazırlık yapmaya başladı. İsyanı Azerbaycan'daki Rus konsolosluğu emrindeki gruplar yönetecekti.⁵⁷ Bu esnada Enver Paşa imzasıyla 17 Ağustos 1914'te tüm vali ve mutasarrıflara gönderilen şifreli telgrafta Osmanlı Devleti'nin harp esnasında tarafsız kalmaya karar verdiği duyuruldu.⁵⁸

Paris ve Londra'da Türkiye'nin çözülme sürecine önem veriliyordu. Savaş sonrası Rusya'nın zayıflayacağı, ön Asya'da kendileri için daha elverişli koşullar oluşacağı düşünülüyordu. Paris'te hâkim olan görüş iktisadi imkânlarla ilgiliydi. Londra'da ise İngiltere'yi ilgilendiren arazi meselelerinin kendi lehlerine çözümü düşünülüyordu. Bu yüzden kapitülasyonların kaldırılması ve Türkiye'ye tam bir ekonomik bağımsızlığın verilmesi her iki ülkede tarafından da reddediliyordu. Türkiye'nin iktisadi bağımsızlığı bu ülkelerin ekonomik ve siyasi anlamda kayba uğrayacağı anlamına gelirdi. Bu yüzden Rusya tarafından Türkiye'nin tarafsızlığı için verilmek istenen tavizler diğerleri tarafından kabul görmüyordu.⁵⁹

İttifak görüşmelerinin yapıldığı dönemde tarafların en az tavizle en çok kazanım elde etmeye çalıştıkları diplomatik görüşmeler safhasında en büyük anlaşmazlık konusu kapitülasyonlar oldu.⁶⁰ 5 Eylül 1914'te Osmanlı hükümeti aldığı Bakanlar Kurulu kararıyla imparatorlukta yabancılara iktisadi ve adli ayrıcalıklara sahip oldukları kapitülasyonları resmen kaldırdı.⁶¹ Yabancı elçiliklere verilmek üzere bir nota hazırlandı. Osmanlı hükümeti alınan kararı 9 Eylül'de İstanbul'daki yabancı misyon şeflerine tebliğ edildi. Buna göre 1 Ekim itibariyle tüm kapitülasyonlar kaldırılıyordu.⁶² Tüm büyükelçilerin ortak kararıyla bu durum hükümet ve padişah nezdinde protesto edildi. Alınan karara en büyük tepkiyi Alman sefiri Wangenheim

⁵⁷ Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi**, s.151-152.

⁵⁸ BOA, DH. ŞFR. 44/29.

⁵⁹ McMeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s.133-135.

⁶⁰ Ozan Arslan, *I. Dünya Savaşı Başında Kapitülasyonların İttihad ve Terakki Yönetimi Tarafından Kaldırılması ve Bu Gelişme Karşısında Büyük Güçlerin Tepkileri*, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, C.1, 2008, s.264.

⁶¹ Hale, **Türkiye'de Ordu ve Siyaset 1879'dan Günümüze**, s.57.

⁶² Bostan, **Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa**, s.53-54.

gösterdi. Wangenheim ülkesi adına alınan karardan dolayı bazı kaygılar taşıyordu. Öncelikle kararın kendilerine sorulmadan verilmesinden şikâyetçiydi. Ayrıca diğer İtilaf devletleri sefirlerinin de bunu Almanya'nın yaptırdığını düşündüklerini dile getirmişti. En önemli kaygısı ise Osmanlı'nın bu kararı tek başına alamayacağı ve bu nedenle Osmanlı hükümetinin kendilerinden ayrılacağı İtilaf devletleri saflarına geçeceği yönünde düşünceler taşıyordu. Wangenheim bu konuda kendi ülkesine karşı zor duruma düştü. Ayrıca Almanya'da Osmanlı hükümetinin kendilerine danışmadan karar alabileceği kanaati oluştu. Alman sefirinin bu sert tepkisine belki de bir sus payı olarak Amiral Souchon Osmanlı Donanması Birinci Komutanlığına atandı.⁶³

Eylül 1914'ün hemen başları Almanya'nın batı ve doğu cephelerinde önemli başarılar elde ettikleri zamana tesadüf eder. 31 Ağustos'ta Amian, 4 Eylül'de Rems, üç gün sonrada Muyej Almanların eline geçti. Fransız hükümeti Bordo'ya çekildi. Doğu Prusya'da Rus askeri birlikleri geriye çekildi. Cephe Ain nehri boylarında kaldıysa da Ruslar için durum kritikti. Rus Dışişleri Bakanı Sazonov 19 Eylül'de Girs'e gönderdiği telgrafta Türk hükümetinin Alman mürettebatını derhal uzaklaştırıp seferberliği durdurma teminatını içeren şartsız bir tarafsızlık teklifi yapması durumunda kendileri de kapitülasyonların kaldırılmasına razı olacaklarını bildiriyordu. Rusların askeri anlamda cephede Almanlara karşı sıkıştığı bir anda Osmanlı'nın tarafsızlığını istemesi gayet normaldi Girs 3 Ekim'de Petrograt'a gönderdiği telgrafta “... *Gerek ben, gerekse arkadaşlarım şu kanaatteyiz ki, hâlihazırda hali hazırda Almanya ile savaş yapılmakta olduğundan, ayrıca Türkiye'yle çatışmakta yarar yoktur. Babîâli'yi ne kadar mümkünse o kadar oyalamaya ve anlaşmazlıklardan sakınarak tebaamızın çıkarlarını korumaya çalışıyoruz.*” şeklindeydi. Bu telgrafta da açıkça beyan edildiği şekliyle Rusya'nın tarafsızlık ve ittifak konularında ki çabalarının temelinde batı cephesinde zaman kazanmak vardı.⁶⁴

Avrupa'da savaşın çok sert geçtiği Ağustos ve Ekim 1914 boyunca üçlü ittifak, Osmanlı Devleti'nin savaş dışında kalması için büyük çaba sarf ettiler. Ülkedeki tek tehlikeyi de Goeben ve Breslau olarak görüyorlardı. Neredeyse tüm

⁶³ Mehmet Emin Elmacı, **İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar**, İstanbul 2005, s.84-86.

⁶⁴ **Çarlık Rusya Belgelerinde Anadolu'nun Paylaşılması**, s.95-96.

mesailerini Alman mürettebatın ülkeden gönderilmesi için harcıyorlardı. Çünkü mürettebat olmadan gemiler işe yaramaz hale gelecekti.⁶⁵ Goeben ve Breslau'daki bir başka nazik nokta ise halen Osmanlı donanmasında görevli olan İngiliz Amiral Limpus ve diğer İngiliz subaylarıydı. Amiral Limpus bu iki geminin komutasının kendisine verilmesini istiyordu. Ayrıca Osmanlı askerlerinin bu gemileri kullanmaya alışmalarının beş sene süreceğini olası bir savaşta tarafsız kalınması gerektiğini iddia ediyordu. Bu durumun da ileride olası bir krize yol açmaması için Bahriye Nazırı Cemal Paşa donanmada bulunan İngiliz zabıtlar ve diğer görevlileri pasif göreve çekti.⁶⁶

Genel siyasi durum Osmanlı'nın Almanya yanında savaşa girmesi için gerekli zemini hazırlıyordu. Türk kamuoyu İngilizler tarafından yapım aşamasında iken el konulan iki geminin yerini almak üzere Almanya'dan Goeben ve Breslau'nun gelmesini sevinçle karşılamıştı. Almanya'nın Türk kamuoyu üzerinde bundan daha etkili bir propaganda yapmasına gerek kalmamıştı. İtilaf Devletleri ise Almanya için oluşan uygun şart ve zemini değiştirmek için fazladan çaba harcamıyordu. Batılı sefirler ile Babıali arasında süren görüşmelerde vakit kazanmak isteyen tarafların birbirlerini oyalamasından başka bir şey değildi.⁶⁷

Almanların Eylül 1914'te Marne'de kesin zafer kazanacaklarını düşünerek yaptıkları taarruz başarısız olunca tüm planların yeniden yapılmasına neden oldu. Başarısızlığın ardından Almanlar, Türk tarafının bir an önce savaşa girmesi için tüm baskı araçlarını kullanmaya başladılar. Almanların buradaki amacı Kafkaslarda Ruslara karşı açılacak bir cepheyle kendi cephelerini rahatlatmaktı. Kafkaslar dışında Süveyş hattında İngilizleri tutmak ve Halifenin gücünü kullanarak Fransız sömürgesindeki Müslümanları ayaklandırmak istiyordu.⁶⁸

Osmanlı Devleti'nin Berlin Büyükelçisi Mahmut Muhtar Paşa 1 Ekim 1914'te Alman Hariciye Nazır yardımcısı Zimmermann ile yaptığı görüşmede seferberliğin getirdiği mali yükü hafifletmek açısından yaklaşık 5 milyon Osmanlı

⁶⁵ Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi**, s.152-153.

⁶⁶ **Cemal Paşa**, Hatırat, s.132.

⁶⁷ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Yaşadıklarım (1888-1922)** 1, Yayına Hazırlayan: Erol Sadi Erdiç, İstanbul 1997, s.254-255.

⁶⁸ Hüner Tuncer, *1914 Yılında Osmanlı İmparatorluğu*, **100. Yılında Birinci Dünya Savaşı**, Ed: Ümit Özdağ, Ankara 2014, s.224-225.

altını tutarında kredi talebinde bulundu. Karşılığında da savaşa girme vaadinde bulundu. Zimmermann ise paranın savaşa dâhil olunduktan sonra verilebileceğini belirtti. Muhtar Paşa böyle bir kredinin verilmesiyle tüm İslam dünyasının sempatisinin kazanılacağını söyleyerek Almanların düşünceleri üzerinde etki yapmaya çalıştı. Almanlar, Deutsche Bank aracılığıyla %5-6 yıllık faizle kredinin verilmesini onayladı. Kredi savaş karşıtı olan Maliye Nazırı Cavit Bey aracılığıyla değil de doğrudan sadarete teslim edilecekti. 250 bin altın hemen 750 binde Osmanlı'nın savaşa girmesinden sonra verilecekti. Ödemelerin tamamı 5 milyonu buluncaya dek her ay yarım milyon altın gönderilecekti. Almanların krediyi vermekteki maksatlarının en önemli sebeplerinden biride parasızlık yüzünden seferberliğin bozulmasının önlenmek istenmesiydi. Almanya krediyi onaylamasına rağmen zor durumda olduğunu bildiği Babiâli'ye bu konuda net bir şey söylemekten kaçındı. 11 Ekim'de Enver Paşa, Halil ve Talat Beyler Wangenheim'i ziyaret ederek 2 milyonun kendilerine teslim edilir edilmez savaşa girmeye hazır olduklarını bildirdiler. Bu da paranın ulaşma zamanına bağlı olarak yaklaşık savaşın 2,5 hafta erteleneceği anlamına geliyordu.⁶⁹

Girs 2 Ekim 1914'te Kayzer II. Wilhem'in, Amiral Souchon'un koramiral rütbesiyle Osmanlı donanmasına katılmasını onayladığını bildirdi. Bunun anlamı Alman amiralin Karadeniz'de Türk bayrağı altında donanmaya komuta edebileceğiydi. Girs, aynı gün sadrazamın istihbarat kaynaklarına dayandırdığı başka bir haberde Türkiye'nin savaşa girmeye hazır olduğu fakat bunu hangi şartlarda yapacağını bilmediğini bildirdi. Babiâli'nin 27 Eylül 1914'te Çanakkale Boğazını tamamen mayınlaması da Rusya'nın yıl boyu sıcak denizlere ulaşma yolunu fiilen kesti. Girs 3 Ekim'de "*Türkiye Alman subayları, erleri, topları ve mermileriyle dolup taşıyor*" bilgisini ilettiler. Girs'e göre Türkiye silahlı bir kamp gibiydi. Daha da önemlisi iki savaş gemisi edindikten sonra Türklerde psikolojik bir dönüşüm başlamıştı. Almanya'dan gelen silah ve askerler ile birlikte İstanbul'da savaş havası iyice hissedilmeye başlamıştı.⁷⁰

⁶⁹ Jehuda L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, Çeviren: Fahri Çeliker, Ankara 1985, s.142-150; ; Aksakal, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi**, s.191-198.

⁷⁰ McMeekin, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s. 136-137.

Ruslar, Almanya ile Osmanlı Devletleri arasında yaşanan görüşme trafiğini yakından izliyordu. Karadeniz de olası bir saldırıya karşı hazırlık içerisindeydiler. Rus sefiri Girs muhbirlerinden aldığı bilgilere dayanarak Osmanlı-Almanya mali anlaşmasının ayrıntılarını 17 ve 19 Ekim'de Sazonov'a bildirdi. 21 Ekim'de trenle son Alman mali yardımı gelmeden önce, 20 Ekim'de Sazonov Sivastopol'da bulunan Rus donanma komutanının altın sevkiyatı gelir gelmez Amiral Souchon'un saldırısına hazırlıklı olunması konusunda uyardı. Amiral Kelinskiy, ertesi gün Sazonov'a çektiği telgrafta her anlamda hazır olduklarını bildirdi. Karadeniz'deki tüm Rus donanma personeline ilk ateşi kendilerinin açmamalarını Türklerle çatışmaya girildiğinde tüm tarafsız gözlemcilerin saldırının Türklerden geldiğini anlamaları yönünde özel bir talimat verildi.⁷¹

27 Ekim 1914'te Türk donanmasına bağlı savaş gemileri, Marmara'dan ayrılarak eğitim manevraları yapmak için Karadeniz'e açıldı. Her ne kadar eğitim tatbikatı gözükse dahi Enver Paşa, birkaç gün önce Amiral Souchon'a Ruslara saldırması için gerekli talimatı vermişti. Donanmaya ait gemiler Marmara'nın çıkışında bir Rus posta gemisi ile karşılaştılar. Rus büyükelçiliğinin İstanbul'u terk etmesinden sonra büyükelçilik bahçesinde bir telsiz istasyonu bulunmuş idi. Bu geminin Rusya'ya boğazdan çıkacak gemiler hakkında istihbarat sağlamak için gönderildiği tahmin edildi. Karadeniz'e açılan donanma Alman Amiral Souchon komutasında idi. Karadeniz'e açılan gemiler ise, Yavuz, Midilli, Turgutreis, Hamidiye, Berk-i Satvet, Peyk, Gayret, Taşöz, Samsun, Nilüfer'den oluşuyordu. Bu filo içerisinde kruvazör, torpidobot, mayın dökücü tipinde gemiler bulunuyordu.⁷²

Rus Filo Komutanlığı'nın, 28 Ekim 1914'te IV. Torpidobot Filo Komutanı Albay Troubetzkoi'a verdiği emir "*Ortalık kararır kararmaz Sivastopol önünde bir ileri karakol teşkil ediniz. Rastlayacağınız Türk gemilerine düşman muamelesi yapınız.*" şeklindeydi. Verilen diğer emirlerde ise mayın gemilerinin sabahtan

⁷¹ McMeekin, I. **Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, s. 138.

⁷² Amiral Lorey, **Türk Sularında Deniz Hareketleri**, Çeviren: Deniz Yarbay H. Sami, İstanbul 1936, s.97.

itibaren Sivastopol limanı başta olmak üzere önemli limanlara mayın döşenmesi emrediliyordu.⁷³

Amiral Souchon tarafından verilen harekât emrinde ise Rus donanmasının bir baskın yapmak için hazırlık yapmakta olduğunu anlaşıldığı için Rusya'ya karşı şiddetli bir harekât yapılacağı tüm gemi komutanları ile paylaşıldı. Bunun için ilk etapta birinci dereceden önemli Rus savaş gemileri mahvedilecekti. İkinci dereceden önemli olan Rus devlet ve ticaret gemileri ile savaş için kullanılması muhtemel gaz gemileri batırılacaktı. İkinci dereceli gemiler zapt edilebilirse ganimet olarak getirilebilecekti. Taarruz baskın şeklinde ve mümkün mertebe aynı anda yapılacaktı. Mayın gemisi Nilüfer, iki torpidobot ile Sivastopol'a, Midilli ile Berk-i Satvet kruvazörleri Kerç Boğazı ve Novorosky'e, Hamidiye kruvazörü Kırım'ın güney sahillerine, iki torpidobot ile Samsun mayın gemisi Odesa ve Oçakof'a taarruz ederken, Peyk kruvazörü ile Varna-Sivastopol arasındaki kabloyu kesecekti.⁷⁴

Karadeniz Harekâtı planlandığı gibi gemilerin ihtiyacı olan kömürleri fazlasıyla alıp Marmara'dan ayrılmasıyla başladı. Yavuz kruvazörü ilk etapta harekâta dâhil edilmemişti çünkü kazan tamirâtı devam ediyordu. Tamirat kısmen yapılarak harekâta katılacak filoya dâhil edildi. Boğazın girişinin emniyeti düşünülerek olası bir mayınlama ile karşı karşıya kalınmaması için Turgutreis ve Barboros zırhlıları, Burakreis gambotu ve iki torpidobot İstanbul'da bırakıldı. 29 Ekim 1914'ün ilk ışıkları ile birlikte Sivastopol üzerine taarruz başladı. Telsizden yükselen sesler Rusların olaya hazırlıklı oldukları yönündeydi. Yavuz tarafından yapılan şiddetli topçu ateşine Rusların kara müstahkeminden açılan taarruz ile bu kruvazör kış kısmından üç adet isabet aldı. Yavuz istediği harekâtı yapamamasına rağmen Rus ateşi hiçbir tesir yapamamıştı. Yavuz'un tesadüfen karşılaştığı Rus mayın gemisi Prut batırıldı. 250 mürettebatın gemi komutanı dâhil olmak üzere 75'i kurtarılarak esir alındı. Nilüfer mayın gemisi 60 adet mayını dökerek İstanbul'a dönmek üzereyken karşılaştığı Rus vapurunu yakalayarak içindekilerle birlikte esir aldı. Gemi içindekiler boşaltıldıktan sonra batırıldı. Odesa'ya yönelen Tük savaş gemileri liman girişinde mayın ya da tel örgü ile karşılaşmadan içeri girdi ve 80

⁷³ N. Monasterev, **Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi**, Çeviren: Afif Tuğrul, İstanbul 1948, s.10-11.

⁷⁴ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:IX, Ankara 1996, s.394-395.; Lorey, **Türk Sularında Deniz Hareketleri**, s.99-100.

metrede açtığı ateş ile Rus gemilerini batırdı. Açılan ateş ile limanın elektrik trafosu isabet alınca şehir sessizliğe büründü. Türk gemileri limandan ayrıldıktan sonra uzaktan ateş ile petrol sarnıçlarını havaya uçurdu.⁷⁵

Berk-i Satvet kruvazörü ise verilen emire göre Novorosky limanına hareket etti. Bu gemide çok az Alman mürettebat olmakla birlikte çoğunluk Türklerden oluşuyordu. Ancak Türk denizcilerin eğitim seviyeleri oldukça azdı. Çarkçıbaşı oldukça tecrübesizdi. Türk mürettebatın çoğunu deniz tuttuğu için hepsi isteksiz ve gayretsiz görünüyordular. 29 Ekim 1914'te planlandığı gibi limana yanaşan gemi, limanda mayın ya da tel örgü olup olmadığını bilmiyordu. Gemiden indirilen filika ile bir Türk ve bir Alman mürettebat sivil halkın zarar görmemesi için halkı haberdar etmek üzere limana gönderildi. Gözetleme sonucunda mürettebatın serbest bırakılmadığı anlaşıncı tehlike göze alınarak limana girildi ve mürettebat kurtarıldı. Yapılan bombardımanda karada bulunan 300-400 kişilik Rus birliği firar etti. Limanda bulunan gemiler, telsiz istasyonu, baraka ve hangarlar tahrip edildi. Midilli kruvazöründen gelen emir üzerine Berk bölgeden ayrılarak İstanbul'a doğru hareket etti. Midilli önce Kerç Boğazı'nın girişine 60 mayınlık bir manila ağı bıraktıktan sonra Novorosky'e yöneldi. Berk'ten alınan rapor doğrultusunda limanda bulunan 50 adet petrol sarnıcı, 14 gemi, zahire ambarları ve çimento fabrikası üzerine 308 mermi atıldı. Limanda bulunan Danimarka ve İngiltere bandıralı vapurlara dokunulmadı. Novorosky'e o kadar büyük bir hasar verilmişti ki 80 mil öteden bile kırmızı alev topları görülüyordu. Berk'e Varna-Sivastopol bağlantı kablosunun kesilmesi için verilen görev makine arızası sebebiyle gerçekleşmedi. Aynı görevi devralan Midilli'de başarılı olamadı. Gemiler kayıpsız bir şekilde İstanbul'a döndüler.⁷⁶

Berk'in kömürünün azalması ve motor arızası yapacağı tarihi hamleyi engelledi. Buna rağmen donanmanın tüm gemilerinde bayram havası esiyordu.

⁷⁵ Lorey, **Türk Sularında Deniz Hareketleri**, s.101-102. ; Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II/IV, s.234-235. ; Karabekir, **Birinci Dünya Savaşı Anıları**, s. 358-359.

⁷⁶ Lorey, **Türk Sularında Deniz Hareketleri**, s.103-108. ; Abidin Dav'er, *Birinci Dünya Harbinde Türk Donanması'nın Karadeniz Harekâtı*, **Resimli Tarih Mecmuası**, Sayı:42, İstanbul Haziran 1943, s.2382.

Limanlara yapılan baskın sırasında sivil halkın zarar görmemesi için oldukça titiz davranılmıştı. Bu konuda da oldukça başarılı olundu.⁷⁷

Almanya destekli Türk donanmasının ani taarruzu, Alman hükümeti ve Amiral Souchon'un istediği gibi gelişti ve savaşın başlamasına neden oldu. Amiral Souchon asıl maksadına ulaşmak için oldukça fazla çaba sarf etmişti. Rus Karadeniz Filo Komutanı General Eberhart ise dönülmesi imkânsız çok sayıda hata yaptı. Buna rağmen Amiral Souchon Karadeniz'de Rus filosuna karşı kesin bir netice elde edemeden geri dönmek zorunda kaldı. 29 Ekim 1914 gece saatlerinde Amiral Eberhart donanmasıyla birlikte boğazın girişine kadar geldi. Ancak etrafta hiçbir Türk savaş gemisine rastlamayınca geri Sivastopol'a geri döndü. Bunun anlamı Türk tarafının bundan sonra kesin neticeli muharebelerden kaçınacağı ve Odesa başta olmak üzere bir çıkarma yapmaktan kaçınacağı şeklinde yorumlandı.⁷⁸

Karadeniz'de Rus limanlarına yapılan baskın ile ilgili ilk resmi açıklamada Ruslar suçlanarak Karadeniz'de yapılan tatbikat sırasında saldırıya uğrayan Türk donanmasının misilleme yaptığı kaydedildi. Ancak gerçeğin bu şekilde olmadığı tüm hükümet üyeleri tarafından bilinmekteydi. Baskından Padişah V. Sultan Reşad ve Sadrazam Said Halim Paşa'nın dahi sonradan haberleri olmuştu. Oysaki Anayasa'ya göre hükümdarın onayı alınmadan savaş veya barışa karar verilemezdi. İttihat-Terakki Hükümeti'nden bu olayın yaşanmasının ardından bazı ecnebi nazırlar istifa etti. İstifaların önüne geçilebilmesi için Rusya'ya bir özür notası gönderildi. Notada dahi Rus tarafını suçlayıcı ifadeler bulunuyordu. Rusya Dışişleri Bakanı Sazonov notaya verdiği cevapta iddiaların tümünü ret ederek iki ülke arasında savaşın çıkmamasının tek şartının Türk topraklarındaki Alman askeri personelin sınır dışı edilmesi olarak gösterdi.⁷⁹

Karadeniz Baskını bir anda gerek taraf ülkelerin gerekse de yabancı basının en önemli konu başlıklarından biri haline geldi. Basın yoluyla haberin yayılması üzerine Petrograd'ta yüzlerce gösterici toplanıp Türkiye aleyhinde eylem yaptı.

⁷⁷ Amiral Dönitz'in 1. Dünya Savaşı Hatıraları Yeni Savaşlar, Çeviren: Mete Canitez, **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl:2, Sayı:2, İstanbul Mart 1966, s.15-16.

⁷⁸ Monasterev, **Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi**, s.55-56.

⁷⁹ Yılmaz Öztuna, *50 Yıl Önce I. Dünya Savaşı'na Nasıl Girmiştik*, **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı:1, İstanbul Şubat 1965, s.5-6. ; Tuncer, *1914 Yılında Osmanlı İmparatorluğu*, s.228-229; Figen Atabey, **Karadeniz'de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi)**, Ankara 2006, s.18.

İlginç şekilde Türkiye’de de Rusları protesto etmek amacıyla birkaç eylem yapılmıştı. Türk tarafının savaşa girmesini en çok arzu eden Alman ve Avusturya-Macaristan basını da Rusların bombardıman sonrası büyük bir korkuya kapıldıklarını okurlarına duyuruyordu.⁸⁰

2 Kasım 1914’te Rus Çarı II. Nikolay imzasıyla yayınlanan şu bildirili ile Rusya, Osmanlı Devleti’ne karşı resmen savaş ilan etti.

“Rusya bu yeni düşmanın, Hristiyan dinini ve bütün Slav halklarını ezmiş bu kadim zalimin meydan okumasını kabul etmektedir. Rusya’nın yiğit silahlı kuvvetlerinin Türk sürülerinin üstesinden geldiği ve bu cüretkâr düşmana kötek atarak anavatandan kovacağı ilk sefer olmayacaktır. Hep birlikte bütün Rus halkları olarak, Türkiye’nin mevcut çatışmaya pervasız müdahalesinin sadece kadere boyun eğişini hızlandıracağına ve Karadeniz sahilleri boyunca atalarımızın tarihsel görevini gerçekleştirme yönünde Rusya’nın önünü açacağına hiç şüphesiz inanmaktayız”⁸¹

Ağustos 1914’te başlayan Birinci Dünya Savaşı’nın dönem içerisinde genel kabul gören görüşlere göre üç ya da dört ayda biteceği tahmin ediliyordu. Avrupalılar Noel’e kadar savaşın biteceğini, geçmiş savaflara göre daha şiddetli ama kısa sürede sonuca ulaşılabilir bir savaş olacağını düşünüyorlardı. Ancak savaş sona erdiğinde üzerinden dört ay değil dört yıl geçmiş olacaktı.⁸²

⁸⁰ Yerli ve yabancı basının Karadeniz Olayına yaklaşımıyla ilgili örnek bir çalışma için bkz: Tuncay Ögün, Alfina Sibgatullina, *Türklerin ve Rusların Gözüyle 100’üncü Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti’nin 1. Dünya Savaşı’na Girişi*, **History Studies**, Cilt:5, Sayı 6, Kasım 2013, s.89-111.

⁸¹ McMeekin, **I. Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü**, s. 140-141.

⁸² Davies, **Avrupa Tarihi**, s.947.

BİRİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİ TARAFLARIN EKONOMİK VE ASKERİ YAPILARI

1.1. RUS ASKERİ FİNANSMANI

1.1.2. Ekonomik Yapı

Rusya'nın, Çarlık döneminde büyüme durumu ve ekonomisinin yapısal değişimine uygun tarihsel perspektif içinde bakılmalıdır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde Rusya dünyanın en büyük ekonomik güçlerinden biridir. ABD, Birleşik Krallık, Fransa ve Almanya'nın ardından endüstriyel güç anlamında beşinci sırada Rusya ile Avusturya Macaristan bulunuyordu. Savaş sırasında Rusya'nın ekonomik durumunu anlamak için XX. Yüzyıl başlarından itibaren geçen sürenin iyi anlaşılması gerekmektedir.¹

Rusya'da yaşanan 1899-1909 ekonomik krizi ülkeyi kaosa sürüklemesine rağmen, 1908-1909 yılları krizden kurtulmak için dönüm noktası oldu. Ekonomik krizin ardından yaşanan kısa durgunluktan sonra 1908'te ekonomi yükselişe geçti. 1909'da ekonomik büyümeye yönelik belirtilere ek olarak 1910'da büyümenin devam etmesi Rusya'nın ekonomik büyüme bandına girmesiyle sona erdi. Çarlık yönetiminin 1913'te sergilediği ekonomik performans ve başarı kendisinden sonraki sosyalist düzen için dahi referans olarak kabul edildi. 1909-1913 döneminde fabrika sanayi üretimi % 10,1 artış gösterdi. XIX. Yüzyılın son çeyreğinde dünyada tarım krizi yoğunlaştı. Bu durumda Rusya'nın temel ekonomik getirilerinden olan tahıl ihracatı artmak yerine daha da azaldı. 1905 devrimine karşı Çarlık tarafından uygulanan “*itfa*

¹ Paul R. Gregory, **Russian National Income 1885-1913**, Cambridge 2004, s.154.

planı” ve tarım reformunun kaldırılması bir ölçüde Rus kırsal kapitalizminin gelişmesine olanak verdi.²

Birinci Dünya Savaşı arifesinde Rusya’da sanayi ve tarımdaki durumun iyileşmesi aynı döneme denk geldi. 1909- 1913 yıllarında tarımsal arazilerden çok iyi hasat elde edildi. İç ve dış pazarlarda tarım ürünlerinin karlı satışı kırsal sermaye birikimini güçlendirdi. Tarımın iyileşmesiyle birlikte tarım aletleri alanında sanayiye olan talepte artış yaşandı. Endüstriyel genişlemeye etki eden faktörlerden biriside kentsel nüfusun sanayi mallarına yönelik talebinin artışıyla yaşandı. 1909-1913 döneminde yeni ev inşaatı, tramvay ağı, su temini ve sanitasyonda artış kaydedildi. Sanayi ürünlerinde talebindeki artışla beraber hükümetin askeri siparişlerinde de artma yaşandı. Çarlık yönetimi, dünyadaki endüstriyel gelişmeye paralel olarak çıkması muhtemel büyük bir savaşa hazırlık için hızlı bir silahlanma programı başlattı. Silah ve ekipman yığınağı hız kazandı. Sınır şeridindeki stratejik demiryolları ve karayollarının inşası ve modernizasyonuna girişildi. Tüm bunlara bağlı olarak 1913’te askeri ve deniz bakanlıklarının bütçe maliyetleri 826 milyon rubleye ulaştı. 1889-1915 yıllarında Amerika Birleşik Devletlerinde büyüme %6,5 iken aynı dönemde Rus sanayi %7,2 büyüdü.³

Rusya’nın savaş arifesinde nüfusu yaklaşık 163 milyondur. Bu rakam batı sınır komşusu Almanya’nın 2,5 katı, doğu sınır komşusu Amerika’nın ise 1,6 katına eşitti. Buna rağmen endüstriyel üretim noktasında Rusya bu ülkelerin gerisindeydi. Fakat tarımsal üretimde Rusya bu ülkelerin çok ilerisindeydi. 1913’te 123 milyon tarımsal üretime karşılık Almanya’nın 85 milyon, Fransa’nın ise 31 milyon ton tarımsal üretimi vardı.⁴

1.1.3. Askeri Ekonomi

Savaş öncesi dönemde Rusya’nın iyi yetişmiş askeri sanayi personeli vardı. Lakin personel sayısı büyük bir savaş için yeterli değildi. Savaş zamanında mevcut

² V.I. Bovykin, *Finansovyy Kapital v Rossii Nakanune Pervoy Mirovoy Voyny*, Moskva, 2011, s. 57-58.

³ G.I. Shigalin, *Voyennaya Ekonomika v Pervuyu Mirovuyu Voynu*, Moskva, 1956, s. 117-119.; Vincent Barnett, *The Revolutionary Russian Economy 1890-1940 Ideas, Databases and Alternatives*, London 2004, s.35-38.

⁴ Arcadius Kahan, *Russia Economic History The Nineteenth Century*, Chicago 1989, s.2. ; Gregory, *Russian National Income 1885-1913*, s.4.

askeri sanayi personeli ile askeriyenin ihtiyaçlarının karşılanması mümkün değildi. Uzun ve zor bir savaş için arlık Rusya mevcut ekonomik durumuyla hazır olduğu söylenemezdi.

Rus ordusu kısa zaman önce 1904-1905 Japon Savaşı'nda büyük bir deneyim kazanmıştı. Ana Levazım Müdürlüğü zel komisyonunun hazırladığı rapora göre Rus-Japon savaşında ortalama mermi tüketimi tabanca başı 720 iken tüfek başı 1000 adete ulaşıyordu. 1000 silah savaş boyunca yaklaşık 75 bin mermi kullanılmıştı. Bu veriler ışığında Birinci Dünya Savaşında Rus ordusunun 234,6 milyon cephaneye ihtiyaı vardı. Bu hesaplamalar ordunun savaş gücünü ve seferberlik rezervlerini göstermesi açısından önemliydi. Askeri sanayide olduğu gibi sivil sanayide savaşa hazır değildi. Askeri ve sivil sanayinin gerek barış gerekse savaş döneminde hazır olduğunu gösteren mühendis, kalifiye işgücü ve teknik personel yeterli değildi. Örneğin ülkenin c büyük silah fabrikası Tula, İzhevsk ve Sestroretsky 1911-1913 döneminde genel ihtiyaın ortalama %8'ini karşılanabiliyordu.⁵

Devlet ve özel sektör tarafından kurulan silah fabrikaları, ordunun kk çaplı silah ihtiyaını karşılamak üzere kurulmuştu ve üretimleri oldukça yetersizdi. Devlet silah fabrikalarının yetersiz üretim kapasiteleri ve yaşanan zorluklar, özel sektör tesisleri ile birlikte karışık bir üretim organizasyonu yapılmasına neden oldu. Tüfekler savaştan önce Tula, İzhevsk ve Sestroretsk silah fabrikalarında üretildi. Bu fabrikaların yıllık 525 bin adet silah üretim kapasitesi bulunuyordu. Her yıl artan kapasite 1917'de 1,6 milyona ulaştı. Savaş sırasında bu fabrikalar 332.800 cephane üretirken 291 bin tüfeği de yeniledi. Buna ek olarak ordunun elinde bulunan 362 bini eski model olmak üzere 4.652.000 tüfek ve bunların cephane ihtiyaçlarının karşılanması gerekiyordu. Savaş boyunca ordunun 17,7 milyon tüfeğe ihtiyaı olacağı tahmin ediliyordu. İhtiyaın karşılanması için savaşın ilk yılında 12,9 milyon tüfek satın alındı. Bunun yaklaşık 2,5 milyon adedi ithal edildi. Savaş sırasında, savaş öncesi döneme göre makineli tüfek üretimini 25 kat daha arttı. Savaş sırasında ise sadece 28.000 bin silah retilbildi. Avrupa'da üretilen modeller ile karşılaştırıldığında Rus silahları çok üstün bir teknolojiye sahip değildi. Savaş sırasında devlete ait silah fabrikalarında yüksek beceri ve teknolojik imkânlar kullanılarak silahların performansı arttırılmaya çalışıldı.

⁵ Shigalin, *Voyennaya Ekonomika V Pervuyu Mirovuyu Voinu*, s.140.

Rus topçusu yüksek muharebe nitelikleriyle karakterize edildi. Tüm bunlara rağmen silah sayısı bakımından istenilen seviyelere ulaşılamadı.⁶ Seferberlik süresince yoğun bir iş temposunda çalışmak zorunda kalan işçiler arasında yaşanan kaynaşmalarda üretimi olumsuz yönde etkiledi. Rus askeri imalat sanayi artan talep karşısında vasıfsız işçi çalıştırmak zorunda kalınca üretimde istenilen başarı sağlanamadı.⁷

1914'te Rus ordusunun elinde 7088 top bulunuyordu. Bunların 959'u ağır topçu bataryası iken, sadece 40 tanesi tam teşekküllü ağır topçu sınıfındaydı. Almanya ve Avusturya Macaristan'ın 996 adeti ağır olmak üzere 14.446 adet topu vardı. Bu açığın kapatılabilmesi için savaş öncesi dönemde devlet ve özel sektör eliyle top üretim fabrikaları kuruldu. Böylece top üretim ve yenileme performansı önemli derecede artırıldı. Ancak savaşın ilk yılında top mermisi konusunda Rusya'da tam bir felaket yaşandı.⁸

1914 yılının sonlarında muharebelerde beklenmeyen bir tempo vardı. Bunun sonucu olarak Rusya'nın savaş öncesi top mermisi stoku tükendi. Bu durum diğer ülkelerde yaşandı ise de Rusya'ya nazaran yapılan düzenlemelerle daha hızlı bir toparlanma sağladılar.⁹ Muharebelerin artmasıyla birlikte ihtiyaçlarda arttı. Başlangıçta birkaç özel fabrika tarafından üretilen top mermileri devlet eliyle de üretilmeye başlandı. 1914-1917 döneminde Rus fabrikaları 58 milyon adet top mermisi üretti. Ancak top mermisi için talebin yıllık 50 milyon adede ulaşması nedeniyle yurtdışından top mermisi sipariş edildi. Devlet ve özel sektör bu dönemde 27.105 bin fünye üretirken ordunun ihtiyacı bunun çok üzerindeydi. Bu yüzden 8.227.000 bin fünye yurtdışından ithal edildi. Benzer bir durum tüfek ve makineli tüfek mermilerinin üretimi içinde geçerliydi. Yıllık 550 milyon adet mermi üretmek için kurulan fabrikalar oluşan arzı karşılayamadı ve ithalat yoluna gidildi. Cephanelerin üretilmesi için en hayati ürünlerden birisi de kuşkusuz dumansız baruttu. Rusya dumansız barut ihtiyacını Ohtinskom, Kazan ve Shostenskom'da kurduğu fabrikalarla karşılamaya çalıştı. Bu üç fabrikanın üretim kapasitesi 1.205.000 tondur. Ayrıca

⁶ Shigalin. *Voyennaya Ekonomika V Pervuyu Mirovuyu Voynu*, s.170-173.

⁷ Peter Gatrell, *Russia's First World War A Social and Economic History*, Harlow 2005, s.113.

⁸ Shigalin. *Voyennaya Ekonomika V Pervuyu Mirovuyu Voynu*, s.174-176.

⁹ Willam C. Fuller, *The Imperial Army, The Cambridge History Of Russia Imperial Russia 1689-1917*, Volume II, Edited: Dominic Lieven, Cambridge 2006, s.551-552.

patlayıcı imalatı için ikisi devlet ve biri özel sektörden olmak üzere üç fabrika görev yapıyordu. Bu fabrikalar ayda 6,300 kg patlayıcı üretebiliyordu.¹⁰

Rus burjuvazisi savaşı birçok sebepten dolayı destekliyordu. Bunun temelinde ekonomik nedenler yatıyordu. Birincisi Alman ekonomik egemenliğinden kurtulacağı ikinci ise İstanbul ve Çanakkale boğazlarından Akdeniz'e ücretsiz geçişten faydalanılabileceği düşüncesi idi. Rusya en büyük düşmanlarından olan Almanya'ya göre askeri ve stratejik açıdan gerideydi. Rusya'nın çelik üretimi Almanya'ya göre sekiz kat daha düşüktü. Rusya havan, uçaksavar ve makineli tüfek üretebiliyordu fakat bu alanda çeşitlilik azdı. Ordunun ihtiyacı olan 5 milyon silah ve mühimmat yerine 500 bin adet üretiliyordu. Silah üretiminin yokluğunda silah ithal ediliyordu. Özellikle Amerika Birleşik Devletlerine verilen silah siparişleri için 3,2 milyar ruble altın harcandı. Savaşın başlarında ulusal sermayenin yetersizliği modern ağır sanayiinin altyapısının oluşturulması devletin durumunu kötüleştirdi. Barış döneminde Rus endüstrisi için ekipman ve üretim araçlarının ağırlıklı olarak yurtdışından alınması savaş döneminde ülkeyi zora soktu. Savaş metalürji, elektrik ve kimya sanayinin yanı sıra ulaşım araçları büyük ölçüde finansman ve teknik destek kaynaklarından mahrum edilmiştir. 1915 yılında yakıt arzının azaltılması ile birlikte yakıt krizi ortaya çıktı. 1915'te demir eritme oranı 1913'e göre %20 azaldı. Ayrıca kömür ve petrol sanayiinde %40 oranında azalmaya neden oldu. Yabancı pamuk ve diğer hammaddelerin tesliminde yaşanan zorluklar savunma endüstrisi için taleplerin artmasına neden oldu.¹¹

1.1.4. Rusya'nın Savaş Sırasında Aldığı Ekonomik Tedbirler

Rus hükümetinin hesaplamalarına yaklaşmakta olan savaş oldukça hızlı bir gelişecekti. Bu yüzden askeri araç ve gereçler üç aylık seferberliğe göre tasarlanmıştı. Ancak beklenen sürede savaş sona ermeyince tüm ekipmanlar adeta eridi. Bunun

¹⁰ Shigalin, *Voyennaya Ekonomika V Pervuyu Mirovuyu Voynu*, s.170-176. ; *Voyennaya Rossiya v Nachale XX veka 1900-1917. Sbornik Dokumentov. "Novyy Khronograf"*, Moskva 2004, s.745-760.

¹¹ Gatrell, *Russia's First World War A Social and Economic History*, s.109-111. ; Barnett, *The Revolutionary Russian Economy 1890-1940 Ideas, Databases and Alternatives*, s.49-51.

üzerine birde Çanakkale Boğazı Türkler tarafından kapatılınca Rusya'nın dünya pazarları ile olan bağı neredeyse tamamen kesildi.¹²

Yerli sanayi sermaye stokunu tüketince ekipman tamir hacmi de düştü. Mali açıdan Rus hükümetinin yabancı sermayeye yönelmesi kamu borçlarının felaket düzeyde artmasına neden oldu. Rus hükümeti savaş sırasında geniş yelpazede tüm araçları kullanmaya çalıştı. “Özel Toplantı” adlı önemli konular ve alanlarda taslak mevzuat ile başa çıkmak için idari yetkilileri ve toplumsal temsilciliklerden oluşan komisyonlar kuruldu. Bu komisyonlar en sorunlu alanlar olan savunma, ulaşım, yakıt ve gıda alanlarında kuruldu. Komisyonların görevi hammadde, yakıt, gıda, silah dağıtımıyla sınırlıydı. Ancak bu sistemden istenilen verim alınamadı. Dağıtımların sadece %5-6'lık kısmında başarı sağlandı.¹³

Savaş sırasında ekonominin düzenlenmesi adına Ağustos 1914'te İçişleri Bakanlığı üretim sorunlarını çözmek için yerel yetkililere fiyatlandırma yetkisi verdi. Bu durum mal hareketliliğini ve piyasa mekanizmasını bozdu. Tarımsal teşvikler kaldırıldı. Tarımsal ürün fiyatlarının dondurulması köylülerin ürettikleri ürünleri satmak için kentlere yönelmesine sebep oldu. Şubat 1915'te çıkarılan yasayla il dışına yapılacak ihracat yasaklanırken ordunun gıda ihtiyacını karşılamak için maksimum fiyatların %15 altında alım yapılması kararlaştırıldı. 1916 sonbaharında tarım ürünleri pazarı için katı hükümet fiyatlarının yayınlanmasından sonra tarımsal ürünlerin fiyatları fırladı. Bu durum ülke genelinde büyük spekülasyonlar yaşanmasına neden oldu. Yaklaşık aynı önlemler madencilik, hafif sanayi ve diğer sektörlerde de alındı. Sonuç tarım sektöründekinin aynısıydı: yolsuzluk, hırsızlık ve kaos. Ülkedeki faaliyetlerde yaşanan dengesizlikler sonucu kaos ve yıkım yoğunlaştı. Bir sonraki adımda belirli ürünler devlet tekeline girdi. Bu da olumlu bir sonuç vermedi.¹⁴

1916 kışında Rusya'da ciddi bir gıda problemi yaşandı. 1917 başlarına kadar ülke ihtiyacını karşılayacak kadar yiyecek bulunuyordu.. Fakat bu tarihten sonra durum dramatik bir şekilde değişmeye başladı. Başta ulaşım ve gıda planlaması olmak

¹² Yuriy Mikhaylovich Samokhin, *Ekonomicheskaya istoriya Rossii: Uchebnoye Posobiye*, Moskva: GU VSHE, 2001, s.159-160.

¹³ Samokhin, *Ekonomicheskaya istoriya Rossii: Uchebnoye Posobiye*, s.162-163.

¹⁴ Barnett, *The Revolutionary Russian Economy 1890-1940 Ideas, Databases and Alternatives*, s.52.54.

üzere planlamaların hiç biri işe yaramamıştı. Planlamalar işe yaramayınca bu tarihten sonra ülke ekonomisi çökmeye başladı.¹⁵

Savaşın patlak vermesinin ardından sanayi neredeyse sadece ordu için çalışmaya başladı. Seferberlikten sonra makinelerin %20 ila %40'ı işe yaramadı ve askeri ihtiyaçlar için siparişler verildi. 1916'da Rusya'nın silahlanma üretimi 1913 seviyelerine göre %229,3, askeri teçhizat üretiminde %121,3 seviyelerine ulaştı. Ama bu savaş için yeterli bir oran değildi. 1917'de ithalat neredeyse tamamen durdu. Üretim için temel sorun gerekli demir-çelik eksikliğinden kaynaklanıyordu. Genel seferberlikten dolayı köylerde tarımda çalışan nüfus oranı azalmıştı. Atlar tarım vergisine dâhil değildi. Tarım makinelerinin üretimi ve ithalatı savaş öncesi döneme göre %20-25 oranında azaldı. Ayrıca 1916'da tarımsal üretimdeki verimlilik 1913'e göre %80 oranında azaldı.¹⁶

Kamu harcamaları 4.86 milyar ruble arttı. 1914'te 18,1 milyar ruble olan bütçe açığı 1916'da üç katına çıktı. Ancak emisyonla birlikte paranın değer kaybetmesi fiyatların yükselmesine neden oldu. 1913'e göre gıda fiyatları 5-8 kat artarken nominal ücretler fazla mesai dahil 2-3 kez arttı.¹⁷

Rusya'nın yıldan yıla hem sanayi hem askeri gücünü arttırdığı kuşkusuzdu. Ayrıca, ordunun büyüklüğü, toplumsal milliyetçilik ve kader duygusu, merkez bölgelerin tehlikelere kapalı olması Rusya'nın olumlu özellikleriydi. Japonya, Avusturya-Macaristan ve Türkiye karşısında askeri başarı elde edilebilirdi. Ama Almanya ile yaklaşan tehlikeyle baş edilebilirliği noktasında kuşkular bulunuyordu.¹⁸

1.1.5. Ordu Donatımının Ekonomiye Yüğü

Ordunun savaş sırasında ihtiyacı olan tekstil, deri ve ayakkabı temini ve dağıtılmasından Ana Levazım Müdürlüğü sorumluydu. Ana Levazım Müdürlüğü savaşın yaklaştığı dönemde yerli sanayii kuruluşlarıyla geliştirdiği işbirliği ile gerekli stokları yapmaya çalışıyordu. Fakat levazım müdürlüğü ihtiyaca yönelik yaptığı

¹⁵ Gatrell, **Russia's First World War A Social and Economic History**, s.160-163.

¹⁶ Peter Gatrell, **Government, Industry and Rearmament in Russia The Last Argument Tsarism**, Cambridge 1994, s.144-146.

¹⁷ Samokhin, **Ekonomicheskaya istoriya Rossii: Uchebnoye Posobiye**, s.163-167.

¹⁸ Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, s.295.

hesaplamalar ile ihtiyaç miktarları birbirini tutmadığı için tüm hesaplar altüst oldu. Stoklanan eşyaların tamamı savaşın ilk döneminde eriyince hafif sanayinin çoğu silahlı kuvvetlerin ihtiyaçlarını karşılamak için çalışmaya başladı.¹⁹

Genel olarak ordu stoklarında acil durumları karşılamak için 2,5 milyon giyim ekipmanı ve üniforma bulunuyordu. Savaş meydanlarının kesintisiz giyim malzemesi ve ekipman temini için geniş bir depo ağı kuruldu. Depolar ordu ve kolordu seviyelerinde bölündü. Savaş sırasında baş levazım birimine ordunun giyim kuşamını finanse etmek için 170,1 milyon ruble tutarında bütçe verildi. İlk etapta 525 bin adet üniforma ve birer çift ayakkabı ile 1 milyondan fazla ikişer çift iç çamaşırına ihtiyaç vardı. Ayrıca kış mevsimi için 600'er bin adet bot, koyun derisi mont, pantolon ve 390 bin adet ayakları dize kadar sıcak tutması için puttee (dolak) hazırlamak gerekiyordu. Yerli sanayi eliyle silahlı kuvvetlerin bu muazzam isteklerinin karşılanması mümkün değildi. Ana Levazım Müdürlüğü savaş ihtiyaçlarını karşılamak için yurt dışından üniforma ve palto kumaşı ile önemli miktarda ayakkabı satın aldı. Yurtdışından satın alınan malzemeler Arkhangelsk ve Vladivostok limanlarından ülkeye geldi. Üniformaların ihalelerinde yaşanan sıkıntılar için baş levazımcıya askeri konsey tarafından uygun fiyatlar dâhilinde alışveriş yapma izni verildi. Tek tip üniforma üretiminde zorlanıldığı zamanlarda ilikli omuz askıları ve düğmeler olmadan tek tip üniforma üretimi için izin verildi. Ayrıca ülkede üniforma üretimi için uygun olan tüm kumaş türlerinin de kullanılabileceğine karar verildi. Üniforma üretimi için vali ve değişim komiteleri aracılığıyla tüm fabrikalar seferber edildi.²⁰

Alınan tüm önlemlere rağmen üniforma konusunda ordu memnun edilemedi. Kullanılan kumaşın 43,5 milyon metresi iç pazardan 17 milyonu ise dışardan karşılandı. Ayakkabı konusunda yaşanan sıkıntıları gidermek için ise şehir ve kasabalardaki ayakkabıcılara bir haftada en az iki çift ayakkabı imal etme zorunluluğu getirildi. Savaş Komiserliği mevcut kullanılan malzemelerde azalmaya gitti. Botların uzun kısımları kısaltılarak branda, tozluk veya patik tarzı malzemeler kullanıldı. Bu durumda ordunun uzun yürüyüşlerini iklim koşullarına bağlı olarak olumsuz yönde etkiledi. Savaş boyunca 3,5 milyon çift ayakkabı imal edildi. İç çamaşırı ve sıcak

¹⁹ Shigalin. *Voyennaya Ekonomika V Pervuyu Mirovuyu Voynu*, s.188-199.

²⁰ Boris Mollo, John Mollo, *Uniforms Of The Imperial Russian Army*, United Kingdom 1979, s.47-52.

tutacak giysileri Rus endüstrisi sağladı ve yaklaşık 23 milyon adet olarak üretildi. Ordunun ihtiyacı tüm cephelerde karşılandı. Ayrıca Ana Levazım Müdürlüğü 1915-1916 devresinde 75,4 milyon gömlek, pantolon, iç çamaşırı ile 5,6 milyon gocuk, 16 milyon yünlü kazak, 19,4 milyon yün pantolon ihtiyacını karşıladı. 1914-1915 kış döneminde ordu cephelerde kıyafet konusunda sorun yaşamadı. Sadece savaşın ilk kışında tam bir düzenleme yapılmamıştı. Bundan sonraki süreçte temel düzenlemeler yapılarak mevsimlik kıyafetler verildi eski kıyafetlerde askerden alınarak onarıma gönderildi. Tüm bunlara rağmen merkezde yaşanan sıkıntıların çoğu cephedeki askere yansıtılmadı ve sorunlar bir şekilde çözüldü.²¹

1.1.5. Rus Ordusunun Gıda Organizasyonu

Birinci Dünya Savaş'ında yaklaşık 6-7 milyon Rus köylüsünün cephelerde savaşması tarımı olumsuz yönde etkiledi. Erkek iş gücünün eksikliği nedeniyle tarımda yaşlı ve genç kadınlar önemli rol oynadı. Tarım sektöründe savaş mültecileri ile mahkûmlardan faydalanma yoluna gidildi. Atların savaş alanında kullanılması da tarımsal verimin düşmesine neden olan bir başka faktördü.²²

Rus silahlı kuvvetleri geri kuvvetler ve yedek askerlerle birlikte yaklaşık olarak 1914'te 5 milyon, 1916'da 6 milyon ve 1917'e 8 milyon kişiye ulaştı. Ordunun günlük hesaplamalarına göre her askere 2 ekmek, çeyrek kilo et, 100'er gram yağ, şeker, çay ve kurutulmuş sebze ve meyveye ihtiyaç vardı. Bazı cephelerin ödeneklerine göre günlük et miktarı 820 grama kadar çıkarılmıştı. Mart 1915'te gıda stoklarının tükenmesi nedeniyle gıda miktarları düşürüldü. 1916 ve 1917'de bütün cephelerde standart miktarlarda gıda verildi. Gıda krizinin yaşandığı dönemlerde özellikle et konusunda başkomutan tarafından zorunlu etsiz günler ilan edildi. İlk etapta bu uygulama haftada dört gün şeklinde uygulanırken daha sonra üç güne düşürüldü.²³

İyi beslenemeyen askerlerde 1916 yılından itibaren iskorbüt ve mide hastalıkları görülmeye başlandı. Cephedeki hayvanların ihtiyacı olan saman ve yulafta yaz aylarında demiryolu ile taşınıyordu. 1916 da ulaşımda yaşanan zorluklar ordunun ikmali noktasında sıkıntılara neden oldu. İç kaynaklardan karşılanamayan bazı

²¹ Shigalin. *Voyennaya Ekonomika V Pervuyu Mirovuyu Voynu*, s.188-193.

²² Gatrell, *Russia's First World War A Social and Economic History*, s.72.73.

²³ Shigalin. *Voyennaya Ekonomika V Pervuyu Mirovuyu Voynu*, s.194.

ihtiyaçlar ihraç yoluyla karşılanmaya çalışıldı. İngiltere, Fransa ve Japonya'dan pirinç, Çin'den karabuğday ile Amerika'dan tuzlu balık alındı. Gıda ve yem taşıma işlemleri ülke içerinden toplanma noktalarına göre belirlendi. Gıda ve yem levazımcısı tarafından ihtiyacı olan birliklere kamyonlarla 25 km'lik mesafeler üzerinden gönderildi. İlk etapta tümenlere teslim edilen malzemeler daha sonra tümenler tarafından da alaylara gönderildi. Son etapta ise alay arabaları tarafında malzemeler 10-12 km mesafedeki cephelere ulaştırıldı. Savaşın başında demiryollarının yük kapasiteleri dikkate alınmadan cephan ve gıda sevkiyatları yapıldı. Dolayısıyla bu durum demiryollarının bozulmasına neden oldu. 1915'te demiryolu ile yapılacak sevkiyatlar özel trafik planlaması ile yapılmaya başlandı ancak bu tarihe kadar yollardaki yıkım giderek derinleşti.²⁴

Gıda arzının en zor olduğu alanlardan biride ekmektir. Ekmek cepheye tam zamanında ulaştırılması gerektiği için ayrıca önem taşıyordu. Ekmek temininden Ana Levazım Müdürlüğü sorumluydu. Savaşın başında 3322 fırın ile 151 sahra fırını olmasına rağmen bu sayı yeterli değildi. Bu konuda Ana Levazım Müdürlüğü fırın ve ekipmanlar konusunda faaliyetlerine 1914 sonbaharında başladı fakat bu tarih çok geçti. Ekmeğin önemli bir kısmı kolordulardan tümene demiryolu ile gönderilerek veya sabit fırınlardan sağlanmaya çalışıldı. Ekmekler uzun yürüyüş yollarında küflendi ve tüketim için elverişsiz bir hal aldı. Tüm bunlara rağmen savaş boyunca diğer savaşlara nazaran askere yeterli miktarda ekmek ulaştırıldı.

Yem noktasında ciddi sıkıntılar yaşandı. Cephenin tam arkasından yemi tedarik etmek imkânsızdı. Yem eksiklikleri çoğu zaman yerelden temin edilmeye çalışıldı. Yemin tedarik sorunu, ilaçların yetersizliği üzerine birde yorgunluk eklenince atlarda salgın hastalıklar ve ölümler görüldü. Et ihtiyacını sığırlarla karşılamak gerekiyordu fakat demiryolunun tam manasıyla kullanılamaması et ihtiyacını sekteye uğrattı. Sibirya ve Kazakistan'daki büyük sürülerden taşımacılıktaki problemlerden dolayı yararlanılamadı. Günlük 10 bin baş sığra ihtiyaç varken sadece 2500 adeti tedarik edilebildi. Bu yolla karşılanamayan et ihtiyacı dondurulmuş veya soğutulmuş et ve balıkla karşılanmaya çalışıldı. Et konservesi üretilen Moskova'daki tesiste günlük 115 bin porsiyon üretilabiliyordu. Kozlov ve Tambov tesislerinde bir günde 70 bin,

²⁴ Shigalin, *Voyennaya Ekonomika V Pervuyu Mirovuyu Voynu*, 8.205-210.

Odessa’da ise günlük 100 bin porsiyon üretilebiliyordu. Birinci Dünya Savaşı sırasında askerlerin et ihtiyaçları son derece düzensiz sağlandı. Savaş başından 1915’e kadar birliklerin ihtiyaçları yerel kaynaklardan temin edildi. Yerel kaynaklar tükenince et sıkıntısı yaşanmaya başlandı. Bunun sonucu olarak haftanın üç günü askere et verilemedi.²⁵

1.1.6. Sağlık Organizasyonu

Barış döneminde Rus Ordusu içerisinde kendi başına bir birim olarak tıbbi bir kolordusu bulunmuyordu. Her muharip birim kendisine ait küçük çaplı tıbbi personele sahipti. Örneğin dört taburlu bir piyade alayı için hiçbir muharip sınıflara mensup olmayan biri kıdemli olmak üzere dört cerrah, biri kıdemli olmak üzere on iki pansumancı, bir eczacı, bir hastane çavuşu ve üç hastabakıcıdan oluşan sağlık ekibine sahipti.

Her birimin kendi hastanesi bulunuyordu. Dört taburlu bir piyade alayına ait hastanenin yatak sayısı 84 iken tabur sayısı iki olunca bu rakam 42’ye düşüyordu. Altı bölüklü süvari alaylarına ait hastanelerde 30 yatak, topçu bataryalarında 8 yatak, kazmacı taburlarında ise 28 yataklı küçük hastaneler bulunuyordu. Bunlara ek olarak büyük garnizonların bazılarında ciddi durumlar için 150 ila 800 yataklı, 4 ila 18 sağlık personeline ek olarak gerekli alt personele sahip İstasyon Hastaneleri (*posloyannie voennie gosptali*) bulunuyordu. Sadece rezerv ve yerel birliklerin konuşlu olduğu küçük istasyonlarda 50 ila 300 yataklı İstasyon Hastaneleri’nin hatları üzerine inşa edilmiş Yerel Hastaneler (*myestnie lazareti*) bulunuyordu.²⁶

Savaş döneminde Rus Ordusu sağlık teşkilatında yeni bir düzenlemeye gidildi. Her piyade bölüğü için sıhhiye birlikleri oluşturuldu. Bir üst birim olarak oluşturulan Tümen Hastanelerinde pansuman istasyonları bulunuyordu. Ayrıca bu birlikler sahra hastanelerine yaralı sevk edebiliyordu. Pansuman istasyonlarının üzerinde biri ulusal diğeri Kızılhaç bayrağı olmak üzere iki bayrak bulunuyor ve geceleri kırmızı bir fener ile yerleri belli ediliyordu. Topçu birliği olan her piyade tugayında bir tugay hastanesi bulunuyordu. Cephelelerde tıbbi yardımın üçüncü hattını Mobil Sahra Hastaneleri

²⁵ Shigalin. *Voyennaya Ekonomika V Pervuyu Mirovuyu Voynu*, s. 210-220.

²⁶ **Handbook Of Russian Army 1914**, General Staf-War Office, Imperial War Museum, London, 1996, s.100-101.

oluşturuyordu. Bu hastaneler 10 subay ve 200 askeri için konaklama imkânı sunuyordu. Mobil Sahra Hastanesinin eylem pozisyonu tümen cerrahî tarafından seçilir ve buraya ana pansuman istasyonlarından yaralı getirilirdi. Sahra Dispanserleri ise tümen ve sahra hastanelerinde gereksinim duyulan tüm tıbbî ve cerrahî malzemenin stokta bulundurulduğu yerlerdi. Her dört ayda bir hastanelerin gereksinimleri bu kaynaktan eşit bir şekilde dağıtılırdı. Sadece gereksinim olduğunda bulunduğu yerlerden taşınan hastanelerde 3 subay ve 33 savaşçı olmayan personel bulunuyordu. Ayrıca Birinci Dünya Savaşı sırasında Rus ordusunun askeri hastanelerinin yanı sıra özel teşebbüs tarafından finanse edilen ve yönetilen yarı-askeri örgüt olan Kızıl Haç Derneği de faaliyet göstermiştir.²⁷

Rusların savaş öncesi dönemde ordunun sağlık hizmetlerine yönelik aldıkları tüm tedbirlere rağmen savaş boyunca sağlık sistemi en zayıf ordu olarak kaldılar. Hijyen konusunda gerekli tedbirleri ve gelişmeleri kaydedemeyen Rus ordusu savaş boyunca müttefikleri içerisinde salgınlardan en fazla kayıp veren ordu oldu.²⁸

1.1.7. Ulaştırma

1.1.7.1. Demiryolları

XIX. yüzyıl taşımacılıkta raylı sistemin en revaçta olduğu dönemdir. Tüm büyük güçler gibi Rusya'da 1840'lardan sonra yoğun bir demiryolu inşa çalışmasına girişti. 1852'de demiryolu yapımı için özel bir komite kuruldu fakat Kırım Savaşı patlak verince bu komite işlevsiz hale geldi. Kırım Savaşı'nda demiryolu ağının az gelişmişliği nedeniyle cephelere silah ve diğer askeri malzemeler teslim edilemedi. Kırım Harbi'nden Osmanlı Devleti, Fransa ve İngiltere'nin galip çıkmasının temel sebebi ordularının ihtiyaçlarını her türlü ulaşım ağını kullanarak sağlamalarıydı. Bu durum ilerleyen süreçte Rusya'nın demiryollarına ayrı bir önem vermesine neden oldu. Kırım Savaşı'nın getirdiği mali yük yüzünden özel imtiyazlara demiryolu yaptırılmasına karar verildi. Özel girişimin yaygın şekilde kullanımı demiryolu ağının gelişimine büyük katkı sağladı. Devlet, demiryolunun yapılacağı yerler üzerinde genel

²⁷ **Handbook Of Russian Army 1914**, s.102-105.

²⁸ Muharrem Uçar, **Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2010, s.110.

bir yetkiye sahip değildi. Bu yüzden özel şirketler stratejik noktalardan ziyade ticari merkezleri birbirlerine bağlayan hatlar inşa etti. Petersburg'un batısına yapılan demiryollarından ilk dönemlere doğu bölgeleri yararlanamadı. Rusya'nın mali durumunun içinde bulunduğu tablo Avrupalı rakiplerine göre yeterince demiryolu yapamamasına neden oldu.²⁹

1876'da E.T. Baranova başkanlığında yeni bir komisyonla çalışmalarına başlayan demiryolu komisyonu yine bir Türk-Rus savaşı neticesinde kesintiye uğradı. 1880'li yıllardan itibaren hükümet verilen imtiyaz ve inşaat taahhütlerini satın almaya başladı. Bu üç aşamada gerçekleşti. 1881-1885 döneminde 1324 km, 1887-1892 döneminde 5550 km son aşamada ise 1893-1900 döneminde 14 bin km demiryolu hattı özel imtiyazdan satın alındı. Rusya'da 1911 itibarıyla 4351 buhar lokomotifi ile 94.635 yolcu ve yük vagonu bulunuyordu. 1892'ten itibaren Ruslar demiryollarına yıllık 50 milyon ruble harcama yapmalarına rağmen istedikleri seviyede bir demiryolu ağı kuramadılar.³⁰

Kafkasya ve Türkistan stratejik demiryolları 1880'li yıllarda tamamlandı. Bu hatlar daha sonra Hazar'a kadar uzatıldı. 1900'de ise bu hatlar Taşkent'e kadar uzatıldı. 1877-78 Türk-Rus savaşından 1900'e kadar 30 bin mil demiryolu yapıldı. Birinci Dünya Savaşı başladığında 38 anayolun toplam uzunluğu 71.542 kilometreydi. Yollar üzerinde 3300 istasyon bulunuyordu. Yolların 24 tanesi yani 47,861 km'lik kısmı devlete ait iken, 14 yol ise (23,681 km) özel sektörün işletmesindeydi. Bu dönemde Rus demiryolu ağı Avrupa'nın önde gelen ülkeleriyle karşılaştırıldığında geri kalmıştı. Rus demiryolu ağının teknik anlamdaki yetersizliğine tam donanımlı vagonlarında eksikliği eklenince savaş sırasında silahlı kuvvetlerin ihtiyaçlarını karşılama konusunda yetersiz kaldı.³¹

Demiryollarının gelişimini engelleyen temel neden bu iş için ayrılan fonların yetersizliğinden kaynaklanıyordu. Muazzam mesafelerde ordunun bir araya getirilmesi ve seferberliğinin sağlanması, savaş sırasında takviyesi, savaş stratejilerine

²⁹ Sonya Mirzoyan, Candan Badem, **The Constraction Of The Tiflis-Alensandrapol-Kars Railway (1895-1899)**, Danvers 2013, s.16-17.

³⁰ Barnett, **The Revolutionary Russian Economy 1890-1940 Ideas, Databases and Alternatives**, s.29.

³¹ N. V. Starostenkov, **Zheleznodorozhnyye Voyska Rossii Na Sluzhbe Rossiyskoy İmperii 1851-1917**, Pod Red. G. I. Kogat'ko, 2001, s.188-201.

uygun şekilde bir cepheden bir başka cepheye nakliyat yapılması için demiryollarının daha uzun mesafelere uzatılması ve güçlendirilmesi gerekiyordu. Parasızlık sadece demiryollarının gelişimini ve planlanmasını değil teknik ekipman sağlama konusunda da ciddi sıkıntılara neden oluyordu. Askeri trenlerin düşük hızlarda seyretmesi taşınan birliklerin gideceği noktalara zamanında ulaşımını engelledi. Rus askeri trenleri bir günde en fazla 200 mil yol kat ederken bu mesafe Fransız demiryollarının yarısı kadardı. Bir başka sorun ise asker taşımada kullanılan vagonlarda otomatik fren sisteminin olmamasıydı. Bu durum çeşitli vesilelerle gündeme gelse de milyon rublelik harcama gerektirdiği için her defasında daha ileri bir zamana ertelendi.³²

Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya ulaşımında geri kalmışlığın etkileriyle yüz yüze geldi. Rusya'nın Avrupalı rakipleri ulaşım altyapısı ve askeri teknoloji konularında Rusya'ya üstünlük sağladı. Almanya'nın demiryolu ağı Rusya'ya göre on iki kat, Avusturya-Macaristan'ın ki ise yedi kat daha yoğundu.³³ Demiryolu ağının 1914'teki toplam mil uzunluğu etkileyici görünmekteydi ama Rusya'nın uçsuz bucaksız topraklarındaki mesafeler düşünüldüğünde ya da Batı Avrupa'daki sık dokulu sistemlerle karşılaştırıldığında yetersizliği ortaya çıkıyordu. Ayrıca hatların çoğunluğu ucuza mal edildiği için, raylar son derece hafif ve yol yatakları ise zayıf şekilde yapılmıştı. Lokomotifler tek tip bir yakıt türüyle çalışmaması da sorun yaşanmasına neden oluyordu.³⁴

Pek az sayıda modern yola sahip olan Rusya'da, ordunun en önemli parçalarından biri olarak düşünülen 50 süvari tümeninin, bir milyona yaklaşan atlarının yem ihtiyacının karşılanması için demiryollarının kullanılması dahi ulaşım sistemini işlemez hale getirebilirdi. Samanın sağlanması, kesintisiz sürdürülebilecek her türlü taarruz harekâtını hatta yedeklerin cepheye gönderilmesini bile yavaşlatabilirdi.³⁵

³² Nicholas N. Golovine, **The Russia Army in the World War**, New Haven, 1931, s.35-36.

³³ Fuller, *The Imperial Army*, s.551.

³⁴ Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, s.293.

³⁵ Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, s.294.

1.1.7.2. Karayolları

Rusya Birinci Dünya Savaşı boyunca demiryolu konusunda yaşadığı sıkıntılardan daha fazlasını karayolu konusunda yaşadı. Rusya’da savaşın başlarında hükümetin emri altında 259’u yolcu, 418’i taşıma ve ikisi ambulans olmak üzere toplam 679 aracı vardı. Savaşın ilk 13 ayında askeri kullanım için 475 araç daha bu filoya eklendi. Araç sayısının eksikliğinden kaynaklanan nedenlerle ordu tren ve at taşımacılığına muhtaç kaldı. Devasa miktardaki atlılar yollarda ulaşımın aksamasına neden olurken savaşçı birliklerin hareketliliğinin kısıtlanmasına sebep oldu.³⁶

1.3. RUS ORDUSU

1.3.1. I. Dünya Savaşı Öncesi Rus Ordusu’nun Yapısı

XIX. yüzyılın ortalarından Birinci Dünya Savaşı patlak verene kadar ki süreçte Rus askeri harcamalarının düzenli şekilde azaldığı görülmektedir. 1850-1854 yıllarında toplam bütçenin %37,4’ü askeri harcamalar için ayrılırken bu rakam 1910-1914 arasında %25,2’lere geriledi. Ordunun azalan bütçe payı hükümetin diğer alanlarda yapacağı harcamalar için alınan bilinçli bir kararın sonucuydu. Çünkü en güçlü ve etkili bakanlık olan Maliye Bakanlığı devlet destekli sanayileşme ve demiryolu inşası için yapılan planlamaların en büyük engelini askeri harcamalar olarak görüyordu. Prensip olarak bu hedeflerin uygulanmasında askeri hedefler ile bir paralellik olsa da Savaş Bakanlığı’nın devlet politikaları üzerinde çok az etkisi vardı. Demiryolları sadece stratejik hedefler için değil daha çok mal hareketliliği gibi ekonomik nedenlerle inşa edilmişti.³⁷

Savaş arifesinde Rus ordusu yeni bir para desteği aldı. Duma 1910’da orduyu “*küçük program*” ile 1914’te ise “*büyük program*” adıyla destekledi. Her iki programla da askeri harcamalarda ve silahlı kuvvetlerin boyutunda önemli artışlar öngörülmüştü. Savaşın patlak vermesiyle barış dönemi gelişme planları kesintiye uğradı.³⁸

³⁶ Major General Sir Alfred Knox, **With Russian Army 1914-1917**, London 1921, s.28.

³⁷ Brian D. Taylor, **Politics and the Russian Army, Civil-Military Relations, 1689-2000**, USA 2003, s.75-76.

³⁸ Taylor, **Politics and the Russian Army**, s.75-76.

1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda, Rusya 400 bin asker ve üç filosunun ikisini kaybetti. Elinde defalarca kana bulanmış Asyalı tarzda ikinci sınıf bir ordu kalmıştı. Ülkenin tüm ekonomik organizmaları tahrip olmuştu. Ulusal güvenlik penceresinden bakıldığında ciddi şekilde yara alan ekonominin kaybı ile modernize ve onarım kabiliyeti yok denecek seviyeye gerilemişti.³⁹

Rus-Japon savaşının ardından Rusya, ordusunun silah gücünü yeniden tesis etmek zorunda kaldı. Çalışmalar orduya ayrılan tahsisatın azlığı nedeniyle çok yavaş ilerliyordu. Savaşın etkilerinin ordu üzerinden silinebilmesi için birkaç yüz milyon rubleye ihtiyaç vardı. Böyle bir miktarın ayrılması hazineye aşırı yük olabilirdi. Bu durumda Rusya Savaş Bakanlığı'nın önünde iki seçenek bulunuyordu, ya ordunun gücü azaltılacaktı ya da düşük maliyetli bir sisteme geçilecekti. Savaş Bakanlığı'nın düşük maliyet seçeneğinin de ötesine geçtiği dünya savaşında açıkça görüldü. Ucuzluk politikası ilk zamanlarda Rus ordusunda bakımsızlığa yol açtı. Burada temel sebep insan kütlelerinin eğitimsizliği, profesyonel kadroların azlığından kaynaklanıyordu. Almanya, Fransa ve Avusturya Macaristan'ın aksine Rusya'da astsubaylar görev sürelerini tamamlamasına rağmen hala görevlerine devam ettiği için ordu güçlü bir kadrodan uzaktı. Yedek subaylarda yeterince eğitilmiş değildi. Yedek eğitim dönemleri bile ekonomiye bağlı olarak kısaltılmıştı. Oysa Rus yedek askerlerinin Avrupa ülkelerine göre daha fazla eğitime ihtiyacı vardı.⁴⁰

1910 yılında Rus ordusunda büyük bir yapılanmaya gidildi. Başta daimi yedek sınıflar ile bunların iskelet yapıları ve kadroları yeniden düzenlenerek seferberlik için hazır hale getirildi. 1913 baharında diğer Avrupalı devletlerin askeri güçlerini artırması sonucunda Rus ordusu da kendi savaş gücünü artırmak için ciddi bir silahlanma yarışına girdi.⁴¹

1.3.2. Rus Kara Kuvvetleri

Rus imparatorluğunun kara kuvvetleri, daimi ordu (*postoyanniya voiska*) ve düzenli olmayan milis kuvvetlerden (*opolchenie*) meydana geliyordu. Düzenli ordunun yanı sıra Kazak birlikleri ile yabancı askerlerden (*inorodtsi*) oluşan birlikler ordunun

³⁹ Richard F. Hamilton, Holger H. Herwig, **Decisions for War, 1914-1917**, New York 2005, s.96.

⁴⁰ Golovine, **The Russia Army in the World War**, s.30-32.

⁴¹ Gregor Alexinsky, **Russia And The Great War**, Translated: Bernard Miall, New York 1915, s.95.

temelini meydana getiriyordu. Yabancı birlikler Dağıstan Atlı Alayları ile Oset ve Türkmen grupların oluşturduğu atlı birliklerden kurulmuştu.⁴²

Rusya’da askeri yükümlülük 21 yaşında başlayıp 43 yaşına kadar devam ediyordu. İmparatorlukta yaşayan Hristiyan tebaa askerliğe tabi olurken Müslüman nüfus bunun yerine vergi ödüyordu. Kazaklar 20 yaşından 38 yaşına kadar 12 yıl orduda görev yapıyordu. Yabancı kuvvetler ise gönüllülük esasına göre düzenli olmayan süvari birlikleri şeklinde Müslüman kabilelerden oluşturuluyordu.⁴³ Düzenli orduda askerlik hizmeti piyade ve topçu sınıfı (atlı topçu sınıfı hariç) için 3 yıl iken diğer tüm sınıflarda 4 yıl olarak belirlenmişti. İmparatorlukta Rus nüfusunun yoğunlukta olduğu bölgeler 208 ana ilçeye (*uyezdni*) ve daha alt birimlere bölünüyordu. Mevcut ordu içerisindeki 208 piyade alayı bölgesel olarak oluşturuluyordu. Rus nüfusunun yetersiz veya az olduğu bölgelerde Rus olmayan nüfusun %25’inden fazlası askere alınıyordu. Bu sistem Baltık, Polonya, genel olarak batı sınırı ile Kafkasya bölgelerinde uygulanıyordu. Her yıl 14 Ocak itibarıyla 20 yaşını tamamlayanlar askere alınır. Askere alınma dönemleri 14 Ekim-14 Kasım tarihleri arasındaydı. Fakat bazı bölgelerin yerel koşullarına göre 28 Eylül’de de askere almalar başlayabilirdi. Savaş zamanlarında askere almalar İmparatorluk Kararnamesi ile herhangi bir dönemde yapılabilirdi. Askerlik süresi 14 Ocak’tan başlanarak hesaplanırdı. Askere alma işlemleri ilçe (*uyezdni*) ve il (*gubernski*) komiteleri tarafından yürütülürdü. 1913 yılında yürürlüğe giren yasayla birlikte askere alma işlemleri alt birimler (*uchastki*) tarafından yürütölmeye başlandı.⁴⁴

Siyasi birtakım nedenlerden ötürü Rusya’da bölgesel askere alma işlemi uygulanabilir değildi. Birimlerin barış gücünün üçte ikisini Ruslar, geriye kalan üçte birini ise Polonyalı, Litvanyalı, Estonyalı, Gürcü ve Ermeni gibi tabi milletler oluşturuyordu.⁴⁵

1911 yılı için ordu ve donanmanın ihtiyacı olan asker sayısı 455.000 idi. Bunun içerisinde 10.000 asker donanma, 14.500 askerde sınır güvenliği için gerekiydi.

⁴² **Handbook Of Russian Army 1914**, s.7

⁴³ Nik Cornish, **Russian Army 1914-1918**, Oxford 2001, s.11-12. veya (*N. Kornish, Russkaya Armiya 1914-1918, Oxford, 2005*)

⁴⁴ **Handbook Of Russian Army 1914**, s.10-11.

⁴⁵ Knox, **With Russian Army 1914-1917**, s.29.

Geriye kalan 430.500 asker düzenli ordunun ihtiyacı içindi. Aynı yıl 16.500 kazak ve 100 Müslüman Oset orduya katıldı.⁴⁶

1910-1911 yıllarında askeri okul mezunları ile subay olmak isteyen gönüllülerin okudukları okullar “askeri” ve “yunker” olarak ikiye ayrıldı. Fakat aynı eğitim ve kursları almalarına rağmen iki grup arasında sosyal bölünmeler görüldü. Piyade, süvari ve kazak okullarında askeri dersler 2 yıl sürerken Yunker okullarına başlamadan önce bir yıl ikincil bir eğitim kurumunda (*gimnazia*) ders alınıyordu. Mühendis ve topçu okullarında eğitim 3 yıl sürmekteydi. Yedek subaylar ise orduda görev yapmış subay ve gönüllülerden seçiliyordu. Barış zamanında seferberlik durumunda görev yapacak milis subaylığa uygun kişilerin listeleri hazırlanırdı. Üst düzey atamalar büyük şirket ve filo yöneticilerinden eski subaylardan seçilirdi. Belli eğitim kazanımlarına sahip kişilerde ordunun yedek subay ihtiyacını karşılamada kullanılırdı. Terfiler rütbeye göre dört yılda bir olurdu.⁴⁷

İmparatorluk askeri güçlerinin komutası, imparatorun yetki paylaşımı çerçevesinde Savaş Bakanı tarafından yönetiliyordu. Savaş Bakanı sadece imparatora karşı sorumluydu. Askeri Şura, yasama ve ekonomik nitelikteki sorunlar için en yüksek organdı. Genelkurmay Başkanlığı (*Generalni Shtab*) ise askeri operasyonlar ve kendilerini ilgilendiren diğer tüm konularla ilgilenirdi. İmparatorluğun savunma, askeri operasyonlar, kale ve istihbarat konularıyla ilgilenen Genelkurmay Levazım Şubesi, Askeri Haberleşme Şubesi, Askeri Topografa Şubesi, Organizasyon ve Eğitim Şubesi, Seferberlik Şubesi ve Merkez Personel Şubesi olmak üzere 6 ana şubeden oluşuyordu. Askeri Teknik Müdürlüğü ise havacılık ve demiryollarını ilgilendiren konularla ilgilenirdi.⁴⁸

Askeri Bölgeler (*Voennie okriigi*): İmparatorluk toprakları yüksek rütbeli subayların emri altında 12 askeri bölgeye ayrılmıştı. Bu bölgelerde tekrar kendi içinde askere alım ve seferberlik çerçevesinde 22 bölgesel tugaya bölünüyordu. Bu yapılanmaya ordu ve kolordular dâhil olmayıp doğrudan Askeri Bölge Komutanı emrine bağlıydı.⁴⁹ Bu bölgeler şu şekilde sıralanıyordu: Petrograd, Vilna, Varşova,

⁴⁶ **Handbook Of Russian Army 1914**, s.13.

⁴⁷ **Handbook Of Russian Army 1914**, s.15-16.

⁴⁸ KNOX, **With Russian Army 1914-1917**, s.29. ; **Handbook Of Russian Army 1914**, s.18.

⁴⁹ **Handbook Of Russian Army 1914**, s.19-20.

Kiev, Odesa, Moskova, Kazan, Türkistan, Omsk, İrkutsk, Amur ve Kafkasya.⁵⁰ Kafkasya askeri bölgesi Tiflis merkez olmak üzere yönetiliyordu. Ayrıca Kafkasya bölgesinde düzenli birlikler genel vali tarafından, Kazak birlikleri ise *Ataman* adı verilen üst düzey askeri komutan tarafından idare edilirdi.⁵¹

1.3.2.1. Piyade

Piyade birliklerinin genel organizasyonu içerisinde Muhafız Piyade, El Bombacı ve Hat Piyade, Avcı Piyade, Kuban Kazak Plastun Taburu ile Bölgesel Piyade birlikleri bulunuyordu. Kabaca bir bölük barış zamanında 100 kişiden oluşurken savaş zamanı bu rakam 240'a kadar çıkıyordu. Barış ve savaş zamanında da bölüklerdeki 3 ila 4 arasında değişen subay sayısı farklılık göstermiyordu. Bir tabur barış zamanında 450 savaş zamanında 1000 kişiden oluşuyordu. Alayların ise barış zamanında 1900 olan sayıları seferberlik zamanında 3500'ü silahlı 79'u subay olmak üzere 4000'e yaklaşıyordu. Ayrıca makineli tüfek, haberleşme ve keşif müfrezeler her piyade alayında bulunuyordu.⁵² 1914'te her bir alay 8 makineli tüfek, 14 atlı posta, 21 muhabere ve dördü bisikletli 64 özel eğitilmiş izciden oluşuyordu.⁵³

Makineli tüfek müfrezelerinin askerleri ve subayları özel bir eğitime tabi tutuluyordu. Bu müfrezelerin barış zamanında iki olan silahları savaş döneminde sekize çıkarılıyordu. Her silahtan ikisi kullanıcı olmak üzere yedi asker sorumluydu. Bu birliklerin kullandıkları otomatik beslemeli maxim silahları yaklaşık 1900 metrede etkiliydi. Silahların çeşitli taşıma türleri olsa da genellikle Sokolov ekipmanı ile yani düşük tekerlekli platform üzerinde iki atın çektiği bir arabayla gerçekleştirilen taşıma metodu yaygın şekilde kullanılmaktaydı. Makineli tüfek sepetinde 250 mermi bulunurdu. Mühimmat arabalarında ise 18 bin mermi bulunurdu. Haberleşme müfrezelerinde biri astsubay on iki asker montajdan, dört asker sinyalden, biri astsubay ile yirmi bir askerde telefonda sorumluydu. Bir subay tarafından komuta edilen bu müfrezelerde iki tane at arabası bulunurdu. Kablo, davul ve diğer teçhizattan oluşan ekipman 9 parçadan oluşuyordu. Keşif müfrezeler genellikle özel olarak eğitilmiş bir subay komutasında dört öncüden oluşuyordu. Her bölük bir mühimmat arabası, iki at

⁵⁰ Cornish, *Russian Army 1914-1918*, s.11. ; Knox, *With Russian Army 1914-1917*, s.20.

⁵¹ Knox, *With Russian Army 1914-1917*, s.29-30.

⁵² *Handbook Of Russian Army 1914*, s.39-40.

⁵³ Cornish, *Russian Army 1914-1918*, s.12.

bagaj vagonu, bir at arabası ve bir saha mutfağına sahipti. Her mühimmat arabası üzerinde 20 çinko kutunun her birinde 300 olmak üzere toplamda 6000 mermi taşınırdı.⁵⁴

1.3.2.1.1. Silah ve Teçhizat

Rus ordusunda subayların tamamı ağır ucu eğri bir kılıç (*shashka*) ile revolver tabanca taşırdı. 1912 yılından itibaren subaylar İngiliz Sam Browne kemerine benzer bir teçhizat kullanmaya başladı. Bu kemer iki askılı, kılıç kını, tabanca kılıfı, dürbün kutusu, düdük kutusu ile tamamı kahverengi çantadan oluşuyordu. Subaylar revolver yerine Colt veya Borchardt-Luger otomatik tabancada kullanabilirdi. Her bölükte altı çiftten oluşan dürbünleri astsubaylar taşırken pusulalar emir erleri tarafından taşınırdı.

Erlerden Borucu ve bandocular kılıç-süngü ve tabanca taşırken savaşçı olmayanlar küçük silah baltası taşırdı. Savaşan askerlerde Rus Yüzbaşı Mosin ve Nagant firması tarafından Rus ordusu için 1891'de geliştirilmiş M1891/30 (91/30) model tüfekler bulunuyordu. Kişisel donanımlarda ise tokalı deri kemer, iki taraflı 30 mermi alan keseler ve Linnemann siper kazma araçları vardı. Sağ omuz üzerinden sol kalçaya uzanan su geçirmez çanta içerisinde iki gömlek, iki çift çorap, bir havlu, bir çift eldiven, üç günlük erzak, bardak, silah temizleme aparatı, dikiş kutusu, sabun ve kıyafet tamiri için gerekli malzemeler bulunurdu. Çantanın altıda birlik kısmında gri-yeşil kanvas şu geçirmez çadır sarılı olarak bulunurdu. Su bataryaları oval alüminyumdandı. Askerler 120 mermi dâhil toplam 26 kg ağırlık taşırlardı. Çadırlar altı tabaka, her biri iki parçalı üç direk, on tane halat ve sekiz mandaldan oluşurdu. Parçalar altı asker arasında paylaşılarak taşınırdı.⁵⁵

Avcı Birlikleri, gerek kuruluş gerekse sistemsel bakımdan piyade birlikleri ile aynı donanıma sahipti. Her alay, bir astsubay ve beş askerden oluşan 6 müfrezeden oluşuyordu.⁵⁶

Kazak Piyadeleri: Kuban Kazakları (*voisko*) 18 piyade taburu şeklinde düzenlenmişti. Bu birlikler *plastun taburları* adıyla da bilinirlerdi. Taburlar savaş

⁵⁴ Handbook Of Russian Army 1914, s.40-41.

⁵⁵ Handbook Of Russian Army 1914, s.40-41.

⁵⁶ Handbook Of Russian Army 1914, s.45-46.

zamanı 1 ila 18 arasında numaralandırılırken barış zamanında 1 ile 6 arasında birinci, 7 ile 12 ikinci, 13 ile 18 arasındaki numaralarla üç kategoride numaralandırılırlardı. Barış zamanında altı taburdan oluşan Kuban Plastun Tugayı 1. Kafkasya Kolordusuna bağlıydı. Koyun derisinden yapılan kapakları, omuz askıları siyah kıyafetleri ve koyu mavi tabur numaraları onları orduda diğer birliklerden ayıran özelliklerdendi. Silahlanma ve ekipmanları diğer piyadelerden farklı değildi.⁵⁷

İmparatorluk Milis Kuvvetleri: Bu kuvvetler 640 taburdan (*drujini*) oluşan milis piyadeler şeklinde organize edilmişti. 320 tabur şeklide iki kategoriye ayrılan birliklerin her birisi 20 bölükten oluşuyordu. Kırk taburlu kale milis piyadeleri her biri yirmili kategoriler şeklinde askere çağrılırdı. Bu birliklerin kadroları barış zamanında aktif ordu içerisinde bulunmazdı. Her bir *durujni* 14 subay, 3 memur, 26 astsubay ve 957 savaşçıdan oluşurdu. Birliklerin 32 taşıma atı, 16 tanede nakliye aracı bulunurdu. Üniforma taburlara göre renk değişikliği gösterirdi. Taburlar için ortak olan nokta tüm askerlerin kırmızı omuz askısı takmak zorunda olmasıydı. Bu birlikler birçok açıdan düzenli ordu gibi tasarlansa da Berdan tüfekleri ile Smith Wesson marka küçük kalibreli revolver kullanıyordu. Rus ordusu 1913 yılında uluslararası alanda kabul görmüş gri-yeşil üniformayı kullanmaya başlamıştı.⁵⁸

1.3.2.2. Süvari

1914'te savaşan ülkeler içerisinde en geniş süvari birliklerine sahip olan ülke Rusya idi. Süvari sınıfının içerisinde Muhafız, Hat, Kazak ve Yabancı olmak üzere dört grup bulunuyordu. 4 alaylı ağır süvari muhafızlarının her biri dört süvari bölüğünden oluşuyordu. Dragoons ağır süvari alaylarının toplam sayısı 23'tü. Bunların her biri altı süvari bölüğünden oluşup, 1 muhafız, 20 hat, 1 kıyısız ve 1 Kırım alayı olarak gruplandırılıyordu. 19 alaylı olan hafif atlı birlikleri ise her biri altı süvari bölüğünden olmak üzere 2 muhafız, 17 sınır alayından oluşuyordu. 20 alaylı hafif süvari alayları ise her biri altı süvari bölüğünden 2 muhafız, 18 hat alayından oluşuyordu. Bunların dışında birer alaylı Dağıstan, Oset ve Türkmen süvari birlikleri de bulunuyordu. Tüm birlikler ikili gruplar halinde özel eğitilmiş süvarilerden kurulmuştu. Grup içerisinde bir subay emrinde 16 süvari bulunurdu. Barış ve savaş

⁵⁷ Handbook Of Russian Army 1914, s.47-48.

⁵⁸ Handbook Of Russian Army 1914, s.49-50.

döneminde süvari bölüklerinin sayısı değişmiyordu. Bir süvari birliğinde 150 asker bulunuyordu. Süvari birlikleri diğer piyade birliklerinin kullandıkları tüfekleri kullanıyorlardı. Ayrıca tüm süvari birlikleri kılıç, süngü-kasatura, mızrak ve 34 inç uzunluğunda bıçaklarla donatılmıştı. Kazak süvari birlikleri de diğer süvarilerle aynı donatıya sahipti. Hat süvarileri ve Kazak alayları 6 süvari bölüğünden oluşup yaklaşık 850 savaşıya sahipti. Kazak süvari bölükleri *sotnia* olarak da bilinirdi.⁵⁹

1914'te 20 ağır süvari (dragoon), 17 mızraklı ve 18 hafif süvari alayı vardı. Seferberlik döneminde 24 süvari ve Kazak bölüğü oluşturuldu ve bunlara 11 bağımsız ve Kazak süvari tugayı eklendi. Kazaklar kendi içinde geniş iki gruba ayrılıyordu, bunlar Step (*Stepnoy*) ve Kafkasya (*Kavkas*) olarak adlandırılıyordu. Kafkasya grubu kendi içinde Kuban ve Terek, Step grubu da Don, Sibirya, Orenburg, Ural, Astarhan, Trans Baykal, Semireti, Amur ve Usurki gruplarına ayrılıyordu. Yabancı süvariler gönüllülerden meydana getirilmişti. Dağıstan yerli süvari alayı, Oset süvarileri *Divizon* (yarım alay) ve Türkmen süvarilerden (yarım alay) oluşuyordu. Dağıstanlılar ve Osetler Kafkasya'nın Müslüman kabilelerindendi. Ağustos 1914'te Kafkasya Müslümanlarından 6 yeni süvari bölüğü kuruldu. Kafkas yerli süvari bölüğü olarak adlandırılırsalar da daha sonradan yaptıkları mezalimlerden dolayı “*Barbar*” veya “*Vahşi*” olarak tanındılar.⁶⁰

1.3.2.3. Topçu

Topçu sınıfı askerler savaş esnasında ordunun en önemli parçalarındandı. Topçu sınıfı kendi içinde Sahra ve Dağ Topçusu, Atlı ve Atlı Dağ Topçusu, Sahra Topçusu ve Ağır Topçu Sınıfı olmak üzere dört kategoriye ayrılmıştı. Normal tugaylar her birinde üç sahra bataryası bulunan iki bölümünden oluşuyordu. Topçu sınıfı kolordularda teknik eğitimleri sırasında bir korgeneralin başkanlığında sürekli denetleniyordu. Her bir topçu tugayı bir doğrudan bir piyade tümeninin emrine verilmişti. Tugaylar tümgeneral, bölükler albay, bataryalar yarbaylar tarafından komuta ediliyordu. Bataryalar kendi içerisinde ikiye bölünüyordu. Her batarya 6 keşifçi, 3 gözcü, 12 telefoncu, 8 işaretçi ve 11 atlıdan oluşuyordu. Ayrıca bir sahra bataryasında 8 adet top, 8 adet cephan arabası ile 2 adette telefon arabası

⁵⁹ **Handbook Of Russian Army 1914**, s.53-55.

⁶⁰ Cornish, **Russian Army 1914-1918**, s.13-15.

bulunuyordu. Bataryalarda bulunan 8 adet topun her biri altı tane at ile veya 7-6 yük hayvanı ile taşınıyordu. Cephaneleri taşımak için 80 yük hayvanına ihtiyaç vardı. Sahra bataryaları savaş döneminde yaklaşık 6 subay ve 270 erden, dağ bataryaları ise 6 subay ve 300 erden kuruluydu. Sahra bataryaları 76 milimetrelik 1902 model M1902 model zırh kalkanlı ve panoramik bakış açılı toplarla donatılmıştı. Zırh kalkanı batarya mürettebatını saldırılara karşı koruyabiliyordu. Fakat Türkistan, Kafkasya ve Omsk-İrkutsk askeri bölgelerindeki topçu bataryaları 1913 itibariyle silahın zırh koruması olmayan 1900 modeline sahipti. Dağ bataryaları ise Schneider-Danglis ortak yapımı olan 76 milimetrelik 1909 üretimi M1909 model toplarla donatılmıştı. M1909 model toplar altı at tarafından çekilecek şekilde dizayn edilmişti.⁶¹

Atlı bataryalar savaş zamanında yaklaşık olarak 5 subay ve 220 erden, atlı dağ bataryaları ise 5 subay ve 250 erden meydana geliyordu. Bu birlikler altı top, aynı sayıda cephane arabasına ile bir yük hayvanı üzerine kurulmuş telefon ekipmanına sahipti. Atlı bataryalar sahra bataryalarıyla aynı silahla donatılmalarına rağmen silahları nispeten daha hafif kolay taşınabilir ve etki menzilleri düşüktü. Atlı dağ bataryaları ise dağ bataryaları ile aynı silahlarla donatılmıştı. Kazak atlı bataryaları da askeri donatı bakımından diğer birliklerle aynı özelliklere sahipti.⁶²

Sahra obüs topçuları, her iki batarya bölüğünde 35 obüs (*mortirnie*) bulunuyordu. Her bölük bir personel ve iki bataryadan oluşup albay tarafından komuta edilmekteydi. Her biri kendi içinde üç bölüme ayrılan bataryalar bir yarbay tarafından komuta edilirdi. Her bataryada altı asker, keşifçi, gözcü, işaretçi ve atlılardan oluşurdu. Her bataryanın 12 telefoncusu bulunurdu. Bataryalarda altı obüs ve cephane arabası ile iki adette telefon arabası bulunurdu. Savaş döneminde bataryalar ortalama olarak 5 subay ve 250 erden oluşurdu. Bu birlikler Krupp firması işbirliği ile 1909 yılında üretilmiş 122 milimetrelik obüslerle donatılmıştı.⁶³

Ağır topçu birlikleri her biri üç batarya ve dört silahtan oluşuyordu. Batarya personeli yaklaşık olarak 4 subay ve 200 erden ibaretti. Atış bataryaları dört ağır top veya obüs, dört cephane ile iki telefon arabasına sahipti. Birlik içindeki 1. ve 2. bataryalar 6 inçlik obüslerle, 3. bataryalar ise 4.2 inçlik silahlarla donatılmıştı. Rus ağır

⁶¹ **Handbook Of Russian Army 1914**, s.62-64.

⁶² **Handbook Of Russian Army 1914**, s.65-66.

⁶³ **Handbook Of Russian Army 1914**, s.68.

topçu sınıfı 152 milimetrelik M1910/37 model obüslerle modernize edilmeye çalışılrsa da birliklerin çoğunda 1877-78 Osmanlı-Rus harbinde kullanılan 106.7 milimetrelik kuşatma topları bulunuyordu. Bu toplar parça parça taşınıyor yeniden kurulumu bir saatten fazla zaman alıyordu.⁶⁴

Rusya 1914'te savaşa girdiği zaman piyade bölüğü başına 7 hafif obüs bataryası düşüyordu. Her Alman piyade bölüğü için bu sayı 14 iken, ayrıca Alman piyade kolorduları 2 ağır bataryaya sahipti. Almanya'nın topçu gücü Rusya'nın iki katı büyüklüğündeydi. Ayrıca savaş başında Rusya'nın 60 ağır topçu bataryasına karşı Almanya'nın 381 ağır topçu bataryası vardı. Rus askeri yetkilileri topçu sınıfının yeterince güçlü olmadığını anladı. Bunun için hızlı ateşleme teknolojisine sahip toplarla altı bataryadan oluşan sahra topçularının batarya sayısı sekize çıkarıldı.⁶⁵

1.3.2.4. Taktik

Savaştan önceki 50 yılda silahların gösterdiği gelişimler Ruslar tarafından dikkate alınmamıştı. Asker ve subaylar düzenli bir hat şeklinde ortalama hızlarda şevkle süngü silahlarla düşman üzerine hareket ederdi. Fakat Rus-Japon savaşında kazanılan deneyimler bir takım taktiksel değişikliklere gidilmesini de beraberinde getirmişti. Ancak savaş çıktığından bu taktiksel değişimler ordunun tamamında yaygınlaşmamıştı. 1914'ten önce General Lesh her bir askerin arasında kabaca iki metre mesafe ile üçlü gruplar halinde ilerleyen müfreze sistemine dayalı bir taktik geliştirdi. Üç hatlı derinlikle diğer müfrezelerin her iki kanada yayılması sağlanıyordu. Buna karşılık, 1914 yılında olağan saldırı yöntemi "zincir" idi. Temelde düz bir hat üzerine zincir şeklinde her bir askerin arasında iki metre ve her hattın arasında altı metre olmak üzere sıralanarlardı. Süngü hücumu düşman hattına 50 metre kala başlardı. Lesh sistemi yavaş ama etkili oldu, zincir taktiği ise ağır kayıplar için bir yöntemdi. Makineli tüfeklerle ve el bombası kullanılarak ilerleyen askerler destekleniyordu.⁶⁶

1912'de yapılan süvari düzenlenmesinde inisiyatif ve kararın önemi vurgulanırken her askere elindeki silahla herhangi bir piyadeye karşı savaşmaya hazır olması emredildi. Ancak, süvari subayların çoğunluğu hala kılıç ve trompet ile diz dize

⁶⁴ **Handbook Of Russian Army 1914**, s.69.

⁶⁵ Golovine, **The Russia Army in the World War**, s.32-33.

⁶⁶ Cornish, **Russian Army 1914-1918**, s.36.

savaşmayı hayal ediyordu. Süvari-süvariye karşılaşmalarda dağınık düzende koşarak düşman saflarına 100 ve 50 metre kala safları sıkılaştırıp düşman içlerine dalıyordu.⁶⁷

1.3.3. Seferberlik

28 Temmuz 1914'te Avusturya-Macaristan'ın Sırbistan'a savaş ilan etmesinin ardından 29 Temmuz sabahı Rus çarı yayınladığı bildiri ile kısmi genel seferberlik ilan etti. Seferberlik, Kiev, Odesa, Moskova ve Kazan askeri bölgeleri için geçerli olacaktı. Genelkurmay Başkanı General Yanushkevich yaptığı açıklamada kısmi seferberliğin imparatorluğun tamamını kapsayabileceğini duyurdu. Seferberliğin ilanının ardından Rus Ordusu komuta kademesinde bir takım değişiklikler yaşandı. Savaş Bakanı General Sukhomlinov bu görevi 1915'e kadar sürdürdü. Genelkurmay Başkanı General Yanushkevich Başkomutanlık Kurmay Başkanlığı görevine getirildi. Almanya'nın Rusya'ya savaş ilan etmesinin ardından 2 Ağustos 1914'te Grand Dük Nikolay Nikolaievich Rus Orduları Başkomutanı oldu.⁶⁸ Rus ordusunun en önemli makamlarından biri kabul edilen Levazım Dairesi Başkanlığına ise General Danilov getirildi.⁶⁹

Rus ordu mekanizması içerisinde 37 kolordu bulunuyordu. 1 Ekim 1913'te yapılan barış kuvvesi hesaplamalarına göre Rus Ordusu; 1.284 piyade taburu, 511 süvari bölüğü, 327 Kazak bölüğü (*сотня*), 440 sahra topçu bataryası, 43 sahra dağ bataryası, 30 atlı batarya, 11 atlı dağ topçusu, 39 Kazak topçu bataryası, 75 havan topçu bataryası, 24 ağır topçu bataryası, 39 istihdam bataryası, 9 yüzer köprü bataryası, 16 demiryolu askeri birliği, 7 telsiz telgraf bölüğü, 2 hava taburu ve 9 hava bölüğü ile 3 uçuş bölüğünden oluşuyordu.⁷⁰ Yapılan hesaplamalara göre yaklaşık olarak 811 bin piyade, 133 bin süvari, 209 bin topçu (3904 top), 59 bin teknik ile 88 bin yardımcı sınıfa ihtiyaç vardı. Bu hesaplama göre Rus ordusunun toplam mevcudu 1.3 milyon rakamına ulaşıyordu.⁷¹ Resmi hesaplamalara göre seferberlik anında Rus ordusunun sayısı 1.423.000 kişiydi.⁷² Büyük Britanya Askeri Ataşesi General Knox'un verdiği

⁶⁷ Cornish, **Russian Army 1914-1918**, s.36-37.

⁶⁸ Nicholas N. Golovine, **The Russian Campaign Of 1914**, Translated by: A.G.S.Captain, M. C. Muntz, Kansas 1933, s.74.

⁶⁹ Golovine, **The Russian Campaign Of 1914**, s.36.

⁷⁰ Knox, **With Russian Army 1914-1917**, s.20. ; **Handbook Of Russian Army 1914**, s.21-22.

⁷¹ **Handbook Of Russian Army 1914**, s.21-22.

⁷² Golovine, **The Russia Army in the World War**, s.46.

rakamlara göre Rusya’da seferberlik süresince (1914-1917) toplam 15.050.000 kişi seferber edildi.⁷³ Halk sağlık örgütleri ve bazı resmi rakamlar temel alındığında savaş boyunca 15.500.000 kişinin seferber edildiği sonucuna varılmaktadır.⁷⁴

Rus ordusunun seferberlikte kuruluşu şu şekildeydi;⁷⁵

Tablo 1.1: Rus Ordusunun Sefer Kuruluşu

Ordu	Kolordu
Birinci Ordu	III. , IV. , XX. Kolordular
İkinci Ordu	II. , VI. , XIII., XV., XXIII. Kolordular
Üçüncü Ordu	IX. , X. , XI. , XXI. Kolordular
Dördüncü Ordu	Grenadier, XIV. , XVI. ve III. Kafkasya Kolordular
Beşinci Ordu	V. , XVIII. , XIX. , XXV. Kolordular
Sekizinci Ordu	VII. , VIII. , XII. , XXIV. Kolordular
Dokuzuncu Ordu	Muhafız, I. ve XVIII. Kolordular
Finlandiya	XXII. Kolordu
Kafkasya Askeri Bölgesi	KafkasKolorduları
Türkistan ve Omsk Askeri Bölgeleri	I. Türkistan Kolordusu
İrkuts Askeri Bölgesi	II. ve III. Sırbistan Kolorduları
Amur Askeri Bölgesi	I. Sırbistan Kolordusu
Toplam	33 Kolordu

Kafkasya Askeri Bölgesi; Tiflis, Bakü, Erivan, Yelizavetpol (Gence), Kutais, Stavropol ve Karadeniz vilayetleri, Kuban, Terek, Dağıstan, Kars ve Batum bölgeleri

⁷³ Knox, **With Russian Army 1914-1917**, s.21.

⁷⁴ Golovine, **The Russia Army in the World War**, s.48-49.

⁷⁵ Golovine, **The Russian Campaign Of 1914**, s.395.

ve Zakatali ve Sukhum bağımsız bölgelerinden oluşuyordu. Askeri bölgenin karargâh merkezi Tiflis vilayetindeydi. Askeri bölgede konuşlu birlikler aşağıdaki gibiydi.

Tablo 1.2: Kafkasya Askeri Bölgesi'nin Sefer Kuruluşu

Kolordu	Tümen	Tugay	Alaylar	Konum
I. Kafkasya Kolordusu (Tiflis)	20.Piyade Tümeni	1.Tugay	77. (Tenginski) P.A 78. (Navaginski) P.A	Ahıska Ahılkelek
		2.Tugay	79. (Kurinski) P.A 80. Kabardinski P.A	Kars
		20.Topçu Tugayı	3 Sahra ve 3 Dağ Bataryası	Ahıska Ahılkelek
	39.Piyade Tümeni	1.Tugay	153. (Bakinski) P.A 154. (Derbentski) P.A	Gümrü
		2.Tugay	155. (Kubinski) P.A 156. (Yelizavetpolski) P.A	Sarıkamış
		39.Topçu Tugayı	3 batarya	Gümrü
		1.Kafkasya Piyade Tugayı	1.Kafkasya P.A 2.Kafkasya P.A 3.Kafkasya P.A 4.Kafkasya P.A	Tiflis Yelizavetpol Gori
		1.Kafkasya Piyade Topçu Tugayı		Gombori
		1.Kuban Kazak Piyade Tugayı	1-2-3-4-5-6.Kuban Kazak P.A	Yekaterinador Varios
	1.Kafkas Kazak Piyade Tümeni	1.Kafkas Kazak P.T	1. Kubanski Kazak P.A 2. Umanski Kazak P.A	Karakurt Kars
		2.Kafkas Kazak P.T	1. Koperski Kazak P.A 2. Gorsko-Mozdovski P.A	Kutais Oltu

		1.Kafkas Kazak Atlı Topçu Tümeni	2.Kuban Kazak Atlı Bataryası (Sarıkamış) ve 1. Terek Kazak Atlı Bataryası	Ahılkelek
	Kolordu Kuvvetleri		1. Kafkas Atlı Obüs Tümeni 1. Kafkas İstihkâm Taburu Kafkas Telsiz Telgraf Bölüğü Kafkas Kuşatma Mühendisleri	Ardahan Tiflis
	Kafkas Bombacıları	1. Tugay	13. Yerivanski Bombacıları 14. Gruzinski Bombacıları	Manglisi Byeli Klyucuh
		2. Tugay	15. Tifliski Bombacıları 16. Mingrelski Bombacıları	Tiflis
		Kafkas Bombacı Topçu Tugayı		Tiflis
	51.Piyade Tümeni	1. Tugay	201. Potiski P.A 202. Goriski P.A	Kutais
		2. Tugay	203. Sukhumski P.A 204. Ardahan-Mikhailovski P.A	Sukhum Batum
		51. Topçu Tugayı	5 sahra ve 3 dağ bataryası	Kutais-Gori
II. Kafkas Kolordusu (Tiflis)		2. Kafkas Tüfek Tugayı	5. Kafkas Tüfek T.A 6. Kafkas Tüfek T.A 7. Kafkas Tüfek T.A 8. Kafkas Tüfek T.A	Erivan Gümrü
		2. Kafkas Tüfek Topçu Tümeni		Djellal Oglı

	Kafkas Süvari Tümeni	1. Tugay	16. Tverski Dragon S.A 17. Nijegorodski Dragon P.A	Tsarskie Kolodtski Tiflis
		2. Tugay	18. Syeverski Dragon S.A 1. Sunjensko-Vladikavkazski Terek Kazak S.A	Gümrü Khan Kendi
3. Kafkas Kolordusu (Vladikafkas)	2. Kafkas Kazak Süvari Tümeni	1. Tugay	1. Chernomorski Kazak S.A (Kuban) 1. Poltavski Kazak S.A (Kuban)	Djelal Oglu Kinakiri
		2. Tugay	1. Labinski Kazak S.A (Kuban) 1. Zaporovski Kazak S.A (Kuban)	Yelenendorf Kağızman
		2. Kafkas Kazak Topçu Tümeni	1. Kuban Kazak Bataryası 5. Kuban Kazan Bataryası	Erivan Kinakiri
	Kolordu Kuvvetleri		2. Kafkas Obüs Topçu Bölüğü 2. Kafkasya İstihkâm Taburu Kafkas Ulaştırma Taburu	Djeal Oglu Tiflis
	21. Piyade Tümeni	1. Tugay	81. Apsheronski P.A 82. Dagestanski P.A	Vladikafkas Grozni
		2. Tugay	83. Samarski P.A 84. Shirvanski P.A	Yekaterinador Pyatigorsk
		21. Topçu Tugayı	3 batarya (Vozdvijenskaya)	Vladikafkas
	52. Piyade Tümeni	1. Tugay	205. Shemakhinski P.A 206. Salyanski P.A	Deshlagar Bakü
		2. Tugay	207. Novobayazetski P.A 208. Loriski P.A	Khan-Shura Khasav-Yurt

		52. Topçu Tugayı	3 sahra ve 3 dağ bataryası	Khan-Shura Kusari
	3. Kafkas Kazak Süvari Tümeni	1. Tugay	1. Yekaterinodarski Kazak S.A Oset Atlı Bölüğü (2 Süvari Bölüğü)	Yekaterinador Stavropol
		2. Tugay	1. Kizlyaro-Grebenski Kazak Dağıstan Atlı Alayı (Terek)	Grozni Khan-Shura
		3. Kafkas Kazak Atlı Topçu Tümeni	3. Kuban Kazak Atlı Bataryası 2. Kuban Kazak Atlı Bataryası	Maikop Mozdok
	Kolordu Kuvvetleri		3. Kafkas Obüs Topçu Tümeni 3. Kafkas İstihkâm Taburu	Pyatigorsk Vozdvijenskaya
Kolordu Kuvvetlerine dâhil olmayan birlikler			5. Sahra Jandarma Bölüğü 1. Kafkasya Demiryolu Taburu 2. Kafkasya Demiryolu Taburu Kafkasya Hava Bölük Taburu Vladikafkas Bölgesel Taburu (14 Nahiye ve 8 müfreze) Tiflis Bölgesel Taburu (12 Nahiye ve 2 Müfreze) Disiplinli Tabur (4 Bölük)	Tiflis Tiflis Kars Kars Yekaterinograd
Kale Kuvvetleri	Kars (3. Sınıf)		3 kale topçu taburu (12 Bölük) 1 kale mühendis bölüğü 1 kale mühendis deposu	
	Batum (3. Sınıf)		2 kale topçu taburu (7 bölük) 1 kale istihkâm bölüğü	

			1 kale mühendis deposu	
	Gümrü		1 kale topçu bölüğü	
	Dağıstan		4 kale topçu bölüğü	

1.4. TÜRK ASKERİ FİNANSMANI

1.4.1. Ekonomik Yapı

Osmanlı Devleti'nin savaş öncesi dönemde izlediği ekonomik politikayı gelişen siyasi ve askeri olaylar nedeniyle belirlemek oldukça zordur. Geleneksel devlet ve ekonomik işleyişini alışlagelmiş batı yöntemleri ile ele alınması da pek mümkün değildir. XIX. yüzyılda Batı Avrupa'da ortaya çıkan iktisadi ilerleme birtakım yapısal değişiklikleri beraberinde getirirken Osmanlı Devleti ise aynı dönemde çözülme eğilimini engellemek için bir takım Tanzimat ve Islahat tedbirlerine başvurmuştur. Bu ıslahatlar izlenilen politikaların salt ekonomik olmayıp siyasi ve idari nitelikleri daha ağır basan tedbirler olarak ortaya çıkmıştır.⁷⁶

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Anadolu, Suriye, Filistin, Irak ve Arap Yarımadası'nın bazı bölümlerini kapsayan devletin nüfusu 23 milyona yakındır. Bu nüfusun 17 milyonluk kısmı bugün ki Türkiye topraklarında 3 milyondan fazlası Suriye, Lübnan, Ürdün ve Filistin'de, 2,5 milyon kadarı da Irak topraklarında yaşıyordu. Ayrıca görünüşte Osmanlı egemenliğinde olan Hicaz ve Yemen bölgesinde 5,5 milyon nüfus yaşıyordu. XIX. yüzyılda gerçekleştirilen önemli ekonomik dönüşümlere rağmen ülke ekonomisi büyük miktarda tarıma dayanıyordu. Kişi başına düşen milli gelir Batı ve Orta Avrupa ülkelerinin epey altındaydı.⁷⁷

Savaştan önce ülkenin zirai üretim kapasitesi, kendi ihtiyacını karşılamakla beraber bazı gıda maddelerinin ithalatına her zaman ihtiyaç vardı. İthal edilmesi gereken başlıca ürünler un, buğday, pirinç, şeker, kahve ve çaydan oluşuyordu. Tütün ve kuru meyve en önemli ihraç ürünleriydi. Ülke üretimi buğday ihtiyacını

⁷⁶ Ertuğrul Tokdemir, **Türkiye Ekonomisinin Tarihsel Temeli**, İstanbul 1985, s.62-63.

⁷⁷ Şevket Pamuk, *"The Ottoman Economy in World War I"*, **The Economics of World War I**, Ed. Stephen Broadberry and Mark Harisson, Cambridge University Press 2005, p.121. ; Şevket Pamuk, *"Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ekonomisi"*, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II**, İstanbul 2009, s.140.

karşılacak düzeyde olmasına rağmen yolların yeterince gelişmemesi sebebiyle yerli buğday, ithal buğdaya göre İstanbul piyasasına daha pahalıya mal oluyordu. 1914/1915 hububat mahsulü ithalata gerek kalmayacak miktarda bereketli geçmesine rağmen bir önceki yılın altı aylık dönemine nazaran %30 daha fazla un ve buğday ithal edildi. Bu durum savaşa külliyetli bir buğday stoku ile girilmesini sağladı. Hatta savaş sırasında bir miktar buğday Almanya'ya sevk edildi. Savaş öncesi dönemde un ve buğday ithalatının %29'u Fransa, %28'i Rusya ve %22'si Romanya'dan yapılıyordu. Savaşın başlamasıyla Romanya hariç diğer ülkelerin düşman saflarında yer almasıyla ithalat kesildi. Ülkede savaştan dolayı üretiminde azalmasıyla ciddi manada ekmek sıkıntısı baş gösterdi.⁷⁸

Osmanlı sınırları içerisinde şeker fabrikası bulunmadığı için ihtiyacın tamamı yurtdışından sağlanıyordu. Yıllık 200 bin tona yakın şeker ithal ediliyordu En büyük şeker ithalatçısı Avusturya-Macaristan'dı. 1914'te ithalat 80 bin tona düşerken 1915'te ülkenin tüm şeker stokları tükenmişti. Ancak 1916'da Avusturya-Macaristan ile yeniden kurulan irtibat ile bir miktar şeker alınabildi.⁷⁹

XIX. yüzyılın sonlarına doğru dış pazarlardan gelen fabrika üretimi mallar Osmanlı sanayisini durma noktasına getirdi. Rekabete dayanamayan fabrikalar peyderpey faaliyetlerini sonlandırdı. Bunların piyasadan çekilmesiyle oluşan boşluğu milli bir sanayi dolduramadı. Böylece Osmanlı Devleti'nin mamul ihtiyacı gittikçe artan oranlarda dışa bağımlı hale geldi. 1913 sanayi anketine göre imparatorluğun sınai madde bakımından gıda sanayinde %39,2, toprak sanayinde %57,2, deri sanayinde 64,1, kereste sanayiinde 42,2, tekstil sanayinde %76,5 ve kimya sanayinde %85, 7 dışa bağımlılığı söz konusuydu. Sanayi ürünlerindeki ihtiyacın yalnızca dörtte biri Birinci Dünya Savaşı müttefikleri Almanya ve Avusturya Macaristan'dan sağlanırken %64'ü düşman saflardaki ülkelere sağlanıyordu.⁸⁰ Ayrıca ülkede savaş malzemelerinin imal edecek fabrikalarının eksikliği de önemli bir eksiklikti. Ham demir ve çelik üretiminin yanı sıra kimyasal üretim ve rafine petrol üretimi de son derece yetersizdi. Bir adet top ve hafif silah dökümhanesi, bir tane mermi ve fişek fabrikası ve sadece

⁷⁸ Vedat Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara 1994, s.7-8.

⁷⁹ Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, s.10.

⁸⁰ Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, s.10-11.

bir tane barut fabrikası vardı. Bunların hepsi de İstanbul'un hemen dışında kurulmuştu.⁸¹

Savaşın başında ülke içinde tedavüldeki paranın %85'i altın ve gümüş sikkelerden oluşuyordu. Bunun yanında piyasada bir miktar banknot, demir ve nikel para bulunuyordu. Tedavül hacmi 5-6 milyar civarındaydı. İngiltere dâhil savaşan devletlerin tümü savaşın başında kâğıt para usulüne geçerken Osmanlı'da ilk kâğıt para 30 Mart 1915 tarihli kanunla tedavüle konuldu. Kâğıt paralarının karşılıkları altın olarak Alman Deutche Bank'a yatırıldı. Bundan sonraki kâğıt para ihraçları Alman hazine bonoları karşılığında yapılarak, harp masraflarının en büyük kısmı bu suretle ödendi. 1913-1914 yıllarında 44,84 milyonluk ithalata karşılık 24,71 milyonluk ihracat gerçekleşti. İthalat yapılan ülkeler içerisinde Rusya'ya bakıldığı zaman %8,4'lük payla beşinci sıradaydı. Rusya'dan 3,5 milyon liralık ithalata rağmen sadece 831 bin liralık ihracat yapılmıştı.⁸²

Savaşla birlikte ortaya çıkan iktisadi meselelere karşı bütün ülkeler hazırlıksız yakalandı. İlk aylarda savaşın kısa süreceği hakkındaki genel kanaatle normal stokların ihtiyacı karşılayacağı düşünülmekteydi. Ayrıca artan savaş masraflarını karşılamak için ülkeler vergi arttırma yoluna gitmişti. Aynı yola başvuran Osmanlı Devleti de ilk olarak ithal mallardaki gümrük vergisini %50 oranında artırdı.

Osmanlı Devleti savaşın başlangıcında ihtiyacı karşılayacak miktarda gıda stoku ile savaşa girmişti. Fakat bu stokun idareli bir şekilde kullanılması için gerekli tedbirlerin yetersizliği ile üretim teşviki gibi konularda geç kalındığı için gıda sistemi kısa sürede bozuldu. 1915'te buğday ekili araziler önceki döneme göre 4 milyon dönüm, mahsul ise %30 oranında azaldı. Bu durum karşısında harekete geçen Almanya müttefikini zirai anlamda kalkındırmak için kurduğu komisyonla Türk çiftçisine tohumluk ve tarım aletleri dağıttı. Kabul edilen kanunla çiftçi olup askerlik hizmeti dışında kalan erkek ve kadınlar ziraatta çalışmaya mükellef tutuldu.⁸³ Beslenme sorunu hükümetin tarıma ayrı bir önem vermesini sağladı. Köylüye tohumluk ve çift hayvanı sağlanması iktidarın temel kaygılarından birini oluşturdu. Amele taburlarının tarımda istihdamı sağlandı. Hasat ve harman sırasında kullanılmak

⁸¹ Pamuk, *"Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ekonomisi"*, s.145.

⁸² Eldem, *Harap ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, s.15-17.

⁸³ Eldem, *Harap ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, s.34-35.

üzere 13 bin yeni tarım makinesi dağıtıldı. Fakat savaşın etkileri yetmiyor gibi birde kuraklık, salgın hastalıklar ve çekirge istilaları eklenince beklenen verim elde edilemedi.⁸⁴

Savaşa girmeden önce hükümet iâşe işlerinin düzenlenmesiyle ilgili bir takım tedbirler aldı. 24 Temmuz 1914 tarihinde yiyecek maddeleri ve canlı hayvan ihracatı durdurulduğu gibi seferberlikten bir hafta sonra 9 Ağustos 1914'te halkın ve ordunun iâşesini temin için Harbiye, Dâhiliye ve Maliye nazırlarından oluşan özel bir komisyon kurularak başkanlığına İsmail Hakkı Paşa atandı. Harbiye Nezaretine bağlı Levazımatı Umumiye Dairesi vasıtasıyla piyasada bulunan stok fazlası gıda ürünleri toplanmaya başlandı. Bu durum el koyma olarak yorumlanırken üretim noktasında sıkıntılara neden oldu.⁸⁵

Osmanlı Devleti uzun süreli genel bir savaşın ekonomik sonuçlarına savaşa katılan diğer ülkelere göre daha az hazırlıklıydı. Arap Yarımadası bir tarafa bırakılırsa 12 bin kilometreden fazla sınırları ve 8 bin kilometre kıyı şeridiyle 1,7 milyon kilometre kare genişliğinde topraklara sahipti. Savaş çıkana kadar imparatorluğun iç ve dış ticaretinin büyük bir bölümü deniz yoluyla yapılıyordu.⁸⁶ Barış döneminde devletin ithalatı ortalama %75 Akdeniz, %14 Karadeniz ve %1 oranlarında Basra Körfezi ve Kızıldeniz üzerinden yapılıyordu. Sadece %4'lük kısmı kara yoluyla yapılmaktaydı. Savaşın ilk aylarından itibaren başlayan abluka dolayısıyla tüm deniz yolları kapandı. Müttefiklerle doğrudan ticaret ancak Aralık 1915'te demiryolu ve Tuna-Karadeniz bağlantısıyla yapılabilirdi.⁸⁷

Diğer devletlerde olduğu gibi, bu kadar büyük boyutlardaki bir savaşı finanse edebilmek için Osmanlı Devleti'nin de mevcut bütçesinin yeterli olmayacağı açıktı. 1914-15 mali yılı bütçesi 34 milyon altın liraydı. Bunun yaklaşık 14 milyonu Duyûn-ı Umumiye için ayrılmıştı. Bu paranın 20 milyonluk kısmı devletin payına düşmekteydi. Bu miktar içerisinde 6 milyonu Harbiye Nezareti, 2 milyonu Jandarma ve 1.3 milyon lirası Bahriye Nezareti için tahsis edilmişti. Üç bütçenin toplamı 9,5

⁸⁴ Zafer Toprak, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul 2003, s.97.

⁸⁵ Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, s.39.

⁸⁶ Pamuk, *"The Ottoman Economy in World War I"*, p.115. ; Pamuk, *"Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ekonomisi"*, s.144.

⁸⁷ Eldem, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, s.56.

milyon liraya yaklaşıyordu. Normal şartlarda dahi gelirleri giderlerini karşılamayan böyle bir ekonomik tablo ile birçok cephede savaşıacak bir milyon kişilik orduyu ve seferberliği finanse etmek imkânsızdı.⁸⁸ İttihat ve Terakki kurmayları Enver ve Talat Paşalar savaşın finansmanı için sürekli çare arıyorlardı. Enver Paşa yukarıda belirtilen Duyûn-i Umumiye'nin 14 milyon liralık payına el koymayı planlıyordu. Fakat Maliye Nazırı Cavid Bey borcun ülkenin namusu olduğunu beyan ederek buna karşı çıkıyordu. Görüş ayrılıklarının iyice belirginleşmesi üzerine 2 Temmuz 1914'te Cavid Bey görevinden istifa etti. Bu tarihten sonra yerine Talat Paşa vekâlet etmeye başladı. Böyle bir zamanda Maliye Nezareti gibi stratejik bir kurumun vekâletle yönetilmesinin olumsuzluklara yol açacağı aşikârdı.⁸⁹

Hükümet savaş harcamalarını olağandışı kaynaklarla gidermeyi denedi ve geleneksel yöntemlere başvurdu. Maaşların yarısı nakdi diğer yarısı içinde memurlara borçlanıldı. Mütahhitlerin ve diğer alacaklıların borçlarının ödemesi ertelendi. Orduya gerekli olan araç-gereç ve erzak “*tekâlif-i harbiye*” adı altında el koyma ve sonradan ödenme usulüyle sağlanmaya çalışıldı. Askerlik yaşına gelenlerin bu hizmetten muaf tutulmaları için “*muafiyet-i askeriye*” vergisi tahsil edildi. Böylece mevcut bütçeye ek gelir sağlanmaya çalışıldı. Ordunun bir aylık beslenme masrafları 500 bin lira civarındaydı. Harbiye, Jandarma ve Bahriye'nin bütçelerinin 9,5 milyon olduğu düşünüldüğünde sırf beslenme giderleri için bu rakama ek 6 milyon liraya daha ihtiyaç vardı. Hükümet için tez çözüm ya dış borç ya da kâğıt para çıkarmaktı.⁹⁰

Hükümet 1914-1918 arasında 398,5 milyon lirayı bulan savaş giderlerini büyük ölçüde emisyonla karşıladı. Bu giderin 42,9 milyonu normal, 203,7 milyonu olağanüstü bütçeden ödendi. Vergi gelirleri bu giderlerin sadece %10'unu karşılayabildi. İç borçlanma ile 18 milyon lira elde edildi. Savaşın finansmanı için hükümet 161 milyon lira tutarında “*evrak-ı nakdiye*” veya kâğıt para bastı.⁹¹ Hükümet savaş sırasında müttefik ülkelerden bir miktar borç aldı. Savaş malzemelerinin yanı

⁸⁸ Ali Akyıldız, **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, İstanbul 1996, s.177. ; Toprak, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik**, s.103.

⁸⁹ Akyıldız, **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, s.177.

⁹⁰ Toprak, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik**, s.103.

⁹¹ Toprak, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik**, s.43.

sıra, Almanya'dan 56 milyon, Avusturya-Macaristan'dan ise 8.5 milyon lira borç alındı. Dönemin kuruyla alınan borcun değeri 20 milyon sterline tekabül ediyordu.⁹²

1.4.2. Ulaştırma

1.4.2.1. Demiryolları

Osmanlı Devleti, Balkan Savaşları'nda Avrupa vilayetlerini kaybettikten sonra Anadolu'da tam bir sistem teşkil etmeyen parçalı bir demiryoluna sahipti. Elde kalan yollar Amerika veya Avrupa'daki tarzda sıkı ağlarla örülmüş bir sistem değildi. 1,76 milyon kilometre karelik ülke toprakları düşünüldüğünde sadece 5759 kilometrelik bir demiryolu ağı vardı. Ayrıca hâlihazırda inşa edilmiş yolların tamamı güneye doğru uzanıyordu. Doğu Anadolu istikametinde yapılmış bir demiryolu yoktu. Genelkurmay Başkanlığı olası bir Rus harbine karşı Rusya sınırına uzanan en azından tek bir hattın inşa edilmesini istiyordu. Fakat hükümet Rusya'nın rızası olmadan böyle bir hattın oluşturulması için asla yükümlülük altına girmek istemiyordu. Tabi ki Rus hükümeti her zaman izin vermemek için bir sebep bulabilirdi. Bu yüzden Türkiye'nin doğu sınırına ulaşabileceği hiçbir demiryolu bağlantısı yoktu. Rusya'nın ise Kafkasya bölgesinde düzenli bir demiryolu ağı ve karayolu sistemi bulunuyordu.⁹³

Osmanlı Devleti Bağdat Demiryolu ile ilgili çalışmaların yapıldığı dönemde Doğu Anadolu'ya uzanacak demiryolu için bir takım teşebbüslerde bulunmuştu. Ankara'dan Musul'a kadar düşünülen hat Kafkasya sınırı için stratejik bir tehdit olarak görüldüğü için Rusya tarafından kabul görmedi. Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi M. Zinoviev bu konunun Türkler tarafından ciddiye alınmaması halinde 1878 Berlin Antlaşması'ndan alacaklı oldukları 57 milyon frangı hemen tahsil edeceklerini Osmanlı hükümetine bildirdi. Bunun üzerine yapımı düşünülen Ankara-Kayseri-Diyarbakır hattından vazgeçildi ve yeni hat Konya-Toroslar-Adana ve Halep olarak belirlendi. İki devlet arasında süre gelen tartışmalar Nisan 1900 tarihinde imzalanan Karadeniz Antlaşması ile sona erdi. Buna göre Kuzey Anadolu bölgesinde yapılacak demiryolları Rus çarı tarafından onaylanacak şirketler tarafından yapılabilecekti. Bu antlaşmayla aslında Rusya'nın Bağdat demiryolu yapımından duyduğu endişe

⁹² Pamuk, *"Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ekonomisi"*, s. 160.

⁹³ Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, New Haven: Yale University Press 1930, s.84-85.

azaltılmaya çalışılmıştı. Antlaşmayı takip eden yıllarda Rusya Maliye Bakanı M.Witte Doğu Anadolu'ya yapılacak demiryolu şöyle dursun sürekli olarak Bağdat Demiryolu inşa sürecini sabote etmeye çalıştı.⁹⁴

Bağdat Demiryolu stratejik inşaatı Yakın Doğu'daki Rus emelleri için gerçek bir tehditti. Uzun yıllardan beri Akdeniz'de bir pencere elde etmek ve İskenderun'a yaklaşmak için İstanbul ve Kafkasya üzerinden saldırı vaziyetinde olan Ruslar tarafından iyi karşılanmayacağı bir gerçektir. Bu hattın inşa edilmesi halinde Kuzey Anadolu savunmasında Ankara üzerinden Erzurum'a hızlı bir şekilde asker sevki yapılabilirdi. Olası bir savaşta bu hattın inşasının engellenmesi Karadeniz'in güneyinde ve Kuzey Anadolu bölgesinde Rusya'yı avantajlı hale getirebilirdi. Genel bir Avrupa savaşında kısa sürede Rusya'nın güney sınırına Türkiye demiryolu hattı ile asker aktarabilirdi.⁹⁵ Eğer hükümet tarafından Ankara-Yozgat-Sivas-Erzincan-Erzurum'a kadar ulaşacak 800 kilometrelik demiryolu hattı inşa edilseydi askeri kuvvetler rahatça Rusya'nın Kafkasya hududuna ulaşabilecekti. Aksi takdirde 800 kilometrelik yolun yaya olarak, yağmurlu, çamurlu ve karlı havalar dikkate alınmadan havaların müsait olduğu zamanlarda dahi kat edilmesi oldukça zordu. Ayrıca bu hattın güney vilayetleri Şam ve Bağdat ile birleştiği düşünüldüğünde 5. ve 6. Ordu bölgelerinden Kafkas Cephesine rahatlıkla asker takviyesi yapılabilirdi.⁹⁶

Demiryolları Doğu Anadolu yönünde Ankara'nın 60 kilometre ilerisindeki Çerekli'ye kadar uzanıyordu. Buradan Erzurum müstahkem mevkiine kadar olan mesafede ulaşım yaya olarak sağlanıyordu ki bu da yaklaşık 35 gün sürüyordu. Demiryollarının Sivas'a kadar uzatılması çalışmaları savaşın bittiği tarihte bile tamamlanamamıştı. Kafkas Cephesi'nin savaş alanlarına demiryolu ulaşımı Ulukışla ve Resülayn üzerinden sağlanıyordu fakat bu istasyonlardan da cepheye ulaşım bir

⁹⁴ Edward Mead Earle, **Turkey, The Great Powers and The Bagdad Railway : A Study in Imperialism**, The Macmillan Company, New York 1924, s.149-150.

⁹⁵ Earle, **Turkey, The Great Powers and The Bagdad Railway : A Study in Imperialism**, s.150-153.

⁹⁶ Paul Rohrbach, **Rusya Devletinin Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye Karşı Olan Vaziyet-i Siyasiyesi ile Bağdad Şimendüferi ve Almanya Devleti'nin Hafaya-yı Siyaset-i Şarkıyyesi**, Çev:Cevdet Paşazade İbrahim Latif, Dersaadet:Metin Matbaası, 1335-1327, s.14-15.

aylık yürüme mesafesindeydi. Yol yetersizliğine ek olarak sürekli yakıt ve lokomotif sıkıntısı yaşıyordu. Türkiye’de bu dönemde sadece 208 lokomotif bulunmaktaydı.⁹⁷

Rusya her ne kadar Osmanlı’nın Kafkaslara yaklaşmasını istemese de kendisi bu anlamda faaliyetlerini 1877-78 Osmanlı-Rus harbi sonrasında aralıksız olarak devam ettirdi. Emellerine ulaşmak için ciddi bir sıçrama noktası olarak gördüğü Kafkasya da yeni yollar inşa etti. Rusya için Transkafkasya demiryolunun Kars ile bütünleştirilmesi son derece önemliydi. Bu bağlamda ilk olarak 1899 yılında Türk-Rus sınırına ulaşan Tiflis-Gümrü-Kars hattı inşa edildi. Ayrıca hattın sınıra yakınlaştırılması için Kars’ın batısına Sarıkamış istikametine 60 kilometrelik bir hatta daha ihtiyaç vardı. Sarıkamış’tan sınıra ise 32 kilometrelik hat gerekiyordu. Yapılan inşa çalışmaları neticesinde hat 1914’te hizmete açıldı.⁹⁸

1.4.2.2. Karayolları

Anadolu’da karayolları çok kötü durumdaydı. Savaş boyunca Amele Taburları kullanılarak yollar düzeltilmeye çalışılsa da gerekli verim alınamadı. Almanya’dan ithal edilen ağır motorlu lastiksiz kamyonlarda bu şartlarda yeterince kullanışlı değildi. Kısıtlı miktardaki ticari olmayan araçlar hariç ordu içerisinde motorlu taşıtlarla taşımacılık savaş öncesi dönemde gelişmemişti. Bu yüzden Türkiye’de taşımacılık ilkel yöntemlerle hayvan gücünden yararlanılarak yapılıyordu. Barış dönemi ordunun taşıma araçları at, kağnı, deve, katır ve eşek ile sınırlıydı. Seferber kuvvetlerin ihtiyaçlarını karşılamak için birçok hayvan bulundurmak gerekiyordu. 1913 yılı istatistiki verilerine göre taşımacılıkta kullanılmak üzere 339.432 at, 1.373.715 katır ve eşek, 314.810 deve ve 2.397.348 öküz bulunuyordu. Bunların bir kısmı göçebe kabilelere aitti ve nakit olarak satın alınmadığı müddetçe askeri amaçlar için kullanımı söz konusu değildi. Yollar çok kötü durumda olduğu için hayvan kayıpları da çok yaşıyordu. Hayvansal hastalıklara müdahale edecek veteriner kadrolarının ordu içerisindeki sayısı 250 ile sınırlıydı. Son olarak genel bir kıtlığı engellemek tarımın devamını sağlamak içinde köylüler için hayvan gerekiyordu. Ulaşım şartlarının bu kadar

⁹⁷ Erik Jan Zürcher, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1923)**, Çev: Ergun Aydınoglu, İstanbul 2005, s.191.

⁹⁸ Georg Kobro, **Das Gebiet Kars Und Ardahan**, München 1989, s.153.

olumsuz olduğu Osmanlı topraklarında Kafkas Cephesi gibi ağır kış şartlarının yaşandığı noktalarda cepheye gerekli mühimmatı köylü kadınlar sırtında taşıyordu.⁹⁹

Genel olarak devlet merkezini Kafkas Cephesi'ne ve Irak'a bağlayan devamlı bir şose yoktu. Ayrıca tarihi istikametler modern ulaştırma araçlarından yoksundu. Bölgeye merkezden ulaşım için en önemli yollar: İstanbul-Ankara-Sivas-Erzurum yoluydu. Bunun dışında İran Ticaret Yolu (Erzurum-Trabzon), Erzurum-İskenderun Yolu ve Erzurum-Musul yolları bulunuyordu. Doğu istikametine giden yollar bazı yerlerde şose iken birçok noktada da adı araba yolu halindeydi. Doğu'da araba ile taşıma sistemi gelişmediği için fırtınalı havalarda geçitlerde kapanmaktaydı. Fırat ve Dicle gibi büyük nehirlerde köprü sayısı çok az olduğundan birçok noktadan nehri geçmek için özel araçlar kullanılıyordu. Ulaştırma açısından Kafkas Cephesi'nin bu durumu, harekât açısından da büyük zorluklar doğuruyordu. Bu cephenin merkezle zayıf olan bağlantısının yanında Suriye ve Irak ile de esaslı bir bağlantısı yoktu.¹⁰⁰

Demiryollarının tam manasıyla gelişmemiş olması, karayollarının standartların altında kalarak ulaştırmada motorlu taşıtların yeterince yaygınlaşmaması gibi nedenlerden dolayı Osmanlı ülkesi denizyolları taşımacılığına bağımlı durumdaydı. İngilizlerin savaş sırasında Akdeniz'de uyguladıkları abluka Karadeniz ve Marmara dışında deniz taşımacılığını imkânsız kılmıştır.¹⁰¹ 15 bin kilometrelik kıyılara sahip olan Osmanlı'nın deniz taşımacılığının %90'nı yabancıların elindeydi. Gemi sayısı bakımından bir karşılaştırma yapıldığında Türklere ait olan gemiler fazla görünse dahi bunlar genellikle küçük teknelerden oluşuyordu. Buharlı gemilerin sayısı pek azdı. Ülkedeki en büyük gemi 5000 tonluk Gülcemal idi.¹⁰²

Savaş sırasında Goeben ve Breslau'nun Türk donanmasına kattığı üstün güç sayesinde Karadeniz su yolu 1915 yazına kadar açık kaldı. Rusya'nın inşa halindeki savaş gemilerini tamamlamasının ardından üstünlük Ruslara geçti. Bu tarihten sonra Ruslar sadece Türk gemilerini batırmakla kalmadı aynı zamanda Türk limanlarını ve Zonguldak başta olmak üzere kömür sahalarını bombardıman etti. Tüm liman

⁹⁹ Yalman, *Turkey in the World War*, s.88-89.

¹⁰⁰ Cemal Akbay, *Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi*, Cilt: 1, Ankara 1991, s.106

¹⁰¹ Zürcher, *Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1923)*, s.191.

¹⁰² Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Ankara 1994, s.105.

ekipmanlarını mahvetti. Kömür sadece küçük yelkenli bar gemilerle taşınabiliyordu. Rus gemileri bu küçük yelkenlileri bile takip ederek yaklaşık bin tanesini batırdı. Ancak Rus devriminden sonra Karadeniz’de ulaşım serbest bir hale geldi.¹⁰³ Kafkas Cephesi ulaşım noktasında demiryolu ve karayolu ile merkeze çok uzak bir noktada bulunuyordu. Bu yüzden askeri ikmallerin çoğu İstanbul-Trabzon arasında gemilerle bu noktadan sonra ise Erzurum müstahkem mevkiine hayvanlarla yapılıyordu. Karadeniz üstünlüğü Ruslara geçtikten sonra cephenin bu noktadan da desteklenmesi imkânsız bir hal aldı. İstanbul-Trabzon arası deniz yolu ile üç gün, Trabzon-Erzurum arası da kara yoluyla 10 gün sürüyordu. Yani merkezden gönderilen her türlü insan gücü ve savaş malzemesinin Erzurum Müstahkem Mevki Kumandanlığına ulaşması 13 gün sürüyordu. Karayoluyla bu mesafenin 40 güne çıkması cephenin deniz üzerinden desteklenmesini zorunlu hale getiriyordu.¹⁰⁴

1.5. TÜRK ORDUSU

1.5.1. Birinci Dünya Savaşı Öncesi Türk Ordusu

Türk Ordusunda 1908 yılına kadar uygulanan ordu teşkilatının yeniden düzenlenmesi için bu tarihten sonra birtakım düzenlemeler yapıldı. 1910 tarihli “*Devleti Aliyye-i Osmaniyye Ordusunun Teşkilatı Esasiyye Nizamnamesi*” adlı tüzükle ordunun teşkilat şeması değiştirildi. Yeni yapılan değişikliklerle Türk Ordusu 1886 teşkilatına nazaran daha modern bir görünüme kavuştu. Kolordu¹⁰⁵ karargâhlarının kurulmasıyla, tümen ve alay kuruluşlarının üçer birlikten oluşuyordu. Yani tümenler üçer alaylı, alaylar üçer taburlu, süvari tümenleri tugaylar halinde kolordulara ve topçu tümenlerinin kaldırılmasıyla bu birlikler alaylar halinde tümenlere bağlandı. Yeni teşkilata göre barışta kara kuvvetleri dört ordu müfettişliği halinde, bir tanesi bağımsız olmak üzere 14 kolordu ve kolordulara bağlı altısı bağımsız 43 nizamiye piyade tümeni ile kolordular kuruluşunda 11 süvari tugayı ile beş süvari alayı kurulmuştu. Bunları yanında doğuda 3. Ordu Müfettişliği bölgesinde

¹⁰³ Yalman, *Turkey in the World War*, s.89.

¹⁰⁴ Akbay, *Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi*, s.107.

¹⁰⁵ 26 Kânunuevvel 1326 (8 Ocak 1911) tarihli ve 65 numrolu Osmanlı Ordusunda Kolordu Teşkilatı’nın Kabulü ile ilgili kanun için bkz: **Düstur**, Tertib-i Sani Cilt:3, Dersaadet 1330, s.30.

savaş dönemlerinde faaliyet gösterecek 20 aşiret süvari alayı¹⁰⁶ ve ülke içinde yirmi alay ve dört bağımsız tabur halinde, yaya ve atlı jandarmadan oluşan, 40 bin mevcutlu jandarma kuvveti bulunmaktaydı.¹⁰⁷ Bu teşkilatta Karadeniz ve Çanakkale Boğazları ile Çatalca, Edirne, Erzurum, İzmir müstahkem mevki pozisyonlarını koruyacaklardı.¹⁰⁸

Türk ordusunun kara savaş birlikleri nizamiye, redif, müstahfız kuruluşlarıyla, Hamidiye süvari tümenleri, gönüllü askerler, jandarma zaptiye alayları ve bir kısım geri teşkilatından oluşuyordu.¹⁰⁹

Nizamiye Birlikleri, askeri yükümlülüğe tabi ordunun muvazzaf kuvvetleri olup barış kadrosuyla kuruluydu. Bu birlikler belirli hizmet sürelerini bitirince ihtiyat er pozisyonuna geçerlerdi. Bir sefer esnasında silahaltına alınarak barış kadrolarını sefer kadrolarına yükseltirlerdi. Ordunun düzenli olarak eğitilmiş en güçlü kuvvetleriydiler. Redif Birlikleri, İhtiyatlık sürelerini tamamlamış erlerden oluşuyordu. Bu birliklerin savaş, silah ve malzemesi bulundukları gölgelerin redif depolarına muhafaza edilirdi. Görevlendirilen subayların emir ve komutasında 20-40 kişilik gruplar halinde silahaltında toplanırlardı. Bu birlikler barış devresinde askerlik daire ve şube görevlerini yürütürlerdi. Farklılıkları terhislerinden 6-16 yıl sonra redif birliklerini meydana getirdikleri için yeni savaş tekniğinden yoksundurlar.¹¹⁰

Müstahfız Birlikler, barışta hiçbir birliğe sahip olmayan fakat ihtiyaç halinde seferde en yaşlı erlerin oluşturduğu teşkilatlanmaydı. Hamidiye Süvari Tümenleri, ülkenin doğu bölgesindeki aşiretlerden kurulmaktaydı. Sefer halinde redif birlikleri gibi erleri silahaltına alınmakla tümenler halinde göreve sevk edilirdi. Bunlar muvazzaf asker durumunda değildiler. Gönüllü Askerler, 18 yaşından az, 36 yaşından yukarı olmayan ve kendi isteğiyle göreve katılanlara denilirdi. Jandarma Zaptiye

¹⁰⁶ 6 Ağustos 1326 (19 Ağustos 1910) tarihli Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizamnâmesi için bkz: **Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizamnâmesi**, İstanbul 1326. ve **Düstur**, Tertib-i Sani Cilt 2, Dersaadet 1330, s.649-649.

¹⁰⁷ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi**, Balkan Harbi Osmanlı Devri (1912-1913) III ncü Cilt 2 nci Kısım Garp Ordusu Yunan Cephesi Harekâtı, Ankara 1993, s.65-66.

¹⁰⁸ Semih Eke, *“Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti’nin Askeri Durumu”*, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Ankara 1997, s. 187.

¹⁰⁹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Cilt: 10, Ankara 1985, s.90

¹¹⁰ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.90-91.

Alayları Harbiye Nezareti'ne bağılı olmak üzere meydana getirilip iç asayiş unsuru olarak görev yapan teşkilatlanmaydı. Ülkenin her noktasına dağılmış şekilde sayıları değişiklik gösteren taburlardan kurulu 30 alay ve 5 bağımsız taburdan oluşuyordu. Geri hizmet birlikleri ise ordunun lojistik desteğini sağlayan, ordular elindeki ulaştırma güçleriydi. Taburlar halindeki bu birlikler tertip erlerinin getirdikleri mekkârelerle kurulurdu. Seyyar ordu için sıhhi birlik ve tesis hiç düşünülmemişti. Yurt içerisindeki mevcut hastanelerden yararlanılırdı. Ordular bünyelerinde mevcut olan sanayi taburları da kuruluşların, giyim ve kuşamlarıyla uğraşırdı.¹¹¹

II. Meşrutiyet'ten sonra yurt savunmasının sağlam temellere dayandırılması ve günün savaş isteklerine uygun bir biçimde ordu birliklerinin donatılması düşünülmüş ve öncelik verilmişse de bu tasarının tam manasıyla gerçekleştirilmesi pek mümkün olmadı. Bu yüzden çoğu birliğin silah ve teçhizatı yenilenemediği gibi birçoğununki de eksik kaldı. II. Abdülhamit iktidarının sonlarına doğru bir miktar seri ateşli top ve ağır makineli tüfek alındı ise de birliklere dağıtılıp eğitimi yapılamadığından, Avrupa orduları düzeyine gelmeleri sağlanamadı. 1910 yılından itibaren yürürlüğe konulan düzenlemeyle ordu komutanlıkları, ordu müfettişliklerine dönüştürüldü. Müfettişlikler sorumluluk bölgelerindeki tüm kuruluşların eğitim ve seferberliklerinden sorumlu tutuldular. Bu düzenleme beraberinde kolordu teşkilatlanmasını getirdi. Üç veya dört tümen bir emir ve komuta altına alınarak kolordu komutanlıklarının sevk ve idaresine verildi. İdari işlerde ordulardan alınarak kolordulara bırakıldı. Yapılan değişikliğin en büyük özelliği üçlü örgüt sistemini getirmesiydi. Buna göre barışta piyade alayları iki tabur halinde kuruluyor, seferde kadro halinde olan taburlarını seferber ederek daha gösterişli hale getiriliyordu. Topçu alayları da aynı şekilde top ikmalı yapıldığında üçüncü taburlarını kuruyorlardı. Savaş öncesi dönemde her piyade alayına bir makineli tüfek bölüğü, tümenlere atlı ve bisikletli birliklerin verilmesi planlanmış ise de bu sistem uygulanamadı. Bunların dışında kolordu bölgelerinde ağır topçu, inzibat, demiryolu, itfaiye, sanayi, muhafız ve hecin (deve) süvari bölükleri gibi çeşitli birlikler de bulunacaktı.¹¹²

¹¹¹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.90-91.

¹¹² Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.91.

Bu dönemde Türk Ordusu'nun yaş ortalaması dikkate alındığında genç ve dinamik bir görünüme sahip değildi. Öyle ki orduda Alaylı subaylardan, 58 yaşında teğmenler, 62 yaşında üsteğmenler, 65 yaşında yüzbaşılar ve 80 yaşında binbaşılar bulunuyordu. Alaylı subaylara nispeten daha genç durumda olan Mektepli subaylar ise genel ortalamaya göre pek genç değillerdi.¹¹³

Orduyu gençleştirme adına Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra 7 Ağustos 1909'da çıkarılan Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu ile orduda görev yapan subayların yaş hadleri belirlendi. Kanunun birinci maddesi ile şehzade ve yabancı ülkelerden gelen subaylar kanun kapsamı dışında tutuldu. Kanunun ilgili maddeleri gereğince bir kısım subay emekliye sevk edilirken bir kısmının da geçmiş dönemde kötü ahlaka sahip oldukları ve hafiyelik yaptıkları gerekçesiyle maaş bile bağlanmadan orduyla olan ilişkileri kesildi.¹¹⁴ Ayrıca 27 Haziran 1909 tarihli *Berrî ve Bahrî Erkân, Ümera ve Zâbitânın Tekaüdü İçin Rütbe-i Askeriyelerine Göre Tayin Olunan Sinleri Mübeyyin* adlı kanun ile orduda görevli subayların yaş sınırları belirlendi. Kanun ikinci maddesine göre emekliye sevk edilme yaşları; Teğmen ve Üsteğmenler için 41, Yüzbaşı, Yüzbaşı Vekili ve Kâtip Muavinleri için 46, Tabur Kâtibi, Alay Kâtibi, Kolağası (Kıdemli Yüzbaşı), Alay Emni ve Binbaşı için 52, Kaymakam (Yarbay) için 55, Miralay (Albay) için 58, Mirliva (Tuğgeneral) için 60, Ferik (Tümgeneral) ve Birinci Ferik(Tuğgeneral) için 65 ve Müşiran (Mareşal) için 68 olarak kabul edildi.¹¹⁵ Bu suretle 1908 yılı itibarıyla 26,310 subay bulunan Kara ordusunda kanunun uygulanmasından sonra bu rakam 16,121'e geriledi. Yaş haddi kanunu subayların yaşını bir düzene koymuşsa da ilişkisi kesilenlerin yerine genç kadrolarla doldurmak pek mümkün olmamıştı. Tam manasıyla bir ordu teşkilatı kurulmadan bu derece büyük bir tasfiye hareketinin bir takım zararları olacağı hesap edilmemişti.¹¹⁶

İttihat Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyetle birlikte ülke yönetiminde etkin hala gelmesi sadece hükümet kanadıyla sınırlı kalmadı. Balkan Savaşlarının akabinde ordunun en kritik görevlerini üzerine almasıyla devam etti. Enver Bey, 18 Aralık 1913'te Miralay rütbesine , 1 Ocak 1914'te Mirliva yani paşalığa yükseldi. Aynı tarihte Harbiye Nazırı, 6 Ocak'ta ise Genelkurmay Başkanı oldu. Böylece Osmanlı

¹¹³ **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi**, III ncü Cilt 6 ncı Kısım (1918-1920), Ankara 1996, s.104-105.

¹¹⁴ **BOA**, BEO, 3615/271086. ; **Düstur**, Tertib-i Sani Cilt 1, Dersaadet 1329, s.421-427.

¹¹⁵ **Düstur**, Tertib-i Sani Cilt 1, Dersaadet 1329, s.324.

¹¹⁶ **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi**, s.107.

ordularının tüm yönetim birimleri Enver Paşa tarafından ele alındı.¹¹⁷ Enver Paşa bu iki görevi de üzerine almasını, iki makam arasında her zaman var olan anlaşmazlıkları önlemek olarak açıklıyordu.¹¹⁸ Cemiyetin bir başka ileri geleni Nafia Nazırı Cemal Bey'de Mirliva rütbesiyle Bahriye Nazırı olarak atandı. Bu tarihten sonra askeriye'nin idaresi hükümet elinden çıkarak Enver Paşa'nın eline geçti.¹¹⁹

1912-1913 Balkan Savaşları'nda alınan ağır yenilgiler neticesinde Osmanlı silahlı kuvvetleri maddi ve manevi açıdan zedelenmişti. Bu yüzden özellikle Kara Kuvvetlerinin kuruluş ve konusunda bir takım düzenlemeler yapılması gerekliliği ortaya çıkmıştı. Balkanlarda devam eden savaşın bitmesi beklenmeden, ordu sefer halindeyken ordunun yeniden düzenlenmesi için gerekli çalışmalar başlatıldı. Harbiye Nezareti ve Genelkurmay'da hâkim olan düşünceye göre yapılması düşünülen düzenlemeler Alman subayların rehberliğinde yapılmalıydı. Askeri kanat Kara ordusunun yeniden düzenlenmesi için bir takım teşebbüslerde bulunurken hükümet kanadı da Alman Askeri Islâh Heyeti'nin¹²⁰ Türkiye'ye getirilmesi için bir takım görüşmeler yürütüyordu. Yapılan girişimlerin neticesinde Alman İmparatoru II. Wilhem bir ıslah heyetinin Türkiye'ye gönderilmesini kabul etti. Heyet başkanlığına da Tümgeneral Liman von Sanders getirildi. Aynı zamanda Türkiye'de donanmanın ıslahı için İngiliz General Limpus ve Jandarma'nın ıslahı içinde Fransız General Mujen bulunuyordu.¹²¹

Hükümet üç büyük ülkenin askeri ıslah heyetlerinin ülkede bulunmasında bir sakınca görmüyordu. Hatta bu sayede ilgili ülkelerle daha iyi ilişkiler kurulacağını tahayyül ediyordu. Liman von Sanders ile yapılan 27 Ekim 1913 tarihli beş yıllık mukavelenameye göre, Sanders Korgeneral rütbesine yükseltilecek ve kolordu

¹¹⁷ Enver Paşa'nın rütbesi bu görevlere atanmak için yetmediğinden çıkarılan iradede Balkan Savaşları sırasında gösterdiği başarılar nedeniyle üç yıllık kıdem verilerek Mirliva rütbesine yükseltilmiş ardından bu görevlendirilmesi yapılmıştır.4 Safer 1332 Bknz: **BOA**, İ.DUİT. 8/101. ; *Harbiye Nazırı paşa hazretlerinin vukua gelen istifaları üzerine yerine mirlivalığa terfian Enver Paşa'nın tayin buyurulduğu*. 5 Safer 1332 bknz: **BOA**, BEO,4244/318291.;*Damad-ı Şehriyari Enver Paşa hazretlerinin Harbiye Nazırlığına tayinleri için bknz: BOA, BEO,4255/319088. ; Ayrıca bknz: **Şevket Süreyya Aydemir, Makedonya'dan Ortaasya'ya Enver Paşa**, Cilt:2, İstanbul 1999, s. 430.*

¹¹⁸ Liman von Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, Cilt:1, Çev: Örgün Ugurlu, İstanbul 1999, s.33.

¹¹⁹ Ali Fuat Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, Ankara 2010, s.111.

¹²⁰ 1914 yılının ilk yarısında ve savaştan önce, Alman heyetinin subay sayısı antlaşmaya göre 42 idi. Bu rakam daha sonra vilayetlerdeki kıta ve kurmay subay gereksinimi karşılamak için 70'e yükseltildi. Savaşın sonlarına doğru bu rakam 800'e ulaştı. Bknz: Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, s.34-35

¹²¹ **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi**, s.107-108.

komutanı yetkilerine sahip olacaktı.¹²² Sosyo-İktisadi sebepler kadar ordunun ana arterlerini 1913'ten itibaren Almanların elinde bulundurması, hem ordunun Alman etkisinde kalmasına hem de Birinci Dünya Savaşı'na Almanya'nın yanında girilmesine sebep oldu.¹²³ Açıkçası Alman Askeri Misyonu yapılmasına ön ayak olduğu askeri reformlarla ordunun yeniden düzenlenmesinde ve savaş sırasında gösterdikleri çabayla savaşta büyük katkıda bulundular. Fakat yaygın inanın aksine Osmanlı'nın canlanma ve muharebe başarılarının ardındaki ana faktör olamadılar. Her şeyden önce Limon von Sanders ve onun misyon üyeleri bu hassas görevi yapmak için yeterli düzeyde değillerdi. Bazı sıra dışı karakterlerin dışında tümü vasat subaylardan oluşuyordu. Aralık 1913'ün sonunda Türkiye'ye geldikten 9 ay sonra savaş başladı. Yaşanan diplomatik krizle çalışmaları engellendi. Ayrıca bu subaylar iki-üç ay gibi sürelerle görev değişikliğine tabi tutuldular. Birkaç ay merkezde görev yaptıktan sonra operasyonel birimlere atandılar.¹²⁴

Gerek Harbiye Nezareti ve Genelkurmay Başkanlığının gerekse Alman Askeri Islah Heyeti'nin fikir ve düşünceleri ışığında, geçmiş nizamname ve tecrübeler göz önünde bulundurularak Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk Ordusu'nun temellerini oluşturan Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-ı Muvakkatı adlı 29 Nisan 1330 (12 Mayıs 1914) tarihli kanun Padişah Mehmed Reşad'ın iradesiyle yürürlüğe girdi.¹²⁵ Kanunun üçüncü maddesine göre yirmi yaşını tamamlayan mükellefler piyade ve nakliye sınıflarında yirmi senesi muvazzaf, beş senesi de müstahfız olmak üzere yirmi beş sene, diğer kara sınıfları ve jandarmada tamamı muvazzaf olmak üzere yirmi sene, bahriye sınıfında on iki senesi muvazzaf hizmet beş senesi müstahfız olmak üzere on yedi sene mükellefler askerlikle yükümlü olacaklardı. Dördüncü maddeye göre de fiili askerlik süreleri piyade ve kara sınıfları için iki yıl, diğer kara ve jandarma birlikleri için üç yıl ve bahriye sınıfı içinde beş yıl olarak belirlendi. Ayrıca bu kanun ile daha önce askerlikten muaf tutulma durumu kaldırılarak herkes vatan savunmasıyla görevli kılındı.¹²⁶

¹²² **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi**, s.107-108.

¹²³ İlber Ortaylı, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara 1981, s.72.

¹²⁴ Mesut Uyar, Edward J. Erickson, **A Military History Of The Ottomans From Osman to Atatürk**, California 2009, s.240.

¹²⁵ **Düstur**, Tertib-i Sani Cilt 6, Dersaadet 1326, s.662-704.

¹²⁶ **Düstur**, Tertib-i Sani Cilt 6, s.662-663.

Uygulamada olan paralı askerlik olarak da bilinen bedel-i nakdi uygulaması 118. ve 119. maddeler ile değiştirildi. Buna göre bedel-i nakdi uygulaması sadece barış döneminde uygulanacaktı. Buna göre altı aylık piyade eğitimi alındıktan sonra 50 adet yüzlük Osmanlı altını nakdi ücret ödendikten sonra askerlikten muaf sayılacaktı.¹²⁷ Askerlik kanunuyla Osmanlı ülkesinde yaşayan Müslüman ve gayri müslim vatandaşın yaklaşık 15 milyonu çeşitli nedenlerle askerlikten muaf tutuldu. Böylece ülkenin tüm savaş gücü 15 milyon Anadolu insanın üzerine yüklendi.¹²⁸ Redif tümenleri kaldırıldıktan sonra her birliğin kendi bölgesinde asker olması ve sefer olması usulü kabul edilerek, memleket 13 kolordu bölgesine ayrıldı. Asker alma işleri için her kolordu bölgesinde bir asker alma heyeti başkanlığı, tümenlerde asker alma kalemleri, bir veya birkaç asker alma şubesi kuruldu. Barış ordusunun konuşunda, bölge usulü kabul edilerek her birlik seferber olacağı yere yerleştirildi.¹²⁹

1.5.2. Kara Kuvvetleri

Türk Ordusu'nun yönetim anlamda en üst makamı Başkomutanlık ve Başkomutanlık Vekâleti idi. Başkomutanlık gelenek ve anayasal olarak düşünüldüğünde padişahın elinde bulundurduğu bir makamdı. Fakat padişahlar genellikle bu görevi yakınlarında bulundurdıkları bir kurmay heyetiyle yürütmüşler ve değerli kabul ettikleri bir komutana devretmişlerdir.¹³⁰

Başkomutanlığın yanında ülkedeki askeri birimleri bünyesinde toplayan Harbiye Nazırlığı bulunuyordu. Nezarete bağlı kurumlar; Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi (Genelkurmay Başkanlığı) ile piyade, süvari, sahra, topçu ve nakliye, ağır topçu, sıhhiye, baytar, fenni kıtalar (muharebe ve istihkâm), levazımat-ı umumiye daireleri ve müstahkem mevkiiler genel müfettişlikleriydi. Ayrıca ordunun subay ihtiyacını karşılamak için bütün askeri okulları bünyesinde barındıran Terbiye ve Tedrisat Müfettiş-i Umumiliği'de bu nezaretin bünyesinde yer alıyordu. Jandarma

¹²⁷ **Düstur**, Tertib-i Sani Cilt 6, s.697.

¹²⁸ **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi**, s.116.

¹²⁹ Akbay, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, s.109.

¹³⁰ **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi**, s.122-125.

Genel Komutanlığı da doğrudan Harbiye Nezaretine bağlıydı.¹³¹ Fakat bu daireler arasındaki koordinasyon ya yoktu ya da çok kötüydü.¹³²

Genelkurmay Başkanlığı Prusya genelkurmayı örnek alınarak kuruldu. Genelkurmay, bütün büyük Avrupa ordularındaki klasik kurmay görevlerini yerine getiriyor ve personeli kurmay subaylardan oluşuyordu. Genelkurmay farklı askeri alanlarda uzmanlaşmış bulunan şubelerden oluşmaktaydı. En önemli kurmay dairesi Birinci Daire veya Harekât Dairesi idi. Ayrıca bir İstihbarat Şubesi ile Almanlarda olduğu gibi demiryolları ve muharebe işlerine bakan ayrı şubeler mevcuttu. Bunların yanı sıra ordunun idaresi ve ikmali için çeşitli kurmay şubeleri bulunuyordu. Yönetim açısından en önemli makam Genelkurmay Başkanıydı. Genelkurmay Başkanı'na yardım ve onun yokluğunda işleri yürütmek için iki genelkurmay yardımcısı bulunmaktaydı.¹³³ 3 Ocak 1914'ten itibaren Harbiye Nazırlığı görevine Enver Paşa atandı ve savaş sonuna kadar bu görevini sürdürdü.¹³⁴ Enver Paşa ayrıca 11 Ocak 1914'te Harbiye Nezaretine bağlı olan Genelkurmay Başkanlığına da atandı.¹³⁵ Aynı tarihte Genelkurmay Başkanlığı görevinin Enver Paşa tarafından yürütülerek, Birinci Reis-i Sanilik görevine Üçüncü Fırka Kumandanı Mirliwa Schellendorf, İkinci Reis-i Sanilik görevine ise Kaymakam Hafız Hakkı Bey tayin edildi.¹³⁶ Dört şubeden oluşan Genelkurmay Başkanlığı üç şubeye indirildi. Yeni kuruluştaki Birinci Şube Harekât, İkinci Şube İstihbarat ve Üçüncü Şube Şimendifer (Sevkiyat ve Nakliyat) olarak düzenlendi.¹³⁷

Enver Paşa'nın geliştirmek istediği kuruluş, teşkilat ve konuşunun başlıca hedefi bir sefer halinde yeniden tümenler teşkil etmeden orduyu barış döneminden itibaren sefer ordusu kuruluşuna hazırlamaktı. Bu düşünce çerçevesinde ordu genel olarak her biri üçer tümenli kolordulardan ve tümenler de üçer piyade ve birer topçu alayından ve diğer sınıflardan ibaret bağlı birliklerden kurulmuştu. Yapılan hesaplamalara göre bu kuruluş için 450 bin insana ihtiyaç vardı. Hâlbuki ordunun

¹³¹ **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi**, s.122-134.

¹³² Edward J. Erickson, **Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War**, London 2001, s. 4.

¹³³ Erickson, **Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War**, s.4-5.

¹³⁴ **BOA**, BEO, 4244/318291.

¹³⁵ **BOA**, İ.HR., 149/1332-S-058.

¹³⁶ **BOA**, BEO, 4247/318514.

¹³⁷ Kâzım Karabekir, **Birinci Dünya Savaşı Anıları**, İstanbul 2011, s.221.

istenen bu kuruluğu ve kadrosu karşısında eldeki insan mevcudu 200 bini geçmemekteydi. Kadro eksikliği ancak bir savaş durumunda silahaltına alınacak personel ile tamamlanabilecekti. Yeni teşkilat şemasında önceki dönemde olduğu gibi her piyade alayının üçer taburlu, taburların dörder bölüklü ve her alaya dörder makinalı tüfek bölüğü verilmesi esas alınmıştı. Genel olarak topçu alayları ikişer bataryalı, bataryalar dörder toplu ve üçer tabur halinde kurulması tasarlanmıştı.¹³⁸

Teorikte, süvari tümenleri on veya on beş bölüklü 1400 ila 2000 svarili, on iki makineli tüfek ile sekiz atlı toptan kurulacaktı. Piyade tümenleri dokuzar taburlu, 8000 ila 9000 piyade, 12 makineli tüfek, yirmi dört ila otuz altı sahra topu ile savaş kuruluşunu sağlıyordu. Kolordular er tümenli, yirmi yedi taburlu toplamda 27,000 kişilik savaş gücüne sahip olacaktı. Ayrıca kolordular bünyesinde sayıları on ila on beş arasında değişen süvari bölükleri bulunacaktı. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda bir kolordunun savaş gücü yaklaşık olarak 45.000 asker olarak kabul edilebilirdi.¹³⁹

Bu kuruluş şekliyle ordu ancak mevcut bulunan silah, araç ve gereç oranında donatılabilmıştı. Bu sebepten ordunun taarruz ve manevra gücü zayıftı. Ülkenin içerisinde bulunduğu mali, sanayii ve iktisadi durum göz önüne alındığında bu kuruluşun sefer halinde devamlı ayakta tutulabilmesi şüpheliydi. Ordunun eğitim durumunun düzeltilebilmesi için çok çalışmaya ve zamana ihtiyaç vardı. Tüm bunların yanında orduda birde siyasi akımlar ortaya çıkmıştı. Harbiye Nazırı Enver Paşa kendisi siyasetin n saflarında yer almasına rağmen beliren tehlikenin farkına varmış, konunun üzerinde ehemmiyetle durarak ordunun siyasetten uzaklaşmasını sağlamıştı. Bunun için sıkı bir eğitim programı uygulanarak terfi, mkfatlandırma ve cezalandırma kuralları kesin bir şekilde uygulanmıştı. Ayrıca Almanların ordu içerisinde aktif bir rol oynamaları eğitim ve teşkilatlanma konusunda yeni gelişmeleri beraberinde getirdi.¹⁴⁰

Birinci Dünya Savaşı'na girmeden önce kara kuvvetleri dört ordu müfettişliği halinde 13 kolordu, 38 piyade tümeni ve 4 süvari tümeninde ibaretti. Kasım 1914'te Trakya'da ilk defa kurulan 19. ve 20. Tümenlerle bu sayı 40'a yükseldi.¹⁴¹ Türk

¹³⁸ **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi**, s.113.

¹³⁹ **Handbook Of The Turkish Army**, s.28.

¹⁴⁰ **Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi**, s.113.

¹⁴¹ C.C.R. Murpyh, **Soldiers Of The Prophet**, London 1921, s.175.

Ordusu seferberlik öncesi dönemde 4 ordu müfettişliğinden oluşuyordu ve barış konuları aşağıdaki şekildedir;¹⁴²

Tablo 1.3: Türk Ordusunun Barış Kuruluşu

Müfettişlikler	Kolordular	Tümenler
I. İstanbul	I. İstanbul II. Edirne III. Tekirdağ IV. İzmir V. Ankara	1. İstanbul, 2. Davutpaşa, 3. Selimiye, 4. Edirne, 6. Kırklareli, 7. Tekirdağ, 8. Bandırma, 9. Gelibolu, 10. İzmir, 11. Denizli, 12. Burdur, 13. Ankara, 14. Kastamonu, 15. Kayseri
II. Şam	VI. Halep VII. Şam	16. Adana, 24. Ayıntap, 26. Halep, 23. Humus, 25. Şam, 27. Kudüs
III. Erzincan	IX. Erzurum X. Sivas XI. Elaziz	17. Bayburt, 28. Erzurum, 29. Erzincan, 30. Sivas, 31. Amasya, 32. Samsun, 18. Elaziz, 33. Van, 34. Muş
IV. Bağdat	XII. Musul XII. Bağdat	35. Musul, 36. Kerkük, 37. Bağdat, 38. Basra
	VII. Sana	39. Sana, 40. Hudeyde
	Müstakil Fırkalar	21. Asir, 22. Hicaz

Barış kuruluşunda ordu komutanlıklarının yerinde ordu müfettişlikleri bulunuyordu. Bu müfettişlikler eğitim ve harekât işleriyle ilgiliydiler. Müfettişler sefer döneminde ordu komutanlığı yapacaklardı. Barıştaki bütün işleri kolordu komutanlıkları yürütüyordu. Kolordu komutanlıklarıyla bağımsız tümenler (22. Bağımsız Tümen hariç) doğrudan Harbiye Nezareti'ne bağlıydılar. Seferde seyyar ordu için başka tümen teşkil edilemeyecekti. Seyyar ordunun bütün sefer tümenleri barışta kurulmuştu. Ancak bu birliklerin barış kadroları oldukça zayıftı. Barış

¹⁴² **Handbook Of The Turkish Army**, s.26-27.; Karabekir, **Birinci Dünya Savaşı Anıları**, s.221.

ordusunun toplam mevcudu 200 bin kişi olup seferberlik durumunda 450 bin ihtiyat eri ile takviye edilmesi planlanmıştı.¹⁴³

Barış kuruluşunda tümenler, üç piyade ve bir topçu alayından oluşmaktaydı. I. , II. , III. , IX. , ve XI. Kolordulara ilave olarak üçer alaylı birer süvari tugayı eklenmişti. Ayrıca XI. Kolordu'ya bağlı Van Süvari Tümeni bulunuyordu. Ayrıca her kolorduya bağlı birer obüs taburu bulunuyordu. Fakat yeter sayıda top bulunmadığı için bu kuruluş sadece üç kolorduda kurulmuştu. Kolorduların birer astsubay önek taburu, istihkâm ve ulaştırma taburları bulunuyordu. Muhabere teşkilatı yok gibiydi. Yalnızca I. Kolordu'da biri telli diğeri telsiz olan iki telgraf bölümü vardı.¹⁴⁴

1.5.2.1. Sefer Kuruluşu

Seferberliğin ilan edilmesinden sonra 2 Ağustos 1914'te Başkomutanlık Karargâhı kuruldu. Başkomutanlık Vekâleti 'ne Enver Paşa atandı. Başkomutanlık Karargâhı'nın ilk kuruluşu ve kuruluşta görev alan isimler şu şekildeydi.¹⁴⁵

Tablo 1.4: Türk Başkomutanlığı Sefer Kuruluşu

Görev	Görevli
Başkomutan Vekili	Enver Paşa
Genelkurmay Birinci Erkan-ı Harbiye Reisi	General Bronsart von Schellendorff
Genelkurmay İkinci Erkan-ı Harbiye Reisi	Kurmay Albay Hafız Hakkı Bey
1. Harekât Şube Başkanı ve Yardımcısı	Yarbay von Kress, Kurmay, Binbaşı Ali İhsan (Sabis) Bey
2. İstihbarat Şube Müdürü	Kurmay Binbaşı Kâzım (Karabekir) Bey

¹⁴³ Akbay, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, s.113.

¹⁴⁴ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.91.

¹⁴⁵ Akbay, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, s.117.

3. Demiryolu ve Ulaştırma Şube Müdürü ve Yardımcısı	Binbaşı Potrih, Binbaşı Refik Bey
4. Şube Menzil Genel Müfettişi	Kurmay Yarbey Nihat Bey
5. Şube Sağlık Genel Müfettişi	Tabip Albay Süleyman Bey
6. Şube Karargâh Umumi Kumandanlığı	
7. Şube Evrak ve Harita Müdürlükleri	

Seferberliğin hemen başında karargâhın savaşa yön verecek şubeleri yukardaki şekilde düzenlenmişti. Önemli şubelerde Alman etkinliği hemen göze batıyordu. İlerleyen dönemlerde topçu mühimmat şubeleri, Telgraf Genel Müdürlüğü, Veteriner Genel Müfettişliği, Sahra Hava Trafiği Şubeleri kurularak şube adedi 13'e yükseldi. Bu şubeler içerisinde Genelkurmay Başkanlığı, 1. , 3. , 4. , 5. , 6. , şubeler doğrudan Başkomutanlık Vekâleti 'ne bağlıydı.

Kara ordusunun sefer kuruluşuna dönüştürülmesi 3 Ağustos 1914'te seferberliğin ilanından sonra gerçekleşti. Bu kuruluşa göre Seferi Türk Ordusu, dört ordu halinde on üç kolordu (biri bağımsız), otuz sekiz tümen (ikisi bağımsız) dört ihtiyat süvari tümeni, bir süvari tümeni, bir Van İhtiyat Süvari Tugayı, bir Van Jandarma Tümeni, beş müstahkem mevki (Karadeniz, Akdeniz, Çatalca, İzmir, Erzurum) ve İzmir, Irak Havalisi Komutanlığı ile Donanma Komutanlığı'ndan oluşuyordu. Seferberliğin ilanını takip eden günlerde öngörülen değişikliklerden sonra kuruluş ve konuş şu şekildeydi:¹⁴⁶

Tablo 1.5: Türk Ordusunun Sefer Kuruluşu

Ordu-Bölge	Kolordu	Tümen
Birinci Ordu/İstanbul	I. Kolordu	1. , 2. , 3. Tümenler

¹⁴⁶ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.94-95. ; Akbay, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi, s.117-120.

	II. Kolordu	4. , 5. , 6. Tümenler
	III. Kolordu	7. , 8. , 9. Tümenler
	IV. Kolordu	10. , 11. , 12. Tümenler
İkinci Ordu/İstanbul	V. Kolordu	13. , 14. , 15. Tümenler
	VI. Kolordu	16. , 24. , 26. Tümenler
Üçüncü Ordu/Erzurum	IX. Kolordu	17. , 28. , 29. Tümenler
	X. Kolordu	30. , 31. , 32. Tümenler
	XIII. Kolordu	37. Tümen
	İhtiyat Süvari Kolordusu	1. , 2. , 3. , 4. , Tümenler
		Van Jandarma Tümeni
		2. Süvari Tümeni
		Erzurum Müstahkem Mevkii Kumandanlığı
		Van İhtiyat Süvari Tugayı
Dördüncü Ordu/Şam	VIII. Kolordu	23. , 25. , 27. Tümenler
	XII. Kolordu	35. ve 36. Tümenler
	Irak ve Havalisi Komutanlığı	38. Tümen
Bağımsız Birlikler	Jandarma ve Sınır Birlikleri	
	Donanma Komutanlığı	
	VII. Bağımsız Yemen Kolordusu	39. ve 40. Tümenler
		21. Bağımsız Tümeni (Hicaz)
		21. Bağımsız Tümen (Asir)
	Akdeniz Müstahkem Mevkii Kumandanlığı	

	Karadeniz Müstahkem Mevkii Kumandanlığı	
	Çatalca Müstahkem Mevki Kumandanlığı	
	İzmir Havalisi Komutanlığı	

Seferberlik hazırlıkları çerçevesinde yeni birliklerin kuruluşuna ve mevcut birliklerin kadrolarını arttırmak adına herhangi bir değişiklik yapılmadığı için ordu, kolordu ve tümenlerin kuruluşlarında barış döneminkine göre bir fark oluşmadı. Yalnız, çoğunluktaki tümenlerin piyade alayları üçer tabura, taburlar da dörder bölüğe çıkarıldı. Alayların çoğunda barış kuruluşunda mevcut olmayan ikişer makineli tüfek bölükleri ile tümenlere bağlı birliklere cephane kolları kuruldu. Sınır ve Seyyar Jandarma Birliği olarak 3. Ordu bölgesinde 22 sınır taburu kuruldu. Seyyar jandarma birlikleri de, seferberlik planına göre yalnız Doğu Anadolu Bölgesinde Van Seyyar Jandarma Tümeni olarak kuruldu. Kurulan yeni jandarma birlikleri ise taburlar ve alaylar halinde kıyı bölgelerinin korunması amacıyla müstahkem mevki komutanlıklarının emrine verildi. Seyyar jandarma birliklerinin ülke genelinde sayısı 250 bine ulaşıyordu.¹⁴⁷

1.5.2.1.1. Askeri Personel

Türk Ordusu, Alman Ordusu model alınarak kurulmuştu. Askeri doktrin açısından Alman eğitimcilerin teknikleri kopya edilmişti. Yürüyüş tabloları, hücum ve savunma cepheleri, taktikler ve kurmay yöntemleri güncel Alman yöntemlerine göre şekillendirilmişti. Yüzyılın başından itibaren büyük Osmanlı müstahkem kentleri olan Edirne ve Erzurum, istihkâmlar noktasında Alman düşüncesine göre şekillendirilmişti. Savunma mevzileri kalelerin ilerisine alınarak birbirlerini destekler hale getirilmişti.¹⁴⁸

Ordunun temel gücü en alt ve en üst kademedeki personele bağlıydı. En üst kademelerdeki kurmay subaylar iyi eğitimliydi. Alt kademelerdeki erat sert tabiatlı ve

¹⁴⁷ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.96. ; Akbay, Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi, s.120.

¹⁴⁸ Erickson, Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War, s.7-8.

büyük meşakkatlere dayanıklıydı. Ne var ki Türk ordusunun en zayıf olduğu nokta orta kademelerdi. İngiliz ve Almanların aksine Türk ordusunda uzun süre hizmet yapan astsubayları yoktu. Aslında Osmanlı ordularında böyle bir gelenek hiçbir zaman olmamıştı. Bu durum barış zamanında silahaltına alınanların hızlı bir eğitime tabi tutulmasını zorlaştırıyordu. Bu profesyonel derinliğin yokluğu savaş sırasında düşük rütbeli subayların hayatlarını kaybettikleri zaman öne çıkarak liderliği ele alacak kadroların yokluğu anlamına geliyordu. Birinci Dünya Savaşı kaderini belirleyen yüksek kayıplı muharebelerde bu sınıfın yokluğu ciddi şekilde hissedildi.¹⁴⁹

1.5.3. Ordunun Donatımı

1.5.3.1. Giyim Kuşam

Osmanlı ordularının cephane, giyim-kuşam ve savaş aletlerinin bir kısmı zanaatkâr askerlerinde içinde bulunduğu işçiler tarafından askeri fabrikalarda üretiliyordu. Bu fabrikalar Harbiye Nezareti'nden bağımsız bütçeye sahip olup *imalât-ı harbiye* olarak adlandırılıyordu. Fabrikaların neredeyse tamamı İstanbul ve çevre illerde kurulmuştu. Osmanlı ağır silah sanayinin yerli üretimdeki en önemli parçası Beyoğlu'nda bulunan Tophane fabrikasıydı. Bunun dışında, Zeytinburnu fabrikalarında cephane üretimi yapılırken, Bakırköy'deki fabrikada ordunun barut ihtiyacı karşılanmaya çalışılıyordu. Ordunun giyim-kuşam ihtiyacı ise Eyüp, İzmit, Bakırköy, Beykoz, Unkapanı, Sarayburnu'nun da bulunan pamuklu ve yünlü dokuma, şayak, çadır, deri, ayakkabı imalatı yapan fabrika ve atölyeler aracılığıyla sağlanmaya çalışılıyordu. İstanbul dışında kıyafet üretimi Erzincan ve Bağdat'ta yapılıyordu.¹⁵⁰

Seferberlik başlangıcından 1914 sonlarına kadar askeri üretim yapan fabrikalar Harbiye Nezareti'nin emrinde Genel Karargâh'ın ihtiyaçlarının yapım ve onarımı için yurt içi olanaklarla desteklendiler. Bu kuruluşlar bir yandan yeniden yapım ve onarım ile Balkan Harbi'nde kalma silah ve mühimmatın, cephelerde kullanılan silahlara uydurulması işlemleri uğraşırken diğer yandan da ikmal maddelerinin ulaşımını sağlayacak araba ve koşum takımlarının imalatını yapmaktaydı. Kolordulara verilen emirde bu tür işlemleri kendi bölgelerinde yapacaklardı. Harbiye Nezareti bu süreçte

¹⁴⁹ Erickson, **Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War**, s.7-8.

¹⁵⁰ **Handbook Of The Turkish Army**, Eight Provisional Edition, Februday 1916 İntelligence Section, Cairo, The İmperial War Museum, USA 1996, s. 106-109.

yalnızca devlete olan fabrikaları kullanmakla kalmayıp özel teşebbüsün elinde bulunan fabrikaların askeri malzeme üretmesi için bunlarla iş birliği yaptı. Harp sanayinin ordunun gereken ihtiyaçlarını karşılayabilmesi için çalışan işçilere yevmiye ve mükâfatlar vererek üretim hızlandırılmaya çalışıldı. Savaş yıllarında özellikle askeri üretim yapan fabrikalardaki üretim yeterli görülmeyince Genel Karargâh'ta görevli Alman temsilcilerin aracılığıyla Prusya Harbiye Nezareti'nden bir heyet getirilerek askeri fabrikaların çalışmaları denetlendi. Ayrıca bu fabrikalarda savaş boyunca müttefik ülkelere mensup uzman ve mühendislerde üretimin artırılmasına yönelik çalıştılar.¹⁵¹

1908 Jön Türk Devrimi'nin ordu üzerindeki en görünür sonuçlarından biri, ordunun üniforması üzerinde yaşandı. Orduda XIX. yüzyılın ortalarından itibaren aba kumaştan dikilen, başa kırmızı fes takılan siyah renkli üniformalar giyilmekteydi. 18 Haziran 1909 tarihli "*Elbise-i Askeriye Nizamnâmesi*" ile eski koyu renkli üniforma yerine ordunun haki renkli üniforma giymesi kabul edildi. Birinci Dünya Savaşı sırasında orduda bu nizamname ve buna ek nizamnamelerle kabul edilen üniforma giyildi.¹⁵² Askerler bir yüzyıl orduda giyilen feshin yerine Enver Paşa tarafından geliştirilen ve *Enveriye* adı verilen şapkalardan giymeye başladı. Seferberlik dönemin özellikle üst rütbeli subayların kıyafet ve silahları Alman malıydı. Sıradan askeri teçhizatlar ise Osmanlı'nın merkezi Avrupalı müttefikleri tarafından imal edildi. Üniformalar toplu şekilde ülkedeki askeri atölyelerde imal edilmişti. Savaşın sonlarına doğru üniformalardaki kalite gittikçe düştü. Kumaş kalitesinin yanında renklerde de değişiklikler görüldü. Bu durum askeri bot ve diğer deri malzemelerde aynı şekildeydi. Savaş sırasında orduda ciddi bir kıyafet ve ayakkabı sorunu yaşandı.¹⁵³

Savaş sırasında Türk askerleri yeşil su geçirmez kanvas sırt çantası, kahverengi bel kemeri, iki mühimmat torbası veya palaska, su matarası, askeri parka ve ortak

¹⁵¹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, s.136-138.

¹⁵² **Düstur**, Tertib-i Sani Cilt 1, Dersaadet 1330, s.276-2792. ; **Elbise-i Askeriye Nizamnâmesi**, İstanbul 1335, s.1-37. ; Tunca Örses, Necmettin Özçelik, **1. Dünya Savaşı'nda Türk Askeri Kıyafetleri (1914-1918)**, İstanbul 2007, s.34. ; David Nicolle, Raffaele Ruggeri, **The Ottoman Army 1914-1918**, Hong Kong 1994, s.18-19.

¹⁵³ Nicolle, Ruggeri, **The Ottoman Army 1914-1918**, s.18-19.

çadırdan oluşan ekipmana sahipti. Palaskaları üzerinde 120 mermiye ek olarak çantalarında 30 mermi daha bulunuyordu.¹⁵⁴

1.5.3.2. Silah ve Teçhizat

Orduda neredeyse tamamı Alman menşeli mavzer, süngü ve kılıçlarlar kullanılıyordu. Savaş patlak verdiğinde ordu depolarında 500.000 adet 7.65 milimetrelik, 200.000 adet ise 9.5 milimetre kalibrelik Mauser marka tüfek bulunuyordu. Buna ek olarak muhtemelen 1877-78 Osmanlı-Rus harbi döneminden kalan 500 bin adet Martini Henry ve Martini Peabody marka tüfek vardı. Küçük miktarlarda da olsa Remington ve Winchester tüfekleri bulunuyordu. Birden fazla çeşit kalibre ve markada bulunan silahlar aynı tip mermi atabilmesi için modifiye edilmişti.¹⁵⁵

Savaşın hemen başlarında kullanılan silah Türk-Alman yapımı 1893-1903 model 9.5 milimetrelik Mauser iken 1915'ten itibaren Almanya'dan gönderilen M1887 ve M1898 Gewerh 9.5 milimetrelik tüfekler asker tarafından kullanılmaya başladı. Gerek ordu envanterinde bulunan gerekse düşmandan savaş sırasında ele geçirilen silahların dağıtılmasıyla toplam 16 adet farklı tüfek Birinci Dünya Savaşı sırasında Türk ordusunda kullanıldı. Piyade süngüleri ise Mauser'lere uyarlanan Suhl ve Solingen marka Alman kasaturalarıydı. Savaşta Türk ve Alman yapımı farklı tiplerde el bombası kullanıldı. Subaylar ise rovelver tabanca ve kılıç kullanmaktaydı.¹⁵⁶ Subay tabancaları tek tip olmayıp başlıcaları; Browning, Parabellum, Mauser, Mannlicher ve Steyr modelleriydi. Subay kılıçları ise çoğunlukla Horster, Solingen veya Carl Eickhorn of Solingen modelleriydi. Balkan Savaşlarında olduğu gibi Birinci Dünya Savaşı sırasında da en büyük sıkıntı makineli tüfeklerde yaşandı. Orduda Alman menşeli su soğutmalı Maxim ve Fransız Hotchkiss marka makineli tüfekleri kullanıldı.¹⁵⁷

Türk topçusu temel olarak 7,5 santimetrelik M1903, 15 santimetrelik seri sahra, Schineider Creuzot, 7,5 santimetrelik sahra ve 1916'dan sonra getirilen Erhart seri dağ

¹⁵⁴ **Handbook Of The Turkish Army**, s.10-11.

¹⁵⁵ **Handbook Of The Turkish Army**, s.10-11.

¹⁵⁶ David Nicolle, Christa Hook, **Ottoman Infantryman 1914-18**, Oxford 2010, s. 29-30.

¹⁵⁷ Nicolle, Hook, **Ottoman Infantryman 1914-18**, s.30. ; Örses, Özçelik, **1. Dünya Savaşı'nda Türk Askerî Kıyafetleri (1914-1918)**, s.25-28.

toplarını kullandı. Ayrıca Balkanzug yoluyla gelen Alman ve Avusturya-Macaristan topçu bataryaları Türk cephelelerinde görev yaptı.

Ordu modern bir savaş yapacak yeterli donatıma sahip değildi. Çoğu tümenin kuruluşunda görünen 24 adet 75 milimetrelik sahra topundan sadece 21 adeti veya daha azı mevcuttu. Topçu gücü Fransız Schneider, Alman Krupp ve Avusturya-Macaristan Skoda toplarından oluşan 900 adetlik bir karmadan ibaretti. Kolordu topçusunun üç bataryası için gerekli olan 105 milimetrelik 12 obüsün büyük kısmı mevcuttu. Sonuç olarak ordunun savaş gücüne ulaşması için 280 sahra topuna ihtiyaç vardı. Mantelli sahra toplarıyla adi ateşli topların değiştirilmesi gerekliliği noktasından bakıldığında esasında 500 topa daha ihtiyaç vardı. Bunlara ek olarak Edirne, Erzurum, Çanakkale ve İstanbul Boğazları ile Çatalca'da 900 adet sabit veya yarı sabit kıyı ve kale savunmasında kullanılan top bulunmaktaydı.¹⁵⁸

Ağır Topçu Müfettişliği savaş öncesi dönemde yaptığı tespitte Erzurum'da yatık mermi yollu top sayısının 68 olduğunu bu noktanın güçlendirilmesi için Edirne ve Çatalca'daki 120 milimetrelik sehpalı topların 13.502 mermisiyle, 13 adet 105 milimetrelik sahra obüsünün 1000 mermisiyle ve Çanakkale'deki 5 adet 105 milimetrelik sahra obüsünün Erzurum'a gönderilmesi gerektiğini bildirdi. Fakat ulaştırma imkânlarının yetersizliği sebebiyle bu istek yerine getirilemedi. Makineli tüfek durumu daha da kötü durumdaydı. Her piyade alayına dört makineli tüfek verilmişti. Bazı alaylarda bu sayıya hiç ulaşamadı. Ordunun alaylar için belirlediği standartlara ulaşılabilmesi için 200 adet makineli tüfeğe daha ihtiyaç vardı. Tabur ve bölük seviyesinde hiç makineli tüfek yoktu ve ordunun gereksinimlerini karşılamak için birkaç bin makineli tüfeğe ihtiyaç vardı. Ayrıca gerek jandarmanın gerekse müstahkem mevkiilerinin makineli tüfeğe olan ihtiyacı üst seviyedeydi. Tüm bunlara rağmen top ve makineli tüfek ihtiyacı karşılanırsa dahi bir Alman tümenin yarısı, Rus tümenin ise üçte ikisi kadar ateş gücü sağlanabilirdi.¹⁵⁹

Ordunun elinde toplam 1,5 milyon tüfek bulunuyordu. Seyyar ordu birliklerinin büyük bir kısmı mavzer ile silahlandırılmıştı. Sadece dört tünde büyük çaplı mavzer bulunuyordu. Bu alanda ciddi bir sıkıntı görünmese de 200.000 tüfeğe

¹⁵⁸ Erickson, **Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War**, s.8-9.

¹⁵⁹ Erickson, **Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War**, s.8-9.

daha ihtiyaç vardı. Savaşın hemen başında Berlin Ateşemiliteri aracılığıyla Almanya'dan yeni veya kullanılmış 20 bin tüfek, 200 bin sandık cephane talep edilmişti. Cephane seviyeleri büyük bir savaşı kaldıracak düzeyde değildi. Nişancı eri başına 150 mermi verilirken, kolordu depolarında buna ek olarak 190 mermi istihkakı daha bulunuyordu. Ordunun tüm mermi ihtiyatı 200 milyon adetti. Askeri fabrikalar ayda 3 milyon geceleri de çalışsalar en fazla 6 milyon mermi üretebiliyordu. Top namlusu başına sadece 588 mermi düşüyordu. Harekât Şubesi özellikle topçu cephanesi eksikliğini korkunç derecede buluyordu. Bu yüzden yalnızca ithalat yoluyla bu açığın giderilmesinden ziyade ülkede var olan fabrikaların yüksek kapasiteyle top mermisi üretmesinin gerekliliği üzerinde duruluyordu.¹⁶⁰

İkmal kaynakları çok zayıf ve yetersiz olan Osmanlı Devleti Almanya'nın askeri yardımına ihtiyaç duymuştur. 6 Ağustos 1914'te Almanya'dan 200 bin tüfek, 500 bin top mermisi ve çeşitli ekipmanlar talep edildi. Ordunun ihtiyaçları sadece silah ve cephane ile sınırlı değildi. Kamyon, elektrik donanımları, üniforma, bot, battaniye ve konserve yiyeceklere olan ihtiyaç üst seviyelerdeydi. Birçok isteğin iç pazardan karşılanması pek mümkün olmadığı için en güçlü müttefik konumunda olan Almanya'dan ordunun eksikleri talep ediliyordu.¹⁶¹

Almanya ile yapılan ittifakta silah ve cephane yönünden Osmanlı Devleti'ne gereken yardımın yapılacağı yönünde söz verildiyse de İstanbul'a giden yolun savaş sebebiyle kapalı olmasından ötürü yerine getirilemedi. 1914 yılı içerisinde Berlin Ateşemiliteri Cemil Bey vasıtasıyla 304 bin atımlık sahra, 170 bin atımlık dağ mermisi ile 200 bin tüfek, 250 bin sandık piyade mermisinin bedeli ödenmek şartıyla, Alman fabrikalarında yapılması için teşebbüs edildi. Ayrıca 150 bin kaput, 150 bin takım elbise ve 200 bin çift ayakkabıda sipariş edildi. Lakin bu siparişlerin ülkeye getirilmesi pek mümkün olmadı. 1914 yılı itibarıyla yurt dışından teminine ihtiyaç duyulan silah, mühimmat ve muhtelif harp malzemelerinin getirilmesinde birtakım sorunlarla karşılaşıldı. Berlin-İstanbul bağlantısı kurulamadığı için Osmanlı'nın müttefikleriyle olan kara bağlantısı sağlanmadı. Ayrıca Almanya'nın Eylül 1914'te Marn Meydan Muharebesini kaybetmesinden sonra Alman silah fabrikalarının tamamının yeniden

¹⁶⁰ Akbay, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, s.136.

¹⁶¹ Nicolle, Hook, **Ottoman Infantryman 1914-18**, s.28.

yapılandırılan Alman kolorduları için silah üretmeye başladı.¹⁶² İstenilen savaş malzemelerinin savaşa girmeden önce çok azı Türkiye'ye ulaştı. Savaş sırasında da muharebe malzemeleri konusunda ciddi sıkıntılar yaşandı.¹⁶³

1.5.3.3. Beslenme

Birinci Dünya Savaşı'nda çok sayıda cephede aynı anda savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti en büyük sıkıntılardan birini ordunun beslenmesi konusunda yaşadı. Savaş başlamadan önce 26 Eylül 1914'te yayınlanan 245 numaralı “*Askerî Tayinat ve Yem Kanun-u Muvakkati*” adlı kanun ile askerin alacağı bir günlük gıda miktarı düzenlendi. Buna göre savaş zamanında bir erin; 900 gram ekmek, 250 gram et, 150 gram bulgur, 20 gram yağ ile 20 gram tuz istihkakı bulunuyordu. Bu miktarlarda yiyecek sağlandığı zaman bir askerin günlük alacağı kalori miktarı 3149,25 olarak hesaplanmıştı.¹⁶⁴

Bir askerin yemek pişirmek için 700, çamaşır yıkamak için 80, banyo ihtiyaçları için 20, kış aylarında ısınmak için 1000'er gram odun ile 250 gram kömür hakkı vardı. Kanunun ikinci maddesiyle Ramazan ayında verilecek yiyeceklerin çeşit ve türü özel olarak düzenlenmişti. Bu aya özel olarak zeytin, hurma, soğan ve şeker günlük yemek listesine eklenmişti. Kanunun dördüncü maddesine göre taze et bulunmadığı zamanlarda istihkakın yarısı oranında kavurma veya kıyma verilecekti. Et ihtiyacının büyük baş veya küçükbaş hayvan etinden karşılanamadığı durumlarda tavuk, balıketi veya taze salamura peynirle karşılanacaktı. Beşinci maddeye göre bulgur bulunmadığı durumlarda pirinç, pirinçte bulunmadığı durumlarda kuru sebze, patates, kuru üzüm, baklagiller, pekmez veya bilumum sebze ile bu ihtiyaç sağlanmaya çalışılacaktı. Altıncı maddeye göre yağ bulunmadığı zamanlarda taze yağlı et, zeytinyağı, kuyruk veya iç yağı, kahve, çay, ekmek, süt veya tahin helvası verilecekti. Sabun ihtiyacı barış veya savaş dönemlerinde değişiklik göstermeksizin kişi başına 9 gram olacaktı. Lüküs veya lambalarda kullanmak üzere 30 gram gaz verilecekti. Kanunun fasl-ı yem kısmında savaşta kullanılacak yük hayvanlarına verilecek olan

¹⁶² Veli Yılmaz, **1 nci Dünya Harbi'nde Türk Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, İstanbul 1993, s.101-103.

¹⁶³ Nicolle, Hook, **Ottoman Infantryman 1914-18**, s.28.

¹⁶⁴ **Düştur**, Tertib-i Sani Cilt:6, Dersaadet 1334, s.1286-1301.

yem miktarı ayrıntılı şekilde belirtilmişti.¹⁶⁵ Ancak savaş boyunca askerin günlük beslenme ihtiyacı tüm cephelerde sadece yönetmeliklerde kaldı. Yönetmeliklerde belirtilen miktarlarda askere yiyecek verilemedi.

Osmanlı hükümeti savaşın başlamasından itibaren bütün imkânlarını orduların iaşesini temin etmek için harcadı. Özellikle savaşın ikinci yarısından itibaren ülke içerisinde çıkan iâşe buhranın üzerine mülteciler meselesi, yetimhaneler ve okullar da eklenince üstesinden gelinmesi zor bir tablo ile karşılaşıldı. Bu yüzden gerekli yiyecek maddelerini ithalat yoluyla karşılama imkânı olmayınca yerli üreticinin elindeki malzeme tekâlif-i harbiye, satın alma ve diğer birtakım yöntemlerle alınarak temin edilmeye çalışıldı. Bu süreçte başta karaborsacılık ve çeşitli yolsuzluklarla da mücadele edildi.¹⁶⁶

1.5.3.4. Sağlık

Osmanlı Devleti'nin doktor ihtiyacı tıp fakültesi tarafından karşılanıyordu. Mekteb-i Funun-i Harbiye Üsküdar'da Selimiye Kışlası'nın hemen yanında bulunuyordu. Harbiye Nezaretine bağlı Sıhhiye Teşkilatı emri altında kurulmuştu. Askeri doktorlar (tabip) beş yıllık eğitim ve Gülhane'de kısa bir pratik eğitimin ardından yüzbaşı rütbesiyle orduya katılıyorlardı. Eczacı ve cerrahlar ise aynı okulda eğitim alıyorlar fakat orduya teğmen rütbesiyle dâhil oluyorlardı.¹⁶⁷

Balkan Savaşları'nın acı başarısızlıklarından biri olan sağlık hizmetlerinin diğer birimlerde olduğu gibi ıslah edilmesi düşünüldü ve 24 Aralık 1913'te Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi Başkanlığı'na Süleyman Numan Bey getirildi. Ayrıca ıslah çalışmaları için ordunun diğer kademelerinde olduğu gibi sağlık alanında da faaliyet gösterecek bir Almanya Islah Heyeti getirildi. Heyet içerisinde bulunan Albay Mayer adındaki doktorun özelliklerinden yararlanmak için Başkan Süleyman Numan Bey'e müşavir olarak atandı. Yapılan ilk revizyonda işe yaramadıkları düşünülen birçok doktor ordudan terhis edilerek genç ve yetenekli subaylara görev verildi. Bu alanda

¹⁶⁵ **Düştur**, Tertib-i Sani Cilt:6, Dersaadet 1334, s.1286-1301.

¹⁶⁶ Tuncay Ögün, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, Ankara 1999, s.29.

¹⁶⁷ **Handbook Of The Turkish Army**, s.119.

yapılan faaliyetlerle ordunun sağlık teşkilatı Süleyman Numan Bey başkanlığında güçlü bir ekibe teslim edildi.¹⁶⁸

Kolorduların savaş esnasında bir kolordu baştabibi, iki yardımcısı ve bir baş eczacı ile bir yardımcısı olarak şekilde planlandı. Tümen karargâhlarında bir başhekim yarbay ve bir yardımcısı tabip yüzbaşı, alay ve taburlarda ise eski düzenlemede olduğu gibi, tabur tabipleri binbaşı rütbesinde bulunarak görev yapacaktı. Müşavir Doktor Albay Mayer'in yardımlarıyla birlik revirleri düzene sokularak hasta sayıları azaltıldı. Alınan karar ve yapılan düzenlemelerle, kolordu merkezlerinde üçer yüz, tümen merkezlerinde iki yüz daha sonra iki yüz elli yataklı hastaneler açıldı. Erzurum, Edirne ve İzmir gibi müstahkem mevkillerde ise beşer yüz yataklı hastanelerin açıldı. Böylece hastanelerin adedi 47 ve yatak sayısının da 13.450'ye yükseltilmesi amaçlandı. Kadro olarak her elli yatağa bir doktor düşecek şekilde planlama yapılmıştı. İki yüz elli yataklı hastaneler için bir yarbay baştabip daha büyükleri içinse albay baştabip görev yapacaktı. Belirtilen esaslar dâhilinde uygulama yapılırken Birinci Dünya Savaşı ilan edildi. Yapılan yeniliklerin tümü savaş dönemi içerisinde hayata geçirilmeye çalışıldı.¹⁶⁹ Askeri sağlık kuruluşlarının yanı sıra bu dönemde faaliyet gösteren Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti de savaş zamanında gerek yaralı gerekse hasta askerler konusunda orduya yardımcı olmuştur. Hilal-i Ahmer Cemiyeti faaliyetlerini Cenevre ve Lahey sözleşmelerine dayanarak yapmıştır.¹⁷⁰

1.5.4. Seferberlik

Avrupa'da siyasi ve askeri ortamın gerildiği bir dönemde Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın savaş ilan etmesi akabinde 30 Temmuz 1914'te Rusya'nın genel seferberlik ilanı ile Türk tarafının da orduya seferberlik emri vermemesi için hiçbir sebep kalmamıştı. Buna bağlı olarak 1 Ağustos 1914'te yayınlanan padişah iradesi ile VII. Kolordu ile 21 ve 22. Tümenler müstesna tutulmak üzere; kara ve deniz orduları, müstahkem mevkillerin tamamına seferberlik emri verildi. Seferberlik emri 3

¹⁶⁸ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.144-145

¹⁶⁹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, s.145-146.

¹⁷⁰ Handbook Of The Turkish Army, s.90.

Ağustos 1914'ten itibaren geçerli olacaktı. Verilen seferberlik emri hızlı bir şekilde tüm ordulara bildirilerek birliklerin savaş durumuna geçmeleri emredildi.¹⁷¹

Seferberliğin ilan edilmesinin ardından ortada resmi bir savaş ilanı olmamasına rağmen ciddi tedbirler alınmaya başlandı. 3 Ağustos 1914'te ordu haberleri hakkında yayın yasağı getirildi. Günlük ya da haftalık gazetelerde orduyla ilgili haber yayınlayanlar vatana ihanet suçuyla yargılanacaktı.¹⁷² 7 Ağustos 1914'te ise harp haberleri üzerine sansür uygulanmaya başladı. Buna göre tüm gazete ve dergiler ile telgraflara sansür uygulanmaya başladı. Sansür kararına uymayanların yayın organları kapatılacağı gibi bir daha gazete veya dergi çıkarmaları yasaklanacaktı. Ayrıca karar uymayanlar divan-ı harpte yargılanacaklardı. Ordu ve donanma hakkında, imzasız telgraflar ile iç ve dış politika haberleri yayınlanamayacaktı. Ancak sansür kurulunun verdiği izinler doğrultusunda haber yapılabilecekti.¹⁷³

Türk halkı kısa süre öncesinde yaşanan Balkan Savaşları sırasında büyük acılar ve kayıplar yaşamasına rağmen seferberliğin ilanını gayet sakin karşıladı. Halk sükûnet ile birlikte silahaltına koşmakta herhangi bir tereddüt göstermiyordu. 10 Ağustos 1914'te yapılan hesaplamalar neticesinde 1200 kişinin silahaltına alınacağı tahmin edilen bölgelerden dahi 6000'den fazla başvuru oluyordu. Nüfus müdürlüklerinde resmi kayıtları olmayanlar dahi orduya yazılıyordu. Ordunun ihtiyacı olan asker sayısından fazla başvuru olmuştu. Merkezden tren ile yapılan nakliyatlarda da hiçbir sıkıntı göze çarpmıyordu. Bu durum 1. Şube tarafından geçmiş felaketlerden alınan bir ders olarak nitelendiriliyordu.¹⁷⁴

¹⁷¹ BOA, HR. SYS. 2097/1.8-28.

¹⁷² BOA, HR. MA. 1104/81.

¹⁷³ BOA, HR. MA. 1105/18.

¹⁷⁴ BOA, HR. SYS. 2097/1.8-29.

İKİNCİ BÖLÜM

KÖPRÜKÖY AZAP MUHAREBELERİ

2.1. Cephe Bölgesi

2.1.1. Savaş Alanının Coğrafyası

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Devleti ile Çarlık Rusya arasında Anadolu topraklarında 1914-1917 yılları arasında cereyan eden savaşların tamamı “*Kafkas Cephesi*” veya “*Doğu Cephesi*” şeklinde adlandırılmaktadır. Cephe genel itibariyle Türk-Rus ve Türk-İran sınırlarından başlayarak Erzurum, Van, Trabzon vilayetleri ile Doğu Karadeniz kıyılarını kapsamaktadır. Çarlık Rusya ile bölgede yapılan savaşlarda orduların yürüyüş hedefleri: Erzurum-Erzincan, Batum-Hopa-Trabzon ve Bitlis-Muş-Diyarbakır istikametinde olmuştur. Ordular savaş hedeflerini gerçekleştirebilmek için öncelikle cephenin önemli ulaşım yollarını ele geçirmek isterler. Savaşlarda başarıya ulaşmanın temelinde düşman ordularının yollarını ele geçirmek ve ikmal kaynaklarını kesmek önemli avantajlar sağlar.

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarına göre yeni bir sınır hattı belirlenmişti. Buna göre hudut Korva’nın kuzeyinden ve Artvin’in güney tarafından Çürük Su istikametine uzanıyordu. Narman’ın güney noktasından geçtikten sonra Oltu’yu Ruslara bırakıyordu. Narman’ın yakınından geçen sınır hattı Penek Çayı’na kadar ilerliyordu. Bardız’a kadar bu hattı takip ettikten sonra Bardız ve Yeni Köyü Ruslara bırakıp güneye

doğru yöneliyor Zivin'de Ayastefanos ile belirlenen sınır ile birleşiyordu.¹ Bu noktanın güneyinde ise Karaorgan karyesinden Micingirt'e oradan da Köseadağ'ın zirvesine doğru çıkıyor sonra da güneye dökülen sular ile Aras'a ve güneyde Murat Nehri ile eski Rusya sınırına ulaşıyordu.²

Berlin Antlaşması Türk-Rus sınırının askeri coğrafyasında büyük değişikliklerin olmasına neden olmuştu. Rusya Batum'u ele geçirerek tarafsız serbest liman olmasını kabul ettirmişti. Rusya buna rağmen birkaç sene sonra burayı müstahkem bir deniz üssü haline getirdi. Karadeniz'in dağlık yapısı ve Çoruh Nehri, Batum limanının korunaklı olmasını sağlıyordu. Antlaşmanın üzerinden çok zaman geçmeden Poti'den Batum'a demiryolu ile bağlantı sağlandı. İki önemli yol ile Batum önce Acara'ya ve Ahıska'ya sonra da aynı yol ile Borjom geçidine daha sonrada Artvin-Ardanuç-Ardahan yolu üzerinden Kars'a bağlandı. İlerleyen süreçte Ardahan-Merdenek yolu ile Kura vadisine giden ve oradan da Kars ve Oltu'ya ayrılan başka bir askeri yol inşa edildi. Bu yollar ile sınırın merkezi ve batı kısımları birbirine bağlandı.³

Oltu'dan Erzurum'a giden önemli yollardan biri de Oltu-Narman-İd-Gürcüboğazı hattıydı. Bu yol Deveboynu mevziilerini çevirdiği için çok önemliydi. Ruslar bu yönde Ahıska-Ahılkelek'ten Oltu yolu ile Erzurum'a giden kısımda, gelecekte yaşanacak olası bir savaşta mesafenin üçte ikisini kazanıyorlardı. Sınırın merkez kısmında ise Ruslar, Kars'ı ele geçirmişler ve yeni hududu Zivin-Karaorgan arasından Soğanlıdağ'a uzatmışlardı. Erzurum'un bu noktadan kuş uçuşu uzaklığı 85 kilometreydi. Ruslar burada Yukarı Micingirt'ten Karakurt'un batısındaki Aras vadisine inen bir yol inşa ettiler. Böylece Kars, Türk sınırından Kafkasya'ya yapılacak herhangi bir askeri operasyonu son derece güçleştirecek bir Rus kalesi ve ileri karakolu haline geldi. Sınırın doğudan ilerlemiş olması Erzurum yolunun artık Erivan'dan Iğdır üzerinden değil, Kağızman üzerinden gitmesine sebep oldu. Böylece Rus hududundan Erzurum'a giden mesafe üçte bir oranında kısalıyordu.

¹ **Correspondece Relating To The Congress Of Berlin With The Protocols Of Congress**, Presented To Both House of Parliament by Command of Her Majesty, London 1878, s.245-246. ; **Berlin Kongresi**, İstanbul 1297, s.209.

² **Correspondece Relating To The Congress Of Berlin With The Protocols Of Congress**, s.266-270. ; **Berlin Kongresi**, s.236.

³ W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966, s.206-208.

Ayrıca Ruslar 1877-78 ve 1914-17 savaşları arasındaki 35 yıllık süreçte hudut merkezi ve doğu tarafları arasındaki ulaştırma meselelerini de halletmişlerdi. 1890'larda Gümrü'den Kars'a, daha sonrada Sarıkamış'a bir demiryolu inşa edilmişti. Başka bir demiryolu da Arpaçay vadisinden Alagöz eteklerini geçip Erivan üzerinden Nahcivan ve İran sınırında Çulfa'ya kadar uzanıyordu.⁴

Tüm bunlar dikkate alındığında bölgenin en stratejik yollarını şu şekilde sıralamak mümkündür;

1-Batum-Hopa-Trabzon Sahil Yolu: Bu yol deniz ile Rize dağları arasına sıkışmış olduğu için büyük askeri birliklerin hareketine tam manasıyla elverişli değildir. Bu haliyle bölge daha çok *çete* veya *gerilla* tarzı, küçük ve hızlı hareket edebilen ağır silahlardan yoksun birliklerin savaşması için daha uygundu.

2- Tiflis-Ahılkelek-Ardahan-Artvin-Çoruh Vadisi-İspir Bayburt Yolu: Bu yolun Artvin'den Bayburt'a kadar olan kısmı Çoruh Vadisi'nden geçmektedir. Yol ve Çoruh Vadisi, kuzeyde yüksek ve sarp Zigana sıradağları ile güneyde boydan boya uzanan Kızılbaş, Yalnızçam, Dore ve Gâvur Dağları ile Akbaba ve Kop Dağı arasına sıkışmıştır. Yol coğrafyanın zorluğu nedeniyle büyük askeri birliklerden ziyade daha küçük ve hareket kabiliyeti yüksek birlikler için daha uygundu.⁵

3-Tiflis-Ardahan-Göle-Oltu-Tortum-Gürcüboğazı-Erzurum Yolu: Bu yol diğerlerine nazaran büyük birliklerin hareket edebilmesi için oldukça uygundur. Çalkavur ve Soğanlı Dağları ile Allahuekber Dağı'nın kuzey yanı ve gerileri ile Gürcüboğazı vasıtasıyla Erzurum Müstahkem Mevkii'nin kuzey tarafı ve gerisini ele geçirmek için Ruslar tarafından tarihi süreçte kullanılmıştır. Bu yol üzerinde ve etrafında: Kızılbaş, Allahuekber, Dore, Gâvur ve Kargapazarı dağları bulunmaktadır.

4- Tiflis-Gümrü-Kars-Sarıkamış-Köprüköy-Hasankale-Erzurum Yolu: Cephe bölgesinin savaşlara sahne olan yoludur. Büyük orduların hareketlerine oldukça elverişlidir. Ruslar yapılan tüm savaşlarda, birinci öncelik olarak bu yolu kullanarak

⁴ Allen, Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.206-208.

⁵ Hakkı Tümerdem, **Türkiye Askerî Coğrafyası Sevkulçeyş, Tabiye ve Harp Tarihi Bakımından Tetkik**, İstanbul 1939, 50-51. ; Hakkı Tümerdem, **Türkiye Askerî Coğrafyası Türkiye Arazisini Operatif, Tabiye ve Harp Tarihi Bakımından İnceleme**, İstanbul 1942, s.75-76. ; Erkan-ı Harbiye Yüzbaşısı Dukakinzade Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, Yıldız Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1927, s.41-43.

taarruz etmişlerdir. Birinci Dünya Savaşı sırasında büyük savaşlar bu hat üzerinde olmuştur. Yol üzerinde savunmaya elverişli bazı noktaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

- a) Arpaçay.
- b) Allahuekber Dağları-Kars Müstahkem Mevkii-Alacadağ: Bu alan Kars Müstahkem Mevkii'nden Allahuekber Dağları ve Alacadağ'dan Sarıkamış'a giden geniş alanı kapsamaktadır.
- c) Allahuekber Dağları ile Aladağ (Ziyaretdağı ve Ziyaret Tepeleri) ve bunların batısında Soğanlı Dağları (Çamdar Dağı) ile Sübhan Dağları, Kars ovasından Pasinler ovasına giden ve Sarıkamış'tan geçen ana yolu kapatmaktadır.
- d) Palandöken Dağları, Erzurum Müstahkem Mevkii'nin doğusunda Deveboynu Sırtları, Kargapazarı Dağı, Gürcü Boğazı ve Gâvur Dağı.
- e) Erzurum Müstahkem Mevkii: Erzurum güneyde Palandöken Dağlarına, Kuzeyde Kargapazarı Dağlarına dayalıdır. Doğuda Deveboynu sırtları üzerindedir. Fakat Kargapazarı ile Gâvur Dağları arasından geçen Gürcü Boğazı müstahkem mevkiinin kuzey yanını ve gerisini ele geçirmek için son derece elverişlidir.
- f) Erzurum'dan sonra Kop Dağı ile Tercan'ın doğusundaki dağlar ve Erzincan doğusunda sıralanmış Mürir, Kesiş, Sipikör ve Çimen dağları vardır. Doğudan ilerleyecek düşman kuvvetlerine karşı müdafaaya oldukça elverişlidir. Mürir Dağlarından Cibice Boğazı geçilerek Erzincan'a ulaşılabilir. Rus-Türk sınırı üzerindeki Arpaçay'dan itibaren sayılan müstahkem mevkiiler ve büyük dağlar ve geçitler taarruzu çok güçleştirdiği oranda da müdafaayı kolaylaştırırsa da modern ulaşım araçlarının (demiryolu, kamyon yolları ve şoseleri) eksikliğinden dolayı Osmanlı Ordularının arazinin sağladığı imkânlardan istifade etmesini engellemiştir.⁶

5-Tiflis-Deli Jan-Erivan -Kolp- Kağızman-Velibaba Geçidi-Köprüköy-Hasankale-Erzurum Yolu: Bu yol üzerinde Aras Nehri vardır ve yol Velibaba'dan

⁶ Tümerdem, **Türkiye Askerî Coğrafyası Türkiye Arazisini Operatif, Tabiye ve Harp Tarihi Bakımından İnceleme**, s.77. ; Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.42-44.

geçmektedir. Velibaba Geçidini elde tutulması veya ele geçirilmesi Aras kuzeyinden Gümrü-Kars- Sarıkamış yolu üzerindeki mevziilerin ve dağların güney taraflarını elde tutmak açısından son derece önemlidir.

6- Erivan-Iğdır-Beyazıt-Karaköse-Tahir Geçidi-Köprüköy Yolu: Bu yol üzerinde Aras Nehri ve Ağrı, Çengel ve Karaköse Dağları ve geçitleri vardır. Yol üzerindeki en önemli nokta Tahir Geçidi'dir. Bu noktayı elde tutan taraf Köprüköy'e kolaylıkla ulaşabilir. Ruslar 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sırasında aynı yolu takip ederek Tahir Geçidine taarruz etmişlerse de Türk kuvvetlerinin güçlü müdafaası ve taarruzuyla buradan geçememişlerdir.⁷

Yukarıda sayılan yolların dışında stratejik açıdan Kılıçgediği yolu oldukça önemlidir. Bu yol Eleşkirt düzünden Kılıçgediği'ne oradan Tutak-Patnos-Gamışvan-Ekin Gediği-İrşatgöl ve Erciş'e ve daha sonra Van Gölü sahilini takiben Vergeri üzerinden Erzurum'a bağlanır. Kılıçgediği kısmı dışında yol ulaşım için oldukça elverişlidir. Van üzerinden Erzurum Müstahkem Mevkii'ne ulaşmak için aynı yol kullanılmalıdır.⁸

Askeri harekât bölgesinde nehirlerin çoğunun kenarlarında doğal yollar bulunmaktaydı. Bu tarz yollar Türkiye'de "top yolları" olarak adlandırılmaktaydı. Bu yollar avantajlı yerleşimleri sayesinde yağmurlar yağarken kısa zamanda bozulmuyorlar ve iyi havada çabuk kuruyabiliyorlardı. Ayrıca bu tarz yollarda dik iniş çıkışlar yoktu. Bu yolların önemli avantajlarından birisi üzerlerine köprü yapılmasına kesinlikle gerek yoktu. Doğu Anadolu dağ silsileleri yanındaki nehirlerin yan taraflarındaki top yolları Erzurum taarruzu boyunca Ruslar tarafından aktif şekilde kullanıldı.⁹

Yukarıda açıklanan yolların en önemli özellikleri hepsinin Erzurum'a bağlanmasıdır. Erzurum'da kurulacak güçlü bir müstahkem mevkii ve buna ek

⁷ Tümerdem, *Türkiye Askerî Coğrafyası Sevkulçeys, Tabiye ve Harp Tarihi Bakımından Tetkik*, s. 51-52. ; Tümerdem, *Türkiye Askerî Coğrafyası Türkiye Arazisini Operatif, Tabiye ve Harp Tarihi Bakımından İnceleme*, s.77. ; N. Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, Moskva 1946, s.15-16.

⁸ Bayram Bayraktar, *20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemler Van-Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği*, İstanbul 2007, s.111-115.

⁹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.15.

yapılacak müdafaa mevzileri ile doğudan gelecek düşman saldırıları bertaraf edilebilirdi.

Karadeniz sahilinden cephe bölgesine ulaşan, Trabzon-Zigana-Gümüşhane-Bayburt-Kop Dağı-Erzurum ve Gümüşhane üzerinden Kelkit-Erzincan'a ulaşan iki yol bulunmaktadır. Her iki yolda yüksek dağların üzerinden veya arasından geçtikleri için askeri harekât için elverişli değildir. Fakat bu iki yolda Türk ordusunun Karadeniz üzerinden ikmal faaliyetleri için son derece önemlidir. Karadeniz kıyıları ise harp ve taşıt gemilerinin barınması için pek uygun değildir. Ayrıca, Karadeniz'de karaya asker çıkarmak için deniz üssü olarak kullanılabilecek bir ada (kara parçası) da bulunmamaktadır. Yollar vasıtasıyla da Anadolu içlerine ilerlemek çok zor olduğu için tarihi süreçte Ruslar tarafından Anadolu'ya yapılan seferlerde Karadeniz hattı pek kullanılmamıştır.¹⁰

Harekât bölgesinin büyük bir kısmının dağlık olması yolları arazi üzerinde izole etmekteydi. Bu yüzden dağ geçitleri büyük önem arz ediyordu. Yolların sayısı ve kalitesine göre Erzurum-Kars-Tiflis yolu yapısı itibariyle en önemli yol olarak göze çarpmaktaydı. Çünkü bu yol büyük askeri grupların hareketleri için oldukça uygundu.¹¹

Cephe coğrafyasında dağ geçitleri de savaşlar sırasında oldukça önemli rol oynamıştır. En önemli geçitleri şu şekilde sıralamak mümkündür; Yalnızçam sıradağları üzerinde Şavşat'tan Ardahan'a ulaşan 2450 metre yükseklikte bulunan geçit. Tanrı sıradağları üzerinde Oltu'dan Ardahan istikametine Allahuekber dağının 20 kilometre kuzeyinden 2250 ve 2050 metre yükseklikteki iki boyundan oluşan geçit. Yine Oltu'dan çıkan bir başka yol Bardız'dan geçerek 2500 metre boynu aştıktan sonra Sarıkamış'a ulaşır. Sarıkamış'tan çıkan bir yol 2300 metre rakımlı bir boyunu aşarak Zivin çayı vadisine ve Aras nehrine iner. Oltu'dan çıkan diğer bir yol ile Bardız köyünün güneyindeki 2400 metrelik boyun aşılıp Zivin çayı, Kötek köyü ve Aras nehri vadisine ulaşılır. Oltu'dan çıkan başka bir yol ile Narman üzerinden 2200 metre rakımlı boyun geçildikten sonra Hasankale'nin batısına

¹⁰ Tümerdem, *Türkiye Askerî Coğrafyası Türkiye Arazisini Operatif, Tabiye ve Harp Tarihi Bakımından İnceleme*, s.74.

¹¹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.15.

ulaşılır. Tortum'dan çıkan bir yol 2950 metre rakımlı Karaçağıl dağının zirvesinin hemen güneydoğusundaki 2050 metre rakımlı bir boyunla sıra dağı aşarak Erzurum ovasına iner.¹²

Karadeniz kıyıları ile Erzurum bölgesinin bağlantısını sağlayan Kop Dağı üzerindeki geçitlerin en işleği ve en meşhuru Kop geçididir. İran-Erzurum-Trabzon transit yolu Aşkale'ye geldikten sonra yükselmeye başlar ve 2980 metre rakımlı Bahtlı dağının hemen güneyinde bulunan Kop Dağı geçidine ulaşır. Geçit 2350 metre yüksekliğindedir. Yol bu noktadan sonra Bayburt'a doğru inmeye başlar. Trabzon ile Bayburt arasındaki Kazıklı-Kulat geçitleri, Trabzon ile Gümüşhane arasındaki Zigana Geçidi, Gümüşhane ile Bayburt arasındaki Vavuk Geçidi bulunmaktadır. Bölgede mevcut dağlardan sadece Soğanlı silsilesi ile Lazistan* ve Canik dağları ormanla kaplıdır.¹³

Cephe hattını kuzeyden çeviren 3000 metreden fazla yükseklikteki birinci ve ikinci uzunlamasına dağ silsileleri (Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu) Çoruh nehri havzasını çevreleyip kuzeyden güneye hiç bir şekilde geçit vermez özelliğe sahiptir. Sadece yük hayvan yolları kullanılarak geçilebilir özelliktedir. Dağlar labirentli bir şekil oluşturmakla birlikte büyük askeri birliklerin hareketleri için engel oluşturmaktadır. Bu hatta paralel olarak Transkafkasya'dan Anadolu'ya en iyi top yolları geçmektedir ve bu hat yoğun nüfuslu birkaç yüksek ova içermektedir. Bu hattın merkezi ve en yüksek kısmı Erzurum Ovası'dır (1830 – 2045 metre).¹⁴

¹² Genelkurmay Başkanlığı (Coğrafya Encümeni), **Doğu Anadolu Coğrafyası Tabii, Ziraî, Beşerî, Baytarî**, Cilt:7 Ankara 1938, s.25-27; Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.43-44.

* Lazistan Sancağı'na bağlı kazalar, Batum, Livane ve Arhavi'dir. Bunlardan Batum Kazası; Batum Merkez, Çürüksu, "Acara-i Süfla" ve "Acara-i Ulya" nahiyelerinden, Livane Kazası; Livane Merkez ve "Maçahel" nahiyelerinden, Arhavi Kazası; Arhavi Merkez, Hopa, Gönnye, Atina ve Hemşin nahiyelerinden oluşmaktadır. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrasında Batum Ruslara bırakılınca Lazistan Sancağı'nın merkezi Rize'ye taşınmıştır. 1910'dan sonra Trabzon; Trabzon merkez, Lazistan ve Gümüşhane sancaklarının merkezi oldu. Canik Sancağı ise bu tarihten sonra mutasarrıflık şeklinde düzenlenerek Merkez, Bafra, Çarşamba, Fatsa, Ünye ve Terme'yi içine alan yeni bir idari teşekkül oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz: Mehmet Okur, Veysel Usta, *Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme*, **History Studies : International Journal of History**, Issue:1, 2009, s.35-70.

¹³ **Doğu Anadolu Coğrafyası Tabii, Ziraî, Beşerî, Baytarî**, Cilt:7, s.25-27. ; Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.43-44.

¹⁴N. Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, Moskva 1946, s.11-12.

Cephe bölgesinde bulunan Çoruh Nehri 300 km uzunluğundadır. Dumlu dağlarından çıkar. Erzurum-Trabzon yolu üzerinde olan Bayburt ve civarında bir kol oluşturduktan sonra doğuya doğru İspir'den geçerek hudut bölgesine ulaşır. Aras Nehri'nin uzunluğu 750 km'dir. Kül dağlarından doğar, başlangıçta Pasin suyu adıyla Pasin mıntıkasından geçtikten sonra Erzurum'un doğusunda Hasankale suyu ile birleştikten sonra Aras adını alır ve doğuya doğru akar. Kış aylarında bazen kısmen bazense tamamen donar.¹⁵

Kafkas Cephesi'nde muharebelerin yaşandığı coğrafyayı deniz yoluna bağlayan en önemli liman Trabzon'dur. Karadeniz'in doğusunda yer alan Trabzon coğrafi olarak Van ve Urmiye göllerine kadar uzanan yani Doğu Anadolu ile kısmen Güney Azerbaycan'ı içine alan geniş bir coğrafyaya çıkış noktası özelliği gösteren bir mevkiidir. Bu özelliği itibariyle cephede tarafların en çok elinde tutmak istedikleri noktalardan birisi olmuştur.¹⁶

Türk ve Rus orduları arasında bölgede yaşanan büyük savaşların çoğu denizden 1800-2000 metre yükseklikte olmuştur. Kars ve Erzurum bölgeleri arasında sıkışan yüksek dağlar ve engebeli dağ yolları orduların hareket kabiliyetlerini kısıtlayan en önemli unsulardır. Bu durumun doğudan batıya yapılacak saldırıları engelleyen, doğal savunma hatları gibidir. Ormanlık alanlar sadece Karadeniz ve Sarıkamış bölgelerinde olduğundan askeri birliklerin saklanması için yeterli ağaçlık alanlarda mevcut değildir. Nehirlerin bahar aylarındaki sellerden etkilenmesi askerlerin bir yerden başka bir yere hareket kabiliyetini kısıtlayan önemli faktörlerdendir. 5-6 ay kadar süren kış aylarında dağlarda -40 derece, vadi tabanlarında -25 derecelere düşen sıcaklıklar ile ortalama 1 ila 2 metre yer yer 4 metreye ulaşan kar tabakaları askeri operasyonlarda hareket kabiliyetini kısıtlayan en önemli faktördür. Erzurum bölgesinin sınırda yer alması karşılıklı ekonomik kalkınmayı ve yol yapımını olumsuz yönde etkilemiştir.¹⁷ Ekim-Kasım ayından itibaren bölgede kış şiddetini göstermeye başlar bu durum Nisan-Mayıs ayına kadar

¹⁵ Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.44-50.

¹⁶ Mehmet Okur, Murat Küçükkuşurlu, *Jeopolitik ve Stratejik Açından Trabzon Limanı, Karadeniz Dergisi*, Sayı:3, 2005, s.27.

¹⁷ A.M. Ageyev, D.V. Verzhkhovskiy, V.I. Vinogradov, vd., *Istoriya Pervoy Mirovoy Voyny 1914-1918 gg.*, Moskva 1975, s.393.

devam eder. Yaz ve Sonbahar aylarında genellikle yüksek sıcaklıklar görülen bölgede yağış çok az görülür.¹⁸

Erzurum, bölgeyi koruyan doğal bir köprübaşı niteliğindedir. Bu doğal köprübaşı Doğu Anadolu'yu Transkafkasya'ya karşı güvenli bir şekilde koruduğu gibi dağların kuzey tarafındaki daha kolay ulaşılabilen Transkafkasya'dan gelen tüm yolları kapatmaktadır. Aynı zamanda Transkafkasya'dan gelen ve Batı Fırat Vadisini geçerek tüm güney yolları içine oldukça önemli bir pozisyonadadır. Türk tarafı bu köprübaşını elinde bulundurarak Traskafkasya'yı tehdit edebilirken, Ruslar ise Erzurum'u elde bulundurarak Erzincan üzerinden Anadolu'ya ve Akadeniz'e açılabilirler.¹⁹

2.1.3. Nüfus

Doğu Anadolu Bölgesinde 1914 yılında yapılan istatistiki çalışmaya göre 3.957.000 Müslüman, 240.000 Rum, 609.000 Ermeni, 200.000 kadar da diğer milletlerden olmak üzere 5.025.000 kişilik bir nüfus yaşıyordu. Müslüman nüfusunun 2,5 milyonluk kısmı Türk, 1,3 milyonu Kürt ve 210 bini ise Laz idi. Diğer unsurlar arasında Nasturiler başta olmak üzere Süryaniler, Keldaniler ve Yezdiler bulunuyordu. Aynı tarihte yayınlanan Kafkasya Salnâmesi'ne göre, Kafkasya'nın nüfusu 11.800.000 kişiydi. Bu sayının dağılımı şu şekildeydi: 4.332.794 İslâm, 3.768.000 Rus, 1.610.000 Gürcü, 1.645.000 Ermeni ve 395.634 diğer unsurlar. Güney Kafkasya bölgesinin nüfusu 7 milyon olup bunun ancak 400 bin kadarı Rus tebaasıydı. Nüfus içerisindeki Türkler, Gürcü ve Ermenilerin çoğunluğu Güney Kafkasya'da yaşıyordu. Müslümanların 3,5 milyonu Türk olup Azerbaycan, Dağıstan, Erivan ve Kars Vilayetlerinde çoğunluğu oluşturuyorlardı.²⁰

Resmi istatistiklerine göre, 1914 yılında Canik hariç Trabzon Vilayetinde toplam 1.122.947 nüfus yaşamaktaydı. Bunların 921.128'ini Müslümanlar, 161.574'ünü Rumlar, 37.549 Ermeniler ve 2.696'sını da diğer etnik unsurlardan

¹⁸ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.15.

¹⁹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.16.

²⁰ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Birinci Cilt, Ankara 1964, s.87-90.

oluşuyordu. Canik Mutasarrıflığında ise 256.950'si Müslüman, 98.739 Rum, 27.058 Ermeni ve 1.555 diğer unsurlar olmak üzere 393.302 nüfus yaşamaktaydı.²¹

2.2. Savaş Öncesi Osmanlı-Rus Sınırında Yaşanan Gelişmeler

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi neticesinde Elviye-i Selase* olarak bilinen Kars, Ardahan ve Batum savaş tazminatı karşılığında Rusya'ya bırakılmıştı. Bu sancaklarda yaşayan Osmanlı tebaasının işlemlerini yürütmek adına bu şehirlerde birer Türk şehbenderliği kurulmuştu. Şehbenderler bölgedeki Türk halkının işlemlerinin yanı sıra aynı zamanda istihbarat görevlisi gibi çalışıp bulundukları şehirlerde olup bitenleri İstanbul'a bildiriyorlardı. Berlin Antlaşması ile çizilen sınırın doğal sınır özelliği göstermemesi zaman zaman izinsiz giriş çıkışların yaşanmasına sebep oluyordu. Buradaki en büyük sorun Rusların Anadolu topraklarına çeşitli bahanelerle gönderdiği Ermenilerden kaynaklanıyordu.

3 Ocak 1914'te Kars Şehbenderi Celalettin Bey tarafından Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta Rus sınırına yakın vilayetlerde Ruslar tarafından casusluk yapmaları ve karışıklık çıkarmak üzere birçok fesatçının gönderildiğinin haber alındığı fakat ihtilalci çetelerin kurulduğuna dair bir emareye rastlanmadığı bildiriliyordu. Aynı tarihte Erzurum Rusya Hudut Komiseri Ali Rıza Bey'den gelen telgrafta ise Rusya'nın Kafkasya Ordusu'ndaki erlerin terhis edileceği yönünde istihbarat alınmışken sonradan terhislerin tehir edildiği öğrenilmişti. Bunun en önemli nedeni Rusya Hükümeti'nin çıkardığı yeni bir kanunla askerlik süresini üç buçuk yıla çıkarmasıydı. Ayrıca Rusya Hükümeti Kafkasya'da bulunan Ermenilere silah dağıtarak bunlardan çeteler teşkil etmekteydi. Mevcut şoseler üzerine dekovil hatları inşa etmek için Batum'da bulunan ormanlardan çok miktarda ağaç getirtmekteydi.²²

28 Nisan 1914'te Erzurum Valisi Reşid Bey tarafından gönderilen bir telgrafta Rusya'nın Sarıkamış'tan Karaorgan'a kadar şimendifer hattının inşasına

²¹ Birinci Dünya Savaşı öncesi ve sonrası Karadeniz nüfusuyla ilgili örnek bir çalışma için bkz: Okur, Usta, *Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme*, s.60.

* "Üç liva" anlamına gelen elviye-i selâse tabiri, başlangıçta Rumeli'de Selanik, Manastır ve Kosova için kullanılmıştır. Daha sonraları, Yanya, Tırhala ve Manastır şehirleri için de kullanılan bu ifade, 1877-1878 ile Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra, münhasıran Kars, Ardahan ve Batum Sancakları izah edilmiştir." Mahir Aydın, *Elviye-i Selâse*, TDVİA, C.XI, İstanbul, 1995, s.68.

²² BOA, HR. SYS. 2817/1.

başlandığını ve hattın üç sene içerisinde bitirilmesi için kontrat yapıldığı Pasinler Kaymakamlığı aracılığıyla bildirilmekteydi. Ayrıca Sarıkamış'ta bulunan askeri kuvvetlerin bir kısmının da İran taraflarına sevk edildiği bildirilmekteydi.²³

Ruslar tarafından 30 Temmuz 1914'te seferberliğin ilan edilmesi üzerine Türk-Rus sınırında da olağan dışı durumlar yaşanmaya başladı. İlk etapta tüm sınır kapıları Ruslar tarafından süresiz olarak kapatıldı. Rusya Hudut Komiserliğinden 2 Ağustos 1914'te gönderilen tahrirata göre Rusya Karakurt, Sıtağan, Ortakale, Darphane, Todan, Karavenk, Bilan, Sarıbulak hudut bölükleri postalarını bölük merkezinde topladıktan sonra her bölük toplu şekilde geri çekilmişti. Çekilip gittikleri istikametler ise bilinmiyordu. Çekilen bölükler eşyalarını kısmen yakmış, kısmen sulara atmıştı. Bir kısmını da senet karşılığında köylülere teslim edilmişti. Posta binaları tamamen yakılmıştı. Çekilen bölüklerden bazılarının karakollarına ikişer nefer bırakırken bazı kışlalarında kapıları kilitlenip mühürlenerek terk edilmişti. Diğer hudut bölüklerinin postaları bölük merkezlerine gitmişlerse de tamamen çekildiklerine yönelik kesin bir bilgi bulunmamaktaydı. Milo hudut mıntıkasında bulunan bölükler ağırlıklarını kayıklarla Artvin'e sevk etmişti.²⁴

Yedinci Bölük Kumandanlığı tarafından kısa süre sonra Kötek Sınır Kapısı'nın açıldığı bilgisi İstanbul'a iletilti. Fakat Milo Orucuk Kapısı henüz açılmamıştı. Kapılar tekrar açılmasına rağmen Ruslar ihracatı tamamen yasaklamıştı. Rus sınırlarında yaşayan ahalinin Türk tarafındaki arazilerine ve tarlalarına sınırı geçerek gelmelerine Ruslar tarafından muhalefet edilmekteydi. Batum'da bulunan yabancı uyruklulardan arzu edenlerin memleketlerine gitmelerine ise müsaade ediliyordu. Ruslar sınır şehirleri dâhilinde silahlı görüleceklerin cezalandırılacakları açıklamıştı. Kötek mıntıkasında bulunan inzibatlar ile nakliye araçları da Sarıkamış'a gönderiliyordu. Rusya'dan iltica ederek Türk topraklarına geçen iki Rus askerin ifadesine göre Ruslar sınırın hemen ilerisinde yeni tabyaların inşasına başlamıştı. Bunların ikisi Batum'un kuzey batısında, ikisi Sarıkamış'ın güneyinde ve Kars Kalesi etrafında inşa ediliyordu. Aynı askerlerin ifadelerine göre Rus Ordusu içerisinde bulunan birçok asker firar etmeyi düşünüyordu. Sıtağan, Ortakale ve Todan'dan çekilen hudut bölüklerinin dün Başköy'de tabur halinde içtima yaptıkları

²³ BOA, DH. ŞFR. 425/45. ; BOA, DH. ŞFR. 39/195.

²⁴ BOA, DH. EUM.6. ŞB. 15/16-51.

görülmüştü. Bölgede bulunan diğer hudut bölükleri hızlıca çekilmeye devam ederken Tavuskert ve Salaçur Hudut Bölükleri ise nakliye vasıtası toplamakla meşguldüler.²⁵

3 Ağustos 1914'te Trabzon Valiliği aracılığıyla alınan istihbarata göre Rusya Batum'da fevkalade tedbirler uygulamaya başlamıştı. Güvenlik inzibatlar tarafından sağlanırken şehirde bulunan meyhanelerin tamamı kapatılmıştı. Şehirde gaz yağı ithalatı tamamen yasaklanırken zabıt ve memur ailelerinin tamamı iç bölgelere sevk olunuyordu. Bölge ahalisi için bir yaptırım uygulanmıyorsa da Hopa sınırında tahkimat yapılırken askeri hareketlilikte gözden kaçmıyordu.²⁶

Erzurum Valisi Reşid Bey 4 Ağustos 1914'te Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şifre telgrafta, Rusya'nın Sarıkamış mevkiinde 155. ve 156. Alaylarının ikişer taburunun geriye çekildiği ve huduttan çekilen birliklerin yerine Tiflis'ten Kazak birliklerinin geleceğini ve Yukarı Micingird, Karaorgan ile Bardız Bölüklerinin iki güne kadar geri çekileceklerini bildirmekteydi. İlk etapta Rusya on altı senelik ihtiyatlarını silahaltına almışlardı. Altı güne kadarda ikinci grup ihtiyatlar silahaltına alınacaktı. Fakat sınıra yakın bölgeler de yaşayan ahali silahaltına alınmayıp yalnızca hazır olarak beklemeleri yönünde emir almışlardı. 3. Eleşkirt Bölüğü mıntıkası karşısındaki Rusya ait bir karakoldaki resmi evrakların toplanarak yakıldığı karakolunda eşyaları ile birlikte terk edildiği görülmüştü. Son gelen istihbarata göre Kağızman'da 8000 süvari ile 12000 piyade kuvveti bulunuyordu. Vali Reşid Bey'de şehbenderliklerden gelen raporları doğrulayarak Rusya'nın bölgede bir çete tertibatında olduğunu işitildiğini fakat bununla ilgili bilginin teyit edilemediğini bildiriyordu.²⁷

5 Ağustos 1914'te gönderilen ikinci bir telgrafta Kağızman'da bulunan piyade alayının Kars-Sarıkamış istikametinde hareket ettiğinin kesin olmakla beraber hangi yöne gittiğinin kestirilemediği bildirilmekteydi. Ayrıca Kağızman'a gelen bir Kazak alayının orada bulunan çok miktardaki mühimmatı bilinmeyen bir yere götürdüğü, Çoruh nehri üzerindeki Hopa Bölüğü karşısındaki Porçi Karyesindeki

²⁵ BOA, DH. EUM.6. ŞB. 15/16-51.

²⁶ BOA, DH. EUM. 6. ŞB. 51/5.

²⁷ BOA, DH. ŞFR. 435/54. ; BOA, DH. EUM. 51/9.

Kazak bölüğünün Kars'a gittiği, Karakurt'daki Kazak alayının ise dün gece Sarıkamış'a çekildiği Hudut Komiserliği aracılığıyla bildiriliyordu.²⁸

Trabzon Valisi Rıfat Sami Bey 4 Ağustos 1914 tarihli şifre telgrafında Rusların hudut kalelerinde yalnızca birer bekçi bırakarak asker ve eşyalarını Çoruh Nehri'nin diğer tarafına çektiklerini bildiriyordu. Ayrıca Ruslar yerli ve misafir olarak şehirlerde bulunan ahaliyi de çalıştırarak tahkimat yapmaya devam ediyordu. Batum'da 30-40 bin kadar, Morgos'ta ise üç tabur asker topladıkları istihbarat kaynaklarından bildiriliyordu.²⁹ Aynı gün gönderilen ikinci bir telgrafta Erzurum Vilayeti hududundan Beyazıd taraflarına kadar Rusların 20 bin askeri hududa yığmaya başladıkları, Batum tabyaları ile Erzurum sınırındaki istihkâmlara büyük miktarda topların yerleştirildiği fakat miktarı konusunda bir bilgi alınamadığı bildiriliyordu. Ayrıca Rusya'da seferberliğin ilanından önce Osmanlı tebaasından olan Müslümanlardan kendi arzularıyla sınır dışına çıkmak istemeyenler üç saat mesafede içlere çekilerek gündelik karşılığında istihkâmların inşaatında istihdam ediliyordu. Türk-Rus savaşı henüz başlamadan önce Karadeniz'de de bu tarihlerde bir hareketlenme yaşıyordu. Rize'nin Atina (Pazar) sahilinde geceleri uzakta gözetleme yapan gemilerin projektörleri görünüyordu.³⁰

5 Ağustos 1914 tarihli başka bir telgrafta Rusya'nın Çoruh Vadisinde yaptığı yığının merkezlerinden birinin sahilden yaklaşık bir, bir buçuk saat mesafede bulunan ve Batum hizasında olan Kayadibi mahalli olduğu bildiriliyordu. Bundan başka hudut kordonundan iki saat mesafedeki Borçka ve Acara mevkiilerinde de ehemmiyetli yığınak yapılmaktaydı. Bu iki mevki ile Kuban kordonu karşısında 50-60 bin kadar asker yığnağı yapıldığı gelen bilgiler arasındaydı. Hudut bölgesinde ise sükûnet devam etmekteydi.³¹

15 Ağustos 1914'te Bayezid Kaymakamlığı'nın Erzurum Valiliği aracılığıyla ulaştırdığı bir istihbarat notunda Rusya'nın iki günde Kağızman'a 8 bin, Sarıkamış'a 20 bin ve Iğdır'a 6 bine yakın asker yığnağı yaptığı yönündeydi. Fakat konuya

²⁸ BOA, DH. EUM. 51/9.

²⁹ BOA, DH. ŞFR. 435.59. ;BOA, DH. EUM. 6. ŞB. 51/5.

³⁰ BOA, DH. EUM. 6. ŞB. 51/5.

³¹ BOA, EUM. EMN. 117/40. ; BOA, DH. ŞFR. 435/63.

ihtiyatla yaklaşmanın yararlı olacağını da altı çiziliyordu.³² Bu istihbarat üzerine Hudut Müfreze Kumandanlığı tarafından yapılan tahkikatta Iğdır kazasında çok miktarda asker bulunmadığı, şimdilik sadece 100 nefer mevcudun olduğu anlaşılmıştı. Fakat Rusya'nın Kağızman ve Sarıkamış'ta asker yığınağına devam ettiği bildirilirken kesin bir rakam verilmiyordu.³³

1 Eylül 1914'te Başkomutanlık Vekâleti tarafından Tiflis ve Kars Şehbenderliklerine gönderilen yazıda Kafkasya dâhilinde meydana gelen olaylarla ilgili hiçbir haberin gelmediği, bundan sonra günü güne haberlerin gönderilmesi isteniyordu. Bunun için gerekirse şahitlerin ifadelerine de başvurarak askeri hareketlilik konusunda bilgiler iletmeliydi. Kars ve Tiflis şehbenderlerinin bir haftaya kadar bulundukları yerlerde bulunan kıtaatın numara ve mevcutlarını kendi gözleriyle görerek hemen bildirmeleri emrediliyordu.³⁴

1 Eylül 1914'te Beyazıt Mutasarrıflığının Erzurum Valiliği aracılığıyla bildirdiğine göre Rusya Gümrü'de 7000 redif ve inzibat efradı toplamıştı. Bunların Sarıkamış ve İran taraflarına sevk edileceği noktasında istihbarat alınmıştı. 4 Eylül 1914'te Pasinler Kaymakamlığı'nın bildirdiğine göre Rusya tarafından sınırda olan Kötek mıntikasına çok yakın olan Karaorgan mevkiine bir alay Kazak, Sarıkamış'a ise yüz adet top getirmişti.³⁵

6 Eylül 1914'te Varna Şehbenderi Selim Bey tarafından verilen bilgiye göre Anadolu'da birçok cinayet işledikten sonra Varna'ya iltica eden Zeytunlu Antranik'in çeteler oluşturmak maksadıyla Kafkasya'ya gönderilmek üzere Rus Hükümeti tarafından davet edildiği gelen bilgiler arasındaydı.³⁶ Tahran Sefiri Asım Bey tarafından Hariciye Nezaretine gönderilen 12 Kasım 1914 tarihli telgrafta Ruslar tarafından organize edilen bir hayli kalabalık Ermeni çetesinin meşhur Samsoun komutasına verildiği ve Bulgar ordusundaki Ermenilerin başında bulunacak olan Antranik'in de hudut bölgesine gönderildiği bildirilmekteydi.³⁷ Anadolu'da karışıklık çıkarmak için gruplar halinde Rusya'ya giden Ermenilerle ilgili Sofya ve

³² BOA, DH. ŞFR. 437/50.

³³ BOA, DH. ŞFR. 437/77.

³⁴ BOA, HR.SYS. 2107/6-1.

³⁵ BOA, DH. EUM. KLU. 1/25.

³⁶ BOA, HR.SYS. 2879/3.

³⁷ BOA, HR.SYS. 2879/6.

Bükreş Sefaretleri ile Kalas ve Varna Şehbenderliklerinden İstanbul'a çok sayıda telgraf gelmekteydi.³⁸

19 Eylül 1914 itibariyle sınırda yaşanan olayların ciddiyeti Türkiye tarafında iyice anlaşılmıştır. Bunun üzerine bir takım tedbirler alınması kaçınılmaz oldu. III. Ordu'nun tüm birliklerine bu konuda bir takım emirler verildi. Alınan istihbarata göre Ruslar Kafkasya'daki Ermeniler aracılığıyla Osmanlı Ermenilerini Anadolu'da ele geçirdikleri toprakları kendilerine vermek vaadiyle kışkırtmaktaydı. Türk köylü kıyafetleri Ermeni köylerine götürülerek dağıtılmaktaydı. Sınırın bazı noktalarına da silah ve cephane sevkiyatı başlamıştı. Ülke içerisinde yaşayan Ermeni ileri gelenlerinin aldıkları karara göre; Savaş ilanına kadar sessizce oturup itaatlerini koruyacaklardı. Savaş ilan edilince Türk ordusu içinde görevli Ermeni askerleri silahlarıyla beraber Rus saflarına geçecekti. Türk ordusunun başarılı olması durumunda yine sessizlik ve itaat hali korunarak, ordu geri çekiliyorsa silahlanıp çeteler halinde karşı harekete geçilecekti. Bu tarz ciddi istihbaratlar üzerine III. Ordu'nun tüm birliklerine verilen emirde hudut birliklerinin üzerinde hangi kıyafet olursa olsun pasaportsuz şekilde sınırı geçmek isteyenler yakalanarak orduya gönderilmesi emredildi. Aynı prosedür sınırdan silah ve cephane sokmak isteyenler içinde uygulanacak, kaçmaya çalışanlar ise vurularak öldürüleceklerdi. Sınır hattında dur emrine uymayanlarda vurulacaktı. Her türlü olasılığa karşı asker arasında korku ve endişeye mahal vermeden Ermeni ve diğer gayr-i müslim olanlar hissettirilmeden sıkı kontrol ve denetime tabi tutulacaklardı. Ermenilerin ve Rusların bölücü düşüncelerine karşı Kürt ve diğer Müslüman grupların ileri gelenleri bu konuda aydınlatılacaktı. Yazıcı ve yahut emir eri sıfatıyla karargâhlardaki önemli yerlerde Ermeni ve Müslüman olmayan erler kullanılmayacaktı.³⁹

Birinci Dünya Savaşı boyunca Rusya ve batılı müttefikleri Osmanlı Devleti'ni parçalamak için Ermenilere iki misyon yüklemiştir. Birincisinde Ermeniler, cephe gerisinde ayaklanarak ülke içerisinde karışıklık çıkaracaktır. İkincisinde ise oluşturulan gönüllü birlikler vasıtasıyla Türk ordusunun savunma

³⁸ BOA, HR.SYS. 2871/1.

³⁹ ATASE, BDH, 2918.797.006.

hattı yarılacak ve Rus işgal harekâtı kolaylaştırılacaktır. Her iki görevin uygulanmasında da Anadolu Ermenileri aktif rol oynamışlardır.⁴⁰

Rusların Ermenileri kendi emelleri dâhilinde kullanmaları üzerine Türk tarafı da bir takım karşı istihbarat teknikleri geliştirmişti. Buna göre gizli, kıyafet değiştirmiş polisler ve güvenilir kişiler tarafından Ermenilerin ve diğer grupların nerelerde faaliyet gösterdikleri, kimlerin hangi köyler içerisinde bulundukları ve liderleri tespit edilecekti. Olası bir ihtilal hareketinin bastırmak için ordu işinden alıkonulmayacak, bunun yerine milis teşkilatları kurulacaktı. Bununda yetmemesi durumunda en yakın birliklerden yardım istenecekti. Milli amaçlar haricinde yapılan tüm örgütlenmelerle ilgisi olanlar ve ele geçirilen silahlar Divan-ı Harb'e sevk edilecekti. Bu yüzden kandırılma olasılığı bulunan Kürt ve diğer Müslüman ileri gelenler uygun biçimde milli menfaatler için seferber edilecekti.⁴¹

Ermenileri bir takım teşebbüsler içeresinde bulunduklarına Erzurum Valiliği de inanmaya başlamıştı. Bunun için 29 Eylül'de Dâhiliye Nezareti aracılığıyla ele geçirilen vesikaların tercüme edilebilmesi için 15 tane Ermenice bilen polis memurunun vilayete gönderilmesini istiyordu. Mevcut polis memurlarının 12 tanesi Ermeniler lehinde çalıştıkları için olaylar karşısında yeterince yararlı olmuyorlardı.⁴²

Rusya'da bulunan bazı şebbenderlik memurlarının tutuklandığı yönünde istihbaratlar gelmeye başlayınca Kars Şebbenderi'nin acilen Erzurum'a dönmesi emredildi. Erzurum Valiliği'nin 3 Ekim'de bildirdiğine göre çağrıldığından haberi olmasına rağmen şebbender halen sınır kapısı olan Kötek'e bile gelmemişti. Durum III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'nın dikkatini çekmiş, Erzurum valiliğine şifahi olarak sorulmuştu. Bu esnada Erzurum'da bulunan Rus konsolosu da harekete geçmek için hazırlık içerisindeydi.⁴³ Aynı gün içerisinde Dâhiliye Nezaretine çekilen ikinci şifre telgrafta Rusya konsolosunun ülkesine avdetine Harbiye Nezareti tarafından Erzurum'dan Bayburt, Trabzon yoluyla gitmesine izin verildiği ancak Kars Şebbenderinin henüz gelmemesinin tutuklanmış olabileceği ihtimaline karşı

⁴⁰ Mehmet Perinçek, *Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye Ermenilerinin Rus Ordularına Katılımına Dair Yeni Belgeler*, **Karadeniz (Black Sea-Çernoje More) Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:10, 2011, s.9.

⁴¹ **ATASE**, BDH, 2918.797.006.

⁴² **BOA**, DH. ŞFR. 442/67.

⁴³ **BOA**, DH. ŞFR. 443/9.

Kars Şehbenderinin sınırı geçene kadar Rus konsolosunun gitmesine III. Ordu Komutanlığı'nın emri ile izin verilmeyecekti.⁴⁴

Rusya'nın sınır bölgesinde Ermeniler üzerinden birtakım hesaplar yaparak Anadolu topraklarında ihtilal çıkarma gayretlerine karşın İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden 8 Ekim'de Erzurum'a geldi. Bahaeddin Şakir Bey* görünürde Sivas Vilayeti iskân-ı muhacirin memuruydu. Fakat Erzurum'da Kafkas İhtilal Cemiyeti hesabına çalışacaktı.⁴⁵

Erzurum Vilayeti dâhilinde ve hudut bölgesine yakın yerlerde bulunan Ermenilerin birçoğu Ekim ayının başından itibaren Rusya'ya gitmeye başladı. Bunların arasında asker firarileri de bulunuyordu ve amaçları Rusya tarafından kurulan çetelere kayıt olmaktı. Çetelere katılmasalar bile bölgeden topladıkları askeri istihbaratı Rusya tarafına taşıyorlardı.⁴⁶

Ermeniler tarafından kurulan çeteler Ekim ayının başlarında Türk-Rus sınırını geçmeye başladılar. Osmanlı ve Rusya Ermenilerinden oluşan 800 kişilik bir çetenin Batum'dan hareket etmek suretiyle Artvin ve Ardauç taraflarında faaliyet göstermek üzere sınırı geçtikleri tespit edildi. Ermenilere Ruslar bağımsızlık vaat edilerek Türk topraklarında güvenliği bozmak ve saldırılarda bulunmak amacıyla gönderildikleri biliniyordu. Bu çetelerin savaşçı gücü Ermeni ve Rumlar kullanılarak 7000'e ulaştırılması amaçlanıyordu. Rusya bir taraftan çeteleri Anadolu topraklarına gönderirken aynı tarihlerde Kafkasya'da bulunan düzenli birliklerinin bir kısmını savaşın şiddetlendiği Avusturya ve Almanya cephelerine gönderiyordu.⁴⁷

Ermeni faaliyetleri ile ilgili gelen istihbaratların yavaş yavaş gerçekliği gün yüzüne çıkıyordu. Askeri birliklerdeki Ermenilerin bazıları firar etmeye başlamıştı.

⁴⁴ BOA, DH. ŞFR. 443/45.

* Dr. Bahaeddin Şakir (1870/1922); İttihat ve Terakki'nin önde gelen simalarından olan Bahaeddin Şakir Bey aynı zamanda Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucularındandı. Birinci Dünya Savaşı'nda seferberliğin ilan edilmesinden sonra Kafkasya İhtilal Cemiyeti adına çalışmak için Kafkas Cephesi'ne gitti. Cephe'deki gayr-i nizami harp faaliyetlerini yöneten Bahattin Şakir Bey Erzurum işgalinden sonra bölgeden ayrıldı. Almanya'ya yerleştikten sonra Ermeni komiteciler tarafından şehit edildi. Konuyla ilgili örnek iki çalışma için bkz: Hikmet Çiçek, **Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni**, İstanbul 2007, s.120-125. ; Alattin Uca, **İttihad ve Terakki Liderlerinden Doktor Bahaeddin Şakir**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2009.

⁴⁵ BOA, DH. ŞFR. 443/89.

⁴⁶ BOA, DH. ŞFR. 443/102-1-2.

⁴⁷ ATASE, BDH, 2818.59.023.

Alınacak tedbirlerin daha da sertleştirilmesi gündemdeydi. Kaçan ve vatan hainliği yapanların aileleri hakkında şiddetli önlemler alınması, çeteleri koruyan köylülerin aynı şekilde cezalandırılması ve köylerde çeteye rastlanması halinde o köyün dağıtılarak bulunduğu yerden uzaklaştırılması ve bunun her tarafa duyurulması düşünülüyordu. Bu durumun normal akışına bırakılmayacak kadar ciddi olduğunun da altı çiziliyordu.⁴⁸ Ekim ayında bir takım çete ve eşkıya benzeri faaliyetler görülmeye başlandı. 13 Ekim’de Erzurum’dan Trabzon’a gelmekte olan posta sabaha karşı Gümüşhane-Bayburt arasında 35 kişilik silahlı bir çete tarafından durdurularak posta görevlileri katledildi. 510 bin 809 gurus para ise gasp edildi. Bölgenin askeri hassasiyetine rağmen bu tür faaliyetlerin görülmesi ilerde yaşanabilecek asayiş olaylarının ilk habercisiydi.⁴⁹

Kafkasya ve Türkiye’de bulunan Taşnak Komitesi’nin ileri gelenleri aracılığıyla sınır bölgelerinde bir takım Ermeni çeteleri kurulmaya başlanmıştı. Özellikle sınıra yakın köy ve kasabalarda bulunan Ermenileri silahlandırmak üzere Oltu, Sarıkamış, Kağızman ve Iğdır’a çok sayıda silah, cephane ve bomba yerleştirilmekteydi. Rusya’da bulunan Müslüman köylerinde yapılan aramalarda silahlara el konularak bu silahlar Ermenilere veriliyordu. Rus sınır birliklerine iltica eden erlerin ve diğer istihbarat kaynaklarının verdiği bilgiye göre, büyük kısmı Pasinler, Erzurum, Eleşkirt, Hınıs, Malazgirt Ermenilerinden ve asker firarilerinden olmak üzere 6000 Ermeni Kağızman’da toplanmıştı. Silahlı Rus memurları ve Ermeni reisleri aracılığıyla Müslüman halktan harp vergisi adı altında yiyecek malzeme temin ediliyordu. Bu grubun 3500 kadarı 31 Ekim 1914’te İran Azerbaycan’ına gönderilmişti. Geri kalan kısım ise Kağızman’da kalarak Türk-Rus sınırında faaliyet göstermeyi amaçlıyordu.⁵⁰

Oltu, Kars, Sarıkamış Ermenileri ile Trabzon’dan firar eden Ermenilerden 1500 kişilik atlı süvari çetesi kuruldu. Bunlardan 1000 kadarı Beyazıt taraflarına ulaşmak için Iğdır dolaylarına 500 kadarı da Erzurum-İspir bölgesinde faaliyet göstermek üzere Oltu’ya gitti. Kars, Sarıkamış ve Kağızman bölgelerinde teşkilat kurmakla görevlendirilen arasında meşhur Ermeni reislerinden Antranik, Bayburtlu

⁴⁸ ATASE, BDH, 2811.26.15.

⁴⁹ BOA, DH. ŞFR. 444/51-1-2.

⁵⁰ ATASE, BDH, 528.2061.001-003.

Arşak, Bitlisli Aram bulunuyordu. Türk ordusunun hal ve hareketlerinden devamlı olarak Rus ordusuna bilgi aktarmak için Trabzon, Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Sivas ve Kayseri’de birer casusluk merkezi kurulmuştu. Sınırdan geçirilen silah ve cephanenin fazla kısımları Sivas ve Kayseri’de depolanmıştı. Gerekli ateşli silah ve patlayıcı malzemenin sahil yoluyla Anadolu’ya sokulması ve ayaklanma çıkarılması için Batum’da bir icraat komitesi kurulmuştu. Bu komite amaçlarına ulaşmak için Karadeniz sahilinin Türk tarafında yaşayan Ermeni ve Rumlardan faydalanacaktı.⁵¹

III. Ordu Kumandanlığının dönem içersin de yaptığı tespite göre, Ermenilerden silahaltına alınacak erlerden Karadeniz sahili, Hopa, Erzurum, Hınıs ve Van’da yaşayanların bu çağrıya uymayıp Rusya’daki teşkilata katılmak için sınırın diğer tarafına geçtikleri tespit edilmişti. Türk-Rus anlaşmazlığının biran evvel alevlenmesi ve Rus askerlerine öncülük yapmak adına sınırda Hehas, Kötek, Micingird, Karakilise ve Gürcübulak Türk karakollarının karşısındaki görev yapan Rus postalarının yerlerine Ermeni çete devriyeleri yerleştirilmişti. Aynı dönemde sınır taburlarında ve sınıra yakın askeri birliklerde görev yapan Ermenilerin silahlarıyla birlikte firar edip Rusya’ya geçtikleri tespit edilmişti.⁵² Erzurum ve civarından ayrılmayan Ermeniler de boş durmuyor ihtilal çıkarmak için teşkilatçılık faaliyetleri yürütüyorlardı. Bazı bölgelerde yürütülen tahkikat neticesinde tüfek, revolver ve kama benzeri muhtelif cins ve adette ele geçirilen silahlar bunun en büyük kanıtıydı. Ele geçirilen silahların sahipleri Divan-ı Harbe sevk ediliyordu.⁵³

Sınır hattından gelen istihbarat bilgilerin neredeyse tamamı doğrudu. Ermeniler Tiflis’te, Osmanlı Ermenilerini Rus ordusuna kayıt etmek için merkezi bir asker alım bürosu kurmuşlardı. Bu girişim öncülüğünü Kafkasya’nın önde gelen Ermenice gazetesi *Mşak* ‘ın editörü Hampartsun Arakelyan ve Balkan savaşları sırasında Bulgar saflarında yer alan eski asker General Andranik Toros Ozanyan yapıyordu. Andranik’in 2 Ağustos 1914’te Tiflis’e ulaşmasının ardından Ermenilerin gönüllü askerliğe yazılmaları hızla artmaya başladı. Öyle ki çok geçmeden Ermeni gönüllüleri donatacak yeterli silah bulunmaz hale geldi. Bu durum

⁵¹ ATASE, BDH, 528.2061.001-003.

⁵² ATASE, BDH, 528.2061.004-006.

⁵³ BOA, DH. ŞFR. 443/103.

karşısında Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı General Yudenich* 31 Ağustos 1914'te Ştavka'daki Yanuşkeviç'ten 25 bin tüfek ve 12 milyon mermi talep etti. Bu talebin Osmanlı Devleti savaşa girmeden önce gönderilmesini de ayrıca talep ediyordu. Çünkü Türk-Rus sınırı üzerinde bu tarihte az sayıda kaçak geçiş yolu bulunuyordu ve savaşın başlamasıyla hepsi kapanacaktı.⁵⁴

Sınırdaki yaşanan olayların neredeyse hepsinin bir açıklaması vardı. Rusların Türkiye ile yapacakları savaştan bir takım beklentileri vardı. İkdâm gazetesinin 17 Ekim tarihli sayısında “*Rus Hülyası*” adıyla çıkan baş makalede görmek mümkündür: “*Prens Lazarof'un fikrine göre Şark Meselesi Rusya Boğaziçi'ni zabta geçirince Şark Meselesi kendi kendine hal olacaktır. Bu takdirde İstanbul bi-taraf şehir olurken, Ayasofya da kiliseye çevrilecektir. Çanakkale'de istihkâmlar yıkılarak boğazlar her devlete açılacaktı. Van'dan Trabzon'a Vilâyat-ı Şarkîye, Rusya'nın hâkimiyetinde muhtar bir idareye sahip olursa Ermeni Meselesi de hal edilmiş olur...*”⁵⁵

Ruslar, amaçlarına ulaşmak için orduları dışında ikinci bir güce daha güveniyorlardı ki, o da Ermeniler idi. İkdâm Gazetesi Başyazarı Ahmet Cevdet Bey'e göre; Ruslar, Vilâyat-ı Şarkîye'yi Ermenilere muhtariyet vermek için değil bizzat ilhak etmek için istiyorlardı. Emellerine ulaşmak için de Ermenileri uzun zamandan beri çeşitli yollarla iğfal ederek onları vasıta olarak kullanmayı planlıyorlardı. Balkan Savaşları sırasında Duma'da Ermeni meselesini gündeme getiren mebuslar muhtariyet veya ıslahatın aksine, Ermenileri kurtarmak adına vilayetlerin ilhakını savunuyorlardı. O günlerde Rus basını da Ermenilerin mutluluğuna zemin hazırlayacağı iddiasıyla ilhak lehinde yayınlar yapıyorlardı.

* Nikolai Nikolayevich Yudenich (1862/1933) ; 1887'de Rus ordusunda göreve başlayan Yudenich 1904-1905 Rus-Japon Savaşı'nda ilk savaş tecrübesini yaşadı. 1913'te Rus Kafkas Ordusu Kurmay Başkanı oldu. Sarıkamış'ta gösterdiği başarı üzerine Rus Kafkas Ordusu Komutanı oldu. 1917'de Bolşeviklere karşı gelerek askeri hayatının geri kalanında Bolşeviklerle mücadele etti. Kuzeybatıdaki Beyaz Orduya komuta etti. Kızıl Orduya karşı başarısız olunca 1920'de Fransa'ya kaçtı ve orada öldü. Hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bknz; *Shishov Aleksey Vasil'yevich, Yudenich: General Suvorovskoy Shkoly. Veche 2004*

⁵⁴ Sean McMeekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, Çev: Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2003, s. 189.

⁵⁵ *İkdâm*, 4 Teşrin-i Evvel 1330/ 17 Ekim 1914, No:6342.

Ahmet Cevdet, Rusların geçmişte yaptıkları göz önünde bulundurularak Osmanlı Hükümeti'nden gerekli önlemleri alması gerektiğini vurguluyordu.⁵⁶

Kafkas Cephesi'nde savaşın başlaması her ne kadar Kasım ayının ilk günleri şeklinde kabul edilse de aslında daha önceki zamanlarda sınırda birtakım çarpışmalar yaşanmıştı. İki komşu ülke arasında normal zamanlarda olağan kabul edilmeyen bu tür hadiselerin temel sebebi Rusya'nın sınır bölgesindeki ahaliyi tedirgin etme çabalarından başka bir şey değildi.

8 Eylül 1914'te sınır hattında ilk çatışma yaşandı. Beyazıt mıntıkasının sınır hattında 40-50 kadar Rus askeri, Türk postalarının ihtarını dinlemeyerek hududu geçmeye çalıştı. Çıkan çatışmada bir Türk askeri şehit oldu. 22 Eylül'de öğleden sonra Ruslar yaklaşık bir tabur kuvvetle Çiçekli üzerinden Eleşkirt taburuna bağlı bölgeden hududun bir buçuk kilometre kadar içlerine girdi. Bunun üzerine Türk devriyeleri Karaçul'a çekildi. Postalar civar köy ahali ile takviye edildikten sonra bir buçuk saat süren müsademe neticesinde Ruslar sınırın öte tarafına atıldı. 26 Eylül'de 300 kadar Rus Kazak askeri yaya olarak Çiçekli mevkiinden itibaren üç bin metrelik bir cephe üzerinde devriye ve postalara ateş açtı. Öğle saatlerinden akşama kadar devam eden çatışmalarda bir Türk askeri şehit, asker ve ahaliden sekiz yaralı vardı. 28 Eylül'de Ruslar daha önceden derdest edilmiş olan Rus topçu zabitanı geri almak maksadıyla Masrık kordonunu* bastı. Kordonda asker bulunmadığından Ruslar geri çekildi. Aynı tarihte akşam saatlerinde Rusya'nın Fıraktın adından yedizi köyünden Celali aşiretine mensup iki bin kişi Türk tarafına geçtiği için Türk devriyeleri ile bu grup arasında silahlı çatışma yaşandı. 4 Ekim'de Balıklı Göl kenarındaki köylere giren Rus çeteleri hayvanları beraberinde götürürken Türk devriyeleri ile aralarında çatışma çıktı. Ruslar bölgeden uzaklaştırılırken hayvanlarında bir miktarı kurtarıldı. Çatışmada iki şehit, üçte yaralı vardı. 6 Ekim'de Dördüncü Hudut Mıntıkasında, milis erlerden birkaç kişi Ruslara ait hayvanları gasp edip Türk tarafına doğru hareket edince silahlı Rus birlikleri de peşlerine düştü. Hudut üzerindeki Kompur Köyü civarında yaşanan çatışmada milislerden ikisi maktul olurken diğeri de yaralı kurtuldu. Milis erler yanlarında 19 katır, 2 at ve 60

⁵⁶ **İkdam**, 4 Teşrin-i Evvel 1330/ 17 Ekim 1914, No:6342.

* Üçüncü Ordu mıntıkasında Rus ve İran hudutlarındaki posta mevkilerine "Kordon" adı verilmekteydi.

koyun getirdiler. 21 Ekim tarihinde yine milisler Rusya'nın Sıtağan karyesindeki hayvanları Türk tarafına kaçırmaya çalışmaları sonucunda 300 kadar Rus süvarisi sınırı geçerek Türk devriyeleriyle çatışmaya girdi. Müsademenin sonucunda bir asker şehit olurken, Ruslar on beş ölü bırakarak geri çekildi. Milisler yanlarında yüz elli koyun ile iki esir de esir getirmişlerdi.⁵⁷

Ermeni faaliyetlerinin çok ciddi bir aşamaya gelmesi üzerine savaşın başlamasından bir gün önce Dâhiliye Nezareti Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Mamûratülaziz, Diyarbakır ve Musul Vilayetlerini şark vilayetlerinde sayıları oldukça çok miktarda olan Ermenilerin talim ve terbiyeleri ile ilgilenen yabancı müesseselerde görev yapan memurlara karşı alınacak tedbirler için uyardı. Buna göre icra edilecek askeri faaliyetlerden haberdar olup, bunları düşmana haber verebilecekleri gerekçesiyle bir savaş durumunda bunların savaş bölgesinden uzak mahallere gönderilmeleri ve oralarda ikamete mecbur edilmeleri düşünülmekteydi. Konuyla ilgili vilayet dâhilindeki yabancı müesseseler ve memurların ikamet ile miktarları hakkında bilgi istenilmekteydi.⁵⁸

Rus İmparatoru II. Nikolay'ın 1914 yılının sonlarında Fransız Elçisi Moris Poleolog ile görüşmesinde sarf ettiği sözler Ermenilere verilen değeri ve Anadolu için yapılan Rus planını göstermesi açısından oldukça önemlidir. “...eğer Küçük Asya Türklerin boyunduruğuna bırakılmaktansa Ermenilere verilmelidir. Bundan sonra himayemize alırsınız veya almazsınız? Bu Ermenilere bağlı olacak. Buna karşın en kötü ihtimal onlar için özerklik düzenlenecek ve sonunda ülkem için boğazlara doğru giden yolu özgürce temin etmeliyim. Bu idealler tam olarak gelecek perspektifle olacağına inanıyorum. Lakin bundan iki sonuca varabiliriz;

1. Türkiye Avrupa'dan kovulmalı,

2. İstanbul sonunda bağımsız bir şehir olarak ortaya çıkacaktır. Ama Müslümanların kutsal yerleri ve mezarları korunmalı. Güney Trakya ve Lidya bölgesi Bulgarlara verilmeli. Bu toprakların bir kısmı ve İstanbul'un çevre bölgeleri

⁵⁷ **Mecmua-i Askeriye**, Sayı:8, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1335, s. 289-291.

⁵⁸ **BOA**, DH. ŞFR. 46/119.

Ruslara verilmelidir.”⁵⁹

2.3. Kafkas Cephesinde Tarafların Askeri Kuvvetleri

2.3.1. Rus Kuvvetleri

1880’den sonra Rus Genelkurmay Başkanlığı askeri yığınaklarını Kafkasya’dan ziyade imparatorluğun batı sınırına yapmaya başladı. Bu tarihlerde askeri birliklerin konuş yerleri yeniden düzenlendi. Barış döneminde kuvvetlerin çoğu batı eyaletlerine kaydırıldı. Kafkasya’da sadece her biri iki piyade tümeninden oluşan iki kolordu (Kafkasya bombacıları, 20, 21 ve 29. Tümenler) bırakıldı. 38. , 40. ve 41. Tümenler Kafkasya kökenli olmasına rağmen Rusya’nın Avrupa sınırına götürüldü. 1900’lerin hemen başında iki yeni Kafkas tümeni olan 51. ve 52. Tümenler kurularak 3. Kafkas Kolordusu ile birleştirildi. 1910-1912 yıllarından sonra 2. Kafkas Kolordusu (Kafkasya Bombacı Tümeni ve 51. Tümen) ile 3. Kafkas Kolordusu (21. ve 22. Tümenler) batı sınırına gönderildi.⁶⁰

Ekim 1914’e gelindiğinde Rus Kafkas Ordusu yeterince kuvvetliydi. 1. Kafkas Kolordusu 39. ve 20. Piyade Tümenlerinden, 2. Kafkas Kolordusu ise 1. Kuban Plaston Tugayı ve topçuları ile birlikte 1. Kafkas Kazak Tümeni’nden kurulmuştu. 2. Türkistan Kolordusunun kuruluşunda 4. ve 5. Türkistan Piyade Tugayları ile Sibirya ve Hazar Kazak Tugayları ve topçu birlikleri yer alıyordu. Bu kolordular dışında 66. Piyade Tümeni, 2. ve 3. Kuban Plaston Tugayları, 2. ve 4. Kafkas Kazak Tümenleri ve ayrıca iki Kazak alayı bulunuyordu. Bunlar dışında dört istihkâm taburu ile seçme erlerden kurulu beş hudut muhafaza taburu vardı. Rus Kafkas Ordusu’nun bütün kuvveti 100 tabur, 117 sotni bölük ve 256 toptan ibaretti. Birliklerin çoğu barış kuruluşundaki kuvvetlerinden %25-30 daha fazla askere sahipti. Kuban ve Türkistan taburları nadiren 800 kişiyi aşmaktaydılar. Tabur başına 1000 kişi kabul edildiği takdirde Rusların cephede 100.000 asker ile 15.000 süvarisi vardı. Bunun dışında geri hizmetlerde kullanılacak 150.000 kişilik mahalli ihtiyat kuvvetleri de 1 Eylül 1914 itibariyle ordu saflarındaki yerlerini almışlardı. Türk-Rus

⁵⁹ Giorgi Jujunashvili, “*Sarıkamış Harekâtında Gürcüler*”, Çeviren: Maia Meskhidze, **Şehadetin Adı: Sarıkamış**, Özel Sayı, Yıl:4, Sayı:4, İzmir 2011, s.10.

⁶⁰ Allen, Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.208-209.

düşmanlığının başlaması üzerine dört tane *Druzhiny** adı altında Ermeni gönüllü birlikleri kurulmuştu. Bunu takip eden süreçte Gürcülerden de iki gönüllü birlik kuruldu.⁶¹

Rusya'nın Kafkasya Bölgesi Başkomutanı yaşlı vekil Kont Vorontsov-Daşkov'du. Daşkov'un askeri bilgisi az olduğu gibi sağlık durumu da bozuktu. Askerlik konusunda yardımcısı olan (geçmişte genelkurmay ana kısım müdürü) General Mislayevsky tarafından Rus Kafkas Ordusu yönetiliyordu. Ordunun Kurmay Başkanı General Yudenich'ti. Yudenich Kafkasya bölgesini çok iyi tanıyan askeri meziyetleri yüksek bir kişilikti.⁶²

Kafkas Askeri Bölgesi'nin askeri kuruluşundaki birliklerin birçoğunun Avusturya-Macaristan ve Almanya cephelerine gönderilmesine rağmen Transkafkasya'nın emniyetinin sağlanmasının Türk topraklarına saldırı yaparak sağlanabilirliği düşüncesiyle Ruslar, Türk topraklarına karşı aktif bir harekâta geçmeye karar verdi.⁶³

Ekim 1914 itibariyle Kafkas Cephesi'nde bulunan Rus askeri birliklerinin ne arabaları nede dağcılık donanımları tam teşekküllü değildi. Sadece dağ topları için tekerler monte edilmişti. Dağlık arazilerde yapılacak askeri operasyonlar için askerlerin eğitimleri de yeterli değildi. Barış zamanında yapılan askeri manevralar genellikle geniş vadi tabalarında yapılmıştı. Birliklere verilen eğitimlerde Rus-Japon savaşının deneyimi kabul edildiğinden yalnızca üst düzey komutanlar dağlık arazi için eğitimliydi. İletişim aksamı sadece ova bölgeleri için kullanılabilecek standartta inşa edilmişti. Dağlık araziler için yetersizdi. Telsiz (radyo) iletişimi sadece büyük merkezler arasında vardı. İletişim konusundaki yetersizlik savaşlarda birliklerin yönlendirilmesi konusunda olumsuz etkiler yaptı. Ordu mühendisliğine de gerek önem verilmemişti. Yalnızca yerleşik pozisyonlar için siper inşaatları yapılmıştı. Topçular için hazırlanan hendekler topraktan yapıldığından ağır kayıplara neden olabiliyordu. Kış aylarında yapılacak savaşlar için hazırlıklar tam değildi. Kayak

* Druzhia/Druzhiny kelimesinin manası "arkadaşlık" tır. Askeri olarak 1000 kişilik komandolar olarak kabul edilebilir.

⁶¹ Allen, Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.224-225.

⁶² Anton Antonovich Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV, Moskva 1994*, s.126-127.

⁶³ Andrey Medardovich Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna, Poligon 2002*, s.374.

malzemeleri mevcut değildi. Bu malzemenin olmasının kış operasyonlarına önemli bir katkısı olabilirdi.⁶⁴

Rus Kafkas Ordusu'nun yol ve taşıma araçları bakımından Türk ordusuna karşı tartışmasız bir üstünlüğü bulunuyordu. 1877-78 Türk-Rus Harbi neticesinde ele geçirdikleri bölgede inşa ettikleri demiryolu ve çok sayıdaki karayolu ile ordunun iâşesinin temini konusunda herhangi bir sıkıntı yaşamayacaklardı. Savaş boyunca bölge valiliği ve ordu merkezinin bulunduğu Tiflis'ten demiryolu bağlantısı ile Sarıkamış'a kadar ordunun ikmalî rahatlıkla yapılabilirdi. Sarıkamış'a kadar olan bölgeye yiyecek, cephane, elbise ve diğer malzemeler demiryolu ile sevk edilirken burada depolanıyordu. Bu noktadan sonra sınıra kadar uzanan şoseler vasıtasıyla ikmal malzemeleri araba kolları ile birliklere ulaştırılıyordu.⁶⁵

Kafkasya bölgesindeki Rus ordusunun üçte ikisi ağustos ayında Batı cephesine gönderildiğinde Transkafkasya'da sadece bölgenin 66. piyade tümeni ile güçlendirilmiş General Berhman'ın 1. Kafkas Kolordusu (20. ve 39. piyade tümenleri) kalmaktaydı. İran'da 2. Kafkas Avcı Taburu bulunmaktaydı. Bu belirtilen bölümlere yaya olarak görev yapan keşifçi ve avcı tugayları, 3 ½ atlı tümeni ve sınır muhafızları tugayı eklemek gerekiyordu. Eylül ayında fazla muharip gücü olmayan 2. Türkistan Kolordusu cepheye gönderilmişti. Kolordu Komutanı olan General Leşe ile beraber seferberlik boyunca güney batı cephesinde görev yapacaktı.⁶⁶

Ekim ayı ortasında savaş hareketleri başlangıcına doğru Rus Kafkas kuvvetleri Karadeniz'den itibaren İran'a kadar 600 millik uzunluktaki cephede beş grup üzerinde yerleşmişti. Bu gruplar ve konuşları şu şekildeydi;

1. Batum'u koruyan General Elşin tarafından yönetilen sahil kenarındaki karışık bileşimli grup; 264. Piyade Alayı, 66. Tümen'in 1. Kuban Plaston Tugayı'nın bir kısmı, sekiz toplu beş tabur, Sınır muhafızlarının bir buçuk taburu, 3. Kuban Plaston Tugayı'nın altı taburu Karadeniz kıyısı boyunca dizilmişti.

2. Kars'tan itibaren Erzurum'a kadar dolambaçlı yolları koruyan General İstomin tarafından yönetilen Oltu Grubu (Kafkas Kolordusunun I. taburu); 39.

⁶⁴ N. Korsun, *Sarykamyskaya Operatsiya*, Voenizdat NKO SSSR, Moskva 1937, s. 14-15.

⁶⁵ Tuncay Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Ankara 1999, s.132.

⁶⁶ Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.127.

Piyade Tümeni, 20. Piyade Tümeni'nin bir tugayı, beş taburlu 1. Kuban Plaston Tugayı, yirmi bir taburlu 1. Kafkas Kazak Tümeni, otuz altı sotni ile obüsler dâhil 96 top.

3. Sarıkamış'tan Erzurum'a gidilen kestirme yolda General Berhman tarafından yönetilen ana kuvvetler ya da diğer bir ifadeyle Sarıkamış Grubu (1. Kafkas Kolordusu); 20. Piyade Tümeni'nin bir tugayı, bir Kazak alayı, sekiz tabur atlı sotni bölüğü, yirmi dört top.

4. Beyazıt yönünde ana kuvvetleri koruyan General Oganovskiy tarafından yönetilen Erivan Grubu (66. tümenin taburu); 2. Kuban Plaston Tugayı, 2. Kafkas Kazak Tümeni, Hazar Kazak Tugayı, on dört tabur, otuz altı sotni, elli iki top.

5. Kuzey İran'da ve Musul istikametinde faaliyet gösteren General Çernozubov tarafından yönetilen Azeri Grubu bulunurken, 2. Türkistan Kolordusu ve Kars Garnizonu (3. Kafkas Avcı Taburu) Rus Kafkas Ordusu'nun ihtiyatı olarak tutulmaktaydı. Bu birliklerin dışında Kars Garnizonu 263. Piyade Alayı'ndan oluşuyordu. Cephede bulunan genel yedek birlikler ise 2. Türkistan Kolordusu, Sibirya Kazak Tugayı, yirmi tabur, on iki sotni ve 46 toptan oluşuyordu.⁶⁷

Savaş planı düşmanın saldırısına karşı aktif bir şekilde gerçekleştirilecek Kafkasya'nın savunması olarak tasarlanmıştı. Kafkas Ordusunun yetersiz sayısından dolayı geniş bir saldırı operasyonu hakkında düşünmeye bile gerek yoktu. Rusların genel savaş planları üç seçeneği göre hazırlanmıştı, planlar şu şekilde sıralanıyordu;

1. Sadece Türkiye ile savaş durumunda Kafkas Ordusuna üç Kafkas kolordusundan daha başka Odesa ve Kazan askeri bölgelerinden 4-5 Avrupa kolordusu eklenecekti. Bu ihtimalin gerçekleşmesi durumunda savaşta sürekli taarruz planı tatbik edilecekti.

2. Türkiye ile aynı zaman Almanya ve Avusturya Macaristan taraflarıyla savaşa katıldığı durumda Kafkasya da 1. ve 2. Kafkas Kolorduları kalacaktı. Bu

⁶⁷ Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.128. ; Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, s.374-375.

durumda 3. Kafkas Kolordusu batıya gönderilecekti. Bu olasılık dâhilinde Kafkas Ordusu stratejik bir savunma yapacaktı.

3. Türkiye'nin tarafsız kalması durumunda, Kafkasya da sadece 1. Kafkas Kolordusu bırakılacaktı. Bu kolorduda savaşın seyrine göre daha sonra Batı Cephesine sevk edilecekti.⁶⁸

Rusların Kafkasya için geliştirdikleri savaş senaryolarından ikincisi gerçekleşti. Bu durumda Kafkasya'da bulunan askeri birliklere aşağıdaki görev ve emirler verildi;

a. Transkafkasya ve Avrupa tarafındaki Rusya'nın iki ana iletişim yolunu yani Bakü – Vladikavkaz demir yolu ve Gürcistanlı Tiflis– Vladikavkaz ana yolunu korumak,

b. Önemli bir sanayi merkezi olan Bakü'yü savunmak ve Kafkasya'da Türk kuvvetlerinin ortaya çıkmasını önlemek,

Hedeflenen görevlerin yerine getirilmesi için Rus askeri birlikleri Türkiye sınırından içlere girip, Türklerin ileri karakollarını mağlup ederek işgal edilecek sınır bölgelerindeki dağ mevziilerinde savunma yapmak için emir aldılar.⁶⁹

2.3.2. Türk Kuvvetleri

Harbiye Nazırı ve Genelkurmay Başkanı Enver Paşa'nın isteği üzerine Alman Askeri Heyeti Kurmay Başkanı Bronsart Paşa tarafından hazırlanan 7 Haziran 1914 tarihli sefer planına göre III. Ordu; IX, X ve XI. Kolordulardan oluşuyordu.⁷⁰

Seferberlik ilan edildiği tarihte III. Ordu Müfettiş Vekili, X. Kolordu Komutanı Ziya Paşa idi. 4 Ağustos 1914'te Başkomutanlık Vekâletinden verilen emirle III. Ordu Müfettişliği, III. Ordu Komutanlığına çevrildi. Ayrıca emirde Sivas'ta bulunan ordu müfettişliğinin bundan sonra kuruluşunu Erzincan'da

⁶⁸ Kersnovskiy, *İstoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.128. ; Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.20

⁶⁹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.20.

⁷⁰ Genelkurmay Başkanlığı, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt:1, Ankara 1993, s.75-76

tamamlayacağı bildirildi. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa İstanbul'da bulunduğundan yerine X. Kolordu Komutanı Ziya Paşa vekâlet ediyordu. Alman Yarbay Guze'de III. Ordu Kurmay Başkanı idi. Yarbay Guze tarafından yapılan teklifte ordu karargâhının Erzurum'a alınması gündeme geldi, teklifi değerlendiren Başkumandanlık Vekâleti 8 Ağustos'ta karargâh merkezinin Erzurum' naklini ve Hasan İzzet Paşa gelene kadar III. Ordu'ya Ahmet Fevzi Paşa'nın vekâlet etmesine karar verdi.⁷¹

2 Ağustos 1914 tarihli seferberlik emrine göre, III. Ordu; XIII. Kolordu (37. Tümen), IX. Kolordu (17, 28 ve 33. Tümenler), 2. Nizamiye Süvari Tümeni, ihtiyat süvari tümenleri, jandarma ve hudut birliklerinden oluşuyordu. III. Ordu'nun görevi Rus birliklerinin ilerlemesini engelleyerek olası bir geri çekilmeye taarruz etmektir.⁷² Muharebeler başlamadan hemen önce ordunun kuruluşunda bir takım değişiklikler yapıldı. Yeni kuruluşa göre cephede X. ve XI. Kolordular, XIII. Kolordu (37. Tümen) Van Seyyar Jandarma Tümeni, Van İhtiyat Süvari Tugayı, 2. Nizamiye Süvari Tümeni, İhtiyat Süvari Tümeni, İhtiyat Süvari Kolordusu (1, 2, 3 ve 4. İhtiyat Süvari Tümenleri), Erzurum Müstahkem Mevkii birlikleri görev yapacaktı.⁷³

Ordunun toplanması esnasında hudutların korunması görevi hudut ve jandarma taburlarına ve ihtiyat süvari tümenlerine verilmişti. Hudut bölgesinde bulunan 16 hudut bölüğü tabur seviyesine çıkarıldı. Hudut mıntıkası şu şekilde taksim edilmişti;

- 1- Bayezid mıntıkası (Üç tabur ve bir ihtiyat Süvari alayı)
- 2- Karaköse mıntıkası (Üç tabur ve bir ihtiyat Süvari alayı)
- 3- Köprüköy mıntıkası (Üç tabur ve bir ihtiyat Süvari alayı)
- 4- Kaleboğazı mıntıkası (Üç tabur ve iki Süvari alayı)
- 5- Çoruh mıntıkası (Üç hudut taburu)

⁷¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.39.

⁷² Fevzi Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar), Ankara 1936, s.23-24

⁷³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.39-40.

6- Deniz mıntıkası (Bir hudut taburu ve Trabzon Jandarması)

Normal şartlarda bir ayda bitirilmesi gereken seferberlik 42 ila 52 günde tamamlanabildi. XI. Kolordu'nun bulunduğu bölgede Ermeni ve Kürtlerin çoğunlukta bulunmasından dolayı seferberliğe icap etmeyenler ve firar edenler yüzünden daha fazla gecikti ve bu kolordu seferi kadrosunu tam manasıyla tamamlayamadı. Kolordu eğitim, elbise ve teçhizat konusunda da kötü bir durumdaydı.⁷⁴

X. Kolordu bölgesinin kaynakları dikkate alındığında seferberliğinin tamamını 29 günde tamamlayacağı düşünülüyordu. Bu kolordunun seferberliğine barış döneminde başlanmasına rağmen tahmin edilen sürede tamamlanamadı. 30. Piyade Tümeni seferberliğini ancak 42 günde tamamlayabildi.⁷⁵

Bağdat'tan cephe bölgesine yürüyüşte olan XIII. Kolordu karargâhıyla, süvari alayı ve 37. Piyade Tümeni'nin elbise ve teçhizat noktasında ciddi eksiklikleri vardı. Birliklerin eğitim ve disiplinleri de çok zayıftı. İklim itibariyle sıcak memleketlerden olan askerlerin bölgenin hava şartlarına uyum sağlayamaması ciddi sıkıntılara neden olabiliyordu.⁷⁶

İhtiyat Süvari Tümenleri Kürt aşiret beylerinin idaresinde modern askeri eğitimden yoksun durumdaydılar. Bölgesel kıyafetleri ve kendi atlarıyla orduya katılan birlikler makineli tüfek ve topa da sahip değildi. Elleri eski tip büyük çaplı mavzerler ve martinler vardı. 6 Ağustos 1914'te Doğu Anadolu'daki İhtiyat süvari tümenlerinin tamamı III. Ordu Komutanlığı emrine verildi.⁷⁷ 12 Eylül 1914'te herhangi bir suçtan dolayı hapisanelerde tutuklu veya firarda olan aşiret reislerinden kendilerinden hareket-i askeriyede istifade edilebilecek nüfuz sahibi kişiler af edildiler.⁷⁸

Seyyar Jandarma Birlikleri savaş sırasında hem sahra jandarması görevini yürütmek hem de orduya yardımcı olmak için kurularak cephelere gönderilmişti.

⁷⁴ Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)**, s.25.

⁷⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.78.

⁷⁶ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik**, Ankara 1985, s.153-154.

⁷⁷ BOA, DH. ŞFR. 44/24.

⁷⁸ BOA, DH. ŞFR. 44/224.

Jandarma içerisinde meydana gelecek açıklık ise yedek askerlerle kapatılacaktı. Jandarma Seferberlik Talimatı gereğince IX. Kolordu bölgesinde sekiz, X. Kolordu bölgesinde beş, XI. Kolordu bölgesinde ise on iki olmak üzere toplamda yirmi beş Seyyar Jandarma Taburu kuruldu. Taburlar dörder bölüklü ve biner mevcutlu olacaktı. Erzurum Seyyar Jandarma Taburu Gez-Topalak-Ağzıaçık tabyalarının olduğu bölgede konuşlandı.⁷⁹

III. Ordu bölgesinde ciddi sıkıntılar vardı. Teçhizat ve elbise ile seferi tertibe göre topçu cephanesi ve tüfeği eksikti. Muharebe sahasında sıhhiye teşkilatı çok zayıftı. Ordu birliklerinin elinde bulunan iki yüz bin ölçekli haritalar yeterli değildi. Yolların ve taşıma araçlarının yetersizliği yüzünden iaşe eksikliği savaş başlamadan önce baş gösteriyordu. Yetersiz yollardan dolayı Elazığ'dan Erzurum'a getirilmesi gereken sahra topları ancak Sivas üzerinden getirilebiliyordu. Uzakta olan birliklerin ordu karargâh merkezi olan Erzurum'a ulaşması çok zaman alıyordu. Elazığ'da bulunan 18. Tümen 25 günde, Viranşehir'de bulunan Dördüncü İhtiyat Tümeni 23 günde, Bağdat'tan gelen 37. Tümen Hınıs'a kadar olan yolu 68 günde kat edebildi. Rus Ordusu'na karşı III. Ordu'nun Erzurum'da daha seri ve hızlı bir şekilde toplanmasına imkân yoktu.⁸⁰

9 Ekim 1914 itibariyle III. Ordu birliklerinin konuşu şu şekildeydi;

IX. Kolordu: 28. ve 29. Tümenler Erzurum'un batısındaki ovada, 17. Tümen İspir'in 20 km güneyinde, XI. Kolordu: 18. ve 34. Tümenlerle Hasankale civarında, 33. Tümen Tutak'ta. XIII. Kolordu: 18 Ekim'de Kolbaşıyla Muş'a ulaşacaktı. Çeşitli yürüyüş unsurlarının en gerideki kolu Cizre'de bulunuyordu.

İhtiyat Süvari Kolordusu: 1. ve 4. Tümenleriyle Köprüköy-Velibaba bölgesinde, 2. İhtiyat Süvari Tümeni Karaköse'de, 3. İhtiyat Süvari Tümeni Diyadin civarında. Savaşın hemen başında, 1 Kasım 1914 tarihi itibariyle III. Ordu şu birliklerden oluşuyordu;

IX. Kolordu (17. 28. ve 29. Tümenler),

⁷⁹ İsmail Eyyüpoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881/2-1962)**, Erzurum 2009, s.53.

⁸⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.51-55.

X. Kolordu (30. 31. ve 32. Tümenler),

XI. Kolordu (18. 33. ve 34. Tümenler),

XIII. Kolordu (37. Tümen),

Bu kolordular dışında cephede Erzurum Müstahkem Mevkii, 2. Nizamiye Süvari Tümeni, İhtiyat Süvari Tümenleri (1-4), Van Bağımsız Süvari Tugayı, Erzurum ve Van Seyyar Jandarma Tümenleri bulunuyordu.⁸¹

Başkomutanlık ve Alman askeri heyeti tarafından hazırlanan harp planlarına göre savaşın başlanması için en uygun zamanın 1915 ilkbaharı olduğu kabul ediliyordu. Bu konu üzerinde yapılan mütalaalarda Enver ve Bronsart Paşalar fikir birliğindeydiler. Fakat Alman etkisi altında kalan Osmanlı idarecileri Enver, Talat ve Cemal Paşalar tüm gerçekliğine rağmen Almanya ve Avusturya planlarına sadık kaldılar. Enver Paşa, Bronsart Paşa'nın 20 Ekim 1914 tarihli planına göre hemen savaşa girmeyi kabul etti. Hazırlanan plan Alman Genelkurmay Başkanı General Moltke'ye 21 Ekim 1914'te Bronsart Paşa tarafından gönderildi. Plana göre, Donanma savaş ilan etmeden önce Karadeniz'deki Rus Donanması'nı basarak deniz hâkimiyeti kazanacaktı. Savaş ilanından sonra padişah müttefiklerin düşmanlarına Harb-i Mukaddes ilan edecekti. Kafkas sınırındaki Türk kuvvetleri bölgedeki Rus ordusunu işgal edecekti. İşte Bronsart Paşa tarafından hazırlanan ve Almanya tarafından kabul edilen proje ile Osmanlı Devleti'nin savaşa nasıl ve ne şekilde gireceği kesinleşti. Savaş için hazırlanan bu projede de açıkça görüldüğü üzere Osmanlı Devleti kesin hatlarıyla çizilmiş, tüm tetkikleri yapılmış bir savaş planından ziyade Almanlarının arzularına ve siyasi zümrenin İran ve Turanı istila emellerine hizmet etmek amacıyla perakende emirlerle hazırlanan bir planla savaşa girdi.⁸²

21 Eylül 1914'te kadar Rus tarafından alınan haberlerde Kafkas ordusunun kısmen batı sınırına sevk edildiği bildiriliyordu. Kafkasya'da bulunan Rus birlikleri 100 bin civarında tahmin ediliyordu. 30-40 bin kişilik bir ordu Batum ile Erivan arasında iken bu sayıdan daha fazlası Sarıkamış ile Karaorgan arasındaydı. Ayrıca Ruslar, Kars ve Batum'un tahkimatına devam ediyordu. Karargâh tarafından III.

⁸¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.40.

⁸² Emekli Miralay Baki, **Büyükharpte Kafkas Cephesi Methal: Teşkilat, Seferolma, Tecemmü, Harp İlanına Kadar**, Cilt:1, İstanbul 1933, s.93-95.

Ordu'ya verilen emirde Kars-Sarıkamış arasında bulunan Rus kuvvetlerinin mağlup edilmeden Ardahan ve Batum istikametinde taarruz hareketi yapılmasının imkânsız olduğu bildirildi. Bu yüzden ilk taarruz istikameti olarak Sarıkamış ile Kars hattı belirlendi. Bunun için;

IX. Kolordu ve 2. Süvari Tümeni Oltu istikametinde,

XI. Kolordu 18. ve 34. Tümenler ile iki ihtiyat süvari tümeni Erzurum-Sarıkamış istikametinde,

33. Tümen ile 2. İhtiyat Süvari Fırkası Toprak Kale istikametlerinde ilerleyecek ve diğer birlikler mevcut pozisyonları koruyacaklardı. Ordu tarafından aynı gün verilen ikinci bir emirle; 17. Tümen (sahra topçu taburu hariç), İspir ve 17. km güneyindeki Akpınar civarına, Sahra topçu taburu ile 29. Tümen Erzincan'dan Erzurum'a, XI. Kolordu Hasankale civarına gönderildi. 33. Tümen'e Tutak istikametinde yürüme emri verildi. 2. Süvari Tümeni Erzurum ile Ahurcuk arasında toplanmak ve Hasankale'de ki 74. Alay, XI. Kolordu'nun muvasalatından sonra Erzurum'a çekilme emri aldı.⁸³

22 Ekim'de tüm birliklere verilen emirde Rusların taarruzunda bütün kuvvetler Erzurum civarına toplanacak, kuvvetlerin bir kısmıyla Erzurum'un doğusunda Höyükler-Uzunahmet civarındaki mevziilerde düşman durdurulmaya çalışılacak, dağınık şekilde ilerleyen düşman birliklerinin, asıl kuvvetlerinin olduğu kollara taarruz edilecekti. 25 Ekim'de karargâhtan III. Ordu'ya verilen emirde savaşın Erzurum-Hasankale-Sarıkamış hattında cereyan edeceği için birliklerin toplu halde bulunması ve diğer istikametlere de kuvvet sevk etmek gerekirse asli kuvvetlerden ziyade sınır birliklerinin kullanılması gerektiği bildirildi.⁸⁴

XI. Kolordu'ya verilen ilk emir Rusların kuvvetli piyadeleri tarafından sınırı tecavüz edilirse emir beklemeksizin tüm birlikle Höyükler mevziine doğru çekilecek şeklindeydi. Fakat bu emir tamamen büyük bir sevk ve idare hatasıydı. Çünkü müdafaa pozisyonunda bekleyen kolordunun geriye çekilmesine neden olabilirdi. İkinci olarak emirde belirtilen kuvvetli piyade kavramındaki kısas belli değildi.

⁸³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.84-85.

⁸⁴ Feridun, Büyük Harb Türk Cepheleri, s.76-80.

Savaş başladığı zaman geriye doğru yapılacak çekilme hareketi maddi ve manevi olarak olumsuz tesirler yapabiliyordu.⁸⁵

III. Ordu'nun ihtiyacı olan iaşe malzemelerinin sağlanması konusunda Harbiye Nezareti bünyesinde yer alan Levazımât-ı Umûmiye Dairesi sorumluydu. Fakat ilgili dairenin emri altında yeteri derecede nakliye araçları ile yeterli kadrolar bulunmadığından bu görev Dâhiliye Nezareti'nin koordinatörlüğünde vilayetler tarafından yerine getirilecekti. Bunun içinde halka ait olan araçlar kullanılacaktı. Seferberliğin uygulanması sırasında en büyük sıkıntı bu alanda yaşandı. Alman İslah Heyeti'nin göreve başlamasının ardından kısa bir süre içerisinde Alman tipi ulaştırma sisteminin kurulması mümkün olmamıştı.⁸⁶

III. Ordu'nun ikmal ve iaşesinin temini ile taşınması vilayetlerin üzerine yüklenmişti. Ordunun menzil bölgesi ise Samsun-Sivas-Musul hattının doğusu olarak kararlaştırılmıştı. Vilayetler tarafından toplanan iaşe malzemeleri hamal kolları, yük hayvanları ve kısmen de motorlu taşıtlarla Erzurum'a ulaştırılıyordu. Ulaştırma esnasında Trabzon-Erzurum ve Ulukışla-Sivas-Erzurum menzil hatları bu alanda kullanılan en önemli yollardı.⁸⁷

2.3.3. Kuvvetlerin Karşılaştırılması

Cephe bölgesinde tarafların kuvvetlerinin karşılaştırması aşağıdaki tabloda ki şekildeydi;

Tablo 2.1: Kuvvet Karşılaştırması

Taraflar	Operasyonun Yönü									
	Batum		Oltu		Erzurum		Eleşkirt		Erivan	
	Ceph e km ²	1 km ² 'de tabur sayısı	Ceph e km ²	1 km ² de tabur sayısı	Ceph e km ²	1 km ² de tabur sayısı	Cephe km ²	1 km ² de tabur sayısı	Ceph e km ²	1 km ² de tabur sayısı

⁸⁵ Emekli Miralay Baki, **Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış'a [Hariç] Kadar**, Cilt:2, İstanbul 1933, s.10.

⁸⁶ Ögün, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, s.121-122.

⁸⁷ Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nin ikmal, lojistik ve menzil faaliyetleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz; Ögün, **Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği**, s.126-130.

Ruslar	120	0,05	75	0,1	75	0,5 – 0,8 ¹	90	0,06	70	0,3
Türkler	-	0,05	-	0,1	-	0,5 – 0,7 ²	-	0,1	-	Sınır Muhafızları ve Kürtler

1. Yedek kuvvetler dahil.

2. XI. Kolordunun 33. Piyade Tümeni ve XIII. Kolordu'nun 37. Piyade Tümeni dahil.

Stratejik dağılım dikkate alındığında cephenin en önemli bölgesi olan Erzurum civarında, Türk ve Rus kuvvetlerinin operasyonel güç yoğunluğu cephesinin her bir kilometrelik alanı için 0,5 tabur ortalamasındaydı. Yedek kuvvetlerde hesaba katılınca yoğunluk 0,7-0,8 tabura kadar yükseliyordu. İki tarafında kuvvet yoğunluklarının yaklaşık olarak aynı olduğu düşünülebilir fakat Tiflis-Kars-Sarıkamış demir yolunun zayıf kapasitesi yüzünden Ruslar kendi kuvvetlerini büyük zaman kaybı yaşayarak ve parça parça olarak cephe hattına sevk edebildi. Türk kuvvetleri ise Rus askerlerinin Erzurum'un derinliklerine girdiği durumda karşı manevrayı çok kısa zamanda gerçekleştirebilirdi.⁸⁸

Rus Başkomutanlığı cephe bölgesinde bir takım hatalar yaptı. Öncelikle kuvvetlerini parçalı bir şekilde 720 kilometrelik cephe boyunca dağıttı. İkincil derecede öneme sahip olan Erivan-Azerbaycan yönüne büyük kuvvetler gönderdi ve yedek kuvvetlerini bir grup olarak cepheden çok uzak mesafeye yerleştirdi. En önemli istikamet olan Erzurum tarafına başkomutanlık gereken önemi vermedi. Türk tarafı Erzurum-Köprükölü bölgesinde karşı manevra gerçekleştirmek için kendi kuvvetlerinin %50'sinden fazlasını bu bölgeye odaklandırabilirken, Ruslar ise buna karşı kendi hazır kuvvetlerinden sadece %33'ünü Türklerin karşısına çıkarabilirdi. Böylece Türk kuvvetlerinin stratejik odaklanması ilk mücadeleler dikkate alındığında Ruslardan daha mantıklı dizilime sahipti. Bu gerçekler kuvvetlerin ilk karşılaşmasının sonuçlarını kaçınılmaz olarak etkileyecekti.⁸⁹

⁸⁸ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.24.

⁸⁹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.24.

Ekipman ve lojistik açıdan incelendiğinde, her iki tarafta dağlarda kış mücadelesi için hazır değillerdi. Kış şartlarına uygun sıcak tutan kıyafetler (özellikle Türk ordusunda), dağ ekipmanı ve dağ kayakları yoktu. Türk kuvvetlerinin cephe gerisindeki sağlık hizmetleri iyi organize değildi. Dağlık bölgelerde yapılacak savaşları yönlendirme konusunda Rus Başkomutanlığı, Türk tarafına göre daha fazla pratik bilgiye sahipti. Kafkasya bölgesinin özelliklerini çok iyi biliyordu. Alman subayların doğrudan etkisi altında olan Türk Başkomutanlığı bu bölgedeki kış şartlarında kar fırtınası yüzünden oluşan savaşın gerçek zorluklarını bilmiyordu. Rus kuvvetlerinin elinde bulunan 1: 84.000 ölçeği ile hazırlanan Rus haritası, 1: 210.000 ölçekli Türk haritasından hassasiyet ve netlik konusunda çok daha fazla avantajlıydı.⁹⁰

2.4. Rusların Sınırı Geçmesi ve İlk Muharebeler

Kafkas Cephesi'nde savaş en önemli yönlerinden biri olan Erzurum yönünde her iki tarafın taarruz hareketleri ile başlamaktaydı. Savaşın ilk günlerinden itibaren mücadele hareketleri manevra kabiliyetini karakterlerine almaya başladılar. Bu bölgede genelde çok sert şartlarda olan kış gelince Rus Başkomutanlığı savaş bölgesindeki geçmiş savaş tecrübesine bakarak savunmaya geçmeyi planlıyordu. Fakat savaşın ilk döneminde sınırlı başarı kazanan Rus birliklerinin yapacağı hatalara güvenen Türk Ordusu, Rus Ordusunu çevirmek ve yok etmek amacıyla taarruz planını uygulayacaktı. Bunlar dikkate alındığında 1914 senesindeki savaşlar iki dönemde incelenebilir:

1) Kasım 1914'ün başından itibaren ve Aralık 1914 başına kadar Köprüköy-Azap hattında karşılıklı olarak yaşanan mücadele ve Türklerin Batum bölgesine girişi;

2) Aralık 1914 ortalarından itibaren 1915 senesinde 5 Ocak tarihine kadar Türk birliklerinin Sarıkamış Harekâtı.⁹¹

⁹⁰ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.24-25.

⁹¹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.25-26.

Cephe bölgesinde herhangi bir sınır olayına sebep olmamak için gerekli önlemlerin alınması yönünde III. Ordu'dan verilen bir dizi emirlere rağmen özellikle Türk tarafında yaşayan Kürt ahalinin hırsızlık ve yağma hareketlerinde bulunmak için Rus sınırını geçerek hayvan kaçırma girişimleri ve Rus sınır birliklerinin bu grupları takip etmesi sonucunda sınır bölgelerinde kısa süreli çatışmaların yaşanması kaçınılmaz oluyordu. Normal bir süreç düşünüldüğü zaman çokta olağan karşılanmayan bu olaylar, devletlerin karşılıklı olarak sınır bölgelerine yakın yerlere düzenli birliklerini yığınak yapmaları, hali hazırda ortada bir savaş olmasa bile olacakların habercisi niteliğindeydi. Almanların da etkisiyle savaş için gerekli bahane Alman komutasındaki Türk Donanması'nın 29 Ekim 1914'te Karadeniz limanlarına icra ettiği baskın iki ülke arasında savaşın çıkması için gerekli şart ve zemini hazırladı. Karadeniz'de yaşanan bu olaydan III. Ordu Komutanlığı 30 Ekim 1914 tarihli Başkomutanlık Vekâletinin şu telgrafı ile haberdar oldu;

*“Ruslar berây-ı talim Karadeniz’de bulunan filomuza bugün taarruz ettiler. Şimdiye kadar Ruslardan bir ganbot ile bir torpido gemisi batmış ve üç zabıt ile 83 nefer esir edilmiştir. Bizden hiç zayıat yoktur.”*⁹²

Türk donanması 29 Ekim 1914'te Rus limanlarını bombalaması üzerine Rusya'nın ilk tepkisi Rus büyükelçisi ve konsolosluk çalışanlarının İstanbul'dan ayrılmasını emretmek oldu. Sabah gazetesinde çıkan *“Daire-i Talak”* adlı makalede Rus büyükelçiliğinin İstanbul'dan ayrılışını diğer devletlerin izleyeceği belirtilerek bu gelişme İtilaf Devletleri ile Bâb-ı Âlî arasındaki ilişkilerin kesilmesinin habercisi olarak yorumlandı.⁹³

Rus Çarı, halkına gönderdiği gayet sade ve dokunaklı bir dille yazılmış mektubunda Türkiye ile savaşa girildiğini bildiriyordu.⁹⁴ Rus Hükümeti'nin ikinci

⁹² **ATASE**, BDH.2950.H6.001.001a.

⁹³ Sabah gazetesinde **“Rusya Sefiri”** başlığıyla çıkan haberde Rus büyükelçilik heyetinin gidişi hakkında şu bilgilere yer veriliyordu: *“Rusya sefiri Mösyö Döğris dün akşam şimendüferle şehrimizden müfâreket etmiştir. Rus sefaretinin ve konsolosunun bil-umûm erkân ve memurini de birlikde gitmişlerdir. Trenin saat yediyi yirmi geçerek harekete mukarrer bulunduğundan sefir ve diğer memurin bir az evvel Sirkeci İstasyonu’na gelmişler ve katara rabt olunan hususi vagona ahz-ı mevkii eylemişlerdir. Teşrifat memurlarından Fuad ve Sadaret tercümanı Esad Beyler ile Polis Müdür-i Umûmîsi Bedri Bey istasyona bil-azime Mösyö Döğris’e lazime-i teşyî’ ifâ eyledikleri gibi İran sefiri, Amerika sefaretî müsteşarı, İtalya, İngiltere, Fransa, Belçika sefaretî tercümanları da merasim-i teşyî’de hazır bulunmuşlardır. Memleketimizde bulunan Rus tebaasının temaşşuyat-ı umuru İtalya Sefaretî’ne tevdi olunmuştur...”* (**SABAH**, 19 Teşrin-i Evvel 1330/ 1 Kasım 1914, No: 9024).

⁹⁴ **Daily Mail**, 4 November 1914, Issue:5800.

hareketi ise Osmanlı Devleti'ne savaş ilanı anlamına gelen Çar'ın beyannamesinin yayınlanmasıydı. Çar II. Nikola, 2 Kasım'da yayınladığı beyannamede Osmanlı Devleti'nin tarih sahnesinden silineceğini ve İstanbul'un mutlaka ele geçirileceğini vaat etmekteydi. İkdam başyazarı Ahmet Cevdet Bey tarafından kaleme alınan “Çarın Beyannamesi Münasebetiyle” adlı makalede şu hususlara yer veriliyordu: “...Çarın –kendi itirafıyla sabit olduğu gibi- Rusya'nın hakkımızda hüsnü niyet beslemeyeceği aşikâr idi. Türklerin en büyük hasmı olan bir milletin hükümdarı sıfatıyla Çarın bize karşı hasımlığını olduğu gibi ilan etmesi tabidir. Beyannamenin Türkiye'nin harb-i umûmîye müdahalesinin Karadeniz mesele-i tarihiyesinin halline yol açtığına dair olan fıkrası bilhassa şayan-ı dikkattir. Bizzat Rus Çarının bu hakikati itiraf eden beyannamesi bizim için pek ziyade işe yarayacak bir vesika hükmündedir...”⁹⁵

Sabah gazetesinde “Politikamızda Tebeddül Yokdur” adıyla çıkan makalede ise şu hususlara yer veriliyordu; Osmanlı Devleti'nin Karadeniz olayına kadar tarafsızlığını hiçbir şüpheye bırakmadan koruduğu, üstelik bunun iki devlet arasında bir savaşa yol açmaması için Türk yetkililerin Petersburg ve Londra'da çaba sarf ettiği, buna karşın Rusya'nın Anadolu'daki emellerine ulaşmak için olayı savaş bahanesi olarak kabul ettiği vurgulanıyordu.⁹⁶

Gerek cephedeki kuvvet durumu göz önünde alındığında, gerekse diğer cephelere daha fazla önem verilmesinden dolayı tarafların mevsim şartlarını da dikkate alarak savunma savaşı yapmak niyetindeydi. Fakat Ruslar muhtemelen Karadeniz Olayının intikamını almak düşüncesiyle Kafkas Cephesi'nde baskın tarzında harekâta girişeceklerdi.⁹⁷

Karadeniz bombardımanın ardından Rusların hemen kara harekâtına girişeceğini düşünen Osmanlı Başkomutanlık Vekâleti tarafından III. Ordu Komutanlığına gönderilen 8 numaralı taktirre göre Rusların Kafkasya'daki kuvvetlerinin harekâta geçme ihtimaline karşı acilen aşağıdaki şekilde tertibat alınması ve orduya daha derli toplu bir görünüm kazandırılması emredildi. Buna göre;

⁹⁵ **İkdam**, 25 Teşrin-i Evvel 1330/ 7 Kasım 1914, No: 6363.

⁹⁶ **Sabah**, 20 Teşrin-i Evvel 1330/ 2 Kasım 1914, No: 9025.

⁹⁷ **İkdam**, 19 Teşrin-i Evvel 1330/ 1 Kasım 1914, No:6357.

3. İhtiyat Süvari Tümeni; Karaköse'nin hemen şarkında bulunan 15 km'lik bölgede, 2. İhtiyat Süvari Tümeni Karaköse dâhil olmak üzere bu bölgenin batısında 15 km'lik bir bölgede bulunacaktı. Bu iki tümenin kumandası III. İhtiyat Süvari Tümen Komuta'nın emrinde olacaktı.

1. İhtiyat Süvari Tümeni; Aras'ın kuzeyinde Köprüköy-Pazaçur-Masra bölgesinde, 4. İhtiyat Süvari Tümeni Velibaba'dan geçen derenin batısı ile Kalbas-Kepenek hattının arasında bulunacaktı. 1. İhtiyat Süvari Tümen Komutanı her iki tümenden de sorumlu olacaktı.

IX. ve XI. Kolordular ile 2. Nizamiye Süvari Tümeni ve Van Bağımsız Süvari Tugayı bulundukları bölgelerde kalacaktı.

IX. Kolorduya mensup 17. Tümen Erzurum'a yaklaşacak, Van kuzeyindeki birlikleri Koşumşat'tan daha kuzeye geçmeyecekti.

XI. Kolorduya mensup 33. Fırka Karayazı üzerinden Erzurum'a ilerleyecekti. 30. Tümen Karahisar-Bayburt istikametinde hareket ederken diğer tümenler harekete hazır şekilde bekleyecekti.⁹⁸

Sınır birlikleri kendilerine verilen emirler doğrultusunda hareket edecekti. XI. Kolordu Höyükler bölgesindeki tahkimata bayram günlerinde de devam edecekti. Bütün izinli erler derhal geri çağrılacaktı. XIII. Kolordu Birlikleri Muş'ta durmaksızın Erzurum'a doğru yürüyecekti.⁹⁹ Bu tarihten sonra cephede savaş durumuna geçildiğinden sorumluluk mıntıklarında olay olan veya olmayan tüm komutanların anında ordu komutanlığını bilgilendirmesi emredildi.¹⁰⁰

Türk tarafının beklediği gibi 1 Kasım 1914'te cephe hattında bulunan tüm Rus kuvvetlerine devlet sınırını geçmeleri için emir verildi.¹⁰¹ Rus Kafkas Ordusu'na verilen ilk emre göre esas grubu oluşturan Sarıkamış ve Oltu müfrezeleri Erzurum yönünde taarruz edecekti. Erivan müfrezesi hududu oluşturan Ağrı Dağı'nı geçerek Beyazıt, Eleşkirt ve Karaköse'yi işgal edecekti. Karadeniz ve İran sınırları Ruslar için en hassas noktaları teşkil ediyordu. Çünkü buralara komşu bölgelerde kuvvet

⁹⁸ ATASE, BDH.2950.H6.001.001.-001a.-002.

⁹⁹ ATASE, BDH. 2866.499.260.003-22.

¹⁰⁰ ATASE, BDH.2950.H6.001.003-003a.

¹⁰¹ Kersnovskiy, *İstoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.128.

kazanmak için yapılan Türk propagandalarında Çoruh havzasındaki Acaralılar isyana teşvik ediliyordu.¹⁰²

Rus Kafkas Ordusu 1 Kasım 1914'te sabahın erken saatlerinde Misin, Kötek, Narman ve Kaleboğazı bölgelerinden sınırı geçerek savaşı başlattı. Rus Oltu Grubu (İstomin Tugayı) Oltu-Kaleboğazı ve Oltu-Narman doğrultusunda iki koldan ilerliyordu. Sarıkamış Grubu, Karaorgan-Kötek ve Micingirt-Horasan istikametinde sınırı geçerek Erzurum'a doğru ilerlemeye başladı. Kağızman Grubu Ahtalar gediğini geçerek Karaköse doğrultusunda, Erivan Müfrezesi Çengel geçidini aşarak Beyazıt yönünde ilerlerken, Ermeni çeteleri de Misin geçidinden sonra Diyadin istikametinde ilerliyordu. Sabah 5.00'dan sonra Rus birlikleri baskın mahiyetinde yedi farklı noktadan sınırı geçtiler. Sınırı geçtikleri noktalar;

1-Çilligözgediği-Beyazıt

2-Zorgediği-Muson

3-Başköy-Eleşkirt

4-Başköy-Pasinler Karakilise'si

5-Sarıkamış-Kötek

6-Oltu-İd (Narman)

Bu noktalardan geçen Rus birliklerinin kuvveti, bölümleri ve harekât tarzları hakkında açık ve esaslı bir malumat ne hudut kıtaatları ne de bunlara katılmış olan ihtiyat süvarileri tarafından biliniyordu. Ancak akşam 22.30'da birliklerden toplanan bilgiler ışığında Rus saldırı noktaları hakkında genel bir kanaat oluştu.¹⁰³

Sarıkamış Grubu'nun sağ yanını koruyan ve Sarıkamış haricinden Kars'a giden yolları korumakla görevli Oltu Grubu İd (Narman) istikametinde taarruz eden Türk birliğini püskürttü. Erivan istikametinden iki koldan ilerleyen Rus birlikleri Beyazıt, Diyadin, Eleşkirt ve Karaköse'yi işgal etti. Süvari birlikleri ise Murat vadisinde geçen yolların düğüm noktasını oluşturan Tutak'a kadar ilerledi. Bu

¹⁰² Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*. s.375.

¹⁰³ Baki, *Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış'a [Hariç] Kadar*, s.11-12.

durumda Erivan müfrezesi Rus ordusunun sol kanadını emniyet altına almıştı. Rusların muharebelerin ilk günü için yaptıkları yorum “*Kürtlerin hududa yaptığı tecavüzlerin de önüne geçildiği*” yönündeydi.¹⁰⁴

İstihbarat Şube Müdürü Kâzım Bey (Karabekir), Rusların ilk taarruzunu günlüğüne “*Ruslar hududu geçti. Üçüncü Ordu Erzurum şarkında muharebeyi kabul edeceğini yazıyor*” şeklinde not etmişti.¹⁰⁵

İlk gün yapılan temas ve hudut muharebelerine bakıldığı zaman Rusları gayet itinalı ve tereddütlü bir şekilde ilerledikleri, Türk kıtalarının da fazla mukavemet göstermeyerek daha ilk hamlede hududun 30-40 km’lik bir kısmını boş bıraktığı görülür. Çünkü her iki ordunun da asıl kuvvetleri bulundukları hatların çok uzağında değildir. Türk birlikleri ağırlıklı olarak Velibaba-Horasan-Azap-Yeniköy-Bar-Nortap hattında idi. Ruslarda bu durumu göz önünde bulundurarak Karakilise-Zivin-Horum Dağı- Narman-Ardos hattını geçmediler. Muharebenin başladığı ilk günde III. Ordu Karargâhında genel bir sükûnet hâkimdi. Savaş başlamasına rağmen herhangi bir telaş görülüyordu. Ordu, Erzurum’un doğusunda Uzunahmet-Höyükler hattında müdafaa edecek ve Gâvur dağları kuzeyinden gönderilen 17. Fırka ile Rusların Oltu’dan Gürcü Boğazı istikametinde ilerlemeleri engellenecekti.¹⁰⁶

Rus Başkomutanlığı tarafından General Berhman’a verilen 4 Eylül 1914 tarih ve 751 numaralı emirde, savaşın başlamasıyla birlikte Türk birliklerin Rus topraklarına girmesinin engellenmesi ve şiddetli bir taarruzla tüm Türk birliklerinin yok edilmesi emredilmişti.¹⁰⁷ Rus ordusu aldığı emire harfiyen uyarak Türk ordusunun ağırlık kuvvetlerinin Erzurum civarında toplanmasını da fırsat bilerek savaşı Türk topraklarına yıkmaya çalışıyordu. Ruslar ilk etapta bu amaçlarına ulaşmak için Aras vadisinde Narman-Ardos-Yüzveren hattını ve Karaköse güneyinde bulunan geçitleri ele geçirmeyi hedefliyorlardı.

¹⁰⁴ Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, s.375-376.

¹⁰⁵ Kâzım Karabekir *Günlükler (1906-1948)*, Cilt: 1, Çev: Budak Kayabek, Haz: Yücel Demirel, İstanbul 2009, s.409.

¹⁰⁶ Baki, *Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış’a [Hariç] Kadar*, s.14-21.

¹⁰⁷ Yevgeniy Vasil'yevich Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskii Ocherk*, Paris 1933, s. 51.

1 Kasım'da Oltu Müfrezesi Kaleboğazı istikametinde ilerlemek isterken Orucuk bölgesinde Türk sınır taburu tarafından durduruldu. Narman yönünde ilerleyen diğer kol ise karşısındaki zayıf sınır birliklerini bertaraf ederek ilerlemeye devam etti. Sarıkamış Grubu üç koldan ilerleyerek karşısındaki zayıf birlikleri geri atıp Kötek köyünü işgal etti. Genel olarak savaşın ilk gününde Ruslar ciddi bir mukavemetle karşılaşmadılar. 2 Kasım'da Rus kuvvetleri, Oltu müfrezesiyle Kaleboğazı-Ekrek hattına ulaştı. Bu bölgenin karşısındaki hudut taburları Tortum'un kuzey ve doğusuna çekildi. 3 Kasım'da Rus birlikleri ileri harekâta devam ettiler. Narman'ı işgal eden birlikler Koşa'ya sürüldü. Aras nehrinin kuzeyindeki birlikler Bedrevans-Heran hattına, Aras'ın güneyindeki birlikler ise Emrekom-Yağan hattına kadar ilerlerdiler.¹⁰⁸

3 Kasım'da Kötek taburuyla diğer iki hudut taburu Köprüköy ve Ermrekom'da 2. Nizamiye Süvari Tümeni emrinde toplandılar. Pitkir ve İşhan hudut taburları da Gürcü Boğazı ilerisinde Tortum'da mevzi aldılar. Bu durum 4 Kasım'a kadar bu şekilde devam etti. 4 Kasım'da Köprüköy bölgesine kadar ilerleyen 1. Kazak Süvari Tümeni'nin bir alayına Türk süvari kuvvetlerince kuşatma tarzında bir taarruz yapıldı ve Rus alayı çok zor durumda kalarak geri çekilmek zorunda kaldı. Rus kuvvetleri sınırı geçtikten sonra ilk kez ciddi bir mukavemetle karşılaşmıştı.¹⁰⁹ 4 Kasım akşamı itibariyle Ruslar Narman-Ekrek-Horasan-Velibaba hattına ulaşarak ilk etapta planlanan amaçlarına ulaştılar. 4 Kasım tarihli Rus resmi tebliğinde, Rus askerlerinin sınırı geçtiğini ve Türklerin ileri kıtaatlarını geriye atarak Zivin, Kara Kilise, Pasinler, Horum ve Azap mevziilerini ele geçirdiğini bildiriyordu. Ayrıca Türklerin ölü ve kayıplar vererek çekildiği kaydediliyordu.¹¹⁰

III. Ordu yığınağını tam manasıyla tamamlamadığından ve Rus Kafkas Ordusu'nun kuvveti tam olarak bilinmediğinden III. Ordu Komutanlığı ilk etapta kısa bir süreliğine de olsa savunmada kalmaya karar verdi. Rusların Kafkasya'daki barış gücü Türk tarafından daha üstündü. Bu kuvvetlerin ne kadarının başka cephelere gönderildiği de tam olarak belirlenememişti. Bu nedenle XI. Kolordu'nun geri

¹⁰⁸ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s.104-105.

¹⁰⁹ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.29.

¹¹⁰ *The Times*, 5 November 1914, Issue: 40687. ; *Daily Mail*, 5 November 1914, Issue:5801.

çekilmesi gerekiyordu. III. Ordu'nun kesin sonuçlu bir muharebeyi Erzurum'un doğusunda Höyükler-Uzunahmet hattında kabul etmek istemesi nedeniyle sınıra kadar olan oldukça büyük bir arazi Rus kuvvetleri ile Ermeni çetelerine terk edilmişti. Böyle bir durum bölgede yaşayan Türk halkı üzerinde olumsuz bir tesir yapmıştı. Henüz savaşın başında bağımsızlık hayallerine kapılan Ermenilerin huzuru bozma girişimlerinde bulunması an meselesiydi. Böyle bir durumda ümitsizliğe kapılmadan hareket edilmesi, Ermeni çetelerine karşı jandarma ve milis kuvvetlerle karşı konulması, halkın elindeki hayvan ve araçların derhal toplatılarak ahalinin Hınıs istikametine çekilmesi Erzurum vilayetine bir emirle bildirildi. Fakat Hasankale halkı Hınıs'ın düşman işgaline uğraması ihtimaline karşı geri çekilmeyerek yerlerinde kalmak istiyordu. III. Ordu Kumandanlığı halkın Erzurum istikametine çekilmemek şartıyla yerlerinde kalabileceklerini ancak Höyükler mevzii önündeki köylerin kesin olarak yıkılacağını bildirdi. Rusların bölgedeki yiyecek ve iskân imkânlarından faydalanmamaları için böyle bir karar alınmıştı.¹¹¹

Samsun-Giresun sahilinde bulunan X. Kolordu'nun 30. Tümeni daha önce III. Ordu emrine verilmişti. 1 Kasım'da Rusların sınırı geçtiğine dair haberlerin Başkomutanlık'a ulaşması sonucu X. Kolordu tüm birlikleri ile beraber III. Ordu emrine verildi. Kolordu birlikleri denizyolu ile Trabzon'a nakil edilmek üzere hazırlıklara başladı. Savaşın başlamasının hemen ardından Başkomutanlık Vekâleti, cephede savaşın gidişatı ile ilgili 2 Kasım 1914'te Matbuat Müdüriyeti aracılığıyla kamuoyuyla ilk bilgileri paylaşmıştı. Buna göre Kafkas Cephesi'nden alınan resmi bilgilere göre Rus birlikleri birçok noktadan Türk topraklarına taarruz etmişti. Fakat karşılaştıkları şiddetli mukavemet karşısında zayıf vererek kısmen geri çekilmek zorunda kalmışlardı.¹¹²

Başkomutanlığın yayınladığı 4 Kasım 1914 tarihli resmi tebliğde ise Rus saldırısı hakkında şu bilgilere yer veriliyordu: “*Ruslar hudut civarındaki mevzilerini tahkime başlamışlardır. Fakat Karakilise ve İşhan muntıkalarında kâmilan def edilmiştir. Askerlerimizin şevk ve besâleti gayet iyidir*”.¹¹³ 4 Kasım tarihli Sabah gazetesinde çıkan “*Mücahedemiz*” adlı baş makalede ise Rusların çok ciddi şekilde

¹¹¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.97-98.

¹¹² BOA, HR. MA. 1111/3-1.

¹¹³ İkdam, 23 Teşrin-i Evvel 1330/ 5 Kasım 1914, No;6361.

Türkiye aleyhine hazırlık içinde olduğuna yer veriliyordu. Makaleye göre; Rusların Karadeniz'deki girişimlerinin hemen ardından Kafkasya'da harekete geçmeleri tesadüfle açıklanamazdı.¹¹⁴

2.4.1. Köprüköy Muharebeleri

2.4.1.1. Türk Ordusu

5 Kasım 1914 itibariyle Türk Ordusu'nun konuş vaziyeti şu şekildeydi;

IX. Kolordu; 17. Tümen Karagöbek'in batısında Üçkilise Yaylası-Başovacık bölgesinde, 29. Tümen Karasu kuzeyinde, 28. Tümen Karasu'nun kuzeyinde Sitavuk-Karaz bölgelerinde ve 28. Tümen ile kolordu karargâhı Erzurum'da bulunuyordu.

XI. Kolordu 18. ve 34. Tümenler Höyükler mevziinde tahkimat ile meşgul, 33. Tümen Sakaltutan dağının güneyinde Kızılale-Tepecik'ten cepheye doğru halen yürüyüşteydi. Kolordu karargâhı Nebi köyünde bulunuyordu

XIII. Kolordu'nun 37. Tümeni Ağrivan-Hınıs bölgesinde bulunurken kolordu karargâhı Hınıs'ta idi. Kolordu karargâhı Hınıs'ta idi.

2. Nizamiye Süvari Tümeni Hekbat-Badicivan hattında mevzii almıştı. X. Kolordu'nun bir kısmı denizden olmak üzere Erzurum bölgesine intikal etmek için hazırlık yapmaktaydı. III. Ordu Karargâhı Erzurum'da idi.¹¹⁵ Muharebelerin başladığı gün itibariyle III. Ordu tüm cephe boyunca 189.562 insan ile 60.877 hayvan kuvvesine sahipti.¹¹⁶

2.4.1.2. Rus Kafkas Ordusu

5 Kasım 1914 itibariyle Rus Ordusu'nun konuş vaziyeti şu şekildeydi; Aras nehri kuzeyinde 39. Piyade Tümeni ve bu tümenin sağından da 20. Piyade Tümeni'nin 2. Tugayı ilerliyordu. Nehrin güney tarafından ilerleyen 1. Kazak Süvari Tümeni'nin önünde üç süvari alayı bulunuyordu. Tümen 4 Kasım itibariyle Yağan-

¹¹⁴ **Sabah**, 21 Teşrin-i Evvel 1330/ 4 Kasım 1914, No: 9027.

¹¹⁵ **ATASE**, BDH. 2812.32.001.

¹¹⁶ **ATASE**, BDH.2950.H6.001.005a.

Emrekom hattına ulaşmıştı. Oltu bölgesinden sınırı geçen İstomin Grubu ise Kaleboğazı ve Narman doğrultusunda ilerlerken 1. Kafkas Kolordusunun sağ tarafını koruyordu. Bu birlikler 4 Kasım itibariyle Narman-Ardus hattına ulaşmıştı. Erivan Grubu ile irtibatlı olmak üzere Albay Kulebyakin komutasındaki “*Karaderbent Müfrezesi*” Velibaba’da, General Przewalski komutasındaki 1. Kuban Plaston Tugayı Karaköse bölgesini ele geçirmek için Eleşkirt istikametinde taarruza hazırlanıyordu. 1. Kafkas Kolordusunun karargâhı Karaorgan’da bulunuyordu.¹¹⁷

2.4.1.3. 5-7 Kasım 1914 Muharebeleri

Başkomutanlık Vekâleti 4 Kasım’da III. Ordu’ya taarruza geçmesi için gerekli emirleri vermişti. Bu emirde “*düşmanın ileri harekâtı lüzumu kadar şiddetli olmadığından vaziyetin müsaade ettiği yerlerde Rus arazisine tecavüz edilmesi...*” bildiriliyordu. Fakat bu emirde kesinlik yoktu. Ordunun yapacağı ilk iş Erzurum istikametinde ilerleyen Rus birliklerine darbe vurmaktı.¹¹⁸ 5 Kasım’da Gazetelere gönderilen resmi tebliğe Rusların sınır civarındaki mevziilerde tahkimata başlamışlardı. Karakilise ve İşhan mevkiilerinde yapılan muharebelerde tamamen geri çekilmişlerdi. Askerin şevk ve morali üst düzeydeydi.¹¹⁹ Aynı tarihte Türk süvarileri ile Rus Kazak süvarileri arasında yaşanan müsademedede Kazakların mağlup olarak geri çekildikleri ve Türk süvari fırkalarının Rusların gerisine sarktığı bildiriliyordu.¹²⁰ Aynı tarihli Rus resmi tebliğinde ise Rus birliklerinin Ardos yakınlarındaki Türk birliklerine beklemedikleri bir anda saldırıldığı ve Türk askerlerinin yara alarak geri çekildiği bildiriliyordu. Ayrıca, İd’e bağlı Türk köylüleri yerlerini terk ettikleri için çok miktarda erzak ele geçirilmişti.¹²¹

Rus 1. Kafkas Kolordusuna 4 Kasım’da verilen emir kolordu birliklerinin 5 Kasım’da bulundukları bölgelerde tahkimata devam etmeleri yönündeydi. Fakat Kolordu Komutanı General Berhman III. Türk Ordusu’nun Erzurum bölgesinde toplanması üzerine, aynı gün Köprüköy istikametine taarruz ederek Hasankale’yi ele geçirmek için harekete geçmeye karar verdi. Aynı gece birliklere verilen emirle

¹¹⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.123.

¹¹⁸ Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.84. ; Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.108. ; Baki, **Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış’a [Hariç] Kadar**, s.68.

¹¹⁹ BOA, HR. MA. 1111, 3-4.

¹²⁰ BOA, HR. MA. 1111, 3-5.

¹²¹ **Daily Mail**, 5 November 1914, Issue:5801

taarruza geçmeleri emredildi. İlk hedef olarak Narman-Ardos-Yüzveren hattı ele geçirilecekti. Rus komutan tarafından verilen bu karar, kısa sürede yardım alınamayacağı düşünüldüğünde oldukça tehlikeli olabilirdi. Aynı tarihte Enver Paşa tarafından karşı taarruz emri verilmesi General Berhman'ın başarılı olma şansı yüksekti.¹²²

Genelkurmay İstihbarat Şubesi'nin 5 Kasım'da Avusturya Ateşemiliteri aracılığıyla III. Ordu'ya bildirdiğine göre, Avusturya ve Almanya karşısında Rus 2. Kafkas Kolordusuna mensup iki piyade tümeni ve Kafkas süvari tümeni ile 3. Kafkas Kolordusu ve 1. Kafkas Avcı Tugayı ve diğer ihtiyat kıtaları görülmüştü. Buna karşılık III. Ordu cephesinde Rusların iki piyade tümeni, bir avcı tugayı, iki süvari tümeni ve kuvveti meçhul ihtiyat kıtası olduğu tahmin ediliyordu. Türkistan kolorduları ile ilgili kesin bir bilgi bulunmuyordu.¹²³

Başkomutanlığın verdiği emir üzerine III. Türk Ordusu Komutanı Hasan İzzet Paşa'da aynı günlerde taarruz planı için hazırlıklara başlamıştı. Türk tarafının asıl planı Rusların Erzurum Müstahkem Mevkii'ne çarpmaları sonrası karşı taarruza başlamaktı. III. Ordu Kumandanı vaktinden evvel müstahkem mevkiinden çıkma niyetinde değildi. İhtiyat süvari tümenleri dört günden beri devam eden savaşlarda pek varlık gösteremedikleri gibi dağılmışlardı. Muharebe için gerekli güç ve yetenekleri yoktu. Bu tarz birliklerle yapılacak kuşatma taarruzunda başarı olasılığı oldukça azdı. Başkomutanlık tarafından III. Ordu'ya taarruz konusunda ısrar edilmeseydi, Ruslarla Köprüköy hattında karşılıklı olarak beklenilecekti. Çünkü Rus birliklerinin müstahkem mevki istikametinde taarruz yapacak yeterli gücü olmadığı gibi Rusların böyle bir düşüncesi de yoktu. Böyle bir durum sonucunda iki taraf kuvvetlerinin Köprüköy bölgesinde karşılaşmaları sonucunda büyük ölçüde bir tesadüf muharebesinin yaşanması kaçınılmaz görünüyordu.¹²⁴ Bu esnada dikkati çeken husus her iki tarafında birbirinin amacından habersiz olarak karşı harekât girişimlerinde bulunmasıydı. Ruslar Hasankale'yi Türkler ise Köprüköy'ü almak istiyorlardı. Enver Paşa'nın emiri ile XI. Kolordu ileri sürülmesi Berhman'ın

¹²² Allen, Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.227-228.

¹²³ **Kâzım Karabekir Günlükler (1906-1948)**, Cilt: 1, s.409.

¹²⁴ Baki, **Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış'a [Hariç] Kadar**, s.79-85.

Höyükler mevziine kadar ilerleyip Hasan İzzet Paşa'nın planını uygulamak için şansı olabilirdi.¹²⁵

Türk Ordusu tarafından taarruza karar verildikten sonra birliklerin süratle ileri alınması ve gerekli hazırlıkların yapılması gerekiyordu. Taarruz harekâtına yalnız XI. Kolordu ile süvari tümenlerinin tamamı tahsis edilerek IX. Kolordu geri hatta bırakıldı.¹²⁶ Türk taarruzu IX. Kolordu'nun 28. Tümeni ile XI. Kolordu'nun 18. ve 34. Tümenleri tarafından yapılacaktı.¹²⁷ Muharebenin Köprüköy bölgesinde yapılacağı hesaplanarak taarruz planı buna uygun olarak hazırlandı. Plana göre; Aras nehri kuzey bölgesinde Köprüköy-Badicivan hattında XI. Kolordu'nun 18. ve 34. Tümenleri Rus kuvvetlerine taarruz ederek yer tespiti yapacak, 33. Tümen, 1. ve 2. İhtiyat Süvari Tümenleri güneyden ve 2. Nizamiye Süvari Tümeni de kuzeyden Rus birliklerinin yan ve gerilerine taarruz edecekti. Taarruz 7 Kasım 1914 sabah erken saatlerde başlayacaktı.¹²⁸

1. Kafkas Kolordusu Komutanı Berhman, Rus birliklerine verdiği taarruz emrinde Köprüköy bölgesinin ele geçirilmesini emretti. Savaşın ilk gününden beri General Berhman kolordu birliklerinin sevk ve idaresini 1. Kazak Süvari Tümen Komutanı General Baratof'a bırakarak kendisi Karaorgan'da kalmıştı. Bu kararla General Berhman'ın emrinde yalnızca Oltu Grubu ile 1. Kuban Plaston Tugayı bulunuyordu. Rus birliklerine verilen emir doğrultusunda, kolordu kıtaatları 6 Kasım sabah erken saatlerde üç koldan Köprüköy üzerine ilerlemeye başladı. Üç koldan ilerleyen birliklerin sağ kolunda 80. ve 151. Piyade Alayları, ortada 155. Piyade Alayı ve sol kolda 153. Piyade Alayı bulunuyordu. Orta taarruz kolunun gerisinde tümen ihtiyat birlikleri de ilerliyordu. Aras nehrinin güneyinde de 1. Kazak süvari Tümeni taarruza başladı.¹²⁹

Rus taarruz kollarının ileri faaliyetleri Türk keşif müfrezeleri tarafından durduruluyordu. 6 Kasım öğleden sonra 153. Piyade Alayı bölgesinde çatışmalar şiddetlenmeye başladı. Piyade alayı kademeli olarak taarruza başlarken bu alayı takip

¹²⁵ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, s. 31.

¹²⁶ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s.109.

¹²⁷ Alman Kaymakamı Guze, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Çev: Kaymakam Hakkı, 79 Numaralı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, 1 Kânunusani 1931 Sayı: 20, s.21.

¹²⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, s.122-123.

¹²⁹ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, s.52-53.

eden diğer birlikler arazide açılarak taarruza başladı. 6-7 Kasım gecesi yapılan muharebelerde 153. Piyade Alayı karşısında bulunanlar hariç Türk kuvvetlerinin tamamı geri çekildi. Bu alay karşısında bulunan kuvvetler şiddetli direniş gösteriyordu. Ancak 156. Piyade Alayı'nın iki piyade taburu yardıma gelince Türk birlikleri bu noktadan da geri çekilmek zorunda kaldı. 7 Kasım sabah saatleri itibariyle Köprüköy mevziileri Rus kuvvetlerinin eline geçti. Gündüz ve gece devam eden muharebelerin güçlü Türk birlikleriyle yapıldığı anlaşılmıştı. Bu arada III. Türk Ordusu Hasan İzzet Paşa komutasında taarruz hazırlıklarının tamamlayarak Aras nehrinin iki yanındaki Rus birliklerine karşı savaşa hazır durumdaydı. XI. Kolordu'nun iki tümeni Köprüköy'e ilerlerken, IX. Kolordu'nun bazı birlikleri Erzurum-Hasankale arasındaydı. Esaslı bir keşif yapılmadığı için Ruslar, Türk kuvvetlerinin sayısı ve konumu hakkında yeterli bilgiye sahip değildi.¹³⁰

General Berhman, Köprüköy mevziilerini ve tarihi Çobandede köprüsünü ele geçirmesini bir raporla Tiflis'te bulunan genel valiye bildirdi. Rus ordu karargâhı bu başarıya sevinmek yerine endişeye kapıldı. General Yudenich çektiği telgrafla herhangi bir ileri harekât için başkomutanlıktan izin alınması gerektiğini General Berhman'a bildirdi. Zayıf birliklerle yapılan bu harekât Rus birliklerine pahalıya mâl olabiliirdi.¹³¹

6 Kasım itibariyle 2. Nizamiye Süvari Tümeni üstün düşman kuvvetleri karşısında Ogümü hattına çekilmişti. XI. Kolordu'nun 18. ve 34. Tümenleri Hasankale hattına doğru yürümekle beraber Olur-Hasankale mıntıkasında gecelemekte ileri kıtaları takriben Olur'un İşhan hattında bulunmaktaydı. 33. Tümen Hınıs-Söylemez caddesinden Yağan'a doğru ilerlemekteydi. 2. İhtiyat Süvari Tümeni akşam saatlerinde Velibaba'ya ulaşacaktı. IX. Kolordu'nun 17. Tümen'i Karagöbek'te, 28. Tümen Höyükler'de, 29. Tümen ise Erzurum civarında bulunuyordu.¹³²

6 Kasım'da *The Times*'ta çıkan makalede Türklerin Almanların yanında talihsiz olarak savaşa sürüklendikleri Çanakkale'deki istihkâmlarının ateş altında

¹³⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.125-128.

¹³¹ Allen, Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, s.228. ;**Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.131.

¹³² **ATASE**, BDH. 2812.32.001-001.

olduğu, Kafkas Cephesi'nde de Rusların sınırı geçerek Erzurum yönünde ilerledikleri aynı zamanda Karadeniz'deki Türk limanlarının da saldırıya uğradığına yer veriliyordu.¹³³

7 Kasım günü Köprüköy-Badicivan arasında büyük ölçüde bir tesadüf muharebesi yapacak olan iki taraf kuvvetleri eşit sayılabilirdi. Rusların bölgede 22 piyade taburuna karşılık, Türk tarafının 24 piyade taburu bulunuyordu. Rus piyade taburları 1000'er kişilik, Türk piyade taburları ise 700'er kişiden oluşuyordu. Sonraki günlerde 33. ve 37. Piyade Tümenlerinin savaşa katılmasıyla üstünlük Türk birliklerine geçecekti.¹³⁴

Türk Başkomutanlığı bu karşı manevraya hazırlanırken birkaç önemli yanlışlık yaptı. Yapılan yanlışlıkların ilk sırasında XI. Kolordu'nun iki tümeninin Hasankale'den Erzurum'a hızlı geçişi ve geri dönüşüydü. Bu hareket orduyu çok yordu.¹³⁵

III. Ordu Komutanlığı tarafından 6 Kasım 1914 gecesı tüm birliklere aşağıdaki emir verildi;

- 1- 6 Kasım 1914 akşamı itibarıyla düşmanın 6 ila 8 piyade taburu ve bir topçu bataryası Köprüköy'ün kuzey sırtlarında ve dört süvari alayı ile bir topçu bataryası ise Kırđabaz-Tenzile hattında bulunuyor.
- 2- Bu düşman kuvvetlerine taarruz edilecektir.
- 3- 2. İhtiyat Nizamiye Süvari Tümeni, Süvari Kolordusu ile 33. Tümen düşmanın güney yan ve gerisine doğru ilerleyecektir. 33. Tümen 7 Kasım 1914'te saat 11.00'da kolbaşısı ile Yağan'a varacağını bildirdi. Tümen geceyi Hasaneş-Söylemez hattında geçirecektir.
- 4- XI. Kolordu 7 Kasım günü saat 07.00'da kolbaşı ile ileri karakol hattını geçerek Köprüköy civarında bulunduğu bildirilen düşmana taarruz edecektir.

¹³³ *The Times*, 6 November 1914, Issue:40688.

¹³⁴ 6 Kasım'da İstihbarat Şubenin Alman Ateşemiliteri aracılığıyla bildirdiğine göre III. Ordu karşısında bir Kafkas kolordusu ile 2. Türkistan Kolordusu bulunuyordu. Bknz: **Kâzım Karabekir Günlükler (1906-1948)**, Cilt: 1, s.409.

¹³⁵ *Korsun, Pervaya Mirrovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.27.

- 5- 2. Nizamiye Süvari Tümeni XI. Kolordu'nun emrine göre hareket edecektir. Şu ana kadar tümene verilen Aras Vadisi-Hasankale-Id yolu istikametinde keşif görevlerine devam edilecektir. Bu düşman müfrezelerinin gerisinde büyük kuvvetlerin olup olmadığını ve Id (Narman) bölgesindeki düşman kuvvetlerinin güneye ilerleyip ilerlemediğini öğrenerek vaktinde haber verecektir.
- 6- IX. Kolordu Hasankale-Id yolunun batısında kuzeye karşı ve özellikle Id ve Kaleboğazı doğrultusunda keşif yaptıracaktır. 28. Tümen sabah 09.00'da kolbaşıyla Hasankale'ye ulaşacak ve 29. Tümen Erzurum'da harekete hazır olarak bekleyecektir. 17. Tümen ile Karagöbek Müfrezesi yerlerinde bekleyecektir.
- 7- Müstahkem mevkiî birlikleri ile Höyükler mevziinde çalan istihkâm bölükleri tahkimata devam edecektir.¹³⁶
- 8- XI. Kolordu'nun büyük büyük ağırlıkları, cephane kolları ve katarları sabah saat 09.00'da Korucuk-Hasankale yolunu açık bulunduracaklardır.
- 9- Raporlar 7 Kasım 1914 günü saat 07.30'a kadar Erzurum'daki karargâha ve sonrada Hasankale Hükümet Konağı'na gönderilecektir.¹³⁷

6 Kasım akşamı 18. ve 34. Tümenler Hasanbaba Dağı'nın batı eteklerine doğru sürüldü. 7 Kasım sabah erken saatlerinde dağın iki tarafından toplu bir şekilde harekete geçildi. 34. Tümen sağda, 18. Tümen ise sol tarafta bulunuyordu. Sabah saatlerinde Höyükler hattına gönderilen 28. Tümen ise bu grubun ikinci hattında yer alıyordu. 2. Nizamiye Süvari Tümeni ise Rusların kuzey tarafını karşısına almak üzere konuşlanmıştı. Günün ilk saatlerinden itibaren hava durumu çok kötüydü ve karla karışık yağmur yağıyordu. Rus birlikleri ise Köprüköy'ün batı sırtları ile Badicivan hattı ile kısmen güney batı istikametinde bulunuyordu.¹³⁸

XI. Kolordu Aras nehrinin kuzeyinde Sürbehan sırtlarında bulunuyordu ve düşmana altı kilometrelik bir cepheyle taarruz edecekti. Kolordu Komutanı Galip Paşa ordu komutanlığından aldığı emir doğrultusunda tümenlere verdiği emirde saat

¹³⁶ ATASE, BDH. 2812.32.001-001.

¹³⁷ ATASE, BDH. 2812.32.001-001a.

¹³⁸ Kaymakam Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, 81 Numaralı Askerî Mecnua'nın Tarih Kısmı, 1 Temmuz 1931, Birinci Yıl, Sayı:22, s.15-16.

07.00 itibariyle tümenlerin kolbaşlarıyla Epsemce-Sansor hattını geçmelerini emretti.¹³⁹ Kolordu, 18. Tümen'in geç kalması nedeniyle taarruza ancak öğleden sonra başlayabildi. 7 Kasım'da bölgede yoğun bir sis vardı, etraf çamur ve yerlerde oldukça kaygandı. 18. Tümen'in iletişimde yaşanan sorunlardan dolayı harekete geçmesi 2,5 saat gecikti.¹⁴⁰ Badicivan istikametinde yürüyüşe devam eden tümen ve alayların ilerlemesini yoğun sis ve sabah saatlerinden itibaren etkili olan kar yağışının tipiye dönüşmesi olumsuz yönde etkiliyordu. Birliklerin görüş mesafesi 30-40 metreye kadar düşmüştü. Tümen saat 11.00 itibariyle Miyadin'e ulaştıktan sonra açılarak ilerleme emri aldı. 34. Tümen ile irtibatlı olarak 53. ve 98. Piyade Alayları açılarak ilerlemeye başladı. Miyadin'e 800 metre mesafede sol taraf tepeleri üzerindeki Rus askerlerinin görünmesi üzerine iki piyade alayına tepeleri ele geçirmeleri için taarruz emri verildi.¹⁴¹

18. ve 34. Tümenler yeteri kadar keşif yapmadan ve emniyet tertibi almadan dağlık arazide yürüyüşe geçtikleri için düşman topçusunun ilk ateşinde düzensizlik başladı.¹⁴² Emir birliklere ulaştığı anda Rus mevziilerinden şiddetli piyade atışı başladı. Bu ateş Badicivan üzerinde yürüyen birlikler üzerinde oldukça etkili oldu. Bunun üzerine 53. ve 98. Piyade Alayları geri çekilmeye başladı. Süvari topçu taburu hemen mevziye girerek ateşe başlayıp geri çekilmeyi durdurmaya çalıştı. Panik hali 34. Tümen içerisinde de etkili olmaya başladı. Tümen topçusunun tepelere karşı icra ettiği başarılı atışlar Rusların ilerlemesi engelledi. 102. Piyade Alayı'nın tepelere doğru açılarak ilerleyip akşam saatlerinde bu tepeleri ele geçirmesi ile durum bir nebze olsa düzeltildi. Sansor sırtlarında olaylar bu şekilde cereyan ederken ova bölgesinde dağınık olarak batı yönünde çekilen 18. Tümen'in askerleri subayların üstün gayretleri neticesinde kısmen durduruldu. 7 Kasım'da yapılan muharebelerde tümenin insan kaybı çok az oldu.¹⁴³

18. Tümen cephesinde büyük bir facia yaşanmamasının en önemli sebebi cebel toplarının zamanında ateşe başlamasıydı. Cebel topları saatte 30-40 mermi

¹³⁹ ATASE, BDH. 2950. H6. 50.

¹⁴⁰ Baki, *Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış'a [Hariç] Kadar*, s.99.

¹⁴¹ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s.112. ; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, s.131-133.

¹⁴² Guze, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, s.21.

¹⁴³ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.27. ; Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s.112. ; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, s.131-133.

atarak alt bölgede bulunan tümeni korudu.¹⁴⁴ Rus topçusunun ateş etmemesi zayıatın önüne geçerken, geri çekilen askerlerin silah ve teçhizatlarını atmaları bu noktada ağır silah ve malzeme kaybı yaşanmasına neden oldu. Bu baskın ateşinden sonra ortaya çıkan intizamsızlık büyük bir felakete dönüşebilirdi. Rusların takip hareketinde bulunmamaları ve subayların yüksek gayretleri neticesinde bozgunun önüne geçilebildi.¹⁴⁵

34. Piyade Tümeni 7 Kasım'da aldığı emir doğrultusunda 54. Piyade Alayı ile Hasankale-Köprüküy yolunun kuzeyinden, 101. Piyade Alayı yol üzerinden, 100. Piyade Alayı ve topçusu da bu kolun gerisinden ilerlemeye başladı. Tümenin hareket halinde olduğu bölge Ruslara göre daha düz ve açık olduğu için rahatlıkla gözlemlenebiliyordu. Saat 11.00'da açılarak yürümeye başlayan tümen Köprüküy'ün batı sırtlarından yapılan topçu ateşleri ile durdurulmak istendi. Buna rağmen Rus mevziilerine 1000 metre kadar yaklaşan tümen, 18. Tümen'in bozgun halinde geri çekilmesinden etkilendiği için taarruza devam edemeyerek Hasankale doğrultusunda geri çekildi. Tümen komutanının üstün gayretleri ile geri çekilen birlikler Ogümü deresinin batısında 16.00 da toplanarak düzene sokuldu. Tümenin taarruz sırasında insan kaybı olmadı.¹⁴⁶

2. Nizamiye Süvari Tümeni görevi gereği düşman gözetleme faaliyetleri yürütmekteydi. 6 Kasım'da Tafdiker taraflarından Sansor sırtlarına inen Rus birlikleri hakkında ne kolorduya ne de diğer birlikleri gerekli bilgileri vermemesi XI. Kolordu'nun 7 Kasım'da yaptığı muharebeleri kaybetmesine neden oldu. Bu durum Kolordu Komutanı Galip Paşa'nın moralinin bozulmasına sebep oldu. XI. Kolordu Komutanlığı 7 Kasım'da III. Ordu karargâhına gönderdiği raporda, Köprüküy batısında yapılan taarruzda başarı sağlanamamasını birliklerin emir verilen zamanda hareket edememesine, askerlerin eğitimsizliğine ve düşman ateşi sonrası bazı birliklerin düzensiz şekilde geri çekilmesine bağlıyordu. İlk etapta şehit ve yaralı sayısı oldukça azdı. Tümen genel olarak Köprüküy'ün batı sırtlarında bulunuyordu. 33. Tümen Aras nehrinin güneyinde XI. Kolordu'nun taarruzunu kolaylaştırmak ve Rus kuvvetlerinin yan ve gerilerine etki etmek için yolların bozukluğu ve hava

¹⁴⁴ Ali Rıza Eti, **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915**, Haz. Gönül Eti, İstanbul 2009, s. 37.

¹⁴⁵ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.16.

¹⁴⁶ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.112.

koşullarının olumsuzluğundan 7 Kasım akşamına kadar ancak Mescitli kuzeyine ulaşabildi. Tümen kendisine verilen görevi yapamadı.¹⁴⁷

IX. Kolordu'nun geride bırakılması ve üç tugaydan oluşan bir düşmanın imhası için iyi bir düzenleme yapılmaması, taarruzun III. Ordu'nun kendi görüşlerinden ziyade Başkomutanlık'ın görüşleri doğrultusunda yapıldığını göstermektedir.¹⁴⁸

7 Kasım sabahın ilk saatlerinde Albay Treskin komutası altında 155. ve 156 Piyade Alaylarından ikişer tabur ile 80. Alay'ın bir taburu Türk mevziilerine doğru harekete geçti. Bu müfrezenin görevi Badicivan tepelerini zapt etmektir. Bu tepeler müfrezenin az ilerisinde olup 1. Kafkas Kolordusunun sağ tarafına hâkim konumdaydı. Bu müfreze Türk birliklerinin şiddetli topçu ateşine maruz kaldı. Çok fazla zayıyat veren müfreze ilerlemeye çok zor devam ediyordu. Bunun üzerine taarruza ertesi gün devam etme kararı verildi.¹⁴⁹ 1. Kafkas Kazak Tümeni 82. Türk Piyade Alayını Ketevan'a püskürtüp Sülügü'ye girmeyi başardı. Aynı zamanda 33. Türk Piyade Tümeni Topçu köyüne ve 37. Piyade Tümeni Hacı Ömer'e ulaştı (bu iki nokta Köprüküy'den 15-20 kilometre uzaklıkta bulunuyordu.), kolordu şeklinde birleştirilen 1. ve 4. Kürt Süvari Tümenleri Ruslarla çatışmada büyük kayıplar vererek demoralize oldular. 2. Türk Süvari Tümeni Sürbehan'a yerleşti.¹⁵⁰

Rus resmi tebliğinde Köprüküy civarında yaşanan muharebelerle ilgili şu ifadeler yer veriliyordu; Türkler 7 Kasım'da iki güçlü tümen, 48 sahra topu ve çeşitli ağır silahlarla kalabalık Kürt atlılarının öncülüğünde Hasankale yönünden Köprüküy'e enerjik bir saldırı başlatılar. Rus birlikleri öncelikle sağ kanadı örtmeye çalıştı. Kazak topçusu hızlı bir şekilde cephe hattına taşındı. Ancak Türklerin şiddetli top ve piyade ateşine uzun süre tahammül edilemedi.¹⁵¹

Köprüküy muharebelerinin ilk günü karşılıklı olarak oldukça tutuk geçti. Türk ordusu adına Köprüküy'de hem bir fırsat kaçırılmış hem de bir bozgun

¹⁴⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.137-139.

¹⁴⁸ Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, s.32.

¹⁴⁹ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, s.54. ; Allen, Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, s.228.

¹⁵⁰ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.28.

¹⁵¹ **The Times**, 10 November 1914, Issue:46902.

kurtarılmıştı. Seri tedbirlerle yeniden bir darbe vurmak mümkün olabilirdi. X. Kolordu'nun iki tümeni geri ihtiyatı olarak bekletiliyordu. Ordu komutanı gece cepheye giderek birlikleri dolaşıp yaptığı konuşmalarla erlerin maneviyatını yükseltmeye çalıştı. Fakat panik düşman takibinden ve maneviyat bozukluğundan ziyade hatalı hareketler yüzünden meydana gelmişti.¹⁵² İlk taarruzun bu şekilde sonuçlanması ordu komutanının maneviyatını olumsuz yönde etkiledi. Karargâhta bulunan Alman subayların etkisiyle ordunun Erzurum'a geri çekilmesi düşünülmüyordu. Bu duruma ordunun istihbarat ve harekât şube müdürleri şiddetle karşı çıkıyordu. Tartışmalar sürerken XI. Kolordu Komutanı Galip Paşa'da uğradığı bozgun şeklindeki akıbeti telafi edebilmek için askerinin maneviyatının yerinde olduğunu bildirerek taarruz edilmesi gerektiğini bildirdi. Ancak bu şekilde III. Ordu Komutanı ve kurmay heyeti geri çekilmekten vazgeçti.¹⁵³

2.4.1.4. 8-12 Kasım 1914 Muharebeleri

8 Kasım'da III. Ordu Komutanlığı yapılacak taarruz için tereddüt etmekteydi.¹⁵⁴ 7 Kasım 1914 akşam saatlerinde ordu birliklerine Hasankale'den şu emir verildi;

- 1- Düşman Badicivan'ın hemen şarkındaki sırtları üç piyade alayı ve bir topçu bataryasıyla, Tenzile-Kırdabaz sırtlarını ise bir süvari tümeni ve bir topçu bataryası ile tutmaktadır.
- 2- XI. Kolordu piyade birlikleri yarın gün ağardığı zaman, araziye yayılmış bir şekilde geçici olarak mevziilerinde kalacaktır. Şafaktan önce düşmanın mevziinde bulunup bulunmadığını zabıt keşif kollarıyla keşif yapılacaktır.
- 3- Bütün topçu bataryaları ateş edecek vaziyette mevzii alacaktır.
- 4- 2. Nizamiye Süvari Tümeni Yeniköy doğusundaki sırtlarda bulunacak ve özellikle Id doğrultusu ile Badicivan'daki Rus kuvvetlerinin yan ve gerilerinde keşif yapacaktır.
- 5- 28. Tümen bir dağ topçu bataryasını 8 Kasım 1914 sabahı saat 06.00'da Hasankale'de bulunmak ve ordu emrine girmek üzere gönderecektir.

¹⁵² Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s.113.

¹⁵³ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.16-17.

¹⁵⁴ Guze, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, s. 22.

- 6- Ketvan'da bulunan Ali Rıza Bey Müfrezesi XI. Kolordu'nun sağ yanını koruyacaktır. Taarruza geçilip geçilmeyeceği ve müfrezeye dağ bataryası verilip verilmeyeceği hususu yarın bildirilecektir.
- 7- 28. Tümen'in kalan kuvveti ordunun emrinde olmak üzere Manastır bölgesinde bulunacaktır.
- 8- Ordu Karargâhı Hasankale'dedir.¹⁵⁵

XI. Kolordu cephesinde ateş muharebesine başlayıp bir nevi keşif taarruzu niyetinde bir muharebe ile günü geçiştirmek istemekteydi. Sabah saatlerinde telefonlar kolordu birliklerinin düzene koyulup koyulmadığı ve askerin manevi durumu soruldu. Hâlbuki bu esnada 8.30'da 18. Tümen birlikleri taarruza başlamıştı. Ordu emri saat 11.00'da birliklere ancak ulaştı.¹⁵⁶ Verilen taarruz emrinde topçu ateşiyle birliklerin arazide yayılarak hücumu geçmesi emredildi. Fakat Köprüköy'ün batı sırtlarına yapılan taarruzlarda düşman mevziilerinin çok kuvvetli olmasından ötürü akşam saatlerine kadar devam eden taarruzlarda hiçbir netice alınamadı. Buna rağmen yapılan taarruz neticesinde Rus kuvvetleri Homigi doğrultusunda geri çekilmeye mecbur edildi. Badicivan doğusuyla Tafdiker sırtlarında bulunan Rus birliklerinin büyük kısmı geri çekilerek bu mevziilerde zayıf birlikler bıraktı. Karanlık başladıktan sonra ateş kesilmiş ve Ruslar genel olarak Pazaçur-Geçik doğrultusunda çekilmeye devam etmişti. 28. Tümen'in Hasankale'deki alayı Aras nehri güneyinden ilerleyen Rus süvari birliklerine karşı yaptığı taarruzda Rus süvarisini Kırdabaz-Tenzile hattına çekilmeye mecbur etti.¹⁵⁷

33. Tümen'in Yağan istikametinde yapacağı taarruz ile Rus süvarisinin geri çekilme hattı kesebilirdi. Saat 16.00 dolaylarında 500 kişilik bir Rus süvarisi ile karşılaşan tümen Rusları Yağan istikametine doğru itse bile tümen ileri harekâta devam etmedi. Bunun en önemli sebebi tümen komutanının köylülerden aldığı ordu Erzurum'a geri çekiliyor tarzındaki haberlerdi. Oysa bu durum bir gün önceki haberlerin köylüler arasında çok farklı şekilde yorumlanmasından başka bir şey değildi. XI. Kolordu cephesinden gelen olumlu haberler morallerin düzelmesine sebep olurken ordudan verilen emirde kolordunun taarruz konusunda serbest olduğu

¹⁵⁵ ATASE, BDH. 2812.32.001-002.

¹⁵⁶ Baki, *Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış'a [Hariç] Kadar*, s.118-119.

¹⁵⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, s.144-147.

bildirildi. Fakat kolordu komutanının verdiği rapora göre Aras nehrinin güneyindeki durum oldukça kritikti.¹⁵⁸

XI. Kolordu Komutanlığı tarafından muharebelere ilişkin verilen rapora göre düşmanın Köprüköy'ün batı sırtlarındaki birlikleri Homigi doğrultusunda çekilmişti. Bu sırtlar 34. Piyade Tümeni tarafından işgal edilmişti. Badicivan doğrultusunda Tafdiker sırtlarında bulunan düşmanın büyük kısmı çekilmiş, bu sırtlarda zayıf birlikleri kalmış ve karanlık bastıktan sonra ateş kesilmişti. Düşman kuvvetleri genel olarak Pazaçur-Geçik istikametinde çekilmekteydi. 2. Nizamiye Süvari Tümeni'nden ise henüz bilgi alınamamıştı. 33. Tümen ile Süvari Kolordusunun Aras nehrinin kuzeyine geçmeleri halinde düşmanın çekilmeyi korumak için Serboğan-Çermiksu hattını savunabileceği düşünülmekteydi. 34. Tümen ileri kıtaları ile Köprüköy batısı ile Hekbat şimal sırtlarında ve büyük ağırlıklarıyla Badicivan deresi-Epsemce arasında bulunmaktaydı.¹⁵⁹

18. Tümen ile gün içerisinde irtibat sağlanmıştı. Tümen Kızılviran'a sevk edilerek yardım için bir süvari alayıyla bir cebel bataryası ve birde makineli tüfek bataryası gönderilmişti. Tümenin önce bölgeye ulaşan iki süvari alayı Kızılviran'da bulunan Rus piyade taburunun sol kanadını bozguna uğrattı. 18. Tümen ise Sansor sırtlarındaydı. 8 Kasım'da Rusların çekilmesinden başka önemli bir hareket olmamıştı. Id (Narman) doğrultusundan haber alınamamasına rağmen 7 Kasım öğleden sonra sol cenaha üzerine inatla yapılan baskının buradaki Rus birlikleri tarafından yapıldığı düşünülmekteydi.¹⁶⁰ Gün içerisindeki muharebelerde 2. Nizamiye Süvari Tümeni Çermiksu çarpışmalarında biri yüzbaşı üç şehit verirken bir mülaıımı da yaralıydı. Kızılviran muharebesinde 1 cebel topçusu şehit olmuştu.¹⁶¹

8 Kasım'da Rus kuvvetleri ağır zayıata uğradı. Özellikle 156. Alay çok sarsıldığı için diğeri bir alayla değiştirildi. Aras nehri güneyindeki Rus kuvvetleri imha edilmekle karşı karşıyaydı. 33. Tümeni ile 1. İhtiyat Süvari Tümeni normal bir yürüyüşle Yağan-Emrekom hattına ulaşabilmişti. Bu durumda Rus süvari tümeni tamamen kuşatılabilirdi. Fakat 33. Tümen komutanının duyumlara dayalı haberlere

¹⁵⁸ ATASE, BDH. 2950. H6. 001.65-66; ATASE, BDH. 2812.32.001-003.

¹⁵⁹ ATASE, BDH. 2812.30.001-024. ; ATASE, BDH. 2812.30.001.012-13-13a.

¹⁶⁰ ATASE, BDH. 2812.30.001-002.

¹⁶¹ ATASE, BDH. 2812.34.013-002.

itibar etmesi sonucu bu fırsat kaçırıldı.¹⁶² 28. Tümen'in sağ kanattan ve Aras güneyinden yaptığı taarruzda Ruslar öğle saatlerinde mevziilerini bırakarak geri çekildiler. Fakat boşaltılan mevziilerin ileri mevziiler olduğu anlaşıldı. Asıl Rus mevziileri Köprüköy-Hızardere hattın idi. Bu muharebe neticesinde Rusların şimdiye kadar tahmin olunandan daha kuvvetli olduğu anlaşıldı.¹⁶³ Bugün yapılan taarruz neticesinde Ruslar genel olarak Köprüköy'ün batı sırtlarına kadar çekildi.¹⁶⁴ Fakat Türk birliklerinde taarruzun ikinci günü olmasına rağmen ciddi aksaklıklar görülmüyordu. Askerlerin çoğu çatışmaların geç saatlere kadar devam etmesinden ötürü geceyi çadır kurulmadan 5-10 cm'lik karın üzerinde geçiriyordu. Ekmek ve su temini konusunda sıkıntılar yaşanıyor. Asker bataklıklardan su temin etmeye çalışıyor. Cephedeki sıhhiye teşkilatı iyi olmadığı için yaralıları ilk müdahalenin ardından uzak merkezli sıhhiye noktalarına sevk ediliyordu. Tüm bunlar hesaba katıldığında asker ertesi gün yapacağı taarruz için gereken gücü kendisinde bulamıyordu.¹⁶⁵

İstihbarat Şube Başkanı Kazım Karabekir'in günlüğüne kayıt ettiğine göre, 8 Kasım'da Köprüköy'e yapılan taarruz neticesinde Ruslar dört kilometre kadar geri çekilmişti. Buna karşı Türk birliklerinden 67'si subay, 1849 asker şehit düşerken, 1150 asker firar etmişti. 1212 hayvanın ise telef olmuştu.¹⁶⁶

8 Kasım'da yayınlanan Rus resmi tebliğinde silahlı halk tarafından desteklenen Kürt alaylarının Kara Kilise-Eleşkirt bölgesinden kuzey doğu istikametinde ilerlemeye çalıştığı ağır kayıplar vererek püskürtüldüğü bildiriliyordu. Türk askerlerinin Pasinler, Diyadin ve Beyazıt bölgelerini tahliye devam ettiği ve kısmen dağıldıkları ve dağılan birliklerinde yok edildiği kaydediliyordu.¹⁶⁷ Erzurum'un 33 mil doğusundaki doğal yapısı nedeniyle güçlü ve iyi tahkim edilmiş olan Türk mevziilerinin önlerinde 6 Kasım'da yaşanan sıcak çatışmalar sonrası Rus birliklerinin eline geçtiği, mağlup edilen Türk birliklerinin takip edildiği bildiriliyordu. Rus tebliğine göre, Kafkas birlikleri tarafından icra edilen

¹⁶² Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.114-115. ; Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, s.33.

¹⁶³ Guze, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, s.22.

¹⁶⁴ Feridun, **Büyük Harb Türk Cephesi**, s.92.

¹⁶⁵ Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915*, s.38-41.

¹⁶⁶ **Kâzım Karabekir Günlükleri (1906-1948)**, Cilt:1, s. 410.

¹⁶⁷ **The Sunday Times**, 8 November 1914, Issue:4779.

operasyonlarda karlı kaplı dağ yollarında günlük 43 mil ortalama ile ilerleme sağlanıyordu. *Kavkazskoye Slove* adlı Rus gazetesi Rus birliklerinin birkaç gün içerisinde Erzurum'a ulaşılabilceğini iddia ediyordu. Buna gerekçe olarak Köprüköy'ün düşmesinden sonra Erzurum'u koruyacak tek mevkiinin Deveboynu olduğu iddia edilirken yakın zamanda Türkiye'nin Küçük Asya'daki tek askeri üssü Rusya'nın eline geçeceği bildiriliyordu. Moskova kaynakları gazeteler iddialarını bir adım daha ileri taşıyarak İstanbul'daki garnizonlarda isyan çıktığını ve askerlerin açlıktan öldüğünü bildiriyorlardı.¹⁶⁸

III. Ordu Komutanlığı tarafından 9 Kasım'da verilen emre göre; XI. Kolordu saat 9.00'da taarruza başlayarak Yukarı Söğütlü-Menevrüt hattını ele geçirecekti. 28. Tümen ise kolordudan daha önce 8.00'da taarruza geçerek Tenzile-Kırdabaz hattını elde edecek ve burada ordu ihtiyatı olarak kalacaktı. 6 Kasım'dan beri devam eden muharebelerde Ruslara karşı kesin bir sonuç alınamıyordu. Çünkü Rus kuvvetleri hesaplanandan daha kalabalıktı. Rus 2. Türkistan Kolordusu da trenle Sarıkamış'a sevk edilmişti. Muharebenin başlangıcından beri III. Ordu'nun kuvvetlerinin cepheye parça parça sevk edilmesi ve çekingen davranışlardan dolayı kesin bir sonuç alınamamıştı. Bütün kuvvetlerin toplanarak düşmana taarruz etmesi yönünden Başkomutanlık emrine rağmen 17. Tümen Erzurum Höyükler hattında bırakılmıştı. 9 Kasım'da havanın çok soğuk, sisli ve karlı olması verilen emirlerin tümenlere vaktinde ulaşmaması nedeniyle önemli bir taarruz yapılamadı.¹⁶⁹

Ruslar sağ kanadı gerisindeki alayını Çermiksu sırtlarına sürerek 29. Tümenin taarruzunu karşıladı. Bu tümenin aslında yapmak istediği çevirme harekâtı bir cephe savaşına dönüştüğü için başarılı olamadı. 33. Tümen başlangıçta yapılan hatalardan ve hava durumunun elverişsizliğinden muharebeye yetişemedi. Cephe taarruzu da neticesiz kaldı. 29. Tümen ve süvari fırkası kuzeyden dolaştıkça Ruslarda kuzey kollarını, kuzey doğu istikametinde kaydırarak çevirme kollarına karşı yeni cepheleler açıyordu. Kuşatma kollarının daha geriye hareket etmesi gerekirken bu

¹⁶⁸ *The Times*, 9 November 1914, Issue: 40691.

¹⁶⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, s.150-152.

yapılamadı.¹⁷⁰ 2. Nizamiye Süvari Tümeni Çermiksu'yu almasına rağmen Rusların gece baskını üzerine Serboğan'a çekilmek zorunda kaldı.¹⁷¹

Başkomutanlık Vekâleti cephede muharebelerin durumuyla ilgili sürekli III. Ordu Komutanlığı'ndan bilgi talep ediyordu. Buna bağlı olarak 9 Kasım'da verilen raporda şu bilgilere yer verilmekteydi; *Düşman Köprüköy yakınlarındaki en yüksek nokta olan 1905 rakımlı tepe bölgesinde çekilmişti. Karanlığın çökmesiyle beraber tepeler düşmanın elinde kalmıştı. Kar ve sis devam etmesine rağmen bu tepelerin ele geçirilmesi için gerekli yürüyüşler yapılamadı.*¹⁷² 9 Kasım'da havanın soğuk, sisli ve karlı olması verilen emirlerin zamanında ulaşmasını engellediği gibi önemli bir taarruzda yapılamadı.¹⁷³

9 Kasım 1914 tarihli Başkomutanlık tarafından yayınlanan tebliğde “*Rus ordusunun kuvvetli bulunan merkezine taarruz eden ordumuz iki günden beri devam eden şiddetli bir muharebe neticesinde düşmanı mağlup ederek terk ettiği mevzii işgal eylemiştir*” deniliyordu.¹⁷⁴

9-10 Kasım'da yapılan muharebelerde işler Rusların istediği gibi gitmiyordu. Türk birlikleri şiddetli topçu ve piyade ateşiyle Rusları mevziilerinden çıkamaz hale getirmişti. İd (Narman) bölgesinde ilerleyen Rus Oltu müfrezesi ciddi bir karşı koymayla karşılaştığından geriye çekilmek zorunda kaldı.¹⁷⁵ Başkomutanlık Vekâleti tarafından 8 Kasım'da kamuoyuna verilen bilgide Kafkas Cephesi'nde iki günden beri devam eden muharebelerde Ruslar mağlup edilip, Türk Ordusu Rus mevziilerine girmişti.¹⁷⁶ 9 Kasım'da kar ve sise rağmen Türk taarruzu cephenin her noktasında tüm hızıyla devam ediyordu.¹⁷⁷ Gün içerisinde sabah sisten yararlanarak Rusların yaptığı taarruzda 2. Nizamiye Süvari Tümeni'nden 10 nefer şehit olurken 10 neferde yaralanmıştı.¹⁷⁸

¹⁷⁰ Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.92-93.

¹⁷¹ Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, s.34.

¹⁷² ATASE, BDH. 2950. H6.001. 81.

¹⁷³ ATASE, BDH. 2950. H6. 001.83.

¹⁷⁴ **İkdam**, 27 Teşrin-i Evvel 1330/ 9 Kasım 1914, No:6365.

¹⁷⁵ Maslovskiy, **Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917**, s.55.

¹⁷⁶ BOA, HR. MA. , 1111_3/13.

¹⁷⁷ BOA, HR. MA. , 1111_3/14.

¹⁷⁸ ATASE, BDH. 2812.31.013-002.

9-10 Kasım 1914 gecesi Türk ileri keşif kolları düşman karakollarından 103. Bakinski Alayına mensup iki Rus askerini esir aldı. Esirlerin ifadesine göre Köprüköy'ün kuzey ve doğu sırtlarında sırasıyla 103. ve 104. Bakinski Alayları bunların gerisinde ise 155. Kubinski Alayı daha geride 106. Elizavetpolski Alayı ile 4 batarya top bulunmaktaydı. Bu alaylar 1. Kafkas Kolordusunun 39. Tümen'ini teşkil etmekteydi. 20. Tümen daha önce Kars'a gönderilmişti. Cephe hattında daha çok mahalli bölükler bulunuyordu. I. Türkistan Kolordusuna taze kuvvet olarak 8000 askerin geldiği ve bunların Sarıkamış'ta sınır hattına ulaştıkları alınan bilgiler arasındaydı. Askerler ifadelerinde aç olduklarını, her alayın sekiz makineli tüfeğinin olduğunu ve 1. Kafkas Kolordusuna General Berhman'ın komuta ettiğini ifade ediyorlardı.¹⁷⁹

XI. Kolordu tarafından verilen yumuşak ve değişken emirlerde tümenlerde gevşemeye yol açıyordu. 10 Kasım'da birliklere taarruz emri verilmesine rağmen önemli bir muharebe olmadı. Ertesi gün yapılması planlanan büyük bir taarruz için birlikler bir taraftan keşif yaparken diğer taraftan da erzak ve cephanesini eksiklerini tamamlıyordu. Bu arada 17. Tümen Erzurum'a ulaştıktan sonra Korucuk'a kadar ilerlemişti. 11 Kasım'da yapılacak taarruz için ordunun elinde altı piyade tümeni, bir nizamiye süvari tümeni ve ihtiyat süvari kolordusu bulunuyordu.¹⁸⁰ Rus birlikleri Köprüköy'ün doğu sırtları, Homigi, Pazaçur, Hızar Dere hattın bulunuyordu. Bugüne kadar Erzurum'da bırakılan IX. Kolordu Komutanı kendi müracaatı üzerine Aras nehrinin güneyindeki birliklere komuta etmek üzere bölgeye geldi.¹⁸¹

10 Kasım 1914'te yayınlanan Rus tebliğ resmisine göre Köprüköy civarındaki muharebeler 9 Kasım'da yeniden başlamıştı. Erzurum civarında bulunan Osmanlı kuvvetlerinin de iştirak ettiği muharebede Rus kollarından birinin Çermiksu'yu ele geçirmek için yaptıkları taarruz olumsuz sonuçlanmıştı. Daha önce ele geçirilen mevziiler akşama kadar muhafaza edildi. Bir Rus müfrezesi Eleşkirt ve Karakilise'yi

¹⁷⁹ ATASE, BDH. 2812.32.001-036.

¹⁸⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.159-160.

¹⁸¹ ATASE, BDH. 2812.30.001-033.; Feridun, Büyük Harb Türk Cepheleri, s.93. ; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.160-161.

işgal etti. Türk tebliğlerine de atıfta bulunan Ruslar Karadeniz’de, Rus donanmasının bazı gemilerinin batırıldığı ile ilgili haberleri yalanlıyordu.¹⁸²

III. Ordu’dan verilen emre göre 11 Kasım’da birliklerin taarruzu şu şekilde olacaktı; *Düşman 6 ila 8 piyade alayı aynı sayıda topçu bataryasıyla, Köprüköy-Kızılçermik doğu sırtları, Tafdiker-Pazaçur sırtları-Çermiksu’nun güney doğu sırtlarını işgal etmektedir. Bir tabur kadar kuvveti Hohor ve bir kısım süvarisi de Maslahat’ta bulmaktadır. Birkaç süvari alayı ile bir topçu bataryası Emrekom-Midivan arasındadır. 3. Ordu Allah’ın yardımıyla, subay ve erlerin gayret ve fedakârlığıyla yarın taarruza başlayacaktır. Ahmet Fevzi Paşa komutasındaki 33. Tümen, 28. Tümen’in bir piyade alayı ile topçu taburu, 37. Tümen’in saat 6.30’da Işkı-Kırdabaz hattında bulunacak ve Köprüköy, Aşağı Çakmak’ın batısındaki tepeler doğrultusunda düşmanın sol yanını kuşatacaktır.*¹⁸³ Albay Arif Bey komutası altında 29. Tümen, 9.00’da Yeniköy-Çermiksu arasındaki sırta ulaşarak buradan düşmanın kuzey kanadını kuşatacaktır. Galip Paşa komutasındaki 18. ve 34. Tümenler dört sahra topçu taburu ile Köprüköy-Aşağı Çakmak’ın batı sırtları ile Kızılviran-Sürbehan-Menevürt hattı arasında taarruz yapacaktır. 2. Nizamiye Süvari Tümeni, 29. Tümen ile birlikte daha açıktan hareket ederek düşmanın yan ve gerilerini kuşatacak şekilde taarruz edip Kötek ve Narman doğrultusunda ilerleyecekti. Piyade taarruzu 8.00’da başlayacak topçu ateşiyle düşman mevziilerinin yan ve gerileri dövülecekti.¹⁸⁴ Birlikler yanlarındaki kıtalara ve gerileriyle devamlı irtibat halinde olacak ve karşısındaki düşman hakkında zamanında ve doğru bilgi verecektir.¹⁸⁵

Aras nehrinin kuzeyinde XI. Kolordu birliklerinden 29. Tümen Çermiksu-Sürbehan hattının batısında, 34. Tümen Badicivan Homigi, 18. Tümen ise Tafdiker-Pazaçur hattında bulunuyordu. Ahmet Fevzi Paşa komutasındaki birliklerden 33. Tümeni Yağan’ın doğusunda, 37. Tümen’in bir kısmı Köprüköy’de bir kısmı da 28. Tümen ile birlikte 1905 rakımlı tepe civarındaydı.¹⁸⁶

34. Tümen birlikleri saat 10.00’da aldığı emir doğrultusunda taarruza başladı. 11 Kasım’da yapılan cephe savaşlarının bütün yükü 34. Tümen’in

¹⁸² ATASE, BDH. 4.20.008.

¹⁸³ ATASE, BDH. 2812.32.001-004.

¹⁸⁴ ATASE, BDH. 2812.32.001-005.

¹⁸⁵ ATASE, BDH. 2812.32.001-005a.

¹⁸⁶ ATASE, BDH. 2950. H6. 107.

üzerindeydi. ¹⁸⁷Arazinin çok engebeli ve kaygan olması Rus birliklerinin mevziilerinde inatla direnmesi tümenin hareketini yavaşlatıyordu. 18. Tümen, 29. Tümen'in taarruzunu beklediğinden 34. Piyade Tümeni'nin taarruzuna yardımcı olamıyordu. Akşama doğru Ruslar Homigi sırtlarının en yüksek yerine çekilmesine ve karanlık basmasına rağmen halen ateş muharebesi devam ediyordu. Özellikle düşmanın top ve makineli tüfek ateşi 54. Alay'ın üzerinde toplanıyordu. Bu sırada bir alay kadar Rus kuvvetinin 54. Alay karşısında taarruza kalkması neticesinde cephe hattında geri çekilme görülmeye başladı. İhtiyat birliği olarak tutulan bir tabur ile 18. Tümen'in yandan verdiği ateş desteği sayesinde geri çekilme önlendi. Bu hatta elde edilen en önemli başarı geç saatlere doğru 28. Tümen'in 1905 rakımlı Çobandede tepesini ele geçirmesi oldu.¹⁸⁸

18. Tümen birliklerinin 11 Kasım'da yaptığı taarruzda karşısındaki Rus birlikleri Homigi doğrultusunda geri çekilirken 53. Piyade Alayı muharebe etmeden Tafdiker'in güneydoğusundaki tepeleri ele geçirdi. Tümen tarafından Tafdiker ve Pazaçur sırtları tamamen ele geçirildi. Tümenin hareketinin tam bir başarıya ulaşamamasının temelinde 29. Tümenin cepheye yanaşmasının beklenmesi ve hava şartlarının olumsuzluğundan kaynaklanıyordu. 29. Tümen komutanının verdiği tutarsız emirlerden dolayı, tümen kendisine verilen görevi tamamlayamadı.¹⁸⁹ Tüm cephelerde soğuk etkisini fazlasıyla gösteriyordu. Türk askeri girdiği köylerde yağma hareketlerinde bulunuyordu.¹⁹⁰

Aras nehri güneyindeki birlikler Ahmet Fevzi Paşa komutasındaydı. 33. Tümen Yağan'ın kuzeyinden taarruz edecekti. Tümen gece karanlığından faydalanmak için yürüyüşe çok erken saatlerde başladı. Aynı anda Rus süvari keşif kolları da Emrekom'dan Yağan istikametinde yürüyüşte olduğu için tesadüf muharebesi yaşandı. 97. ve 52. Piyade Alayları üzerine Rus topçusunun şiddetli ateşi karşısında asli görevini unutan tümen keşif kolları ile muharebeye tutuştu. Muharebe akşama kadar devam etti. Bu çarpışmalardan özellikle 52. Piyade Alayı çok etkilendi. 99. Alay ile tümen topçusu arasındaki irtibatsızlıktan çıkan çatışmada 25 asker şehit oldu. 33. Tümen bölgesinde yapılan muharebelerde tümenin bütün

¹⁸⁷ Baki, *Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış'a [Hariç] Kadar*, s.165-166.

¹⁸⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, s.165-168.

¹⁸⁹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, s.167.

¹⁹⁰ Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915*, s.42-45.

alayları ezildiği için Rus Süvari Tümeni Aras nehrinin güneyine hâkim oldu. Savaşın başından beri 33. Tümen Komutanı Albay İbrahim Bey tümene verilen görevleri yerine getirme noktasında çok başarısızdı. 11 Kasım'daki muharebelere seyirci kalması gerek ordu gerekse kolordu komutanının ısrarlarına rağmen durumu düzeltmemesi üzerine cezasının idam olacağı kendisine tebliğ edilerek görevden alındı. Yerine IX. Kolordu Kurmay Başkanı Binbaşı Şerif Bey gönderildi.¹⁹¹

83. Alay, Albay Ethem Bey komutasında 11 Kasım'da Sülügü civarında 33 Tümen'in yaklaşması uzun süre bekledikten sonra hava şartlarının bir nebze düzelmesinin ardından 15.45'te Aras nehrine yanaştıktan sonra soğuk havaya rağmen askerler nehre girip Aras'ın kuzeyine geçti. Tümen emrinde yalnızca 83. Alay ve bir topçu taburu vardı. Tüm olumsuzluklara rağmen 1905 rakımlı Çobandede tepesinin batı eteklerine doğru yaptığı taarruz neticesinde 16.30'da Köprüköy'e girdi. 28. Tümen komutanı tarafından durum çok iyi tahlil edildikten sonra Köprüköy'ün kilit noktası olan Çobandede tepesindeki Rus 153. Alayı ve dağ bataryası etkisiz hale getirildi. 37. Tümen'de, 33. Tümen'in vazifesini tam olarak yapamamasından etkilenip ikinci bir emirle Çobandede Köprüsü ile 1905 rakımlı tepeye taarruz edecekti. Fakat Emrekom bölgesinde bulunan Rus Kazak Süvari Tümeni bu kez de 37. Tümen'e musallat oldu. Rus tümeni karşısında bir alay bırakılıp sisten de yararlanılarak Çobandede Köprü'ne ilerlendi. Tepeye doğru tırmanışa geçen tümen karanlığın basmasından dolayı fazla ilerlemeyip durumunu korudu.¹⁹² En etkili istikamet üzerinde bulunan süvari tümeni ve 29. Tümeni'nin gün içerisinde taarruza katılmamaları kuzeyden kuşatma ümidini ortadan kaldırdı. Savaşın başından itibaren olduğu gibi İhtiyat Süvari Kolorduları uygun durumlarını 11 Kasım'da da değerlendiremediklerinden bu cephelerde büyük bir başarı elde edilemedi. Tüm birliklere muharebe düzeninde gecelemeleri emredildi.¹⁹³

11 Kasım şafak vaktinde yoğun bir sis altın Rus mevziilerine başlayan Türk taarruzu, Rusların kısa ve etkili karşı hücumlarıyla geriye atılmaya çalışıldı. Özellikle Türk taarruzu 1. Kafkas Kolordusu saflarına doğru yoğunlaşıyordu. Türk birlikleri gün boyu hücumlarına aralıksız devam etti. Bu hücumlar özellikle piyade

¹⁹¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.165-169.

¹⁹² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.40. ; Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri, s. 33-34.

¹⁹³ Feridun, Büyük Harb Türk Cepheleri, s.93-94.

mevziilerinin kollarına doğru yöneliyordu. Sağ kanatta 80. Piyade Alayına karşı taarruz eden Türk birlikleri bu alayın siperlerine girdiler. Fakat alayın karşı koymasıyla Türk birlikleri tam bir başarı sağlayamadı. Sol kanatta ise sabahın ilk saatlerinden itibaren 153. Rus Alayı üzerine Türk taarruzu devam ediyordu. 153. Alay yok olma tehlikesiyle karşı karşıya iken 156. Alay takviye olarak gönderildi. Buna rağmen mevziilerinde tutunamayan Ruslar Köprüköy'ü terk ettiler. Ruslar 11 Kasım günü devam eden savaşın en büyük zayıfatını verdi. 11 Kasım tarihli Osmanlı Resmi Tebliği de cephede olanları doğrular nitelikteydi. Buna göre Türk Ordusu Rusların ikinci mevziilerine taarruz ediyordu. Ele geçirilen esir ve firarilerin verdiği ifadelere göre Ruslar manevi olarak çok kötü durumdaydılar.¹⁹⁴ Aynı tarihli diğer bir tebliğde Alman komutasındaki oldukça güçlü Türk kuvvetlerinin Pazar günü şafak vakti Köprüköy'deki Rus mevziilerine saldırılarını tekrarladığı bildiriliyordu. Mücadelenin tüm gün devam ettiği, öğle saatlerinde Rus kanadının yarılması için taze kuvvetlerle tekrarlandığı fakat Rus birliklerinin bulundukları pozisyonlardan atılamadıkları bildiriliyordu.¹⁹⁵ Rus tebliğinde aksi iddia edilmesine rağmen 11 Kasım'da Köprüköy bölgesini koruyan Bakü Alayı ağır kayıplar vererek Köprüköyü kaybetti.¹⁹⁶

Ruslar cephenin güney tarafındaki birliklerinin karşı karşıya kaldığı çevirme tehlikesi karşısında muharebeyi kabul etmeyerek Çelikul Dağı-Höyük hattına bir öncü bıraktıktan sonra Azak-Zanzak'ın doğu sırtlarına çekildi. Aras güneyindeki Rus birliklerinin sol kanadında ise Yüzveren'e kadar geri çekildi.¹⁹⁷

11 Kasım tarihli Rus tebliğinde, Köprüköy mevkiindeki Türk hücumlarının büyük zayıfat verdirilerek püskürtüldüğü ve Rus birliklerinin sol kanadını çevirmeye çalışan Türklerin topçu ve piyade ateşiyle dağa doğru ricate mecbur edildiğinden bahsediliyordu. Ayrıca Deveboynu mevki-i müstahkemesinin kendilerinde muhasara altında tutulmasından dolayı Türklerin Erzurum'a çok miktarda asker sevk ettiğine de tebliğde yer veriliyordu.¹⁹⁸

¹⁹⁴ BOA, HR. SYS., 2108/4-17.

¹⁹⁵ Daily Mail, 11 November 1914, Issue:5806.

¹⁹⁶ Allen, Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırsındaki Harplerin Tarihi, s.229.

¹⁹⁷ Feridun, Büyük Harb Türk Cepheleri, s.94.

¹⁹⁸ ATASE, BDH. 4.20.008-001.

11 Kasım tarihli bir başka Rus resmi tebliğinde ise şu bilgilere yer veriliyordu; Rus Karadeniz Filosu tarafından yapılan operasyonda Zonguldak açıklarında içerisinde top, uçak, cephane, otomobil ve 60 bin asker üniforması bulunan üç Türk gemisi batırıldı. Gemilerde bulunan bir albay, 248 asker ile birçok Alman subayı da Ruslar tarafından esir edildi. Bu gemilerin batması Kafkas Cephesi'nde devam eden Türk-Rus mücadelesini doğrudan etkileyebilirdi.¹⁹⁹ Bu tebliğe 13 Kasım'da cevap veren Türk Başkomutanlığı Zonguldak bombardımanından sonra boş olarak gönderilen Bezm-i Âlem, Bahr-i Ahmer ve Midhat Paşa vapurları Zonguldak'ı bombalayan Rus filosuna rast gelerek batırıldığı 219 kişilik mürettebatın Ruslar tarafından esir alındığı doğrulanıyordu.²⁰⁰ Her ne kadar Başkomutanlık bu gemilerin boş olduklarını iddia etse dahi Kafkas Cephesi'nde düzenlenecek olan geniş çaplı bir taarruz harekâtı için malzeme taşındığı biliniyordu. Aralık 1914'te Sarıkamış üzerine yapılan Türk taarruzu için elzem nitelikteki lojistik malzeme bu vapurlarla taşınıyordu. Ruslar tarafından bu vapurların batırılması belki de cephenin kaderini değiştiren en önemli olaylardan birisi olarak tarihe geçecekti.

12 Kasım tarihli resmi tebliğde Türk taarruzunun devam ettiği ve Rus ordusunun ikinci mevzilerinin ele geçirilmekte olduğu ifade ediliyordu. Saldırıyla birlikte birçok esir alınması vurgulanırken esir ve firarilerin ifadelerine yer verilen bildiride Rusların manen çok kötü bir halde olduğu iddia ediliyordu.²⁰¹ Aynı tarihli Rus resmi tebliğinde ise 10-11 Kasım arasında Çoruh nehri kıyısı ve Batum taraflarında küçük çarpışmaların meydana gelirken Rus birliklerinin Köprüköy'deki pozisyonlarını koruduğu bildiriliyordu. Ruslara göre Türk kuşatma harekâtı başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Türk birlikleri püskürtülürken birçok esir ve askeri malzeme ele geçirilmişti. Esir düşen bir Türk subayının ifadesine göre de Türk

¹⁹⁹ **The Times**, 11 November 1914, Issue: 40693.

²⁰⁰ **BOA**, HR. MA. , 1111/3-17.

²⁰¹ *Bu tarihten itibaren gazetelerde esirlerle ilgili haberlere sıkça yer verilmeye başlandı. Yazılarda esirlerin hangi muharebede ele geçirildiği ve hangi birliğe mensup olduğuna dair bilgilere yer verilecekti. Bundan amaç halkın orduya olan güvenini artırmak ve Rus ordusunun başarılarından medet uman gayri müslim unsurların aleyhte herhangi bir harekete kalkışmalarını önlemektir. İkdâm*, 30 Teşrin-i Evvel 1330/ 12 Kasım 1914, No:6368.

Ordusu Hasan İzzet Paşa komutasında olmasına rağmen tamamen Almanlar tarafından yönlendiriliyordu.²⁰²

Rus Kafkas Kolordusunun sağ yanının ve arkasının çevirme tehlikesiyle karşı karşıya kalması dikkate alınarak Rus Başkomutanlığı bu kolorduyu güçlendirmek amacıyla yedek ordusundan (12 tabur ve 22 topu kapsayan) Türkistan Avcı Bataryasını gönderdi. Bu bataryanın ana kuvvetleri Sarıkamış'a 10 Kasım sabahı inmeye başladılar. Ayrıca cepheye Kağızman bölgesi askeri kuvvetlerine dâhil olan 1. Kuban Özel Kuvvet Tugayı (yaya görev yapan keşifçi ve avcı) gelmek üzereydi.²⁰³

Türk taarruzunun başladığı ilk günden beri her ne kadar, III. Ordu cephe bölgesinde istenilen başarı sağlanamasa da başarı ibresi Türk Ordusu'ndan yanaydı. Bu durumda Ruslar cephede yaşanan Türk taarruz ve başarılarını görmezden gelerek resmi tebliğlerinde durumu tam tersi gibi dünya kamuoyuna aks ettiriyordu. Bu durumda bir tarafta cephede savaşan tarafların diğer taraftan da kamuoyu oluşturmak için basın yoluyla propaganda savaşına girişmelerine neden oldu. 11 Kasım 1914'te Başkomutanlık Vekâlet'inden gazetelere gönderilen resmi tebliğ bunun ilk örneklerindendi. Resmi tebliğde Rusların savaşın başından beri Alman ve Avusturya cephelerinde aldıkları mağlubiyetleri gizlemeye çalıştıkları gibi Kafkas Cephesi'nde de Türk Ordusu karşısında aldıkları mağlubiyetleri gizlemek için uydurma tebliğler yayınladıkları bildiriliyordu. Rus resmi tebliğinde *“birden fazla kez hafif ve ağır bataryalarla yüklü iki Osmanlı tümeni Kürt süvarisiyle dün işgal ettiğimiz mevkie taarruz ederek sağ kanadımıza çevirme harekâtı yapmak istediler. Piyade ve topçu ateşine maruz kalan Osmanlı kuvvetinin önce sol kanadı ve daha sonra bütün cephe üzerindeki birlikleri geri çekildi”* denilmekteydi. Oysaki Ruslar mevziilerinden atıldığı gibi büyük bir zayiata uğrayarak muhtelif alaylardan esirler bıraktıkları ve maneviyatları son derece bozularak geriye doğru firar ettikleri alınan bilgiler arasındaydı.²⁰⁴

²⁰² **The Times**, 13 November 1914, Issue: 40695.

²⁰³ *Korsun, Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.28.

²⁰⁴ **BOA**, HR. MA. , 1111/3-16.

Kafkas Cephesinde savaşın başlamasının üzerinden on bir gün geçmişti. Savaşın başlamasına neden olan Karadeniz Bombardımanı üzerine Rusya zaman kaybetmeden Osmanlı Devletine savaş ilan etti. Osmanlı Devleti'nin resmi savaş ilanı ancak 11 Kasım 1914'te Padişah Mehmed Reşat'ın yayınladığı *irâde-i seniyye* ile resmi bir hal aldı. Rusya ile savaş daha önce başladığı göz önüne alındığında harp ilanının 11 Kasım'da kamuoyuna duyurulması Osmanlı Hükümeti'nin kendisini saldıran değil, savunmada kalan taraf olarak göstermek istemesinden kaynaklanıyor olması kuvvetle muhtemeldir. Yayımlanan irade de şu hususlara değiniliyordu; *Osmanlı Donanması'na ait bir grup savaş gemisi Karadeniz'de tatbikat icra ederken, Karadeniz Boğazı'na torpil dökmek vazifesi ile hareket ettiği anlaşılan Rus savaş gemilerine müdahale edildiği, daha sonra tarafsızlığın devamına arzu edildiği bildirilerek olay hakkında Rusya'ya tahkikat önerildiği fakat Rusya'nın büyükelçisini geri çağırarak Osmanlı devlet sınırlarını tecavüze başladığı, Fransa ve İngiltere devletlerinin de aynı yolu takip ederek Çanakkale ve Akabe bölgelerine saldırdıkları ve resmen savaş ilan ettikleri için söz konusu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti de adı geçen üç devlete savaş ilanına karar verdi.* Aynı gün fiilen savaşa girildiği dünya kamuoyuna duyurulduktan sonra şeyhülislamdan alınan fetva üzerine Padişah Mehmed Reşat tarafından halife sıfatıyla tüm Müslümanların desteğini almak adına *Cihat Fetvası* yayınlandı.²⁰⁵ Beyanname ve Cihat Fetvası Türk basının da oldukça geniş yer buldu.²⁰⁶ Cihat Fetvası'nın Müslümanlar üzerine bir tesir yapacağı düşünülse de bu duruma Genel Karargâh subayları bile inanmıyordu.²⁰⁷

2.4.1.5.Köprüköy Mevzilerinin III. Ordu Tarafından İşgali

12 Kasım'da III. Ordu'nun verdiği emirde 11 Kasım'da subay ve erlerin gayretleriyle kuvvetli düşman mevziilerine başarılı bir taarruz yapıldığı ve düşmanın kâmilten püskürtüldüğü yalnızca 29. Tümen karşısındaki Rus birliklerinin henüz çekilmedikleri belirtiliyordu. Emirde III. Ordu birliklerinin konuş durumları ile ilgili gerekli bilgiler verildikten sonra 12 Kasım'da taarruzun 07.00'da başlayacağı bildiriliyordu. 2. Nizamiye Süvari Tümeni 29. Tümen'in taarruzuna yardım edecek ve Kötek doğrultusunda keşif yaparak düşmanın geri çekilmesi halinde keşif

²⁰⁵ BOA, DH. SYS. , 123-12/35.

²⁰⁶ İkdâm, 30 Teşrin-i Evvel 1330/ 12 Kasım 1914, No:6368; Sabah, 31 Teşrin-i Evvel 1330/ 13 Kasım 1914, No: 9036

²⁰⁷ Kâzım Karabekir Günlükler (1906-1948), Cilt:1, s.411.

faaliyetleri yürütecekti. İhtiyat Süvari Kolordusu Aras nehrinin güneyinde takip faaliyeti icra edecekti. XI. Kolordu Söğütlü-Geçik hattına, 29. Tümen Menevürt-Hızardere hattına, 28. ve 37. Tümenler Akmelik-Yukarısöğütlü hattına ve 33. Tümen'de Emrekom'a kadar taarruza devam edeceklerdi. Taarruzun başlamasından itibaren alınan bilgiler hemen karargâha bildirilecekti.²⁰⁸

12 Kasım'da Aras nehrinin kuzeyinde XI. Kolordu cephesinde 18. Tümen tarafından Homigi tepesi istikametinde yapılan taarruzlar karşı ateş sebebiyle sık sık duruyordu. Tüm şartların uygun olmasına rağmen taarruzun bir türlü ilerleyememesi üzerine saat 15.30'da bizzat tümen komutanı cephe hattına gelerek gerekli emirleri verdi. 34. Tümen tarafından da giderek artan bir desteğin verilmesi üzerine alaylar sancak açıp süngü hücumuna kalktı. Şiddetli hücum karşısında direnemeyen Rus birlikleri Pazaçur-Menevürt arasındaki sırtlardan tamamen atıldı. Gün boyu süren muharebelerde iki yüzbaşı ve çok sayıda er yaralı idi.²⁰⁹

29. Tümen'de 12 Kasım'da XI. Kolordu emrine verildi.²¹⁰ Karşısında çok güçlü olmayan birlikler vardı. Fakat tümen geceyi kar üstünde geçirdiği için erlerden birçoğunun ayakları donmuştu.²¹¹ Gün içerisinde emir komuta sisteminde yeni bir değişiklik yapılarak 2. Nizamiye Süvari Tümeni de kolordu emrine verildi. Tümen komutanının 86. Piyade Alayı'nı çok açıktan kuşatmaya göndermesi nedeniyle, kuşatma hareketi etkisini geç gösterdi. Cephede muharebeler şiddetle devam ediyordu. 85. ve 87. Alaylar Rus birliklerinin bulundukları sırta çıkarak düşmanı akşam karanlığına kadar devam etti. Bu suretle Çermiksu kuzeyindeki mevziilerden Hızardere'ye kadar uzanan hattın tamamı ele geçirildi. Tümen Erzurum-Ardahan yolunun hemen batısındaki Koşa'yı işgal ederek yolun karşı tarafındaki Karabıyık istikametine yöneldi.²¹²

Aras nehrinin güneyinde Ahmet Fevzi Paşa kuvvetleri saat 7.00'da taarruza başlayacaktı. 33. Tümen, Rus süvarisini Çobandede köprüsüne etki edemeyecek bir mesafede tutacaktı. Tümen Komutanı Albay İbrahim bugünde Rus süvarisine karşı

²⁰⁸ ATASE, BDH. 2812.32.001-018.

²⁰⁹ ATASE, BDH. 2812.32.001-018a-19.

²¹⁰ ATASE, BDH. 2812.32.001-018a.

²¹¹ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s.121.

²¹² Emekli Kurmay Albay Arif Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı (Hatıralar)*, İstanbul 1946, s.35-36.

sönük davranıyordu. Bu esnada Albay Şerif Bey gelerek görevi üzerine aldı. Fakat tümenin tüm birlikleri perişan haldeydi. Bu arada Rus süvarisi de ciddi bir taarruzdan ziyade oyalama hareketlerinde bulunuyordu. Albay Şerif tümene çeki düzen vererek yeniden düzenlemeye çalışıyordu. Asker iki gündür kuru ekmekten başka bir şey yememişti. Ekmekçi takımı Ekrek'te kaldığından alaylara gerekli ekmek sağlanamamıştı. Tümen bu haliyle taarruz ve takip görevlerini yerine getiremeyecek kadar yorgun ve perişan bir haldeydi. İlk olarak bölgeden temin edilen koyun ve sığırlar kesilerek askere sıcak yemek verildi. Askerin dinlenmesi için istirahat durumuna geçildi.²¹³

28. ve 37. Tümen cephelerinde de daha farklı bir durum yaşanıyordu. İlk olarak 37. Tümen ile 83. Alay'ın muharebe hatları birbirine karıştı, bu durum ancak Ahmet Fevzi Paşa'nın sözlü direktifleriyle düzeltilebildi. Bu andan sonra taarruza başlayan birlikler Çobandede tepesinin batısındaki yüksek sırtlara ulaştı. Bu esnada 34. Tümen karşısındaki Rus kuvvetleri karışık bir şekilde geri çekilmeye başladı. Geri çekilen birlikler 37. Tümen'e karşı yan yürüyüş yaptıkları için etkili bir piyade ve topçu ateşiyle bozguna uğratılabilirlerdi. Ahmet Fevzi Paşa durumu fark ettiği andan itibaren çabuk ateşli dağ bataryaları cephe bölgesine yönlendirmek için emir verdi. Fakat eğitim eksikliği nedeniyle topçu bataryaları etkili ve hızlı ateş açamıyordu. Piyade taburu da tam zamanında harekete geçirilmiş olmasına rağmen Rusların ön ve yanını kesecek şekilde doğru istikamete yönelemedi. Bu tabur daha çok 83. Alay'ın gerisinde kalmayı tercih ediyordu. Ahmet Fevzi Paşa duruma çok sinirlenerek 37. Tümen komutanına görevi şahsen kendinin yönetmesini emretti. Fakat tümen komutanı askerlerin üç aydan beri yol yürüdüklerini belirterek buna karşı çıkıp hatta istifa etmeye kalkıştı. En ileri hatlara kadar giden kolordu subayları tümeni canlandırmaya çalışsalar da başarılı olamadılar.²¹⁴

Barış döneminde savaş için gerekli eğitimi almadan yetiştirilen 37.Tümen Bağdat'tan cephe bölgesine boşuna getirilmişti. Tüm bunlara rağmen 83. Piyade Alayı süngü takıp ileri atılarak Rus mevziilerine saldırıp 1905 rakımlı tepeyi tamamen ele geçirdi. 12 Kasım'da Ahmet Fevzi Paşa emrindeki birliklerin cephesinde yapılan muharebelerde 33. ve 37. Tümenlerin isteksiz davranışlarından

²¹³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.182-184.

²¹⁴ **ATASE**, BDH. 2812.32.001-018-018a.

dolayı başarı sağlanamadı. Tek başarı 83. Piyade Alayı'nın başarısıydı. III. Ordu tarafından Başkomutanlık Vekâletine gönderilen raporlarda mevsim şartları ve iletişim eksikliği gibi nedenlerin arkasına sığınarak Rus birliklerinin geri çekilmesi büyük başarı gibi gösterilemeye çalışılıyordu. Fakat Başkomutanlık, Rusların büyük kısımlarının kuşatıldığı ve yok edildiği gibi haberler duymak istiyordu.²¹⁵ Elde edilen tek başarı 1905 rakımlı Çobandede Tepesi'nin ele geçirilmesi idi.²¹⁶

1905 rakımlı tepenin ele geçirilmesi Başkomutanlık tarafından yayınlanan resmi tebliğde de geniş yer buldu. Tebliğe göre, Köprüköy civarında yapılan muharebelerde Türk askeri büyük sebat gösterip, bir alay tarafından 1905 rakımlı tepeye üç defa süngü hücumu yapılmış, en öndeki taburun komutanı ve subaylarının çoğu şehit olmasına rağmen Rus mevziileri ele geçirilmişti. Ele geçirilen tepedeki Rus askerlerinden bir tanesi dahi sağ kurtulamadı. Elde edilen ganimetin çoğunluğu istihkâm malzemesinden ibaretti.²¹⁷ Diğer resmi tebliğde ise 11-12 Kasım'da Köprüköy civarında cereyan eden meydan muharebesinde Rusların 4000'den fazla maktul ile aynı miktarda yaralı, 500 esir ve on bin tüfek ve çok miktarda cephaneyi bırakarak perişan bir halde Köték istikametine çekildikleri bildiriliyordu. Ayrıca arazinin sarp, havanın puslu ve karlı olması nedeniyle ihata kollarının zamanında hareket edemedikleri ve çevirme harekâtının yapılamadığı birliklerin takibe devam ettiği vurgulanıyordu.²¹⁸

12 Kasım sabahın ilk saatlerinde başlayan Türk taarruzu karşısında Rus birlikleri çevirme tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştı. Bunun üzerine sağ kanat geri çekilmeye başladı. Çok güçlü Türk taarruzu karşısında 1. Kafkas Kolordusunun geride kalan birlikleri yavaş yavaş geri çekiliyordu. Türk birliklerinin takip faaliyetleri devam ediyordu.²¹⁹ General Berhman kuvvetleri ayın 12'si itibariyle 4 Kasım'daki pozisyonu olan Sanamer-Ardos-Horasan hattına geriledi.²²⁰ Gün

²¹⁵ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.17. ; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.185-187. ; Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.122. ; Baki, **Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış'a [Haric] Kadar**, s.192.

²¹⁶ ATASE, BDH. 2812.32.001-018a.

²¹⁷ BOA, HR. SYS. 2108/6.8.

²¹⁸ BOA, HR. SYS. 1111/3.4.

²¹⁹ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, s.55.

²²⁰ Allen, Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, s.229.

içerisinde 73. Alay'ın Birinci Tabur Komutanı, 3. Bölük Komutanı ve zabiti şehit oldu.²²¹

2.4.1.6. Türk Ordusu'nun Takip Harekâtı

13 Kasım'da III. Ordu tarafından takip taarruzu yapılacaktı. Takip, 34, 18 ve 29. Tümenler tarafından icra edilecekti. Köprüköy, Homigi, Menevürt güney sırtlarında ve Yeniköy kuzeyindeki 2430 rakımlı tepeden düşman tard edilmişti. Düşman süvarisi Emrekom-Işkı hattının doğusunda bulunuyordu. Ahmet Fevzi Paşa birlikleri Emrekom-Söğütlü, Galip Paşa birlikleri Homigi-Menevürt-Çermiksu hattında bulunuyordu. Takip harekâtına sabah erken saatlerde başlanacaktı. Ordu karargâhı Köprüköy'e hareket edecekti.²²² Fakat Ruslar geri çekilirken cephe bölgesini tamamen boşaltmayıp ara mevzilerde yer yer direnmeye devam ediyorlardı. Tümenlerden birer takip kolu ayrılarak takibe geçirilmesi Rusların işini kolaylaştırıyordu. Oysa bu şekilde takip yerine taarruz düzeni bozulmadan bütün kuvvetlerle bir taarruz daha iyi sonuçlar verebilirdi. Başkomutanlık 'tan verilen emirde istekler kesin bir şekilde dile getirilmişti. Buna göre, geriye çekilen Rus birliklerinin çekilme yolları tutularak kesin olarak yok edilmeliydiler. Şiddetli ve paralel bir takip ile Kars doğrultusunda düşman arazisine girilmeliydi. Ayrıca ordunun erzak sıkıntısı çekmemesi için bir an önce Rus topraklarına girilmesinin önemi vurgulanırken böyle bir durumla karşılaşılması halinde askere yiyecek sağlamak için bütün ahaliye sırtında erzak taşıtılarak ara mevziilerde ambarlar açılmalıydı.²²³

Başkomutanlık isteklerinde kesin ve net şekilde diretiyordu. Ancak III. Ordu'nun sevk ve idare noktasındaki eksiklikleri sebebiyle emirler tam manasıyla uygulanamıyordu. Var olduğu düşünülen İhtiyat Süvari Kolordusu tamamen dağılmıştı. Birliklerin savaş eğitimleri yok denecek kadar azdı. Topçu atış eğitimleri eksik olduğundan yapılan atışlar hedefler üzerinde yeterince etkili olmuyordu. Bölgede kış şartları çoktan hüküm sürmeye başlamıştı. Birlikler kış koşullarına göre giydirilip donatılmamıştı. Kaput ve ayakkabı eksikliği hat safhadaydı. Bu yüzden Başkomutanlığın istekleri temenniden ileri gitmiyordu. 7 Kasım'dan beri devam

²²¹ ATASE, BDH. 2812.31.013-002.

²²² ATASE, BDH. 2950. H6. 001.116.

²²³ Baki, *Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış'a [Hariç] Kadar*, s.199-200.

eden taarruzlarda Rusların biraz ileriye atılmasından başka bir başarı elde edilememişti. Enerjik bir sevk ve idare ile başarı sağlanabilirdi.²²⁴

13 Kasım muharebelerinde kolordulardan alınan bilgilere göre Rusların yaralı ve zayıtı 4000'den fazla tahmin olunmaktaydı. Esir miktarı 50 kişiydi. Ruslar çok sayıda karyola, kazma kürek, cephane ve çadır bırakarak çekiliyordu. 13-14 Kasım geçesinde Rusların terk ettiğı 4 top Karabıyk'ta ele geçirilmişti.²²⁵

14 Kasım'da verilen ordu emrine göre düşman geri çekiliyordu. Vaziyette de herhangi bir değışiklik bulunmuyordu. Birlikler kendilerine verilen emir bölgelerinde istirahat edecekti. XI. Kolordu, İhtiyat Süvari Kolordu'su ile irtibata geçerek bilgi alacaktı. Tüm birlikler asıl düşman kuvvetlerinin nerede olduğunu tespit etmek için keşif kolları çıkaracaktı. Ordu karargâhı Hasankale'de bulunuyordu.²²⁶

III. Ordu Komutanlığı'nın 14 Kasım'da ordunun son durumu hakkında verdiği rapora göre düşman tam olarak mağlup edilememişti. 8 Kasım'da kuşatma harekâtı için görevlendirilen tümen sevk ve idare eksikliğinden dolayı düşmana gerekli darbe vurulamamıştı. 11 Kasım'da ise sol kanat kuşatma görevi arazi ve iklimin müsait olmamasından dolayı başarılı olamamıştı. Düşman kesin bir yenilgiye uğratılamadığından adım adım savunma prensibi ile geri çekiliyordu. Bir takip harekâtı yapılmak istenmesine rağmen birliklerin buna pek müsait olmamasından bu fikir uygulanamıyordu. Rusların 2. Türkistan Kolordusunu getirdikleri esir ifadelerinden anlaşıyordu. III. Ordu Komutanı bunun için ikinci bir taarruza kadar ordunun yeniden hazırlanmasını teklif ediyordu. İhtiyat süvari tümenlerinin çoğı bölgede çapulculuk faaliyetleriyle ilgilendiklerinden neredeyse tamamen dağılmışlardı. Ayrıca 105 mm'lik obüs topları ve cephanesinin bir an önce gönderilmesi gerekmektedir. Cephane konusunda yaşanan zorlukların yanında yiyecek ve giyecek konusunda da büyük sıkıntı yaşıyordu. Ama en önemli sorun çabuk ve adi ateşli dağ toplarının yeterince bulunmamasından kaynaklanıyordu.²²⁷

Cephe hattında durum bu şekilde iken Başkomutanlık Vekâleti tarafından Köprüköy Savaşları ile ilgili en ayrıntılı ve kapsamlı resmi tebliğı 13 Kasım 1914'te

²²⁴ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.197-200.

²²⁵ **ATASE**, BDH. 2812.34.013-003.

²²⁶ **ATASE**, BDH. 2950. H6. 001.121.

²²⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.209.

yayınlandı. Bu tebliğler aracılığıyla kamuoyu oluşturulmaya çalışılıyordu. Tebliğ gazetelerde geniş yer buldu.²²⁸ Tebliğde Kafkas Cephesi'nde icra edilmekte olan askeri harekât hakkında kamuoyuna ayrıntılı bilgi verilmemesinin temelinde ordunun harekâtından düşmanın haberdar edilmek istenmemesi gerekçe gösteriliyordu. Ruslar, Türk Donanmasına karşı yaptıkları taarruzun bir benzerini kara hududundan yapmak isteyerek 1 Kasım'da harp ilanı yapmaksızın beş koldan Kafkasya hududundan Osmanlı topraklarına girdiler. Böyle bir harekâtın icrası için ancak uzun bir müddet önce kararlaştırılıp ve hazırlanmak gerekirdi. Bu durumda hazırlıkların çok önceden yapıldığını gösteren en önemli delil durumundaydı. Hudut birlikleri Rusların bu hazırlıklarına rağmen kendilerine verilen emirler ve talimatlar doğrultusunda hareket ettiler. Öncelikle düşmana ağır darbeler vurarak ağır ağır geri çekildiler. Bu durumda Ruslar ağır zayıt verdi. Bu şekilde gerideki birliklerin gerekli tertibatı almaları için zaman kazanıldı. İleri kıtaatın ara vermeden karşı koyması karşısında Ruslar sınırı geçmelerinin ancak dördüncü gününde kolbaşı ile Köprüköy civarına ulaşabildi. Bu sırada Köprüköy civarındaki birliklere Kazak süvarileri tarafından yapılan taarruz süvari tümenleri tarafından geri püskürtüldü.²²⁹

5-6 Kasım'da Ruslar harekâtını durdurarak siper kazmaya başladı. Süvari ve yaya muharebelerle Rusların ilerlemesi engellendi. Bu esnada geri pozisyonda bekleyen ve bölgeye yetişen diğer askeri birlikler yapılacak taarruz için gereken tertibatı aldı. Türk taarruzu 7 Kasım'da başladı. Ruslar Köprüköy'ün batısında hazırladıkları kuvvetli bir mevziide taarruza karşı koymaya başladı. 8 Kasım'da devam eden taarruz öğleden sonra Türk birlikleri Rus avcı siperlerine girerek işgal etti. Bu mevzi dört piyade alayı ve bir süvari tümeni tarafından müdafaa edilmekteydi. Buradan çekilen Ruslar Köprüköy civarında daha güçlü bir mevziide tutunmaya başladı. Bu andan itibaren Rus kıtalarına yeni birlikler katılmaya başladı.²³⁰

9 Kasım'da bir Rus tümeni ile 1. Kafkas Kolordusu, Türk birliklerinin karşısındaydı. Rus mevziinin cephesi 15 km uzunluğundaydı. Güneyinde Aras nehri kuzeyinde gayet sarp dağ silsileleri bulunuyordu. Bütün mevzii baştanbaşa tahkim

²²⁸ **İkdam**, 31 Teşrin-i Evvel 1330/ 13 Kasım 1914, No:6369; **Sabah**, 31 Teşrin-i Evvel 1330/ 13 Kasım 1914, No: 9036.

²²⁹ **BOA**, HR. MA, 1111/3_19-20.

²³⁰ **BOA**, HR. MA, 1111/3_19-21.

edilmişti. Rusların sol kanadı gerisinde kuvvetli bir ihtiyat bulunuyordu. 9 Kasım'da başlayan Türk taarruzu 10 Kasım'da genel bir taarruza dönüştü. Şiddetli bir muharebeden sonra öğleye doğru Köprüköy üzerine yapılan süngü hücumuyla ele geçirildi. Geceye doğru Rus mevziilerinin dörtte üçü ele geçirildi. Geceleyin son dayanma noktası olan 1905 rakımlı tepe süngü hücumuyla ele geçirildi. 11 Kasım'da kesin netice elde edildi. Rus mevziilerinin tümü ele geçirildi. Tüm Rus kolordusu hezimete uğrayarak firar etti. Ruslar Tortum ve Karakilise önlerinde tutunmaktaydı. Dağlık ve kötü bir arazide beş gün devam eden muharebelerde Türk askerinin maneviyatı oldukça yüksekti. Ele geçirilen birçok esir ve firari Rusların içinde olduğu durumu göstermek açısından oldukça önemliydi.²³¹

14 Kasım'da Türk birlikleri Berhman'ın her iki ricat hattını Zivin ve Micingirt üzerinden geçen yolları kesmekle tehdit ediyordu. Rus sağ kanadı aynı tarihte Horum dağı ve Zivin bölgelerinde Türk öncülerine karşı çarpışmaya başladı.²³² 15 Kasım itibarıyla taarruzun ilk gününden beri Ruslar sekiz saat mesafede geri atıldı.²³³

Köprüköy civarında yaşanan muharebelerle ilgili ayrıntılı Rus tebliği *Russkoe Slovo* gazetesinin Tiflis muhabiri tarafından 17 Kasım'da servis edildi. Tebliğde 8 Kasım'dan itibaren birkaç gün boyunca bir Rus tugayının Alman ağır topçusu tarafından donatılmış iki Türk kolordusunun saldırılarına direndiği bildiriliyordu. Savaşın başında Türk birliklerinin geri çekilmesi üzerine aniden Köprüköy istikametine ordunun ilerlemesi için emir verilmişti. Bunun üzerine araçların ilerlemesine mani olan buzlu ve rüzgârlı yollarda ilerleyen Rus birlikleri Badicivan'ın yüksek kesimlerini işgal etti. Rus birliklerinden on dört kat daha güçlü Türk birlikleri yoğun bir sis içerisinde mevziilere 600 adım kadar yaklaştı. Ruslar, Türkleri cephe hattından ağır kayıplar vererek geri atmasına rağmen sürekli gelen takviyelerle Türk birlikleri kendi hatlarındaki boşlukları doldurdu. İki Rus taburu zorlu koşullar altında birçok Türk tugayını oyalamaya çalıştı. Sonuçta tüm Türk saldırıları büyük kayıplar verilerek püskürtüldü. *Retch* gazetesinin haberine göre Erzurum yönünde yaşanan Rus ilerlemesi Türklerin tüm planlarını alt üst etmişti. Türklerin yaptığı taarruz planı birkaç saat gecikmesine rağmen Kafkas Askeri

²³¹ BOA, HR. MA, 1111/3_19-22.

²³² Allen, Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.229.

²³³ Eti, **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915**, s.51.

Valiliği planı uygulama noktasında hiç gecikmemiştir. Gazetenin haberine göre Türk ordusu en az ikişer tümenli üç kolordudan oluşuyordu ve 230 top, 20 bin düzensiz birlik ile en az 90 bin kuvvesindeydi. Ayrıca habere göre bölgeye Bağdat ve Konya'dan sevk edilen birliklerin ulaşmasıyla bu sayı 200 bine çıkabilirdi.²³⁴

Kafkas Cephesi'nde yaşananlar Türk basının da geniş yankı buluyordu. Ahmet Cevdet Bey tarafından kaleme alınan “İlk Muvaffakiyetler” başlıklı makalede ordunun başarısı şu cümlelerle kutlanıyordu:

“... Çok şükür ordularımız her cihette ihraz-ı muvaffakiyet ediyor. Dâr’ülharblerden alınan mevsûk haberler, milletin pek haklı surette hüsn eylediği memnuniyeti tezyid edecek bir mahiyettedir.

*Köprü Köy Muharebesi, sevkülceyş nokta-ı nazırından gayet mühim idi. Orada askerimizin gösterdiği muvaffakiyet pek azimdir. Düşman tarumar ve perişan olarak firar eylemiş, topçularımızın gösterdikleri kudret ve maharet Rusları yeis ve hayretler içinde bırakmıştır. Kısım-ı mahsusunda yazılan müstahberat mevsukaya göre Köprü Köy Muharebesi'nde Ruslardan iğtinâm olunan esirlerle, mitralyözler ve teçhizat evvelki gün Erzurum'a getirilmiştir. Rus esirleri topçularımızın maharet-i fevkaladesini anlatarak: “Siz bu kadar iyi ve mahir topçu ile dünyanın her askerini ezersiniz” demişler. Düşmanlarımızın bile bu kadar takdir eyledikleri topçularımızı ibraz ettikleri muvaffakiyet-i harikuladedden dolayı Osmanlılık namına tebrik ederiz. Bu derece yüzümüzü ağartmaya muvafık olan bu kahramanlar için her zaman muvaffakiyet temenni eyleriz. Aynı zamanda yalnız topçularımızı değil bütün askerlerimiz emr-i cihadı hakkıyla ifa için pek büyük fedakârlıklar ibrazından geri durmuyorlar. Zaten bunun böyle olacağını biz pekiyi biliyorduk...”*²³⁵

15 Kasım tarihli Rus tebliği resminde daha öncekilerin aksine kazanmadıkları zaferlerden bahsedilmemekle birlikte Köprüköy civarındaki şiddetli muharebelerde, Türklerin asli kuvvetleri önündeki mevziilerin bırakıldığı kabul ediliyordu. Buna gerekçe olarak da Trabzon-Erzurum hattıyla yeni kuvvetlerin gelmesi gösterilerek Rus birliklerinin kendilerine tahsis edilen mevziilere çekildiği

²³⁴ **The Times**, 18 November 1914, Issue: 40700.

²³⁵ **İkdam**, 6 Teşrin-i Sani 1330/ 19 Kasım 1914, No: 6375.

bildiriliyordu.²³⁶ Aynı tarihli diğer bir tebliğde Beyazıd-Eleşkirt bölgeleri ile Karadeniz’de hiçbir vukuatın olmadığı bildiriliyordu.²³⁷

2.4.2. Azap Muharebeleri

2.4.2.1. 16-28 Kasım 1914 Muharebeleri

Hasan İzzet Paşa, Rusların artçılarıyla beraber Sanamer-Azap-Horasan hattında ve büyük kısmıyla Horum mevziine yerleşmiş olabileceğini tahmin ediyordu. Hâlbuki Rusların asıl kuvveti Sanamer-Horasan hattında idi. Köprüköy Muharebelerinde olduğu gibi düşman kuzey kanadı hakkındaki bilgi tamamen tahmine dayalıydı.²³⁸ 16 Kasım 1914’te Hasan İzzet Paşa yeni bir taarruza karar verdi. III. Ordu Komutanlığı tarafından tüm kolordulara 16 Kasım saat 7.45’te taarruz emri verildi. Emre göre Rus mevzii Ardos’un 3 km doğusundan başlayarak Zanzak’ın doğusundaki Gerek’in 4 km doğusuna kadar uzanmaktaydı. Rus kuvveti ortalama üç piyade alayı ve dört batarya olarak tahmin ediliyordu. Bir bataryası Ardos’un doğusunda iki bataryası Sanamer’in doğusunda ve bir bataryası Horum civarında olduğu yapılan keşif hareketlerinde belirlenmişti. III. Ordu, Gençğa Çiftliği kuzeyindeki tepe-Horum dağı- Gerek dağı- hattında ilerleyerek karşılaşacağı her türlü düşman unsuruna şiddetle taarruz edecekti. İki kolordu arasındaki taarruz ara hattı Ardos-Yukarı Horum yolu olacaktı. 2. Nizamiye Süvari Tümeni keşif görevini yerine getirirken Rusların yan ve gerilerine baskın yapacaktı. Süvari Kolordusu Aras nehrinin kuzeyindeki düşmanın güney yan ve gerilerini ve Aras’ın güneyinden ilerleyerek düşman hakkında bilgi toplayacaktı. Ayrıca 33. Tümen ile birlikte ordunun sağ yanını Velibaba-Tahir istikametinde koruyacaktı. Telefon irtibatı Çakmak’tan Haran’a yapılabilmekteydi.²³⁹

Ordu Karargâhı Haran’da idi. Ordu ilk hedef olarak Horasan-Ekrek yayla hattını elde edecekti. 16 Kasım’da XI. Kolordu Köprüköy-Azap hattının güneyinden, IX. Kolordu ise bu hattın kuzeyinden topçu desteği ile düşmanın kuzey tarafını içine alacak şekilde ilerlemeye başladı. Bu esnada ihtiyat süvarileriyle 33. Tümen’de

²³⁶ ATASE, BDH. 4.20.008-002.

²³⁷ ATASE, BDH. 4.20.008-004.

²³⁸ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.128.

²³⁹ XI. Kolordu birliklerine verilen emirde ise 33. Tümen Aras güneyi Velibaba sırtlarını, 34. Tümen Aras nehrinin sol cenahını Zars-Erzurum dağı hattını, 18. Tümen ise Ardos-Horum hattını işgal edecekti. Bknz:ATASE, BDH. 2812.32.001.020.

Rusların güney taraflarına doğru ilerlediler. Ruslar iki yandan da kuşatılıyordu. Ancak, ordunun Rus cephesine uzak olması yüzünden sadece Rus ileri birlikleri geri atılabildi. 29. Tümen Sanamer'in batısına yaklaşmasına rağmen 24. Tümen Azap'ın doğusunu ele geçiremedi. Bunun üzerine 18. Tümen karşı taarruzla geri sürüldü. 33. Tümen Mişki-Kırık hattını ele geçirerek keşif kollarını Aliçeyrek civarına sürdürüyse de Rus 1. Plaston Tugayının taarruzuna uğrayarak Toyhoca'ya geri çekilmek zorunda kaldı. Tortum tarafındaki İşhan ve Pitkir hudut taburları Sivrigedik'ten Simserkis'e ilerleyince İstomin Tugayı öncüleri İd-Todan hattına çekilmek zorunda kaldı.²⁴⁰

III. Ordu birlikleri Rus ileri kıtaları tarafından oyalandığı için, akşama doğru düşman muharebe hattının karşısına varabildiler. Rusların asıl mevzii Horum-Ahalik-Gençağa Çiftliği hattında kabul eden ordu komutanı gün içerisinde zayıf Rus artçılarını geri atarak tahmin edilen hatta ulaşılabilceğine inanıyordu. Oysaki Rus Ordusu üç günden beri Horasan-Zanzak-Sanamer-Hoşap hattına yerleşmişti.²⁴¹ 16 Kasım muharebelerinde Rus ordusunda savaşan 7 Müslüman asker 29. Tümene teslim oldu.²⁴²

16 Kasım'da yapılan taarruzda istenilen hedeflere ulaşamadı. Bu nedenle 17 Kasım'da yeni bir taarruz planı geliştirildi. Buna göre, XI. Kolordu cephesinden düşman tespit edilecek ve IX. Kolordu ile Rusların sağ kanadına çevirme harekâtı yapılacaktı.²⁴³ XI. Kolordu Aras nehrinin kuzeyinde bulunan birlikleriyle sol tarafından Azap-Zanzak-Kötek olmak üzere ilerleyecekti. Kolordunun nehrin güneyinde bulunan 33. Tümeni ise ihtiyat olarak bir kısım kuvvetlerini burada bıraktıktan sonra esas kuvvetleriyle nehir doğrultusunda düşmanın yan ve gerilerine taarruz edecekti. IX. Kolordu iki tümeniyle XI. Kolordu'nun solundan aynı doğrultuda ilerlerken bir tümeniyle de Horum dağı bölgesinde bulunan düşmanın yan ve gerisini kuşatacaktı. Kuşatma ve yan taarruzlarından oluşan bu plan daha ziyade Azap-Zanzak hattına doğru bir yarma harekâtı olacaktı.²⁴⁴ Ayrıca bu tümen Rusların olası geri çekilmeleri durumunda, çekilme yollarını kesecekti. Plan temelde Ruslar cepheye zorlanırken kanatlardan kuşatılarak yok etme üzerine kuruluydu. Fakat kesin

²⁴⁰ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, s.36.

²⁴¹ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s.128.

²⁴² ATASE, BDH. 2812.34.013-003.

²⁴³ Feridun, *Büyük Harb Türk Cepheleri*, s.94.

²⁴⁴ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s.129.

sonuç alma üzerine kurulu klasik taarruz planında bir takım konular dikkate alınmamıştı. Rus 1. Kuban Plaston Tugayı gün içerisinde tüm kuvvetleriyle 1. Kazak Süvari Tümeni'ni takviye ederek 33. Tümen karşısında taarruza başladı. Bu durumda 33. Tümen nehrin kuzeyine geçemeyebilirdi. Ayrıca Köprüköy Muharebelerinde durum Ruslar aleyhine gelişirken 2. Türkistan Kolordusu cepheye nakledilmişti. Bu kolordu iki tugayıyla 1. Kafkas Kolordusunun kuzey kanadına konuşlanmıştı. Böylece Ruslar kuzey kanadı Keçesor'a kadar uzatmıştı. Taarruz belirli bir ağırlık merkezinden ziyade, tümenlere eşit genişlikte ilerleme alanı verilmişti. Gerektiğinde kullanılmak üzere ordunun elinde bir ihtiyat kolordusu da bulunmuyordu.²⁴⁵ Verilen emirler ve alınan önlemlerle önemli bir başarı elde etmek pek mümkün değildi.²⁴⁶

17 Kasım'da iki tarafta karşılıklı taarruza devam ettiler. 33. Tümen taarruza başlar başlamaz Rus keşif kolları ile şiddetli bir muharebeye tutuştu. Saat 10.00'da tümene Aras nehrinin kuzeyine doğru harekete geçme emri verildi. Bu sırada 97. Alayı Müşkü'nün doğu sırtlarında şiddetli bir muharebeye başladı. Endek istikametinden de Rus süvari birlikleri batı yönünde ilerliyordu. Başlangıçta Rus süvarileri aşiret birlikleri zannedilerek ateş açılmadı. Bundan faydalanan Rus süvarileri kolayca 97. Alay mevziilerinin içine kadar girdi. Mevzii içerisine giren Rus süvarileri kılıçlarıyla hücumla geçti. Bunun üzerine 97. Alay geri çekilmek zorunda kaldı. Arazinin çok taşlık ve süvari hareketine uygun olmamasına rağmen Ruslar, 97. Alay'a büyük zayıat verdirdi. Ciceyrek bölgesinde bulunan sahra topraklarının yardımıyla Rus süvarileri geri atılarak kaybedilen tepe yeniden kazanıldı. Aras nehrinin kuzeyine geçen birlikler Yüzveren'in doğu sırtlarına ilerlerken 97. Alay'ın durumunun kritikleşmesi Müşkü-Ciceyrek hattında Rusların baskısının artması sonucu doğu kanat tehlikeli bir duruma düştü. Bu anda 99. Piyade Alayı iki taburuyla nehri geçip Rusların şiddetli ateşine rağmen ilerleyip Zars'ın 2 km güneyindeki tepeleri ele geçirdi. Fakat tümen komutanı verdiği emirle alayı işgal ettiği tepelerden geri çekti. 33. Tümen'in Aras nehri kuzeyindeki kuşatma harekâtı başarılı olamadı. 97. Alay'dan birçok asker şehit ve esir oldu.²⁴⁷

²⁴⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.244-245.

²⁴⁶ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.130.

²⁴⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.247-248.

Muharebelerin şiddetlenmesi üzerine 33. Tümen Yüzveren'e çekilmek zorunda kaldı. Bunun en önemli sebebi tümenden firar eden 30 kadar Ermeni askerin Ruslara sığınarak Türk kuvvetleri hakkında gerekli bilgileri vermesiydi. 1. Plaston Tugayı bundan sonra kısmen Aras'ın kuzeyine geçerek 18. Tümen'in öncülerini geri atmak konusunda başarılı olduysa da mevzii önünde durduruldu.²⁴⁸ 34. Tümenin taarruzu çok yavaş ilerliyordu Rus mevziilerine taarruz ettiğinden düşmanın etkili top ve piyade ateşi karşısında subay ve er mevcudunun %15'ini kaybetti. Buna rağmen ancak akşama doğru Azap'ın doğu sırtlarını işgal edebildi.²⁴⁹

IX. Kolordu'nun 17. Tümeni Albay Ali Rıza Bey komutasında taarruz için hazırlık yaparken Rus topçusu tümenin harekâtını önceden sezerek ateşe başladı. Ayrıca 34. Tümen ile birlikte hareket etmeleri gerektiğinden bu tümen beklenirken oldukça ağır hareket ediliyordu. Rus topçusunun ateşiyle ağır kayıplar verildiğinden alayların yakın muharebe mevziilerine giremiyordu. Kolordu komutanının taarruz için tümeni sıkıştırması üzerine şiddetli taarruza geçen tümen Azap-Ardos mevziinin önündeki dereye ulaşınca kadar subay ve er mevcudunun %10'unu kaybetti. Buna rağmen 51. Alay Azap yönünden etkili Rus ateşi altında karşı tepelere çıkarak bu mevziileri ele geçirdi. 17 Kasım'da yaşanan muharebelerde 17. Tümen'den 3 zabıt ile 133 nefer şehit olurken 7 zabıt 683 nefer yaralanmıştı. 143 askerden ise haber alınamıyordu.²⁵⁰

28. Tümen kendisine verilen emirde Zanzak-Sanamer hattını işgal etmesi gerekirken sadece Rus ileri mevziilerini ele geçirmekle yetindi.²⁵¹ 29. Tümen Rusların kuzeyini kuşatacağı. Ruslar cephe hatlarını Türkistan Tugayı ile uzattığından Sanamer alınamadı. Fakat Rusların tekrar eden karşı taarruzları kanlı şekilde püskürtüldü ve Hoşav'ın batı sırtlarındaki Rus birliklerini geriye attı. Tümen kendisine verilen görevi yerine getiremese de III. Ordu'nun kuzey kanadında görülen tehlikeyi zamanında görerek engelledi. Gün içerisinde yapılan muharebelerde tümenden 1 subay ile 50 er şehit 145'te yaralı vardı. 17. Tümen Rusların ardı ardına

²⁴⁸ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri*, s.37.

²⁴⁹ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s.130.

²⁵⁰ ATASE, BDH. 2812.31.013-002.

²⁵¹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, s.248-256.

yaptığı taarruzları püskürterek Ardos'un batısındaki Rus mevziilerini işgal etti.²⁵² Bu hatta muharebe devam etmesine rağmen çok şiddetli değildi. Cephe çok yakın olduğundan topçular ve piyadeler gördükleri hedeflere ateş ediyorlardı. Bu suretle muharebe mevzii harbi şekline dönmüştü.²⁵³

2. Nizamiye Süvari Tümeni piyadelerle güçlendirilerek bir tugayını Ağvıran-Keçesor hattına sürdü. Ruslar, Kötek'e kadar uzanan sıkıştırma karşısında, Türkistan Tugayı ile 14. ve 15. Alaylar ile karşı taarruza geçip Zivin'e sokulan Türk kuvvetlerini Hoşap'a kadar geri attılar.²⁵⁴ Muharebelerin yapıldığı arazi birbirini gerisinde sarp sıra dağlar halinde olup doğuya gittikçe yükseliyordu.²⁵⁵ 17 Kasım'da Rus birliklerine takviye olarak Tiflis'ten Sarıkamış'a trenle gelen 4. ve 15. Türkistan Piyade Tugayları cephede Ağvıran ve Zivin pozisyonlarında Rusların durumu düzeltmesini sağladı.²⁵⁶

III. Ordu Komutanı 17 Kasım'da kuvvetli Rus mevziilerine çattığını ve birliklerin ağır zayıat vererek ancak 4 km uzunluğunda ve 2 km derinliğinde bir mevzii ele geçirdiğini anladı. Bu durumda taarruza devam etmenin fayda getirmeyeceğini anlayarak işgal edilen yerlerde tahkimat yapılması emrini verdi.²⁵⁷ 17 Kasım tarihli resmi tebliğde Köprüköy civarında mağlup olan Rus birliklerinin sınırına doğru 30-40 km çekildiği ve ordunun ileri harekâtının devam ettiği bildiriliyordu. Bu tarihlerde savaş Karadeniz kıyılarına doğrudan yayılmaya başlamıştı. Rus Karadeniz filosu bir önceki gün Trabzon'a 40-50 mermi atıp, beş askeri noktaya hasar verdi. Bombardımanda halktan birkaç kişinin hafifçe yaralanması dışında can kaybı yaşanmazken, Trabzon halkı olay esnasında büyük soğukkanlılık gösterdi.²⁵⁸

17 Kasım'da yapılan muharebelerde III. Ordu'nun kuvvetli Rus birlikleri ile savaştığı verilen kayıplardan anlaşıyordu. Tümenlerin büyük gayretine rağmen sadece 2 km ilerlenebilmişti. Bu durum karşısında III. Ordu Komutanlığı taarruza

²⁵² ATASE, BDH. 2812.31.013-002. ; Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.130.

²⁵³ Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.95.

²⁵⁴ Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, s. 37

²⁵⁵ Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, s.24.

²⁵⁶ Allen, Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırmındaki Harplerin Tarihi**, s.229.

²⁵⁷ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.130.

²⁵⁸ BOA, HR. SYS. 2108/6.

devam etmenin başarı getirmeyeceği düşüncesiyle 18 Kasım'da savunmada kalınarak mevziilerin zayıf kısımlarının güçlendirilmesini, tahkimat yapılması ve piyade ile topçu cephanelerinin eksiklerinin tamamlanmasına karar verdi.²⁵⁹ 18 Kasım'da Rus birlikleri IX. ve XI. Kolorduların açık kanatlarına küçük ölçekli ve sınırlı karşı taarruz başladı. 29. Tümen yanına, şiddetli topçu ateşiyle Türkistan Tugayı hücum etti. 86. Alay'ın yaptığı karşı koymasıyla Rus tugayı püskürtüldü. Cephenin genelinde topçu muharebesi hız kesmeden devam etti. Karşı Rus taarruzları uzaklaştırıldı. Aras'ın güneyinde 33. Tümen'in karşı taarruzu neticesinde Plaston Tugayı Aras'ın güneyine geçmek zorunda kaldı. 18. Tümen konumunu sağlamlaştırırken cephe genelinde Rus taarruzları başarıyla durduruldu. Türkistan Kolordusu'nun cepheye sürülmesi üzerine III. Ordu Komutanı sol kanadı biraz geri çekerek pozisyonunu korumayı tercih etti. Köprüköy-Horasan yönünde ilerleyen 30. Tümen'e ordunun kuzey yanını sağlamlaştırılma görevi verildi.²⁶⁰

7-16 Kasım tarihleri arasında yaşanan muharebelerde bir topçu alayı ortalama olarak 1000 tane top mermisi atmıştı. Piyade alayları ortalama 250 ila 300 sandık arasında cephane sarf ediyordu. Şarapnel kullanımı ise alay başına 1200 civarındaydı.²⁶¹

15-18 Kasım tarihlerinde yaşanan çatışmalarda 5 zabıt, 191 nefer şehit olurken 25 zabıt ile 736 nefer yaralandı. Muharebeler esnasında küçük sargı yerleri kurularak yaralılara ilk müdahaleleri bu noktalarda yapılmaktaydı. Azap Muharebelerinin başlangıcında ilk sargı yeri Kalender köyüne kuruldu. Yaralılar sedye ve mekkârelerle ile sıhhiye sargı yerlerine nakil ediliyordu. Buradan da sıhhiye bölükleri mekkârelerle yaralıları Köprüköy Seyyar Hastanesine götürüyordu. Muharebeler esnasında 102. Alay tabibi de yaralanmıştı.²⁶²

19 Kasım'da Başkomutanlığın ısrarlı istek ve emirlerine rağmen Ruslara karşı taarruz etme gücü kalmayan III. Ordu Komutanlığı taarruz inisiyatifini Ruslara bırakarak savunmaya çekildi. III. Ordu Komutanı tarafından Başkomutanlığa gönderilen raporda Azap doğusundaki sırtların alındığı muharebenin devam ettiği

²⁵⁹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.262-263.

²⁶⁰ Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, s.37; Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.131.

²⁶¹ **ATASE**, BDH. 2812.34.013-001

²⁶² **ATASE**, BDH. 2812.34.013-001.

yönündeydi. Fakat ordu çoktan savunma pozisyonuna çekilerek Rus saldırılarını bekliyordu. Yani Başkomutanlık III. Ordu'nun durumunu net şekilde bilmiyordu. Ordu komutanının kaçamak raporları ordunun durumunu daha iyimser göstermekteydi.²⁶³ Bu tarz raporlarla ordunun taarruza devam edildiği ve başarı sağladığı düşünülerek aynı tarihte III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'ya harp liyakat madalyası verildi.²⁶⁴ Ayrıca, 83. Alay'ın da Köprüköy Muharebelerindeki başarısı nedeniyle sancağının gümüş ve altın imtiyaz madalyaları ile taltif edilmesine karar verildi.²⁶⁵ Aynı gün yayınlanan resmi tebliğde hudut civarında Azap, Zanzak ve Hoşap hattında mevzii alan Rus birliklerine karşı muharebelerin iki günden beri şiddetli şekilde devam ettiği bildiriliyordu. Rusların Azap civarında çok iyi tahkim ettiği mevziileri süngü hücumuyla ele geçirilmişti. Tebliğde muharebelerin şiddetle ve istenildiği şekilde devam ettiği vurgulanıyordu.²⁶⁶

19 Kasım tarihli Rus tebliğinde Kafkas ordusunun öncü birliklerinin Erzurum istikametindeki yürüyüşlerinin sona erdiği ve Türklerin sol kanadının bir kısmı üzerine yapılan taarruzda düşmanın mağlup edildiği bildirilmekteydi. Yüzveren civarındaki muharebelerde dört Kürt alayının dağıldığından bahsedilmekteydi.²⁶⁷

İngiliz basınında da 19 Kasım'da H. Hamilton Fyfe imzasıyla yayınlanan makalede Kafkas Cephesi ile ilgili stratejik çözümlemeler yapıyordu. Fyfe göre cephedeki Türk kuvvetlerinin sayısı oldukça fazlaydı ve Rusların beklediğinden daha fazla dirençliydi. Fyfe cephe de bulunan çeyrek milyon Türk askerinin son tasarım Alman silahlarıyla donatıldığını ve Köprüköy civarında yapılan muharebelerde Türk ordusunun Alman subaylar tarafından yönetildiğini iddia ediyordu. Rusların Erzurum'u mümkün olduğunda çabuk ele geçirmek için hızlı hareket ettiklerini bildiriyordu. Türk askerlerinin yetkin liderler tarafından idare edildiğinde başarıya ulaşabilecek kapasitede olduğunu, Köprüköyü ele geçirmek için tüm çabaların başarısız olmasına rağmen korkunç bir ateş altında dik yamaçlara karşı tekrar eden taarruz yaptıklarını iddia ediyordu. Makalede Kafkas Cephesinde geçitler ve boğazlardan asker taşımanın çok zor olduğu ve yolların Avrupa ile

²⁶³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.280.

²⁶⁴ **BOA**, İ. TAL. 498/1333.

²⁶⁵ **BOA**, BEO 4321/324056.

²⁶⁶ **BOA**, HR. SYS. 2108/6.

²⁶⁷ **ATASE**, BDH. 4.20.010-001.

karşılaştırılamayacağı, Erzurum-Kars istikametindeki ana yolun bir parçasının düzgün olduğundan vurgulanıyordu. Yolun iki tarafının da bataklık olduğu özellikle silahların taşınmasından sonra daha kullanılmaz bir hal aldığına dikkat çekiliyordu.²⁶⁸ Fyfe ait makale 19 Kasım'da yayınlanmasına rağmen yazar büyük ihtimalle Rus resmi tebliğlerinin etkisinde kalmış olmalı ki Köprüköy'ün Rusların elinde olduğundan bahsediyordu. Ayrıca cephede ne son model Alman silahlarıyla donatılmış 250 bin asker ne de tamamen Alman komutanlar tarafından yönetilen bir ordu vardı.

III. Ordu Komutanlığı 20 Kasım'da ilk olarak Narman bölgesindeki Rus kuvvetlerine karşı tedbir almakla meşgul oldu. Bu bölgedeki Rus birliklerinin ordunun yan ve gerilerine karşı ilerlemesi ihtimaline karşı 29. Tümen'e Dazlak yaylasına yürüyecek şekilde beklemesi emredildi.²⁶⁹ İkinci olarak Başkomutanlıktan acilen top ve cephane talep edildi. Özellikle Azap bölgesinde yapılan muharebeler karşılıklı topçu ateşiyle üstünlük sağlanmaya çalışılarak yapılmıştı. Eldeki topçu cephanesi ancak iki üç gün yetecek düzeydi. Rusların elinde bulunan 12 cm'lik obüsler ordunun ilerlemesini engelliyordu. Bunun üzerine Başkomutanlık aynı gün Akdeniz ve Zonguldak vapurlarıyla 10.000 sahra ve 10.000 dağ topçu mermisi, 12.000 sandık piyade mermisi ile tam teçhizatlı 15 cm'lik bir obüs bataryası, 600 mekhariden kurulu muntazam bir nakliye kolu, bir yük otomobili ve 42.000 lira nakit para gönderdi.²⁷⁰

III. Ordu Kurmay Başkanı Guze hatıralarında 17 Kasım'dan sonra ciddi bir cephane sıkıntısı yaşandığını, ordunun geri mıntikasındaki depolardan ileriye doğru yapılan cephane ikmalinin çok uzun sürdüğünü yazmaktaydı. Ayrıca Başkomutanlık Vekaleti'nden cephanenin idareli kullanılması için şiddetli emirler geldiğini bildiriyordu.²⁷¹ Fakat bu dönemde gelen emirler cephane kullanımından ziyade taarruzların başarı sağlanana kadar tekrarlanması yönündeydi. Guze'nin durumu cephane eksikliğine ve Başkomutanlık emirlerine dayandırmasının temelinde ordunun geriye çekilmesini haklı göstermeye çalışması olarak yorumlanabilir.

²⁶⁸ **Daily Mail**, 19 November 1914, Issue:5813.

²⁶⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.132.

²⁷⁰ Baki, **Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış'a [Haric] Kadar**, s.337; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.297-296.

²⁷¹ Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, s.24.

20 Kasım'da Aras'ın güneyindeki 33. Tümene Plaston Tugayları tarafından yapılan taarruz tümenin direnişi ve Aras kuzeyindeki 18. Tümen topçularının yandan verdiği ateş desteği sayesinde püskürtüldü. Ruslar muharebe alanında 300 maktul ve birçok silah bırakarak Mişki-Kırık hattına çekildiler.²⁷²

2.4.2.2. III. Ordu Komutanı'nın Geri Çekilme Kararı

21 Kasım için verilen ordu emrinde tahkimata devam edilmesi düşmanın taarruz etmesi durumunda mevcut hatların savunulması emredildi. Rusların durumunda da bir değişiklik gözlenmemişti. Alınan bilgilere göre Narman'da sekiz tabur piyade, sekiz toplu batarya ve dört makineli tüfek bulunuyordu. Ordunun büyük ağırlıkları, yaralıları, nakliye ve cephane kolları, seyyar hastaneleri ve diğer tüm teşkilatları gece-gündüz hareket edilerek Köprüköy batısına taşınacaktı. Emir verilen aksam en geç 21 Kasım akşam saat 17.00'a kadar Kırdabaz-Çobandede Köprüsü-Paşapınar hattının batısına ulaşacaktı. Büyük ağırlıklar ve erzak kolları gönderilecekler arasında öncelikli olmalıydı. Çekilirken gizliliğe titizlik gösterilecekti.²⁷³

21 Kasım'da birliklere verilen ordu emrine göre yeni taarruza hazırlanmak için tüm birlikler Todaveren-Haran-Menevürt hattına çekilecekti. Düşman taarruz etmedikçe mevziiler terk edilmeyecekti. Bu emir oldukça ilginçti. Çünkü iki taraf kuvvetleri arasında bir ila iki kilometrelik mesafe varken XI. Kolordu yaptığı taarruzlarla Azap'ı işgal ederek Zars deresine kadar ilerlemişti. IX. Kolordu güney kanadı Ardos'a kadar ilerlemiş kuzey kanadı da Sanamer önlerinde bulunuyordu. Bu oldukça önemli başarı kabul edilebilirdi. Çünkü Rusların tahkim ettikleri mevziiler ele geçirilerek yeni mevzii hazırlanmaya mecbur edilmişti. Bu durumda işgal olunan mevziilerde kalmak en isabetli karar olurdu. 21 Kasım'da muharebelerin başından beri yararlı ve önemli başarı sağlayamayan eğitim ve disiplin konusunda zaafları olan İhtiyat Süvari Kolordusu lağvedildi. Ayrıca Geçik'te bulunan ordu karargâhında IX. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa ile III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa arasında tartışma yaşandığı için Ahmet Fevzi Paşa'nın emekliye ayrılması yerine 34. Tümen Komutanı İhsan Paşa'nın atanması Başkomutanlığa teklif edildi.

²⁷² Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, s.38

²⁷³ ATASE, BDH. 2812.31.002.007.

Başkomutanlığa verilen raporda ise cephane ikmali ve X. Kolordu'nun cepheye ulaşmasına kadar taarruza ara verileceği bildirildi.²⁷⁴

21 Kasım sabahı erken saatlerde başlayan yağmur akşamdan sonra fırtına ve tipiye dönerek bütün gece kar yağdı.²⁷⁵ Bu kötü hava koşullarına rağmen ordu, Hızardere-Menevürt-Haran-Todaveren hattına çekildi. Geri çekilme Ruslar tarafından taciz edilmeden yapıldı. Ancak önemli bir mevki olan Çilligöl dağı Ruslara bırakıldı. Narman tarafına karşı ordunun yanını korumak için bir piyade alayı ve bir batarya Koşa'da mevziide kaldı. 18. Tümen gece Aras nehrinin güneyine geçerek Kamosor'a ulaştı. Ordu perişan bir haldeydi. Aynı şey Ruslar içinde geçerli olduğundan 18. Tümeni takip edemiyordu. Sarıkamış Grubu (1. Kafkas Kolordusu ile 2. Türkistan Kolordusu) 1. Plaston Tugayı ve 1. Kazak Tümeni General Berhman'ın emrinde Kocut-Sanamer-Zars-Tayhoca hattında kaldı.²⁷⁶

21 Kasım tarihli Rus tebliğinde, 20 Kasım'da Rus Karadeniz Donanması tarafından Hopa'nın bombalandığı, bölgede bulunan ağır topçular tarafından liman, baraka, cephanelik ve depoların ateşe verildiği bildirildi. Ayrıca Oltu vadisindeki Türk birlikleri geri atılırken, Erzurum istikametinde Rus kolları Yüzveren civarında Türk birliklerini yenilgiye uğratıldığı bildiriliyordu.²⁷⁷ Aynı tarihli bir başka bildiride cephe üzerinde ikinci derece mühim muharebe devam ediyordu. Erzurum havalisinde bütün cephe üzerinde şiddetli muharebe başlamıştı. Fakat yolların şiddetli yağmurlardan dolayı bozulmuş olması taarruzları etkiliyordu. Erzurum istikametinde karşılıklı tüfek atışları olmuştu. Rus ileri karakolları Türk birliklerinin ilerlemesini durdurmuştu. Rus tebliğlerinde dikkati çeken ayrıntı ilk günden itibaren muharebelerin yaşandığı bölgelerin değil de direkt Erzurum şehrinin zikredilmesi idi. Rus ve Avrupa kamuoyuna göre Erzurum'un düşmesi tüm Anadolu'nun düşmesiyle aynı anlamı taşıyacağından kelimelerin arasına sıkıştırılan ifadelerle sanki Erzurum'un çok yakınında savaşın devam ettiğiyle ilgili kamuoyunda algı oluşturulmak isteniyordu.²⁷⁸

²⁷⁴ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.304-306

²⁷⁵ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.133.

²⁷⁶ Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri**, s.38. ; Guze, **Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**, s.24.

²⁷⁷ **Daily Mail**, 21 November 1914, Issue:5815.

²⁷⁸ **ATASE**, BDH. 4.20.010-003.

20-21 Kasım'da Rus Kafkas Ordusunda dikkat çeken bir gelişme yaşandı. Rus Sarıkamış Grup Komutanlığı tarafından cephede tutunmanın çok zor olduğu yönünde endişe verici raporlar üzerine Kafkas Orduları Kurmay Başkanı General Yudenich, Başkomutanın emiri ile cephedeki durumu bizatihi yerinde görmek üzere cepheye gönderildi. General Yudenich'e, Harekât Şube Müdürü Maslofskiy ile İstihbarat Şube Müdürü Drasenko refakat etmekteydi. Teftiş heyeti yolda iken Sarıkamış Grup Komutanı'nın Türklerin saldırıları karşısında Rus birliklerinin geriye doğru çekildikleri yönündeki telgrafı ulaştı. General Yudenich durumdan şüphelenerek Sarıkamış'a geldi. Grup komutanı telgrafta arz ettiği hususları tekrarlıyordu. Bunun üzerine Yudenich Sarıkamış'ın ilerisindeki Soğanlıdağ üzerindeki geçide kadar ilerledi. Geçit üzerindeki yolda arabaları ve hayvan sürüleriyle Rus tarafına geçmekte olan Ermeni ve Rum halkın cephe hattının tek ulaşım yolu olan Sarıkamış-Karaorgan yolunu tamamen doldurduklarını gördü. Bunun üzerine verdiği emirde halkın farklı yollara sevk edilmesini bildirdi. Fakat burada daha enteresan durumla karşılaştı. Bölgede bulunan askeri yetkililerden aldığı bilgiye göre hiçbir askeri birlik geri çekilmemişti. Sadece bölgede yaşayan halkın bir kısmı heyecana kapılarak geriye doğru çekildiği için karışıklık yaşanmıştı.²⁷⁹

General Yudenich 1. Kafkas Kolordusu ve 2. Türkistan Kolordularının Horum dağı tepesinden Zars köyüne kadar olan cephe hattını gezdi. Cephedeki birlikler geriye çekilmeyi düşünmedikleri gibi bunun için hiçbir sebepte görmüyorlardı. Geri hatta ortaya çıkan karışıklıktan dahi haberdar değillerdi. 156. Piyade Alayı cephesinde çok şiddetli olmayan çatışmalar yaşanıyordu. Yudenich tüm cepheyi gezdiğinde aslında bir geri çekilme değil ortama sükûnetin hâkim olduğunu anlamıştı. Cephe hattındaki komuta heyetinin tek şikâyeti cephe ve erzak konusundaydı. Birliklerin çoğu fişeksiz ve ekmeksiz kalmıştı. Durumu yerinde inceleyen Yudenich Tiflis'e döndükten sonra Sarıkamış Grubu Kurmay Başkanı ile 1. Kafkas Kolordusu Komutanı Verhovski'yi görevden aldı.²⁸⁰

Rus ordusunda belki de cephenin kaderini etkileyebilecek gelişmeler yaşanırken Türk ordusu çok farklı sorunlarla uğraşmaktaydı. 22 Kasım'da Başkomutanlık III. Ordu'nun her yönden cephedeki Rus birliklerinden daha üstün

²⁷⁹ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, s.70-72.

²⁸⁰ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, s.70-72.

olduğunu ve gerekli cephanenin de cepheye ulaşmak üzere olduğunu bildirerek 30. Tümen'in ileri sürülerek cepheden değil yandan taarruz edilmesini teklif etti. Enver Paşa ordunun geri gitmesinden ileri gitmesi gerektiğini düşünüyor yine de nihai kararı Hasan İzzet Paşa'ya bırakıyordu. Fakat Hasan İzzet Paşa çeşitli bahaneler öne sürerek ileri taarruza yanaşmamış mevcut durumu korumayı yeğlemişti.²⁸¹ 23 Kasım'da verilen ordu emrinde cephanenin, özelliklede topçu cephanesinin israf edilmesinden kaçınılması isteniyordu. Yalnızca isabet etmesi mümkün görülen hedeflere atış yapılmalıydı. Boşuna yapılan atışlar düşmanın moralini yükseltmekten başka bir anlam ifade etmeyecekti.²⁸²

28 Kasım'da Kafkasya Bölgesi Başkomutanı Kont Vorontsov- Daşkov General Berhman'a gönderdiği 2809 numaralı telgrafta, Cephede bulunan ordu mevcudunun az olmasından ve ilerleyen zamanda yeni kuvvetlerin gelmesinin zor görüldüğünden mevcut durumun korunmasını istiyordu. Acilen bir zafer kazanmaya da ihtiyaçlarının olmadığı, asıl meselenin Türklerin kazanmaya çalışacakları başarıları engellemek olarak görüyordu. Ayrıca Batı cephesinde kazanılacak başarılardan sonra Kafkas Cephesi'nde kesin zafer kazanmak için gerekli şartlar sağlanacaktı.²⁸³

2.4.3. Köprüköy ve Azap Muharebelerinin Askeri Sonuçları

Köprüköy ve Azap Muharebelerinin galibi Türk Ordusu oldu. Fakat mevcut kazanımdan daha fazlası daha dikkatli ve özenli bir planla kazanılabilirdi. Birbirinin devamı niteliğindeki bu savaşlarda Türk tarafında yaşanan sorunların başında komuta kademeleri arasındaki fikir ayrılıkları yer almaktaydı. Muharebelerin ilk gününden itibaren III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Erzurum doğusunda bir savunma savaşına göre tertibat alıp, savaş hazırlıklarını ona göre yaparken İstanbul'da bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa gönderdiği emir ve temennilerinde sürekli taarruz yapılmasını istiyordu. İşte bu durumda tüm hazırlıkların bir savunma savaşı üzerine kuran ordunun 6 Kasım itibarıyla taarruza başlaması, manevra ve çevirme konusunda ciddi sıkıntılar yaşamasına neden oldu. Elde edilen başarıların çoğu sevk ve idare kabiliyetinden ziyade subay ve erlerin gayretleriyle elde edildi. Aşiretlerden kurulan

²⁸¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.314.

²⁸² ATASE, BDH. 2950.H6.001.207.

²⁸³ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, s.72.

ihtiyat süvari tümenleri eğitimsiz ve itaatsizlikleri yüzünden savaşın başından sonuna kadar muharebelere seyirci kalarak hiçbir varlık gösteremediler. Aynı durum düzenli ordu birlikleri içinde kısmen geçerliydi.

Muharebe ve atış eğitimleri eksik olan birliklerde savaşın hemen başında geri çekilme ve firar vakaları görüldü. Başarıyı etkileyen faktörlerden bir diğeri de cephe gerisindeki ikmal faaliyetleriydi. Kasım ayının başında bölgenin iklim şartları gereği kar yağışı görülmeye başlıyordu. Ortalama 1800-2000 metre yükseklikte çatışmaların yaşandığı düşünüldüğünde bu mevsimde bölgede 10-15 cm'lik kar tabakası bulunması gece ile gündüz arasında ciddi sıcaklık farklılıklarının görülmesi doğaldı. Taarruza ertesi gün devam edilebilmesi için tümenler çoğunlukla bulundukları bölgelerde geceliyor, kaput ve botları kış şartlarına göre olmayan birçok asker ya hastalanıyor ya da uzuv donması yaşayarak savaş dışı kalıyordu. Yaşanan sıkıntıların bir diğeri de yem ve yiyecek konusunda yaşanılıyordu. Bölge depolarında bol miktarda erzak bulunmasına rağmen araç eksikliği nedeniyle cephe hattına taşınamıyordu. Askere geceleri sıcak yemek verilemiyor, ancak ulaşılan köylerde halkın çabaları ile sıcak yemek yeniliyordu. Ayrıca iddia edildiği gibi tamamen modern silahlarla donatılmış bir orduda yoktu. Topların çoğu adi ateşli ve demode toplardı. Menzilleri kısa olduğu için modern Rus topları ile mücadele etmesi zordu.

Rus Kafkas Ordusu'nda ise daha farklı bir durum söz konusuydu. Birliklere komuta eden General Berhman'ın kahraman olma hayalleri orduya pahalıya mâl oldu. Rus kaynakları Köprüköy ve Azap Muharebelerinde kayıplarını yuvarlak rakamlarla ifade etmektedir. Muratoff'a göre 7000'den fazla ölü ve yaralı vardı. Kayıplarının %40'lık kesimini Bakinsky Alayı vermişti.²⁸⁴ Kersnovskiy'e göre Köprüköy civarında yapılan savaşlarda Rus kaybı ölü ve yaralı olmak üzere 10.000 kişiydi.²⁸⁵ Bir grup Rus araştırmacı (A.M. Ageyev, D.V. Verzhkhovskiy, V.I. Vinogradov, vd.) ise Rus kayıplarını oldukça iyimser şekilde 6000 kişiyle sınırlandırırken, Türk kayıplarının 3000 firar olmak üzere toplamda 15.000 kişi olduğunu iddia etmektedirler.²⁸⁶ Maslofski'nin ifadesine göre Rus kayıplarının 6000 kişidir. Aynı eserin bir başka yerinde 39. Piyade Tümeni'nin savaşın başından itibaren toplam

²⁸⁴ Allen, Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırsındaki Harplerin Tarihi*, s.229.

²⁸⁵ Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.129.

²⁸⁶ Ageyev vd, *Istoriya Pervoy Mirovoy Voeny 1914-1918*, s.395-396.

mevcudunun %40'ını kaybettiği bildirilmektedir.²⁸⁷ Mareşal Fevzi Çakmak'ın Günlüklerinde 13 Kasım 1914'de düşülen nota göre Ruslar ikinci mevziide, Köprüköy'de 4000 ölü, 4000 yaralı, 500 esir ile 10 bin silahı bırakarak geri çekildiler şeklindedir.²⁸⁸ Tüm bunlar dikkate alındığında esir, firar ve ölümlerle birlikte Rus kayıplarının 10.000 rakamının üstünde olduğu kabul edilebilir.

Türk tarafının kayıplarına gelince Kazım Karabekir günlüklerinin savaşın hemen başında 8 Kasım 1914'e denk gelen tarihe düştüğü nota göre Türk ordusunda 67'si subay, 1849 asker şehit, 1150 firar ve 1212 hayvan ise telef olmuştur.²⁸⁹ Fahri Belen'e göre Türk tarafından 69 subay şehit, 158 subay yaralı, 1 subay esir düştü. Askerden 1914 şehit, 6012 yaralı, 3069 esir ve 2792 firar vardı.²⁹⁰ Erzurum Seyyar Jandarma Tümeninin de görevli Kazım Bey (Yurdalan) ise Köprüköy kayıplarını 5000 bin şehit 12.000 yaralı şeklinde kaydetmiştir.²⁹¹

III. Ordu Komutanlığı tarafından 3 Aralık 1914'te Başkomutanlığa gönderilen harp zayıat çizelgesine göre muharebelerin başladığı ilk günden itibaren toplam zayıat, 67'si subay olmak üzere 1849 şehit, 137'si subay olmak üzere 5928 yaralı, 2290 kayıp ve 1098 firar şeklindedir.²⁹²

Cephede tutulan resmi kayıtlara göre 18 Aralık 1914 tarihi itibarıyla III. Ordu birliklerinin subaylarından 73 şehit, 137 yaralı, 1 esir, 5 kayıp ve 4 firar olmak üzere toplam 218 kayıp verilmişti. Askerden 1830 şehit, 6039 yaralı, 10 tutuklu, 2 esir, 6704 kayıp, 3 idam ve 2254 firar olmak üzere toplam 13842 kayıp vardı. 1970 hayvan telef olurken, 29'u kayıp 50'si yaralı olmak üzere hayvan zayıatı ise 2049 rakamına ulaşıyordu. Tüm bunlar dikkate alındığında ordudaki toplam şehit miktarı 2000 civarındaydı. Diğer kayıpların ve firarların birçoğu soğuk hava, yolu kaybetme, iç içe giren birliklere karışma sonucunda meydana gelmekteydi. Firar edenlerin çoğu ile köylere dağılanlar daha sonradan ya kendileri dönüyor ya da yakalanarak getiriliyorlardı. Disiplinsiz hareket edenler ve yağmagirlik yapanlar birliklerin tümünün düzenini bozacağı düşünülerek ordu emriyle hemen idam ediliyordu.

²⁸⁷ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, s.72-73.

²⁸⁸ Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri, Cilt:1, Çev: Nilüfer Hatemi, İstanbul 2010, s.294-295.

²⁸⁹ Kâzım Karabekir Günlükler (1906-1948), Cilt:1, s. 410

²⁹⁰ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s.135.

²⁹¹ Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881/2-1962)*, s.54.

²⁹² ATASE, BDH. 2027.420A.559.001.

Yaralıların da bir kısmının iyileşerek savaşa geri döndüğü düşünüldüğünde Türk tarafının kayıplarının 5000 rakamını aşmadığı ortaya çıkmaktadır.²⁹³

Savaş boyunca ortaya çıkan başarısızlıklar öncelikle askeri yönetim ve yönlendirme kusurları olarak açıklanabilir. Rusların karşı mücadele için kesin bir planlarının olmaması ve askeri birliklerin yetersiz bir şekilde düzenlenmesi mücadeleyi etkileyen en temel faktördü. Ayrıca Rusların düzenli yedek ordusunun dağlık arazide karşı mücadele için fazla gecikmesi çok tehlikeli bir durum ortaya çıkarttı. Çünkü bu şartlarda Türklerin çevirme harekâtı yapması kısa zamanda kötü sonuçlar doğurmaktaydı. Bu yüzden savaşın ilk sonuçları Türk komutanlığının yavaşlığına rağmen Türklerin lehine bir durum oluşturdu. Aynı zamanda Rus komutanlığının büyük fazileti olarak hareketli savunmanın ustaca bir şekilde yönetimiyle Türklere, Rus ordusunu çevirme fırsatı verilmedi.²⁹⁴

Ordunun yüksek kurmay heyeti askeri sırların korunması gereken tedbirlerin alınmamasıyla Rus birliklerinin hareket planını gerçekleştirmesini zorlaştırdığını da belirtmek gerekir. Operasyon bittikten sonra Kafkas ordusunun kurmay heyeti, Sarıkamış Grubuna gönderilen ordu yönetiminin tüm emirlerine Sarıkamış'taki Türk ajanlarının kulak misafiri olduğunu öğrendi. Bu gizli istihbaratın ana yuvası Türklere yardım eden Çerkezlerin yaşadığı Sarıkamış bölgesiydi. Köprüköy ve Azap muharebelerinin tecrübesi cephede bundan sonra yaşanacak muharebelerle büyük ilgi taşımaktadır. Bu operasyon çevirme harekâtının büyük önem taşıdığını ortaya çıkardı. Dağ şartlarındaki savaşlarda çevirme hareketlerine karşı muhalefet yeteneği gösterdiği gibi dağların yüksek noktalarını almak amacıyla müdahalenin gereksinimini gösterdi. Özellikle yan (komşu) pozisyonlarda olan askeri grupların etkileşiminin değerini açık bir şekilde belirtti. Alman savaş doktrini tarafından reddedilen ordunun genel yedeğinin başarılı şekilde kullanıldığında elde edilebilecek sonuçları açıkça gösterdi. Rus Kafkas Ordusuna verilen stratejik plan

²⁹³ ATASE, BDH. 2812.34.013-008. ; ATASE, BDH. 2027.420A.559.001.02.

²⁹⁴ *Korsun, Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.32.

uygulanamadığı için Köprüköy ve Azap Muharebeleri genel olarak sonuçsuz kaldı.²⁹⁵

2.4.4. Karadeniz Kıyı Şeridinde Yaşanan Muharebeler

Almanlarla ortak hazırlanan Türk savaş planının birinci aşamasında Rus batı cephesine, Kafkasya'dan askeri destek gönderilmesinin engellenmesi ve Kafkas Ordusu'nun bloke edilmesi amaçlanıyordu. İlk plan uyarınca Kafkas Cephesinde Rus Kafkas Kolordusuna karşı olan üç Türk kolordusu Sarıkamış istikametindeki Rusları yenmek zorundaydı. Sonrasında Kars'ta karşı bir bariyer bırakarak Ardahan şehri ve güçlendirilen Batum'u (*Mihaylovskaya*) elde etme amacıyla saldırıya başlamak gerekiyordu. İlerleyen zamanda Türk hükümeti Transkafkasya'daki yaşayan nüfus arasında Rusya'ya karşı ayaklanma çıkarmayı da planlıyordu.²⁹⁶

Birinci Dünya Savaşı'nın gerek öncesinde gerekse savaş sırasında Türk ve Rus hükümetleri karşılıklı olarak rakip devlet topraklarında isyan ve kargaşa çıkarmak için bir takım faaliyetlerde bulundular. Türkiye'de iktidar olan İttihat ve Terakki Partisi Kafkasya'da ihtilâl çıkarmak amacıyla bölgeye ajanlar göndermiştir.²⁹⁷ Ruslarda aynı amaca yönelik olarak Doğu Anadolu ve Karadeniz kıyılarında isyan çıkarmak amacıyla Ermeni, Rum ve Kürt gruplarla sıkı ilişkiler geliştirmiştir.²⁹⁸ Türk tarafı buna paralel olarak bölgedeki Gürcülerle anlaşıp onlara bağımsız bir Gürcistan vadederek Karadeniz kıyılarında Türk müfrezeleri ile birlikte savaşmaları için anlaşmıştır.²⁹⁹

Köprüköy Muharebelerinde Rusların geri çekilmesi üzerine Kafkas Cephesi üzerinden Başkomutanlık Vekâleti farklı hesaplar yapmaya başladı. III. Ordu'nun Kars istikametinde ilerlemesi ve kesin bir başarı sağlanması için öncelikle X. Kolordu ordu emrine verildi. İkinci olarak Kafkas harekâtının denizden de takviye edilerek Batum'un ele geçirilmesi Alman ve Türk kurmaylar tarafından gerekli

²⁹⁵ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.32.

²⁹⁶ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.21.

²⁹⁷ Vahdet Keleşylmaz, *Kafkas Harekâtının Perde Arkası*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:11, Ankara 2000, s.278.

²⁹⁸ İsrail Kurtcephe, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Bir Süryani Ayaklanması*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:4, Ankara 1993, s.291.

²⁹⁹ Serpil Sürmeli, *Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)*, Ankara 2001, s.19-20.

görülyordu. Bunun sağlanabilmesi için I. Ordu Komutanlığı'nın yaklaşık bir piyade tümeni kadar kuvveti denizden göndererek Batum'u zapt etmesi gerekiyordu. Donanmada harekâtı deniz üzerinden destekleyecekti.³⁰⁰

Başkomutanlık tarafından Harbiye Nezareti'ne sunulmak üzere hazırlanan layihada Batum'un alınmasının askeri ve siyasi faydaları dışından Ardahan güneyinde bulunacak III. Orduya sağlanacak lojistik hizmetleri yönünden faydalı olacağı ve Kars'ın alınması içinde gerekli şartları sağlayacağına değiniliyordu. Harekât için I. Ordu birlikleri kullanılacaktı. X. Kolordu bir aydan önce Ardahan'a ulaşamayacağından gönderilecek birliklerin deniz yoluyla gönderilmesi daha uygun olacaktı. Kars-Ardahan hattında ilerlemeyi tasarlayan ordunun hem taarruzunu kolaylaştırmak hem de önemli bir harekât üssü ele geçirmek üzere İstanbul'dan gönderilecek kuvvetlerle Batum'un ele geçilmesi düşünölmekteydi fakat Rus donanması tamamen saf dışı bırakılamadığı için bu harekâtın Trabzon-Rize-Hopa yoluyla yapılabilirliği hakkında III. Ordu'nun düşüncesi Başkomutanlık tarafından 20 Kasım'da soruldu. Yönetilen soruya verilen cevapta; ne kıyı kesiminde nede Çoruh vadisinde askeri harekât için uygun bir yol bulunmadığı ayrıca bölgede ikinci bir ordunun beslemesinin çok zor olduğu ordu komutanlığı tarafından bildirildi. III. Ordu Komutanı'nın düşüncesine göre Kafkasya içlerine yapılacak harekât için en uygun nokta denizden Batum'un kuzeyine karadan çıkarma yapmakla olurdu.³⁰¹ Karadeniz kıyısında yapılacak harekât için düşünöldüğü gibi I. Ordu'ya bağlı birlikler bölgeye sevk edilemedi.

Barış döneminde Karadeniz kıyı şeridinde yani Lazistan bölgesinde Hopa Hudut Taburu bulunuyordu. Çoruh mıntıkasında ise alay karargâhı Yusufeli'nde bulunan Sarıgöl, Milo ve Hot Hudut taburları konuşlanmıştı. Kafkas Cephesi'nde muharebeler başladıktan sonra bu bölgelerin korunabilmesi için mevcut hudut birlikleriyle bölgede yeni kurulan Trabzon, Lazistan ve Gümüşhane Jandarma Taburlarından kurulu müstakil Trabzon Jandarma Alayı ve gönüllü birliklerden faydalanılma yoluna gidildi. Bölgeye ayrıca düzenli birlikler gönderilmedi.

³⁰⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.263-264.

³⁰¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.281-296.

Kuruluş amacı istihbarat faaliyetleri yürütmek olan Teşkilat-ı Mahsusa, Birinci Dünya Savaşı'nda yeni bir yapılanmaya giderek Panislamizm ve Pantürkizm fikirlerinin uygulanabilirliğini arttırmak ve bu amaca yönelik hedeflere ulaşmak için Ağustos 1914'te yeniden örgütlendi. Bu örgütlenmeyle birlikte operasyonel bir güç oluşturularak birtakım gayeler belirlendi, bunlardan birisi Rus kontrolü altındaki Orta Asya topraklarında Müslüman Türklerin ayaklanması sağlanarak bu topraklarda bağımsız bir Ermenistan devletinin kurulmasını engellemekti. Amaçlardan bir diğeri ise Teşkilat-ı Mahsusa ajanlarının silahaltına aldığı feda edilebilir çetelerle sabotaj, şaşırtma hareketleri, düşmanın haberleşme hatlarının tahribi, casusluk ve hareket kabiliyeti yüksek birliklerle baskınlar yapmaktı. Bu amaçlara yönelik olarak Teşkilat-ı Mahsusa Birinci Dünya Savaşı sırasında askeri faaliyetlere katıldı. Bunun için Bedevi mücahitler, Kürt, Çerkez, Dürzi ve Laz aşiretlerinden gelen gönüllü birlikler ile Yemenlilerle Mevlevi Alayları kullanıldı.³⁰²

Savaşın başlamasıyla beraber İstanbul'dan Anadolu'ya birçok çete gönderildi. Bu çeteleri hapishanelerden çıkartılan mahkûmlar, gönüllüler ve bazı askeri birliklerden çetelere dâhil edilen askerler oluşturuyordu. Erzurum'un kuzeyinde faaliyet gösteren çeteler Bahaeddin Şakir Bey, Yakup Cemil ve Ali Rıza Bey gibi önde gelen ittihatçıların komutasında idi.³⁰³

Gönüllü birlikler kurularak bunlardan faydalanma fikri gayrinizami harp kuralları içerisinde incelendiği teoride iyi düşünülmüş ancak uygulama konusunda özellikle Kafkas Cephesi'nde ciddi sıkıntılar yaşanmıştır. Bunun en büyük sebebi komuta kademelerinde yaşanan zafiyetlerden kaynaklanmıştır.³⁰⁴

Batum civarında Rusların seyyar birlikler şeklinde 66. Piyade Tümeni'nin 4 taburlu 264. Alayı, 1. Kuban Plaston Taburu, 25. Hudut Taburu, bir istihkâm taburu ile 8 toplu bir bataryası ile bir süvari bölüğü bulunmaktaydı.

³⁰² Philip Hendrick Stoddard, **Teşkilât-ı Mahsusa Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilât-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma**, Çeviren: Tansel Demir, İstanbul 1993, s.49-52.

³⁰³ Yavuz Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)**, Erzurum 2003, s.46.

³⁰⁴ Gönüllülerin oluşturdukları birlikler genel olarak kullanılagelen “çete” kelimesiyle de adlandırılmıştır. Askeri birim olarak müfreze ve pişdar kelimeleri de bu gruplar için zikredilmiştir. Savaş boyunca gönüllü birlikler için 16 Mart 1913 tarihli yönetmelik uygulanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmet Tetik, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıye Dairesi)**, İstanbul 2014, s.5-9.

Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesiyle Bahaeddin Şakir Bey öncülüğünde Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgede yaptığı faaliyetlerinin bu tarihten sonra fiili olarak cephede uygulama zamanı gelmişti.³⁰⁵

Ruslar karadan Türk topraklarında ilk saldırıları gerçekleştirdikleri zaman Karadeniz kıyısında herhangi bir taarruz yapmadılar. Her iki tarafta ağırlıklarını Erzurum-Kars arasında tuttuğundan cephenin bu kısmı ikinci öncelikli daha çok çete tarzı savaşların yaşandığı bir bölge görünümündeydi. Bölgede bulunan Türk çete ve hudut bölükleri savaşın başından itibaren Rus tarafını taciz etmeye başladı. 13 Kasım'da Rıza Bey komutasındaki Türk müfrezeleri Ruslara ait Çakala karakoluna yaptıkları baskın ile Ruslara ağır zayıat verdirip bir miktarda esir aldıktan sonra karakolu zapt etti. Türk müfrezelerinden bir şehit vardı.³⁰⁶ Aynı gün diğer müfrezeler Trabzon Vilayeti hududundaki Rus Karakolları yapılan baskın neticesinde zapt edildi. Türk birlikleri huduttan 3 saat mesafede içeri girerek Ruslara ait Kürdoğlu Kışlasını zapt ettiler. Türk birlikleri Lazistan mıntıkasındaki Rus hududuna birçok noktadan aynı anda saldırdı. Böyle ani bir saldırı beklemeyen Ruslar mukavemet göstermeyerek geri çekilmeye başladı.³⁰⁷ 13 Kasım'da ayrıca Ruslar tarafından sahil bölgesinden zorla alıkonularak Rusya'ya götürülen 150 kadar kadın, çocuk ve birkaç ihtiyar bir Rus ganbotu tarafından kordona bırakıldılar. Parça parça bırakılan gruplar Ab-ı Islah'ta birleştikten sonra ertesi gün Trabzon'a gönderildi.³⁰⁸

Başlangıçta hudutta çarpışmalar şeklinde yaşanan sahil mıntıkasındaki Türk harekâtı, üzerinden çok zaman geçmeden Rusları tehdit edecek bir hal aldı. Yeterli miktardaki kuvvetlerle Hopa'da toplanan Türk birlikleri 16 Kasım'da hududu geçerek Kafkasya bölgesine girdi. Aynı anda Acara bölgesinde yaşayan Müslümanlardan kurulan milisler çok kuvvetli olmayan Rus birliklerinin yan ve gerilerine baskın yaptı. Artvin ve Borçka bölgesini işgal ederek Çoruh nehrine yaklaşıp Batum Kalesi havzasını da içine alan sahil mıntıkasını ele geçirdiler.³⁰⁹

³⁰⁵ Arif Cemil, **Birinci Dünya Savaşında Teşkilât-ı Mahsusa**, Yayıma Hazırlayan: Metin Marti İstanbul 1997, s.97.

³⁰⁶ **ATASE**, BDH. 140.337.641.001.

³⁰⁷ **BOA**, HR. MA. , 1111/3-17.18.19.

³⁰⁸ **ATASE**, BDH. 140.337.641.002.

³⁰⁹ *Zayonehkovskiy. Pervaya Mirovaya Voyna.* s.375-377.

15 Kasım'da Lazistan tarafından Rusya içlerine giren birlikler şiddetli bir muharebeyle Rusları mağlup etti. Ruslar çok miktarda kayıp verdi. Bu muharebede Ruslardan yüz esir ile iki cebel topu ele geçirildi.³¹⁰ Aynı gün Artvin civarında Dişkarlı karakolu çevresinde yapılan muharebelerde Rus mevziileri tamamen işgal edilirken bir miktar istihkâm malzemesi ile ufak tefek eşya ele geçirildi. Ruslardan üç maktul olduğu halde Türk tarafında herhangi bir zayıat bulunmuyordu.³¹¹ 18-19 Kasım'da Rıza Bey müfrezesi Zavotlar ve Kura mevkilerini ele geçirdi. Rus birlikleri Kura'dan firar etti. Zavot mevkiinde Ruslardan bir binbaşı, bir Kazak yüzbaşı, bir mülazım, bir tabur kâtibi, bir telgrafçı posta memuru ve 63 nefer esir edildi. Ayrıca yedi beygir, dört top, bir otomobil, bir Rus bayrağı ve külliyetli miktarda erzak ele geçirildi.³¹² Karadeniz kıyı şeridinde devam eden muharebelere Türk basını resmi tebliğlerden edindiği bilgiler doğrultusunda geniş yer veriyordu.³¹³ Turan Gazetesi ise Türk birliklerinin ileri harekâtı karşısında Batum'da yaşayan Rus ahalisinin paniğe kapılarak şehri terk ettiği, hükümet daireleri ve banka şubelerinde paralarını kurtarma gayretine düşen vatandaşların izdihama neden olduğu bilgisini veriyordu.³¹⁴

17 Kasım 1914'te Başkomutanlıktan verilen bilgide Rıza Bey'in sahilden yapacağı harekât için donanmanın gönderileceği bilgisine yer verilmişti. Fakat donanma bahsedilen zamanda Rıza Bey'e yardım için olması gereken yerde değildi. Rıza Bey'de donanmanın geleceğini düşünerek tertibat almadan hareket etti. Bu arada 18 Kasım'da Rus donanması Trabzon'u bombaladı. Rıza Bey'in Trabzon Valisi aracılığıyla Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta eğer ki Karadeniz'de hâkimiyet sağlanamıyorsa daha iç kısımlardan hareket edeceğini söylemekteydi. Rıza Bey 48 saat boyunca defalarca limana hücum ettiği sırada iki tane çürük Rus gemisinin gelerek tüm emeğini zayi etmesinden şikâyetçiydi. Gün boyunca hudut civarında top ve mitralyözün olan birliklere karşı verilen mücadele sonucu cephane tükenmişti. 1500 tüfek ile ahalinin elinde olan birkaç yüz tüfek kalmıştı. Denizden yardım

³¹⁰ BOA, HR. SYS. , 2108/6-14.

³¹¹ BOA. DH. ŞFR. 449/25

³¹² ATASE, BDH. 140.337.641.02.

³¹³ İkdâm, 6 Teşrin-i Sani 1330/ 19 Kasım 1914, No: 6375. ; Sabah, 3 Teşrin-i Sani 1330/ 16 Kasım 1914, No: 9039.

³¹⁴ Tuncay Ögün, *Turan Gazetesi Örneğinde Osmanlı Basınında Kafkas Cephesi'nin İlk Ayları ve Sarıkamış Harekâtı*, TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi, Yıl:4, Sayı:11, Mayıs 2014, s.75.

alacağından ümitsiz olan Rıza Bey hiç olmazsa düşmanla silah konusunda eşit şartlarda mücadele etmek için birkaç top ve mitralyöz talebini yineliyordu. Rıza Bey ile bölgede mücadele veren Gürcü komitesi heyetini, kendilerinin önemsiz addedildiğini hissettirmemek için kendisinden uzak bölgede muharebe ettirmeye çalışıyordu. Yakında müfrezesinin elindeki silahları fişeksizlik yüzünden Hopa Kaymakamı'nın alacağından endişe etmekteydi. İstanbul'dan uzaklaştırılanlara itibar edilmediği kanısının uyandığını dile getiriyordu. Mösyö Mozel ise Rıza Bey'e yaptığı başvuruda 5000 silahın Batum ve Poti limanlarıyla gönderilmesini talep ediyordu.³¹⁵

18 Kasım'da Batum ve Havalisi Müfrezeler Komutanı Rıza Bey Rusların Ab-ı Islah'a taarruz etmesine misilleme olarak Patacur'dan yapılan taarruzla Ruslara 100 maktul verdirildi. Ayrıca 100 askerde esir alındı. Rıza Bey Müfrezesinden bu taarruzda 3 şehit 2 yaralı vardı.³¹⁶ 18-19 Kasım gecesi Rıza Bey'in Zevvat ve Kura mevkilerine yaptığı taarruzda, Kura'dan düşman firar etti. Zevvat mevkiinde ise 63 asker, 1 binbaşı, 1 Kazak yüzbaşı, 1 mülazım, 1 tabur kâtibi, 1 telgrafçı posta memuru esir ve 1 bargir, 4 top, 1 otomobil, 1 Rus Bayrağı, daktilo ve erzak ele geçirildi.³¹⁷

Bölgede Ruslara karşı taarruz yapan çeteler kuruluşları itibariyle yeterli güç ve donanımına sahip olmadıkları için ilk günlerden itibaren silah ve cephane sorunu yaşamaya başladılar. Hopa civarında görev yapan Rıza Bey müfrezesine İstanbul'dan deniz yoluyla gönderilmesi düşünülen 1000 kadar küçük çaplı tüfek ile makineli tüfek ve topun bölgeye ulaşması en az üç hafta zaman alacaktı. Rıza Bey'e 19 Kasım'da gönderilen telgrafta buna göre hareket etmesi bildirildi.³¹⁸

Rıza Bey sürekli surette Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey* aracılığıyla Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e gönderdiği telgraflarda silah, cephane ve yeni birliklerin

³¹⁵ ATASE, BDH. 140.337.641.003.

³¹⁶ ATASE, BDH. 140.337.641.007-001.

³¹⁷ ATASE, BDH. 140.337.641.007-002.

³¹⁸ ATASE, BDH. 140.337.641.005.

* Mehmet Cemal Azmi Bey (1868/1922) 1890 -1918 yılları arasında mülkî ve idari amirliklerde bulunmuştur. İdari anlamdaki başarısını Birinci Dünya Harbi boyunca yürüttüğü Trabzon Valiliği'nde göstermiştir. Altın Liyakat Madalyası sahibidir. Almanya'ya yerleştikten sonra Ermeni komiteciler tarafından Bahaeddin Şakir Bey ile birlikte şehit edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bknz: İsmail Hacıfettahoğlu, *Birinci Dünya Harbi Döneminin Az Tanınan Bir Siması Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey*, **Türk İdare Dergisi**, Sayı:435, Haziran 2002, s.247-255.

gönderilmesini istiyordu. Dâhiliye Nezareti daha çok Kafkasya içlerine gönderilen ihtilal teşkilatının bu yöndeki ihtiyaçlarını karşılamaktaydı. Bu yüzden Kafkasya sınırındaki askeri birlikler ile onlara yardım etmek için bölgede bulunan kuvvetler doğrudan doğruya ordu komutanlığının emrine verilerek, oradan alacakları emirler dairesinde hareket etmeleri ve her türlü ihtiyaçlarında ordu komutanlığına başvurmaları hususunda Teşkilat-ı Mahsusa merkezi tarafından gerekli görülen yerlere bilgilendirme yapıldı. 19 Kasım'dan itibaren bu kuvvetler askeri hareketlerinin sevk ve idaresini ordu komutanlığından alacağı emirlere göre yapacaktı.³¹⁹

Karadeniz'de karadan devam eden Türk taarruzlarına Hamidiye Kruvazörü de zaman zaman denizden destek veriyordu. 20 Kasım'da Poti ile Novorossiysky arasındaki Tuapse mevkiinde bulunan Rus gaz depoları ile telsiz telgraf istasyonunu bombalanarak tahrip edildi.³²⁰

23 Kasım'da gazetelere yansıyan resmi tebliğde Artvin'in tamamen ele geçirildiği bildiriliyordu. Sabah gazetesinde Artvin ile ilgili şu bilgilere yer veriliyordu:

“Gazanferan-ı Osmaniyan tarafından Rusların elinden zabt olunduğu baladaki tebligat-ı resmiyede tebşir olunan Artvin kalesi Rusya'nın Maveray-ı Kafkasya memleketinin en mühim nokat ve mevkii-i askeriyesinden biri olup hudut-ı Osmaniye'ye karşı Ruslar tarafından inşa olunan ve Kağızman ve Artvin ve Batum'a müstenid bulunan hatt-ı müdafaanın en mühim bir kısmı bulunduğu buranın zabtı haberi şayan-ı iftihadır. Artvin kalesi Çürüksuyun sahil-i besaretde olup şehri mezkûrun muhafazası için inşa edilmiştir. Artvin, Erzurum'dan 120 kilometre mesafededir. Burası 1293 muharebesinden mukaddem memalik-i Osmaniye'de bulunduğu vakitte Çıldır kazasının merkezi idi. Muharebe-i mezkûreden sonra Ruslar tarafından Kutayis Vilayeti'nin Çürük Su kazası merkezi olup nüfusu yedi bin kadardır. Artvin'in merkez bulunduğu kazanın mecmuu nüfusu 73.400'dür. Artvin müstahkem olduğu halde düşmanın burada Osmanlı delaverlerine karşı asla mukavemet edememesi Moskofların kuvve-i maneviyelerinin münkesir olduğuna

³¹⁹ ATASE, BDH. 140.337.641.006.

³²⁰ BOA, HR. SYS. , 2108/6-20.

delâlet etmektedir. Garp sahasında Rusların kâmilten Çürük Suyun şimal sahiline def'i haberi dahi mühimdir. Rusların nehri-i mezkûrun öte ki tarafına çekilmesi ile Çürük Suyun cenubundaki arazi Artvin kalesi dâhil olduğu kâmilten İd'i zabt-ı Osmaniye'ye geçmiştir. Şimdi Ruslar Çürük Suyun öte tarafında müdafaa teşebbüsünde bulunsalar bile nehrin köprübaşı olan Artvin kalesi Osmanlıların eline geçmiş olmasından dolayı nehrin Rusların tarafında müdafaası pek müşkül olacağı aşikârdır..."³²¹

25 Kasım'da kıydan ilerleyen Türk müfrezeleri Çoruh nehrinin batı kıyısına ulaştı. Aynı gün nehri geçen müfrezeler Borçka çarşısından 300 çuval un ile 100 karyola ele geçirdiler. Bu müfrezelerin sağ taraflarını korumak için Artvin bölgesindeki birliklerin kıyı müfrezeleriyle birlikte hareket etmeleri gerekiyordu. 2000 kadar mevcudu olan bu müfrezeler sürekli olarak ilerledikleri için geride kalan bölgeler korunamıyordu. Trabzon Vilayeti aracılığıyla Acara halkından yeni birlikler kurmak amacıyla müfrezeler emrine 10.000 tüfek ve cephane verilmesi ve bunların Artvin üzerinden gönderilmesi isteniyordu. III. Ordu Komutanı ise ordudan ayırarak bölgeye yeni kuvvetler gönderilmesinin pek mümkün olmadığını, müfrezelerin fırsat buldukça taarruz etmelerini düşmanı oyalayıp üstlerine çekmelerinin uygun olacağını ve ele geçirilen cephane ve iaşenin cephe gerisine gönderilmesini emrediyordu. Sıkışarak geri çekilmek zorunda kalındığı durumlarda ele geçirilen malzeme imha edilecekti. Yerli Müslüman halktan teşkilat yapmak merkezden silah gönderilmeden pek mümkün olamayacağından bunun için elde edilenler yetinilmesi III. Ordu Komutanına göre daha münasip olacaktı.³²²

25 Kasım'dan itibaren Çoruh nehri tamamen geçilerek Batum istikametinde ilerleme devam ediyordu.³²³ Murgul'da ele geçirilen 4 toptan ikisi kullanılabilir durumdaydı. Diğer ikisinin ise kamaları sökülmüştü. Cemal Azmi Bey bu topların kullanılabilmesi için acilen bir zabıt ile 20 topçu neferinin bölgeye gönderilmesini

³²¹ **Sabah**, 10 Teşrin-i Sani 1330/ 23 Kasım 1914, No: 9046.

³²² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.330.

³²³ **ATASE**, BDH. 140.337.641.015.

istiyordu.³²⁴ Konu Başkomutanlık tarafından uygun görülerek gereğinin yapılması için İkinci Şubeye sevk edildi.³²⁵

27 Kasım'da Çoruh vadisindeki Türk birlikleri Ruslar tarafından hududun diğer tarafına atılmak istenmişse de başarılı olamadı. Batum'un kara istihkâmlarındaki toplar bu muharebeye iştirak ederek Türk birliklerini ateş altına almak istediye de cephe hattına etki edemedi. Türk birlikleri Batum'un 10 km güney doğusunda bulunan Acara bölgesine girdi.³²⁶ Türk birliklerinin bu başarısı basında geniş yer buldu. Köprüköy civarında yaşanan muharebelerin durma noktasına gelmesi üzerine yayınlanan resmi tebliğlerde Karadeniz hattında yaşanan çatışmalara geniş yer veriliyordu. Ruslar ise resmi tebliğlerinde Kafkasya hududunda Türk Ordusu'nun mağlup olarak Erzurum'a doğru çekildiğini iddia ediyordu.³²⁷

1 Aralık'ta Türk birlikleri Çoruh nehrinin 15 km doğusundaki Ardanuç kazasını ele geçirdi.³²⁸ 3 Aralık'ta Erzurum Valisi Tahsin Bey* ayrıca Artvin ve Ardanuç şehirlerini işgal eden Halil Bey'in şimdide Şavşat kazasını işgal ettiğini bildiriyordu. İşgal edilen yerlerden ordunun işine yarayacak miktarda çok sayıda malzeme geçirilmişti, Halil Bey, Ali Rıza ve Bahaeddin Şakir Beylerle bağlantı sağlayarak Ardahan'a üç saat mesafeye kadar tüm gönüllü ve çeteler yaklaşıyordu. Erzurum Valisi Tahsin Bey ele geçirilen mahallere yeni idare memurları tayin ediyordu.³²⁹ 5 Aralık'ta Batum'un doğusundaki büyük bir yerleşim yeri olan Keda mevki Türk birlikleri tarafından işgal edildi. Şiddetli bir hücumla şehir tahrip edildi. Bu esnada birkaç esir alındı. Türk birlikleri tarafından işgal edilen bir köprünün tekrardan ele geçirilmesi maksadıyla Batum'dan gönderilen 300 kişilik Rus kuvvetindeki bir müfreze pusuya düşürülerek tamamen imha edildi. Aynı gün harp

³²⁴ **ATASE**, BDH. 140.337.641.017-001-002.

³²⁵ **ATASE**, BDH. 140.337.641.017.

³²⁶ **BOA**, HR. SYS. , 2108/10.

³²⁷ **İkdam**, 16 Teşrin-i Sani 1330/ 29 Kasım 1914, No: 6385. ; **Sabah**, 16 Teşrin-i Sani 1330/ 29 Kasım 1914, No: 9052.

³²⁸ **BOA**, HR. SYS. 2108/10.

* Tahsin Bey Van Valiliği görevini yürütürken 4 Ekim 1914'te Meclis-i Vükelâ kararı ile Erzurum Valiliğine atanmıştır. Bknz: **BOA**, MV, 237/14. ; Tahsin Uzer (1879/1939); Osmanlı Devleti'nin son dönem ünlü valilerindendir. Birinci Dünya Savaşı boyunca sırasıyla Van, Erzurum ve Suriye Valiliklerinde bulundu. Üstün hizmetlerinden dolayı Fahri Süvari Teğmenliği kendisine tevcih edildi. Milli Mücadele ve sonraki yıllarda milletvekilliği ve Umum Valiliği görevlerinde bulundu. ; Ayrıntılı bilgi için bakınız: Süleyman Tekir, **1921-1927 Ardahan'da İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2010, s.135-136.

³²⁹ **BOA**. DH. ŞFR. 451/102.1-2.

gemilerinin himayesi altında Batum'un güneyinde bulunan Türk müfrezelerine taarruz etmek maksadıyla Günlü civarına asker çıkardıkları tespit edildi. Karaya çıkan Rus birlikleri ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Yaşanan çatışmalarda iki top ele geçirildi.³³⁰ 6 Aralık'ta Acara mıntıkasında Türk birliklerinin başarısı ile sonuçlanan ufak tefek muharebeler yaşandı. Ruslardan bir top, çok sayıda bomba, silah ve cephane ele geçirildi. Ayrıca bu muharebe sırasında Rusların domdom kurşunu kullandıkları yönünde birtakım şüpheler uyandı.³³¹

2 Aralık 1914'te Teşkilat-ı Mahsusa'nın Karadeniz Bölgesi'nin idarecilerinden olan Nail Bey, müfrezenin ele geçirdiği sahanın gün geçtikçe genişlediğini bildirmekteydi. Müfrezeler Maradin'e 8 saat mesafedeki Keda'yı ise işgal etmişti. Acara suyu Mahoçit köprüsünden geçilerek Keda'ya kadar olan arazi emniyet altına alınmıştı. Çeteler Maçahel ve Prenis'in karşısındaki Kıbe dağlarındaki Rus istihkâmlarına taarruz ediliyordu. Teşkilat tam olarak tamamlanamadığından kesin sonuç birkaç gün sonra alınabilecekti. Rus istihkâmlarının sağ tarafı çeteler tarafından tamamen tutulmuştu. Nail Beye göre silah ve cephane konusunda yardım görmeleri halinde, Çürüksu'dan geçen Ardahan ve Batum şimendifer hattını tahrip ve Batum'u tamamıyla muhasara edeceklerini iddia etmekteydi. Nail Bey Teşkilat-ı Mahsusa'nın toplam sayısının 10 bine ulaştığını fakat hepsinin silahsız olduğu için silah gönderilmemesi durumunda bir fayda sağlamayacaklarından yakınmaktaydı. Müfrezenin merkezi Borçka'daydı. Gerek Rıza Bey'in gerekse Nail Beylerin bitmek tükenmek bilmeyen istekleri her defasında Cemal Azmi Bey tarafından İstanbul'a bildirilmekteydi. Bunların çoğu ise cevapsız kalıyordu.³³²

2 Aralık 1914'te Türk basını tarafından çok farklı bir iddia gündeme getirildi. İddiaya göre Kafkasya'daki Türk başarısı üzerine Ruslar bunun acısını bölgede bulunan Müslüman ahaliden çıkarmaya çalışıyordu. Habere göre Ruslar Kafkasya'da yaşayan Müslümanlara karşı tüyler ürpertecek bir mezalime başlamıştı. Savaş ilanı üzerine Kafkasya Genel Valiliği Müslümanlar üzerinde son derece sıkı takibe başlamıştı. Rus memurları çetelerin yaptıklarından daha fazlasını yaparak Müslümanların mallarına el koyuyor hatta yağma hareketlerine girişiyordu. Kafkasya

³³⁰ BOA, HR. SYS. 2108/12.

³³¹ BOA, HR. SYS. 2108/10-18.

³³² ATASE, BDH. 140.337.641.019.

Müslümanlarından otuz kadarı idam edilmişti. Müslüman ahalinin idam edilmelerinin sebebi ise mallarını Ruslara vermeyip kendi elleriyle tahrip etmeleri idi.³³³

Aralık ayının ilk günlerinde daha önce ordu komutanlığı emrine verilmesine rağmen Rıza Bey, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey aracılığıyla Dâhiliye Nezareti'nden silah ve cephane istemeye devam ediyordu. Cephe hattından gelen haberlere göre Türk müfrezeleri Batum ve Poti şimendifer hattını tahrip ettikleri yönündeydi. Fakat müfrezeler cephane ve silah istirhamına devam ediyorlardı. Cemal Azmi Bey 4 Aralık 1914 tarihindeki telgrafında ordunun ihtiyacı olmayan Maçka silahhanelerinde bulunan silahlardan karşılığında parlak zaferler kazanmak şartıyla cephaneleriyle beraber müfrezelere tahsis edilmesini istiyordu.³³⁴ Bu talepler karşısında kayıtsız kalmayan Başkomutanlık, Cemal Azmi Bey aracılığıyla Rıza Bey'e gönderdiği telgrafta on-on beş güne kadar birkaç tabur piyade ve birkaç bataryanın gönderileceği bildiriliyordu. Konunun gizlilik arz ettiği vurgulanarak bu bilginin Cemal Azmi ve Rıza Beyler dışında kimseyle paylaşılmaması konusunda uyarı yapılıyordu.³³⁵ Cemal Azmi Bey ise aynı gün gönderdiği telgrafta silah, cephane ve asker yardımının biran evvel gönderilmesinin önemini vurgulamak adına durumun 40-50 bin kişilik bir ahaliyi ilgilendirdiğini bildiriyordu. Ahalinin fedakârlığından bahseden vali, ahalinin kadınlarıyla beraber vatana hizmet etmek için çabaladığının altını çiziyordu. Poti ve Batum şimendifer hatlarının tahrip edildiğine yönelik haberler gelmeye devam ediyordu. Cemal Azmi Bey'de durumu oldukça iyi idare ediyordu. Son iki gün içerisinde müfrezelere 70 kayıktan fazla iâşe ve malzeme gönderilmişti.³³⁶

Bahaeddin Şakir Bey 6 Aralık'ta Talat Paşa'ya verdiği bilgide gerek Trabzon'daki gerekse Artvin'deki müfrezelerin üzerlerine düşen işi yaptıklarından bahsediyordu. Fakat Yusufeli'nde bulunan Beşinci Mıntıka Kumandanlığı ve üç hudut taburu müfrezelerin yaptığı taarruzlara uzaktan seyirci kalıyordu. Bahaddin Şakir Bey bu taburları da kendi emri altına alarak daha yararlı bir şekilde onlardan istifade etmeyi planlarken bunun için emrine bir erkan-ı harbiye zabitanın verilmesini

³³³ **Sabah**, 19 Teşrin-i Sani 1330/ 2 Aralık 1914, No: 9055.

³³⁴ **ATASE**, BDH. 140.337.641.018.01.

³³⁵ **ATASE**, BDH. 140.337.641.018.

³³⁶ **ATASE**, BDH. 140.337.641.018-001.

istiyordu. III. Ordu Komutanı paşanın da bu konuda kendisini haklı bulduğunu dile getiriyordu. Kendisine göre bu iş için en uygun isim Enver Paşa'nın kardeşi Nuri Bey idi. Eğer Nuri Bey bir hafta içinde gönderilemezse zabitin başka şekilde teminini talep ediyordu.³³⁷

III. Ordu Komutanlığı tarafından 6 Aralık'ta yapılan değerlendirmeye göre, Çoruh vadisinde elde edilen başarılar, Rusların Batum bölgesindeki kuvvetlerinin büyük kısmını Aras bölgesindeki ana kuvvetlerine takviye olarak gönderdiklerini gösteriyordu. Ayrıca Aras bölgesinden de ciddi bir taarruz yapmamış olmaları bulundukları durumu korumaya çalıştıklarını göstermekteydi. Ruslara cepheden yapılacak taarruz ve taktik kuşatma hareketleri oldukça zor ve kanlı olabilirdi.³³⁸

9 Aralık'ta şiddetli Rus hücumları karşısında tutunmaya çalışan Rıza Bey düşmanın ilerlemesini engellemeyi başararak en az 300 telefata verdirmişti. Günye taraflarına geri çekilmek zorunda kalan Ruslar Acara sırtlarında mahsur kalan birliklerini de kurtarmayı başaramadı. Müfrezelerin zayiatı oldukça az olmakla birlikte bir yâda iki şehit vardı.³³⁹ 8 Aralık'ta yayınlanan resmi tebliğe göre Türk müfrezeleri Batum'un 20 km doğusundaki bölgeyi işgal ederek Batum'a elektrik sağlayan yapıları tahrip edip bir miktarda esir almışlardı.³⁴⁰

13 Aralık'ta Rıza Bey Artvin'den ilerleyen müfrezelerin Ardanuç sınırlarındaki bir köyü işgal ettiğini ve Ardahan'a yürüdüğünü bildirmekteydi. Keşif kolları bölgede yaşayan Müslüman ahaliden her hususta ciddi yardımlar görmekteydi. Rıza Bey gönderilecek silah ve cephanenin miktarının artırılması durumunda Oltu ve Kars'ın muhasarasıyla Batum'un sükûtunun bir anda gerçekleşebileceğini iddia etmekteydi.³⁴¹ Aynı gün farklı istikamette ilerleyen bir başka müfreze ise Çafta köprüsü civarında Rusların mukavemetiyle karşılaştı. Türk müfrezesinin hücumlarına dayanamayan Ruslar geri çekilmek zorunda kaldı ve 9 köy ele geçirerek Yurdçak istikametinde ilerlemeye devam etti. Ele geçirilen yerlerin

³³⁷ BOA. DH. ŞFR. 452/27.

³³⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.338.

³³⁹ ATASE, BDH. 140.337.641.028.

³⁴⁰ İkdâm, 24 Teşrin-i Sani 1330/ 7 Aralık 1914, No: 6393.

³⁴¹ ATASE, BDH. 140.337.641.020.

ahalisi Türk müfrezelerine iltihak ederek Rus mezaliminden kurtulmak için silahlı olarak müfrezelerle birlikte Rusların üzerine yürümeye başladılar.³⁴²

2.4.5. İşe Konusunda Yaşanan Sıkıntılar

Azap Muharebeleri sonrası III. Ordu'nun beklenmedik şekilde geri çekilmesi ve muharebelerin planlanan şekilde yürümemesi üzerine Başkomutanlık Vekâleti duruma müdahale etmeye karar verdi. III. Ordu bölgesinden ihtilafli bilgilerin gelmesinden ötürü durumu yerinde görmek ve incelemek üzere Genelkurmay İkinci Başkanı Yarbay Hafız Hakkı Bey 25 Kasım 1914'te İstanbul'dan deniz yoluyla hareket ederek önce Trabzon'a daha sonrada 29 Kasım'da Erzurum'a ulaştı. Başkomutanlık Vekâletine gönderdiği ilk raporunda yolların ve havaların çok kötü olduğunu, Trabzon ve Erzurum arasındaki menzil hattı üzerinde yaptığı incelemede bu haliyle III. Ordu'nun yiyecek, giyecek ve cephane ikmalini sağlayacak nitelikte olmadığını bildiriyordu. Ayrıca menzil hatlarında kullanılan emekliler hiçbir işe yaramıyor, Trabzon'dan ordu adına gönderilen yiyecek, donatım ve araçlar halen yollarda bekliyordu. Yol kenarları yük hayvanlarının ölüleriyle doluydu. Bu duruma bir çözüm bulunamazsa yakında bu hat işlemez hale gelebilirdi.³⁴³

Hafız Hakkı Bey 1 Aralık 1914'te Köprüköy'den Dâhiliye Nezaretine çektiği telgrafta Sivas, Elazığ ve Diyarbakır vilayetlerinin erzak, arpa ve her çeşit harp malzemesini Erzurum vilayetinin hududuna kadar naklettikleri bu yüzden ordu erzakının zamanında gelmediğini, nakliyatın hududa değil şehir merkezine kadar yapılması gerektiğini bildiriyordu. Konuyla ilgili olarak Sivas, Elazığ ve Diyarbakır valilerinin uyarılması gerektiğini söylerken Bitlis, Trabzon ve Erzurum valilerinin çok iyi çalıştıklarını vurguluyordu.³⁴⁴

III. Ordu'nun erzak ve levazımat ihtiyacının karşılanması için Erzurum'da 9 Eylül 1914'te ordu komutanı ile istişare yapılarak başında Bahaeddin Şakir Bey'in bulunduğu Erzurum vilayetinin önde gelen isimleri tarafından bir komisyon kurulmuştu. Ancak vilayet tarafından temin edilmesi mümkün olmayan malzemeler

³⁴² ATASE, BDH. 140.337.641.029.

³⁴³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.328-333.

³⁴⁴ BOA. DH. ŞFR. 5/9.

için Van, Bitlis, Diyarbakır, Elazığ ve Sivas vilayetlerinin görevlendirilmesi kararlaştırılmıştı. Fakat bu komisyonunun ne kadar faydalı olduğu tartışmalı idi.³⁴⁵

III. Ordu'nun cephe gerisindeki menzil teşkilatı çok iyi durumda değildi. Sağlam bir altyapı çalışması yapılmadan menzil ile ilgili konuların neredeyse hepsi valiliklerin omuzlarına yüklenmişti. 4 Kasım 1914'te Ankara, Sivas, Konya, Adana ve Kayseri vilayetlerine verilen emirde III. Ordu için deniz yolundan başka daha güvenilir bir menzil hattı olarak Ulukışla-Erzincan-Erzurum yolunun kullanılacağı bunun içinde tüm ulaşım kaynaklarının (deve, araba, vs) seferber edilmesi emredilmişti. Vilayetlerin elinde yeteri kadar ulaşım aracı olmadığı durumlarda el koyma usulü ile muntazam menzil kolları kurulacaktı. Fakat valiler arasındaki sürtüşmeler ve iletişimsizlik yüzünden menzil hatları konusunda savaş boyunca istenilen verim alınamadı.³⁴⁶

III. Ordu üç kolordudan oluşuyordu ve seferberliğin başlangıcından itibaren X. Kolordu'nun bütün levazımını hazırlama görevi Sivas vilayetine verilmişti. 20 Kasım'a kadar Sivas vilayeti bu görevini eksiksiz yerine getirmişti. Geriye kalan IX. ve XI. Kolorduların iâşe teminini de Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput ve Erzurum vilayetlerince yapılacaktı. Her iki vilayet bir kolordunun iâşesini temin etmek için çalışsa ortada büyük bir sorunda olmayacaktı. Kaldı ki X. Kolordu halen cephe hattına taşınmamıştı. Bölgede kış şartları etkisini gösterdiğinde menzil hattının en önemli geçiş noktalarından olan Seyfibeli ve Karabayır geçitleri kapanmadan Sivas'tan Suşehri ve Refahiye kazalarına iâşe malzemeleri gönderiliyordu. Buralara gönderim tamamlandıktan sonra Erzincan'a sevkiyata başlanılacaktı. Fakat daha fazla iâşe göndermek için daha çok nakliye vasıtalarına ihtiyaç vardı. Bu vasıtalarda savaş alanlarının dışında kalan Konya ve Ankara vilayetlerinden temin edilebilirdi.³⁴⁷

Erzurum Valisi Tahsin Bey'in 2-3 Aralık 1914 gecesi Dâhiliye Nezaretine verdiği bilgiye göre cephe gerisinde Erzurum bölgesinde durumlar hiç iyi değildi. Şehirde erzak neredeyse tükenmişti. Savaşın başından itibaren civar vilayetlerden Erzurum'a bir tek tane dahi buğday ulaşmamıştı. Sivas, Refahiye, Elazığ, Diyarbakır

³⁴⁵ BOA. DH. ŞFR. 440/32.

³⁴⁶ BOA. DH. ŞFR. 48/266.

³⁴⁷ BOA. DH. ŞFR. 5/2.

ve Erzincan Vilayetlerinden Erzurum'a iâşe malzemesi ulaşması gerekiyordu lakin bu vilayetlerin her birinin ortalama uzaklığı 300 km idi. Ayrıca bu vilayetler ikmal ve iâşe malzemelerini vilayet hududuna kadar gönderebiliyorlardı. Bu nedenle malzemenin vilayet sınırından alınması içinde Erzurum dâhilinde yeni nakliye kolları oluşturulmalıydı. Oysaki valilere verilen emirde tam Erzurum'a kadar sevkiyat yapmaları emredilmişti. Vali Tahsin Bey'e göre durumun bu şekilde devam etmesi halinde ciddi sorunlar yaşanabilirdi.³⁴⁸

Erzurum Valisi Tahsin Bey iâşe konusunda yaşanan sıkıntıyı komşu vilayetlerin üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmemesine bağlıyordu. Dâhiliye Nezaretine bu konudaki şikâyet ve serzenişlerini iletmesi üzerine civar vilayetler konuyla ilgili uyarıldı. Sivas Valisi Muammer Bey verdiği cevapta kendilerinin X. Kolordu'nun iâşesi için sorumlu olduklarını Şiran, Refahiye ve kısmen Niksar ile Havza ambarlarında bulunan iâşe ve cephanenin her türlü vasıta kullanılarak zamanında gönderildiğini bildiriyordu. Bu noktadan hareketle valiler arasındaki koordinasyonsuzluk açıkça görülüyordu. Kolorduların iâşeleri için belirli bölgeler belirlenmişti fakat bundan valiler pek haberdar değildi.³⁴⁹ Oysa Dâhiliye Nezareti iâşe işini en başından beri sıkı bir şekilde takip ederek henüz savaş başlamadan Ekim ayında doğu vilayetleri valiliklerine gönderdiği emirde III. Ordunun iâşesinin gönderilmesi ve takibi konusunda memurların azami derecede çalışmaları aksi takdirde ise cezalandırılacakları bildirilmişti.³⁵⁰

4 Aralık 1914'te Diyarbakır Valisi Hamid Beyin verdiği bilgiye göre, vilayet dâhilinde bulunan merkepten başka nakliye vasıtalarının tamamı menzil nakliye kolları tarafından toplanmıştı. Hamid Bey konuyla ilgili serzenişte bulunup, irtibatsızlığa değinerek her gün yeni bir kadronun icat edildiğinden yakınıyordu. Menzil kolları içerisindeki yolsuzluklar yüzünden vilayet aciz duruma düşüyor bu durumdan da en çok ordu etkileniyordu. Yapılan tahkikat neticesinde sadece bir menzil kolundaki 600 tane hayvanın kayıp olduğu anlaşılmıştı. Hayvanların diğer kısmı ise yemleri satıldığı için ya açlıktan telef oluyorlar ya da işe yaramaz hale gelerek iade ediliyorlardı. Elde bulunan vasıtalar ve hayvanlarla Erzurum'a nakliyat

³⁴⁸ BOA. DH. ŞFR. 451/102.5-6.

³⁴⁹ BOA. DH. ŞFR. 5/12.

³⁵⁰ BOA. DH. ŞFR. 46/6.

yapmak imkânsızdı. Bu nakliye kolları yağmurlu havalarda Elazığ yolunda kalıyordu. Haydutlar elinden kurtarılan iki yüze yakın eşek ve beygir bulunmasına rağmen bunlarla Erzurum'a ancak ayda bir sefer yapılabilirdi. Başka bir kafilenin kurulma imkânı olmadığından mevcut durumda şartlar ancak buna elveriyordu. III. Ordu için Kiğı da bulunan merkez ambardan mümkün mertebe sevkiyat yapılmaya çalışılıyordu. Vilayetten günlük olarak yüz bin kilogram sevkiyat yapılmakta ise de son zamanlarda yağın yağmurlar bunu imkânsız hale getirmişti. Hamal teşkilatı kurmanın imkânı yoktu. Çünkü bu yollarda insan çok zor yürüyordu. Hamid Bey tüm imkânsızlıklara rağmen vilayet olarak ellerinden geleni yapacaklarını bildiriyordu.³⁵¹

6 Aralık 1914'e kadar Karahisar-ı Şarki de bulunan ambarlardan 361.517 kıyye malzeme Erzurum'a gönderilmişti. Sevkiyata ara vermeden devam ediliyordu.³⁵²

7 Aralık'ta Hafız Hakkı Bey Dâhiliye Nazırı Talat Bey'e yalvarır bir dille yazdığı telgrafta Sivas, Diyarbakır ve Elazığ valilerine acilen emir verilmesini ve hemen birkaç bin deve mekkarelik erzakın gönderilmesini, öncelikli olarak peksimet, arpa var ise pamuklu mintanın hemen yola çıkarılmasını istiyordu. Yolda beklemeden hemen Erzurum'a istenilen malzeme ve iaşenin gönderilmesini aksi takdirde varlık içinde yokluk çekileceğini, ordunun aç kalacağını söylüyordu. Hafız Hakkı Bey, valilerden ne zaman ulaştıracaklarının da teminatının alınmasını istiyordu.³⁵³

8 Aralık'ta Elazığ Valiliği sevkiyat bitene kadar kazalardaki hayvanlara dokunulmadan ve bir buçuk ay içerisinde ikmal edilmek üzere Çarsancak ve Mazgirt kazalarında bulunan 330 bin kg buğday, 104 bin kg arpa ve 36 bin kg zahirenin toplamda 470 bin kg erzakın sevki için kontrat yapıldığını bildiriyordu. Elazığ ve Erzincan arasındaki kafiye iki yüz hayvan daha ilave edilmişti. Fakat sevkiyat masrafları için verilen bir milyon kuruş para tükenmek üzereydi ve aynı miktarda paranın vilayete gönderilmesi isteniyordu.³⁵⁴

³⁵¹ BOA. DH. ŞFR. 451/122.

³⁵² BOA. DH. ŞFR. 5/35.

³⁵³ BOA. DH. ŞFR. 452/56.

³⁵⁴ BOA. DH. ŞFR. 452/74.

2.4.6. Sağlık Konusunda Yaşanan Sıkıntılar

İaşe konusunda yaşanan sıkıntıdan daha büyüğü ise yaralılar konusunda yaşanıyordu. 25 Kasım'da Tahsin Bey'in verdiği bilgilere göre 5000 yaralıya 10 doktor bakıyordu. İki kışla üç bin kişilik hastaneye dönüştürülmüştü. Darülmuallimin ve Sultani öğrencileri sağlık personelinin eksikliği nedeniyle hastanelerde pansuman yapıyorlardı. Vilayette görevli memurlar hastanelerde çalışmaya başlamıştı. Yaralılar konusunda herkes elinden gelenin fazlasını yapmaya çalışıyordu. Fakat acilen doktora ihtiyaç vardı. Fazla ücret ve harcırah verilmek suretiyle vilayete doktor gönderilmesi isteniyordu.³⁵⁵

Savaşın başından beri geçen yaklaşık bir aylık sürede 3 Aralık itibarıyla Erzurum'a ulaşan yaralı sayısı 6000'e ulaşmıştı. Fakat sıhhiye hizmetlerinin ne kadar yetersiz olduğunu Vali Tahsin Bey şu sözlerle açıklıyordu: *"...Doktor yok, levazım yok merhamet ve insaf yok, şikâyet zamanı değil zaten o fitratta da yaratılmamışım. Ancak doktorlarda görülen merhametsizliğin lakaydı tahammül edilir şey değildir. İnsan katil olup çıkacak zavallı mektep çocukları pansuman yapıyor da doktorlardan bazıları vazifesi değilmiş gibi sigara dumanlarıyla meşgul..."* Erzurum'a acilen doktor, hastabakıcı, tıbbi malzemenin gönderilmesi gerekiyordu. Tahsin Bey'e göre sıkıntının temelinde tümenlerdeki seyyar hastane doktorlarının yaralı askerlerle yeterince ilgilenmemesi yatıyordu. Tümen hastanelerine yaralı olarak getirilen askerler beş gün boyunca aç susuz kalıyordu ve yaralarıyla ilgilenilmediği için yaraları kokuyordu. Ta ki bu vakitten sonra Erzurum'a sevk ediliyorlardı. Sağlık konusunda durum o kadar vahim bir hale gelmişti ki Vali Tahsin Bey tüm imkânları sevk ederek gece gündüz demeden bizzat kendisi başta olmak üzere şehirdeki tüm memurlar cepheden gelen yaralılarla ilgileniyorlardı.³⁵⁶

Tahsin Bey, Hafız Hakkı Bey'in Erzurum'a gelmesini heyecanla beklediğini, o geldikten sonra biriken işleri beraberce halledeceklerini söylüyordu. Cephe hattındaki askerin kuvve-i maneviyesinin çok iyi olduğu ve tek arzusun zafer

³⁵⁵ BOA. DH. ŞFR. 450/61.

³⁵⁶ BOA. DH. ŞFR. 451/102.7-8.

kazanmak olduğunu da ayrıca vurguluyordu. Bahaeddin Şakir Bey’de ele geçirilen Artvin’e doğru harekete geçmişti.³⁵⁷

Azap muharebelerinin sonundaki geri çekilmeden sonra valiler ve İttihat Terakki’nin üyeleri kendi açılarından harekâta müdahale etmeye başlamışlardı. Erzurum Valisi Tahsin Bey, Teşkilat-ı Mahsusa’nın Bölge Sorumlusu ve İttihat Terakki Murahhası Mesulü Bahaeddin Şakir Bey III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa’nın ordunun başında bulunmasını istemiyorlardı. Van Valisi Cevdet Bey Van’daki kuvvetlerin emniyet için yeterli olmadığını öne sürüyor, Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey ise Teşkilat-ı Mahsusa kuvvetlerinin güçlendirilmesini istiyordu. Başkomutan Enver Paşa parti elemanlarının cephe sahasına müdahalelerini engellemek adına Bahaeddin Şakir Bey’i ordu karargâhından uzaklaştırarak Artvin’e gönderdi.³⁵⁸

Cephenin hemen arkasında Erzurum’da ciddi bir erzak ve sağlık problemleri yaşanırken III. Ordu Komutanlığı 6 Aralık’ta Başkomutanlıktan yeni bir taarruz emri aldı. Buna göre Lehistan cephesindeki gelişmelere paralel olarak Ruslar stratejik bir kuşatmayla perişan edilebilirdi. Rus kuvvetlerinin yenilgiye uğratılmasıyla Kafkasya’nın zengin arazisinin ele geçirilmesiyle III. Ordu’nun durumu daha iyi bir hale gelebilirdi. Tüm bunlar dikkate alınarak,

- 1- XI. Kolordu bütün kolorduların ve Erzurum Müstahkem Mevkii’nin sahra bataryalarıyla birlikte evvelâ şimdiki mevziinde savunmada kalacak.
- 2- IX. ve X. Kolordular Narman ve Oltu istikametlerinde birkaç koldan ilerleyerek Narman’daki Rus kuvvetini kuşatarak yok edecek.
- 3- Ardahan istikametinde ilerleyen çeteler Rusların gerideki irtibat yollarını keserek kuşatma harekâtına katılacaklar.
- 4- Narman’daki Rus kuvvetleri perişan edildikten sonra, Rusların asıl kuvvetlerine karşı taarruza başlanılacak ve bu taarruzda tüm kollar aynı anda muharebe temasına geçirilecektir. IX. ve X. Kolordular Rusların yan ve gerilerine taarruz ederken XI. Kolordu cepheden taarruza başlayacaktır.³⁵⁹

³⁵⁷ BOA. DH. ŞFR. 451/102.9-10.

³⁵⁸ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, s.139.

³⁵⁹ ATASE, BDH. 2950.H6.001.266.

Bu şekilde sıralanan yapılması planlanan taarruz emrine aynı gün III. Ordu Komutanlığından verilen cevapta taarruz için verilen kararların uygun olduğu bildiriliyordu. XI. Kolordu müstahkem mevkiinden alınacak 120 mm'lik ağır topçu taburu ve mantelli bataryalar ile takviye edilecekti. III. Ordu Komutanı kuşatma görevini yapacak kolorduların sahra bataryalarının yanlarında bulunması fikrinde olduğunu bu kolorduların dağ bataryaları ile zayıf düşeceği fikrindeydi. Narman'daki Rus kuvvetleri küçük bir müfreze şeklinde tertiplendiğinden yok edilmeleri çok zor olmayacaktı. Ardahan istikametinde ilerleyen çetelerden ve sınır taburlarından istifade edilecekti. Taarruz ve kuşatma harekâtının yapılma zamanıyla ilgili olarak ise III. Ordu Komutanı X. Kolordu birliklerinin ihtiyacı olan giyim eşyasının gelmesinden sonra yapılabileceğini, erlerin büyük bir kısmının sefalet içerisinde oldukları için hastalandıklarını söylemekteydi. Ayrıca çetelerin Batum'a kadar ilerlemelerinin buradaki Rus kuvvetlerinin ne kadar zayıf olduğunu göstermekteydi. Daha önceden Hopa'ya çıkarılması düşünülen tümenin Batum'u alma ihtimali vardı. Eğer bu gerçekleşmezse bu tümen Artvin-Ardanuç-Ardahan güneyinden ordunun sol kanadını doğru getirilmeliydi.³⁶⁰

³⁶⁰ ATASE, BDH. 2950.H6.001.267. ;Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.341-340.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

SARIKAMIŞ TÜRK TAARRUZU

3.1. Taarruz Öncesi Tarafların Durumu

Aralık 1914'e gelindiğinde, cephenin büyük çatışmalarının yaşandığı bölgelerinde sükûnet hâkimdi. Rus Kafkas Ordusu, Karadeniz'den Rumiye gölüne kadar olan sahada, yaklaşık 350 km'lik bir alana yayılmış bulunuyordu. Bununla beraber ordunun sadece sağ kanadı Rus topraklarında olup geriye kalan kısmı Türk topraklarında bulunuyordu. Ayrıca İran Azerbaycan'ı ve Rus-İran sınırı üzerinde küçük müfrezeler bulunuyordu. Rus ordusunun ana kuvvetlerini oluşturan I. Kafkas ve II. Türkistan Kolorduları yaklaşık 54 tabura yakın piyade, 138 top ve 40 Kazak süvari bölüğü Maslahat-Horasan-Velibaba hattındaydı. Ana kuvvetlerin sağ kanadını korumak için topçu kuvvetiyle beraber bir piyade tugayı ile 6 Kazak süvari bölüğünden oluşan Oltu Müfrezesi İd (Narman) bölgesinde konuşlanmıştı.¹

III. Ordu'nun Aralık ayına kadar yaptığı cephe taarruzlarının güçlüklerle düşmanı geriye atması, Azap Muharebelerinde sonuç itibarıyla başarısızlığa uğraması geniş ölçekli kuşatma yapma fikrini doğurmuştu. Ayrıca İstanbul'da Batum sahiline çıkartılması planlanan kuvvetlerle Tiflis'e kadar ulaşmak için birtakım planlar yapılıyordu. İhtiyat Süvari ve Seyyar Jandarma birlikleriyle Güney Kafkasya içlerine yapılacak akınlarla Müslüman halkın isyan çıkarması da planlar arasındaydı. Fakat İhtiyat Süvari Tümenleri savaşın hemen başında işe yaramaz hale gelerek kısmen dağılmıştı. Karadeniz'den deniz yoluyla bir çıkarma harekâtı yapılmasının da imkânlar dâhilinde olmadığı anlaşıldığından karadan Rus ana kuvvetleri üzerine geniş çaplı bir kuşatma harekâtı yapılması kısa vadede en geçerli plan olarak görülüyordu. Hafız Hakkı Bey, cephe bölgesine geldikten sonra yaptığı tetkikler neticesinde, Rus

¹ Andrey Medardovich Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, Poligon 2002, s.377.

ordusunun Kars'a çekilmesine mani olmak için, kuşatma sol kanadının Sarıkamış doğusuna Selim'e kadar ilerlemesi ayrıca Ardahan istikametinde ilerleyecek bir kuvvetle de Kars'taki kuvvetlerin tespit edilmesinin uygun olacağı kanısına varmıştı. Rus ordusu imha edildikten sonrada Kars Kalesi güçlü bir hücumla zapt edilebilecekti.²

Enver Paşa'da Hafız Hakkı Bey gibi büyük çaplı bir kuşatma harekâtı düşünmekteydi. Fakat III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa bu görüşlerin dışında pasif hareket ediyordu. Ordu komutanının aksine Enver Paşa cephe durumunu gözetmeden daha aktif ve kararlı taarruz harekâtından yana tavır alıyordu. Rusların cephedeki durumları kuşatmaya elverişli olmakla beraber kuvvet, arazi ve mevsim geniş ölçüde yapılması planlanan çevirme harekâtı için uygun değildi. Enver Paşa, Hasan İzzet Paşa'nın yalnız kendi aktif düşüncesine aykırı düşmesinden değil, şimdiye kadar yapılan muharebelerde büyük fırsatların kaçırılmış olmasında da memnun değildi. Hasan İzzet Paşa'nın sevk ve idare yönünden yetersiz olduğunu düşünüyordu. Bu düşüncelerle Enver Paşa III. Ordu'nun durumunu bizzat yerinde görmek üzere Kurmay Başkanı Bronsart Paşa ve Harekât Şube Müdürü Feldman ile birlikte 12 Aralık 1914'te Erzurum'a geldi.³

Enver Paşa'yı Gez köyü civarında karşılayan Hafız Hakkı Bey kendisine direkt olarak Hasan İzzet Paşa konusundaki şikâyetlerini sundu. Enver Paşa'ya kesin neticeli bir taarruz yapmanın ise mümkün olmadığını bildirdi. Hafız Hakkı Bey'in şikâyetinden hem ordu komutanı, hem de Erkân-ı Harbiye Reisi Guze Bey nasibini almıştı. İkisinin de taarruzu bir mecburiyet olarak telakki ettiklerini ve bela olarak gördüklerini Enver Paşa'ya anlatmıştı. Bunun dışında verdiği teklifte bir an önce taarruz hazırlıkları için gerekli emirlerin verilmesini talep etti. Kendisinin hangi noktalara taarruz edeceğini bilmek istediğini, haritaların yanlış olduğundan bahisle keşif yaptırması gerektiği söyledi. Hafız Hakkı Bey'e göre yapılacak çevirme harekâtı seri ve şiddetli şekilde yapılmalıydı. Ayrıca Hafız Hakkı Bey, Rize'ye çıkarılacak olan

² Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri**, Birinci Cilt, Ankara 1964, s.140.

³ Genelkurmay Başkanlığı, **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, Ankara 1993, s.350-351.

Ştange Bey Müfrezesi'nin de kendi emrine verilmesini istiyordu. Enver Paşa bu isteklerin hepsini kabul etmişti.⁴

Hasan İzzet Paşa'nın III. Ordu'yu sevk ve idare kabiliyetini beğenmeyen Enver Paşa henüz Erzurum'a gelmeden önce ordunun başına daha atak ve cevval birini getirmek istiyordu. Ali İhsan Sabis hatıralarında III. Ordu Komutanlığı görevinin ilk önce Liman von Sanders'e teklif edildiğini lakin böyle bir görev altına girmek istemeyen Liman Paşa'nın çeşitli bahaneler ileri sürerek bu teklifi kabul etmediğini nakletmektedir. Fakat Liman von Sanders kendi hatıralarında bu durumdan bahsetmemektedir. Enver Paşa'nın III. Ordu Komutanlığı ile ilgili aklından geçen ikinci isim ise Hafız Hakkı Bey'dir. Hafız Hakkı Bey, İstanbul'da iken Ruslar üzerine yapılacak harekâtın 1915 ilkbahar aylarında yapılması gerektiğini dile getirirken cephe bölgesine geldikten sonra bu kararından vazgeçmiş kış aylarında da bir harekât yapılacağı yönünde görüş beyan etmişti.⁵

Enver Paşa'nın İstanbul'dan ayrılarak cepheye kısa bir süreliğine gelmesinin temelinde Köprüköy ve Azap Muharebeleri esnasında Ruslara karşı kati bir başarı sağlanamaması en önemli etken idi. Bunun yanında Rusların Türk taarruzu karşısında bir miktar geriye çekilmesi de Enver Paşa'nın Ruslara kesin bir darbe vurma düşüncesini tetiklemişti. Tüm bunların yanında III. Ordu'ya gönderilen emirlerin yerine getirilememesi, cephede yaşanan karışıklıklar ile iaşe konusunda yaşanan sıkıntılarda Başkomutanın cepheye gelmesine neden olan diğer etkenlerdi.⁶

Enver Paşa'nın cepheye gelmesinin ardından enteresan hadiseler cereyan etmeye başladı. 15 Aralık 1914'te Köprüköy'e ulaşan Başkomutan Enver Paşa, Hasan İzzet Paşa ile yaptığı görüşmelerde yapılacak taarruz planı üzerinde mutabık kaldı. Enver Paşa bunun üzerine 17 Aralık'ta Köprüköy'den ayrılarak Erzurum'a hareket etmiş yola çıkmadan da Hasan İzzet Paşa'ya *"Ben Erzurum'a gidiyorum, ya oradan İstanbul'a dönerim veya seyirci sıfatıyla hareketlerinize bakarım"* demişti.⁷

⁴ **Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü**, Yayına Hazırlayan: Murat Bardakçı, 2014 İstanbul, s.82.

⁵ Ali İhsan Sâbis, **Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım**, Cilt:2, İstanbul 1992, s.222-239.

⁶ Ziya Nur Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, Yayına Hazırlayan: Erol Kılınç, İstanbul 2005, s.195-196.

⁷ Sâbis, **Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım**, Cilt:2, s.262-263.

Sarıkamış istikametinde yapılacak taarruz harekâtının hazırlıkları tüm hızıyla devam ederken, III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa konuyla ilgili kesin bir karara varamamıştı. Sürekli bir kararsızlık ve kuşku içindeydi. Bu nedenle 18 Aralık 1914'te Enver Paşaya çektiği telgrafta IX. ve X. Kolorduların Kötek-Kars yoluna ulaşmalarının 8-9 gün süreceği için bu esnada yalnız kalacak olan XI. Kolordu'nun ezilip ezilmeyeceğinin şüpheli olduğunu, dağlık arazide düşmanla karşılaşacak birliklerin zor duruma düşebileceğini bildiriyordu. Ayrıca bir meydan muharebesinin olası bir başarısızlığı sonucunda durumun lehten aleyhe dönebileceğini bu yüzden büyük ölçekli bir taarruzdan ziyade Narman'daki düşman kuvvetlerini geri atmayı öneriyordu.⁸ Enver Paşa'nın düşüncelerinden uzak olan bu teklif neticesinde III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa 18 Aralık 1914'te görevinden alındı. III. Ordu Komutanlığı görevini Başkomutan Vekili Enver Paşa kendi uhdesine aldı.⁹

Sarıkamış istikametinde yapılması planlanan taarruz için tüm sorumluluğu üzerine alan Enver Paşa hem cepheye gelmeden ve hem de geldikten sonra ordu kademelerinde bir takım değişikliklere gitti. 27 Kasım 1914'te albay rütbesine terfi ettirilen Hafız Hakkı Beyi X. Kolordu Komutanı Ziya Paşa'nın yerine kolordu komutanlığına atadı. Daha öncede III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa ile arasında görüş ayrılıkları bulunan ve Köprüköy Muharebelerinde büyük yararlılıklar gösteren IX. Kolordu Komutanı Ahmet Fevzi Paşa emekliye sevk edilerek yerine 34. Tümen Komutanı İhsan Paşa atanmıştı.¹⁰ Bronsart Paşa III. Ordu Kurmay Başkanlığına, mevcut Kurmay Başkanı Yarbay Guze ikinci başkanlığa, Yarbay Feldman ise Harekât Şube Müdürlüğüne atandı.¹¹

Karadeniz hattında deniz üstünlüğünün sağlanamaması üzerine Batum istikametinde yapılacak çıkarmadan vazgeçilerek hazırlanacak bir müfreze ile Batum'daki kuvvetlerin oyalanması düşünülmüştü. Bu nedenle İstanbul'da bulunan 3. Tümen'in 8. Alayı'nın iki piyade taburu ile iki dağ bataryasından ve Çoruh bölgesi

⁸ Hasan İzzet Altınanıt, **Ülkem Ateş Çemberi İle Kuşatılmış İken Sarıkamış**, Yayına Hazırlayan: Bingür Sönmez, İstanbul 2013, s. 124-126. ; Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)**, Ankara 1936, s.48.

⁹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.367.

¹⁰ Erkan-ı Harbiye Yüzbaşı Dukakinzade Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleeri**, Yıldız Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1927, s.100.

¹¹ Sâbis, **Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım**, Cilt:2, s.264.

sınır taburlarından oluşan özel bir müfreze kuruldu. Müfrezenin başına ise o zamana kadar Erzurum Müstahkem Mevkii Topçu Komutanlığı yapan Alman Binbaşı Ştange Bey getirildi. Müfrezeye de “Ştange Bey Müfrezesi” adı verildi.¹²

Enver Paşa’nın cephe hattına ulaştığı tarihlerde Rus Çarı II. Nikolay da Rus askerinin durumunu görmek ve onları cesaretlendirmek adına 13 Aralık 1914’te Tiflis’ten trenle hareket ederek aynı gün Kars’a ulaştı. Ertesi gün Sarıkamış’a ulaşan II. Nikolay Soğanlı dağları ve Micingirt’te Rus askerinin moralini yükseltmek için mevzi ziyaretleri yaptı.¹³ Rus Genelkurmay Başkanı bu seyahatin oldukça tehlikeli olduğu konusunda imparatora telkinde bulunmuşsa da imparator Micingirt’e gitme konusunda ısrar etmişti. Genelkurmay Başkanı bu görüşünde oldukça haklıydı, Rus çarı şans eseri ormanlık dağ yolundan giderken bölgeye sızan ve orman içerisinde saklanan Türk keşif kollarının görüş alanına girdi. Fakat aldıkları emir dolayısıyla ateş etmeyen keşif kollarının bu tutumu neticesinde imparatorun hayatı kurtuldu.¹⁴ İmparatorun ziyareti çok tehlikeliydi ama Rus askerlerine moral vermesi açısından da oldukça önemliydi.¹⁵

Türk Basını, Rus Çarı II. Nikolay’ın bizzat cepheye gelmesini harekâtın başlamasından sonra sayfalarına taşımaya başladı. “Kafkasya’da Çar” adını taşıyan makalede Rus çarının Güney Kafkasya’ya gelişi ile Türk taarruzu arasında yakın bir bağ kuruluyordu. Çarın seyahatinin hem ahalinin hem de Rus orduları üzerinde istenen etkiyi yaratmadığı, aksine Türklere ve Müslümanlara karşı bir tutuklama furysı başlatıldığı buna neden olarak da Rus makamlarının Türk taarruzunun etkisiyle Kafkasya’da bir ayaklanmanın çıkmasından korkmaları gösteriliyordu. Çar’ın yayımladığı beyannamede Kafkasyalıların sadakatlerini Türk-Rus savaşında ispat edeceklerinden emin olduğu tarzında ifadeler yer vermesi isyan tehlikesinin bilinçaltında yer tuttuğunu gösteriyordu. İsyanı besleyen hususlardan biri de Cihad-ı

¹² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.351.

¹³ Georg Kobro, Das Gebiet Kars Und Ardahan, München 1989, s.190-193.

¹⁴ Jevgeniy Vasil'yevich Maslovskiy, Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskoy Ocherk, Paris 1933, s. 74.

¹⁵ Anton Antonovich Kersnovskiy, Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV, Moskva 1994, s.130.

Ekber'in ilan edilmesi idi. Gazeteye göre isyan ihtimali Güney Kafkasya'nın yanı sıra Rusya'nın diğer yerlerinde de çıkabilirdi.¹⁶

3.1.1. Türk Ordusu'nun Taarruz Planı

Hasan İzzet Paşa'nın ordu komutanlığından istifa etmesinin temelinde planlanan taarruz harekâtının mantığa aykırı noktalarının bulunması yatıyordu. Fakat bu durum ne Enver Paşa, ne de diğer görevli Alman ve Türk subaylar tarafından dikkate alınmadı. Böyle bir durum karşısında mevsim şartları, coğrafi şartlar, iklim ve menzil eksiklikleri ile birçok noktanın gözden geçirilmesi gerekiyordu. Ancak başta III. Ordu'nun o güne kadar ki ikinci adamı konumundaki Guze Bey olmak üzere hiçbir subay harekâta karşı çıkmadı.¹⁷

Sarıkamış Harekâtına karar verilene kadar yapılan muharebelerde Rus kuvvetinin durumu açıkça gözlemlenebilmişti. Bu durum dikkate alındığında III. Ordu Karargâhında bir taarruz yapılmasının mümkün olduğu yönünde görüş birliği oluşmaya başladı. Cephedeki Alman subaylar Almanya-Avusturya Macaristan cephesinin yükünü hafifletmek için, idealist subaylar zengin maden yatakları ve Bakü petrollerine ulaşmak amacıyla Enver Paşa ise Turan hedeflerini gerçekleştirmek için harekâtın gerekliliği noktasında birleşiyorlardı.¹⁸

Ruslar Kafkasya'da bulunan askeri birliklerinin çoğunu Batı Cephesi'ne göndermişlerdi. Buna karşılık Türk ordusuna yeni kuvvetler katılıyordu. X. Kolordu cephe hattına sevk edilmişti ve bu durum III. Orduyu daha kuvvetli bir pozisyona taşıyabilirdi. X. Kolordu henüz savaşa girmediği için birçok konuda yıpranmamıştı. İnsan ve silah gücü anlamında III. Orduya yeni bir soluk katacaktı. Enver Paşa'da tüm planlarını X. Kolordu üzerinden yürütüyordu. Enver Paşa'nın aklında X. Kolordu ile Alman 8. Kolordusunun yaptığı tarzda Ruslara karşı bir taarruz harekâtı yapmak bulunuyordu.

¹⁶ Selçuk Ural, "1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesinde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları", *Atatürk Dergisi*, Cilt:4, Sayı:4 Erzurum 2005, s.81-82.

¹⁷ Sâbis, *Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım*, Cilt:2, s.264-265.

¹⁸ Alman Kaymakamı Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", Çev: Kaymakam Hakkı, *79 Numaralı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı*, 1 Kânunusani 1931, Yıl:5 Sayı:20 İstanbul, s.34.

Taarruz harekât planına göre; III. Ordu birisi zayıf diğeri kuvvetli olmak üzere iki gruba ayrılacaktı. Zayıf olan grup, Rusların Aras nehrinin iki yanından Erzurum istikametinde yapacakları taarruzları engelleyecekti. Kuvvetli olan grup ise Rus mevziilerinin yan ve gerilerine derin ve kuşatıcı bir taarruz harekâtı düzenleyecekti. Bu amaçla XI. Kolordu ile 2. Nizamiye Süvari Tümeni Rusları cepheden durdururken IX. Kolordu Pitkir-Çatak doğrultusunda düşmanın kuzey kanadı kuşatacaktı. X. Kolordu ise Oltu üzerinden Bardız-Sarıkamış doğrultusunda Rus mevziinin gerisine sarkacaktı. Artvin bölgesinde bulunan Ştange Bey Müfrezesi ile sınır birlikleri ve diğeri milis kuvvetleri Olur-Şenkaya üzerinden Oltu-Vartanik doğrultusunda ilerleyerek X. Kolordu'nun harekâtını kolaylaştıracaktı. XIII. Kolordu birlikleri de oyalama harekâtıyla karşılarında bulunan Rus kuvvetlerini durduracak ve Aras bölgesinde bulunan Türk kuvvetlerinin güney yanını koruyacaktı.¹⁹

Kolordu komutanları arasında dahi mevcut mevsim şartlarında gerçekleştirilmesi zor kabul edilen harekât planı alt kapsamları düşünüldüğünde sadece bir askeri harekât planı değildi. Aynı zamanda hudut bölgelerinde yaşayan Müslüman-Türk ahali ile bölgenin diğeri sakinleri olan Müslüman Gürcüler, Acaralılar ve Lazları Rus boyunduruğundan kurtarma çabasıydı. Taarruzun başarılı olması ve Kafkasya içlerine ilerlenmesi halinde ahaliden de destek alınabilmesi noktasında şüphe duyulmuyordu. Diğeri yandan ise Ruslara bu cephede yapılacak bir taarruz ile Doğu Avrupa Cephesinde Almanların rahatlayacağı düşünülmekteydi. Tüm bunların yanında 1877-78 Türk-Rus Harbi neticesinde kaybedilen Elviye-i Selase topraklarının elde edilmesi de harekâtın yegâne amaçlarından idi.²⁰

Türk planı temelde geniş ve geleceğe bakan stratejik hedefleri kapsamaktaydı. Güney Kafkasya'daki zengin stratejik kaynakları (petrol, manganez ve vb) elde edebilmek temeline dayanan stratejik yaklaşımlara dayanıyordu. Enver Paşa Güney Kafkasya'daki Müslüman nüfusunun genel ayaklanmasına ve Türk Sultanı hâkimiyeti altında Rusya'nın ve İran'ın Türk Tatar milletlerinin birleşimi büyük ölçüde umut edilmekteydi. Belirtilen genel hedefler uyarınca üç Türk kolordusuna Sarıkamış'taki Rus kuvvetini çevirip imha edecekti. Bundan sonra Kars ve Batum kalelerini elde etmek çok daha kolay gerçekleşebilirdi. Bu görevi gerçekleştirmek amacıyla XI. Türk

¹⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.355.

²⁰ Aksun, Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı, s.197-198.

Kolordusu, 2 Süvari Tümeni ve Kürt milis güçleri aracılığıyla Rus Sarıkamış Kolordusunu bloke etme kararlaştırıldı. Oltu istikametine yönlendirilen IX. ve X. Kolordular, Rus Oltu Grubunu yok etme ve daha sonra Sarıkamış Kolordusunun sağ tarafından ve arkasından dolanarak ana hedef olan Sarıkamış istasyonunu elde edebilme görevleri yerine getirmeliydi.²¹

Türk komutanlığı çevirme harekâtı gerçekleştiren Türk askerlerini Transkafkasya'nın sınır bölgesinde yaşayan Müslüman nüfusu tarafından kumanya sağlayıp yardım edilebileceği ümit ediliyordu. Çünkü bu nüfus içerisinde Türk ajanları uzun zamandan beri savaş başlamadan önce ayaklanma için hazırlık yapıyordu. Ştange Bey Müfrezesi'nin III. Ordu'nun sol cephesini koruyabilmesi amacıyla Ardahan'ı elde etmesi gerekiyordu. Çevirme harekâtının başarılı olması durumunda eğer Ruslar Kars yönüne gitmeyi denerse o zaman Türk kuvvetleri Rus Sarıkamış Grubunu, Aras vadisindeki geçilmesi imkânsız noktalara yönlendirip orada imha etmeyi amaçlıyordu.²²

Liman von Sanders hatıralarında Sarıkamış Harekât Planı ile ilgili Enver Paşa'nın kendisine çizdiği kroki üzerinde IX. ve X. Kolorduları Rusların sağ kanadı üzerine yürütüp dağları aştıktan sonra Sarıkamış'a ulaşacaklarını, kendisinin ise XI. Kolordu ile anayol üzerinde Rusları oyalayacağını aktarmaktadır. Liman von Sanders'e göre haritalar ve diğer kaynaklardan edindiği bilgiye göre harekâtın başarılı mümkün değildi. Liman von Sanders, Enver Paşa'yı eldeki ulaşım araçlarının cepheye ulaştırılmasının, yol denetimi ve diğer faaliyetlerin zamanında yapılmasının mümkün olmadığı konusunda uyardı. Fakat Enver Paşa Afganistan'dan Hindistan'a yürüyeceğini söyleyerek meseleyi kendince kapatmıştı.²³

Sarıkamış harekât planı Alman General Moltke tarafından Prusya'nın eğitimli ordusu için hazırlanan savaş planının örnek alınmasıyla oluşturulmuştu. Planın ayrıntıları kopyalanırken Moltke'nin iletişim imkânları gelişmiş bir ordu üzerinde planı geliştirdiği dikkate alınmamıştı. Prusya ordusu geniş imkânlara sahip olduğu gibi

²¹ N. Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, Moskva 1946, s.32. ; Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.129.

²² Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.32.

²³ Liman von Sanders, *Türkiye'de Beş Yıl*, Cilt:1, Çeviren: Örgün Uğurlu, İstanbul 1999, s.56.

mevsim şartlarında zorlanmaması için plan geliştirilmişti. Oysaki III. Ordu bütün bu ön koşullardan yoksun olduğu gibi savaşın kış mevsimine rastlaması da büyük bir felakete sebep olabilirdi. Ayrıca ordunun komuta kademesi böyle bir büyük harekât karşısında ne yeterli donanımına ne de eğitime sahipti. Ulaşım araçlarının yetersizliği de tüm bunların üzerine eklendiğinde harekâtın başarılı olma şansı azalmaktaydı.²⁴

“*Sarıkamış İhata Manevrası*” olarak adlandırılan plan ve fikirlerin ulaşmayı amaçladığı emeller oldukça geniştir. Adeta bir taş ile iki kuş vurulmak istenmiştir. Amaç bir taraftan düşman ordusunu tamamen imha ederken diğer taraftan ise Rus topraklarını ele geçirmektir. Bu amaca bağlı olarak tümenlere çok uzak mesafeler hedef olarak verilmiştir. Tümenlerin alması gereken mesafeler karla kaplı dağ yollarında kuş uçuşu 50 km’den fazlaydı. Hatta Hafız Hakkı Paşa bu hedefi az görerek Sarıkamış ile Kars arasındaki Novoselim istasyonuna ulaşmayı hedef edinmişti.²⁵

3.1.2. Rus Planı

Savaş başında hazırlanan Rus planının da değişikliğe gidilmemiştir. Bu plan Köprüköy operasyonundan sonra elde kalan askeri güçle Türkiye topraklarında elde edilen araziye aktif bir şekilde savunmayı kapsamaktaydı. Batum bölgesinden Ardahan'a kadar Ştange Bey Müfrezesi'nin saldırılarına karşı savunma yapmak amacıyla General Genik emri altında yönetilen ve üç adet özel kuvvetlerden oluşan tugay (yaya görev yapan keşifçi ve avcı tugayı), altı bölük, bir gönüllü milis takımı ve topçu bataryalarını kapsayan Ardahanlı adlı grup kuruldu.

Rusların ana kuvveti önceki gibi General Berhman emri altında olan 1. Kafkas Kolordusu ve 2. Türkistan Kolordusundan oluşuyordu. Sarıkamış Grubu 53 ³/₄ tabur, 34 bölük ve 148 top kuvvesindeydi.²⁶ Operasyon açısından General İstomin'in emri altındaki Oltu Grubu doğrudan General Berhman'ın emrindeydi. Oltu Grubu'nun kuzeyinde Olur yakınında General Gabayev'in emri altında bulunan ve Kars kalesinde organize edilen 3. Kafkas Avcı Tümenine bağlı 9. Kafkas Avcı Alayı bulunmaktaydı. Sarıkamış Grubu yine sol tarafından konuşlu olan 4. Kafkas Bölüğü tarafından

²⁴ Maurice Larcher, **Kafkas Harekâtı**, Çeviren: Can Kapyalı, Haz: Bingür Sönmez, İstanbul 2010, s.75.

²⁵ Emekli Kaymakam Asım, *Harp Tarihi Tetkikleri: Sarıkamış Muharebesi Hakkında Bir Tetkik*, **Askeri Mecmua**, No:50, 01.06 1934 Ankara, s.332-333.

²⁶ A.A. Stokov, *Vooruzhennyye Sily i Voyennoye İskusstvo V Pervoy Mirovoy Voy*, Moskva 1947, s.265-266.

korunmaktaydı. Ayrıca 4. Kafkas Bölüğünün sol tarafındaki grupları Güney Azerbaycan’da hareket etmekteydi.²⁷

Ana yönlerde taraf kuvvetlerinin durumu aşağıdaki gibiydi;

Tablo 3.1: Sarıkamış Harekâtı Öncesi Kuvvet Karşılaştırması

Operasyonel Yönler	Ruslar			Türkler		
	Tabur ve Gönüllü Birlikler	Tabur	Toplar	Tabur ve Gönüllü Birlikler	Bölük	Toplar
Batum Yönü	17	1	20	9 ve 6 000 Çetnik	-	8
Oltu Yönü	8 ¾	7	24	57	6	72
Sarıkamış Yönü	53 ¾	34	148	30	16 ve Kürt Milisler	154
Erivan Yönü	10 ½	41	58	14	Kürt Milisler	16

Tabloda görüldüğü üzere Oltu yönünde Türk kuvvetleri Ruslara karşı büyük üstünlüğe sahipti: piyade kuvvetlerde 6 kat, topçularda 3 kat daha güçlüydü. Fakat aynı zamanda geniş bir cephede hareket eden XI. Türk Kolordusu bir buçuk kat üstünlüğü olan Sarıkamış Grubuna bağlı kuvvetleri bloke edemeyebilirdi.²⁸

3.2.Türk Taarruzu

Sarıkamış Kuşatma Harekâtına karar verildikten sonra, 14 Aralık 1914’ten itibaren taarruz hazırlıklarına başlanılmış ve 21 Aralık 1914’e kadar verilen emirlerle III. Ordu birlikleri planlanan noktalara ulaşmıştı. Taarruzun başlaması için asıl beklenen X. Kolordunun cephe hattına ulaşmasıydı. X. Kolordunun birlikleri ile cephe katarları diğer kolordulara muhtaç olmayacak şekilde tamamlandığında

²⁷ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Oчерk*, s.33.

²⁸ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Oчерk*, s.33.

taarruza başlanacaktı. 15 Aralık'ta III. Ordu Komutanlığı tarafından tüm birliklerine verilen ordu emrinde; Rusların Aras vadisindeki asıl kuvvetlerinden olan Türkistan Kolordusundan üç piyade alayı ile 24 toptan oluşan bir topçu taburunun Batum'a gitmek üzere Sarıkamış'a hareket ettiği bildiriliyordu. IX. Kolordu ile bütün birlikleri Erzurum civarına gelen X. Kolordu emredildiği anda Oltu istikametinde yürüyüşe geçecek şekilde yerlerini değiştirecekti. IX. Kolordu'nun yerleşim yeri Dazlak-Koşa-Pirtanas-Karabıyık-Hizardere-Serboğan-Kızılviran ve Yeniköy bölgesi olacaktı. IX. ve X. Kolorduların keşif ve güvenlik bölgelerinin sınırı Menevrüt-Maslahat-Gerek hattı şeklinde belirlenmişti. IX. Kolordu ileri harekât için Dazlak-Ekrek yolu ile bu yolun doğusundaki yollardan faydalanacaktı. Kolordu ayrıca sahra taburlarının hareketini ve Hasankale-Yeniköy-Koşa yolunun her zaman araba geçişlerine açık kalmasını sağlayacaktı. IX. Kolordu emrinde bulunan mantelli bataryalar, cephane ve taşıtlarla XI. Kolordu emrine girecekti. XI. Kolordu mevzii hattını az bir kuvvetle işgal ederek geride kalan asıl kuvvetini Aras nehrinin her iki tarafına gönderebilecek surette ve gerideki birliklerini ihtiyat olarak köylerde tutacaktı. X. Kolordunun Erzurum'a ulaşan birlikleri verilen emre uygun olarak Tortum bölgesine intikal edecek, buradaki yerleşim bölgesi ile her gün ne kadar kuvvetin yerleştirildiğini orduya bildirecekti. 2. Nizamiye Süvari Tümeni bulunduğu yerde kalacaktı.²⁹

İkamet bölgelerinin değiştirilmesi üç gün içerisinde bitirilecek ve bu işlem gerçekleştirilirken azami çaba harcanarak kesinlikle düşmana sezdirilmeyecekti. Kolordular yer değiştirme esnasında birbirleriyle sürekli irtibat halinde olacaktı. 30. Tümen ve Fethi Bey Müfrezesi 16 Aralık 1914'ten itibaren yerleşim yerini boşaltacaktı. Kolordular yiyecek ve cephane eksikliklerini tamamlayacaklardı. Kolorduların iâşe bölgeleri ve geri hizmetlerinde kullandıkları yollar ise değişmeyecekti.³⁰

Ordunun harekete geçmesine birkaç gün kalmasına rağmen Enver Paşa cephe hattındaki birlikleri hızlı bir şekilde denetlemeye devam ediyordu. X. Kolordu birliklerini denetlediği esnada Enver Paşa gördüğü eksiklikler üzerine alınması gereken önlemler konusunda bir takım emirler verdi. Buna göre;

²⁹ ATASE, BDH. 5054. H2. 001.072.

³⁰ ATASE, BDH. 5054. H2. 001.072.

- 1) Sargı paketleri her askerin ceketinin sol eteğinin iç tarafına dikilecek ve bu sargı paketlerinin kullanma şekli askere öğretilecekti.
- 2) Bazı askerlerin eldivenli bazılarının eldivensiz oldukları tespit edildiğinden, eldivensiz olanlara eldiveni olanlar bir tekini verecekti.
- 3) Kaputların iliklenen tarafındaki eksik düğmeleri iliklenmeyen tarafın düğmeleri sökülerek tamamlanacaktı.
- 4) El bombalarının nasıl kullanılacağı askere öğretilecekti.
- 5) Revolveri olan askerlere alıştırma atışı yaptırılacaktı.
- 6) Askerlerin ayaklarının soğuktan korunması için ayakkabılarının içine ot yerine koyun derisi konulacaktı.³¹

Birliklere yapılan denetimlerde askerlerin her birinin, birbirine benzemeyen kıyafetler giydikleri görülmekteydi. Standart bir kıyafetten ziyade askerlerin orduya katıldıkları bölgelere has kıyafetler veyahut Erzurum bölgesinden temin edilen yerel kıyafetler birliklerde kullanılmaktaydı. Mevsim şartlarına uygun olmayan bu kıyafet çeşitliliğine Enver Paşa denetimleri sırasında ses çıkarmamıştı. Düzenlenmesi düşünülen harekâtın vakti gelmişti ve kısa vadede bu duruma çözüm üretmek imkânı kalmamıştı. Konuyla ilgili tek çözüm kaynağı olan Mithat Paşa Vapuru ise Ruslar tarafından Karadeniz’de batırılmıştı.³²

Enver Paşa denetimler esnasında cephedeki birliklerin çoğunu ayrı ayrı denetledikten sonra subay ve askerlerin manevi kuvvetlerini ve coşkunluklarını artırmak adına oldukça etkileyici konuşmalar yapmıştı. Oysa askerin ihtiyacı olan bu tarz nutuklardan ziyade kıyafet ve iâşe sorunuydu. Durumun farkında olan Enver Paşa ise kurtuluşun Kafkasya’da olduğunu söyleyerek, kazanılacak zaferden sonra adeta bolluk ve bereket vadediyordu.³³

Taarruz için her türlü şartın sağlandığının Enver Paşa tarafından düşünüldüğü tarihlerde hava şartları mevsim normallerinin üzerinde seyrediyordu. Bu yükseltideki bir bölgede her ne kadar Aralık ayında hava şartlarına güvenilmemesi gerekse de en azından taarruzun birkaç günü bu şekilde devam edeceği tahmin edilmişti. Bu

³¹ ATASE, BDH. 5054. H2. 001.076a.

³² Emekli Kurmay Albay Arif Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar**, İstanbul 1946, s.62.

³³ Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, s.196.

düşüncenin büyük bir yanılgının eseri olduğu ise taarruzun ilk günü kendisini gösterecekti.³⁴

III. Ordu Komutanlığını üzerine alan Enver Paşa tüm birliklere 19 Aralık 1914'te, 22 Aralık'ta yapılacak olan taarruz emrini verdi. Emre göre, Rus kuvvetleri asıl mevziilerinde bulunduklarından bu kuvvetler Kars doğrultusundan ayırarak Aras nehri vadisinin güneyine atılacaktı. Bunun için, ordu birliklerinin çoğunluğu ile Oltu üzerinden düşmanın sağ yan ve gerilerine etki yapılacaktı. 2. Nizamiye Süvari Tümeni, piyade ve topçu ile takviye edilmiş olarak, Rusların Aras nehri güneyindeki sol yanına taarruzla dikkati bu yana çekecekti. XI. Kolordu mevziinde kalarak, Rusların dikkatini üzerine çekmek için bütün cephede gösteriş taarruzları yapacak ve Ruslar üstün kuvvetlerle ilerlemeleri durumunda bu taarruzları durduracaktı. IX. Kolordu en az iki koldan ilerlerken sol kanadıyla Ekrek-Yeniköy yolu üzerinden Narman'a ulaşacaktı. Rusların Oltu Grubunun doğruya doğru çekilip asıl kuvvetlerine katılmasına engel olunacaktı. X. Kolordu bir tümeniyle Narman (31. Tümen) ve diğer iki tümeniyle (30 ve 32. Tümenler) Ardus'a ulaşacaktı. Her iki kolordu yürüyüş istikametlerinde karşılaşacakları düşman kuvvetlerine taarruz edecekti. Harekât istenildiği tarzda ilerlediği takdirde, 23 Aralık 1914 günü IX. Kolordu'nun Çatak-Pitkir hattına, X. Kolordu'nun Oltu dolaylarına ve 24 Aralık 1914 günü de IX. Kolordu'nun Kötek, X. Kolordu'nun Bardız doğrultusunda ilerleme olasılığı bulunuyordu.³⁵

III. Ordu tarafından Sarıkamış'a yapılacak taarruz için yapılan hazırlıklarda gayet titiz bir şekilde çalışılıyordu. Düşman dikkatle incelenerek taarruz istikametleri üzerinde keşif faaliyetleri icra ediliyordu. Bölgeyi iyi tanıyan Müslüman ahaliden kılavuzlar tedarik edilmişti. Harekâtın sonuçlarını en fazla etkileyen etmenlerden biri olan iletişim hatlarıyla ilgili bir takım çalışmalar yapılmıştı. İrtibat harekâtın ilk günü olan 22 Aralık'ta Koşe'de tesis edilecek merkez üzerinden Pırıldak, Köprüköy ve Hasankale telgraf merkezleri aracılığıyla yapılacaktı. Tortum'dan Koşe istikametine ayrıca bir telefon hattı kurulmuştu.³⁶

³⁴ Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, s.198.

³⁵ Kaymakam Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans, Askeri Mecmua'nın Tarih* Kısmı, 1 Temmuz 1931 Beşinci Yıl Sayı:22, İstanbul Askeri Matbaa, s.26. ; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.371.

³⁶ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.26.

Sarıkamış Harekâtının hemen öncesine denk gelen günlerde Rus ordusunun en zayıf tarafının sağ kanadı olduğu tespit edilmişti. Buna bağlı olarak çevirme harekâtı için Bardız-Kötek hattının seçilmesi oldukça isabetli bir karardı. Rusların sağ kanat gerisindeki ricat hattının Kötek-Sarıkamış arasında kesilmesi durumunda Rus birliklerinin Aras nehrinin güneyi ile Kağızman istikameti dışında geri çekilme yolu kalmayacaktı. Bu yollarda XI. Kolordu tarafından kesilmesi durumunda Rus birliklerinin imha olmak dışında kurtuluş şansları kalmayacaktı.³⁷

3.2.1. Türk Ordusu'nun Konuşu

X. Kolordu'nun bölgeye ulaşmasıyla beraber III. Ordu emrindeki aktif kolordu sayısı üçe yükseldi. IX. Kolordu 17, 28 ve 29. Tümenler, X. Kolordu 30, 31 ve 32. Tümenler, XI. Kolordu ise 18, 33 ve 34. Tümenlerden kuruluydu. Bu birliklerin dışında 37. Tümeninden Bağdat Alayı Hınıs'ta ve Ştange Bey ile Teşkilat-ı Mahsusa Birlikleri Artvin-Ardahan bölgesindeydi. X. Kolordu depo taburlarıyla takviye edilmesine rağmen tabur mevcutları 500-600 kişiyi geçmiyordu. III. Ordu'nun kuvveti yaklaşık 90 bini muharip olmak üzere, 134 bin kişiydi.³⁸

Sarıkamış istikametinde genel taarruz emri 15 Aralık 1914'te verildi. Bu emri tamamlayıcı nitelikte verilen emirlerle 22 Aralık tarihi itibarıyla ordu birlikleri istenilen noktalara ulaşmış bulunuyordu. Aras nehrinin güneyinde 33. Tümenin bıraktığı bir piyade alayı, bir jandarma taburu ve bir dağ bataryası ile güçlendirilmiş olan 2. Nizamiye Süvari Tümeni bulunuyordu. Aras nehri kuzeyinde; XI. Kolordu nehir ile Karabıyık-Sıçankale-Gerek dağı hattının arasında bulunuyordu. Kolordunun tümenlerinden 18. Tümen Haran-Hopik yolu arasında, 34. Tümen Haran-Menevürt arasında, 33 Tümen ise Aşağı Çakmak Hopik bölgesindeydi. IX. Kolordu Karabıyık-Sıçankale-Gerek dağı hattı ile Kargapazarı dağ silsilesi, Narman-Oltu arasındaki bölgede bulunuyordu. Kolordu karargâhı Koşa'da idi. Kolordu'nun 29. Tümeni Pirtanos-Koşa, Eldenik bölgesinde, ileri kıtaları ile Kenzesor güneyindeki sırtlarda, 28. Tümen Dazlak-Cansor-Ağnavut-Ekrek bölgesinde ileri kıtaları Ekrek-Vekilhas hattında, 17 Tümen ise Karabıyık-Hızardereköy-Çermik bölgesinde ileri kıtaları ise Kozican tepesi istikametinde bulunuyordu. X. Kolordu, IX. Kolordu'nun batısında ve

³⁷ Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, s.203.

³⁸ Dukakinzade Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.101.

Tortum-Oltu yolunun iki tarafında bulunuyordu. Kolordu karargâhı Tortum'daydı. Kolorduya bağlı 30. Tümen Ahbisor-Mahrekom-Kaledibi-Ekrek bölgesinde, 31. Tümen Nohurtap-Agasor-Hinzorik-Pethar bölgesinde, 32. Tümen Bar-Tuzla-Kızılkilise-Şipek bölgesinde konuşlanmıştı. Ştanke Bey Müfrezesi Artvin ve Borçka dolaylarında olup, yürüyüşünü hızlandırılması için gerekli emirler verilmişti. III. Ordu Karargâhı Köprüköy'de bulunuyordu.³⁹

3.2.2. Rus Ordusu'nun Konuşu

Taarruz öncesinde Rus Sarıkamış Grubunun sağ kanadında Kocot dağından Sanamer köyüne kadar olan bölgede 2. Türkistan Kolordusu bulunuyordu. Kolordunun 4. Türkistan Avcı Taburu ve 5. Türkistan Taburunun iki alayı kolordu mevziindeydi. 17. Türkistan Avcı Alayı Horum'da ve 18. Türkistan Avcı Alayı Akviran ve Karaorgan'da kolordu ihtiyatı olarak bulunuyordu. 2. Türkistan Kolordusunun solunda 1. Kafkas Kolordusu bulunuyordu. Kolordu önünde Zanzak-Ardos-Zars'tan Aras nehrine kadar olan hatta 39. Piyade Tümeni'nin alayları bulunuyordu. Aras nehrinin sağ yanındaki Yüzveren'de 1. Kuban Plaston Tugayı bulunuyordu.⁴⁰

3.2.3. Sarıkamış Coğrafyası ve Önemi

Sarıkamış savaşın başladığı dönemde içerisinde iki alaylı askeri kışlası olan küçük ve modern bir şehir görünümündeydi. Tiflis-Kars üzerinden gelen demiryolu hattı Sarıkamış'ta sona eriyordu. 1878'den sonra inşa edilen eski Erzurum yolu olarak bilinen yol şehirden geçmekteydi. Yol kuzey batı istikametinde Yeniköy ve Karaorgan'a güney batıda ise Micingirt'e giden iki kola ayrılmaktaydı. Sarıkamış'ın kuzeydoğusundan geçen eski bir yol ise Kars yolundan ayrılıp önce Eşekmeydanı daha sonra Hana geçidini aştıktan sonra Yeniköy'e doğru yeni yol ile birleşmekteydi. Şehrin hemen kuzeyinde bulunan yüksek Turnagöl dağı, hem Sarıkamış vadisine hem de Bardız geçidine ulaşan sahaya hâkimdi. Turangöl'den geçen iki yol demiryolu hattının 5 km kadar ötesindeki Bardız geçidine ulaştıktan sonra Bardız yaylasına inmekteydi. Bu yol ayrıca Bardız'ın girişindeki Yukarı Sarıkamış bölgesindeki Çerkezköy'den de geçmekteydi. Bardız'ın batısında ise Turnagöl karşısında Yağmurlu dağı

³⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.382.

⁴⁰ Maslovskiy, Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Oчерk. s. 75-76.

bulunmaktaydı. Her iki dağda sık orman örtüsü nedeniyle geçilmesi zor noktalardı. Turnagöl dağı üzerinde bulunan “Kuzgun Yuvası” ve “Kartal Yuvası” oldukça dik kayalıklardı. Özellikle Kartal Yuvası Sarıkamış tren istasyonuna olan hâkimiyetinden dolayı ayrı bir öneme sahipti.⁴¹ Kars ve Tiflis demiryolu üzerinde bulunan Sarıkamış Ruslar açısından birçok açıdan öneme sahipti. Etrafındaki doğal korunma sınırları ile Kars yolunu kapalı tutuyordu. Ayrıca Rusların Sarıkamış’taki askeri garnizonlarda büyük miktarda askeri malzemeler bulunuyordu.⁴²

Kafkasya istikametinde yapılacak Türk taarruzu için birden fazla yol seçeneği mevcuttu. Bunların birincisi Erzurum-Oltu-Ardahan-Tiflis hattıydı, ikincisi Erzurum-Diyadin-Erivan hattı, üçüncüsü ise Enver Paşa tarafından tercih edilen Erzurum-Kars-Sarıkamış hattıydı. Üçüncü hattın tercih edilmesinin temelinde toprak yollardan dahi oluşsa daha düz ve stabil bir yapıya sahip yol hattına sahip olmasıydı. En önemli nedenlerinden birisi ise bu hattın 300 km’den daha kısa olmasıydı. Tarihi süreçte yapılan Türk-Rus savaşları sırasında da bu hat savaşların yapıldığı ana hat olmuştu.⁴³

3.3. Sarıkamış Harekâtı

3.3.1. 22-23 Aralık 1914 Muharebeleri

Enver Paşa 20-21 Aralık gecesi tüm birliklere taarruz öncesi askerin moralini yükseltmek için oldukça duygusal ve dokunaklı bir telgraf gönderdi;

“Birkaç günden beri Üçüncü Ordu kıtaatının kısm-ı azamını dolaştım ve bulundukları hâli gördüm. Birçok cihetlerden şimdiki halde izâlesi pek müşkil nevâkıs içinde bulunduklarını anladım. Fakat bu nevâkısın muhârebede kıtaatın faaliyetlerini, savletine hâlel getirmeyeceğine katiyyen eminim.

Muvaffakiyet zâhiri şekl ve kıyafete değil, her askerin kalbindeki şecaât ve cesâret kazanan Üçüncü Ordunun bundan evvel Rusları kahramaane savletle püskürten efradının düşmanlarını büsbütün mahv etmek arzusunda olduklarını ve bu

⁴¹ W.E.D. Allen ve Ölü Paul Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966, s.246.

⁴² A M. Ageyev, D.V. Verzhkhovskiy, V.I. Vinogradov, vd., İstoriya Pervoy Mirovoy Voyny 1914-1918 gg., Moskva 1975, s.397

⁴³ Nikolay Georgiyevich Korsun Sarykamyskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyny v 1914-1915. Moskva 1937, s.10-11.

def'a yeni gelen arkadaşlarının da kahraman arkadaşlarıyla müsabaka edercesine saldırmaya hazır bulunduklarını bilirim. Daha birkaç vakit sizlerle beraber bulunacağım. Katiyyen ümid ederim ki bundan böyle de nasıl kahramanlar olduğunuzu devlet ve düşmana gösterecek er oğlu olduğunuzu anlatacaksınız.

Her vakit bizimle beraber olan Allah'ı unutmayarak ileri atılınız. Böylece daima muvaffak olarak Kafkasya sahralarında yatan babalarımızın ruhunu şâd eder, orada bizleri bekleyen kardeşlerimizi Moskof boyunduruğundan kurtarırsınız. Tekrar ederim ileri daima ileri gidiniz. Şahâdet, şân ve şeref ileride zillet ve sefaletle ölmek geridedir.”⁴⁴

X. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey'de Enver Paşa'dan esinlenerek emrindeki birliklere şu mesajı yayınladı;

“Bundan on beş gün evvel İstanbul'dan müfârekatımdan evvel hâk pây-ı şâhâneye yüzümü sürdüm. Ayrılırken beni kapıya kadar geçirdiler. Pek mahcup oldum. Büyük padişahımızın elini ayağını öptüm. “Hayır, oğlum, ben ihtiyar olduğum için asker evlatlarımla gazaya gidemiyorum. Bari gazaya gideceklerin yanında bir müddet yürüyeyim. Geçen Balkan Harbi'nde ordu beni mahzun etmiş idi. Bu kere beni memnun ve mesrur edeceğinden eminim. Ben gece ve gündüz onlar için dua ediyorum.” buyurdular. Padişah-ı azamımızın bu altın sözlerine ilave edecek bir söz bulamadım. Bu ana kadar bizi sevindiren Cenâb-ı Allah yakında bizi büyük muzafferiyetlere nâil edecektir.”⁴⁵

Sarıkamış Harekâtı tasarlandığı gibi 22 Aralık 1914'te dehşetli bir tipi ve kar fırtınasıyla başladı.⁴⁶ III. Ordu Karargâhı Köprüköy'de bulunuyordu. Başkomutan Vekili ve III. Ordu Komutanı Enver Paşa sabah erken saatlerde önce Koşa'ya daha sonrada ordu kurmay heyetinin bulunduğu Hahor'a ulaşmıştı. Taarruzun ilk gününde XI. Kolordu daha önce aldığı emre göre Aras nehrinin kuzeyinde kalarak düşmanın dikkatini kendine çekmek için bütün cephede oyalama yapacaktı. Rusların asıl kuvvetlerinin taarruz etmeleri durumunda inatla savunma yaparak bu birliklerin ilerlemesine engel olacaktı. Kolordunun 18. Tümeni sabah saatlerinde Hopik'ten

⁴⁴ ATASE, BDH. 5054. H2. 001. 079a.

⁴⁵ ATASE, BDH. 5054. H2. 001. 080.

⁴⁶ Varlık, 20 Nisan 1338/20 Nisan 1922, No:43.

yürüyüşe geçip Aşağı Kızılca civarına geldiği zaman ortalama derinliği dört kilometre olan bir Rus piyade yürüyüş kolunun Azap'tan Ardus istikametine hareket ettiğini gördü. İlk etapta temas sağlanamasa da ilerideki birlikler düşman hatlarına yaklaşmasına ve 6-7 km yürümesine rağmen, Rus ileri kıtaları muharebeyi kabul etmeyerek geri çekildi. Öğleden sonra iki bölük kadar Rus birliği bu tümene taarruz etse de başarılı olamadı ve geri çekildi. Akşama doğru Azap'ın batı sırtları tümenin ileri kıtaları tarafından işgal edildi. 34. Tümen topçu takviyesi ile sabah saatlerinde taarruza başladı ve öğleden sonra Kalender mevkiini ele geçirdi. 33. Tümen 21 Aralık'ta Aras nehrinin kuzeyinden hareket ederek Yukarı Söğütlü mevkiine ulaştı. 21-22 Aralık gecesi sürekli kar yağdığı için yumuşak karın üzerinde asker yürümekte zorlanmıştı. Bu yürüyüş esnasında askerlerin birçoğunun ayakları donmuştu. Bu yüzden tümenin 22 Aralık günü herhangi bir taarruz faaliyeti olmadı.⁴⁷

İd (Narman) civarındaki İstomin emrindeki Rus birliklerine X. Kolordu tarafından yapılacak taarruz kolordu harekâtının ilk safhasını teşkil edecekti. Kolordunun bir kısmı Köprüköy'de bir kısmı Erzurum'da bulunduğundan karargâhta ilk etapta Türk ve Alman subayları arasında taarruz yönü ve yürüyüş yolu hakkında bir takım anlaşmazlıklar yaşanmıştı. Sonuçta Türk subaylarının istediği oldu.⁴⁸ Kolorduda görüş ayrılıklarının bulunduğu sırada Rusların iyi şekilde organize ettikleri askeri istihbaratları Türk kuvvetlerinin sayısı ve konusu ile ilgili tam zamanında haber ulaştırdığı için Oltu istikametinde yapılacak çevirme harekâtıyla ilgili Ruslar önceden haberdar olmuştu. Bunun üzerine Ardus ve İd taraflarında bulunan Rusların öncü birlikleri 22 Aralık gecesi Türk birliklerine görünmeden Oltu'ya geçtiler.⁴⁹

Ruslar iyi istihbarat almalarına rağmen, 19-21 Aralık'ta Türklerin son aşamasına gelen taarruz hazırlıklarından haberdar olan General Berhman bu durumu çokta önemsemeyerek, haber kaynaklarına tepki gösterip gerekli tertibatı almamıştı.⁵⁰

IX. Kolordu yürüyüşüne iki koldan başladı. Sağ kol üzerinde 29. ve 17. Tümenler, sol kol üzerinde ise 28. Tümen bulunuyordu.⁵¹ 29. Tümen önde 17. Tümen

⁴⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.385-390.

⁴⁸ Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", s.37-38.

⁴⁹ *Korsun, Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.34.

⁵⁰ Ageyev, vd., *İstoriya Pervoy Mirovoy Voyny 1914-1918 gg.*, s.396.

⁵¹ **Varlık**, 20 Nisan 1338/20 Nisan 1922, Nr:43.

ise arkada olmak üzere Koşa-Virantab-Lafsor-Çatak-Bardız hattında ilerliyordu.²⁸ Tümen ise Pitgir istikametinde ilerlemekteydi. 17. Tümenin sağ yanını korumak ve irtibat sağlamak maksadıyla çıkardığı bir alay civarındaki kuvveti Virantab'ın doğusunda Rusların iki bölük kadar süvarisiyle yaptığı muharebede düşmanı geri attı. Tümenler gün içerisinde yaptıkları yürüyüşle ancak Lafsor-Kocgans hattına ulaşabildi. 17. Tümen ise Şekerli'ye ulaştı.⁵²

Gece saatlerinde başlayan kar fırtınası göz açtırmayacak derecede etkili oluyordu. Lafsor'a hareket edecek olan 29. Tümen gece yarısı da Pertanos'tan hareket edecekti. Tipinin yolları kapatması sebebiyle toplanma noktası olarak belirlenen Horhor yaylasına değil yol şaşırılarak tümen Eldenik'e ulaştı. Harekâtın başarılı olabilmesi için kabul edilebilir bir durum olarak görülmeyen bu olay telafi edilmeye çalışılsa dâhi alay komutanları dâhil tüm asker köylere dağılmıştı. 29. Tümen Komutanı Arif Bey'in çabaları ve hücum borusu kullanılarak geç saatlerde birlikler ancak toplanabildi. Mevsim şartları ve karşılaşılabilecek düşman hakkında kesin bilgi olmadığından birlikler dikkatli hareket ediyordu. Hohor'a ulaşılmasının ardından sabah saatlerinde maiyeti ile beraber bölgeye gelen Enver Paşa'nın yanında bulunan Bronsart Paşa tümene verdiği bilgide karşıdaki düşman kuvvetinin sadece Ermeni çetelerinden oluştuğu süngü hücumuyla çetelerin dağıtılarak yola devam edilmesi emretti.⁵³

IX. Kolordu, Rusların kendi sağ yanı ve gerisine taarruz ihtimalini göz önünde bulundurarak iki piyade taburu ile iki dağ topunu Karabıyık ve Pirtanos bölgesinde bırakmıştı. Gün içerisinde kolordu tarafından yapılması planlanan muharebelerin tüm ağırlığını 31. Tümen yüklendi. Tümen Ağasor-Narman istikametinde ilerleyerek, Todan-Simserkis hattında oyalama muharebeleri yapan zayıf Rus kuvvetlerine taarruz ederek bu kuvvetleri geriye attıktan sonra, Narman'ı işgal etti ve aynı gün Türk-Rus sınırında bulunan Yeniköy'e ulaştı. Buradan da ilerleyen tümen Rus Narman'ı olarak bilinen bölgeyi ele geçirdi.⁵⁴

Gece yarısı verilen kolordu emrinde İd'den gelen düşmanın Rus Narmanı taraflarında IX. ve X. Kolordular arasında ikinci bir müdafaa mevzii aldığından IX.

⁵² Dukakinzade Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.105.

⁵³ Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar**, s.67-68.

⁵⁴ Yavuz Özdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)**, Erzurum 2003, s.226-227.

Kolordu'nun Hamas-Pitgir hattını geçmeyip Bardız'a girmemesi emredildi. Ayrıca 28. Tümen ise Kavaklıdağ'dan geçerek Oltu'nun doğusundaki düşmanın gerilerine düşmesi emredildi.⁵⁵

X. Kolordu sabah erken saatlerde taarruz etmek için 21 Aralık itibariyle hazırlık mevziilerine ulaşmak üzere harekete geçmişti.⁵⁶ Kolordu Erzurum-İd yolu-Tortum Vadisi üzerinden hareketle Kaleboğazı'na ilerliyordu. Harekât 22 Aralık'ta başlayacaktı, geçitlerin tamamı karla doluydu ve kar yağışı devam ediyordu.⁵⁷ X. Kolordu 22 Aralık günü, 30. Tümen ilerde ve 32. Tümen bu tümenin gerisinde olarak Oltu-Kaleboğazı istikametinde ilerlemeye başladı. Kolordu Süvari Alayı 30. Tümen emrine verildi. Daha önce kolordu emrine verilen Fethi Bey Müfrezesi Hatha-Hasköy üzerinden Kaleboğazı gerisine gönderildi. Bu müfrezesinin görevi Kaleboğazı'nı açık tutmaktı. Arazinin engebeli oluşu bu müfrezenin ilerlemesini engelliyordu. Narman bölgesinden atılan Ruslar burada bir top bırakarak Oltu'ya çekilmişti. General İstomin kuvvetleri ise Oltu'nun güney batısındaki önemli geçitleri ve kritik noktaları tutmuştu. İleri kıtaların ilk yaptığı taarruzda Ruslar dağınık şekilde geri çekilmeye başladı. Özellikle 88. Alay tarafından yapılan taarruzlar başarılı oluyordu. Akşam saatlerine doğru düşman Oltu'nun batısındaki mevziilerde bulunuyordu.⁵⁸ Yapılan muharebelerde bir miktar portatif çadır, istihkâm malzemesi ve bir adet seyyar mutfak ele geçirilmişti. Ruslar ayrıca karantina ve sınır kışlasını yakarak çekilmeye başlamıştı. 30. Tümen ile Fethi Bey Müfrezesi arasında irtibatın sağlanamaması daha büyük bir başarı elde edilmesini engelledi. Gün içerisinde yapılan yürüyüşle X. Kolordu tümenleri ertesi gün Oltu istikametinde taarruz yapabilecek noktalara ulaştı. 30. Tümen geceyi Kaleboğazı mevkiinde, 32. Tümen ise daha ileri bir noktada geçelediler. Köylülerin ifadesine göre gece geç saatlerde Fethi Bey Müfrezesi'nin yan ateşle Ruslara birçok zayıat verdirdiği ve müfrezenin Oltu'ya girdiği gelen haberler arasındaydı.⁵⁹

X. Kolordu birlikleri taarruzun henüz ilk günü olmasına rağmen oldukça yorulmuştu. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey en küçük düşman kuvvetlerini dahi

⁵⁵ Baytın, *İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar*, s.70-71.

⁵⁶ ATASE, BDH. 5054. H2. 001.078a.

⁵⁷ Guze, "*Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*", s.38.

⁵⁸ ATASE, BDH. 5054. H2. 001. 086.

⁵⁹ ATASE, BDH. 5054. H2. 001. 087-088.

elden kaçırmak istemiyordu. Ayrıca 21-22 Aralık gecesi sıkı şekilde yapılan yürüyüşle Ardos'da ki küçük düşman müfrezesine taarruz için erken tertibat almayı amaçlamıştı. Oysa Başkomutanlık Vekâletinden daha önce verilen emirde gece yürüyüşleri men edilmişti. Buna rağmen yapılan gece yürüyüşü ile esasen bir izden ibaret olan yollarda yapılan tümenler kısmen dağıldı. Bunun sonucunda tümenlerin arasındaki irtibat koptuğu gibi topçu bataryaları da çok geri geride kaldı.⁶⁰

Taarruz emri planlandığı tarihte başlamasına rağmen her şey yolunda gitmiyordu. Alay komutanlarının her birinin yaptığı farklı uygulamalar çoğu zaman askerler arasında huzursuzluk yaşanmasına neden oluyordu. Bazı alay komutanlarının açık arazide mola vermesi daha ilk günden donma sonucu şehit verilmesine neden olmuştu. Yürüyüş kollarının ellerindeki haritaların yetersiz olmasından ötürü bölgeyi iyi bilen çeteciler ile Müslüman halktan yardım istenmesine neden oluyordu.⁶¹

Taarruzun henüz ilk günü olmasına rağmen askerin birçok eksiği vardı. IX. Kolordu'da doktor olarak görev yapan Şehidullah Fikri taarruzun ilk gününe denk gelen hatıralarında askerin içinde bulunduğu durumu şu şekilde tasvir ediyordu; *“Yalnız Rus ordusu olsa neyseydi ya, kış şartlarının acımazlığı da bir başka düşmandı karşımızda... Kalpaklı, kürklü, yamçılı Rus askerleri için kış, sadece üstesinden gelebilecekleri bir sorun, bizim içinse ölümcül bir hasımdı. Çünkü yoklarımız, varlarımızın kat kat üzerindeydi. Bırakın kürklü kalpağı; ordumuzda sıkça rastlanan uzun, beyaz donlu; yırtık çarıklı, yazdan kalma giysili erler için, sağlam postalla kaputa kavuşmak bile ne nimetti...”*⁶²

Taarruzun ilk gününde Ruslar olayın tam manasıyla farkına varamamışlardı. Oltu Grubundan gönderilen telgraflarda, Oltu istikametinde bir kolordudan az olmayan Türk kuvvetlerinin şiddetli şekilde yaptıkları taarruzlar karşısında tutunamayarak geri çekildiklerinden bahis olunuyordu. Aslında bu raporlar ordu kurmay heyetinin tahmin ettiği büyük ölçekli bir Türk taarruzunun Rus sağ kanadı üzerinde başladığının en büyük göstergesiydi. Fakat General Berhman'ın Oltu'dan

⁶⁰ Asım, *Harp Tarihi Tetkikleri: Sarıkamış Muharebesi Hakkında Bir Tetkik*, s.334.

⁶¹ **Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, Yayına Hazırlayan: Sami Önal, İstanbul 2005, s. 88-89.

⁶² M. Rıza Serhadoğlu, **Savaşçı Doktorun İzinde Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı**, 2005 İstanbul, s.106.

gelen raporları pekte önemsememesi durumun Ruslar açısından kritikleşmesine neden oluyordu.⁶³ Yaklaşık 8 ^{3/4} tabur, 7 bölük ve 24 toptan oluşan Oltu Grubu ilk darbeyi yemesine rağmen General Istomin'in tam zamanında verdiği geri çekilme kararı ile yok olmaktan kurtulmuştu.⁶⁴

23 Aralık'ta XI. Kolordu'ya verilen emre göre düşmanla olan temas sıkı sıkıya muhafaza edilerek, düşman hakkında öğrenilecek bilgiler vakit kaybetmeden ordu komutanlığına bildirecekti. 18. Tümen'in öğle saatlerinde verdiği rapora göre bir Rus süvari alayı ve arabalı bir kol Zars'tan Ardus'a doğru gidiyordu. 18. Tümen cephesine saat 14.30 dolaylarında Rus birlikleri tarafından yapılan güçlü taarruz akşam saatlerine kadar devam etti. 34. Tümen'in Kalender dolaylarında bulunan birlikleri de güçlü Rus taarruzu neticesinde 16.00 civarında asıl mevziilerine çekilmek zorunda kaldı. 33. Tümen Hızardere bölgesine ulaşmak için sabaha karşı hareket etmesine rağmen arazinin dik ve sarp oluşu nedeniyle hedefine ancak öğle saatlerinde ulaşabildi. Tümen topçusu ise yolda kalmıştı. Ancak piyade yardımı ile tümene yetişebildi. Bu yüzden tümen görevini yapamadı. Tümen birlikleri Hızardere de akşam saatlerinde Karabıyık ve Pirtanos Müfrezeleri olmak üzere ikiye ayrıldı.⁶⁵

XI. Kolordu cephesinde Rus taarruzları tamda istenen ve hayal edilen seviyede gelişmekteydi. General Berhman XI. Kolordu'nun oyalama ve gösteri taarruzlarını ciddiye alarak birliklerini ileriye sürmekteydi. Rusların batı istikametinde yapacakları her hareket çevirme harekâtının başarılı olmasını kolaylaştıracak nitelikteydi.⁶⁶

IX. Kolordu'nun 23 Aralık'taki görevi Rus Narman Müfrezesi'nin Sarıkamış doğrultusunda çekilmesine engel olmaktı. Bunun için 29. Tümen, topçu ve piyadeden kurulacak öncüsüyle, Çatak üzerinden Kemhas üzerine hareket edip Bardız'ı işgal edecekti. Bu öncünün asıl görevi Bardız ve daha kuzeyindeki yollardan düşmanın Sarıkamış doğrultusunda ve daha güneye gitmesine engel olmaktı. 28. Tümen Urut ve Pitgir'e ilerleyecekti. 17. Tümen ise Lafsor-Mihkar bölgesine ulaşp, Keçesor-Sıçankale doğrultusundaki yolların emniyetini sağlayacaktı. Kar ve tipi nedeniyle

⁶³Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 77-78.

⁶⁴Strokov, *Vooruzhennyye Sily i Voennoye Iskusstvo V Pervoy Mirovoy Voy*, s.266.

⁶⁵ATASE, BDH. 4896. H3. 001. 051-052-053.

⁶⁶Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı*, s.203.

erzak ve cephane ambarları, Yeniköy'den daha ileri alınamadığından, birlikler yiyecek ihtiyaçlarını bulundukları bölgeden sağlayacaktı. Kolordu karşısında önemli düşman kuvvetleri olmadığından tümenlerin ileri harekâtları duraksamadan devam ederek belirtilen hedeflere ulaştı. 29. Tümen Bardız önlerine kadar ilerledi. IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa tarafından akşama doğru tümenlere verilen emir tümenlerin hareketleri yavaşlatılmaktaydı. Ancak bu durum taarruz planıyla uyuşmuyordu. Bu tarz emirler Sarıkamış'a ulaşmayı birkaç gün daha geciktirebilirdi.⁶⁷

İhsan Paşa'nın verdiği emirle kolordusunu yavaşlatmasına rağmen diğer iki kolorduya nazaran taarruz planına en sadık kalan ve emre göre hareket etmeyi başaran yine de IX. Kolorduydu. Koşa'dan Çatak'a kadar kolordunun yaptığı stratejik yürüyüş esasında bir yan yürüyüştü. IX. Kolordu'nun yaptığı yürüyüşü istenilen tarzda yapmasının en önemli sebeplerinden birisi kolordunun Kurmay Başkanı Şerif Bey'in daha önceki dönemde bölgede sınır komiseri olarak çalışmasıydı. Şerif Bey tehlike doğurabilecek dağ yollarını ve araziye bildiği için buna paralel önlemler alarak gelecek tehlikeyi bertaraf edebilmekteydi.⁶⁸

23 Aralık'ta X. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey tarafından verilen emirde Rusların akşama doğru işgal ettikleri Oltu'nun batısındaki mevzilerinde oldukları bildiriliyordu. İkinci gün taarruzu sabah 6.30'da başlayacaktı. 32. Tümen, sol kanadında Rus Karantinahanesi olmak üzere vadi içerisinden Oltu istikametinde düşmanın sol yanına taarruz edecekti. 30. Tümen, Fethi Bey Müfrezesiyle beraber düşmanın sağ kanadını kuşatacak şekilde taarruz edecek, bu kanattaki taarruzu desteklemek için on topluk etkili bir mevzii geceden hazırlanacaktı. Gerek tümenler gerekse alaylar ihtiyaç nispetinde ihtiyat kuvveti ayıracaktı.⁶⁹

X. Kolordu'nun verdiği günlük emirde 31. Tümen'den bahis olunmuyordu. Bu tümen daha önce IX. Kolordu'nun emrine verilmişti. Tümen 23 Aralık itibariyle de tekrardan X. Kolordu emrine girdi. Tümene herhangi bir emir ulaşmamasına rağmen Pitgir (Rus Narmanı) üzerinden Oltu'nun güneydoğusuna ilerlemeye başladı. Tümen gün içerisinde IX. Kolordu ile irtibata geçmediği gibi, X. Kolordu'dan da emir almamıştı. Fethi Bey Müfrezesi ve 30. Tümen ise tam zamanında taarruza başladı. Rus

⁶⁷ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.71-72-75.

⁶⁸ Köprülü Şerif (İlden), **Sarıkamış**, Yayına Hazırlayan: Sami Önal, İstanbul 2014, s.163.

⁶⁹ ATASE, BDH. 5054. H2. 001. 086.

kuvvetleri oldukça ciddi mukavemet gösteriyordu. Özellikle topçu birlikleri oldukça etkili ateş açıyordu. Sadece 4 toptan ibaret olan Rus topçu bataryası iki buçuk katı kuvvetindeki Türk topçularını susturmayı başarmıştı. Piyadenin gayretleri neticesinde Ruslar mevziilerinden atıldı ve toplarda ganimet olarak ele geçirildi.⁷⁰

31. Tümen komutanının inisiyatifi ile harekete geçen tümen Narman'ın kuzeyindeki boğazdan düşman artçısını atarak 4 top ele geçirdi. Muharebeler saat 15.00'e kadar devam ederken, birlikler yol boyunca terk edilmiş ve yollara atılmış çok miktarda silah, cephane ve teçhizatı topladı. Oltu'ya yarım saat mesafede hâkim tepedeki düşmanla çatışma halinde olan 31. Tümen birliklerine, 32. Tümen'in düşman zannederek ateş açmasıyla karşılıklı bir çatışma yaşandı. Olay anlaşıldıktan sonra çatışma durdu fakat karşılıklı olarak tümenlerde yaralı ve şehitler bulunuyordu. 31. Tümen gün içerisinde yapılan muharebelerde Ruslardan 100'den fazla esir almıştı. Ayrıca Rus 79. Piyade Alay Komutanı Albay Simon'da esirler arasındaydı.⁷¹

Oltu çayı ve Sivri çay istikametinde yapılan taarruzda yanlışlıkla iki Türk tümeni arasında çıkan çatışmada Rus kaynaklarına göre 6 saat sürdü ve 2000 Türk askeri bu çatışmalarda hayatını kaybetti. Ayrıca iki tümen arasında yaşanan çatışmadan faydalanan Rus Oltu Grubu daha güvenli bir mevziye kadar sıkıntı yaşamadan geri çekildi.⁷² İki Türk tümeni arasında yaşanan ve ciddi personel zayıyatına sebep olan çatışmanın temelinde birlikler arasındaki iletişimsizlik, öncü ve keşif kollarının görevini tam olarak yapamamaları ve olumsuz hava muhalefeti yatıyordu.⁷³

23 Aralık'ta 31. Tümen tarafından bir albay ve çok sayıda Rus askeri esir alınmıştı. X. Kolordu 31. Tümen 91. Alay 2.Tabur Tabibi Binbaşı Mehmet Derviş Bey esir alınan komutanın Müslüman olduğunu ve Türk askerine şu şekilde bir uyarda bulunduğunu nakletmektedir; *"Bu kıyafetle ve ayağınızda bu çarıklarla nereye gidiyorsunuz siz? Müthiş bir kış var önünüzde!" diye bizi uyarmak istedi. Fakat herkes zafer coşkusuyla sarhoştı, kimse bu nasihate kulak vermedi.*"⁷⁴

⁷⁰ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.34.

⁷¹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.400-402.

⁷² Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.34.

⁷³ ATASE, BDH. 5062. H3. 001.014. ; Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, s.204.

⁷⁴ Mehmet Ali Kuntman, **Tabur Tabibi Derviş Bey Tbp. Binbaşı Mehmet Derviş Kuntman'ın Harp Hatıraları**, İstanbul 2011, s.136.

31 ve 32. Tümenler yanlışlıkla birbirleriyle savaşıırken 30. Tümen asli hedefine doğru ilerlemekteydi. Öncelikle tümeni uzun süre uğraştıran toplar ele geçirildikten sonra Oltu'ya girildi. Türk ve Müslüman olmayan ahali şehirden kaçıp mallarını da terk etmişlerdi. Geç saatlerde diğer tümenlerde Oltu'ya ulaştı. 31. Tümen Oltu'da, 32. Tümen ise şehrin kuzeyinde geceyi geçirdi. İlk önce Oltu'ya gelen 30. Tümen bir müddet dinlendikten sonra Pernek istikametinde Rusları takip ederek geceyi Oltu-Ardahan yolunda geçirdi.⁷⁵

X. Kolordu birlikleri Oltu'ya girdikten sonra harp tarihinde emsaline çokça rastlanan hatalardan birisi yapılarak asker şehrin sokaklarına başıboş şekilde bırakıldı. Buna bağlı olarak askerler adeta yağma faaliyetine girişerek şehirde orduya günlerce yetecek erzakı etrafa saçtı ve telef etti. Bu durum ancak kolordu komutanı ve üst düzey diğer komutanların gayretleri ile engellenebildi.⁷⁶

X. Kolordunun 23 Aralık itibarıyla ulaştığı noktadan Hafız Hakkı Bey oldukça memnundu. Hafız Hakkı Bey, akşam saatlerinde verdiği emirde öncelikle iki günden beri devam eden muharebelerde, birbirleriyle adeta yarış edencesine gösterdikleri fedakârlıktan dolayı askere teşekkür ediyordu. Bunun dışında birliklerin şehit ve yaralıların tüfekleri toplayarak Oltu Merkez Komutanlığı'na teslim etmeleri emrediliyordu. Şehitler layık oldukları mertebeye göre defnedilecek, teçhizat ve cephaneleri alınarak diğer askerlerin eksiklikleri tamamlanacaktı. Birliklerin yürüyüş sırasında gösterdikleri intizam muharebelerin ardından bozulmaya başlamıştı. Oltu şehir merkezinde bazı istenmeyen durumlar görülüyordu. İnzibat ve düzen şiddetle korunacaktı. Yağma hareketlerine meydan verilmemesi ve asayişin sağlanması için işgal edilen yerlere giren tümenler yeterli mevcutla birer inzibat birliği oluşturacaktı. Birliğini kaybeden askerler, en yakın birliğe katılacaktı. Her birlik komutanı sağ ve solunda muharebe eden birliklerle irtibat halinde olacak böylece Türk birlikleri arasında çatışma çıkmasının önüne geçilecekti. İlk fırsatta askere sıcak yemek verilecekti eğer mümkün olursa bu durum her gün tekrarlanacaktı.⁷⁷

⁷⁵ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.35-36. ; Asım, *Harp Tarihi Tetkikleri: Sarıkamış Muharebesi Hakkında Bir Tetkik*, s.334-335.

⁷⁶ Asım, *Harp Tarihi Tetkikleri: Sarıkamış Muharebesi Hakkında Bir Tetkik*, s.335-336. ; Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, s.205.

⁷⁷ ATASE, BDH. 5054. H2.001.086.

30. Tümen Oltu'da durmayarak Rus Oltu Grubunu takibe devam ediyordu. Akşama saatlerinde gelen bilgilere göre Ruslar Pernek köyü hizalarına kadar çekilmişti. Yolun sol yanında, Pernek'e kadar olan bölgede düşman kuvveti kalmamıştı. Fethi Bey Müfrezesi ile birlikte yolun solundaki dağlarda temas sağlanana kadar düşman takip edilecekti. Tümen Komutanı Albay Ali Osman bu şekilde bilgi verdikten sonra ilginç bir noktaya daha temasta bulunuyordu. Fethi Bey Müfrezesi ile emrinde olan 90. Alay'ın 3. Tabur'unun askerleri ve tümene bağlı diğer alaylardan bazı askerlerin, bizzat Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Beyin emriyle çanta ve kaputlarını Kaleboğazı'nın kuzey sırtlarında bıraktıklarını ve şimdi bu eşyalara çok ihtiyaç duyduklarını, bulunabilecek her türlü vasıta ile tümene eşyaların yetiştirilmesini istiyordu. Hafız Hakkı Bey kolorduyu çok hızlı hareket ettirmek için bu tarzda bir harekete girişmişti ancak bölgede kar kalınlığı bazı yerlerde yarım metreye kadar ulaşmıştı. Zaten yetersiz olan donanımın üzerine birde çanta ve kaputlar geride bırakılınca asker adeta donmaya terk edilmişti.⁷⁸

23 Aralık'ta Hafız Hakkı Bey tarafından karargâha gönderilen raporda şimdiye kadar yapılan muharebelerde 800'den fazla esir, iki top ve dört makineli tüfeğin ele geçirildiği bildiriliyordu.⁷⁹ X. Kolordu'nun büyük kısmı Ardahan Caddesi doğrultusunda düşmanı takip ederken, iki piyade alayı ile iki topçu bataryası da Narman istikametine yönelerek o yöne taarruz ediyordu. Bu başarılarından sonra Rus ordusunu yok edebilmek için kolordunun üç tümeniyle birlikte Kars yakınlarındaki düşmanın geri çekilme hattına yürümesini ve IX. Kolordu'nun da Oltu'dan geçerek Bardız doğrultusunda ilerlemesinin gerekliliği teklif ediliyordu. Fakat bu teklif ile X. Kolordu Kosor istikametine yönlendirirken, Aras nehrinin kuzeyinde bulunan Rus ordusunun sağ kanadının kuşatılma yükü yalnızca IX. Kolordu'ya bırakılıyordu. IX. Kolordu Oltu üzerinden Bardız'a yönlendirileceğinden en azından iki gün daha kaybedilecekti. X. Kolordu da istediği istikamette yürüyüp önündeki İstomin Grubunu yok etse dahi kuşatma manevrası genel maksadına ulaşamazdı.⁸⁰ Çünkü X. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey ile Enver Paşa arasındaki uyumluluk, Hafız Hakkı Bey'in birtakım kararlar verirken oldukça rahat davranmasına neden oluyordu. Bu durum

⁷⁸ ATASE, BDH. 5054. H2. 001. 088-088a.

⁷⁹ Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, s.234.

⁸⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt:1, s.401-403.

karşısında Enver Paşa'nın kendi karargâhında bulunan subaylar dahi Hafız Hakkı'nın emir dinlemediğini kendi başına Ardahan istikametine hareket ettiğini söylüyorlardı.⁸¹

Rusların sağ kanadı üzerine yapılan kuşatıcı taarruz harekâtı ile ilgili 23 Aralık'ta, Rus Başkomutanlığına iletilen telgraflarda General Berhman'ın Pasinler ovasında, bütün cepheden Köprüköy mevziilerine doğru taarruza karar verdiği bildiriliyordu. Buna gerekçe olarak ise Sarıkamış mevkiinin doğrudan tehdit altında olması gösteriliyordu. General Berhman, Sarıkamış konusunda endişelenmekte oldukça haklıydı. Sarıkamış, cephe hattının geri bölgeleri ile irtibatını sağlayan yegâne şimendifer hattının başlangıcında bulunuyordu. Sarıkamış Grubunun bütün levazım, mühimmat, malzeme depoları ile hastaneleri Sarıkamış'ta bulunuyordu. Ayrıca Tiflis'ten başlayıp Kars'a oradan da Türk-Rus sınırı olan Karaorgan'a ulaşan anayolun üzerinde bulunuyordu. Böyle stratejik bir yerin savunulmasından ziyade Köprüköy istikametinde taarruza geçilmesi Ruslar açısından oldukça sakıncalı sonuçlar doğurabilirdi. Durumun ciddiyetinin Tiflis'te bulunan Ordu Kurmay Başkanı Yudenich tarafından tespit edilerek Başkomutana bildirildi. Bunun üzerine Başkomutan Kont Vorontsov Daşkov yardımcısı General Mışlaevskiy, Kurmay Başkanı Yudenich ve Hareket Şubesi Müdürü Albay Maslofski'yi 23 Aralık'ta trenle Sarıkamış'a gönderdi.⁸²

Harekâtın başlamasından bir gün sonra Türk basını cepheyle ilgili büyük bir sessizliğe girmeden önceki son haberleri yayınlıyordu. Resmi tebliğe dayandırılan bu haberler Sarıkamış Harekâtı ile ilgili kamuoyuna verilen ilk haberdi. İkdâm ve Turan gazetelerinde yayınlanan 22 Aralık tarihli resmi tebliğde şu ifadelere yer veriliyordu: “ *Kafkasya'daki ordumuzun cephesinde kıtaatımız (Alagöz, Arhi) köyleri civarındaki (Köprü köyün otuz kilometre şarkında) düşman mevâzı'na karşı bir gece taarruz icra etmiştir. Düşman, baskına uğramış ve birçok telef ve esir bırakarak mevziini tahliye etmiştir*”.⁸³

⁸¹ **Varlık**, 20 Nisan 1338/20 Nisan 1922, Nr:43.

⁸² *Maslovskiy, Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Oчерk. s. 78-79.*

⁸³ **İkdâm**, 10 Kânunuevvel 1330/ 23 Aralık 1914, No: 6409. ; **Turan**, 10 Kânunuevvel 1330/23 Aralık 1914, No:1034.

3.3.2. 24 Aralık 1914 Muharebeleri

24 Aralık'ta verilen ordu emrinde; XI. Kolordu'nun düşmanın kuzey yanını kuvvetli kıtalarla bastırarak bütün cepheden taarruz etmesi, IX. Kolordu'nun iki kol ile Akmezar yollarının birleşme noktası olan Zakim'in 4 km doğusundaki kiliseye ulaşması, X. Kolordu'nun, kolbaşlarıyla mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde Vartan'ın batısındaki yolların birleştiği noktaya ulaşması emredildi.⁸⁴

IX. Kolordu komutanı bir gün önce verdiği Oltu-Bağçecik istikametindeki taarruz emrini değiştirerek birliklerin Bardız yönünde ilerlemeleri talimatını verdi. Yolların bozuk oluşu nedeniyle kolordu sahra toplarını yanında götürmeyip Rüştü Bey ile birlikte X. Kolordu'ya göndermişti.⁸⁵ 24 Aralık'ta, 29. Tümen Aşağı Kemhas'ın güneydoğusundaki tepelerde bulunan 300 kişilik Rus kuvvetini saat 15.30 gibi püskürttükten sonra Bardız'ı işgal etti. 28. Tümen gün boyu Bardız istikametinde yürürken herhangi bir çatışmaya girmede. 17. Tümen cephesinde de herhangi bir çatışma yaşanmazken, 29. Tümen'in yürüdüğü yolu takip ederek Bardız istikametinde ilerlemişti. Akşam saatlerinde IX. Kolordu karargâhı Bardız'a ulaştı.⁸⁶

IX. Kolordunun öncüsü olan 29. Tümen taarruz emri verildikten sonra 55-60 km'lik bir yol kat ederek (günlük ortalama 20 km) 24 Aralık'ta Bardız'a ulaşmıştı. Tümen Bardız'a geldiğinde buranın tamamen boşaltıldığı anlaşıldı. Enver Paşa'da aynı gün sabah erken saatlerde 28. Tümen ile birlikte Bardız'a gidecekti. Hem Başkomutan Vekili hem de III. Ordu Komutanı sıfatlarını bir arada taşıyan Enver Paşa'nın gerekli güvenlik tedbirleri alınmadan ordunun önünde ilerlemesi oldukça sakıncalıydı ve farklı sonuçlar doğurabilirdi. Enver Paşa gün içerisinde 28. Tümen'in önüne geçerek öncü birliklerle hareket edip 12 saatlik bir yürüyüşün ardından Bardız'a ulaştı. Bardız daha önce 29. Tümen tarafından işgal edildiği için ordu karargâhı kurularak yapılacak taarruz için çalışmalara başlandı.⁸⁷

29. Tümen Rus Hudut merkezlerinden olan Bardız'a girdiğinde ilk iş olarak kilisedeki Rus bayrağını indirdi. Ancak yerine çekilecek Türk bayrağı olmadığından

⁸⁴ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.73-74.

⁸⁵ Varlık, 24 Nisan 1338/24 Nisan 1922, Nr:48.

⁸⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.408-409.

⁸⁷ Aksun, Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı, s.206.

85. Alay Sancağı yerine çekildi. Kilisede ezan okunarak fethedilen bölgeler için yapılan rutin işlemler yerine getirildi. Bardız'ı terk eden Rus birlikleri köyü hiçbir surette tahrip etmemişti. Depolarda bir kolorduya uzun süre yetecek miktarda erzak bulunuyordu. Bu durum Rus ordusunun sahip olduğu bolluğa küçük bir örnek niteliğindeydi. Ancak üç gün boyunca yarı aç, yarı tok şekilde ilerleyen tümen askerleri ganimet olarak gördükleri yiyecek ve malzemeyi aralarında paylaştı.⁸⁸

IX. Kolordu emrinde Akmezar-Zakim hattına ulaşılması emrediliyordu. Oysa 19 Aralık'ta verilen emirde 24 Aralık tarihi için yapılan hesaplamalarda IX. Kolordu'nun Kötek, X. Kolordu'nun ise Bardız'a ulaşması muhtemel görülüyordu. Gün içerisinde verilen emirler karşılaştırıldığında kolordunun asıl hedefinden uzaklaştığı anlaşılmaktaydı. 29. Tümen'in arkasından gelen 17. Tümen iç yandan, 28. Tümen ise dış yanda hareketleri esnasında mevsim şartları ve yanlış emirler yüzünden mesafe alamamışlardı.⁸⁹

XI. Kolordu verilen görev gereği mevziilerinden ayrılmadan gösteri taarruzları yapıyordu. 24 Aralık'ta sabah erken saatlerden itibaren yaşanan sis görüş mesafesini azalttığı için Rusların ne yapacağı konusunda kesin bir bilgi edinilemiyordu. Öğleden sonra sis azalınca 18. ve 34. Tümen cephelerine doğru şiddetli bir Rus taarruzu başladıysa da şiddetli bir karşı koymayla karşılaşan Ruslar geri çekilmek zorunda kaldı. Ruslar bir yandan taarruz yaparken diğer yandan da Azap-Ardos-Zanzak mevziilerinde yoğun tahkimat faaliyetlerinde bulunuyorlardı.⁹⁰

Aras mıntıkasında 2. Süvari Tümeni ve XI. Kolordu ciddi bir başarı kazanamamıştı. 24 Aralık'ta Ruslar iki süvari alayı ile Aras kuzeyindeki XI. Kolordunun ileri kıtaatlarına taarruz etmelerine rağmen başarı elde edemediler. Buna karşılık Rus kuvvetlerinde geri çekilmeler görülüyordu. Rusların Türk manevrasından haberdar olup olmadıkları ise şüpheli bir hal almıştı.⁹¹

24-25 Aralık 1914 itibariyle yürüyüş kollarının uzaması ve ikmal merkezlerinden uzaklaşmaya başlaması üzerine Başkomutanlık tarafından verilen

⁸⁸ Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar**, s.75.

⁸⁹ Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar**, s.72.

⁹⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.408.

⁹¹ Dukakinzade Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.106.

emirde erzak ve cephane ihtiyaclarının nakliye kolları ile karşılanamayacağı bildirildi. Bunun gerekçesi ile kat edilecek yolların karla kaplı, dik ve dar olmasıydı. Verilen emrin içeriğinde Rusların süngü hücumuyla tepelenmesinin ardından cephaneye ihtiyaç kalmayacağı bildiriliyordu. En büyük sorunlardan biri olan erzak ihtiyacı ise Tekâlif-i Harbiye usulüyle köylülerden, Rus arazisindeki düşman ambar ve köylerinden karşılanacaktı. Bu emirle erzak sıkıntısının baş göstermesi ve yağma faaliyetlerinin artması ise en büyük endişeydi.⁹²

IX. Kolordu kendisine verilen emir noktalarına ulaşmak için çaba sarf ederken ufak tefek muharebeler yapıyordu. Ancak asıl savaş soğuk ve coğrafya ile yapılıyordu. 28. Tümen’de durumun ciddi bir hâl alması üzerine bir grup doktor vaziyeti bir rapor ile ordu komutanlığına ilettiler. Ancak rapor dikkate alınıp bir takım önlemler alınması gerekirken, raporu yazan tüm doktorlar Enver Paşa tarafından 15 gün oda hapsi ile cezalandırıldı. Raporda birçok doktorun imzası olduğu için hepsini hapsedmek imkânı olmadıysa da arkalarına takılan askerler tarafından sürekli gözetim altında tutuldular.⁹³

X. Kolordu 23-24 Aralık gecesi karşısındaki Rus birliklerini mağlup ederek kısmen Ardahan’a ve kısmen de dağlık bölgelere atmayı başararak Oltu’yu işgal etmişti. Fakat bu durum her ne kadar başarı olarak kabul edilse dahi bir kolordunun iki günde kazanması gereken başarıdan oldukça uzaktı. Bunun en büyük sebebi Rusların artçı birlikleriyle yaptıkları sert karşı koymalarda kuşatılmaya meydan vermeden kuzey doğu istikametine çekilmeleri idi. Bu çekilmelerde küçük birliklerin peşine düşen kolordu asıl amacından ve ilerlemesi gereken istikametten uzaklaşıyordu.⁹⁴

X. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey, 24 Aralık’ta verdiği emirde 32. Tümen’in Kop köyüne, 30. Tümen’in ise Örtülü’ye ulaşmasını emretti. 31. Tümen ise Oltu’nun güneyinden hareketle 30. Tümeni iki km geriden takip edecekti. Böylece Ruslar iki kol üzerinden takip edilecekti. Tümenler Horasan-Sarıkamuş-Kars yolunu takip ile karşılaşacağı her türlü düşman unsurunu imha edecekti.⁹⁵ Alınan emir üzerine yürüyüşe geçen birliklerin ilerlemesini ağır kış koşulları ve arazinin coğrafi yapısı

⁹² Tuğgeneral Ziya Yergök’ün Anıları Sarıkamuş’tan Esarete (1915-1920), s.93-94.

⁹³ Serhadoğlu, *Savaşçı Doktorun İzinde Kırım, Sarıkamuş, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı*, s.108-109.

⁹⁴ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamuş Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.36.

⁹⁵ ATASE, BDH. 5062. H3. 001. 016.

oldukça zorlamaktaydı. Tuzla-Harapkale istikametinde 30 ve 31. Tümenlerin ortaklaşa icra ettikleri taarruzda Rus birlikleri Berdik-Penek hattına çekilmek zorunda kaldı. 24-25 Aralık gecesi arka arkaya yapılan süngü hücumlarında ile Rus kuvvetleri dağınık bir surette geriye atıldılar. 30. Tümen Komutanı tarafından birliklere verilen harekât emrinde Ruslarla yapılan muharebelerde 1000 asker, bir albay, bir yüzbaşı ve bir teğmenin esir alındığı ayrıca altı top, beş mitralyöz ile birçok araba ve teçhizat ele geçirildiğinden bahis olunuyordu. Hafız Hakkı Bey'in aynı tarihli telgrafında ise Ruslardan 100'den fazla esir alındığı ve düşmanın dağınık şekilde firar ettiği bildirmektedir.⁹⁶ X. Kolordu'nun 30 ve 31. Tümenleri Tuzla'dan düşman artçılarını uzaklaştırdıktan sonra Harapkale'de yeni bir Rus direnişiyle karşılaştı ve burada çok zaman kaybetti. Normalde kolordunun Oltu'yu aldıktan sonra Vartanek-Başköy hattına ilerlemesi gerekirken iki tümeni Kosor istikametinde ilerledi.⁹⁷

Harekât planı çerçevesinde IX. Kolordu ile hareket eden 32. Tümen Kop istikametine sürülmüştü. Fakat gün içerisindeki tümenin mücadele ettiği şartlar hayal edilemeyecek derecede zorluklarla doluydu. Tümen karla örtülü, yolsuz ve oldukça engebeli bir arazide hareket ediyordu. Cephane yüklü hayvanları hareket ettirebilmek oldukça zordu. Yollardan arabaları geçirilebilmek için kazma ve kürek ile yol açılıyordu. Bunlara rağmen tümen geç saatlerde zahmetli bir yürüyüşün ardından öncüsü 95. Alay ile Kotik'e ulaştı. Buna rağmen tümenin büyük kısmı geri kalmıştı.⁹⁸

Enver Paşa şimdiye kadar verdiği emirlerde Rusların sağ kanadını Kötek-Yeniköy hattından Micینگirt istikametinde çevirmek istiyordu. 24 Aralık için verdiği emirde ise IX. Kolordunun Çatak'tan ve X. Kolordunun ise Oltu'dan sağa dönerek Kötek-Yeniköy istikametlerine yönelmelerini emretmişti. Fakat Hafız Hakkı Bey her iki kol ile Ardahan istikametinde yürümek istiyordu. Komuta kademesinde görüş ayrılıklarının bulunduğu bir dönemde IX. Kolordunun Bardız'a X. Kolordunun ise sağ cenahıyla Bardız'ın 12 km kuzeyindeki Kop mevziinden geçmek üzere daha kuzeyden

⁹⁶ ATASE, BDH. 5054. H2. 001. 089-089a.

⁹⁷ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.52.

⁹⁸ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.38.

yürümesi emredildi. Bu karar değişikliği Sarıkamış Harekâtının kaderini etkileyen en önemli faktör olabilirdi.⁹⁹

Rus Oltu Grubu, X. Kolordu karşısında inatçı muharebeler yaparak geri çekilmek zorunda kalmıştı. Oltu Grubu'nun çetin mücadeleler esnasında düzeni bozulduğu için General İstomin komutasındaki birlikler Merdenek'e sevk edildi. Merdenek'e sevk edilen bu birlik hedefine ancak 25 Aralık 1914'te ulaştı. Türk birliklerinin uzun süre taarruz ve baskısına maruz kalındığından personel bakımından çok ciddi kayıplar verilmişti.¹⁰⁰

Enver Paşa, kendisinin cephe hattında bulunmadığı durumda gevşeklik gösterileceğine inandığı için en ileri mevziilerde bulunmak istiyordu. Her ne kadar karargâhında bulunan Alman subaylar ateş hattından kaçınması konusunda kendisini ısrarla uyarsa da Enver Paşa kimseyi dinleliyordu. Enver Paşa ayrıca Oltu taraflarında yaklaşık iki gün kaybeden X. Kolordu ile tam bir irtibat sağlanamamasına rağmen Hafız Hakkı'nın gece gündüz yürüyerek 25 Aralık'ta Sarıkamış'a ulaşacağını ümit ediyordu.¹⁰¹

24 Aralık 1914 tarihli Türk resmi tebliğinde, Türk birliklerinin İd ve Oltu mevkileri arasındaki mıntıkada kati bir zafer kazandığı, muharebelerin halen tüm şiddetiyle devam ettiği, biri miralay olmak üzere 1000'den fazla esir ile 6 topun ele geçirildiği bilgisine yer veriliyordu.¹⁰²

3.3.2.1. Rus Kafkas Ordusu'nda Yeniden Yapılanma

24 Aralık'ta General Mislayevsky ile General Yudenich cephe hattına gelir gelmez yapılması gerekenler konusunda müzakerelere başladılar. Görüşmeler esnasında ordu kurmay başkanı Türk birliklerinin büyük kuvvetlerle ordunun sağ kanadına doğru bir çevirme harekâtı yapmakta olduklarını ve bu yüzden Oltu Grubunun geri çekilmek zorunda kaldığını söylemişti. Fakat Sarıkamış Grubu Komutanı General Berhman Türklerin sağ kanat üzerinde bir çevirme harekâtı

⁹⁹ Dukakinzade Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.107.

¹⁰⁰ General Nikolski, **Sarıkamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)**, Çev: Emekli Albay Nazmi, Ankara 1990, s.11. ;V.P Nikolsky (*General'nogo Shtaba Generalmayor*), **Sarykamyskaya Operatsiya 12-24 Dekabrya 1914**, Sofiya 1933.

¹⁰¹ Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, s.208.

¹⁰² **Turan**, 11 Kânunuevvel 1330/24 Aralık 1914, No:1035.

yaptıklarına inanmadığını söyleyerek kendisini asıl endişelendirenin sol kanat üzerine yapılacak bir harekât olduğunu dile getirmekteydi. Bunun üzerine 2. Türkistan Kolordusu tarafından gönderilen raporlar incelendiği zaman kurmay başkanının söylediklerinin daha doğru ve mantıklı olduğu anlaşıldı. General Berhman bu raporlara gerekli önemi vermediği gibi Tiflis'e gönderme gereği de duymamıştı.¹⁰³

General Berhman ordusunun sağ kanadı üzerinde bir çevirme harekâtı yapıldığı sırada hala böyle bir faaliyeti Türklerin gerçekleştiremeyeceği noktasında ısrarına devam ederken karşı cephe ile taarruza devam edilmesini istiyordu. Bu ısrarı ve yaşananları kavrayamaması General Mislayevsky'nin cephe hattındaki birliklerin komutasını kendi eline almasının zamanın geldiğini gösteriyordu. General Berhman'ın görüşlerinde ısrar etmesi üzerine Mislayevsky, 24 Aralık 1914'te cephedeki tüm ordunun ve Sarıkamış Grubu'nun kumandasını doğrudan doğruya üzerine aldığını ve yeni yapılan düzenlemeyi bir emirle tüm birliklere duyurdu.¹⁰⁴ Emirde şu hususlara yer veriliyordu;

“Micingirt'te Başkomutandan aldığım emir gereğince Oltu ve Sarıkamış istikametinde faaliyet gösteren birliklerin komutasını geçici olarak üzerime alıyorum. Birliklerin konuşu ve yönetimi aşağıdaki şekilde düzenlenmiştir;

- 1- 1. Kolordu General Berhman komutasında, 39. Piyade Tümeni, 39. Topçu Tugayı, 1. Kuban Plaston Tugayı, 20. Topçu Tugayı'nın hafif topçu taburu ile 1. Kafkas Kazak Tümeni'nin havan topçu taburu ile bunlara bağlı diğer akşamdan oluşur.

Kolordunun görevi önceden verilen istikamette şiddetle taarruz etmektir. Yani Bedrevans-Pazaçur-Heran-Hopik istikametine Aras'ın sağ yanında Yüzveren-Kamasor doğrultusunda taarruz ederek bu yönlerde icra edeceği şiddetli taarruzla Köprüköy mevziini zapt ve oradaki düşmanı yok etmektir.

¹⁰³Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk.* s. 81-82.

¹⁰⁴Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk.* s. 82.

- 2- General Yudenich'in Karışık Bileşimli Kolordusu: 4. Türkistan Avcı Taburu, 17. Türkistan Avcı Alayı ve bu birliklerde bulunan topçular, 20. Piyade Tümeni'nin 2. Topçu Tugayı ile 3. Kafkas Kazak Alayından oluşur. Kolordunun görevi Pırtanos-Hopik-Çermiksu istikametlerinde Türk ordusunun sol yanını bozguna uğratarak, Oltu'ya taarruz eden birlikleri birbirinden ayırmaktır.
- 3- Dovgirt Grubu: Albay Dovgirt komutasında 18. Türkistan Avcı Alayı, 5. Türkistan Avcı Topçu Taburunun bir bataryası, Bardız Hudut Müfrezesinin atlı ve yaya bölükleri, hükümet muhafızlarından bir taburdan oluşur. Bu müfreze Bardız'da toplanarak Sarıkamış yolunu muhafaza edecektir. Ayrıca müfreze, Oltu Grubu ile Karışık Bileşimli Kolordunun irtibatını sağlayacaktır.
- 4- Oltu Grubu: General İstomin komutasında olup 20. Piyade Tümeni'nin 1. Tugayı ve buna bağlı birlikler, 3. Kafkas Avcı Tugayı'ndan (Kars'tan gönderilen iki batarya ile beraber) oluşur. Müfreze Oltu yönünde hareket edecek ve 3. Kafkas Avcı Tugayı ile birleşerek Oltu'yu ele geçiren düşmana taarruz edecektir.
- 5- General Berhman 2. Plaston Tugayı ile bu tugaya bağlı dağ bataryasını Horasan'da toplayarak General Baratof Süvari Tümeni'ne bu tugayın görevi verilecektir. 2. Plaston Tugayı'nın bundan sonraki vazifesi durumun gidişatına göre verilecektir.
- 6- Ordu'nun Kurmay Başkanlığı görevini geçici olarak General Bolhovitinof yürütecektir. Ordu karargâhı ise Sarıkamış'ta bulunacaktır
- 7- General Mislayevsky 'nin vekili General Berhman'dır. ”¹⁰⁵

General Mislayevsky ve Yudenich'in 1. Kafkas Kolordusu ve diğer birlikleri geri çekmeleri ve çoğunluk kısmı Sarıkamış'a transfer etmek istemeleri büyük bir riskti. Transfer edilen kısım yaklaşık 20 piyade taburu, 600 kazak ile 20 toptan oluşuyordu. Her iki generalde Sarıkamış yönüne yapılacak saldırılarda kullanılacak Türk piyade birliklerinin küçük birlikler olacağını tahmin etmekteydiler. Buna bağlı

¹⁰⁵ Nikolski, *Sarıkamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)*, s.11. ; Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 82-84.

olarak da Sarıkamış'ın savunabilmesi için güçlü bir savunma hattı kurulmasını istiyorlardı.¹⁰⁶

Bu tarihe kadar Sarıkamış Kolordusu yönetiminde birkaç tane ciddi hata yapan General Berhman'ın yerine General Mislayevsky (Kafkas Ordusunun Genel Komutan Yardımcısı ve Vekili) geçti. 24 Aralık 1914'te cepheye Genelkurmay Başkanı ile beraber gelen General Mislayevsky Türklerin planını öğrendikten sonra Köprüköy yönünde yapılan taarruzu durdurdu ve Sarıkamış'ta savunma organizasyonu yapmaya karar verdi. Bu amaçla 25 Aralıkta cepheden direk Sarıkamış şehir merkezine 20 tabur, 6 bölük ve 36 tane top gönderildi. Bu kuvvetlerin büyü kısmı olan 6 bölük, 4 top ve 1 taburun 25 Aralık'ta Sarıkamış'a ulaşmaları beklenmekteydi.¹⁰⁷

General Mislayevsky Sarıkamış'ı elde tutmak için nispeten önemsiz tedbirler almıştı. Sarıkamış birçok açıdan Rus ordusunun can damarı konumundaydı. Bu bölge Albay Dovgirt emrindeki küçük bir müfreze ile elde tutabileceğine inanmıştı. General Mislayevsky'nin düşüncesine göre Türk birlikleri Oltu Grubu ile Karma Bileşimli Kolordu arasına girecekti. General Mislayevsky ve Berhman Türk taarruz planını anlayamadıkları için taarruzu sürekli farklı yönlerden bekleniyordu. Buradaki bir diğer husus ise Oltu Grubu tarafından gönderilen raporların ya alınmamış olması yâda kayda değer olarak yorumlanmamasıydı.¹⁰⁸

Rus komuta kademesi Türk taarruzu karşısında bir baskına uğramıştı. Asıl kuvvetleri Aras vadisinde bulunuyordu. Demiryolunun son noktası olan Sarıkamış'ta ise sadece bir müstahfız tabur bulunuyordu. Oltu'da mağlup olan İstomin birlikleri Oltu'nun kuzeydoğusuna doğru çekilmeye devam ediyordu. Türk birlikleri ise hava şartları nedeniyle zor durumdaydı. Enver Paşa 24 Aralık'ta IX. Kolordu'nun yanından geçerken durumu bizzat görmüştü. Aşırı buzlu ve karlı bölgelerden dik meyilli noktalar aşmaya çalışılıyor dar noktalarda tek kol hizasından yürünebiliyordu. Yük hayvanları piyadelerin yürümesini kısıtlıyordu. Karın üzerinde bıraktıkları derin izler buz çukurlarının oluşmasına neden oluyordu. Türk planı çerçevesinde X. Kolordu, IX.

¹⁰⁶ Shishov Aleksey Vasil'yevich, *Judenich: General Suvorovskoy Shkoly*, Veche 2004, s. 169-170.

¹⁰⁷ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskoye Ocherk*, s. 34.

¹⁰⁸ Nikolski, *Sarıkamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)*, s.12.

Kolordunun ardı sıra Bardız'a ulaşacak oradan da bir kolordu Zivin'e diğeri ise Sarıkamış'a yönelecekti. Bronsart Paşa'nın tekliflerine rağmen Enver Paşa ve Hafız Hakkı Beyler Rusların muharebeyi kabul etmeden çekilecekleri yönünde düşünceye sahiptiler.¹⁰⁹

3.3.3. 25 Aralık 1914 Muharebeleri

Bardız'ın ele geçirilmesinin ardından akşam III. Ordu ve IX. Kolordu kurmay heyetlerinin Enver Paşa ile yaptıkları toplantı harekâtın kaderini değiştirecek nitelikteydi. IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, el altında sadece 29. Tümen'in bulunduğunu, 17. ve 28. Tümenlerin en iyi ihtimalle ertesi gün öğle saatlerinde Bardız'a ulaşmasının mümkün olduğunu dile getirdikten sonra X. Kolordu'dan herhangi bir haber alınamadığını bildirmekteydi. Durum apaçık ortada iken Enver Paşa 25 Aralık'ta Sarıkamış'a yürümeye kesin olarak karar vermişti. Enver Paşa, karargâhında bulunan Alman subaylara konuyla ilgili görüşlerini sorduğunda gerek Feldman gerekse Bronsart Paşalar X. Kolordu gelene kadar IX. Kolordu'nun Bardız'da beklemesi gerektiğini beyan ettiler. Kendi düşüncesiyle uyuşmayan bu fikirlere sıcak bakmayan Enver Paşa taarruz edilmesi hususunda ısrarını sürdürüyordu.¹¹⁰

Enver Paşa'yı 25 Aralık'ta Sarıkamış'a yönelten ikinci önemli sebep Hafız Hakkı Bey oldu. Hafız Hakkı Paşa yürüyüşün başından beri verdiği emirlerde Kosor'a ayrı bir önem veriyordu. Enver Paşa ise kolordunun sürekli ilerlediği düşündüğünden, X. Kolordunun Allahuekber dağlarını bir gece de geçeceğine inanmıştı. Oysaki iki günde geçilemeyen dağların bir gece de geçilmesine imkân yoktu.¹¹¹

Enver Paşa tarafından 25 Aralık 1914 günü için III. Ordu birliklerine verilen emre göre, ordu bütün gücüyle ve hızla IX. ve X. Kolordularla düşmanın Kars ile olan bağlantı hatlarını kesecekti. IX. Kolordu 29. ve 17. Tümenlerle Sarıkamış'a varacak, oradan cephe güneydoğuya kaydırılarak geçitler ve Sarıkamış işgal olunacaktı. 28.

¹⁰⁹ Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", s.39.

¹¹⁰ Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar**, s.75-76. ; Tunca Ögün, *Sarıkamış'ta Şerefimiz Dışında Her Şeyimizi Kaybettik, Beyaz Hüzün Sarıkamış Özel*, Yıl:2 Sayı:3, Ocak 2011, İzmir, s.42.

¹¹¹ Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)**, s.53.

Tümen Bardız'ı işgal ederek Yeniköy yolunu emniyet altına alacaktı. X. Kolordu Sarıkamış doğrultusunda ilerleyecekti. XI. Kolordu ile 2. Nizamiye Süvari Tümeni geçici olarak hiçbir emir almayacak ve Enver Paşa'nın maksadına göre hareket edeceklerdi. Eğer düşman Sarıkamış doğrultusunda geri çekilirse burada yok edilecek, yerinde durursa Sarıkamış doğrultusundan IX. ve X. Kolordular geriden taarruz edecekti.¹¹²

XI. Kolordu Komutanı Galip Paşa tarafından verilen emirde kolordu karşısındaki Rus kuvvetinin geri çekilmesine mani olmak için hızlı şekilde taarruza devam edileceği bildiriliyordu. Buna göre 18. Tümen, Kızılca-Ardus hattına, 34. Tümen Menevrüt Mollamelik yönünde, 33. Tümen ise Pirtanos-Maslahat hattına taarruz edecekti. Kolordu karargâhı Hopik'e taşınıyordu.¹¹³

XI. Kolordunun 34. Tümen'i 25 Aralık'ta muntazam bir idare ile yaptığı taarruz sonucunda akşama doğru Kalender'in doğusundaki sırtları ele geçirdi. 33. Tümen Menevrüt-Mollamelik hattı ile Pirtanos-Maslahat hattı arasındaki bölgeye taarruz için emir aldı. Tümen sabah erken saatlerde başladığı taarruzda karşısında bulunan Rus kuvvetlerini dağıtarak düzensiz şekilde geri çekilmelerini sağladı. Ancak sol kanat üzerinden ilerleyen 52. Alay harekâtını yavaşlattığı için Ruslar büyük bir tehlikeden kurtuldu. Kolordu komutanlığı tarafından akşam saatlerinde verilen raporda, kolordu birliklerinin düşmanı takip ederek akşama doğru Azap deresi batı sırtları, Kalender'in doğu sırtları, Mollamelik-Maslahat hattının ele geçirildiği bildiriliyordu. Akşama kadar 60'dan fazla esir 400 kadar tüfek, pek çok cephane ve eşya ele geçirilmişti.¹¹⁴

X. Kolordu karşısında Rusların başarısız bir savunma hattı oluşturmaya çalıştıkları düşünülse dahi aslında General Mıslaevskiy'in 24 Aralık günü Aras nehri kuzeyindeki birliklere verdiği emrin bu noktada etkili olduğu söylenebilir. Çünkü Sarıkamış Grubuna verilen emirde Azap-Ardos-Zanzak hattına kadar savunmaya çekilmeleri ve buradan artacak birliklerin Sarıkamış ve Bardız bölgelerine gönderileceği emredilmişti. Enver Paşa'nın XI. Kolordu'ya verdiği taarruz emri ile Rusların geri çekilmeye karar vermeleri aynı güne denk gelmişti. Sonuçta XI. Kolordu

¹¹² Varlık, 28 Nisan 1338/28 Nisan 1922, Nr:48.

¹¹³ ATASE, BDH. 4896. H5. 001. 043.

¹¹⁴ ATASE, BDH. 4896. H5. 001. 043.

karşısındaki Rus birlikleri geride çok fazla ölü ve yaralı bırakmalarına rağmen savunma mevziilerine çekilmeyi başardılar.¹¹⁵

XI. Kolordu birlikleri içerisinde harekâtın başlamasından beri özellikle Ermeni askerlerin enteresanlıklarına şahit olunuyordu. Türk ordusunda görev yapan Ermeniler bir yolunu bulup Ruslara iltica ediyordu. Ermeni kökenlilerin bu ihanetleri birliklerde görev yapan diğer Ermeni kökenli askerlerle Türk kökenliler arasında da sıkıntı yaşanmasına neden oluyordu. Türk kökenli askerler Ermenilerin ihanet ettiğini düşünerek kaza süsü verip Ermeni askerleri vuruyordu.¹¹⁶

Erzurum'a ulaşım anlamında en yakın olan XI. Kolordu'da ciddi bir iaş sıkıntısı da baş göstermişti. Galip Paşa sürekli olarak Erzurum Valisi Tahsin Bey'e acilen yiyecek malzeme yetiştirilmesi konusunda telgraf çekiyordu. Tahsin Bey'in gayretleri neticesinde 150 ton un toplanmasına rağmen gerekli ulaşım aracı olmadığından XI. Kolorduya sevk edilememekteydi. Taşıtların çoğu köylerde olduğundan kısa vadede bu olaya çözüm bulmak adına çıkarılan tellallar aracılığıyla halk yardıma çağrıldı. Erzurum'un halkının gayretleri ile unlar çuvallar ile Hasankale'ye taşındı.¹¹⁷

IX. Kolordu 25 Aralık'ta 29 ve 17. Tümenler ile Sarıkamış'a vararak Soğanlı geçitlerini ve Sarıkamış'ı ele geçirecekti. 29. Tümen ayrıca Sarıkamış'taki telgraf ve telefon istasyonlarını işgal ile demiryolunu tahrip edecekti.¹¹⁸ III. Ordu Komutanlığından verilen başka bir emirde IX. Kolordunun Bardız'da bulunan yiyecek ve araçları toplatarak depo etmesi, Bardız'da bir hastane kurulması için hazırlık yapılması ve Sarıkamış'ta bulunan dükkânlara süratle el konulması isteniyordu. Bardız oldukça büyük ve muntazam bir bucak merkeziydi. Bir taburluk kışlası vardı. Köyün kilisesi önceden cami olup sonradan kiliseye dönüştürülmüştü. Köyde kıtaların en az iki hafta idare edecekleri yiyecek malzemesi bulunuyordu. Fakat erlerin israfı ve

¹¹⁵ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.099.

¹¹⁶ Ali Rıza Eti, **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915**, Haz: Gönül Eti, İstanbul 2009, s.103-105.

¹¹⁷ Alptekin Müderrisoğlu, **Sarıkamış Dramı**, İstanbul 2006, s.276-277.

¹¹⁸ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.092.

savurganlığı ikmal maddelerinin ihtiyatlı şekilde kullanılmasını engelliyordu. Bütün komuta kademesi bu konunun engellenmesi için çaba sarf ediyordu.¹¹⁹

29. Tümen, 25 Aralık sabahı Bardız'dan Sarıkamış'a doğru harekâta başladı. Takip edilen yol Yayla istikametine kadar oldukça dik ve 20 cm'lik kar ile kaplıydı. İki kol halinde ilerleyen kıtaların yürüyüş derinliği oldukça uzamıştı. Yayla'dan sonra yol ikiye ayrılıyor birisi kestirmeden direk Sarıkamış'a diğeri ise kuzeydoğuya dönerek Kızılkilise üzerinden Sarıkamış'a gidiyordu. Birinci yol kısa olmasına rağmen fazla kar olduğundan ikinci yol tercih edildi. III. Ordu Karargâhı önden 29. Tümen arkadan Kızılkilise köyüne ulaşıldı. Kızılkilise büyük ve bakımlı bir köydü ve kısa süre önce terk edilmişti. Halktan kimse olmayan köyde ocaklarda pişen yemekler bile sıcaktı. Depolarda bol miktarda saman ve arpa vardı. Başkomutan için en uygun olan Bardız'dan ileri gitmemesiydi. Ancak Enver Paşa yanına 5-6 süvari alarak bu köye girmişti bu durum önlenmesi imkânsız sonuçlar doğurabilirdi. Kızılkilise'nin dört kilometre güneyindeki boyun noktasına ulaşıldığında iki yandaki sırtların Ruslar tarafından tutulduğu görüldü.¹²⁰

29. Tümen, IX. Kolordu karargâhı ile birlikte yürüyordu. Bu esnada 29. Tümen Akmezar hizasında Sarıkamış'tan ileri sürülen Rus müstahfız taburuyla tesadüfen karşılaştı. Rus taburu 29. Tümen üzerine oldukça şiddetli bir ateş açtı. Tümen aynı zamanda şiddetli bir topçu ateşine uğramıştı. Bu Rus taburu perakende Rus askeri zan edilmişti. Bunun üzerine 29. Tümen Kısımkilise'ye yürüyüşüne devam ederek Kızılkilise'nin doğusuna geçti. Bu esnada Yeniköy istikametindeki muharebe devam ediyordu. Enver Paşa bu muharebeye fazla ehemmiyet vermedi. İleri kıtaat bir Rus süvari birliğiyle karşılaşarak geri çekilmişti. Bu sırada Çilhoroz dağındaki ateşin düşman süvarine ait olduğu, Yeniköy'den uzun bir piyade kuvveti geldiği mevziide iki top bulunduğunun haberi gelmişti. Fakat bu duyum ciddiye alınmadı. 29. Tümen Malakan Yaylası'ndaki düşmanla göz temasındaydı. Enver Paşa ise bir gece taarruzu yapmayı düşünüyordu.¹²¹

¹¹⁹ Varlık, 1 Mayıs 1338/1 Mayıs 1922, Nr:50.

¹²⁰ Varlık, 28 Nisan 1338/28 Nisan 1922, Nr:49.

¹²¹ Köprülü Şerif (İlden), Sarıkamış, s.188-189. ; Dukakinzade Feridun, Büyük Harb Türk Cepheleri, s.109.

Muharebeler esnasında Enver Paşa 17. Topçu Alayı'nın 3. Tabur Komutanı Binbaşı Ahmet Hamdi Bey'e oldukça riskli bir emir vermişti. Emirde karşıda bulunan karartıların düşman topçusu olup olmadığını anlamak için ateş emri verdi. Mesafenin uzaklığı, Türk piyade birliklerinin uç noktasında bulunmasından dolayı Ahmet Hamdi Bey emri yerine getirme konusunda direnç göstermesine rağmen Enver Paşa'nın ısrarları sonucu ateş açıldı. Fakat mesafenin hesaplanamamasından tüm mermiler Türk öncü birliklerinin hemen önüne düştü.¹²²

Güneşin batmasından sonra gece saldırısı başlayacaktı. Enver Paşa birkaç bölüğün karşı yamaçtan Soğanlı yaylasına gece taarruzuna kaldırmaya çalışıyordu. Tüm komuta kademesini ele alan Enver Paşa'nın bu hareketinden sonra IX. Kolordu Karargâhı adeta pasifize edilmişti. Kolorduya ordu karargâh subaylarından Bronsart, Feldman hatta daha düşük rütbedeki Guze Bey bile istedikleri şekilde emir vermeye başlamıştı. Bu tarihten sonra verilen emirlerden IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa'nın haberi olmadığı gibi çoğu zaman tümen komutanları dahi habersiz kaldı.¹²³

IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa, Enver Paşaya birliklerin oldukça yorgun olduklarını ve döküntülerin fazla olduğu için gece taarruzunda başarılı olunamayacağını X. Kolordunun yanaşmasını beklemenin daha doğru olacağını kıtaların dinlendirilmesinden sonra 26 Aralık'ta erkenden Sarıkamış'ın zapt edilmesinin daha doğru olacağını arz etti. Fakat bu durumu pekte dikkate alınmayarak Feldman'ın topçuya verdiği ateş emriyle gece taarruzu başladı. Düşmana olan uzaklık 3,5 km idi ve mermilerin nereye düştüğü karanlıkta belli olmuyordu. Her taburdan ortalama 200 er gece taarruzuna katılıyordu. Ordu komuta heyetinin muharip kısmı 86. Piyade Alayı ile beraber hareket ediyordu. Kar kalınlığı burada 30 cm civarındaydı. Kar üzerindeki askerin süngü ile ileri atılması oldukça zor olduğundan taarruz çok yavaş ilerliyordu. Enver Paşa harekâtın yavaş ilerlemesinden şikâyet ederken, Alman subaylar ise *“en önde yürüyen bölükler dırdırla yürüseler karı çiğneyerek arkadakilere yol açarlar”* diyerek duruma yaklaşımlarının ne kadar gayri ciddi olduğunu gösteriyorlardı. Gece yarısını geçkin bir süreye kadar devam eden muharebede Ruslar mevziilerden sökülerek süngü hücumuyla geriye atıldı. Makineli tüfeklerin namlusu dışındaki tüm aksamını bırakan Ruslar kaçmıştı. 86. Piyade

¹²² Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar**, s.79.

¹²³ Köprülü Şerif (İlden), **Sarıkamış**, s.191-192.

Alayı'nın iki bölümü Çerkez köye kadar ilerlemişti. 29. Tümen geceyi ormanda Rusların terk ettiği mevziilerde geçirdi. Ordu karargâhı boyun noktasının 500 metre kadar kuzeyinde ormanda kaldı. 86. Piyade Alayı'nın kaybı oldukça fazla idi. 200 kadar yaralı ve şehit vardı. 17. Tümen aralıksız olarak 29. Tümeni takip etmesine rağmen muharebeye katılamadı. 28. Tümen Sarıkamış'a yürüme emri almasına rağmen, bu tümenden ise geç saatlere kadar haber alınamadı.¹²⁴

24-25 Aralık gecesi IX. Kolordu ve 29. Tümen için adeta felaketin başlangıcı oldu. Gece taarruzunda başarı elde edemeyince orman içerisinde geceleme zorunda kalan birlikler sabaha ulaştığında etrafa dağılmış birçok asker donarak hayatını kaybetmişti. Askerin bir kısmı ise Kızılkilise'ye geri dönmüştü.¹²⁵

Hafız Hakkı Paşa X. Kolordu ile harekâta devam ederken Enver Paşa'ya çektiği telgrafta 24-25 Aralık gecesi Vartenek-Beyköy hattına ulaşacağını bildiriyordu. Kolordunun bildirilen zamanda bu hatta ulaşmasına ne imkân ne de ihtimal vardı. Düşman kuvvetleri ile karşılaşılmasa, şiddetli kış hükümleri sürmüyor olsa dahi bu mesafenin mevcut şartlarda alınması mümkün değildi. Hafız Hakkı Paşa durumun farkında olmasına rağmen verdiği bilgiyle Sarıkamış önlerinde olan Enver Paşa ve IX. Kolordunun yanlış hareket etmesine neden oldu.¹²⁶

X. Kolordu 24 Aralık'ta, 31. Tümen Oltu-Kosor caddesinin güneyinde, 30. Tümen kuzeyinde olmak üzere Pernek bölgesinde mevzilenen Rus kuvvetlerine taarruz ettiler. Bu taarruz gece geç saatlere kadar devam etti. Pernek Muharebesi, X. Kolordunun cephe hattına ulaşmasının ardından yaptığı en şanlı muharebelerden birisiydi. Birlikler çok ağır kayıplar vermelerine rağmen süngü hücumuyla Rus mevzilerine saldırarak, Rus askerlerini mevziilerinden söküp attı. Rus kuvvetleri gecenin geç saatlerinde dağınık bir halde kısmen Ardahan yolu üzerinden kısmen de kuzeye doğru dağlara çekildi.¹²⁷

30. Tümen, 25 Aralık'ta kolordudan aldığı emir doğrultusunda ana yoldan ilerleyecekti. Fakat yapılan keşifler sonucunda tümen cephesinde bazı Rus

¹²⁴ Varlık, 1 Mayıs 1338/1 Mayıs 1922, Nr:50.

¹²⁵ Köprülü Şerif (İlden), Sarıkamış, s.195-196.

¹²⁶ Salâhattin, Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans, s.40.

¹²⁷ ATASE, BDH. 5054. H2. 001. 091-091a.

birliklerinin kaldığı tespit edilince bu birliklerin imhası için yeni bir yürüyüş emri verildi. 32. Tümen, 24 Aralık günü yaptığı yürüyüşle çok yorulmuştu. 15 saat yol yürüyerek gece yarısından sonra Kop köyüne varabildi. Erlerden döküntü çok olduğu için yürüyüş kolları normalden çok daha fazla uzamıştı. Tümen bu yüzden 25 Aralık'ta dinlendi. X. Kolordu'nun Oltu civarında kazandığı zafer mutlak anlamda askeri bir başarı olsa dahi Sarıkamış Harekâtı için kolorduyu asıl hedefinden uzaklaştırdığı için asıl amaçtan çok uzaktı.¹²⁸

30. Tümen emrindeki dağ bataryaları gün içerisinde 31. Tümen'e, 31. Tümen'deki sahra bataryaları ise 30. Tümen'e verildi. Fethi Bey Müfrezesi birliklerine iade edilmek suretiyle lağvedildi. Rusların Kars ile olan bağlantısını kesmekle görevli olan 32. Tümen Sarıkamış istikametinde yürüyüş emri aldı. Kotik-Pertos-Kop üzerinden hareketle tümen Potsik'e ulaştı. Fakat tümenin sıhhiye bölükleri, sahra takımı ve süvari grubu oldukça geride kaldı. Yürüyüş esnasında etrafa dağılmış olan perakende Rus askerleri toplanıp, köylerini terk ettikten sonra silahlanan bazı gruplar tart edildi. Terk edilen köylerde çok miktarda erzak ele geçirilmesine rağmen sistemli bir şekilde korunamadığı için uzun süre yararlanma imkânı olmadı. Topçu bataryalarının ve cephanesinin geride kalması tümeni oldukça zor duruma düşürdü.¹²⁹

25 Aralık gecesi sabaha karşı General Yudenich emrine verilen Karışık Bileşimli Kolordunun karargâhının bulunduğu Sanamer'e ulaştı. Cephenin durumuyla ilgili raporları aldıktan sonra 25 Aralık sabahı gün ağarmadan önce kolordunun Kocot dağından Alakilise bölgesine uzanan noktaya çekilmesi emrini verdi. Fakat General Mislayevsky bu emrin uygulanmasına fırsat vermeden yeni bir emir verdi. Yeni emre göre 25 Aralık gecesi Eski Sarıkamış'tan (Sarıkamış'ın kuzey batısında ve Bardız geçidinin güneyinde) birkaç kilometrelik mesafede ve Kızılkilise civarına Türklerin kuşatma kollarının öncüleri ulaşmıştı. Bu yüzden Sarıkamış artık doğrudan doğruya tehdit edilmekteydi ve şehir tamamen korunaksız bir pozisyondaydı. Çünkü Sarıkamış'ta iki muhafız taburu bulunuyordu. Bu taburlardan biri menzil, diğeri ise Sarıkamış'ta bulunan mağaza ve depoları korumakla görevliydi. Her iki taburun askerleri de oldukça yaşlı ve eski Berdan tüfekleriyle donatılmışlardı. Subay sayısı da oldukça azdı ve mevcut olanlarda yedek subaydı. Türk öncülerinin bölgede

¹²⁸ ATASE, BDH. 5062. H13. 001. 018.

¹²⁹ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.42.

görülmesiyle Sarıkamış'ta bulunan iki muhafız taburu Bardız geçidine gönderilmişse de şiddetli Türk taarruzu karşısında tutunamayarak Eski Sarıkamış bölgesine doğru geri çekilmişlerdi. Karaorgan yolu üzerinde ve Sarıkamış'a 10 km mesafede Micingirt'e gitmek için yola çıkan General Mislavevsky Türk keşif kolları tarafından ateş altına alınmıştı. Tüm bu yaşananlardan sonra Micingirt'te General Berhman'ın karargâhında bulunan General Mislavevsky taarruz eden Türk birliklerine karşı mücadele etmenin imkânsız olduğunu düşünerek Sarıkamış'a çekilmeyi burada da tutunulamazsa Kağızman üzerinden daha da geriye çekilmeyi emretti. General Berhman imzasıyla tüm birliklere gönderilen emirde bütün Sarıkamış Grubu birliklerinin belirtilen yollarla Sarıkamış doğrultusunda kademeli ve düzen içerisinde çekilecekleri bildiriliyordu. Bu emir tüm kolordulara ve birliklere iletildi. Verilen emir incelendiğinde General Mislavevsky'nin Türk ordusu ile genel bir muharebeden kaçındığı hatta Sarıkamış'ta dahi durmayarak Alisofu-Zarphane ve daha da ilerisine çekilmek istediği anlaşılmaktaydı.¹³⁰

Ruslar için gerek Ardahan dolaylarında, gerek Oltu'nun ilerisinde Penek civarında gerekse Sarıkamış hattında işler yolunda gitmiyordu. Rusların asli kuvvetlerinin büyük bir kısmı Soğanlı dağ civarında karlar içerisinde büyük bir hezimet yaşamak üzereydi. Böyle bir durumda geri çekilme düşünülemezdi. Topyekûn bir geri çekilmede Rus birlikleri imha edilmekle karşı karşıya kalabilirlerdi.¹³¹

Türk ordusunun en önemli istihbarat kaynağı olan Yukarı Sarıkamış bölgesinde yerleşik Çerkezlerden gelen istihbaratlar Sarıkamış'ta düzenli birliklerin olmadığı yönündeydi. Bu bilgilendirme Türk askeri yetkililerini Sarıkamış'ı çok fazla askeri güce sahip olmadan elde edebileceğine inandırmıştı. 25 Aralık'ta öncülerini geri atan IX. Kolordu Sarıkamış'a taarruz başlattı. Bu noktada her iki taraf içinde hesaplanmamış bir durum ortaya çıkmıştı. 2. Türkistan Kolordusunun her alayından birer bölük asker ile aynı kolordudan bir hafif topçu takımı ve I. Kafkas Havan Taburuna ait bir obüs bataryasından kurulu olan ve bir gün önce Sarıkamış'a gelen askeri oluşum savaşın kaderini büyük ölçüde etkiledi. İgnatoviç komutasında olan bu birlikler Sarıkamış'ın Ruslar açısından savunulması için ilk ciddi birliği meydana

¹³⁰ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 87-88.

¹³¹ Zayonehkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, s.379.

getirdi. Savaşın ilerleyen kısımlarında bu askeri birlik 23. Türkistan Avcı Alayı olarak görev aldı. Ayrıca aynı gün içerisinde trenle Tiflis'ten harp okulundan mezun 120 kadar genç subayda Sarıkamış'a ulaşmıştı. Türk birliklerinin öncüleri geri attıktan sonra ciddi bir direnişle karşılaşmamaları çok ciddi önlemler almadan ilerlemelerine neden olmuştu. Yeni ulaşan birlikler hızlı bir şekilde tertibat aldıktan sonra şehir merkezindeki Mushelov Kilisesi'nin yanına topçu bataryaları kuruldu. Sarıkamış'ta topçu gücü olmadığı düşüncesiyle açıktan hareket eden Türk topçusunun isabetli ateşle üç topu kullanılmaz hale getirildi. Bunun üzerine 29. Tümen komutanı karşılarında ciddi bir kuvvet olduğunu düşünerek diğer Türk birliklerinin yaklaşmasını beklemek zorunda kaldı.¹³²

IX. Kolordunun üç tümeninin mevcudu 7000'lere gerilemişti. Kolordu birlikleri geceyi Turnagöl ve Yağmurlu dağlarının yüksek ve karla kaplı noktalarında geceyi geçirmek zorunda kaldı. Bu esnada Rusların Sarıkamış'a ilk esaslı birlikleri de gelmeye başladı. Akşam saatlerinde bir bataryalı 1. Zaporogian Kazakları ile 80. Kabardinski Alayının dört taburu şehre ulaştı. Enver Paşa, 26 Aralık gecesi biraz daha objektif düşünmeyi denese oldukça cüretkâr olan planın başarı şansının az olduğunu anlayabilirdi. Çünkü Sarıkamış'a en yakın mesafede olan IX. Kolordu kendi gözleri önünde adeta erimekteydi. Askerlerin çoğu yorgun, aç, kar ve hava muhalefeti nedeniyle çok zor durumdaydı. Enver Paşa ise X. Kolordu'nun ulaşmasıyla IX. Kolordu ile beraber enerjik bir taarruz planlamaktaydı.¹³³

Sarıkamış'a gelen grubun emri altında; iki gönüllü itfaiye takımı, iki operasyonel demir yolu taburu, yedek asker kısımları ve 2. Türkistan Kolordusunun iki tane avcı bölüğü, iki tane top (75 mm) ve 2 tane sabit makineli tüfek bulunmaktaydı. 18 Taburu kapsayan 17. ve 29. Türk piyade tümenlerinin karşısına Ruslar toplamda sadece 6 ¾ karışık tabur ve 1 ½ bölük, iki tane top ve 16 tane sabit makineli tüfek koyabilirdi. Sarıkamış'tan düşmana karşı kızakla gönderilen Rusların öncü kuvvetleri yani iki demiryolu taburu 25 Aralık'ta gün batımında Sarıkamış'tan yaklaşık 8

¹³² Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 92-94.

¹³³ Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, s.248.

kilometre batısında Türk birliklerini askeri oylama taktikleri ile geciktirmeyi başardı.¹³⁴

25 Aralık 1914 tarihli Türk resmi tebliğinde, İd civarındaki Rus birliklerinin Türk hududunun diğer tarafına atıldığı, merkez kuvvetlerinin ise Azap, Kalender ve Ardos civarındaki Rus mevziilerine yaptığı taarruzda düşmanın firar şeklinde geri çekilmek zorunda kaldığını bildiriliyordu.¹³⁵

3.3.4. 26 Aralık 1914 Muharebeleri

26 Aralık 1914 Sarıkamış Meydan Muharebesi'nin ilk günü kabul edilebilir. Asıl hedef için yapılacak ciddi muharebeler bu tarihten sonra dört gün daha devam etmiştir. IX. Kolordu karşısında Sarıkamış bölgesinde Rus kuvvetlerinin sayısı yeteri kadar fazla değildi. Alınan istihbarat çerçevesinde bu kuvvetlerin üç piyade taburu ile altı toplu bataryaya kadar çıktığı öğrenilmişti. Yeniköy-Bardız hattına kadar bazı Rus kuvvetleri ilerlemekteydi. Derinlikleri 5-6 km uzunluğa ulaşan arabalı Rus kolları Sarıkamış'tan kuzeydoğu istikametine doğru çekiliyordu.¹³⁶

26 Aralık'ta XI. Kolordu komutanı verdiği emirde birliklerin düşmana her an taarruz etmeye hazır şekilde beklemelerini emretmişse de gün içerisinde herhangi bir taarruz emri vermedi. Öğleye kadar bölgede yoğun bir sis tabakasının hâkim olması emrin verilmemesini etkileyen faktörlerden biriydi. 18. Tümen bir gün önce yaptığı gösteri taarruzu sırasında ileri hatta 2 subay ve 34 erin yaralı olarak kaldığı anlaşıldı. Bu askerlerin daha sonra Rus ileri kıtaları tarafından süngülenerek şehit edildikleri ve silahlarının kabzaları da kırılmak suretiyle yanlarına bırakıldığı görüldü. Bu durum Cenevre Sözleşmesindeki* yaralı ve esir askerlere yapılacak muameleye tamamen aykırıydı. Bu olay dışında gün içerisinde XI. Kolordu bölgesinde önemli bir olay yaşanmadı. Rus kuvvetleri hala Azap-Zanzak-Sanamer hattında bulunuyordu. Kolordu

¹³⁴ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.34.

¹³⁵ Turan, 12 Kânunuevvel 1330/25 Aralık 1914, No:1036.

¹³⁶ Asım, *Harp Tarihi Tetkikleri: Sarıkamış Muharebesi Hakkında Bir Tetkik*, s.339.

* Esirlerle ilgili Uluslararası Cenevre Sözleşmesi'nin ayrıntıları için bkz; Nebahat Oran Arslan, **Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri**, İstanbul 2008, s.38-40.

22 Aralık'tan itibaren halen Kötek-Yeniköy-Bardız yolunu etki altına alabilecek bir pozisyona ulaşamamıştı.¹³⁷

Sarıkamyş ormanları içerisinde gece saatlerinde yapılan mücadelenin ardından sabah saatlerinde her biri ormanın farklı bölgesine dağılan birlikler toplanmaya başladı. Birliklerin toplandıkları nokta Sarıkamyş merkezine 4-5 km uzaklıkta hafif meyillerle vadiye inen bir konumdaydı.  erkezk y üzerinden tren istasyonuna giden bu yol muharebeler boyunca harekâtın icrası noktasında önemli bir noktayı oluşturacaktı. IX. Kolordu, Bardız'da verilen emir çerçevesinde görevine devam edecekti. 29. Tümen'in Kötek boğazına hareket etmesi emredildi.¹³⁸

IX. Kolordu'ya verilen emirde saat 6.00'da taarruza başlaması emredilmişse de 17. ve 29. Tümenler 7.30'da taarruza başladı. 17. Tümen'in geride kalan    piyade taburu ile iki topu henüz tümene katılmamıştı. Tümen yürüyüş boyunca çok döküntü vermişti. Sahra toplarını da X. Kolordu'ya verdiğinden beraberinde 8 cebel topu getirebilmişti. Yapılan keşiflere göre Rus birlikleri    piyade taburu ve altı toplu bir sahra bataryasından kurulu kuvvete sahipti.¹³⁹

Rus kuvvetleri orman kenarında ve  erkezk y civarındaydı. 29. Tümen Sarıkamyş-Kızılkilise yolu ve güneyinden, 17. Tümen ise bu yolun kuzeyinden olmak üzere taarruza başladı. Tümenler açılarak ilerliyorlardı. Birlikler orman kenarına yaklaşınca taarruz durakladı. Çünkü bu güne kadar yapılan taarruzlarda pek çok asker geride kaldığı gibi tümenler yorgun ve bitkindi. Sarıkamyş'ta bulunan Rus garnizonu kargir şekilde inşa edildiğinden bu binalara cebel topu ile etki yapılamıyordu. Aynı zamanda Sarıkamyş'ta Rusların topa sahip olmadığı yönündeki istihbaratları gerçeği yansıtmadığı ortaya çıkmıştı. Sarıkamyş'ta iki sahra topu bulunuyordu. Gece taarruzunda erler bölgeye dağılmış durumdaydı. Kolordu Komutanı İhsan Paşa birliklere avcı hatlarına yaklaşmaları için emirler vermesine rağmen ilerleme sağlanamıyordu. İlerleme sağlanamayınca Enver Paşa 29. Tümen  nc s ne kadar yaklaşarak durumu yerinde inceledi. Yine netice alınamayınca askerin toplanarak dinlenmesi ve ertesi gün taarruza devam edilmesi yönünden kolordu teklifi Enver Paşa

¹³⁷ ATASE, BDH. 4896. H5. 001. 050. ; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 nc  Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.432-433.

¹³⁸ Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar**, s.85.

¹³⁹  zdemir, **Bir Savaşın Bilinmeyen  yk s  (Sarıkamyş Harekâtı)**, s.260-261.

tarafından kabul edildi. Esasen 25-26 Aralık gecesı toplu ve düzenli şekilde taarruz yapılabilse askeri anlamdaki savunmasız olan Sarıkamış kolayca ele geçirilebilirdi. Sarıkamış'ın ele geçirilmesi yalnızca bir mevkiinin elde edilmesinden de fazla anlam taşıyordu. Askerin yanında yiyecek olarak bir parça ekmekten başka bir şey kalmamıştı. Yorgun birlikler burada dinlenebilir, yiyecek, giyecek ve çok miktarda harp malzemesi ele geçirilebilirdi. Bu tarihten sonra Sarıkamış askeri anlamda takviye edildiği için bu şans bir nevi kaçırılmış oldu. 26 Aralık'ta Bardız'a ulaşan 28. Tümen'den yine bilgi alınamadı.¹⁴⁰

26 Aralık'ta Sarıkamış önlerinde yapılan muharebelerde bir takım şansızlıklarla beraber, emir komuta sisteminin de tamamen bozulduğu görülmekteydi. Gece muharebelerinden sonra çekilen ve bir alay kuvvetinde olduğu tahmin edilen Rus kuvvetinin elinde iki adet sahra bataryası tüm planları alt üst etmek için yeterli olmuştu. Rus sahra bataryalarının menzilleri uzun ve atış sahaları geniş olduğu için istenilen tahribatı yapabiliyordu. Türk topçusu ise yalnızca Rus piyadesi ve makineli tüfekleri üzerinde ateşini yoğunlaştırmıştı. Rus topçusu birtürlü susturulamıyordu. Enver Paşa ise bir Başkomutan gibi genel emirler vermek yerine kolordu, tümen, alay hatta tabur komutanlarının yerlerine dahi cephenin en uç noktalarına giderek emirler veriyordu. Cephedeki tüm komutanlar adeta pasifize edilmişti. Enver Paşa bir gün öncesinde topçu komutanının işine karıştığı gibi 26 Aralık'ta da topçu tabur komutanı Binbaşı Hamdi Bey'e verdiği emirde topları en tehlikeli noktaya taşımasını emretmişti. Bunun sonucunda toplar açık hedef haline gelerek birçoğu Rus ateşi ile imha edildi.¹⁴¹

Cepheye bir türlü ulaşamayan 28. Tümen iki alayı ile beraber geç saatte cepheye ulaştı. 83. Alay Kötek yönünde gözetleme yapmak için sağ kanada, 83. Alay ise uzun bir yürüyüş sonrası döküntü erleriyle Çerkezköy civarına 29. Tümene destek için gönderildi. Ancak alayın mevcudu yalnızca 100 kişi kalmıştı.¹⁴²

Soğuk hava koşulları IX. Kolordu üzerinde etkisini iyiden iyiye göstermeye başlamıştı. İhsan Paşa'nın verdiği rapora göre 29. ve 17. Tümenlerin insan mevcutları birer alay kuvvetine düşmüştü. Cephenin en kritik görevini üstlenen 28. Tümen'in 84. Alayı'nın toplam mevcudu 300 kişiye inmişti. Bardız'da kalan 82. Alay'da benzer bir

¹⁴⁰ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.100-102. ; Aksun, **Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı**, s.211-212.

¹⁴¹ Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar**, s.88-89.

¹⁴² Köprülü Şerif (İlden), **Sarıkamış**, s.201-202.

durumdaydı. Bu durumda kolordunun döküntü erlerini toplamaktan başka çaresi yoktu.

Başkomutanlık tarafından 24 Aralık'ta verilen emir gereğince birliklere erzak ve cephane takviyesi yapılmayacağını bildirmesi ilk ciddi sorununu 26 Aralık'ta Kızılkilise'de geceleyen 83. Alay'da gösterdi. Askerler sabaha kadar köylünün birçok hayvanını telef ettiği gibi yağmacılığa başlamıştı. Bu durum Müslüman ahalinin askere olan güvenini zedeliyordu.¹⁴³

25-26 Aralık 1914 gecesı X. Kolordu komutanı Hafız Hakkı Bey tüm birliklere gönderdiği emirde kolordunun bütün subay ve erlerinin üstün gayretleri sonucunda ve Allah'ın yardımıyla karşıdaki Rus alaylarının tamamen dağıtıldığını ve Ardahan istikametinde geri çekilmeye mecbur edildiğini bildiriliyordu. Ruslardan birçok subay ve yüzlerce er esir ettiği gibi binden fazla silah, araba ile cephane ele geçirilmişti. 30. Tümen Ersenek'te, 31. Tümen ise Kosor'da, kalacaktı geceleyecekti. Geceleyn civardaki yerleşimlerden koyun ve sığır toplanarak erlere bolca sıcak yemek verilecek, hayvanların karnı iyice doyurulacaktı. Tümenler bulundukları yerlerden 03.00'da hareket ederek Beyköy istikametinde ilerleyeceklerdi.¹⁴⁴

X. Kolordu üç tümenlik kuvvetleriyle Oltu üzerinden hareketle bir Rus alayının uzun süre oyalama hareketleri karşısında kaybettiği iki günlük süre aynı zamanda askerinde yorulmasına sebep olmuştu. Aslında Hafız Hakkı Bey'in Ardahan istikametinde çekilen Rus birlikleri karşısına bir engelleme müfrezesi koyarak en iyi ve en kısa yoldan Sarıkamış'a ulaşması olmalıydı. Yani Oltu'dan Rus Narman'ı olarak bilinen bölgeye geri dönüşle Dağgır-Bardız çayı üzerinden Sarıkamış'a yürümesi gerekirdi. X. Kolordu bu yol ile normal yürüyüş pozisyonunda 25 Aralıkta Bardız'a, 26 Aralıkta ise Yeniköy ya da Sarıkamış'a yetişebilirdi. Fakat bu yolu tercih etmeyen Hafız Hakkı Bey dağlık araziden Oltu doğusunda bulunan dağlar üzerinden Kop köyüne ilerlemeyi uygun görmüştü.¹⁴⁵

30. Tümen Komutanı Yarbay Ali Osman tümenine verdiği emirde gece askere sıcak yemek verileceğini ve hayvanlarının karnın doyurulacağını emretti. Bunun için

¹⁴³ Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920), s.96-97.

¹⁴⁴ ATASE, BDH. 5054. H2. 001.091.

¹⁴⁵ Varlık, 7 Mayıs 1338/7 Mayıs 1922, Nr:51.

köy muhtarı vasıtasıyla senet karşılığında her tabura birer sığır ve lüzumu kadar arpa ve saman tedarik edilecekti. Fakat gerek subaylardan gerekse erlerden halkın mal, ırz ve canına kast edecek en ufak teşebbüs veya tecavüzün cezası sabah idam olacağını herkes bilecek ve emrindekilere anlatacaktı. 30. Tümen'in büyük kısmı Binbaşı Reşit komutasında öncüsünü bir kilometre mesafeden izliyordu. Tümen çok soğuk bir havada karlı dağlar üzerinden patikalardan zorlukla ilerledikleri için yürüyüş kol derinliği çok uzamıştı. Tümen öncüsü 17.15'te Beyköy'e ancak varabildi. Allahuekber dağlarında asker tamamen dağıldığı için sabaha kadar ulaşan askerlerle taburların mevcudu 100 rakamına zar zor ulaşıyordu.¹⁴⁶

31. Tümen gece Kosor'dan hareketle Başköy'e gidecekti. 25 Aralık'ta yürüyüş yollarındaki olumsuzluklardan 90. ve 92. Piyade Alayları Kosor'a gelemeyip Tahtaköy'de kalmışlardı. 26 Aralık'ta ancak 15.30'da Kosor'a ulaşabildiler. 93. Piyade Alayı Allahuekber dağında karın çokluğu, şiddetli soğuk ve yolsuzluk nedeniyle, pek çok döküntü ve kayıplar vererek 300 kadar mevcutla aynı günün gecesi Başköy'e varabildi. 93. Alay'ın insan kaybının temelinde soğuk sonucu donma vakalarının çok görülmesi yatıyordu.¹⁴⁷

32. Tümen 26 Aralık'ta yaptığı sıkı yürüyüşle saat 15.00 civarında kolbaşıyla Bardız'a ulaştı. Tümen yürüyüşüne devam ederek gece Kızılkilise'ye ulaşmayı amaçlıyordu. Fakat bu esnada 28. Tümen'in 82. Alayı'nın Çakırbaba dağı bölgesinde savaşmakta ve çok zor durumda olduğunu gören tümen komutanı duruma yakından bakmak için gittiğinde durumun iyi olmadığını gördü. Bunun üzerine 94. Piyade Alayı'nı bu yöne çevirip Zakim ve Nusuak boğazını kapattığı için ileri gitmeyerek Bardız'da kaldı. 32. Fırka Komutanı Albay Abdülkerim Bey öncelikli olarak Bardız bölgesinin emniyetini sağlamayı düşünüyordu. Tümeniyle bu yüzden yardıma gitmişti. Başlangıçta ulaşmayı hedeflediği Ertenek'e gitmediği gibi Enver Paşa'nın ısrarlarına rağmen Sarıkamış'a da gitmedi. Çünkü soğuk, tipi ve düşman mitralyözleri bu tümene ağır zayıat verdirmişti. Eğer ki 32. Tümen bölgeye yetişmese idi 83. Alay Ruslar tarafından tamamen imha edilecekti ve Bardız elden gidecekti. Tecrübeli komutanı Abdülkerim Bey IX. Kolordunun menzil noktası olan Bardız'ı etkisi altına

¹⁴⁶ ATASE, BDH. 5054. H2. 001.092-093.

¹⁴⁷ Varlık, 15 Mayıs 1338/15 Mayıs 1922, No:52. ; Allen ve Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi, s.248.

aldıktan sonra buraya bir alay bırakarak Sarıkamış'a hareket etti. X. Kolordu birlikleri Ardahan yolunda Ruslarla çarpıştıktan sonra yaptıkları 40 km yakın yürüyüşle 30. Tümen Arsenik, 31. Tümen ise Kosor'a ulaşmıştı. X. Kolordu'nun Kurmay Başkanı Alman Binbaşı Lange Bey'in Türk askeri haritalarına göre Beyköy'ün yaklaşık 25 km olan uzaklığını 15-16 km olarak hesaplaması Allahuekber dağlarının beş saatte geçilebileceğini düşünmesine neden oldu. Oysaki bu yürüyüş yaklaşık 19 saat sürdü. Kar ve tipi içerisinde yapılan bu yürüyüşte tümenlerin sayıları üçte bir oranında azaldı. Hedefe ulaşana kadar tümenler ciddi fedakârlıklarla muharebe ediyorlardı. Fakat bu fedakârlıklar yanlış hesaplamalardan ötürü asıl amacına hizmet edemedi.¹⁴⁸

26 Aralık gecesi belki de Sarıkamış taarruzunun kırılma noktalarından birini teşkil ediyordu. Rus ajanları, istihbarat araştırması yapan 28. Tümenin kurmay subayını esir aldılar. Türk subayının üzerinde operasyon ile ilgili tüm planları kapsayan III. Türk Ordusu için hazırlanan taarruz emrin kopyasını buldular. Türk taarruz emrinin etkisi ve şaşkınlığı altında kalan General Mislayevsky Oltu ve Ardahan'da bulunan birliklerinin durumu ile ilgili haberlere sahip olmadan Türklerin taarruzu ile ilgili Ahıska, Borjomi ve Tiflis bölgelerinde beklemeye kadar verdi. General Mislayevsky cephe savaşında başarılı olacaklarına tam manasıyla inanmadığı için ordunun yeniden düzenlemesi gerektiği bahanesiyle Tiflis'e geri döndü ve Sarıkamış kolordusunun yönetimini yeniden General Berhman'a devretti.¹⁴⁹

26 Aralık'ta Bardız geçidine gelen IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa 29. Tümeni yeniden Sarıkamış istikametinde taarruzu emretmişti. Sarıkamış'ta bulunan Rus birlikleri güçler karşılaştırıldığından bu tümenin karşısında durabilecek güç ve kapasitede değildi. Hızlı bir şekilde savaş tertibatı alan Rus birliklerinden 18. Türkistan Avcı Alayı çok ciddi zayıyat vermişti. Alay Komutanı Yarbay Koben'de ölenler arasındaydı. Yukarı Sarıkamış bölgesini savunan Albay Bukretof birlikleri akşama doğru Türk taarruzlarına dayanamayarak bölgeyi boşalttı. Sarıkamış şehir merkezinde de durum Ruslar açısından kritik bir hal almaktaydı. Fakat Türk birlikleri daha fazla taarruzda ısrar etmeyerek Yukarı Sarıkamış ile sınırlı bir kazanım razı

¹⁴⁸ Varlık, 15 Mayıs 1338/15 Mayıs 1922, Nr:52. ; Allen ve Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, s.248.

¹⁴⁹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.35.

oldular. Sarıkamış yönünde Türk birlikleri taarruzda ısrar etseler şehri ele geçirmek içten bile değildi.¹⁵⁰

XI. Kolordu karşısında bulunan 2. Türkistan Kolordusu özellikle 25-26 Aralık tarihlerinde çok zor duruma düşmüştü. General Mislayevsky'nin Micینگirt'e ulaştıktan sonra 1. Kafkas Kolordusuna verdiği geri çekilme emri 2. Türkistan Kolordusunu zor duruma sokmuştu. Buradaki sorunun temelinde General Berhman'ın 2. Türkistan Kolordusuna verdiği taarruz emri bulunuyordu. Taarruz yapmaya çalışan kolordunun geri kısmını tehdit eden Türk unsurlarıyla ağır çatışmalar yaşanıyordu. Aralıklarla yapılacak Sarıkamış istikametine bir çekilme hareketi kolordunun tamamen imha olmasına da sebep olabilirdi. Mislayevsky ve Berhman'ın verdiği geri çekilme emrine karşı çıkan Yudenich'in ısrarları sonucunda geri çekilme fikrinden kısmen vazgeçildi.¹⁵¹

Sarıkamış'a 26 Aralık'ta ulaşan bir Kazak süvari alayı ve 4 top Türk ilerlemesini engelleyen önemli faktörlerden biri oldu. Ayrıca XI. Kolordu'nun 26-27 Aralık gecesi yaptığı etkisiz ve cılız taarruzlardan cesaret alan Ruslar XI. Kolordu cephesinden çektikleri kuvvetleri Sarıkamış'a sevk edebildi.¹⁵²

X. Kolordu bölgeye ulaşamadığı için tüm yük IX. Kolordunun omuzlarındaydı. 26 Aralık'ta Sarıkamış'a doğru yapılan yürüyüşte havanın -20 derece civarında olmasından dolayı ciddi zayıat verilmişti. Kar kalınlığının fazla olması askerin ilerlemesini zorlaştırmaktaydı. Dar olan yollarda tek kol üzerinde yürüyen askerlerin 30-35 kg olan sırt çantaları da yürüyüşü daha da zorlaştırmaktaydı. Yorulup terleyen asker yol kenarına oturduğu anda felaket başlıyordu. Yorgun ve bitkin olan askerler soğuk havada oturdukları anda donuyorlar ve şehit oluyorlardı. 83. Alay Sarıkamış istikametine yürüyüşü esnasında yolda yüzlerce donmuş askerle karşılaşmıştı. Bu askerler önde yürüyen 17. ve 29. Tümenlere mensuptu.¹⁵³

¹⁵⁰ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 94-95.

¹⁵¹ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 95-97.

¹⁵² Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, s. 380.

¹⁵³ Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920), s. 100-101.

X. Kolordu'nun 26 Aralık'ta yaptığı yürüyüş, harp tarihinde ender rastlanan bir ordunun savaşmadan yok olmasına neden olmuştu. Bu olayı hazırlayan sebeplerin başında yürüyüşe başlanacağı esnada yolların karla kaplı olmasına rağmen havanın gayet iyi ve açık olmasıydı. Bu durum tümenleri yanıltmıştı. 30. Tümen Beyköy'e, 31. Tümen ise Başköy'e ulaşacaktı. Yürüyüş başladıktan sonra zorluklar baş gösterirken, yürüyüş tek sıra üzerinden yapılabilirdi. Allahuekber dağlarının yüksek kesimlerine ulaşıldığında kar fırtınasının da başlamasıyla dondurucu soğuk askerlerin donarak şehit olmasına zemin hazırladı. Kayıplar o derece fazla oldu ki öncüyü teşkil eden 88. Alay'ın her bölüğü varış noktasına 10-15 askerle ulaşabildi.¹⁵⁴

31. Tümen 91. Alay Tabur Tabibi Binbaşı Mehmet Derviş Bey, yürüyüş esnasında karşılaştığı manzarayı hatıralarında şu şekilde tasvir etmektedir; *"...Önümüzde şimdi yer yer ayak izleri... Artık alayın geçtiği yol üzerindeyiz. Fakat manzara korkunç! Fırlatılıp etrafa rastgele atılmış portatif kürekler, mataralar, palaskalar, kırılmış cephane sandıkları... Hepsi kısmen karla örtülmüş. ...Yürümeye devam ediyoruz bunlar iyiye alamet değil!... bu defa, yol üzerinde saman kırıntıları, yem torbaları, kağıtları etrafa saçılmış evrak sandıkları, hayvan ölümleri... Ve biraz ileride, kucaklarında silahlarıyla kaskatı donmuş askerler!.. Kar üzerlerine kefen gibi örtünmüş..."*¹⁵⁵

Allahuekber dağlarının geçilmesi ile ilgili emir için bir gün beklenilse sonuç daha olumlu olabilirdi. Hava muhalefetine rağmen oldukça muntazaman şekilde yapılan yürüyüş sırasında iyi beslenip dinlendirilmemiş olan askerler yakalandıkları fırtınada adeta her biri başka köşeye dağıldı. Ta ki Enver Paşa'nın 27 Aralıkta verdiği izin sayesinde askerin bir gün dinlenmesine müsaade edildi. Birbirine karışmış olan birliklerin kendi bulundukları kıtalara gönderilecekti.¹⁵⁶

Her ne kadar Türk Ordusunda işler yolunda gitmiyorsa da Rus ordusunun durumu da kritik bir hâl almıştı. Türk kolorduları Kars, Ardahan, Ardos ve Sarıkamış kapılarına kadar ciddi bir engel ile karşılaşmadan dayanmışlardı. Batum ve Ardahan civarında yaşayan Müslüman Acaralılar Teşkilat-ı Mahsusa ile yaptıkları iş birliği

¹⁵⁴ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.49-51.

¹⁵⁵ Kuntman, *Tbp. Binbaşı Mehmet Derviş Kuntman'ın Harp Hatıraları*, s.142.

¹⁵⁶ *Varlık*, 15 Mayıs 1338/15 Mayıs 1922, Nr:52.

çerçevesinde ayaklanmaya hazırlanıyorlardı. Ruslar için tek şans Türk birliklerinin iletişimini koparak yüksek dağlar ile dondurucu soğuklardı.¹⁵⁷

Gerek Rus kaynakları gerekse muharebelere katılan Türk subayları 29 Aralık'ta Sarıkamış ele geçirilebilse bu tarihten sonra Rusların şehri yeniden ele geçirme şanslarının kalmayacağı görüşünde birleşmektedir. Ayrıca 26 Aralık tarihi İstanbul boğazı önlerinde Yavuz zırhlısının mayına çarpması Kafkas Cephesi'nin kaderini etkileyebilecek başka bir şanssızlık oldu. Yavuz'a güvenerek kurulan Erzurum-Trabzon menzil hattı tehlikeye düştü. Bunun yerine ancak 1915 ilkbaharında kurulacak olan Ulukışla-Kayseri-Sivas menzil hattıyla cephe desteklenebilecekti.¹⁵⁸

3.3.5. 27 Aralık 1914 Muharebeleri

Sarıkamış civarında muharebeler tüm hızıyla devam ederken telgraf ve telefon hatlarının çalışmaması, iletişim altyapısının çok kötü olmasından dolayı cephe gerisindeki en önemli merkezlerden olan ne Erzurum ile ne de hükümet merkezi İstanbul ile bağlantı bulunmuyordu. Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Tahsin Bey aracılığıyla cephedeki gelişmeleri öğrenmeye çalışırken, Tahsin Bey'de bölgedeki diğer idarecilerden gelen haberler doğrultusunda İstanbul'u bilgilendirmeye çalışıyordu. Narman kazası memurlarının bölgeye gönderilmesiyle telgraf hattı onarılmıştı. İstanbul'da bulunanların en çok merak ettiği durum Sarıkamış'ın alınıp alınmadığıydı. Tahsin Bey henüz Sarıkamış'ın ele geçirilemediğini bildirirken X. Kolordu'nun İd ve Kaleboğazı taraflarından düşmana iki koldan taarruz ettiği birçok esir alınarak Oltu'nun ele geçirildiği bilgisini paylaşıyordu. Ordunun Kotik ve Çermik bölgelerine kadar ilerlediği de verilen bilgiler arasındaydı.¹⁵⁹

Enver Paşa karargâhı ile birlikte IX. Kolordu cephesinde bulunduğu için XI. Kolordunun iki günden beri ordu ile bağlantısı bulunmuyordu. Enver Paşa tarafından verilen son emirde serbest hareket etme yetkisi verildiği için kolordu genel maksada uygun şekilde hareket ediyordu. 27 Aralık'ta kolordu bölgesinde hissedilen soğuk çok yüksekti. Askeri birliklerde görülen donma vakalarında artış vardı. Askerlerin giysileri

¹⁵⁷ Larcher, *Kafkas Harekâtı*, s.81-82.

¹⁵⁸ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.55.

¹⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 453/89.

kış şartlarına uygun olmadığı gibi çadırlarda yeterli değildi. Birlikler devamlı harekât halinde bulundukları için açıkta gecelemede ve bu yüzden yiyecekten ziyade odun talebinde bulunmaktaydılar. Manda ve öküzlerle çekilen mantelli bataryaların hayvanları soğuğa dayanamadığı için ölüyordu. Sağ kalanlar ise görev yapamayacak kadar zayıf düşmüştü. Durumun bu şekilde devam etmesi halinde hayvanların tamamının telef olmasından korkuluyordu.¹⁶⁰

Sarıkamış'ın tehlike altında olduğunu geri çekilme yollarının kesileceği endişesi yaşayan Rus birlikleri XI. Kolordu ve 2. Süvari Tümeni karşısındaki kuvvetlerini çekmeye başlamıştı. 27 Aralık akşamına doğru Rus birlikleri Velibaba-Zivindere batısına çekilmişti.¹⁶¹

Ruslar, Pasin vadisinde Sarıkamış Kolordusunun ana kuvvetlerini yavaş bir şekilde XI. Türk Kolordusunu kendiyile beraber çekerek sınır bölgesindeki kendinilerini güçlü kılan mevziilere geçiyorlardı. XI. Türk Kolordusunun zayıf hareketleri Rusların savaş cephesine 5 tabur ve 6 tanesi toplu 14 bölük daha getirmesine adeta izin verdi. Bu Rus kuvvetleri Selim'e gönderilen General Baratov'un emri altındaki guruptu. General Baratov'un grubu Kars'tan gelen General Gabayev emri altındaki grup ve 263. Piyade Alayı ile birlikte X. Türk kolordusuna karşı taarruz yapabilirdi.¹⁶²

IX. Kolordu cephesinde 26 Aralık'ta başlayan muharebeler 27 Aralık'ta da tüm hızıyla devam etti. Enver Paşa gün içerisinde yapacağı taarruzlarla Sarıkamış'a girme konusunda kararlıydı. Kolorduya verilen emirde kolordu ve tümen komutanları dâhil oldukları halde herkes avcı hatlarına girecek, askeri tabanca ile ileri sürecekti. Toplar piyade atışı hattına alınarak mitralyöz gibi kullanılacaktı. Daha önce verilen emirlerde cephe israfından kaçınılması istenirken bu emirde kesin başarıya ulaşana kadar askıya alındı. Sağlık personeli cephe hattının en ilerisinde bulunacaktı.¹⁶³

¹⁶⁰ ATASE, BDH. 4896. H5. 001.053. ; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.442-443.

¹⁶¹ ATASE, BDH. 4896. H5. 001. 054. ;Dukakinzade Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.110.

¹⁶² *Korsun, Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk.* s.35.

¹⁶³ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.110.

Taarruz emrinin verildiği günden beri sıkı bir şekilde devam eden yürüyüşler, gece hücumları ve 26 Aralık'ta yapılan neticesiz muharebelerde bitap düşen askerler Sarıkamış ormanları içerisine dağılmıştı. 29. Tümen Komutanı Arif Bey ve alay komutanlarının şevk ve gayretleri neticesinde toplanan birlikler yeni bir taarruz için hazırlandı.¹⁶⁴

27 Aralık sabahı 17. Tümen gece yaptığı taarruzdan sonra ormanın içinde muharebe düzeninde gecelemişti. Tümenin her bir taburunun er mevcudu 300'e kadar düşmüştü. Tümene saat 10.15'te taarruz emri verilmesine rağmen alaylara emir daha geç ulaştı. Rusların Çerkezköy üzerine yaptıkları taarruzu bölgede bulunan 17. Tümen'in 51. Alay Komutanı Gani Bey'in sevk ve idaresiyle etkisiz bırakıldı. Sarıkamış istikametindeki Rus kuvvetleri halen yeteri güce ulaşamadığı için kısa sürede tümen toparlanabilse başarı sağlanabilirdi. 29. Tümen'in durumu 17. Tümen'e göre daha kötüydü. Taburların er mevcutları daha da azalmıştı. Tümen Bardız-Sarıkamış yolunun sağından Çerkezköy bölgesine kadar ilerleyerek burada kalmıştı. Gün içerisinde 29. Tümen geniş bir cepheden yapmaya çalıştığı çevirme harekâtı başarılı olamadığı gibi çok sayıda zayıat verildi.¹⁶⁵

28. Tümen, 29. Tümen'in sağında muharebelere katılmaktaydı. Uzun zamandan biri birliklere er takviyesi yapılamamış ve çeşitli nedenlerle azalan subay ve er mevcutları tamamlanamamıştı. Enver Paşa'nın X. ve XI. Kolordular ile iyi bağlantısı olmadığından, bu kolordularla ilgili gerekli bilgiler alınamıyordu. Sırtlar ve tepeler üzerinde mevzilenen dağ topçusu, Sarıkamış vadisinde hareket halinde olan düşman yürüyüş kollarını görmesine rağmen 3,5 km mesafeden etkili ateş açamıyordu. Kolordunun bütün alayları taarruza katıldığından kolordu bölgesinde ihtiyat olarak yalnız bir tabur asker bekletiliyordu. Alaylar taarruz güçlerini neredeyse tamamen kaybetmişlerdi. Orman içine dağılan erler yeniden toparlanarak ileri sürülmelerine karşın istenilen sonuç bir türlü alınamıyordu.¹⁶⁶

Enver Paşa 27 Aralık'ta muharebeler devam ederken savaşın tüm ağırlığını taşıyan 29. Tümen'e verdiği emirde ihtiyat kuvvetlerinin sağ kanattan ileri sürülmesini, bu birliklerle beraber subaylarında en ileri hatlara gitmesi emretti. Emirde

¹⁶⁴ Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar**, s.90.

¹⁶⁵ **Varlık**, 7 Mayıs 1338/7 Mayıs 1922, Nr:51.

¹⁶⁶ **ATASE**, BDH. 2950. H7. 001.109.

ayrıca Rusların sol kanadı üzerine verilen telefat dikkate alınmadan şiddetli hücum edilmesi de emredilmekteydi. Enver Paşa cephede başarının bir türlü sağlanamaması üzerine sert tedbirlere de başvuruyordu. En ileri hatlarda yaşanan muharebelerden geri çekilen genç bir teğmen yargılanmadan kurşuna dizilerek idam edilmişti. Verilen emrin sonuna eklenen bu ayrıntı diğer subaylara verilen bir gözdağı niteliğindeydi. Emir üzerine 84 ve 85. Alaylar Çerkezköy'ün batı sırtlarından, 87. Alay ise köyün karşı cephesinden toplayabildikleri kuvvetleriyle taarruza geçtiler. Fakat 85. Alay şiddetli ateş karşısında başarı kazanamadı ve Alay Komutanı Binbaşı Sabit Bey şehit düştü. Buna rağmen 87. Alay'ın bazı bölükleri Çerkezköy'e girmeyi başardı. Ancak akşam saatlerinde Çerkezköy'ü yeniden ele geçirmek isteyen Ruslar köyü muhasara etmeye başladı.¹⁶⁷

27 Aralık 1914'te X. Kolordunun öncüsü olarak IX. Kolordu bölgesine ulaşan 32. Tümen'in Sarıkamış doğrultusunda taarruza katılması emredildi. Öğle saatlerine doğru Çamurludağ ve Hüseyin Ağayurt dağı üzerindeki Rus birliklerinin sayısal olarak kalabalıklaştıkları görülüyordu. 17. Tümen bölgesine gönderilen Guze Bey'den gelen bilgilere göre taarruzun başlamasıyla düşman geriye çekilmeye başlamıştı. X. Kolordu'dan henüz bir haber alınamamıştı fakat saat 15.20'de Üsteğmen Recep Bey kolordunun kolbaşısı ile gece saatlerinde Başköy'e ulaştığını ve burada dinlenmek için izin istemeye geldi. Buna gerekçe olarak kolorduda döküntülerin çok olduğu ve askerin çok yorgun olduğu gösteriliyordu. Ancak bu reddedilerek kolordunun derhal Sarıkamış istikametinde ilerlemesi emredildi. Kesin sonucun bir an önce alınması için bu yerinde bir karar olarak görülebilirdi. Muharebede dengeler kuvvet anlamında III. Ordu aleyhine dönmeye başlamıştı. Rus birlikleri Sarıkamış'ta toplanıyordu. Horum dağı civarından gelen Rus kuvvetleri IX. Kolordu'nun sağ kanadına doğru ilerleyince bu tarafta tehlike iyice artmaya başladı. Bunun üzerine 32. Tümen'e yeni bir emir verilerek derhal Sarıkamış doğrultusunda yürüyüşe geçmesi, yarın sabahdan önce bu bölgeye ulaşması emredildi.¹⁶⁸

25 Aralık'tan beri yapılan muharebelerde Türk ordusunun emir ve komuta sistemi tamamen bozulmuştur. Enver Paşa kolordu ve tümenlere emirleri bizzat

¹⁶⁷ Baytın, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar**, s.92-93.

¹⁶⁸ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.450-452.

göndermekteydi. Kolordu, tümen ve alay komutanları bizzat cephenin en önüne gönderilerek askeri taarruza sevk ediyordu.

IX. Kolordu'nun bu taarruzu tek başına başaramayacağına kanaat getirildiği için, X. Kolordu'nun gelmesini beklemekten başka çare kalmamıştı. IX. Kolordu'nun ikmal kaynakları tükenmiş insan mevcudu da oldukça azalmıştı. Enver Paşa tarafından verilen emirde IX. Kolordu'nun gün içerisinde beklenen sonucu elde edemediği için bulunduğu hatta kalmasına ve bu hattın berkiterek savunmaya hazır duruma getirilmesi emredildi. Kesin sonuç elde edilmesi için X. Kolordu'nun bölgeye ulaşmasına kadar beklemede kalmaya karar verildi. XI. Kolordu karşısında bulunan düşman kuvvetleri geri çekildiği için ertesi gün, bu birliklerin Sarıkamış'a ulaşması beklenmekteydi. Yarbay Guze tarafından hazırlanan yeni emre göre: Tüm kıtaların yeniden düzenlenmesi, cephe eksikliklerinin giderilmesi ve 29 Aralık günü tüm birliklerle taarruza kalınan yerden devam edilmesi kararlaştırıldı. Cephe, yiyecek kollarıyla katarlarda bulunan usta askerler birliklere dağıtılacaktı. Onların yaptıkları işleri hafif yaralı askerler yapacaktı. Sağlık personeli muharebe sahasının en ileri hattına gönderilecekti.

30 ve 31. Tümenler bir gün önceki yürüyüş hedefleri olan Beyköy ve Başköy'e tam manasıyla ulaşamamışlardı. Geceli gündüzlü devam eden yürüyüşten sonra tabiat koşullarıyla yapılan amansız mücadelede güçsüz kalan birliklerin dinlendirilmesi en olumlu karar olacaktı. Kolordu karşısından çekilen düşman iki tabur piyade ve iki top ile Benliahmet'e gitmişti. Üç taburluk bir başka piyade kuvveti ise Başköy'ün 9 km güneydoğusundan doğuya doğru çekilmişti. 30. Tümen, 31. Tümen'e göre daha iyi bir durumdaydı.¹⁶⁹

X. Kolordu Sarıkamış'ın kuzeydoğu bölgesine kadar sarkmış durumdaydı. Keşif kolları Selim'in ilerisindeki Benliahmet köyüne kadar sızarak Ruslar hakkında bir takım bilgiler getirmekteydi. Kolordu karargâhı Başköy'de bulunuyordu. III. Ordu karargâhı ile tüm birlikler arasındaki irtibatsızlık öyle bir noktadaydı ki kimse kimsenin ne yaptığından haberdar değildi. Enver Paşa Sarıkamış'a birkaç kilometre

¹⁶⁹ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s. 54.

mesafede sürekli IX. Kolorduya sürekli taarruz emri verirken Hafız Hakkı Bey kendi kolordusuna dinlenme için emir veriyordu.¹⁷⁰

X. Kolordu birlikleri 26 Aralık'ta yaptıkları uzun yürüyüşün etkisini hala üzerlerinden atamamalarına rağmen IX. Kolordu'nun içerisinde bulunduğu durum göz önüne alındığında dinlenme için çok fırsat yoktu. 30. Tümen erlerinin yarıdan fazlası dağlarda kalmıştı. Tüm birliklerin erleri birbirinin içine girmiş durumdaydı. Şiddetli kar fırtınası yürüyüş kollarını dağıtmış ve erler buldukları kovuklara sığınmıştı. Beyköy'e ulaşan erlerin çoğunluğu ayakta durabilecek durumda değildi. Bu durumda aldığı emir üzerine Tümen Komutanı Yarbay Yusuf İzzet, tümeni dinlendirmeye karar verdi. 31. Tümen daha da kötü bir durumdaydı. Yolların karlı ve engebeli olması, yürüyüş kolu derinliklerinin pek uzaması nedeniyle ancak öğleden sonra Kosor'a ulaşılabilmişti. 32. Tümen bir gün önceki 82. Alay'ın kaybettiği yerleri ele geçirmek için çaba sarf etmekteydi. Karşısındaki Rus kuvvetlerinin her iki kanadına da taarruz edilmesine rağmen karın çokluğundan ilerlemeyen tümen başarı sağlayamadığı gibi sadece donma vakalarından dolayı 400 şehit verdi.¹⁷¹

X. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey tümenlere istirahat etmeleri için emir vermesine rağmen gün içerisinde karar değiştirerek yeni bir taarruza başladı. Hafız Hakkı Bey III. Ordu Komutanlığına verdiği raporda, Süvari birlikleri Rusların keşif kollarını geri atarak Selim'i işgal ettiğini raporu yazdığı sıralarda da demiryolu bağlantısının tamamen kesilmiş olması gerektiğini bildiriyordu. Bu esnada Ruslar 23 vagonlu bir tren ile işgal edilen yerleri kurtarmak için Sarıkamış tarafından takviye birlikler getirmişti. Bunun üzerine süvarilere yardımcı olmak üzere iki piyade bölüğü bölgeye gönderildi. Rum ve Ermeni ahali eşyalarını arabalara yüklemek suretiyle kaçarken çoğunun arabaları geri çevrildi. Kolordu kendisine verilen görevi yapabilmek ve düşmanın geri çekilme hattını kesebilmek için 30. Tümeni Selim istikametinde harekete geçirdi. Ertesi gün Selim'den Sarıkamış'a doğru Rusların yan ve gerilerine taarruz yapılması planlanmaktaydı. Fakat Hafız Hakkı Bey'in mesafeleri konusunda sıkıntılar vardı. Beyköy-Selim arası 25 km, Selim-Çatak arası da 14 km idi. Bu hesaba göre yürünmesi gereken yol 40 km'den fazla idi. Bu mesafede ayrıca boş bir şekilde değil muharebe edilerek ilerlenecekti. Hafız Hakkı Bey, Enver Paşa

¹⁷⁰ ATASE, BDH. 5062. H13. 001.019.

¹⁷¹ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.55-56.

tarafından acilen Sarıkamış bölgesine intikal etmesi yönünde verilen emre uymayarak Selim yönünde ilerlemeyi tercih etmesi, harekâtın kaderini etkileyen en önemli faktörlerden birisi oldu.¹⁷²

Türk birliklerinin Sarıkamış ve güneydoğusunda bulunan tepeleri seri bir şekilde elde ederek Rusların irtibat hatlarını kesmeleri gerekiyordu. Bunun için birliklerin güç ve kapasitelerinin azami derecede kullanmaları gerekiyordu. Oysaki Enver Paşa birliklerden bu derece üst seviyede faydalanması imkânsız olduğu halde birlikleri zor durumda bırakacak hareketlere sevk ediyordu. Türk birlikleri açısından taarruzun yavaşlaması dinlenme olarak algılanırken Ruslar içinse takviye güç gelmesi anlamı taşıyordu. Ruslarla sıkı bir muharebe teması vardı. Gece ve gündüz ara verilmeden ateş muharebesi devam ediyordu. Yarım ila bir metre arasında kar vardı. Türk birlikleri oldukça büyük bir ormanın içerisindeydiler, bunun tek avantajı ise bol yakacak demekti. Fakat savaş hattı içerisinde köy bulunmadığından tüm birlikler kendi karargâhını kurmak zorunda kalıyordu. İkmal faaliyetleri güçlükle yapılıyordu. Başlangıçtaki ikmal faaliyetleri neredeyse kesilmişti. 22-25 Aralık boyunca karargâhtaki yetersiz iâşe malzemesiyle, 25 Aralık'tan sonra cepheden kaçan Kazakların bıraktıkları yemeklerle idare edildi. İkmal ancak 27 Aralık'tan sonra sağlanabildi. Eksi 40 dereceye düşen sıcaklıkta ölümler artarken firarlarda çoğalmıştı.¹⁷³

Soğuk havadan Türk askerleri o kadar etkilenmişti ki mevcudunun yarısından fazlasını kaybetmişti. Açık arazide dinlenmek için mola veren askerlerin donmuş bedenleri kapkara olmuştu. Savaş arazisinin birçok noktasında bu manzara ile karşılaşmak mümkündü. Göğüslerine kadar kara batan, yiyecekleri ve savaş malzemeleri olmayan askerler bu şartlara rağmen verilen emirlere riayet etme konusunda tereddüt göstermemekteydi.¹⁷⁴

General Mislayevsky geri çekilme emrinden vazgeçtikten sonra verdiği emirde, her ihtimale karşı lüzum görülmesi halinde tampon savunma hattı oluşturulmasını ve kolorduların Kars'a çekilmesini bildiriyordu. Sarıkamış'ta bulunan hükümet muhafız taburları ve hastaneler Kars'a çekilecek ve Karakurt-Başköy

¹⁷² ATASE, BDH. 2950. H7. 001.113. ; ATASE, BDH. 5062. 001. 020.

¹⁷³ Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", s.40-41.

¹⁷⁴ Larcher, **Kafkas Harekâtı**, s.82.

arasındakilerde Kağızman'a gidecekti. Emirde General Berhman'a Kars'a çekilecek birlikleri düzenleme, Yudenich'e ise cephenin korunması ve geri nakliye kolları ile ilgilenme görevi verildi. Sarıkamış'ta bulunan tüm birliklerde Yudenich'in emrine verildi. 27 Aralık'ta IX. Kolordu elde kalan tüm birlikleriyle Sarıkamış'a taarruza başladı. Fakat Ruslar bir gün öncesine kadar Sarıkamış'ta daha güçlüydüler. 155. Kuban ve 15. Türkistan Alaylarının gelmesi beklenmekteydi. Hücumlar birbiri arkasına devam ediyordu. Şiddetli taarruzlarda Türk birlikleri akşama kadar kısıtlı ilerleme kaydedebilmişti. Demiryoluna hâkim olan Turnagöl dağlarının eteklerindeki nokta Türk birliklerine geçmişti. Bununla beraber Eski Sarıkamış'ın hemen üzerindeki Kargapazarı dağları, demiryolu hattı ve Kars yolunun tüm hâkim noktaları Türklerin elindeydi.¹⁷⁵

Sarıkamış'ta Türkler tarafından ele geçirilen sırtlar şehre hâkim bir konumdaydı. Hemen alt kısmında Rus ordusunun ikmal malzemelerinin bulunduğu levazım ve eşya depoları bulunuyordu. Ormanla kaplı olan Çamurludağ silsilesi Türk birliklerinin elinde bulunuyordu. Buranın elde bulundurulması Sarıkamış-Karaorgan-Pasinler yolunun kesilmesi anlamına geliyordu. Bu yol 17. Türkistan Avcı Alayı'nın bir taburunun taarruzuyla açılabilirdi. 27 Aralık'ta Narman-Oltu istikametinden ilerleyen X. Kolordu'da Selim'e ulaştığı için Tiflis demiryolu bağlantısı da kesilmişti. Demiryolu bağlantısının kesilmesi Ruslar içerisinde derin bir etki yaparak infiale neden oldu. Türk birliklerinin sayı ve durumu hakkında net bilgilere sahip olunmaması ardı ardına devam eden taarruzlar Rusların düşüncelerinde karamsarlaşmalarına neden oluyordu.¹⁷⁶

26-27 Aralık gecesi General Mislayevsky, Berhman ve Yudenich ile Kararkurt'ta bir takım müzakereler yaptı. General Yudenich geri çekilmeye karşı çıkıyordu. Çünkü çekilme istikameti Berhman'ın komuta ettiği kolordunun ağırlıkları ile doluydu. Yudenich'e göre IX. Kolordu karşısında yapılacak geri çekilme tam bir felakete neden olabilirdi. Yudenich ayrıca Türk ordusunun çok kötü durumda olduğunu ve birkaç gün içerisinde savaşılamayacak duruma geleceklerini öne sürüyordu. Hararetli tartışmalardan sonra General Mislayevsky, Sarıkamış'taki durum

¹⁷⁵ Karsun *Sarykamyskaya Operatsiya*, s.80-81.

¹⁷⁶ Nikolski, *Sarıkamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)*, s.17; *Maslovskiy, Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. -97-100.

belli olana kadar genel bir geri çekilmeden vazgeçti. Her ne kadar geri çekilmeden vazgeçse de Türklerin durumu hakkında kesin bilgiye sahip olamadığı için yeniden yapılanma planları yapmaktaydı. Ardahan'da yaşanan bozgun da morallerin daha da bozulmasına neden olmuştu. General Mislayevsky daha sonra Tiflis hattının savunmasını organize etmek için kendisinin Tiflis'te genel valinin yanında bulunmasını gerektiğini düşünerek bölgeden ayrıldı. General Mislayevsky, Tiflis'e ulaştığı zaman Türklerin galibiyetinden o kadar emindi ki halk meclisini toplayarak tehlikeli durum hakkında bilgi verdi. Bu durum halk arasında infiale neden oldu.¹⁷⁷

Berhman'ın planına göre ilk önce Sarıkamış'a ve kolordulara yaklaşan sayısı belli olmayan düşmana karşı koyabilecek sayıda asker gönderilmeliydi. Daha sonra kendi kuvvetleri karşısında bulunan Erzurum Kalesi ve Köprüköy hatları ile güçlendirilen XI. Kolordu'nun ilerlemesini durdurmak için güçlü bir askeri kuvvete ihtiyaç vardı. Fakat bu güç dengesini yakalamak oldukça zor olabilirdi. Çünkü bu savunma stratejisinin başarısı planın iyi anlaşılmasına bağlıydı. Berhman'ın bulunduğu hat Sanamer-Ardos-Horasan-Yüzveren boyunca uzanıyordu ve yaklaşık 40 km uzunluğundaydı. Sarıkamış'a olan uzaklığı ise yaklaşık 70 km mesafedeydi. Bütün Sarıkamış depolarında bulunan erzak ancak 8-10 gün yetecek seviyedeydi. Tiflis ile olan bağlantı kesikti. Askeri malzemenin ikmali mümkün olmadığından 1 Ocak 1915'te ekmek istihkakı yarım kilograma düşürüldü. Berhman'ın düşüncesinin temelinde Kars yolunu açmak yatıyordu. Her ne kadar Berhman'ın savaş sonrası savunmalarında önceliğinin Sarıkamış'taki düşman birliklerini mağlup etmek olduğu dile getirilse bile asıl düşüncesinin temelini bir yarma harekâtı ile Kars'a çekilmek düşüncesi oluşturuyordu.¹⁷⁸

Ruslar, yiyecek ve silah donanımı açısından Türk birliklerine göre çok daha iyi durumdaydı. Ancak iki tarafında ortak problemi mevsimden kaynaklı aşırı soğuklardı. Askeri açıdan ciddi başarı gösteremeyen Ruslar 27 Aralık'tan sonra Türk taarruzlarında yavaşlama olduğunu fark ederek yeni tedbirler almaya başladı.¹⁷⁹

¹⁷⁷ Allen ve Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.250-251.

¹⁷⁸ *Sarykamyskaya Operatsiya 12 -24 Dekabrya 1914 goda (Nekotoryye Dokumenty)*, Ed. A. Andreyeva, Parizh 1934, s. 21-22.

¹⁷⁹ Larcher, **Kafkas Harekâtı**, s.54.

3.3.6. 28 Aralık 1914 Muharebeleri

28 Aralık'ta Enver Paşa, X. Kolordu'ya gönderdiği emirde IX. Kolordu'nun iki günden beri devam eden taarruzlarda başarı sağlayamadığını kendi düşüncesine göre Horum bölgesinden gelen Rus kuvvetlerini karşılayıp önce savunma daha sonra yeniden taarruz etmek düşüncesinde olduğunu bildiriyordu. Çekilen Rus kuvvetlerinin 3. Kafkas ve 4. Türkistan Tümenleri yani yedi alay gücünde olduğu anlaşılmıştı. Bunun için X. Kolordu bir an evvel IX. Kolordu'nun sol yanına yanaşacaktı. Enver Paşa ayrıca XI. Kolordu'nun karşısında bulunan Rus birliklerinin de 25 Aralık'tan beri geri çekilmeye devam ettiğini ve Ruslardan şimdiye kadar çok sayıda silah ve esirin ele geçirildiği bilgisini de paylaşıyordu. Bu birliklerin 28 Aralık'ta Sarıkamış bölgesine ulaşarak cephe hattını güçlendirmesinden de endişe duyulmaktaydı.¹⁸⁰

IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa ve kurmay heyetinin rica ve istirhamları sonucunda Enver Paşa büyük kısmı kırılan kolordu birliklerinin bir gün dinlenmesine izin verdi. Gün içerisinde tümenler düzenlenecek birbirine karışmış erler ve birlikler kendi bölgelerine gönderilecekti. Fakat Enver Paşa'nın yaptığı gözetlemeler bir günlük dinlenme iznin kısa sürede kaldırılmasına ve yeniden taarruza geçilmesine neden oldu.¹⁸¹

Enver Paşa 28 Aralık sabahı erken saatlerde bizzat yaptığı gözetlemelerde Sarıkamış ve Çerkezköy civarında bir takım geri çekilme belirtileri tespit etti. Sarıkamış barakalarında ve Çerkezköy civarında dumanlar yükselmekteydi. Bu durum Rusların geri çekilirken bazı noktaları tahrip ettiği yönünde algılandı. Fakat bu noktalara şiddetli taarruz yapabilecek düzeyde yeterli ihtiyat kuvveti yoktu. Özellikle akşam saatlerinde Sarıkamış'tan iki alay kadar Rus birliğinin Kötek istikametinde ilerlemeye başlaması Enver Paşa'nın Kars'a doğru geri çekiliyorlar tezini daha da güçlendirmesine neden oldu.¹⁸² Rusların geri çekildiğinin düşünülmesi üzerine XI. Kolordunun acilen kendi önünde geri çekilen düşman birliklerini süvariyle sıkıştırması emredildi. Bardız Kaymakamlığına da, Bardız ve çevresinde bulunabilecek yiyecek

¹⁸⁰ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.111.

¹⁸¹ Köprülü Şerif (İlden), **Sarıkamış**, s.215.

¹⁸² **Varlık**, 17 Mayıs 1338/17 Mayıs 1922, Nr:53.

maddelerin, etlik ve koşum hayvanlarının acilen toplatılarak, piyade ve topçu mhimmatıyla birlikte ileriye sevk edilmesi emredildi.

Enver Paşa tarafından XI. Kolorduya gönderilen emirde IX. Kolordu'nun Sarıkamış önlerinde muharebeye devam ettiği, düşmanda geri çekilme belirtileri görüldüğü X. Kolordu'nun da bugün Sarıkamış önlerine ulaşmasının beklendiği bildirildi. Kolordunun süvari tümeninin önünde geri çekilen Rus birliklerini şiddetle takip etmesi ve Bardız'da bulunan 32. Tümen ile bağlantının biran önce kurulması emredildi.¹⁸³

XI. Kolordu tarafından tüm birliklere verilen emirde Kalender-Ardos-Mollamelik-Zanzak-Gerek-Yukarı Ahalik hattında taarruz edilmesi emredildi. 18. Tümen, sabah erken saatlerde sisten faydalanarak düşmana yaklaşarak öğle saatlerinde taarruza başladı. ğle saatlerinde sisin dağılmasıyla birlikler oldukça şiddetli bir muharebeye tutuştu. Tümenin şiddetli saldırıları sonucu Rus birlikleri Zars doğrultusunda çekilmek zorunda kaldı. Tümen gün içerisindeki muharebelerde  subay ve 117 er şehit verirken 500'den fazla yaralı vardı. 34. Tümen çok ağır kayıplar vermesine rağmen Ardos dağı sırtlarını ele geçirdi. 33. Tümen planlanan saatte taarruza başlamasına rağmen 52. Alay'ın taarruz için yanlış bir noktaya yönlenmesi sonucunda ancak akşam saatlerine doğru Gerek'in batı sırtları ele geirilebildi. Bu saatten sonra da sis başlayınca tümen gerekli ilerlemeyi kaydedemedi. Sonuç olarak kolordu istenilen bölgeyi ele geçiremedi.¹⁸⁴ Kolordu cephesinde de donma vakaları giderek artmaktaydı. Özellikle geceyi dışarda geçirmek zorunda kalan askerlerin donarak şehit olduğu görülmekteydi.¹⁸⁵

IX. Kolordu Bölgesinde gün içerisinde yapılan taarruzlarda bir sonuç elde edilemedi. 17. Tümen Komutanı Albay Abdullah tümeni idare edemediği gerekçesiyle görevden alındı yerine Kurmay Binbaşı Tahir Bey, Yarbay rütbesiyle atandı. Gün içerisinde Sarıkamış'ın 10 km kadar doğusunda Rus birliklerinin hareketleri görülmeye başlandı. Kars istikametinde Bozat'a doğru ilerleyen Rus birliklerinin ilerlemesi bu yönden Sarıkamış'a doğru gelen X. Kolorduyu karşılamak için yapılıyor olabilir. IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa'nın Enver Paşa'ya verdiği bilgiye göre

¹⁸³ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.111.

¹⁸⁴ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 nc Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.456-457.

¹⁸⁵ Eti, Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915, s.107-110.

29. Tümen'in başlangıçta 6500 olan mevcudu bugün itibariyle 300 piyade, 11 top ve 8 makineli tüfeğe düşmüştü. 51. ve 84. Alaylar Kötek istikametinden gelen Rus birlikleri tarafından kuşatılmış askerlerin neredeyse tamamı şehit olurken birkaç subayla yirmi kadar er mevzii aldıkları samanlıkta mücadeleye devam etmekteydiler. 28. Tümen Çamurludağ bölgesinde üzerinde Rus birliklerinin hareketlerinin görülmesi üzerine bu noktada savunma hattı kurmuştu. 32. Tümen bölgede üç günden beri devam eden şiddetli kış şartları nedeniyle soğuktan birçok askerini kaybetmişti. Tümen karşısındaki Rus birlikleri Bardız yaylasına hâkim yüksek tepeleri tutarak bu hattı berkitmişti. Rus mevziileri önündeki yaklaşık 3 km'lik alan ve bir metre kar tabakasına şiddetli Rus makineli tüfek ve topçu ateşi de eklenince tümenin ilerlemesi imkânsız bir hale gelmişti. Tümenin cephanesi oldukça azalmıştı ve takviye edilemiyordu. Bardız bölgesi Rusların eline geçmesi durumunda IX. Kolordu'nun geri hatla irtibatı tamamen kesilebilirdi. Bu yüzden 32. Tümen'e büyük iş düşmekteydi.¹⁸⁶

X. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey tüm birliklere verdiği emirde kolordunun bugün Başköy ve Kekeç'ten hareket ile Sarıkamış'taki düşmanın gerilerine taarruz edeceğini bildirdi.¹⁸⁷ 31. Tümen Başköy-Çıplaklı üzerinden hareketle Divik'e, 30. Tümen'in ise Karahamza üzerinden Çatak'a ilerlemesini emretti. 28 Aralık'ta 30. Tümen Selim istasyonuna baskın yapmaktan vazgeçerek Karahamza üzerinden Çatak'a yürümeye karar verdi. Yollar gayet düzgün ve engebesiz olmasına rağmen birlikler yorgun, uykusuz ve açtı. Bu nedenle askerlerin çoğu geçilen köylerdeki evlere sığınmıyordu. Buna bağlı olarak mevcutlar azalıyordu. 20 Aralık'tan itibaren gece gündüz yürüyen taburların mevcudu 80-90 askere gerilemişti. Gece saatlerinde Çatak köyüne ulaşılmasına rağmen buranın ahalisinin Rum ve çok asabi olduğu bilindiğinden köye girilmedi. Gece Karahamza köyünde üç saat dinlenildikten sonra erken saatlerde yürüyüşe geçilecekti. Fakat tüm askerler evlere dağıldığından yürüyüş vakti çok az asker toplanabildi. Tümen, kolbaşısı ile Yolgeçmez köyüne geldiği zaman Sarıkamış istikametinden bir trenin geldiği görüldü. Demiryolu ve telgraf hattı süvari keşif kolları tarafından kesildiğinden tren Selim istasyonuna varmadan durduruldu. Tren muhafızlarıyla, 89. ve 92. Alaylar arasında çatışma çıktı. Bu esnada Kars yönünden Sarıkamış istikametinde gelen bir başka

¹⁸⁶ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.112-113. ; Köprülü Şerif (İlden), **Sarıkamış**, s.218.

¹⁸⁷ ATASE, BDH. 5054. H2.001. 006.

trenden inen askerlerle yaşanan çatışma daha da büyüdü. 32. Tümen'in bir şınayder dağ topu gelmesine rağmen trene ateş açılmadı. Muharip birlikler takviye edilerek Ruslar Selim doğrultusunda geriye atıldı. Selim'e hâkim tepeler zapt olundu. Sarıkamış'tan gelen ve zapt edilen trenin hastane treni olduğu anlaşıldı. Trende 250 kadar Rus askeri ele geçirildi. Kolordu komutanı 30. Tümen'e Divik istikametinde 31. Tümen'e yaklaşması yönünde emir verdi.¹⁸⁸

31. Tümen sabah saatlerinde topladığı 3000 kadar askerle Yukarı Solut köyüne ulaştı. Burada aldığı emirle Divik'e hareket etmesine rağmen istenilen noktaya ancak gece yarısı ulaşabildi. 91. Alay Komutanı Binbaşı Bahattin'in verdiği bilgiye göre alay Sarıkamış'a hâkim tepeleri tutmasına rağmen 150 mevcutlu alay sabaha kadar değiştirilmediğinden hepsi hareketsiz kalmıştı. Erlerin çoğu donmuş bir kısmı da dağılmıştı. 30. Tümen'den de yardım alınamadığı için acil yardım isteniyordu. Hafız Hakkı Bey tüm birliklere Divik'te toplanma emri vermişti. Lakin bu gereksiz hareket tarzı yüzünden 4 gün çok kıymetli vakit kaybedilmişti.¹⁸⁹ 31. Tümen 91. Alay 2. Taburun yürüyüşe başlamadan önce 250 olan mevcudu 30'a düşmüştü. Bu rakamlar dikkate alındığında kayıp %88 civarındaydı. Ayrıca 31. Tümen Komutanı Hasan Vasfi Bey iki gün dinlenme teklif ettiği için emekliye sevk edilmişti.¹⁹⁰

30. Tümen cephesinde yapılan keşif ve gözetleme faaliyetlerinde düşman kuvvetlerinin iki tabur piyade ile Sarıkamış yolu üzerinden hareket eden bir süvari alayı olduğu anlaşılmıştı. Karanlığın çökmesiyle bu kuvvetlerin ne istikamette ilerlediği anlaşılamamıştı. IX. Kolordu'nun zor durumda olduğunun haber alınması üzerine Hafız Hakkı Bey Divik'e ulaşan 31. Tümen'in Yağbasan üzerinden Sarıkamış'a hareket etmesini emretti. 93. Alay'ın öncülüğünde yapılan yürüyüşte Sarıkamış yakınlarına kadar herhangi bir düşman kuvvetiyle karşılaşılması üzerine, oldukça yorgun olan askerlerin dinlendirilmesi için Divik'e geri dönülmesine karar verildi. Ormanlık arazi içerisinde askerin dinlenmesi için hazırlık yapılırken Hafız Hakkı Paşa 91 ve 93. Alayların Sarıkamış istikametinde durmadan ilerlemesini emretti. Yağbasan'a doğru ilerleyen birliklere Sarıkamış istikametinden Rus birliklerinin çekildiği haber gelmesi üzerine emniyet tertibatı artırıldı. Keşif gözlem

¹⁸⁸ ATASE, BDH. 5054. H2. 001.095-96.

¹⁸⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.460-461.

¹⁹⁰ Kuntman, Tbp. Binbaşı Mehmet Derviş Kuntman'ın Harp Hatıraları, s.144.

faaliyetleriyle Türk birliklerinin bölgede ileri geri hareket ettiğini gören Ruslar Yağbasan sırtlarına 8 adet makineli tüfek yerleştirmişti. 90. Alay'ın 3. Taburu bu istikamette ilerken kuvvetli makineli tüfek ateşine tutuldu. Ciddi kayıplara neden olan bu ateş sonrası dağılan kuvvetler biraz geride toplanabildi. Sol kanat üzerinden 91. Alay taarruz etse de Rusları bulundukları yerden atamadı. Ta ki 93. Alay'ın Rusların gerisine yaptığı taarruzla bu kuvvetler bölgeden atılabildi.¹⁹¹

25 Aralık gecesi Allahuekber Dağ'ından ilerlemeye çalışan Türk birliklerinin olumsuz hava şartlarının üzerine birde kar fırtınasına yakalanmalarının ardından çok ciddi kayıplar verdiler. Hayatta kalanlarında birçok uzvu donmuş ve savaş dışı kalmışlardı. 27 Aralıkta %50 ila %80 arasındaki oranlarda zayıflayan 48 Türk taburuna karşılık Sarıkamış civarına Ruslar tarafından yerleştirilen ve 17 ½ tabur, 7 bölük 22 top ve 38 sabit makineli tüfek kapsayan Rus kuvvetleri bulunuyordu. Bu kuvvetlerle Ruslar IX. ve X. Türk Kolordularının birleşik saldırılarını püskürtüyorlardı. 28 Aralıkta ise Rus askerleri XI. Kolordunun sağ kanadına çevirme harekâtı yapmaya başladılar. Buradaki amaç kolordunun iletişim aracı olan Bardız dağ geçidini elde etmekten başka bir şey değildi.¹⁹²

III. Ordu'nun IX. ve X. Kolorduları ile ilgili cephe gerisinde Erzurum'dan hiç haber alınamıyordu. Erzurum ile irtibatı olan tek askeri birlik XI. Kolorduuydu. Bu kolordunun da yardım talepleri yetersiz ulaşım araçları nedeniyle sağlanamıyordu. Çünkü gönderilen cephe veya erzak kolları Deveboynu mevkiini geçemiyordu. Cephe gerisine yetersiz iletişimden dolayı yeteri bilgi akışı sağlanamamasının bir başka sebebi ise Enver Paşa'nın kendisi dışında hiçbir yetkilinin harekâtın durumu hakkında bilgi vermesini yasaklamasıydı. Böyle bir manzara içerisinde Erzurum'a Hafız Hakkı Bey tarafından eşine gönderilmek üzere Erzurum'a ulaştırılan telgrafın satır aralarından bilgi alınmaya çalışılıyordu. Özel içerikli telgraftın Erzurum telgrafhanesindeki kopyasından alınan cepheyle ilgili kısıtlı bilgi şu şekildeydi: "Sarıkamış, Kars demiryolu kesildi ve birkaç vagon zapt olundu..."¹⁹³

¹⁹¹ **ATASE**, BDH. H13.001.020-021.; Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.61-62.

¹⁹² Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskoye Ocherk*, s.35.

¹⁹³ Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe*, Ankara 1934, s.11-12.

General Mislaveysky'nin verdiği geri çekilme emri Rus ordusunun cephedeki ileri gelen komutanları arasında da fikir ayrılıklarının yaşanmasına neden oluyordu. Berhman geri çekilme taraftarı iken Yudenich bu fikre karşı çıkıyordu. Yudenich Karakurt-Kağızman hattından geri çekilmenin kötü sonuçlar doğuracağı fikrindeydi. Berhman geri çekilme emrini hemen uygulamaya koyarak Türk birliklerinin eline geçmemesi için un çuvallarını dahi Kötek-Karaorgan arasındaki nehre boşaltmaya başlamıştı. Durumu gören Yudenich olaya müdahale ederek levazımın sarf edilmesini engelledi. General Mislaveysky'nin cepheden ayrılması ve akabinde verdiği emirler Rusların çok sancılı süreçler yaşamasına sebep oldu. Bunun en büyük kanıtı General Berhman tarafından generallerden Yudenich, Baratof, Devit'e çekilen telgraflardı. Bu telgraflarda Türklerin saldırıları karşısında ekmek ve un ikmalinin yapılamaması sebebiyle geri çekilme emri vermek zorunda kalındığından bahsediliyordu. Berhman tüm birliklerin Micingirt ve Kararkurt üzerinden Kağızman istikametinde geri çekilmelerini emrediyordu. Berhman cephedeki gelişmeleri doğru tetkik edemiyordu fakat Yudenich durumun farkındaydı ve tüm geri çekilme fikirlerine muhalefet ediyordu. Yudenich ordunun ikinci adamı sıfatıyla tüm geri çekilme emirlerini uygulamamakta ısrar ediyordu. Yudenich'in tüm ısrarlarına karşılık Berhman geri çekilme emrini geri çekmedi ve 1. Kafkas Kolordusu birlikleri 28 Aralık gecesi Ardos mevziinden geri çekilmeye başladı. 39. Tümen'de aynı şekilde geri çekilmeye başlayınca 2. Türkistan Kolordu Komutanı da mecburen geri çekilme emrini uygulamak zorunda kaldı. Yudenich geri çekilmiş gibi yapmak için birkaç km'lik göstermelik geri çekilme ile zaman kazanmaya çalışıyordu. Yudenich amacına 29 Aralık'ta çektiği telgrafla en azından 30 Aralık tarihine kadar geri çekilmenin ertelenmesini tüm birliklerini Kabaktepe-Horum dağı hattına çektiğini Zivin'e ulaşamadığını bildirerek ulaştı.¹⁹⁴

Berhman, XI. Kolordu'nun karşısında bulunan cephe mevziilerini daraltmayı planlıyordu. Fakat General De-Vitt'ten gelen 28 Aralık'taki telgrafa göre Türk birlikleri sol kanat ve Ardos üzerine yaptıkları taarruzlar başarılı oluyordu. Bakülülerden kurulu iki bölük tarafından korunan Horasan üzerine de hücumlar artarak devam ediyordu. Horasan'ın Ahalik ve Çermik bölgelerine ulaşan yolların

¹⁹⁴ Korsun *Sarykamyskaya Operatsiya*, s.87-89. ; Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 100-107.

kesişim noktasında bulunması buranın stratejik açıdan elde bulundurulmasını zorunlu hale getiriyordu. Bu yüzden De-Vitt bu kanadı güçlendirirken Türkistan birliklerine yardım edemiyordu. Bölgedeki Rus birlikleri akşam saatlerinde ise Azap hattına çekilmek zorunda kalmıştı. Bu noktada istediği daraltmayı uygulayamayan Berhman, Soğanlı dağ bölgesindeki birliklerini Karaorgan-Micingirt hattına çekerek hattı daraltmaya çalıştı. Aynı zamanda atlı birliklerini de Başköy'e göndererek Aras'ın gerilerine sarkmayı planlıyordu. Karaorgan'dan Micingirt'e kadar 12 km mesafede olan yeni mevzii hattı Berhman'a cephesini daraltarak askerlerinin bir kısmını Sarıkamış'a götürme imkânı verdi. Daha önce Sarıkamış'a 70 km civarında olan uzaklık 30 km'ye indi. Mesafenin bu denli azalması Berhman'ın Sarıkamış'a yardım etme imkânı sağlarken aynı zamanda yarma harekâtı ile Kars'a çekilme fırsatı da sunuyordu. Berhman'a göre mevzii daraltma olarak yorumlanan aslında bir geri çekilme hareketi olan bu duruma Yudenich'ten başka karşı çıkan kimse yoktu. Hatta Baratov gibi komutanlar bu çekilmeyi oldukça olumlu karşılayarak Kazaklar adına şükranlarını iletliyordu.¹⁹⁵

3.3.7. 29 Aralık 1914 Muharebeleri

IX. ve X. Kolordular Sarıkamış'ın kuzey ve batısında bulunuyordu. X. Kolordunun iki tümeninin toplam kuvvesi 1800 rakamına ulaşmıyordu. IX. Kolordu ise büsbütün perişan olmuş bir vaziyetteydi. 32. Tümenin iki alayı yaklaşık 1000 tüfek ve birkaç top gücüyle Bardız'da bulunuyordu.¹⁹⁶

Enver Paşa gerek 28 Aralık'ta gerekse 29 Aralık'ta XI. Kolorduya birtakım emirler göndermeye devam ediyordu. 29 Aralık tarihli emirde IX. ve X. Kolordular arasında irtibat sağlandığından bahisle Rusların geri çekilmeye başladığı bildiriliyordu. XI. Kolordunun hızlı bir şekilde düşmanı takip etmesi emrediliyordu. Ancak bu kolorduya verilen emirlerin ne zamanında yetişme imkânı ne de cephede yaşanan gerçeklerle ilgisi vardı.¹⁹⁷

29 Aralık'ta XI. Kolordu Komutanı tüm birliklere verdiği emirde 18. ve 34. Tümenlerin gün içerisinde bulundukları hatta kalarak güvenlik ve keşif kolları dışında

¹⁹⁵ *Sarykamyskaya Operatsiya 12 -24 Dekabrya 1914 goda (Nekotoryye Dokumenty)*, s. 22.

¹⁹⁶ Dukakinzade Feridun, *Büyük Harb Türk Cepheleri*, s.112.

¹⁹⁷ Sâbis, *Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım*, Cilt:2, s.288-289.

faaliyet göstermeyeceğini emretti. 33. Tümen ise bir gün önceki emirde belirtilen Zanzak-Sanamer hattına ulaşmaya çalışacaktı. Verilen emir üzerine 33. Tümen 28 Aralık'ta başladığı taarruza devam etti. Öğle saatlerinde başlayan taarruz gece saatlerine kadar devam etti. 52. Piyade Alayı 20.00'da engebeli ve kalın bir kar tabakasıyla kaplı olan arazide durmadan ilerleyerek Gerek dağına ele geçirdi. Bu taarruzda birlikler oldukça ağır kayıplar verdi. Kolordu gün içerisinde sadece 33. Tümen bölgesinde ilerleme kaydedebildi. Diğer tümenler mevcut durumlarını korudular.¹⁹⁸

Enver Paşa tarafından IX. ve X. Kolordulara verilen emre göre, bu kolordular Sarıkamış'ta birleştikten sonra en önemli görevi olan düşman ordusunu yok edecekti. 29 Aralık tarihine kadar Ruslar taarruza başlamazsa kolordular taarruz bölgesine yerleşerek iye ve sağlık ihtiyaçlarını tamamlayacaktı. Kolordu ve tümen komutanlarının çok geride kaldığı dikkate alınarak bu andan itibaren ileri hatta bulunacaklardı. Doktorlar sargı noktalarında askerlerin altına koymak üzere ot ve saman benzeri malzemeler hazırlayacaktı. Enver Paşa verdiği emirde ayrıca birliklerin devamlı surette mevcutlarının azlığından bahsetmesine de değinerek gözlemlerine göre Rus bölüklerindeki asker sayısının 20 askerden fazla olmadığını, Türk birliklerinin gerek silah gerekse sayı yönünden Ruslardan daha üstün olduğunu vurgulamaktaydı.¹⁹⁹

29. Tümenin sağ kanadında Rus askerleri görülüyordu. Rus topçusu dereleri ve III. Ordu'nun gözetleme noktalarını sürekli surette ateş altında tutuyordu. Sarıkamış güneyindeki Rus bataryası da aynı şekilde ateşe devam ediyordu. Karargâh sabah saatlerinden itibaren yoğun bir ateş altındaydı. Ordu emrinde bazı hazırlıkların yapılması yönünde talimatlar bulunmasına rağmen çatışmalar akşama kadar devam etti. Çerkezköy yakınındaki Sivri tepeyi ele geçirmek için 29. ve 17. Tümenler bütün ateş güçlerini bu tepe üzerinde toplayarak tüm güçleriyle arka arkaya taarruzlarını tekrarladılar. Tepe ile Sarıkamış istasyonuna inen derenin sol yanındaki sırtlar bir bölükten fazla Rus askeri tarafından savunulmaktaydı. Bu bölük sürekli surette arkadan takviye ediliyordu. Akşama kadar devam eden muharebelerde bu tepe düşürülemedi. Sabah saatlerinde 29. Tümen'in insan mevcudu 300, 17. Tümen'in ki

¹⁹⁸ ATASE, BDH. 4896. H5. 001.065.

¹⁹⁹ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.117.

ise 660 civarındaydı. Akşam saatlerine doğru bu sayılar daha da azaldı. Kolordunun sağ tarafında bir Rus taburu Kızılkilise bağlantısını kesmek üzere sürekli surette ilerlemeye çalışıyordu. Bunun üzerine 85. Alay buraya kaydırıldı. Bardız bölgesinde bulunan 32. Tümenin karşısında düşman birlikleri sürekli olarak takviye edilmesine rağmen 32. Tümen takviye alamadığından mevcutları çok azalmıştı. Akşam saatlerinde İhsan Paşa tarafından verilen emirde 29. Tümen'in mevcudunun 190 olduğu bildirilmekteydi. İhsan Paşa ayrıca beş günden beri devam eden muharebelerden fırsat bulamayan birliklerin, muharebe raporlarını yazamadıkları için yaşanan kanlı çarpışmalar hakkında yeterince malumat veremediği de bildiriyordu.²⁰⁰

X. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey yorulan erleri dinlendirmek, köylere dağılanları geri toplayıp düzene koymak için 29 ve 30 Aralık günlerinde kolordu birlikleriyle Çatak ve Divik bölgesinde dinlenmeye karar vermişti. IX. Kolordu'nun Sarıkamış önlerinde yardım beklediği esnada kolordunun geriye alınması beklenen bir gelişme değildi. Yorulan ve yıpranan birliklerin bir gün dinlendirilmesine karar verilmişse de yaşanan gelişmeler bu durumu engellemiş tümenler yeniden taarruza geçmiştir.²⁰¹

31. Tümen Kars-Sarıkamış yolunun kuzeyinde Divik bölgesinde, 30. Tümen ise bu tümenin güneyinde Çatak civarında toplanmıştı. Hafız Hakkı Bey'in verdiği emirde birliklerin kuvvetlerinin onda bir oranına düşmesinden dolayı yolda kalan ve köylere sığınan perakende erlerin toplanılabilmesi için iki gün boyunca tümen ve alay komutanlarının üstün gayret sarf etmelerini istiyordu. Oltu ve Penek bölgesinde yapılan uygulamanın benzeri ile yeniden eski güce kazanılacağına inanıyordu. Başköy, Beyköy, Karakele ve Akçakale bölgelerine yani Allahuekber dağlarının berisinde konaklama bölgelerine komutanlar bizzat giderek dağılan askerleri toplayacaktı. Gereken her türlü tedbir alındıktan sonra askere sabah ve akşam sıcak etli yemek verilecekti.²⁰²

29 Aralık'ta, 30. Tümen'in yaptığı muharebelerin en ağır yükü 88. Alay'ın üzerinde toplandı. Gece yapılan muharebelerden sonra iki saat bile dinlenmeye fırsat bulamayan alay Divik'in kilise meydanında toplandıktan sonra Sarıkamış'a taarruz

²⁰⁰ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.126-128.

²⁰¹ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.65.

²⁰² ATASE, BDH. 5054. H2. 001.096.

emri almıştı. Rus birliklerinin 88. Alay cephesinden Sarıkamış'a doğru ormanlık alana çekildiği görülmüştü. Tabiat şartları nedeniyle sık sık kesintiye uğrayan yürüyüş sonrasında saat 15.00 civarında alay ormanlık alana girdi. Alayın görevi süngü hücumuyla Sarıkamış'ı zapt etmektir. Ormanlık alana gelince ateş açmadan ilerleyen alay kuvvetleri Rus topçusu ve makineli tüfek ateşiyle karşılaştı. Rus kuvvetlerine göre daha zayıf olan alay Türk topçusunun etkisiz kalmasıyla ilerleyemiyordu. Buna rağmen akşam saatlerinde avcı birlikleriyle ormanlık alan geçilip vadiye girildiyse de şiddetli ateş karşısında fazla ilerleme sağlanamadı. Rusların aldığı takviye kuvvet ve altı makineli tüfek desteği 88. Alay'ın ilerlemesini engelledi. 400 mevcutlu alayın komutanı yaralanırken, 250'ye yakın yaralı ve şehidi vardı. Zayıflığın artması üzerine alay sabah bulunduğu mevzilere geri dönmek zorunda kaldı. 89. Alay Çatak'ın güneydoğusunda hafif muharebe yaptıysa da ilerleme sağlayamadı. 92. Alay ise Kars istikametinde ilerlemek isteyen iki bataryalı Kazak alayını dağıtarak 250 esir aldı. Ayrıca bir tren ele geçiren alay Selim istasyonunu da tamamen tahrip etti.²⁰³

Yağbasan'ın batısında 31. Tümen'in güvenliği için görevlendiren 91. Alayın öğle saatlerine doğru şiddetli Rus taarruzu karşısında tutunamayarak bulunduğu mevkiinin güney doğusuna çekilmesiyle beraber planlarda değişiklik oldu. 90. Alay akşama kadar Yağbasan'ın güneydoğusunda Rus ileri karakolları ile temasta kaldı. Kolordu Kurmay Başkanı Lange Bey'in alaya verdiği emirde Sarıkamış istikametinde taarruza katılması emredildi. Bunun üzerine düşmanı geri atarak ilerleyen alay Sarıkamış'a 300 metre mesafeye ulaşmasına rağmen ileri gidemedi. 19. Süvari Alayı ve 31. Tümen bölgeye doğru harekete geçti. Tümen 16.00'da kolordudan aldığı emirle Sarıkamış doğrultusunda taarruza başladı. Bölgeden toplanan 600 kadar askerle yapılan taarruzu Tümen Komutanı Albay Ali Osman bizzat yönetiyordu. Taarruz neticesinde Sarıkamış'a giren birlikler kasaba içerisinde dağıldılar. IX. Kolordu ile 30. Tümen arasında irtibat sağlandı. Rus birlikleri ise devamlı takviye kuvvet alıyorlardı. Birlikler toplanıp ciddi bir mevzii oluşturamadığından tümen Sarıkamış'ı boşaltarak 1 km kuzeydeki yüksek tepeye çekildi. Gün içerisinde yapılan muharebelerde 31.

²⁰³ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.65-66.

Tümen'in 91. Alay Komutanı Binbaşı Bahattin yaralandı. Ayrıca subay ve erlerden de çok sayıda yaralı vardı.²⁰⁴

32. Tümen cephesinde Rus birlikleri havanın sisli olmasından faydalanarak öğleden sonra birkaç koldan şiddetli taarruza başladı. Mevziiler arasındaki mesafe bir buçuk kilometreye kadar düşmüştü. Gece saatlerine kadar devam eden muharebelerde Rus kuvvetleri ağır kayıplar verdi. 31. Tümen'den 100 kadar yaralı ve şehit verilmişti. Rusların kayıpları 1000'den fazlaydı. 32. Tümen gece saatlerinde mevziinin sol kanadının uzatılmasına ve Rusların Sarıkamış-Kızılkilise yolunu kesmelerine engel olmaya çalışacaktı. Hafız Hakkı Bey, III. Ordu'ya verdiği raporda bu gece olmazsa yarın kesin bir sonuca varacağından bahsediyordu. Bölgeye dağılan erler toplandıktan sonra şiddetli topçu ve makineli tüfek ateşiyle Rus mevziilerinin kilit noktası olarak düşündüğü sağ kanattaki bir noktaya yüklenirken diğer yandan kolordunun tüm kuvvetleriyle Sarıkamış doğrultusunda taarruz edeceğini ekliyordu. X. Kolordunun düşmanın bir kısmını üstüne çekince arkadan III. Ordu'nun yapacağı taarruzla düşmanın imha edileceğini de ümit ediyordu.²⁰⁵

Berhman'ın ön cephe bölgesini daraltarak geri çekilme emri vermesi sonrasında arka planda üç tane büyük, bağımsız arka plan emniyet birliği kuruldu. Bunlar General Yudenich komutasında Sanamer'den Zivin ve Karaorgan'a çekilen sağ arka emniyet birliği, General De-Vitt komutasındaki Ardos-Çermik'ten Micینگirt'e çekilen orta birlik ile General Baratov komutasın Velibaba ve Karakilise'den Başköy'e çekilen sol kanat birlikleriydi. Baratov ile De-Vitt birliklerinin arasındaki boşlukta Kazak süvari birlikleri ile Albay Feduşki'nin bölgeye gönderilmesiyle sağlanmaya çalışıldı. Bu süvari birliği ayrıca Surphaç bölgesine yaklaşılarak buradaki tüm yolları kesecekti. Sarıkamış civarında bulunan Türk unsurlarının geri bağlantısı kesilmeye çalışılıyordu.²⁰⁶

29 Aralık'ta Sarıkamış bölgesinde General Mikhail Przewalski emri altında 1. Kuban Özel Ordusu olarak birleştirilen (22 ½ tabur, 8 bölük, 40 tane top ve 78 makineli tüfeği kapsar) Rus askerleri bulundukları noktanın kuzey ve doğu tarafından dolaşan

²⁰⁴ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.480-481. ; Kuntman, Tbp. Binbaşı Mehmet Derviş Kuntman'ın Harp Hatıraları, s.143-145.

²⁰⁵ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.128-130.

²⁰⁶ Sarykamyskaya Operatsiya 12 -24 Dekabrya 1914 goda (Nekotoryye Dokumenty), s. 23.

X. Kolordunun 30. ve 31 piyade tümenleri gece yaptıkları saldırıyı püskürttüler.²⁰⁷ General Przewalski ve 155. Piyade Alayı'nın Sarıkamış'a ulaşmasıyla Ruslar mevziilerini biraz daha sağlamlaştırdı. XI. Kolordunun 2. Türkistan Kolordusunun bulunduğu Horum dağı-Çermik mevziilerine yaptığı şiddetli hücumlar ise başarılı olamadı. 29 Aralık'ta Sarıkamış'a Rus 154. Alayı da ulaştı. General Przewalski'nin plastonları şaşırtıcı bir yürüyüş yaparak Sarıkamış'a girmişlerdi. Sarıkamış'ın sağ kanadında 80. Alay ve bir plaston taburu, şehir merkezinin istasyon tarafında 18. Türkistan Avcı Alayının bir taburu, 587. Muhafız Alayı, 1. Zaparojeski Kazak Alayı ve diğer küçük birlikler bulunuyordu. Sol kanatta 155. Piyade Alayı, 17. Türkistan Avcı Alayının bir taburu, 1. Plaston Taburu, 2 amele taburu ile diğer birlikler bulunuyordu. Geriye kalan birlikler ise ihtiyat için ayrılmıştı. Przewalski, Sarıkamış'ın savunması için aktif savunma sistemini takip ediyordu. Bukretov kuvvetlerine Yağmurlu ve Turnagöl arasındaki vadiye taarruz emri verilmişti. Bu manevrayla Kuzgun Yuvası'nın da ele geçirilmesi gerekiyordu. Fakat bölgede bulunan Kafkaslara özgü taş yapılarda mevziilerini inatla savunan Türk birlikleri Bukretov birliklerine geçit vermiyordu.²⁰⁸

29 Aralık'ta General Przewalski tarafından Berhman'a gönderilen 32 numaralı telgrafta bütün gücüyle Bardız geçidini ele geçirmeye ve kuzeydoğu istikametinden yapılan saldırıların durdurulmaya çalışıldığı bildiriliyordu. Kuzeydoğu yönünde birtakım başarılar elde edildiği ve Türklerin Turnagöl tepesinin güneyine çekildiği, havanın kararmasıyla geçit yolunun serbest durumda olduğu, sadece gündüz saatlerinde bu noktanın savunulduğu bildiriliyordu.²⁰⁹

29 Aralık'ta başlayan ve kesin neticeyle sonlandırılmak istenen Türk hücumları, X. Kolordu tarafından Alisofu ve Yağbasan taraflarından Rusların sağ kanadına doğru yapılıyordu. 30. Tümenin sabah saatlerinde yaptığı ciddi taarruz Przewalski'nin hareketli birliklerinin taarruzu neticesinde püskürtüldü. Karşı taarruz neticesinde Türk birlikleri Alisofuyu terk ederek demiryolu hattının gerisine çekildi. 30. Tümenin başarısız taarruzu 31. Tümenin hareketini yavaşlatmasına sebep oldu.

²⁰⁷ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.36.

²⁰⁸ Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, s.252. ; Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 107-109.

²⁰⁹ *Sarykamyskaya Operatsiya 12 -24 Dekabrya 1914 goda (Nekotoryye Dokumenty)*, s. 27.

Birinci Dünya Savaşı'nın kaderine etki eden makineli tüfekler 29 Aralık Rus savunmasında çok önemli rol oynadı. Rus birlikleri yorgun ve geçen günlerde verdikleri ağır zayiata rağmen tüm hücumlara karşı koyarak Türk birliklerinin ilerlemesini engellediler. Gündüz saatlerindeki taarruzlardan istenen neticesi alamayan Enver Paşa gece taarruzu için emir verdi. Gece saatlerinde yoğunlaşan Türk taarruzu karşısında Rus birlikleri Sarıkamış içlerine çekilmek zorunda kaldı. 1. Zaparojeski Alay Komutanı da köprü civarındaki çatışmalarda öldü. Türk birlikleri 156. Alayın kışlasını işgal ettikleri gibi tren istasyonunu da ele geçirdiler. Sarıkamış savunma hattı yarılmıştı. Ruslar için durum çok kritik bir hal almıştı. General Przewalski ihtiyat birliklerini tasarruflu kullanıyordu. Buna rağmen 6. Kuban Plaston Taburundan sadece 2 bölük kalmıştı. Geriye kalan iki bölükle Sarıkamış'ın kuzeyinden evlerin içlerine doğru inen Türk birliklerine karşı gönderilen Albay Termin (*Richard Losişovich Termin*) komutasına verilerek yaptığı süngü hücumuyla karşı koyma başarılı oldu ve bu noktadaki Türk ilerlemesi durduruldu. Ruslar son bir hamle ile istasyon binasını da ele geçirdi. İki tabura yakın olan Türk taburları ertesi güne kadar 156. Alay karargâhında kalmaya devam etti. Gece geç saatlerde tekrardan eski kazandıkları yerleri ele geçirmek için taarruz eden Türk birlikleri amaçlarına ulaşamadılar. Ruslar ise Türk birliklerini geri attıktan sonra istasyona hâkim olan Kartalyuvası tepesini ele geçirdi. Türk Ordusu büyük bir fırsatı bu şekilde kaçırmış oldu.²¹⁰

29 Aralık'ta Sarıkamış'ta yapılan muharebelerde Türk tarafının 40 taburuna karşılık Rusların 22 taburu tabur kuvveti bulunuyordu. Ancak uzun yürüyüş yollarında oldukça fazla döküntü veren Türk birliklerinin durumu düşünüldüğünde kuvvetlerin neredeyse eşit olduğu kabul edilebilirdi. Ayrıca top sayıları eşit gibi görünse de Rusların elindeki obüs toplarının Türk dağ bataryalarına karşı istisnasız üstün oldukları görülmektedir. Son olarak muharebeler esnasında Rusların binalar içerisinde ve etrafında mevzilenmeleri onlara ayrı bir üstünlük sağlamıştır.²¹¹

²¹⁰ Zayonchkovski, *Pervaya Mirovaya Voyna*. s.379. ; Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskii Ocherk*, s. 107-109.

²¹¹ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.59-60.

Radyo-telsiz istasyonu Türk birlikleri tarafından ele geçilmiş ve etkisiz hale getirilmişti. Bunun anlamı Rus Kafkas Ordusu ile iletişim tamamen kesilmiş olmasıydı. Rus askerleri büyük ambarların olduğu şehirde olmasına rağmen yemek sıkıntısı çekmekteydi. Sarıkamış'ın yerli ahalisinden de destek göremeyen Ruslar oldukça zor durumdaydı. Muharebelerin en şiddetli olduğu üç gün boyunca Rus karargâhı hiç uyumayarak muhtemel saldırılara karşı hazırlıklı olma yoluna gitmişti. Tiflis ile olan tren yolu bağlantısı da Selim taraflarında kesildiğinden bir imha hareketi kaçınılmaz olabilirdi. Ancak günlerce karlı arazide ilerlerken mevdunun büyük çoğunluğunu kaybeden Türk birlikleri ve komuta kademesi ölümcül darbeyi Sarıkamış'taki Rus birliklerine indiremedi.²¹²

25-29 Aralık tarihleri muharebelerin en kanlı geçen kısmını oluştuyordu. Türk birlikleri kendilerine verilen emirleri harfiyen uygulamaya çalışıyordu. X. Kolordunun Sarıkamış'a adeta bir avuç askerle yaptığı taarruz pek kanlı olmuştu. Sarıkamış sırtlarından taarruzu takip eden Enver Paşa'nın IX. Kolordunun da taarruza katılması için verdiği emir sonuca pek fazla etki etmedi. Sonuçta Rusların mukabil taarruzlarıyla Sarıkamış'ta kalan Türk askerleri de geri atılmıştı.²¹³

3.3.8. 30 Aralık 1914 Muharebeleri

Enver Paşa 30 Aralık 1914'te yapılacak harekât için verdiği emirde düşman kuvvetlerinin dağıldığını X. Kolordu'nun düşmanı dağıtarak 250 esir aldığını, ordunun Sarıkamış ve Çerkezköy istikametinde taarruza devam edeceğini bildiriyordu. X. Kolordu oldukça hızlı Sarıkamış'a taarruza başlayınca XI. Kolordu'da aynı zamanda Çerkezköy'e taarruz edecekti. Yalnızca 28. Tümen kuvvet çoğunluğu ile sağ kanadı koruyacaktı. Her iki kolordunun buluşma noktası Sarıkamış istasyonu olacaktı.²¹⁴

XI. Kolordu bölgesinde görülen yoğun sis hareket etmeyi engelliyordu. Gelen raporlar Ruslar kolordu karşısında bulunan tüm birliklerinin geri çekildiği yönündeydi. Verilen emirde kolordunun Horasan-Aşağı Ahalik-Yukarı Ahalik hattına kadar ilerlemesi bunun ötesine geçmemesi gerekiyordu. Ruslar sisten faydalanarak kolordunun elinden kurtulup Zivin çayını geçmeyi başarmışlardı. Kolordu üç koldan

²¹² Vasil'yevich, *Judenich: General Suvorovskoy Shkoly*, s.173.

²¹³ Varlık, 17 Mayıs 1338/17 Mayıs 1922, Nr:53.

²¹⁴ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.124.

düşmanı takip edecekti. Diğer kolordular Sarıkamış önlerinde ölüm kalım mücadelesi verirken Galip Paşa komutasındaki XI. Kolordu bulundukları hattan ileri gitmiyordu.²¹⁵

Kuşatma harekâtının merkezinde bulunan IX. Kolordu'dan gün içerisinde gelen raporlar durumun vahametini göstermesi açısından önemliydi. Sarıkamış istikametine harekât emrinin verildiği 22 Aralık'ta muharip gücü 21.000 olan kolordunun mevcudu iki gün sonra 24 Aralık'ta 18.000'e gerilemişti. 30 Aralık itibarıyla üç tümen ve 86. Alay'ın toplam muharip gücü sadece 1000 askerden ibaretti. Bir kısmı şehit olan askerlerin diğer kısmı ya köylere dağılmış ya da donuktan dolayı sağlık teşkilatının müdahalesini bekliyordu. Kolordu komutanına göre kazanılacak 10 günlük zaman içerisinde muharip güç rahatlıkla 10.000'e ulaşabilirdi. Topçu bataryalarının da durumu iyi değildi. 40 cebel topundan sadece 20 tanesi kullanılabilir durumdaydı. Kolordu taarruz yeteneğini tamamen kaybetmişti.²¹⁶ 30 Aralık'ta Rusların kolordu üzerine yaptıkları ateş taarruzu dışında önemli gelişme olmamış, kolordu karargâhı eski yerine çekilmişti.²¹⁷

X. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey etrafa dağılan askerlerden perakende olarak topladığı 800 erin kısa vadede işe yaramayacağını düşünüp, aynı zamanda da takviye kuvvet alacağını ümit ederek ertesi gün taarruz etmesinin daha isabetli olacağını düşünüyordu. Koskoca kolordunun ateş gücü 1800 asker, 8 sahra ve 16 cebel topundan ibaretti. Hafız Hakkı Bey kolorduyu dinlendirmeyi düşünmesine rağmen gece saatlerinde düşmanın sağ tarafına taarruz etti. Karanlık yararlanılarak yapılan taarruz başarılı olmasına rağmen makineli tüfek ateşi karşısında tutunamayan birlikler dağıldı.²¹⁸ 30 Aralık gecesi Sarıkamış'a yapılan taarruzlar cephenin kırılmasına rağmen Ruslar tarafından durduruldu. Gece devam eden muharebelerde Türk tarafı ciddi kayıplar verdi.²¹⁹

29 Aralık'ta Sarıkamış'ta yaşananlar zaten temel düşüncesinde geri çekilme fikri olan General Berhman'ı bu konuda daha kararlı adımlar atmaya sevk etmişti. Bu

²¹⁵ Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, s.288-290.

²¹⁶ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.131.

²¹⁷ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.131.

²¹⁸ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.141.

²¹⁹ Stokov, *Vooruzhennyye Sily i Voennoye Iskusstvo V Pervoy Mirovoy Voy.* s.267.

noktada yeniden devreye giren General Yudenich 30 Aralık'ta Berhman'a çektiği 439 numaralı telgrafında Çermik ve Horum dağı civarında tutunmakta ısrar etmekteydi. Yudenich, Sarıkamış'tan aldığı bilgilere göre çatışmaların Ruslar lehine cereyan ettiğini bildiriyordu. Bardız yaylasını ele geçirmek ve bölgenin kuzeyinde bulunan çukur bölgeye doğru Türk birliklerini sürmeye çalıştıklarını söylüyordu. Türklerin Sarıkamış ile Bardız arasındaki bağlantı yolları kesilmişti. Ayrıca Türk birliklerinin sağ kanadı tutmaya çalışmamaları ve Bardız'ı uzaktan çevirme harekâtı ile etki yapmaları, Sarıkamış'ta bulunan birliklerine takviye yapmaya çalıştıkları yönündeki tahminleri doğruluyordu. Bardız'ın üst bölgesinde bulunan Albay Dovgirt birliklerinden alınan bilgiler Türklerin Sarıkamış'taki birliklerine takviye ve erzak göndermeye çalıştıkları yönündeydi. Albay Dovgirt'in bulunduğu stratejik konum 2. Türkistan Kolordusunu Kapaktepe-Horum dağı-Çermik mevziilerini boşaltılması halinde zor duruma düşürecek ve geri çekilmesine neden olabilirdi. Böylece Türklere Sarıkamış yolu tamamen açılacaktı. Yudenich'in yaptığı teklifte hiç olmazsa 31 Aralık tarihine kadar mevziilerin korunması teklif ediliyordu. Ayrıca Sarıkamış'a kadar giren Türklere hesap sorulması gerektiğini ve bu birliklerin imha edilmesinin zaruretinden bahsediyordu. Fakat General Berhman geri çekilmeye başlamıştı. Bu durumda durumu anlatması için gönderilen Yarbay Drasenkov'un Kağızman'a çekilmenin yolsuzluk yüzünden zor olacağını 1. Kafkas Kolordusunun mahvolacağı yönündeki telkinleri üzerine iki-üç gün geri çekilmeden vazgeçildi. Yine de önceden başlayan geri çekilmeyle beraber 1. Kafkas ve 2. Türkistan Kolorduları birlikleri Soğanlı dağları üzerinde Gölbaş-Başköy hattında mevzii almışlardı. Gün içerisinde Sarıkamış'ta yapılan çatışmalarda bir gün önceki taarruzdan arta kalan Türk birlikleri de bölgeyi boşaltmak zorunda kaldı.²²⁰

30 Aralık'ta General Przewalski'den gelen bilgilere göre Türkler demiryolunu geçerek dere içerisinde toplanmaya başlamışlardı. Dere içerisindeki köprüye yapılan taarruzlarda Yarbay Kravçenko ile Genzel ölmüştü. Türk birlikleri Yolgeçmez köyüne ulaşmıştı. Berhman ise Tiflis'ten gelen genç teğmenlerin hangi birliklere verileceği ile ilgili emir veriyordu. Albay Bukretov ise Sarıkamış bölgesindeki komutanların sürekli değiştiğinden yakınmakta kime bilgi vereceği konusunda sıkıntı yaşadığı için

²²⁰ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 109-112.

doğrudan Berhman'a gönderdiği notta taarruzun iyi gittiğini ve yavaş yavaş Bardız tepelerinin ele geçirildiğini bildiriyordu. Geçidin batı yamacındaki Türk varlığı devam ediyordu. Berhman 31 Aralık'ta Sarıkamış'a ulaşarak tüm komutayı üzerine alabildi.²²¹

General Mislayevsky tarafından verilen geri çekilme emri ve arkasından Tiflis'in savunulması için verdiği emir Tiflis halkının arasında inanılmaz paniğin yaşanmasına neden oldu. Şehrin sakinleri hızlı bir şekilde şehri terk ederek göç etmeye başladı. Türklerin Tiflis'e ilerlemekte olduğu yönündeki haberler üzerine şehirde fayton fiyatları 1000 rubleye kadar çıktı. Halk Gori yolunda göçe başlamıştı. Şehir o derece boşalmıştı ki evler Kafkasya'nın yerel hırsızları tarafından tamamen soyulmuştu.²²²

3.3.9. 31 Aralık 1914 Muharebeleri

31 Aralık için verilen ordu emrinde X. Kolordu'nun hazır olduğu anda taarruza geçmesi ve IX. Kolordu'nun da X. Kolordu'nun taarruza başlamasıyla aynı anda harekete geçmesi emredildi.

XI. Kolordu takip hareketinde her ne kadar düşmanın asli kuvvetleriyle karşılaşamamış dahi olsa 18. ve 34. Tümenler karşısındaki Aras'ın güneyinden düşman birlikleri püskürtüldü. Nehrin güneyindeki düşman birlikleri Karakilise ve Micigirt'e çekildi. Kuvvetlerinin büyük kısmı ise nehrin güney tarafında kalmaya devam etti. Verilen kolordu emrinde ertesi gün 18. ve 34. Tümenlerin karşısında ve Aras'ın güneyinde bulunan birliklere Micigirt ve Altınbulak'ı işgal etmeleri ve orada kalmaları emredildi. 33. Tümen ise karşısındaki düşmanı geri attıktan sonra ilerlemeye devam edecekti. Kolordu komutanı 2 Ocak'ta Hızır İlyas'ta bulunacağını, havanın sisli olmasını bir bahane olarak kabul etmeyeceğini ve tüm askerin süngü takarak avcı hatlarına ilerlemesini emretti.²²³

IX. Kolordu bölgesinde sıkıntılar devam ediyordu, asker sayısı iyice azalan kolorduda topçu ve piyade mermisi açısından sıkıntılar bulunuyordu. Özellikle 28.

²²¹ *Sarykamyskaya Operatsiya 12 -24 Dekabrya 1914 goda (Nekotoryye Dokumenty)*, s. 28.

²²² *Vasil'yevich, Judenich: General Suvorovskoy Shkoly*, s.173-174.

²²³ *ATASE*, BDH. 2950. H7. 001.141-142.

Tümenin azalan cephanesi geri hizmetiyle değil cephanesi fazla olan kıtalardan toplanmak suretiyle karşılanmaya çalışılıyordu. 29. Tümen bölgesinde önemli bir faaliyet olmazken, 17. Tümen bölgesinde tutunmak için geri hizmetteki askerlerini kullanmaya başlamıştı. Kolordu karargâhı komuta heyeti hariç olmak üzere bazı cephane ve erzak kolları ile Bardız'a gönderildi.²²⁴

X. Kolordu çevreye dağılan askerleri topladıktan sonra 250 ila 400 kişilik taburlar oluşturdu. Hilmi Bey Müfrezesi adı verilen üç taburluk kuvvetle Sarıkamış'a cepheden taarruz edilecekti. Oluşturulan taburlarla 31 Aralık erken saatlerde taarruza karar veren Hafız Hakkı Bey sabah saatlerinde dört taburluk kuvvetin üç taburuyla sağ kanattan ihtiyat taburu ile de sol kol üzerinden taarruza başladı.²²⁵

İlk hücum sabahın ilk ışıkları ile başladı. Müfrezenin sağ kanadında ormanlık arazide bulunan taburlar zamanında hareket edemeyince taarruzdan istenilen sonuç alınamadı. Bunun üzerine sol kanatta bulunan birlikler Rusların sol yanına doğru taarruza geçti. Öğle saatlerine kadar başarı ile devam muharebelerde müfreze Sarıkamış önünden geçen dereye kadar ilerledi. Aynı saatlerde başlayan kesif sis Türk topçusunun etkili ateş etmesini engelleyince taarruz yavaşladı. Öğle saatlerinde sisin artması taarruzun etkisini azaltınca hücum boruları eşliğinde 17.00'da genel taarruza geçildi. Birliklerin büyük gayretleriyle çoğu noktadan düşman mevziilerine girilse de makineli tüfek ateşi karşısında tutunulamayarak geri çekilmek zorunda kalındı. Hafız Hakkı Bey'in Sarıkamış üzerine yaptığı üçüncü taarruzda başarısızlıkla sonuçlandı. Bu taarruz harekâtı boyunca X. Kolordu tarafından yapılan üçüncü ve son taarruz oldu. Kolordunun elinde bulunan bütün kuvvetiyle yaptığı son taarruz sonrasında iyi hırpalanan birlikler takviye kuvvet almasının mümkün olmaması üzerine IX. Kolordu gibi beklemeye geçti.²²⁶

Sarıkamış-Bardız yolunun kısmen kesilmesiyle 32. Tümen ile irtibat tamamen kesilmişti. Tümeniden üç günden beri haber alınamıyordu. Hafız Hakkı Bey ise tümene gönderdiği emirde karşısında düşman kuvveti olmadığından bahisle Sarıkamış

²²⁴ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.61-62.

²²⁵ Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, s.294.

²²⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt:1, s.489-490. ; Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.80-81.

istikametinde taarruza katılmasını istiyordu. Oysa tümen muharebelerin başından beri en zor günlerinden birini yaşıyordu. Tümen cephesinde iki sahra topu, 25 makineli tüfek ile takviye edilen 4 piyade ve bir süvari alayı bulunuyordu. Buna rağmen 32. Tümen elindeki tüm kuvveti kullanarak Rus taarruzlarına karşı koyup kuşatıcı nitelikteki karşı taarruzları tart etmeyi başardı. Gece saatlerinde Rus kuvvetlerinin yoğun makineli tüfek ateşi altında 93 ve 94. Alayların işgalindeki Çilhoroz tepelerine yaptığı taarruzla mevkilleri ele geçirmesi üzerine tümen durumun nazikleşmesiyle Bardız'da kalmanın anlamı kalmamıştı. Bunun üzerine tümen Norşin istikametinde çekilmek zorunda kaldı.²²⁷

31 Aralık'ta Ruslar, Türk birliklerinin taarruzu sonucu işlemez hale gelen radyo-telsiz istasyonu ile Tiflis ile bağlantıyı sağlayan ve Selim'de kesilen telgraf hattını yeniden onardılar. Böylece Tiflis ile olan bağlantı yeniden sağlandı. Tiflis'ten ilk gelen telgrafta başkomutan yardımcısı Varşova'dan gelen Kafkas Süvari Tümeni'nin nereye gönderilmesi gerektiğini ve Sarıkamış'taki vaziyet hakkında bilgi talep ediyordu. Fakat süvari birliklerinin kış şartlarında bölgede fazla etki yapacak durumu yoktu. Bu yüzden Yudenich verdiği cevapta "*Süvariye Varşova'ya iade ediniz*" diyordu. Yudenich tarafından Tiflis'te bulunan başkomutanlığa çekilen 140 numaralı telgrafta Türklerin durumunun ümitsiz olduğu, imha faaliyetini gerçekleştirebilmek için Kars'ta bulunan 3. Avcı Taburunun Türklerin yan ve gerilerine etki yapılabilmesi için Divik'e gönderilmesini talep ediyordu. Ertesi gün verilen cevapta bunun uygun görüldüğü Kars'a durumun iletiliği bildiriliyordu. Fakat cephe hattında Berhman ve Yudenich arasında yaşanan bir nevi rekabetten ötürü bu telgraf Yudenich'in eline geçmemişti. Tiflis ile olan iletişim sağlanmasından sonra Berhman çekilme düşüncesinden vazgeçti ve Yudenich ile daha sıcak ilişkiler geliştirdi. Bu esnada Sarıkamış üzerine yapılan Türk taarruzlarında dikkat çeken derecede azalmalar başlamıştı. Bu sırada da gerekli taze Rus kuvvetleri de Sarıkamış'a sevk edilmişti. 31 Aralık'ta Hanpostası civarında bulunan Albay Dovgirt'e bağlı 17. Türkistan Avcı Alayı Malakan yaylası üzerinden Bardız geçidine gönderildi. Böylece Türk unsurlarının yan ve gerileri tehdit edilmeye başladı.²²⁸

²²⁷ Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.81-82.

²²⁸ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Oчерk*, s. 113-116.

3.3.10. 1 Ocak 1915 Muharebeleri

1 Ocak 1915'te XI. Kolordu cephesinde yaşanan muharebelerde başarı sağlandı. Ordunun emrindeki üç kolordudan en derli toplu olan ve ateş gücü yüksek olan bu kolordu kalmıştı. 34. Tümen'in Hedik bölgesinde hareketle Altınbulak mevkiinde düşmanla yaptığı kanlı çarpışmalarda Altınbulak doğusunda bulunan dereye kadar yaklaştı. 33. Tümen ise Kötek civarında şiddetli muharebeler yaptı. Düşman kuvvetleri Zivin deresi civarında uzun müddet dirense de öğleden sonra geri çekilmeye mecbur kaldı.²²⁹ 18. Tümen İslamsor önlerinde yaptığı muharebelerde yandan Kazak süvarilerinin baskınına uğradığı anda yakın bir Çerkez köyünün Müslüman ahalisi bir Türk askerinde gördüğü cihat beyannamesinden etkilenerrek tümene yardım etti. Bunun üzerine dağılan Kazaklar geri çekilmek zorunda kaldı. İslamsor köyüne girildiğinde buradaki konuşlu Rus askerlerin aslında harpten önce Anadolu'dan firar eden Ermenilerin oluşturduğu Aziz Gönüllü Alayları olduğu anlaşılmıştı.²³⁰

IX. Kolordu bölgesinde gece başlayan muharebe sabah şiddetlenerek devam ediyordu. 28. Tümen cephesi tamamen ateş altındaydı. Bir gün önce 17. Tümen piyadeleri ile takviye edilmesine rağmen 28. Tümen çok zor durumdaydı. Tümene yardım maksadıyla silahlı bazı mekkareciler ile kolordu muhafız takımı tümen cephesine sürüldü. Bu hareket ile de sonuç alınamayınca topçunun Rusların sağ kanadı üzerine yaptığı isabetli atışlarla tümenin durumunda düzelme görüldü. Karargâhta bulunan yaralı ve ayakları donan askerler Divik-Başköy hattından Oltu'ya gönderildi. X. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı Bey Kurmay Binbaşı Şemsettin Bey komutasında 200 er, iki makineli tüfek ve üç topu IX. Kolorduya yardım maksadıyla göndermişti. Ayrıca Enver Paşa kolorduya gönderdiği emirde durumu fena görmeye gerek olmadığını takviye birliklerin gönderileceğini bildiriyordu. Ayrıca Enver Paşa garip bir şekilde Rusların yapması muhtemel taarruzun asli kuvvetlerini Kars istikametine çekmek için bir oyalama taarruzu olabileceğini düşünüyordu. Ciddi bir taarruzu ise çok düşük olasılık olarak değerlendiriliyordu.²³¹

²²⁹ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.62.

²³⁰ Eti, *Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915*, s.121-123.

²³¹ Özdemir, *Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)*, s.300-301.

Enver Paşa IX. ve X. Kolorduların Rusları yenerek kendisinin de bulunduğu IX. Kolordu ile birleşmelerini bekliyordu. Oysaki Ruslar bu iki kolordunun arasına girmek için yoğun çaba sarf ediyordu.²³²

Enver Paşa'nın düşüncesinin aksine 28. ve 29. Tümen cephelerinde muharebeler gittikçe şiddetleniyordu. Fakat zayıf Türk unsurlarında dağılmalar baş göstermeye başlamıştı. 29. Tümen geriye alamadığı dört topu tahrip etmek zorunda kalmıştı. Sarıkamış istasyonunun bulunduğu bölgeden iki Rus piyade bölüğü 17. Tümen ile 29. Tümen'in arasına girmek üzereydi. Bunun üzerine takviye gelen Şemşettin Bey komutasındaki birlikler aradaki boşluğa sürüldü. 28. Tümen komutanı yaralanmıştı. Akşam emrinde tümenin 29. Tümen hizasına çekilmesi emredildi. Bu yönde başarısız olan düşman Çerkezköy istikametine gelen birliklerle yeniden taarruza başladı. Gün içinde yapılan muharebelerle IX. Kolordu'nun mevcudu 450 civarına düşmüştü.²³³

X. Kolordu gün içerisinde küçük taarruzları püskürtmesine rağmen 30. ve 31. Tümenin dağılan askerlerini toplamakla meşguldü. 32. Tümen ise günlerdir devam eden muharebelerde ateş gücünün neredeyse tamamını yitirmişti. 32. Tümen'in tuttuğu Çilhoroz tepesi tamamen düşman işgaline uğrayınca tümenin sağ kanadı tamamen açıldı. Bu durumda Bardız bölgesi ve tümenin geri bölgesi tamamen tehlikeli duruma düştü. Mevcut durumu inceleyen Tümen Komutanı Albay Abdülkerim Bey'de Norşin'e çekilmeye karar verdi. Enver Paşa'da durumu ciddileştığının farkındaydı. X. Kolordu aracılığıyla güvenilir köylüleri kullanarak XI. Kolordu'nun yardıma gelmesi için haber gönderilmişti. Ordu birlikleri arasında bağlantı bulunmuyordu. Yardım geleceği ümidiyle Enver Paşa Sarıkamış'tan çekilme konusunda direniyordu. Hafız Hakkı Bey ise hala düşmanın çekildiğini düşünmekteydi.²³⁴

1 Ocak 1915'te Rusların, 17. Türkistan Avcı Alayı yaptığı taarruzla Malakan Yaylası'nı işgal ederek Türk birlikleri için geriye çekilmede kullanılabilecek en kestirme yolu ele geçirdi. Aynı alay daha sonra Eşekmeydanı geçidini ele geçirmek için faaliyete başladı. 17. Türkistan Avcı Alayı taarruzu ile IX. Kolordunun gerilerini

²³² Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.63.

²³³ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, Ankara 1964, s.177-178.

²³⁴ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri*, s.179-185.

tehdit etmeye başlamasıyla Sarıkamış bölgesindeki birliklerin sol kanadını oluşturan Albay Bukretov emrindeki birlikler 154. Piyade Alayı'nın bir taburuyla yaptığı başarılı taarruzda öğleden sonra Bardız geçidini ele geçirdiği gibi IX. Kolordu'dan da bir miktar esir aldı.²³⁵

1 Ocak 1915'te Berhman tarafından Baratov'a verilen emirde 2 Ocak'ta tüm gücüyle Sarıkamış'a taarruz edeceğini ve Türkleri yeneceğine inandığında bahsediliyordu. Düşüncesinin gerçekleşmesi için öncelikle Sarıkamış'taki Türkler yenilmeli daha sonra Rus birliklerinin sorun yaşamadan Kağızman'a doğru hareketleri sağlanmalıydı. Baratov, Başköy ve Karakurt'un arka emniyet birliklerini koruyacaktı. Baratov'un geceden yola çıkıp Türklere fark ettirmeden Mescitli ve Hamamlı köylerine ulaşması gerekiyordu. Şartlar ne olursa olsun en küçük bir gecikmenin yaşanmasını istemeyen Berhman harekâtın istenilen tarih ve saatte yapılmanın önemini vurguluyordu. 2 Ocak 1915 sabahı bütün kuvvetler savaşa sürülecekti. Yudenich'e verilen aynı tarihli emirde Türklere karşı düşünülen taarruzun genel amacının değiştiği Bardız geçidinin tam manasıyla ele geçirilemediği bu yüzden Türklerin en güçlü cephesi olan sol kanada saldırmanın uygun olmayacağı bildirildi. Yeni plana göre Kızılkilise civarına gönderilen 3. Türkistan Taburu ile Bardız'da bulunan Türk unsuru yok edilecekti. Türk birliklerinin Turnagöl dağ sırtlarından geriye doğru çekilmeleri taarruzun başarılı şekilde ilerlediği şeklinde yorumlanıyordu. Turnagöl'den inen birlikleri karşılamak için Kabardinski ve piyadeler hücumla geçecekti. Berhman planının XI. Kolordu için olan kısmının işlerlik kazanması için Yudenich'in biran önce taarruza geçmesini istiyordu.²³⁶

1 Ocak 1915'te Türklere karşı ertesi gün yapılması planlanan genel taarruz için karşı hareket icra edilmedi. Öte yandan General Baratov kuvvetlerinin yapması gereken ve kesin sonuç elde edilmeye çalışan harekât gecikmekteydi. Bunun en önemli sebebi Baratov birliklerine lüzumundan fazla top verilmesiydi. Cephede Rus komuta kademesindeki rekabette tüm hızıyla devam ediyordu. General Yudenich'in Berhman'a gönderdiği ve emir telakki eden yapılanlardan kendisinin haberdar

²³⁵ Korsun *Sarykamyskaya Operatsiya*, s.115-117.; Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 116-117.

²³⁶ *Sarykamyskaya Operatsiya 12 -24 Dekabrya 1914 goda (Nekotoryye Dokumenty)*, s. 30-31.

edilmesini istediği telgrafi ikili arasındaki ilişkilerin gerilmesine neden olmuştu. Yudenich cephenin liderliğine soyunuyordu. Berhman ise kendisinin lider olduğunu gösterir asalette gönderdiği cevapta Bardız'ın ele geçirildiğini, Türklerin Sarıkamış'ın kuzeyine atıldığını, çok sayıda esir alarak Kars yolunu açtığından bahsediyordu. Komutanlar arasındaki çekişmenin dışında Berhman'ın karşı karşıya kaldığı sorunlardan bir diğeri ise yaralı ve esirler meselesiydi. Çoğunluğu yaralıların oluşturduğu bu grubun sayısı 12.000 civarındaydı. Bütün hastane ve kırlar yaralılarla doluydu ve erzak her geçen gün azalıyordu. Berhman ise konuyla ilgili olarak 1. Kafkas Kolordusu Kurmay Başkanı General Lastoçkin'i görevlendirerek, hasta, yaralı ve esirlerin Kars istikametine sevk edilmesini ve geri dönen nakliye kolları ile erzak getirilmesini emretmişti. İşte bu nakliye katarlarını gören Türk ordusu Rusların geri çekildiğini düşünmüştü.²³⁷

Sarıkamış'ta yaşanan mağlubiyetin duyulmasının kamuoyunda yaratacağı olumsuz etki göz önüne alınarak Başkomutanlık bildirilerinde farklı bir taktik kullanılıyordu. Buna neden olarak ta haberleşmede yaşanan sıkıntılar gösterilmekteydi. 1 Ocak 1915'te İkdâm'da çıkan tarihsiz resmi bildiride: *“Kafkasya'da ordu-ı asliyemizin harekâtı muvaffakiyetle ilerlemektedir. Telgraf ittisalatı kıtaatımızın ileri yürüyüşünü takib edemediği cihetle Karargâh-ı Umûmî şimdilik harekâtın teferruatına dair malumat alamamıştır”* denilmekteydi.²³⁸

3.3.11. 2 Ocak 1915 Muharebeleri

Enver Paşa tarafından 2 Ocak 1915'te verilen emirde Bardız bölgesinde bulunan düşman kuvvetleri yenilerek 31 Aralık'ta geri çekildiklerini ve bir daha görülmediklerini bildiriyordu. Bu düşmandan hiçbir birlik Bardız-Kızılkilise hattının kuzeyine geçmemişti. Kızılkilise'de düşman yoktu. XI. Kolordu ile Süvari Tümeni Rusları takip etmekteydi. 1 Ocak'ta düşman kollarının Sarıkamış'tan Kars'a doğru hareket ettiği görülmüştü. Ordunun tüm unsurları mevziilerinde kalacaktı. Sarıkamış'ta civarında bulunan IX. ve X. Kolordu birlikleri ile Kızılkilise Müfrezesi X. Kolordu Komutanı Mirliva Hafız Hakkı Paşa'nın emrinde bulunacaktı. Bütün işe yaramayan toplar, arabalar, kollar, katarlar ile yaralı ve hastalar Başköy üzerinden

²³⁷ Nikolski, *Sarıkamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)*, s.55.

²³⁸ *İkdâm*, 19 Kânunuevvel 1330/ 1 Ocak 1915, No 6418.

Oltu'ya gidecekti. Enver Paşa'nın bu emrinden anlaşıldığı üzere Hafız Hakkı Bey Mirliya rütbesine atanmıştı. Ayrıca emrin muhteviyatında Oltu'ya gönderilmesi istenen malzemeler Enver Paşa'nın geri çekilmeyi düşünmeye başladığının en büyük kanıtıydı. Geri çekilmek için gerekli hazırlıklar bu şekilde başlamıştı. Kızılkilise yoluna önem verilmesinin sebebi de en kısa yoldan geri çekilme yolu olarak kabul edilmesiydi. Enver Paşa Rusların Kars istikametinde geri çekilmeye başladıklarını da düşünüyordu. Oysaki Rusların geri çekildiğine dair görülen emareler demiryolu hattının doğusunda topçusu olmayan piyade kollarının yürüyüşünden başka bir şey değildi.²³⁹

Enver Paşa XI. Kolordu'dan gelecek yardımı beklerken kolorduya verilen emirde bulundukları bölgede kalmaları ve düşman taarruzuna karşı hazırlıklı olmaları emredildi. Akbaba civarında yoğun sisten dolayı 18. Tümen ile 34. Tümen arasına giren Rus birlikleri şiddetli çarpışmaların yaşanmasına neden oldu. Gün içerisinde birkaç kez el değiştiren Akbaba tepeleri Türk birliklerinin elinde kaldı. Taraflar yaşanan muharebelerde ağır kayıplar vermişti. 33. Tümen cephesindeki taarruzlar ve faaliyetlerde sınırlıydı. Bu yüzden kolordu Sarıkamış'a etki yapacak bir pozisyona ulaşamadı. Kolordu Komutanı Galip Paşa gün içerisinde verdiği emirde halen Sarıkamış bölgesinde alınan esirlerden elde edilen malzemedan ve başarılardan bahsediyordu. Buradan da açıkça anlaşılabacağı üzere XI. Kolordu'nun, ordu karargâhı ile hiçbir bağlantısı bulunmuyordu.²⁴⁰

Toplam mevcudu 344 kişiye düşen IX. Kolordu son direnişlerini yapıyordu. Gün içerisindeki muharebelerde insan ve silah gücünün büyük ölçüde kaybetmişti. X. Kolordu'da Rusların taarruzları neticesinde 5 obüsünü kaybetmişti. Dağılan askerlerin toplanması konusunda sıkıntılar devam ediyordu. 3 Ocak'ta Sol Cenah Kumandanı sıfatıyla IX. Kolordu mevziilerini gezen Hafız Hakkı Paşa kolordunun mevcudunun 450 kişi, X. Kolordunun ise 1000 ila 1200 arasında mevcuda sahip olduğunu bildiriyordu. Kars istikametinden gelerek Karahamza'da toplanan Rus birlikleri Divik istikametinde taarruza başlamıştı. Ordu karargâhı burada bulunduğu için durum tehlikeli bir hal alabilirdi. Ordu karargâhı muhafız takımı tarafından bölge korunmaya çalışılıyordu. Ruslar Divik-Başköy yolunu kesmeye çalışıyordu. Askerde dağılma

²³⁹ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.162.

²⁴⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.442-443

belirtisi görülmeye başlayınca Enver Paşa karargâhtaki tüm subayları göndererek bunun önüne geçmeye çalışıyordu. Bölgede bulunan tüm ağırlıklar orman içine nakledilmeye başladıktan sonra düşman taarruz inadından vazgeçince durum normale döndü. Çok büyük bir tehlike atlatılmıştı. Başkomutan Vekili Enver Paşa düşman yolu kestiği takdirde esir olabilirdi. Hafız Hakkı Paşa Kosor'da bulunan Yarbay Vasıf Bey ile yaptığı yazışmada halen Rusların Kars istikametinde geri çekildiklerini ve mevcut kuvvetlerle Rusların önünün kesilmesini emrediyordu.²⁴¹

Rusların gün içerisinde yaptıkları taarruzlarda X. Kolordu cephesinde fazla miktarda subay ve er zıyatı verilmişti. Buna bağlı olarak komuta sistemi tamamen bozulmuştu. Hudut hattında çok fazla mesai harcanarak toplanan firari erlerden oluşturulan 200-300 mevcutlu birliklerde cepheye sevk edilmeden tekrar dağılmaktaydı. Buna rağmen Ruslar X. Kolordu'ya istedikleri gibi etki yapamadılar. Tüm bunlara rağmen Hafız Hakkı Paşa halen Divik'ten yazdığı raporunda 1500 nefer toplayabilmeyi hayal ediyordu. Norşin istikametinde çekilen 32. Tümen ise tam manasıyla toplanamamıştı.²⁴²

2 Ocak 1915'te Berhman tarafından Baratov'a verilen emirde birlikleri ile Alisofu köyünde toplanarak Kars'tan yola çıkan ve Selim ile Yolgeçmez arasında bulunan Vorontov ve Gabayev kuvvetlerini de kendi emri altına alıp Divik-Yukarı Salut ve Çatak'ta bulunan Türk birlikleri hakkında keşif yapıp kararlılıkla taarruz edilmesini ve Türklerin mümkün olduğunca demiryolundan uzak tutulmasını emretti. Berhman 2 Ocak'ta Türklerin durumu hakkında doğru bilgilere ulaştığından karşı hücumda dağlara doğru çekilmelerini, soğuk, açlık ve kayıpların etkisiyle geri çekilme belirtileri olarak yorumluyordu. Bu yüzden taarruzlarda ısrarlı olunmasını özellikle Baratov'un Divik-Çatak taarruzuna başlamasıyla beraber cepheden ve sağ kanattan taarruza başlanılmasını istiyordu. Yaralı, hasta tahliyesi, cephane ve esirlerin sorunsuzca taşınması için en önemli görevin Kars demiryolunun emniyet altında tutulmasına bağlıydı. Aynı tarihte Yudenich'e verilen emirde Sarıkamış cephesinde işlerin yolunda gittiği ve Bardız'ın tamamen ele geçirildiği bildiriliyordu. Türk birliklerinin çoğunun Sarıkamış'ın kuzeyine atıldığı çok sayıda top, esir ve makineli tüfek ele geçirildiği fakat Türklerin çekip gitmelerine izin vermeden imha hareketi

²⁴¹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.500-501.

²⁴² Salâhattin, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, s.88-89.

yapılmasının gerekliliği vurgulanıyordu. Yudenich'in acil şekilde üç taburuyla Bardız'a etki yapması bölgeye gece ulaşsa dahi beklemeden taarruza geçmesi emredildi.²⁴³

2 Ocak 1915'te Rusların Sarıkamış bölgesindeki en aktif birliklerinden 17. Türkistan Avcı Alayı, IX. Kolordu'nun geri hattına etki yapmaya başladı. Böylece yapılan taarruz harekâtı daha da ileri taşınabilecekti. Sarıkamış'tan Eşekmeydanı bölgesine gelen yol ateş altına alındı. Türk birliklerinin içinde bulunduğu zor durumu kavrayan ve yaptığı analizler sonucunda olayın farkına varan General Yudenich gün içerisinde General Berhman ile yaptığı telefon görüşmesinde 2. Plaston Taburu ile General Baratof'a ait Kazak birliklerinin bölgeye ulaşip ulaşmadığı konusunda bilgi istiyordu. Ayrıca General Voronof birliklerinin de nerede ve ne yaptıklarını soruyordu. Yudenich, Berhman'ın gün içerisinde ne yapmak istediğini sorduktan sonra 2 Ocak'ta Türklere kesin darbeyi vurmaktan neden vazgeçtiğini bildirmesini istiyordu. Türklerin yeni birliklerle takviye edilmesinin de ayrıca göz önünde bulundurulmasını istiyordu. Telefon görüşmesinden herhangi bir netice alamayan Yudenich ikinci kez birliklerinin çok yorulduğunu Türklerin özellikle 4. Türkistan Avcı Tugayı üzerinde yoğunlaşan saldırılarına karşı koymakta zorlandığını bildiriyordu. Sarıkamış taraflarına yapılan Türk taarruzlarının görmezden gelinmemesi gerektiğini artçı birliklerinde dağılması halinde Türklerin Sarıkamış'a girebileceğini belirttikten sonra mümkün mertebe en hızlı surette taarruza geçilmesi gerektiğini bildiriyordu. Aynı gün Sarıkamış'a 14 süvari bölüğünden oluşan 1. Kafkas Kazak Tümeni ulaşmıştı. 2. Kuban Plaston Tugayı da gelmişti. Yine aynı tarihte General Voronov ve Gabayev birlikleri Kars tarafından Sarıkamış'a geliyordu. Tüm birlikler ulaştığında Sarıkamış'taki Rus birliklerinin sayısı 27 piyade taburu, 14 süvari bölüğüne, Hanpostası civarında yaklaşık 4 tabur ve 2 süvari bölüğü, Başköy'de 2 tabur ile 6 süvari bölüğü bulunuyordu.²⁴⁴

X. Kolordunun Sarıkamış etrafından tasfiye edilmesi Ruslar için IX. Kolorduya nazaran daha zordu. Bu durumun birkaç tane sebebi vardı. Birincisi Kars ve Sarıkamış arasına yığılmış olan Rus vurucu gücünü iyi idare edemeyen Berhman'dı.

²⁴³ *Sarykamyshskaya Operatsiya 12 -24 Dekabrya 1914 goda (Nekotoryye Dokumenty)*, s. 30-31.

²⁴⁴ *Maslovskiy, Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 117-118.

Mislayevsky cepheden ayrılmadan önce X. Kolordunun olası geri çekilmesinde gerisini tutması için Baratov'un emrindeki Kazak tümeni ile Gulya'nın emrindeki plaston tugayını demiryolunun her iki tarafındaki bölgeye yerleştirmişti. Fakat Berhman bu kuvvetleri Sarıkamış'ın kuzeyindeki harekât için görevlendirdi. Böylece X. Kolorduyu çevirme imkânı kalmadı. İkinci sebep Hafız Hakkı Bey'in Rus birliklerinin hareketlerini iyi gözlemleyerek 30 ve 31. Tümenleri tam zamanında kademe kademe geri çekmesiydi. Üçüncü sebep ise hava muhalefeti idi. Özellikle 3 Ocakta yaşanan kesif sis Rus birliklerinin ilerlemesini engelledi. Karşılarındaki az miktardaki Türk piyadesini büyük kuvvetler zannederek ilerlemeye çekindiler. Berhman'ın askeri taktik ve düşünce konusundaki eksiklikleri, Hafız Hakkı'nın olayı zamanında sezinlemesi ve hava şartları X. Kolordunun daha büyük bir felaket yaşamasını engelledi.²⁴⁵

3.3.12. III. Ordu'nun Sarıkamış'tan Çekilişi

3 Ocak 1915'te Sarıkamış'a ulaşan ve taarruz tertibatı alan Rus birliklerine IX. ve X. Türk Kolorduları üzerine taarruz emri verildi. Bu tarihten itibaren Sarıkamış'ta taarruz inisiyatifi Rusların eline geçti.²⁴⁶ Taarruz hattının sol kanadında bulunan General Przewalski'nin emrindeki 17. Türkistan Avcı Alayı IX. Kolordu'nun geri çekilme hattını neredeyse tamamen kesmişti. Sağ kanat üzerinde Alisofu ve Selim bölgelerinde Rus birlikleri sol kanattaki kadar başarılı olamıyordu. Bu kanat üzerinde bir günden fazla zaman kaybı yaşanmıştı. Bunun en büyük sebebi General Berhman'ın, Baratov emri altındaki süvari birliklerine sıkı yürüyüş yaptıramamış olmasıydı. Yolgeçmez ve Selim bölgelerinde birlikler X. Kolordu bölgesine etki yapmak için toplanmaktaydı. Ayrıca piyade ile süvari Baratov'un emrine verilmişti. Aynı hareket tarzına sahip olmayan bu birliklerin birleştirilmesi mantıkla bağdaşmıyordu. Bu durum da X. Kolordu'nun gerilerine etki etmeyi engellemişti. Sis etkisi altında X. Kolorduya karşı yapılması planlanan taarruzlarda pek mümkün olmuyordu. Bu kanattan geliştirilmeye çalışılan taarruzda ancak Divik'e kadar ilerlenebilmişti. Plaston birlikleri Yedikilise bölgesini işgal etmişti.²⁴⁷

²⁴⁵ Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, s.259-260.

²⁴⁶ Ageyev, vd., *İstoriya Pervoy Mirovoy Voyny 1914-1918 gg.*, s.397.

²⁴⁷ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 119-120.

Hafız Hakkı Paşa 3 Ocak 1915'te X. Kolordu zabitlerinden Mülazım-ı Evvel Tahsin Bey'e Rusların mühim bir kolunun Sarıkamış'ın arkasındaki ormandan Kars istikametine çekildiği yönünde aldığı istihbaratı teyit etmek, Sarıkamış'ın boşaltıldığından emin olmak için görevlendirmişti. Tahsin Bey yaptığı keşif faaliyetlerinde gerçekten komutanın söylediği gibi büyük bir kolun Kars istikametinde çekildiğini gördü. Yalnız bu Rus kolu aceleci bir tavırla değil şarkılar eşliğinde yapılan bir yürüyüşle Kars'a doğru yürümekteydi. Bunun üzerine hızlı bir şekilde şu raporu yazarak gönderdi;

“Sarıkamış gerisindeki boyun noktasından geçen büyükçe bir Rus kolu Kars istikametine doğru gidiyor. Ben bunların sonuna yetiştim. Şimdi kolun nihayetinden döküntüler, sakalar geçiyor, Rus askeri şarkı söylüyorlar; ısıklık çalışıyorlar. Şevk içinde yapılan bu yürüyüşü bir ricat olarak telakki etmeyi mümkün görmüyorum. Emirlerinizi bekliyorum” bu rapora Hafız Hakkı Paşa verdiği karşılıkta yeni kolların geri çekilirse haber vermesini, döküntü birliklerin hareketini haber vermeye gerek olmadığını bildirdi. Bu raporu yazan Tahsin Bey aynı noktada ertesi gün esir düştü. Ancak yazdığı bu rapor Enver Paşa ve maiyetini esir olmaktan kurtarmıştı. III. Ordu Karargâhında rapor harita üzerinde incelendiğinde Rusların büyük bir çevirme harekâtına giriştikleri anlaşılmıştı. Bunun üzerine hızlıca etrafa haber verilmeden karargâhın terk edilmesine karar verildi. IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa'ya dahi haber verme imkânı olmamıştı. Tahsin Bey esir düşmesine rağmen Enver Paşa tarafından yüzbaşı rütbesine terfi ettirildi.²⁴⁸

4 Ocak 1915'te III. Ordu Karargâhı Kızılkilise üzerinden Bardız'a oradan da Norşin istikametine çekilmeye başladı. Yolda Rus birliklerinin taciz ve taarruzlarına uğrayan karargâh bu tehlikeleri atlattıktan sonra XI. Kolorduya düşmanın Kars istikametinde geri çekildiği bildirilerek süvari tümeni ile birlikte şiddetle ilerlemesi emredildi. Fakat XI. Kolordu şiddetli muharebeler yapmasına rağmen ilerleme sağlayamıyordu. Enver Paşa'nın karargâh ile geriye çekilmeye başladığı gün Rus kuvvetleri şiddetli taarruzlarla IX. ve X. Kolorduyu abluka altına almaya çalışıyordu. IX. Kolordu'nun komuta kademesinde sadece 10 kişi kalmıştı ve ateş gücü tamamen

²⁴⁸ Tahsin İyibar 4 Ocak 1915'te Ruslara esir düştü. Esarete iken yazdığı son rapor Enver Paşa'nın hayatını kurtardığı için Yüzbaşı rütbesine terfi ettirildi. Beş buçuk yıllık esaretin ardından 19 Haziran 1920'de İstanbul'a döndü. bkz. Mahmut İyibar, *I inci Cihan Savaşında Kafkas Cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtulabildi?*, **Belleken Cilt: XLIII**, Ankara 1979, s.215-226.

tükenmişti. Sarıkamış'ın kuzeyindeki orman içerisinde yer alan X. Kolordu'nun mevzi aralıkları Divik köyüne kadar uzanmaktaydı. Mevcudu en fazla 1500 kişiydi. Ruslar 12 bölük kadar askeri kuvvetle IX. Kolordu cephesinde en fazla da 17. Tümen hattına kuşatıcı bir taarruza başlamıştı. Piyade gücü kalmadığı için topçu ve makineli tüfek ateşi ile durdurulmaya çalışılıyordu. X. Kolordu'nun ise sol kanadına Divik üzerinden büyük saldırılar geliyordu.²⁴⁹

Sol Cenah Komutanı Hafız Hakkı Paşa IX. Kolordu cephesine geldiğinde durumun ne kadar içler acısı olduğunu görerek “*her şey bitti*” diyerek geri çekilme emri verdi. Orman'dan Çermik köye ulaşan dar yol üzerinden X. Kolordu ile beraber kuzeye çekilme emri verildi. Bu esnada Rus birlikleri 18. Tümen ile X. Kolordu arasındaki boşluktan girerek saldırıya başladı.²⁵⁰

Öğleden sonra cephe hattının en acı olaylarından biri yaşandı ve IX. Kolordu karargâhı başta Kolordu Komutanı İhsan Paşa olmak üzere, kurmay heyeti, doktorlar 106 subay, 80 kadar er, 41 top kundağı ve birkaç at Ruslara esir düştü. Rus kaynakları ise bu olayı biraz daha farklı şekilde anlatmaktadır; “*Türkleri takip ederken 154. Derbentskogo piyade alayının komutanı Vaşakidze emri altında hareket eden 14. tabur mükemmel bir süngü hücumuyla üzerine ateş eden 8 topa karşı elde etti, 9. Türk Kolordusunun komutanı İhsan Paşa, kurmayı ile beraber 107 subay ve 2000 asker esir olarak aldı. Düşman tarafından çembere alınmış komutan Vaşakidze yanında en fazla 40 askeri varken hiç şüphe göstermedi. Kendini elçi gibi gösterdi ve ormanın diğer tarafında üç alayın olduğunu Türklere söyleyip onları korkuttu ve şüphelendirdikten sonra Türklere silâhlarını bıraktırdılar. Cesur ve askerleri tarafından sevilen İhsan Paşa (Türk Kahramanı) 1916 senesinde Afganistan ve İran üzerinden Rus esaretinden kaçtı ve savaşın ikinci yarısı İngilizlere karşı mükemmel bir şekilde savaştı.*” Rus kaynaklarında IX. Kolordudan 2000'den fazla asker esir edildiği kaydedilse olayın olduğu gün kolordunun tüm mevcudu 300 kişi bile değildi.²⁵¹

154. Derbentsky Alayının 14. Takım Komutanı Gürcü Taras Vaşakidze ise hatıralarında İhsan Paşa'yı ve maiyetinin esir edilmesi hadisesini (ki hatıratlarda ismi

²⁴⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.512-514.

²⁵⁰ Varlık, 22 Mayıs 1338/22 Mayıs 1922, Nr:54. ; Köprülü Şerif (İlden), Sarıkamış, s.231.

²⁵¹ Kersnovskiy, Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV. s.133.

İshak Paşa olarak yazılmıştır) şu şekilde anlatmaktadır: “3 Ocak 1915’te yüz kişiyi onar kişilik gruplara ayırarak Türklerin kampına doğru gönderdim. Askerlerime ateş etmemesini emrettim. Zira Türkler ateş etmediğimizi görüp sayıca az olduğumuzu anlamasınlar diye. Kendim ise düşman tarafına gidip iki yüz adım kadar yaklaşp bozuk Türkçemle seslendim:

Teslim oldun! Silahlarınızı atın yoksa hepinizi öldürürüz!

Aradan az bir zaman geçmişti ki yanıma bir subay gelip bozuk Rusçasıyla:

Subay efendi biz kararımızı aldık. Kan akmasın diye teslim oluyoruz.

Türklerin bizden fazla olduğunu gördüğümüzde aynı zamanda hepsi silahlı olup sadece yüzden fazla subay bulunmaktaydı. Onların silahlarını almak zorundayız. Benim ise gerekli sayıda askerim yok. Az olduğumuzu hemen anlarlar. Artık çareyi kurnazlıkta görüyorum. Türk generale (paşaya) yaklaştım. Birlik komutanı İshak Paşa’ya ve yüksek sesle diyorum. Silahınızı yanınıza alabilirsiniz! General Fransızca bana sordu: Cevap olarak ona Rus ordusunun yüzbaşısı olduğumu sizleri esir almak için görevlendirildiğimi söyledim. Rus ordusu sizden kesin bir cevap bekliyor. Askerleriniz ne kadar? Bu tarafta tugay diğer tarafta keşifçiler taburu hemen burada da iki bölüğümüz saklanmıştır (pusuya yatmıştır) sonra bana sordu: Nerelisiniz? Bende Gürcüyüm, Kutaisiliyim diyerek cevap verdim. Kutaisi’yi bilirim diye ilave etti. Sizin Subaylarınız nerede? Tepenin arkasında...” Taras Vaşakidze’nin de hatıralarında açıkça dile getirdiği üzere bir avuç askerle IX. Kolordu karargâhı Ruslara esir düştü. Sadece 100 kişilik kuvvete karargâhıyla esir düştüğünü anlayan İhsan Paşa, Taras Vaşakidze’ye “Şeytan” şeklinde hitap etmişti. Gürcü kaynakları esir edilen miktarı 107 subay 1306 asker şeklinde nakletmektedir.²⁵²

İhsan Paşa, Rus esaretinden kaçışını anlattığı geri döndükten sonra kaleme aldığı “Bir Serencam-ı Harp” adlı anılarının başında olaydan şu şekilde bahsetmektedir. “22 Kânunuevvel 1330 (4 Ocak 1915) badel zeval saat dört (16.⁰⁰) raddelerinde idi. On iki gün devam eden Sarıkamış Meydan Muharebesinde harp tarihinin uğursuz bir darbesi olarak ekserisi yaralı ve hasta üç yüz kadar askerimle

²⁵² Giorgi Jujunashvili, “Sarıkamış Harekâtında Gürcüler”, Çeviren: Maia Meskhidze, **Şehadetin Adı: Sarıkamış**, Özel Sayı, Yıl:4, Sayı:4, İzmir 2011, s.10.

Moskofların eline esir bırakılmak bedbahtlığına uğradım."²⁵³ Bu durum uzun süre kamuoyundan saklanmasına rağmen olayın Rus matbuatına yansımaları üzerine Talat Paşa'nın konuyla ilgili, Erzurum Valisi Tahsin Bey aracılığıyla ısrarlı sorularına böyle bir durumun yaşanmadığı ve yahut kesin bilgi olmadığı şeklinde cevaplar verilmiştir.²⁵⁴

İhsan Paşa'nın esir düşmesinin ardından Ocak 1915'te birtakım Rus ve Bulgar gazetelerinde kendisiyle yapılan röportajlara yer verildi. *Birjevie Vedomosti* adlı Rus gazetesi ve *Otro* adında Sofya'da yayın yapan Bulgar gazetesinde İhsan Paşa ile yapılan röportaj yayınlandı. Gazetelerde yayınlanan röportajda İhsan Paşa'nın ağzından şu ifadeler yer vermişti;

"Bana tevdi' edilen vazife Sarıkamış civarında icra-yı harekât eden Rus Ordusu'nu kendi ordum ile ihâta etmek ve şehri zabt ile orasını tahkim eylemek idi. Bizim askerlerin diğer harekâtına dair bir şey bilmiyordum. Benim ordum gerek topçu gerek mitralyözce iyice mücehhez olarak tam mürettebatıyla kendisine tayin olunan mevkie doğru hareket etti. Taht-ı kumandamda olan askerler tam bir gayret ile harp ediyorlardı. Ben kendi erkânı harbiyemle bir miktar geride bulunuyordum. Fakat en nihayet münakalattaki müşkülattan dolayı askerim arkasından gidemedim. Onların içine karıştım. Bizim mağlubiyetimizin başlıca esbabı şerâiti iklimiyedir. Yollar o kadar müşkil soğuklar o mertebe şedîd idi ki benim ordumdan ancak 6000 kişi Sarıkamış'a kadar gelebildi. Biz geçidi tutmaya muvaffak olduk. Ruslar bizi ihâta ettiler. Bizler beyhude olarak kendimizi tahlise çalışıyorduk. Tam altı gün altı gece muharebe ettik. Ruslar gittikçe bize daha takarrüb ediyorlardı. Bende on iki top ile o kadar mitralyöz vardı. Hâlbuki Ruslara daimi surette topçu imdadı geliyordu. Bununla beraber bizim topları ve mitralyözleri istimal edecek askerim kâffesi telef olmuş bizzat toplar kırılmış ve top mermimiz kalmamış idi. Vaktâ ki etrafıma baktım ve bütün askerimden ancak 300 kişi kaldığını gördüm. O vakit teslim olmaya karar verdim. Ben

²⁵³ İhsan Paşa (Sökmen) (1873/1955) esir düştükten sonra Sibiryâ'nın ortasındaki "Çita Esir Kampından fîrar ederek Mançurya-Çin-Japonya- Birleşik Amerika ve Yunanistan üzerinden İstanbul'a dönmeğe muvaffak olmuştur. Esaretten döndükten sonra çeşitli komutanlıklarda, ateşeliklerde görev yapmıştır. Bir müddet İzmir Valiliği ve dört dönem Giresun milletvekilliği görevleri yapmıştır. *Altın İstiklal Madalyası* sahibidir. Bknz: İhsan Latif, **Bir Serencam-ı Harp**, İzmir 1925, s.2-5. (Harb-i Umumi Saffhatına Ait Hatırat 24 Şubat 1335 tarihinden 29 Temmuz 1335 tarihine kadar İstanbul'da İleri Gazetesinde tefrika halinde neşredilmiştir)

²⁵⁴ BOA, DH. ŞFR. 456/119.

askerlerin içinde bulunduğum için ateş hattının tehlike ve zararlarına da tahammül etmeliğim lazım idi.” Gazeteler röportajın sonunda İhsan Paşa’nın ağzından ayrıca şu ifadeye yer vermektedir: “Her musubetin bir iyi ciheti olduğu gibi bu musubetin de iyi ciheti şimdi sizin aranızda bulunmaklığımdır”²⁵⁵

IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşa ve karargâhının esir düşmesiyle ilgili Türk ve Rus kaynakları birbirinden oldukça farklı ifade ve rakamlara yer vermektedir. IX. Kolordu karargâhından harekâtın başladığı günden itibaren verilen raporlarda kolordu mevcudunun ciddi şekilde azaldığına yönelik ifadeler Türk kaynaklarının verdiği rakamları doğrular niteliktedir. Ayrıca İhsan Paşa hatıralarında Rus basınına hiçbir zaman mülakat vermediğini bu haberlerin kendi ağzından yazıldığını nakletmektedir.

IX. Kolordu Komutanı başta olmak üzere esir olduğu sırada X. Kolordu geri çekilme hazırlıklarını yaparken kahramanca mevziilerini savunmaya devam etti. Hafız Hakkı Paşa tarafından verilen emirde 30. Tümen ve Hilmi Bey müfrezesi toplu olarak tümen komutanı emri altında, 31. Tümen Tevfik Bey komutasında gece 21.00’den itibaren Çatak deresi boyunca Teğmen Nihat Bey’in göstereceği yoldan Çermik üzerine çekilecekti. Çekilmeye başlanmadan önce toplar birkaç mermi atacaktı. Tüm birlikler toplu şekilde hareket edecekti ve gereksiz yere top bırakan komutanlar idam edileceklerdi. Hafız Hakkı Paşa 30. Tümen ile birlikte hareket edecekti. Topların Çatak deresine indirilmeleri mümkün olmazsa tahrip edilecekti. Verilen emirler harfiyen uygulanmasına rağmen topların dereye indirilmesi mümkün olmayınca tüm ekipmanları sökülerek tamamen tahrip edildi.²⁵⁶

3.3.13. 4-5 Ocak 1915 Rus Taarruzu

3-4 Ocak 1915 gecesi Ruslar Divik’e girerek hasta ve yararlılardan 500 kadar esir alarak Kosor yolunu kesmişlerdi. 4 Ocak 1915’te kar ve tipi gibi olumsuz hava koşullarına rağmen Sarıkamış bölgesinde toplanan tüm Rus birlikleri kesin sonuç elde etmek amacıyla taarruza geçti. Sağ kanatta Divik üzerinden saldırıya geçen Ruslar kısa sürede Divik’in tamamını ele geçirdi ve X. Kolordu’dan bir miktar esir aldı. Fakat X. Kolordu’nun asıl kuvvetleri daha önceden geri çekildikleri için asıl darbe planlandığı gibi vurulamadı. X. Kolordu için ancak Divik-Boyalı, Çermik-Bardız yolu açık

²⁵⁵ BOA, HR. SYS. 2109/5.4-5.

²⁵⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.442-443

kalmıştı. Sol kanatta ise IX. Kolordu'nun geri çekilme yolları bir gün önceden kesilmiş olduğundan Türk birliklerinin zaten zayıflayan kuvvetlerinin karşı koymaları hızlı bir şekilde kırıldı.²⁵⁷

XI. Kolordu ise bu esnada aralıksız olarak cephedeki iki Türk kolordusuna yardım etmek amacıyla Pasinler ovasından cepheden saldırılarına devam ediyordu. Bu yönden gelen Türk taarruzları 153. Alay ile 154. Türkistan Avcı Alayının makineli tüfek bölüklerinin üzerinde yoğunlaşıyordu. Bu birlikleri takviye etmek isteyen Ruslar aynı zamanda da Altunbulak tepesini ele geçirmek için bölgede bulunan tüm kuvvetlerini bu noktaya gönderdiler. Fakat Enver Paşa'nın XI. Kolordu hattına geçerek diğer kolordulara yardım için verdiği emirler bu kolordu üzerinde olumlu tesir yaptığından Ruslar ilk etapta başarılı olamadı. 14. Türkistan Avcı Alayı'nın sekiz makineli tüfeğinden beşi kullanılamaz hale gelmiş bölüklerde bulunan tüm askerler hayatını kaybetmişti. XI. Kolordu cephesinden 6 Ocak 1915'e kadar şiddetli şekilde devam eden Türk taarruzu bu tarihten sonra şiddetini kaybetti. Güllüdağ bölgesi elde edilmesine karşılık uzun süre elde tutulamadı. Rus birliklerine gelen takviyeler XI. Kolordu'nun saldırılarının kısmen sonuçsuz kalmasına neden oldu.²⁵⁸

General Berhman cephede üzerine düşen görevleri tam anlamıyla yapamamasına rağmen 4 Ocak 1915'te Tiflis'e çektiği 1052 numaralı telgrafta kendi ve askerleri adına büyük ve görkemli zaferden dolayı başkomutanı tebrik ediyordu. 4 Ocak günü akşam saatlerinde Sarıkamış civarında bulunan IX. ve X. Türk Kolordularını tam olarak mağlup ederek 17, 28 ve 29. Tümenlerin üç komutanı ve iki yardımcısını, IX. Kolordu Komutanı İhsan Paşayı, 100'den fazla subay ile 1000 alt rütbeli askeri esir aldığını bildiriyordu. Ayrıca çok sayıda silah, makinalı tüfek, top, askeri araç-gereç ele geçirilmişti. IX. Kolordu'nun tamamen imha edildiğini bildiren Berhman, X. Kolordunun ise bir kısmının Eşekmeydanı üzerinden kaçmaya çalıştığını fakat önlerini kesmek için süvari birliklerinin gönderildiğini söylüyordu. Telgrafının sonunda ise gösterdiği güven ve itimattan dolayı başkomutana teşekkürlerini ilettikten

²⁵⁷ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.66.

²⁵⁸ *Maslovskiy, Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Oчерk.* s. 120-123.

sonra ne soğuk havanın ne de yüksek dağların kendilerini durdurabileceğini belirtiyordu.²⁵⁹

Cephe bölgesinde zaten iyi olmayan iletişim muharebenin son günlerine doğru iyice bozulmuştu. Erzurum Valisi Tahsin Bey'in ifadesine göre XI. Kolordu cephesinde oldukça şiddetli şekilde devam ediyordu. Enver Paşa, Erzurum aracılığıyla Galip Paşa'ya gönderdiği telgrafta düşmanı yararak biran önce 32. Tümen ile birleşmesini emrediliyordu.²⁶⁰

5 Ocak 1915'te Enver Paşa Çatak-Kesmesor üzerinden XI. Kolorduya ulaşmak için hareket halindeydi. Gün içerisinde Zivin'e ulaşan karargâh burada bulunan 33. Tümen karargâhında kaldı. XI. Kolordu tarafından verilen raporda düşmanda bir şaşkınlık hali olduğu maksatsız mermi atışı dışında faaliyet gözlemlenmediği bildiriliyordu. Ayrıca cephedeki Rus kuvvetlerinin bir kısmının Yeniköy tarafında bulunan 32. Tümen karşısına gittiği düşünülüyordu. Kolordunun mevcudu bir tümen oluşturamayacak kadar azalmıştı. Azalmanın temelinde askerlerin köylere dağılmış olması önemli bir faktör ise de Micingirt-Altınbulak-Kötek hattında yapılan muharebelerin bu duruma düşülmesinde önemli etkisi olmuştu. Tüm birlikler cepheyi korumak için araziye yayılmıştı. Yalnız Micingirt Muharebesi'nde 500'den fazla şehit ve yaralı verilmişti. Erzurum valiliğinden alınan bilgilere göre IX. ve X. Kolordu'nun üç depo taburu silahsız olarak cephe hattına gönderiliyordu.²⁶¹

4 Ocak 1915'te Türk Ordusu geri çekilirken Sabah gazetesi 2 Ocak 1915 tarihli resmi tebliğe atfen *"Kahraman Ordumuz Cephe-i Asliyesi Olan Kafkasya Hududundan 80-90 Kilometre İleri Yürüdü. Rusların En Mühim Mevkii-i Askeriyesinden "Sarıkamış" da Azim Bir Muvaffakiyet Kazandık. Muzafferiyetimiz Tevâlî Ediyor. Kars ve Tiflis Yolundayız"* şeklinde manşetten duyurdu. *"Sarıkamış Muzafferiyeti – 2.400 Esir"* başlıklı haberde harekât hakkında şu bilgiler veriliyordu:

"I. Kafkasya Ordusu Kumandanlığından bu gün gelen malumata nazaran kıtaatımız muzafferane ileri harekâtına devam etmektedir. Ordumuzdan bir kısım

²⁵⁹ *Sarykamyskaya Operatsiya 12 -24 Dekabrya 1914 goda (Nekotoryye Dokumenty), Ed. A. Andreyeva, Parizh 1934, s. 41-42.*

²⁶⁰ BOA, DH. ŞFR. 456/93.

²⁶¹ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.189.

kuvvet Sarıkamış'a kadar ilerleyerek burada manedane muharebatı müteakip bir muvaffakiyet-i kemale kazanmıştır.

Mah halin 12'sinden itibaren kıtaatımız Ruslardan 2.000'i mütecaviz esir alarak 8 top, 13 makineli tüfenk, birçok esliha ve azim miktarda cephan ve her türlü malzeme-i harbiye iğtinam eylemiş ve keza hayli erzak elimize geçmiştir. Sarıkamış ile Kars arasında tek mil muhteviyatı iki dolu askeri tren zabt olunmuş ve Sarıkamış-Kars demiryolu tahrip edilmiştir. Daha şimalde icra-i hareket eden kıtaatımız yeni bir muvaffakiyet iktisasıyla kesb-i temeyyüz etmiştir. Tavuskerdden Rus arazisi dâhiline ilerleyen bir kol bir Rus taburunu bir boğazda ateş altına almıştır. Düşman taburu 200 maktul ve 400 esir vermiş ve mütebaki kısmı darma dağınk olmuştur".²⁶²

3.3.14. Enver Paşa'nın Cepheden Ayrılması ve Rus Faaliyetleri

6 Ocak'ta Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa'ya verdiği emirde ise Bardız'ı işgal ederek burada tutunmasını istiyordu. 32. Tümeni de emrine vermişti. Oltu-Erzurum yolunun güvenlik altında tutulması isteniyordu. Enver Paşa karargâhı ile beraber Zivin'den Hedik'e gelmişti. 7 Ocak'ta Hafız Hakkı Paşa emredilen noktalarda birlikleri toplamaya çalışıyordu fakat IX. Kolordu uğradığı büyük kayıplarla neredeyse tamamen yok olmuştu. Hafız Hakkı Paşa bizzat uğraşarak 100 kadar asker ve subayı bir araya getirebilmişti. Bir savunma mevzii oluşturmak için tek çare dağılan askerleri toplamaktan geçiyordu. Enver Paşa ise yaşanan bozgun üzerine İstanbul'a dönmek için hazırlanıyordu. Bu yüzden Hafız Hakkı Paşa'ya Sol Cenah Komutasını bir subaya bırakarak Hedik'e gelmesini bildirdi. İstanbul'a gönderdiği bilgi notunda ise yapılan harekât neticesinde Rusların tam bir yenilgiye uğratılmasa bile sarsıldığını, mühim miktarda düşman arazisinin ele geçirildiğini ve ordunun dinlendirilmesi için hazırlık yapıldığını bildiriyordu. Kendisinin de komutayı Hafız Hakkı Paşa'ya devrederek İstanbul'a hareket edeceğini Rusların çekilirken yaptıkları zulüm ve işkencelerin kamuoyuna duyurulmasını talep ediyordu.²⁶³

²⁶² **Sabah**, 22 Kânunuevvel 1330/ 4 Ocak 1915, Nr: 9088.

²⁶³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.519-521. ; Hafız Hakkı Paşa'dan boşalan X. Kolordu Komutanlığına Miralay Yusuf İzzet Paşa atandı. Bknz; **ATASE**, BDH. 5054. H2. 001. 106.

General Berhman tarafından gönderilen 4 Ocak tarihli ve 1052 numaralı telgrafa bizzat General Vorontsov Daşkov tarafından verilen cevapta başarılarından dolayı cephede bulunan ve büyük hizmetleri olan komutanlar Barkovski, Bukretov Przewalski, Yudenich, Gabayev ve Berhman tebrik ediliyordu. Başkomutan adına teşekkürlerini sunan Daşkov, Berhman'ı şoke eden bir hareketle cephedeki tüm orduların komutanlığına General Yudenich'i atıyordu. Ayrıca IX. ve X. Türk Kolordularının yeniden taarruza geçmeleri ihtimalini göz önünde bulundurarak gerekli tedbirlerin alınmasını istiyordu.²⁶⁴

Enver Paşa, Sarıkamış'ta ordunun içine düştüğü durumdan kurtuluş çaresi olarak İstanbul'da Liman von Sanders komutasında bulunan I. Ordu'ya bağlı 5. Kolordu'nun acilen trenle Ulukışla'ya oradan da Sivas yoluyla Erzurum'a gönderilmesi istiyordu. Veyahut vapurlarla Trabzon'a sevk edilebilirdi. Emirde kolordu birliklerin hepsine de kışlık kıyafet verilmesini ayrıca bildiriyordu. Emir geldiği esnada Üsküdar yakınlarında bulunan bu kolordunun Liman von Sanders'e göre Kafkas Cephesi'nde başarılı olması pek mümkün görünmüyordu. Bu kolordu bu tarihlerde İstanbul'a yapılacağı söylenen Rus-İngiliz ortak saldırısında kullanılması düşünülüyordu. Buna bağlı olarak Liman von Sanders, Enver Paşa'nın emrine karşı çıkarak bu kolordunun gönderilmesini engelledi. Bu olay ikilinin arasının açılmasına neden oldu.²⁶⁵

Rus tarafı zaferini kutlarken, Enver Paşa 8 Ocak 1915'te cepheden ayrılmadan bir gün önce Hedik'ten tüm ordu birliklerine aşağıdaki mesajını gönderdi;

“Arkadaşlar!

Hemen bir ay oluyor ki içinde bulunarak günlerce devam eden muharebelerde düşmana nasıl saldırdığınızı gördüm. Havanın, yerin düşmanın gösterdiği mukavemetleri her yoksuzluğa bakmayarak kırdınız. Düşmanı ana toprağından sürüp götürdünüz, düşmandan yerler aldınız. Bu uğurda sarf ettiğiniz emekler hiçbir vakit gaib olmayacaktır. Bundan dolayı sizi padişahımız başta olduğu halde bütün millet tebşir ediyor. Ben yine İstanbul'a dönüyorum. İnşallah büyük büyük

²⁶⁴ Sarykamışskaya Operatsiya 12 -24 Dekabrya 1914 goda (Nekotoryye Dokumenty), 8.5-6.

²⁶⁵ Sanders, Türkiye'de Beş Yıl, Cilt:1, s.58-59.

muvaffakiyetler kazanarak düşmanı bir daha başkaldıramayacak derecede kahr eder ve şehidlerimizin ruhunu şâd edersiniz, sizi Allah'ın birliğine emanet ediyordum.

Başkumandan Vekili

Enver”²⁶⁶

7 Ocak'ta Enver Paşa Hafız Hakkı Paşa'yı çağırmasına rağmen, Hafız Hakkı Paşa ne cevap vermiş nede karargâha gitmişti. 8 Ocak'ta Enver Paşa konuyla ilgili ikinci telgrafında Hafız Hakkı Paşa'nın III. Ordu Komutanı olarak, Albay Yusuf İzzet Beyin ise X. Kolordu Komutanlığına atandığını bildiriyordu. Ayrıca Erzurum üzerinden gelen takviye kuvvetlerle XI. Kolordu mevcudunun 10.000 askere ulaştığını 5. Kolordu'nun da bölgeye gönderilmesi için gerekli emirlerin verildiğini bildirdikten sonra “*Beni görmek istermisiniz? Yoksa gideyim mi?*” diye ekliyordu. Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa ile görüşmeden 9 Ocak 1915'te İstanbul'a gitmek üzere karargâhtan ayrıldı.²⁶⁷

9 Ocak 1915 itibariyle Narman'dan Erzurum'a ulaşan haberlerde ordunun geri çekileceği yönünde duyumlar zikredilmekteydi. Bölge ahalsinin Erzurum yönünde göçe hazırlandığı da gelen bilgiler arasındaydı. Haberler Erzurum'da teyit edilmeye çalışılırken Bronsart Paşa'nın telgrafi ulaştı. Telgrafta acilen otomobil, iki binek ve bir yük arabası gönderilmesi Erzurum'dan İstanbul'a gitmek üzere otomobil ve kızak hazırlanması emrediliyordu. Bu manzara gelen haberleri doğrular nitelikteydi. Enver Paşa tarafından Köprüköy'den çekilen ikinci telgrafta Erzurum'da bulunan Aziz Samih Bey'in III. Ordu Karagâhı'nın bulunduğu Zivin'e gönderilmesi emrediliyordu. 10 Ocak 1915'te Aziz Bey Hasankale'nin girişinde Enver Paşa ile karşılaşmış ve aralarında şu diyalog geçmişti: “... *Nereye tayin buyurduklarını sordum. Maksadım lâf açarak tafsilât almaktı. Fakat paşa pek muhtasır olarak ordu erkânıharbiyesine dedi. Dedim ki: Fakat Paşa Hazretleri, ordu erkânıharbiyesindeki arkadaşlar tamdı. Gülerek dedi ki: Ben onları harcadım. Biraz durarak ilâve etti. Hafız'ı livalıkla ordu kumandanlığına tayin ettim. Selâm söyleyiniz. Ve yoluna devam etti...*” Enver Paşa'nın bu sözleri Sarıkamış'ta yaşanan felaketi özetler nitelikteydi. Ordu merkezindeki

²⁶⁶ ATASE, BDH. 2950. H7. 001.204.

²⁶⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.522-524.

kurmay heyetinden bile zayıf olduğu bir manzarada ordunun durumu az çok tahmin edilebilirdi.²⁶⁸

Türkiye'nin müttefiki Almanya'ya ulaşan ilk haberlerde Türklerin büyük bir zafer kazandığı yönündeydi. Alman Büyükelçi Wangenheim'ın verdiği raporlar Almanya'nın bu konuda yanıltılmasına sebep olmuştur. Türk ordusunun Rusları mahvettiği yönündeki raporlarına cephedeki Alman ve Türk subaylarına liyakat madalyası verilmesi yönündeki teklifi ile bir adım daha ileriye taşımıştır. Büyükelçinin bu tavrı İstanbul'a cepheyle ilgili ulaşan haberlerin mahiyetini anlamak bakımından önemlidir. Almanya'da Türk zaferinin yankıları Vinaya büyükelçisinin Sarıkamış'ta Rusların büyük bir zafer kazandıkları yönünde verdikleri rapor ile yerini sessizliğe bırakmıştır.²⁶⁹

Sarıkamış harekâtının Türk tarafı açısından başarısızlıkla sonuçlanırken Rus tarafında ise çok farklı bir sorun yaşanıyordu. Genel Vali Daşkov tarafından zaferin Yudenich'e mâl edilmesi ve tüm birliklerin komutasının emri altına verilmesi Berhman tarafından kabullenilemiyordu. Bu yüzden Tiflis'e Berhman tarafından gönderilen ve harekâtın detaylarıyla anlatıldığı telgraflarda kazanılan başarının kendisine ait olduğu ispat edilmeye çalışılıyordu. Rusya'nın önde gelen gazetelerinde de General Berhman'ın adının hiç zikredilmemesi Yudenich ve Przewalski isimlerinin ön plana çıkması Berhman için oldukça zor günlerin yaşanmasına neden oldu.²⁷⁰

3.3.15. Ardahan Baskını ve Karadeniz Kıyısındaki Faaliyetler

Ardahan istikametinde yapılacak taarruz için 3. Piyade Tümeni'nin 8. Piyade Alayı 1. ve 3. Tabur Müfrezeleri Alman Binbaşı Ştange Bey komutasında Kili ve Edincik Vapurlarıyla Yavuz, Mecidiye, Hamidiye ve birkaç harp gemisinin koruması altında 6 Aralık 1914'te İstanbul'dan hareket etti. 9 Aralık 1914'te Ştange Bey Müfrezesi Rize'ye çıktı. Alayın 2. Taburuyla ekmekçi müfrezesi zamanında

²⁶⁸ Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe**, s.13.

²⁶⁹ Mustafa Çolak, *Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya*, **Beyaz Hüzün Sarıkamış Özel**, Yıl:2 Sayı:3, Ocak 2011, İzmir, s.33-34.

²⁷⁰ *Bu durumda Berhman uzun bir müddet cephe komutanının kendisi olduğu ve Sarıkamış zaferinin kendisinin başarıları sonucunda kazanıldığını gerek Çar gerekse Daşkov nezdinde defalarca dile getirdikten sonra ancak Ağustos 1916 tarihinde 4. Dereceden Aziz Georgi Nişanı ile ödüllendirildi. Bknz. Sarykamyskaya Operatsiya 12 -24 Dekabrya 1914 goda (Nekotoryye Dokumenty), s.46.*

müfrezeye katılamayıp 15 gün sonra makineli tüfek bölüğü 40 nefer, 4 makineli tüfekle müfrezeye katılabildi. Müfreze 10 Aralık'ta Mapavri istikametinde hareket etti. Yolların bozuk olması ilerlemeyi engelliyordu. Bir aylık erzakı ve ağırlıkları ile hareket eden müfrezenin amacı Hopa'ya ulaşmaktı. Mapavri'den Atina'ya ulaşma konusunda da sıkıntılar yaşanınca ağırlıklar kayıkla efrat ise karadan hareket etti. Arazinin engebeli olması deniz yolunun Rus donanmasının faaliyetleri sebebiyle kullanılmaktan kaçınılması gibi sebeplerden karadan hareket eden müfreze 16 Aralık 1914'te Hopa'ya ulaştı.²⁷¹

Hopa civarında bulunan Rıza Bey ile sağlanan irtibatla bölgede 3000 kadar milis kuvvetinin olduğu anlaşıldı. Müfreze yol boyunca halk tarafından iyi karşılanarak tüm ihtiyaçları gideriliyordu. Ştange Bey Müfrezesi 16 Aralık 1914'te X. Kolordu emrine verildi. III. Ordu'dan gelen telgrafta X. Kolordu'nun Oltu istikametinde taarruz yapacağı bildirilmekteydi. Rıza Bey Müfrezesi topsuz ve makineli tüfeksiz olarak Ruslara karşı mücadele ettiğinden sıkışık bir durumdaydı. Ruslardan, 4 top ele geçirilmişti fakat bunların ikisinin kaması, diğer ikisinin de nişangâhında problem vardı. 16 Aralık'ta Hasan İzzet Paşa tarafından verilen emirde Rıza Bey'e duruma göre yardım edilmesi emrediliyordu. Rıza Bey Müfrezesi ile Hopa Hudut Çoruh nehrinin sol kıyısında Batum karşısında, nehir ile deniz arasındaki bölgeden sorumlu olan Ziya Bey Borçka'da, Bahattin Şakir Bey Müfrezesi ile Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ve Milo Hudut Taburu Artvin civarındaydı. Yakup Cemil Bey Müfrezesi Ardahan istikametine ilerlemekteydi.²⁷²

Rus hedeflerine göre ikinci sırada yer alan ve ordunun zor ulaşabileceği Doğu Karadeniz Dağları çevrili bölgenin, Karadeniz sahil bölgesinde savaş başlangıcında her biri 100'er kişilik Kazak bölüklerinden oluşan 50 bölük ve sekiz tane top bulunmaktaydı. Albay Rastorguyev'in emri altındaki 1. Kuban Ayrık Taburu bölgedeki ana güç konumundaydı. Yüz kişilik Kazak bölükleri Kuban birliklerinin 3. Labinskiy Alayına aitti. Sonradan bu birlikler 19. Türkistan Avcı Alayı aracılığıyla güçlendirildi. Türklerin bölgede başarılı olmasının en önemli nedenlerinden birisi buydu. 1914 senesinde Kasım ayında Türkler Batum'a kadar ilerledi. Bu ilerleme karşısında kıyı bölgesindeki General Genik'in emri altındaki 3. Kuban Özel Kuvvetleri

²⁷¹ ATASE, 5257. H1.001.001-001a.

²⁷² ATASE, 5257. H1.001.002

(yaya görev yapan keşifçi ve avcı taburu) kaldırıldı. Bu kuvvetlerin 15, 17 ve 18. bölükleri Batum'a ve 13, 14 ve 16 bölükleri de Ardahan'a ayrı olarak gönderildi.²⁷³

Rıza Bey Müfrezesi üzerine Rus baskısı gittikçe artıyordu. Maredid bölgesi üzerinde yoğunlaşan Rus faaliyetleri karşısında müfreze başarılı oluyordu. Bu durumda 17 Aralık'ta Hopa'dan Artvin'e hareket eden Ştange Bey Müfrezesi yolların bozuk olmasından dolayı üç saatlik yolu on bir saatte alabiliyordu. Bu halde 21 Aralık'ta Artvin'e ulaşıldı. 19 Aralık'ta Borçka'da bulunan Rıza Bey'in verdiği bilgiye göre düşman Çoruh'un sol sahilinden taarruz ederek top ve mitralyöz ateşinin himayesinde ilerlemeye çalışıyordu. Beş saat süren şiddetli çarpışmaların ilkinde Ruslar 13 silah ve birçok kayıp vererek geri çekildi. Müfrezeden üç şehit ve dokuz yaralı bulunuyordu. Diğer müfrezelerden herhangi bir vukuat bildirilmemişti.²⁷⁴ 21 Aralık'ta Ruslar taze kuvvet alarak Rıza Bey üzerine yaptıkları saldırı sırasında Ştange Bey emri altındaki kuvvetlerle Rıza Bey'in yanına yetişerek Lazdiye mevkiinde tutunarak düşmanla mücadeleye başladı. Bu esnada X. Kolordu ile yapılan görüşmede Ruslara yapılacak taarruzda Ştange Bey'in Oltu taraflarından düşmanın sağ tarafını tehdit etmesi emredildi. Ştange Bey, Rıza Bey'in yanından çekilmek zorunda kaldı. Bu durumda Rıza Bey perişan bir şekilde geri çekilmek zorunda kaldı. Rıza Bey'e göre 8. Alay kendilerine saadet getireceği yerde felaket getirmişti. Gündüz düşman taarruzu sırasında çete reislerinin şehadeti moralleri bozarken geç saatlerde toparlanıp ilerleme kaydeden müfreze Ştange Bey'in verilen emir gereği geri çekilmesiyle kuvve-i maneviyesi kırıldı. Cemal Azmi Bey ise durumu telgrafla İstanbul'a bildirirken müfrezenin geri çekilmesi üzerine bölgedeki köylülerin Lazistan Sancağına doğru geri çekilmeye başladıklarını, bunun büyük bir hicrete dönüşebileceğini bildiriyordu. Birkaç gün içerisinde kendi topladığı 400-500 kişilik bir kuvveti cepheye sevk edecekti. Silah teminine ve iskân iâşe için Lazistan'a yapılan başvurudan alınan cevapta bunların karşılanamayacağı bildiriliyordu.²⁷⁵

İstikamet üzerindeki yollar karla kaplı olduğundan keşif faaliyetleri yapıldı. Bahattin Şakir Bey Müfrezesi ile Yakup Cemil Bey Müfrezesi, Milo Hudut Taburu Ştange Bey'in emrine verildi. Bahaddin Şakir ve Yakup Cemil Beylerin emri altında

²⁷³ Fedor Ivanovich Yeliseyev, *Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, Moskva 2001, s.59.

²⁷⁴ ATASE, BDH. 140.337.641.031.

²⁷⁵ ATASE, BDH. 140.337.641.038.

bulunan çetelerinin gerçek kuvvetleri bilinmemekle beraber 1000 ila 1500 arasında olduğu tahmin ediliyordu. Erzak konusunda müfrezede sıkıntı baş gösteriyordu. Hopa'dan erzak getirmek mümkün olmuyordu. Bu yüzden civar köylerden erzak ve arpa temin edilmeye çalışılıyordu.²⁷⁶

23 Aralık-24 Aralık 1914 gecesi Ştange Bey emri altındaki tüm müfrezelere verdiği emirde Hantuşet'te bulunan 200 kişilik müfrezenin gizli yolu kullanarak Başhan Karakolu üzerinden kayalıkları hızlıca geçerek 25 Aralık'ta top seslerini duyulmasıyla beraber Rus kuvvetlerinin geri çekilme yolunu keserek imha ve esir alma faaliyetleri icra edecekti. Ardanoç taburuna mensup 500 kişi Yakup Cemil Bey'in teknil müfrezesiyle beraber 27 Aralık'ta Ardahan üzerine yürüyerek güneyden hareket eden asıl kuvvetler tarafından belirlenecek yöne taarruz edecekti. Ardanoç-Ardahan yolunun güneyinde Heva'da bulunan 500 kişilik müfreze ile Aravet'te bulunan 400 kişilik müfrezeler 25 Aralık gecesi hareket ile Yayla karakolu civarında bulunan düşman kuvvetine taarruz edecekti. Gönüllü süvariler Cuma günü sabah erken saatlerde Ardanoç ve Ardahan yolu üzerinde asıl kuvvetleri takip edeceklerdi. Oltu'nun X. Kolordu tarafından ele geçirilmesi müfrezenin yapacağı hareketi daha da değerli hale getiriyordu. Yalnızçam geçidinde bulunan Rus kuvvetlerinin 200 kişi kadar olduğu ihtiyatının da Kinzodamal mevkiinde bulunduğu keşif faaliyetleri ile tahmin ediliyordu. Öncelikli hedef Yalnızçam geçidini ele geçirmektir. Fakat emir edilen saatte Mürettep Müfrezenin tamamı hareket etmesine rağmen topçuları karın fazla olmasından dolayı tepeye çıkarmak mümkün olmadı. Kar yağışının tüm hızıyla devam etmesi rüzgârla birlikte fırtınaya çevirmesi, ayrıca Rusların şiddetli top atışları ilerlemeyi engelliyordu. Açılan yollar tipiyle geri kapanıyordu. Tepeye çıkarılmaya çalışılan top asker ve köylünün yardımıyla geri indirilmeye çalışsa da başarılı olmayınca aksamı sökülme istedi. Fakat kısa zamanda tipi topun icra yayının üstünü kapatınca parça kaybedildi ve faydalanmak imkânı kalmadı. Bu durumda top sayısı üçe düştü. Bu durumda hareket edemeyen Mürettep Müfreze 26 Aralık gününü beklemekle geçirdi.²⁷⁷

23-24 Aralık tarihlerinde Rıza Bey Müfrezesi üzerine Makriyali taraflarından iki top ve mitralyözle denizden de üç bacalı kruvazör eşliğinde yapılan Rus

²⁷⁶ ATASE, 5257. H1.001.007-008.

²⁷⁷ ATASE, 5257. H1.001.009.

saldırılarında Rıza Bey Müfrezesinin gösterdiği sebat sayesinde Ruslar ilerleyemedi. Gece baskını şeklinde yapılan ikinci saldırıda geçirildi. Ayrıca Hopa’da bulunan erzakın Mürettep Müfrezeye gönderilmesi de pek mümkün görünmüyordu. 27 Aralık’ta Yalnızçam üzerine başlayan ikinci taarruzda yolların açılması kar ve tipinin etkisini yitirmesiyle Ruslar mağlup edilerek geri çekilmek zorunda bırakıldı. Ruslar bölgede bulunan kışlayı yakarak Ardahan’a doğru çekilmeye başladı. Bölgedeki köylerden alınan bilgiye göre Rusların yaklaşık 1200 piyade 800 Kazak süvarisi yedi seri atışlı ve kalkanlı topa sahip oldukları anlaşılmıştı. Ruslar çekilirken köylerde büyük çaplı yangınlar çıkarıyordu. Ştange Bey 27-28 Aralık gecesi verdiği emirde yarın Ardahan’a taarruz edileceğini bildirdi. Lori ve Hasköy’de bulunan çeteler Ardahan yolunun güneyinden hareket edecekti. Birlikler ilerlemeleri esnasında köylüden yeterince erzak ve arpa temin edebiliyorlardı. Bu konuda yaşanmayan sıkıntı harekâtın ilerlemesi noktasında birliklerin işi kolaylaştırdı. 29 Aralık’ta Ardahan üzerine yapılan harekâta Ştange Bey Müfrezesi, Milo Taburu ve Süvarilerden toplamda 58 subay, 2896 nefer, 3 cebel topu, 2 mitralyöz ve 358 hayvan katıldı. Bunların dışındaki çetelerin tam sayısı bilinmemekle beraber 1000 ila 1500 arasında oldukları tahmin ediliyordu. Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine ve bölgesel çetelere emir Bahaddin Şakir Bey aracılığıyla verilmekteydi. Verilen emre göre Yakup Cemil Bey Ardahan’ın kuzey ve sol tarafında, Veli Bey emrindeki çete ve Emin Bey emrindeki gönüllü süvarilerde Ardahan’ın güney doğusundaki sırtlardan hareket edecekti.²⁷⁸

28 Aralık’ta Rıza Bey’den yardım çılgınlıkları yükseliyordu. Şimdiye kadar ettiği feryatlara bir cevap ya da muhatap bulamadığından yakınan Rıza Bey askeri anlamda da bir yardım göremiyordu. Çoruh nehrinin sağ yanındaki Subana mıntıkasıyla sol cenahtaki Pehlivan mıntıkasında bir müdafaa hattı tesis ederek bir taraftan bu mevziyi tahkim ederken diğer yandan düşmanla çarpışmaya devam ediyordu. Bu mıntika tüm Karadeniz bölgesinin geleceği için son derece hayati öneme sahipti. Ardahan kapısına kadar ilerleyen müfrezenin rahat edebilmesini kendi emrindeki bölgenin durumuyla doğrudan ilgili olduğunu düşünen Rıza Bey, bölgenin düşmesi durumunda Borçka’nın sükût edeceği gibi Artvin-Ardahan caddesinin de düşmanın eline geçeceğini iddia ediyordu. Mevcut durumla bölge en fazla iki gün daha savunulabilirdi. Hiç olmazsa bir alay süvari ile iki cebel bataryasının gönderilmesi isteniyordu. Rıza Bey daha sonra

²⁷⁸ ATASE, 5257. H1.001.011.

tehditkâr bir tavır takınarak istediği kuvvetin yetişmemesi durumunda bölgeyi terk ettikten sonra mevcut kuvvetleriyle Acara mıntikasına geçerek orada silahlandırılan 1500 kadar Acaralı ile Çoruh mıntikasının teşkilata rapt ederek, silah bekleyen Hristiyan Gürcüler ile birlikte bütün şimendifer hatlarını tutacağını söylüyordu. Rıza Bey'in ifadesine göre külliyyetli miktarda bomba yaptırıyordu. Rıza Bey daha önceden gönderilen 300 kadar muadil martinin dağıtıldığını, telgrafi yazarken bile birçok Acaralı'nın karlı dağları aşarak silah için geldiğini bildiriyordu. Cephanesizlik yüzünden 3000 Avusturya tüfeği atıl kalmıştı.²⁷⁹ Rıza Bey, 1 Ocak 1915'te ise donanma desteği altında birkaç koldan baskın verdirmek suretiyle taarruza geçeceğini Başkomutanlığa bildirdi. Çünkü müdafaada kalmanın kendisi için felaket olacağını anlayan Rıza Bey böyle bir taarruza girişmeye karar verdi. Taarruz esnasında düşmanın karadaki topraklarını susturmak için denizden de donanma desteği talep etmekteydi.²⁸⁰

Rıza Bey, 28 Aralık'ta Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta ilk kez yardım talep edilmemekle birlikte istihbarat bilgileri paylaşıyordu. Rıza Bey'in yanındaki Gürcü heyeti vasıtasıyla sözüne itibar edilir bir zattan gelen bilgiler doğrultusunda Batum, Kars ve Sarıkamış civarında 10'ar bin, Kutayis'te 50 bin, Şamzedin'de 5 bin, Tiflis'e bağlı noktalarda 5 bin, 500 yüz Acemistan'da olmak üzere Kafkasya dâhilinde toplam 200 bin Rus kuvveti vardı. Batum'da var olan 400 topun ekserisi eski sistem olup sadece iki tanesi modern yapıya sahipti. Kafkasya'daki askerlerin çoğunun sokaklarda ellerini açarak ekmek dilendikleri de iddia edilmekteydi. Silahsızlık yüzünden polislerin elindeki silahlar toplanarak eski sistem silahlar dağıtılmaktaydı. Askerlere günlük yarım ekmek veriliyordu. Birkaç gün önce yapılan Batum bombardımanında askerler silahlarını atarak kaçmıştı. Rus askerinin kuvve-i maneviyesi kırılmıştı. Rıza Bey bu tarz bir bilgiyi paylaşırken muhtemelen Batum yönüne yapmayı düşündüğü taarruzlarda deniz desteği ile daha fazla silah ve adam toplamının hesaplarını yapıyordu. Ama kısa sürede ne asker ne de cephe bölgeye gönderilebilirdi.²⁸¹

28 Aralık'ta Kinzodamal etrafından hareketle Ardahan'a iki saat mesafede Kazaklarla ufak bir çatışma yaşandıktan sonra müfreze geceyi Bağdat, Büyük

²⁷⁹ ATASE, BDH. 140.337.641.042.

²⁸⁰ ATASE, BDH. 140.337.641.044.

²⁸¹ BOA. DH. ŞFR. 454/124.

Cancarub, Mihailoski köylerinde geçirdi. 29 Aralık için müfreze birliklerine verilen emirde uzaktan ateş edilmemesi için ciddi bir uyarı yapıldı. Çünkü bir gün önce yapılan muharebelerde 2000 metreden etki menzili dışından rastgele Ruslara ateş açılmıştı. Verilen emirde en fazla 1000 metreden ateş açılacağı aksi takdirde bu emire uymayanların askeri kıyafetlerine el konularak geri hizmete gönderileceği bildiriliyordu. Cephane kullanımı konusunda da gerekli uyarılar yapılan emirde doktorların taburlarla beraber hazır bulundurulması isteniyordu.²⁸²

29 Aralık 1914'te Ardahan üzerine belirlenen hedeflere taarruz başladı. Ardahan'da General Elsin komutasında 300 piyade 1000 Kazak, 6 sahra topu ile iki mitralyöz bulunuyordu. Saat 9.00'a doğru Yakup Cemil Bey Müfrezesi kuzey ve sol taraftan, Veli ve Emin Bey maiyetindeki süvarilerle taarruza geçildi. İlk etapta iki bin metre civarında yaşanan çatışmalar müfrezelerin durmadan ilerlemesiyle 1000 metreye kadar geriledi. Ayrıca top mermilerinin kaza ile ateş almasıyla bir top kullanılamaz hale geldi ve elde iki top kaldı. Milo Hudut Taburu 2 makineli tüfekle Kars yolunu tutuyordu. Rus topçusunun durmadan ateşine karşı istenilen şekilde ilerleyen müfrezeleri engelleyen tek şey soğuk havaydı. Kars yolunun etrafındaki tepelere gönderilen çeteler kar yüzünden istenildiği gibi hareket edemiyordu. Süvari Komutanı Emin Bey'in şehit olması üzerine bu grup neredeyse dağılmıştı. Ardahan'ın batısındaki Yakup Cemil Bey iyi şekilde ilerliyordu. Sargı yerlerine yararlılar köylülerin yardımıyla taşınıyordu. Akşam saatlerinde Ardahan'dan dumanlar yükseliyordu. Geri çekilmeye hazırlanan Ruslar şehrin önemli noktalarını ateşe veriyordu. Bunun üzerine tüm cepheden harekete geçen birlikler akşam 19.00'da Ardahan'a girerek şehri ele geçirdi. Ardahan'a ilk önce şehrin kuzeyinden Yakup Cemil Bey kuvvetleri girdi. Ruslar çıkardıkları yangını havanın soğuk olmasına rağmen söndürmek mümkün olmadığı için tamamen yanıp bitmesi için beklenildi. Cephanelikler ve erzak depoları tamamen ateşe verilmişti. Kazaklar ve piyadeler şehirden çekilmeden önce adeta bir yağma hareketine girişmişti. Ruslar yaralı ve sağlam olarak 16 esir bırakmıştı. Ruslar ahaliye de bir takım işkenceler yapmıştı. Birçok köylü süngülenmiş ve bir köylünün de gözleri oyulduktan sonra öldürülmüştü. Yaralı köylülerde sargı mahallerinde tedaviye alındı. Rusları takip etmek için hızlı bir

²⁸² Hatice Yalçın, **Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi)**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2008, s.77.

şekilde Kars yoluna gönüllü piyade ve süvariler sevk edildi ise de Ruslar Ahılkelek yolundan kaçarak imha olmaktan kurtuldu. Ardahan'da birçok harp, istihkâm, telgraf, telefon malzemesi, çok miktarda zahire eşya, araba, kızak ve birçok diğer malzeme ele geçirildi.²⁸³

Ardahan alınmıştı fakat yaşanan çatışmalarda Ştange Bey Müfrezesi, Milo Hudut Taburu, Topçu ve İstihkâm Bölükleri zabitanın 3 şehit 7 yaralı, askerden 146 şehit 404 yaralı vardı. Bunlara ek olarak soğuk havadan dolayı askerin çoğu hasta olmuştu. 15 asker hakkında bilgi alınamazken çetelerin kayıpları ise zabitanın 3 şehit 100 kadarda askerden şehit vardı. Ayrıca soğuk havadan dolayı özellikle el ve ayaklarda donma vakaları görülmüş bu hastalarda tedavi altına alınmıştı. Keşif kolları ile Kutayis ve Tiflis istikametlerinde keşif faaliyetleri yürütülüyordu. Ardahan'ın ele geçirilmesinden sonra X. Kolordu'dan bölgeye gelen bir zabıt aracılığıyla ek kuvvet talep edilmişti. Fakat bu zabıt Ştange Beyi yeterince aydınlatmamıştı. İrtibat sağlanması için süvari X. Kolorduya gönderildi. Şehrin elde bulundurulması için daha fazla kuvvete ihtiyaç duyuluyordu. Ştange Bey Kars ile Ardahan arasında müfrezenin önünde bulunan düşmana çevirme harekâtı yapılmasını istiyordu. Fakat bu tarihlerde ana cephe bölgesinde işler yolunda gitmiyordu. IX. Kolordu ciddi manada güç kaybetmişti fakat Ştange Bey'in iletişimin sağlanamamasından dolayı bu durumdan pek haberi yoktu.²⁸⁴ Bahaeddin Şakir ve Ştange Beylerin İstanbul'a gönderdikleri telgrafta Ardahan'ın ele geçirildiği müjdeleniyordu.²⁸⁵

İsmail Hakkı Sevük 1936 yılında Ardahan'a "Yurttan Yazılar" isimli eserini yazmak için geldiği zaman bu duruma şahit edilenlerin anlatımıyla Ardahan'ın ele geçirilmesi ve tekrar kaybedilmesini şu şekilde aktarmaktadır; *"Türk Bayrağını openler, Bayrağı getiren askeri kucaklayanlar, askeri taşıyan atlara sarılanlar; hıçkırışlar, ağlayışlar; Allah'ım bugünü de gösterdin! diye dualar, senalar, şenlikler. Ruhlar, meseret alevinin üstüne konmuş fağfur potalar içinde fıkır fıkır kaynıyorlar. Ardahan'dan Selam-.. Bu iki kelimelik telaffuz, işte Ardahan'ın o coşkun bayramı içinde bütün memlekete telgraflar yayılır. Güneşten ışık giden gibi, bütün memlekette telgraflar yayılıyor. Ancak Sarıkamış Felaketi üzerine bir gece Ruslar geliverince*

²⁸³ ATASE, BDH. 140.337.641.046-01.; ATASE, 5257. H1.001.012.

²⁸⁴ ATASE, BDH. 140.337.641.046-3.

²⁸⁵ BOA, DH. ŞFR, 456/76.

Düşman kasabayı cayır cayır yaktı, bütün halkı kılıçtan geçirdi, süngüledi, ırzına dokundu ve yağmaladı.”²⁸⁶

İstanbul merkezli Türk basını Ardahan’ın ele geçirilmesiyle ilgili oldukça geniş bilgi veren yayınlar yapmaya başladı. Kafkas Cephesi’nin asıl mevziilerinden sağlıklı haberler alınamamasının Ardahan’ın zaptının basında geniş yer bulmasındaki payı oldukça büyüktü. Sabah gazetesi 2 Ocak 1915’te Ardahan’ın ele geçirilmesiyle ilgili kısa bir haber vermişti.²⁸⁷

3 Ocak 1915’te ise haber detaylandırılarak okuyucuya ulaştırıldı. Haberde şu ayrıntılara yer veriliyordu: “20 Kânunuevvel tarihiyle karagah-ı umumiden tebliğ olunmuştur. Dün şayan olan Ardahan’ın zabtı havadisî bugün resmen teyid etmiştir. Çoruh muntıkasında icray-ı hareket eden kıtaatımızdan bir müfreze Ardahan’a doğru ilerlerken mah halin onboşinci günü şehr-i mezkûr garbında Rus Kazak kıtaatına tesadüf ederek püskürtmüştür. Ardahan’ın düşman tarafından (General Zahisan) kumandası altında 3.000 piyade, 1000 Kazak, 2 sahra topu ve iki makineli tüfekten mürekkeb bir kuvvetle işgal edilmiş olduğu haberine rağmen (adeden pek dun bir miktarda bulunan müfrezemiz) mah halin on altıncı günü sabahı düşmanın kuvvetli bir surette tahkim ve topçu ile takviye edilmiş mevziine taarruz etmekten çekinmemiştir. Muharebe pek kanlı olmuş ve akşama doğru Rusların büyük zayıyatıyla fîrar halinde çekilmeleriyle neticelenmiştir. Zayıyatımız azdır. Rus kıtaatı fîrar etmezden evvel şehrin büyük bir kısmını ateşe vermiş ve Müslüman ahali emvalini yağma etmiş ve bunlar hakkında her türlü muamelat-ı gaddara ney-i irtikab eylemiştir. Silahsız birçok erkek ve kadın süngülenmiş ve din kardeşlerimizden birinin öldürülmeden evvel gözleri oyulmuştur. Mühim bir miktarda cephane ve edevat-ı harbiye harbiye ile düşmanın nakliye kollarından bir kısm-ı azime tarafımızdan iğtinam olunmuştur....”²⁸⁸

İkdam gazetesi ise 6 Ocak 1915’te Ardahan’ın ele geçirilmesinin Avrupa basınındaki yankılarını okuyucularına duyurmaktaydı. Haberin içeriğinde Almanya ve Avusturya basının Kafkas Cephesinde Ardahan’ın ele geçirilmesiyle ilgili verdiği

²⁸⁶ Mamaşlı M. KUZU, “Ardahan Sancağımızda Moskofların Kırgın ve Zulümleri”, **Kars İli 1. Sayı: Çıldır, Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri**, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları – Sayı: 5 Ankara, 1966, s.24.

²⁸⁷ **Sabah**, 20 Kânunuevvel 1330/ 2 Ocak 1915, No: 9086.

²⁸⁸ **Sabah**, 21 Kânunuevvel 1330/ 3 Ocak 1915, No: 9087.

haberlerden bahsedilmekteydi. Ayrıca Ardahan'ın ele geçirildiği haberinin alınması üzerine Almanya ve Avusturya-Macaristan'da sokakların Osmanlı bayrakları ile donatıldığı bilgisine yer verilmekteydi. Ardahan'ın zaptı sadece Berlin ve Viyana basınında değil Konya'dan Kudüs'e kadar birçok gazetede yer almıştı.²⁸⁹ Aynı tarihlerde Turan gazetesi ise Alman Neue Freie Presse gazetesine dayandırdığı haberinde Ardahan'ın önemine vurgu yapıyordu. Gazete ayrıca Alman General Von der Goltz ile Ardahan üzerine yapılan bir mülakatı okuyucuyla paylaşıyordu.²⁹⁰ Ardahan olayına basının bu derece önem göstermesinin hiç şüphesiz ki en büyük sebebi III. Ordu'dan uzun süredir haber alınamaması, resmi tebliğlerde olayın bir satırla geçirilmesi yatıyordu. Uygulanan katı sansür yüzünden Sarıkamış'ta yaşanan felaket hiçbir zaman gazetelerde geniş bir yer bulamayacaktı.

Ardahan'da bulunan Rus Özel Kuvvetlerinin yenilerek çekilmesi üzerine Tiflis'teki yedek birimlerinden geriye tek kalan General Kalitin'in emri altındaki Sibiry Kazak Taburu Ardahan'ın yeniden ele geçirilebilmesi için bölgeye gönderildi.²⁹¹

1 Ocak 1915'te Enver Paşa'ya gönderilen telgrafta Rusların Kars istikametine giden yol üzerindeki geçidi tuttuğu, mevzii alan birliklerin soğuktan muhafaza edilmesi için birtakım önlemler alındığı, Milo Hudut Taburu ile Kars-Ardahan yolunun makineli tüfekler ile ateş altında tutulduğu, topçuların mevziide olduğu bildiriliyordu. Müfreze Ardahan'ı, Oltu, Kars ve Ahılkelek istikametlerinden gelecek saldırılara karşı tertibat alınmıştı. Borkça da bulunan Rıza Bey Müfrezesinden alınan haberler pek iç açıcı değildi top ve mitralyöz ateşine karşı dayanma gücü her geçen gün biraz daha azalmaktaydı.²⁹²

3 Ocak'ta X. Kolordu'dan takviye kuvveti alamayan Mürettep Müfreze çetelerle birlikte yaklaşık 4000 asker, 3 top ve 2 mitralyözle Ardahan'da kalıcı olabilmek adına mücadele veriyordu. Rus birliklerinin Oltu, Kars ve Ardahan'dan üç

²⁸⁹ **İkdam**, 24 Kânunuevvel 1330/ 6 Ocak 1915, No: 2422.

²⁹⁰ *Feld Mareşal (Fon Der Golç) Paşa Neue Freie Presse Gazetesi'nin İstanbul muhâbirine ba'zı beyânatda bulunmuşdur. Müşarünileyh (Ardahan) in asâkir-i Osmaniye tarafından istirdâdı fevkal'ade şevk ve sürûru mucib olduğunu beyan etmiştir.* Bknz: **Turan**, 26 Kânunuevvel 1330/8 Ocak 1914, No:1049.

²⁹¹ *Yelisseyev, Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917.* s.59.

²⁹² **ATASE**, 5257. H1.001.015-016.

kol üzerinden yaptıkları taarruza karşı verilen emirde Şavşat istikametinde çekilme emredildi. Rus kuvvetleri 3 piyade taburu, 2 Kazak süvari alayı, 2 makineli tüfek ve 12 toptan oluşuyordu. Rus Akşam beşe kadar Ardahan muhafaza edilmeye çalışsa da Kazak süvarilerinin sert taarruzları sonunda öncü grup tamamen imha oldu. Alay sancağı muhafaza edilerek kalın kar tabakası ve soğuk hava ile beraber geri çekiliyordu. Müfreze geri çekilirken tekrar Rus zulmüne uğramak istemeyen köylüde askerle birlikte çekilmeye başladı. Yalnızçam geçidinin tutulması için Teşkilat-ı Mahsusa görevlendirilmişti. Mürettep Müfrezenin insan kaybı çoktu. 500 kadar yaralı Ardahan'da kaldı. İlk etapta Ardanuç'a çekilme kararı alındı. Mürettep Müfreze'nin toplam kuvveti 30 subay, 1161 er, 2 makineli tüfeğe düşmüştü. Askerin bir kısmında ayaklarında don vakaları görölüyordu. Geriye kalan efradın çoğunluğu savaşçı askerlerden ziyade geri hizmet birimlerinden oluşuyordu. Az sayıda kalan çetelere bağlı askerlerde bu bozgun neticesinde tamamen dağılmıştı. 7 Ocak 1914'te müfreze Yalnızçam geçidinde savunma tertibatı aldıktan sonra Ardanuç'a ulaştı. X. Kolordu'dan gelen kazanılan başarıların yazılı olduğu telgraf halkın panik halinin giderilmesi için çoğaltılarak şehrin çeşitli noktalarına asıldı. Yakup Cemil Bey, İstanbul'a döneceğinden yerine Yüzbaşı Halit Bey atandı.²⁹³

Rusların üstün kuvvetlerle yaptıkları taarruzda Ştange Bey ve çeteler dağ muharebeleri yaparak geri çekildiler. Muharebeler esnasında 300 şehit ve 500 yaralı vardı. Bahaddin Şakir Bey'e göre bu mağlubiyetin tek sorumlusu çeteler arasında yaşanan ihtilaflardı. Ştange Bey'e göre Rusların sayısı 5-6 bin civarındaydı. Erzurum Valisi Tahsin Bey ise önünde boşluk bulan Rusların Sarıkamış civarına yürümelerinden endişe ediyordu. Bu birliklerin kuzeye doğru, Artvin taraflarına ilerlemesi de ihtimaller arasındaydı. Konuyla yakından ilgilenen tüm kesimler Enver Paşa'ya müracaat ederek durumla ilgili emirlerini beklese de bu esnada Enver Paşa büyük zayıat veren orduyla Sarıkamış muharebelerinden vazgeçmek üzereydi.²⁹⁴

Teşkilat-ı Mahsusacılar, çeteler, gönüllü müfrezeler, hudut taburları bölgede gayr-i nizami harp için gönderilmişti. Fakat gönderilen bu birliklerin Kafkasya'yı işgal etme hülyaları bulundukları durumda pekte mümkün değildi. Sadece valiler ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın ileri gelenlerinin kendi kahramanlıklarını beyan ile

²⁹³ ATASE, 5257. H1.001.017-018.

²⁹⁴ BOA. DH. ŞFR. 456/112.

gösterdikleri çabalarla bir şeyler yapılmaya çalışılıyordu. İaşe ve levazım sistemleri olmayan bu düzensiz birliklerde en küçük olayda dahi firar ve yağma faaliyetleri görülmüyordu. Örneğin Bahaddin Şakir Bey 2 Ocak 1915'te Talat Paşa aracılığıyla zabıt ve küçük zabıtın seri şekilde gönderilmesini istiyordu. III. Ordu ile bağlantıları yok denecek kadar azdı. Küçük çaplı ve muadil martin tüfeklerinin her biri başına 100 fişek olmak üzere bin kadarda silah talep ediliyordu. Gönüllüler neredeyse çıplaktı, üzerlerindeki kıyafetler kış şartları için uygun olmadığı gibi herkesin üzerindeki kıyafet birbirine benzemiyordu. Çıplaklık yüzünden 200'den fazla donuk vakası görülmüştü. 1000 kadar kaputun bölgeye acilen yetiştirilmesi gerekiyordu.²⁹⁵

Savaş sırasında 3. Ekaterinodarskogo Alayında teğmen olan M. E. Semenov Ardahan'ın Ruslar tarafından geri alınmasını şu şekilde anlatıyordu:

“Sibirya Kazak taburu sanki toprağın altından çıkıp yoğun bir sıralı düzende süngü takarak hızlı bir yürüyüşle o kadar ani ve sert bir şekilde Türklere saldırdı ki Türklere savunmak için zaman kalmadı. Tarafımızca bunu izlediğimiz zaman bu hareket çok özel ve korkunç olarak görünüyordu ve Sibiryalı Kazaklara hayranlıkla bakıyorduk. Süngülerle bıçaklayarak ve Türkleri atlarla basıp kalanları esir aldılar. Bunlardan kimse kaçamadı...”

Ardahan'a Sibirya Kazak Taburunun bu taarruzu, Sibirya Kazaklarının Anadolu topraklarındaki ilk operasyonuydu. Ardahan operasyonu onlara çok ciddi bir ün kazandırdı. Sibir Kazaklarının tabur komutanı Tuğgeneral Petr Petrovic Kalitin, Kabile Reisi Ermak Timofeevic, 1. Sibir Kazak Alay Komutanı Albay Radatsu idi.²⁹⁶

Rus birlikleri savaşın başından itibaren pasif bir görünüm sergiledikleri ve ikinci derecede önemli addettikleri Karadeniz ve Ardahan cephelerinde Ocak 1915'in ilk günlerinden itibaren daha güçlü ve kararlı birliklerle taarruza geçtiler. Ardahan'ın tekrar Rusların eline geçtiği günlerde Hopa mıntıkasında denizden destek alan Rus kuvvetleri, Rıza Bey Müfrezesini yoğun ateş altına aldı. Türk müfrezesi bu tarihe kadar karşılaşmadığı bir manzara ile karşı karşıyaydı. Ruslar, Karadeniz'de Türk donanmasının faaliyetlerini azalttığı bu dönemde kara birliklerine denizden destek

²⁹⁵ BOA. DH. ŞFR. 457/62.

²⁹⁶ Kalitin bu başarı sonrası 3. Dereceden Aziz George nişanı ile ödüllendirildi ve I. Kafkas Kolordusu Komutanı olarak atandı. Bknz: Yelisseyev, *Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, s. 60-61.

vererek saat ve zaman gözetmeksizin bombardımana devam ediyordu. Savaş gemilerindeki projektörler aracılığıyla sahile yakın mıntıkalar aydınlatılarak kara ve deniz istihkâmlarınca sürekli bombalanıyordu. Bu durumda fazla tutunamayan müfrezeler 2-6 Ocak 1915 tarihlerinde Ab-ı Islah mıntikasına kadar çekilmeye mecbur oldular. Türk donanmasını bölgede faaliyet göstermemesi durumunda erzak deposu mahiyetindeki Hopa'nın daha fazla dayanması mümkün görünmüyordu.²⁹⁷ Rıza Bey ayrıca icra ettiği hareket konusunda askeri gelenekleri hiçe sayarak tüm ayrıntılarını Erzurum'da yayın yapan Envar-ı Şarkıyye gazetesiyile paylaşıyordu. Gazetede ilk ağızdan öğrendiği bilgileri sütunlarına taşıyordu. Bu durum gerek İstanbul'da gerekse zor durumda olan ordu merkezinde hiç hoş karşılanmadı. Rıza Bey yaptığı davranışın düşmana bilgi vereceği ve sansür kurallarına uymadığı gerekçesiyle sert bir dille uyarıldı.²⁹⁸

3.3.16. Sarıkamış Harekâtı'nda Tarafların Kayıpları

Liman von Sanders tarafından 13 Aralık 1917'de Alman genelkurmayına gönderilmek üzere Bandırma'da yazılan raporda Sarıkamış Harekâtı ile ilgili bir takım bilgilere yer verilmiştir. Rapora göre III. Ordu Komutanı Enver Paşa ve Erkân-ı Harbiye Reisi Von Bronsart tarafından planlanan harekâta kullanılan ordunun mevcudu 90 bin kişiydi. Türk Ordusu Rus kuvvetlerine karşı oldukça üstündü. Sanders raporunda kendisinin katı muhalefetine ve temennilerine rağmen Sarıkamış-Kars hattında bir mücadeleye girişildiğini, şayet yüksek dağ geçitlerini Türk ordusunun geçmesi durumunda dahi muhasara için yeterli top gücüne sahip olunmadığı için Kars'ın hiçbir zaman zapt edilemeyeceğini yazmaktadır. Harekâtın yapılış tarzıyla ilgili kısa bilgi veren Sanders 90 bin kişilik ordudan sadece 12.000 kişinin kurtulduğunu raporunda bildirmektedir. Geri dönenler dışındaki askerlerin ya şehit düştüğü yâda açlıktan, soğuktan hayatını kaybettiğini veyahut esir olduğunu bildirmektedir. Raporunun Sarıkamış ile ilgili son kısmına ise *"Bu (Sarıkamış) taarruzunu haklı çıkarmak yolunda herhangi bir sebebi harp tarihi hiçbir zaman tespit edemeyecektir"* şeklinde bir not düşmüştür.²⁹⁹

²⁹⁷ ATASE, BDH. 140.337.641.047-048.

²⁹⁸ BOA, DH. ŞFR. 48/334. ; BOA, DH. EUM.2.Şb. 3/58.

²⁹⁹ Akdes Nimet Kurat, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:23, Seri: III, Sayı:B3 Ankara 1966, s.18-19.

Liman von Sanders 27 Mart 1919'da yazdığı bir başka raporda ise iki sene önce yazdıklarından daha farklı ifadeler kullanmaktadır. Raporda Alman subayların orduyu tanımamasına rağmen oldukça iyi işler yaptığı ifade edilmektedir. Bu kez 1914-1915 kışında yapılan Kafkas Harekâtındaki Türk kayıplarını 80 bin kişi olarak göstermektedir. Ayrıca bu harekât sırasında Alman subaylarında görev almasına rağmen tüm sorumluluğun Enver Paşa'da olduğu vurgulanmaktadır. Raporda ilk önce kayıplar için 80 bin rakamı telaffuz edilirken birkaç satır sonra bu rakam aniden 60 bine düşmektedir.³⁰⁰

Limon von Sanders hatıralarında ise Sarıkamış Harekâtı başladığı dönemde 90 bin olan ordudan geriye yalnızca 12 bin kişinin döndüğünü yazmaktadır. 12 bin kişinin dışında kalanların ise ya şehit yâda tutsak olduğunu bildirmektedir. Sanders'e göre kayıpların çoğu açlık, soğuk ve çadırsızlıktan yaşanmıştır. Raporlarından farklı olarak Sarıkamış'ta yaşanan yenilginin faturası Enver Paşa'ya çıkarılmaktadır. Ayrıca Enver Paşa'nın İstanbul'a dönmesinin ardından konuyla ilgili getirilen konuşma yasağına uymayanlar tutuklandığı veya çeşitli şekillerde cezalandırıldığı vurgulanmaktadır.³⁰¹

9 Ocak 1915'te III. Ordu Kurmay Başkanlığı görevine atanan Aziz Samih Bey göreve başladıktan sonra III. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Muharebeleri ile ilgili görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır: *"Enver Paşa her iki kolordunun dolaşacakları kavsın nispetini düşünemedi. Biz X. Kolordu ile IX. Kolordudan çok uzun bir yol dolaşmağa mecburduk. X. Kolordu Sarıkamış-Kars demiryoluna yetiştiği vakit geride kalan ve çok olan döküntülerini toplamak, istirahat ettirmek lâzımdı. Ve o niyette idim. Fakat IX. Kolordu birbiri arkasına ve yalnız başına Ruslara yaptığı taarruzlarla erimiş olduğundan Enver Paşa X. Kolordunun mutlaka cenup istikametinde taarruzunu emrediyordu. Bunun için bizde elimizde olan 5000 mevcutlu ve çok yorgun kıtalarla taarruza kalkıştık. Ruslar bu defa da X. Kolordunun bu kıtalarını mağlup etti."* Hafız Hakkı Paşa bu harekâtın planlanması ve uygulanması noktasında en az Enver Paşa kadar rol oynaması ve X. Kolordunun yürüyüş yolunu

³⁰⁰ Kurat, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, s.78-79.

³⁰¹ Sanders, **Türkiye'de Beş Yıl**, Cilt:1, s.58.

uzatarak harekâtın kaderine etki etmesine rağmen bu sözlerinden anlaşılacağı üzere kendisinde sorumluluk görmüyordu.³⁰²

Bir grup Rus araştırmacıya göre Türk ordusu 30 bini donarak, toplamda 90 bin askerini Sarıkamış Muharebelerinde kaybetti. 23 Ocak 1915 itibariyle Türk ordusunun toplam mevcudu 12.400 kişiydi.³⁰³

Fransız Genelkurmayı Doğu Dilleri Enstitüsü Uzmanı Maurice Larcher 1926'da yayınladığı *La Guerre Turque Dans la Guerre Mondiale* adlı eserinde muhtemelen Alman kaynaklarını dikkate alarak Sarıkamış Muharebeleri sonrası Erzurum'a dönen Türk askerinin sayısını 12.400 olarak zikretmekteydi. Ayrıca kendisinden sonra konuyla ilgili yazılacak yerli ve yabancı birçok eserde bilerek ya da bilmeyerek zikredilecek olan Türk kayıplarını 90 bin olarak vermektedir. Larcher'in herhangi bir kaynak belirtmeden verdiği bu rakam ilerleyen dönemlerde Sarıkamış Harekâtı için adeta bir simge rakama dönüşmüştür. Larcher bu sayıya Türk Ordusu'nun toplamını 190 bin olarak kabul ettikten sonra ulaşır. Fakat 90 bin rakamını telaffuz etmeden önce kullandığı “Ölenlerin, yaralananların, tutsakların, soğuktan donarak can verenlerin, açlıktan tükenenlerin, asker kaçaklarının, hainlerin ve nihayet tıfıstın yaşamını yitirenlerin sayısını tam olarak tespit etmek gerçekten mümkün değildir. Osmanlı'nın kaybı toplam 90.000 olarak belirtilmektedir (190.000 üzerinden)” şeklindeki açıklaması bu rakama ulaşırken sadece donarak veya muharebelerde şehit olanları değil de firarileri, esirleri ve salgın hastalıklardan hayatını kaybedenleri dikkate alarak 90 bin rakamına ulaştığının göstergesi olarak kabul edilebilir. Buna rağmen salt gerçekliğe dayanana bilgi ve belgeleri kullanmamış olması tarihi bir hata yaptığı gerçeğini apaçık gözler önüne sermektedir. Rus kaynaklarının çoğunluğunun kendi kayıplarını 30 bin olarak göstermesine rağmen Larcher bu rakamı 1500'ü ölü, 3500'ü yaralı ve donarak ölenleri 3000 toplamda ise 8000 göstererek ciddi bir tarihsel hata yapmıştır.³⁰⁴

³⁰² Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe**, s.14.

³⁰³ Ageyev, vd., *İstoriya Pervoy Mirovoy Voyny 1914-1918 gg.*, s.398.

³⁰⁴ Maurice Larcher, *La Guerre Turque Dans la Guerre Mondiale*, Paris, Étienne Chiron, 1926. Larcher'in eseri Türkiye'de ciddi bir yankı uyandırdığı için bir yıl sonra Bursalı Yarbay Mehmed Nihat tarafından *Büyük Harpte Türk Harbi* adıyla Türkçeye tercüme edildi. Bknz: M. Larcher, **Büyük Harpte Türk Harbi, (Harbin Anasır ve Mukaddematı ve Heyet-i Umumiyesinin Hülasası)**, Çev.: Bursalı Mehmet Nihat, İstanbul 1927. ; Larcher, **Kafkas Harekâtı**, s. 84-85.

Sarıkamış Muharebelerinde Türk kayıpları ile ilgili sadece yabancı yazarlar değil aynı zamanda bizzat ordu içerisinde yüksek rütbelerde görev yapan askerlerde abartılı rakamlar telaffuz etmiştir. Bunlardan birisi Birinci Dünya Savaşı boyunca Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesinde sırasıyla 3. Şube, Ahz-ı Asker Kalem Amirliği, Ordu Dairesi İkmâl Şube Müdürlüğü, Ordu Dairesi Riyaset Vekâleti görevlerinde bulunan Behiç Erkin'dir. Erkin *“Hâtırat 1876-1985”* adlı eserinde Sarıkamış'taki kayıplardan şu şekilde bahsetmektedir: *“Seferberlikten evvel III. Ordu mevcudu takriben 100.000 kişi idi. Sarıkamış muharebesini müteakip III. Ordu mıntıkasında silâh altına alınabilecek ne kadar erat varsa hepsini aldık; ordunun mevcudu yine takriben 100.000 kişi oldu. Hâlbuki o mıntıkada silâh altına alınan efradın yekûnu 800 bin kişi idi. Bu hesaba göre, zayıtımız aşağı yukarı 800 bin ere balığ oluyor demektir. Bunun dörtte birini kayıt yanlış diye kabul etsek dahi, yine 600 bin kişinin esir olmuş, donmuş, ölmüş ve firar etmiş bulunduğu neticesine varırız.”* Genelkurmay'ın Asker Alma Dairesinde görev yapmış olan Erkin kayıpları 600 bin göstererek bu anlamda en abartılı rakamları telaffuz etmektedir. Verdiği bilgileri teyit etmek için ise Enver Paşa ile aralarında geçen şu diyalogu hatıralarında anlatmaktadır: *“Bu hesabı Enver Paşa'ya gösterdiğim zaman yüzüme baktı: “Bunlar nasıl olsa bir gün ölmeyecekler miydi?” diyerek meseleyi halletti.”*³⁰⁵

Sarıkamış Muharebeleri sonrasında III. Ordu Kurmay Başkanı olan Aziz Samih Bey ise Sarıkamış taarruzunun başladığı tarihteki III. Ordu'nun toplam kuvvetini aşağıdaki tablo ile göstermekteydi;

Tablo: 3.2. : Sarıkamış Harekâtı Öncesi Türk Ordusu

Kıtaat	Muharip ve gayri muharip efrat ve zabitan	Tüfek	Makinalı Tüfek	Seri sahra	Seri cebel	Adi sahra	Adi cebel	Hayvanat
9. K.O.	36.784	20.000	23	32	40	-	-	13.291
10. K.O.	48.943	23.000	20	24	32	-	-	10.523
11. K.O.	27.019	22.274	16	24	27	-	16	10.231

³⁰⁵ Behiç Erkin, *Hatırat 1876-1958*, Hazırlayan: Ali Birinci, Ankara 2010, s.146.

2. Süvari Fırkası	5.428	4.386	14	8	-	-	-	5.578
Yekün	118.174	69.650	73	88	99	-	16	39.623

Tablo incelendiğinde muharip ve gayri muharip unsurun 118.174 olduğu görülmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken rakam 69.650 olarak gösterilen tüfek miktarıdır ki buda muharip asker sayısını vermesi açısından oldukça önemlidir. Muharebeler sonrası ordunun 22 Ocak 1915'teki yapılanması ve mevcudu ise şu şekilde verilmektedir:

Tablo: 3.3. : Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusu

Kıtaat	Muharip ve gayri muharip efrat ve zabitan	Tüfek	Makinalı Tüfek	Seri sahr a	Seri cebel	Adi sahr a	Adi cebel	Hayvanat
9. K.O.	2.938	2.000	8	31	11	-	-	216
10. K.O.	5.934	4.892	9	12	21	-	-	1.920
11. K.O.	10.437	5.301	16	24	24	-	10	6850
2. Süvari Fırkası	2.042	1249	14	8	-	-	-	2381
Yekün	21.351	13.444	47	75	56	-	10	12.376

Bu tabloda verilen muharip ve gayri muharip unsurların 21.351 kişi olarak gösterilmesi muharebeler esnasında dağılan ve firar eden askerlerin döndüğünü göstermesi açısından önemlidir. Ayrıca bu tabloda gösterilen IX. Kolordu yeniden kurulmuştur. IX. ve X. Kolordularda görülen seri sahralar da Erzurum’da bırakılan toplardan yeniden verilmiştir. Dağılan birliklere asker alma bölgelerinden takviyelerde yapılmıştır.³⁰⁶

Türk Ordusu içerisinde çeşitli rütbelerde görev yapan Dukakinzade Feridun (Dirimtekin) tarafından Erkan-ı Harbiye Mektebi’nin 1926-1927 tedrisatı için yazılan “*Büyük Harb Türk Cepheleri*” adlı eser Sarıkamış Muharebelerinde Türk kayıpları ile ilgili daha net ve güvenilir bilgiler vermektedir. Dirimtekin’in verdiği bilgilere göre; 23 Ocak 1915’te III. Ordu Karargâh-ı Umumisi tarafından Harbiye Nezaretine gönderilen telgrafta ordunun toplam kuvveti şu şekilde verilmekteydi;

IX. Kolordu 2800 nefer

X. Kolordu 2400 nefer

XI. Kolordu 2400 nefer

Topçu ve 2. Süvari Tümeni 4800 nefer

Toplam: 12.400 nefer.

Ordu şehit ve kayıp olanlarla esir olanlar hariç olmak üzere muharebeler boyunca hastalık ve donma vakaları dolayısıyla toplam 30.000 kişi kayıp ettiğini bildirmişti.³⁰⁷

Alman Yarbay Guze’ye göre taarruz büyük bir felakete sebep oldu ve III. Ordu’dan geriye 30 bin insan döndü. Guze 3500 esir ve 11.000 askerin şehit olduğunu düşünmektedir. Guze’ye göre zayıtın çoğunu firariler oluşturuyordu. Firarilerin ve köylere dağılan askerlerden 12.000’i Ocak 1915’te Erzurum’a döndü. Harekât boyunca 13 sahra 50 dağ topu kaybedildi.³⁰⁸ Erzurum Seyyar Jandarma Tümeninde

³⁰⁶ Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe*, s.15-16.

³⁰⁷ Dukakinzade Feridun, *Büyük Harb Türk Cepheleri*, s.114.

³⁰⁸ Guze, “*Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*”, s.46.

görevli Kazım Bey (Yurdalan) 60.000 kişilik ordudan yalnızca 6.000 kişinin geri dönebildiğini bildirmektedir.³⁰⁹

Sarıkamış Harekâtı esnasında verilen Türk kayıpları ile ilgili en ayrıntılı hesaplamalara ve rakamlara Mareşal Fevzi Çakmak'ın 1935'te Harp Akademisinde verdiği konferanslardan ulaşılabılır. Çakmak'a göre, Harekât başladığında Türk ordusunu 118.000 kişi kabul edildiğinde, Ruslar harekât boyunca yaralı ve hastalardan oluşan 7000 askeri esir aldı. Harekât sonrası bahar döneminde karlar arasında kalan 23.000 Türk askerinin naaşlarını defnetti. Ayrıca Rusların XI. Kolordu cephesinde tespit edemedikleri 10.000 kayıp eklendiğinde rakam 40.000'e ulaşmaktadır. Asıl sorun geriye kalan 78.000 askere ne olduğudur. Tüm kaynakların zikrettiği Ocak 1915'te Erzurum'a dönmeyi başaran firari 12.400 askerde bu rakamdan çıkarıldığında geriye akıbeti bilinmeyen 65.600 asker kalmaktadır. Bu askerlerin büyük bir kısmı firar edip köylere dağılmış, çetelere katılmış ve birçoğu zaman içerisinde Erzurum'a geri dönmüştür. Mart 1915'te Erzurum'daki askeri hastanelerle ilgili Genelkurmay Başkanlığı Arşivindeki belgelere göre hastaneye giren hasta sayısı 38.000 bunu doğrulamaktadır. Bunların 10.000'i hayatını kaybetmiştir. Her ay 10.000 ölüm daha eklendiğinde Sarıkamış zayıyatı Fevzi Çakmak'a göre 60.000'dir.³¹⁰

Erzurum Valisi Tahsin Bey tarafından Sarıkamış'ta yaşanan felaketi takip eden günlerde 26 Ocak 1915'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya gönderdiği ve yeni kuvvetlerin acilen Erzurum'a gönderilmesini talep ettiği telgrafında 30.000 şehit verildiği ifade edilmektedir. Üzerinden henüz zaman geçmeyen bir tarihte verilen bu bilgi oldukça önemlidir.³¹¹ Hafız Hakkı Paşa ise 22 Ocak 1915'te Enver Paşa'ya gönderdiği telgrafta son bir ay içerisinde 30.000 şehit verildiğini bildirmektedir.³¹²

Harekât esnasında bir metreye ulaşan kar tabakası geri hizmet teşkilllerinin iyi çalışmaması dikkate alındığında donarak veya muharebeler esnasında vurularak şehit düşen Türk askerleri defnedilememişti. Birçoğu kar fırtınaları esnasında karların içerisine gömülen şehit naaşları bahar ayının gelmesiyle toprak üzerinde kaldı. Salgın

³⁰⁹ Eyyüpoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881/2-1962)*, s.56.

³¹⁰ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.78-80.

³¹¹ BOA, DH. ŞFR. 459/38.

³¹² Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, s.111.

hastalık tehlikesinin baş göstermeye başlamasıyla Yudenich'in emriyle bölgedeki Türk ahaliden toplanan gruplar şehit cenazelerini defnetti. Konuyla ilgili görevlendirilen Kars asker dairesi başkanın Yudenich'e verdiği bilgilere göre defnedilen rakam 23.000 civarındaydı.³¹³

Rus yazar *Anton Antonovich Kersnovskiy* Alman kaynaklarına dayandırdığı bilgilere göre Türk kayıplarını 78.000 olarak gösterirken alınan esir sayısını ise 15.000 olarak ifade etmektedir. Yazar bu rakamlara ulaşırken Türk ordusunun toplam kuvvetini 90.000 olarak kabul ettikten sonra 12.400 Türk askerinin kurtulduğunu sonucuna varmaktadır. Ancak bu rakamdan esir alındığını iddia ettiği rakamı düşmemektedir. *Kersnovskiy* Sarıkamış'ta ki Türk kayıpları ile ilgili oldukça çarpıcı bir noktaya da değinmektedir. Verdiği bilgilere göre 1915 baharında 28.000 Türk askerinin karlar üzerinde kalan cansız bedeni Ruslar tarafından toprağa verilmiştir.³¹⁴

Fahrettin Erdoğan *Türk Elllerinde Hatıralarım* adlı eserinde Sarıkamış'ta donarak şehit olan askerlerin defnedilmeleriyle ilgili şu bilgileri vermektedir; “*Karlar kalkıp ilkbahar gelmiş, Kars Valisi Ziboviç, Sarıkamış kaymakamına emir buyurmuş, “Selim nahiyesindeki Türklerden 300 kişi amele çıkarınız ve her 100 kişinin başında bir hoca bulunsun. Sarıkamış ormanlarındaki Türk askerlerinin cesetlerini toplayarak defnetsinler” demiş. Sarıkamış’ın Türk köylerinden toplanan 300 amele ile ben de gittim. Ormanlar içerisinde donup kalan cenazeler için büyük büyük hendekler kazılarak, bazısına 800, bazısına 500, bazısına da 1000 tane Türk şehitlerini merasimle gömdük, her hendeğin başına kaç şehidin metfun olduğunu yazarak taktık, bir hafta kadar bu cenazelerin toplanması için çalıştık, şehitlerin adedi 12 bin kadar oluyordu.”* Erdoğan’ın verdiği rakamlar Rus kaynaklarının telaffuz ettiği rakamların tam yarısına denk gelmektedir. Bu yüzden defin işlemi sırasında sağlıklı bir kayıt tutulmadığından kesin rakamı tespit etmek oldukça zordur.³¹⁵ Şehitlerin defni sırasında görevlendirilen imamlar ve ahaliye Ruslar tarafından ücret ödenmişti. Yukarı

³¹³ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s. 132.

³¹⁴ Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.134.

³¹⁵ Fahrettin Erdoğan, *Türk Elllerinde Hatıralarım*, Ankara 1998, s.102.

Sarıkamış köyünde defnedilen şehitlerin cenazesini Bozat Köyü İmamı Molla Mustafa kıldırılmıştır.³¹⁶

Defnedilen Türk şehitleri ile ilgili Rusların telaffuz ettikleri 23.000 rakamı ile Fahrettin Bey'in bizzat katıldığı defin işlemlerindeki 12.000 rakamı arasındaki farkın iki sebebi olabilir. Birincisi Fahrettin Bey'in sadece Sarıkamış ilçe merkezi ile ormanlık ve dağlık arazideki defin işlemlerine katılmış olmasıdır. Çünkü bir haftalık zaman zarfında X. Kolordunun yürüyüş istikametindeki tüm naaşları toplamak ve defnetmek mesafe düşünüldüğünde pek mümkün gözükmemektedir. İkincisi ise Rusların Sarıkamış dışında muhtemelen Oltu tarafından Başköy'e ulaşan hatta ikinci bir grup ile defin işlemi yapma ihtimalledir.

Gerek Liman von Sanders gerekse yabancı yazarların verdiği rakamlardan etkilenen Türk araştırmacılar da rakamlar üzerinde ciddi spekülasyonlar yapmaktan geri durmamıştır. Örneğin Alptekin Müderrisoğlu yaptığı birtakım hesaplamalar sonucunda Sarıkamış'ta 90 ila 96 bini donarak, toplamda 101 bin ila 107 bin arasında kayıp verildiğini iddia etmektedir.³¹⁷ Ramazan Balcı ise General Yudenich'e ulaşan ve Sarıkamış civarında defnedilen 23.000 rakamından hareketle zayıyatı bu rakamla sınırlandırmıştır. Oysaki Sarıkamış'tan oldukça uzak noktada harekâta katılan XI. Kolordu ile Oltu ve Ardahan'da yaşanan muharebelerde ki kayıpları göz ardı etmiştir.³¹⁸

Tuncay Ögün, Genelkurmay Başkanlığı Harp Encümeni tespitlerine dayanarak yaptığı çalışmada 23.000 bin askerin savaş alanında, 10.000'de savaş alanının gerisinde olmak üzere toplam şehit sayısını 33.000 olarak vermektedir. Ögün ayrıca 7.000 esir, 17.000'de hasta ve yaralı olmak üzere 24.000 bin askerin savaş dışı kaldığı sonucuna varmıştır.³¹⁹

Tüm bu veriler dikkate alındığında IX. ve X. Kolorduların muharebelerde veya donarak 30.000 bin kayıp verdiği kabul edilebilir. Bunun rakamın üzerine XI.

³¹⁶ Tuncay Ögün, **Osmanlı-Rus Harplerinde Sarıkamış ve Sarıkamış Kasabasının Ortaya Çıkışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1992, s.107.

³¹⁷ Müderrisoğlu, **Sarıkamış Dramı**, s.466-469.

³¹⁸ Ramazan Balcı, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, İstanbul 2007, s.279.

³¹⁹ Ögün, *Sarıkamış'ta Şerefimiz Dışında Her Şeyimizi Kaybettik*, s.47.

Kolordunun 9.000, Ştange Bey Müfrezesinin Ardahan'ın ele geçirilmesi ve geri kaybedilmesi sürecinde 2.000 kaybı eklendiğinde Sarıkamış Harekâtı sırasındaki Türk Ordusu'nda şehit olan asker sayısının 41.000 olduğu sonucuna varılır. 14 Şubat 1915'te ortalama bir düzene giren ordunun toplam mevcudunun 42.000 olması bu durumu doğrular niteliktedir. Burada dikkat edilmesi gereken husus şehit olup hayatını kaybeden askerlerin sayısı ile firar, esaret, yaralanma ve hastalık gibi nedenlerle savaş dışı kalan rakamları birbirine karıştırmamaktır. Sarıkamış önlerinde dağılan kolordulara mensup askerlerin birçoğu firar etmiştir. Muharebeyi takip eden haftalarda firariler gruplar şeklinde en yakın askeri birliklere giderek teslim olmuştur. Hafız Hakkı Paşa ile 24-25 Ocak 1915'te cephede görüşen Erzurum Valisi Tahsin Bey son bir hafta içerisinde X. Kolorduya teslim olan firari asker sayısını 3.000 olarak vermektedir.* Bu durum ilerleyen haftalarda artarak devam etmiştir. Ruslara esir düşen asker sayısını tam anlamıyla tespit etme imkânı mümkün değildir. Çünkü Ruslar bu konuda ciddi kayıtlar oluşturmamışlardır. Hariciye Nezareti'nin Rusya'da bulunan esir sayısının ve isim listelerini tespit etmek için İspanya aracılığıyla Rusya'ya yaptığı başvurulardan olumlu sonuç alınamamıştır.* Buna rağmen eldeki bilgiler ışığında esir sayısının 7000 olduğu kabul edilebilir. Bölgedeki Rus askeri komutanlarının Tiflis'e gönderdiği raporlarda telaffuz edilen abartılı rakamlar cephedeki durumu iyi göstermekten başka amacı olmadığı için verilen rakamlarda doğru değildir. Ocak 1915'te çok sağlıklı olmayan hastane istatistiklerine göre hayatını kaybeden asker sayısı 5842'si hastalıktan, 3643'ünde yaralanmadan olmak üzere 9485'ti. Cephede Mart ayı itibarıyla daha sağlıklı istatistikler tutulmaya başlanmıştır. Hastane kayıtlarına göre Mart 1915'te, hastanelerde 38.730 hasta yatarken bunlardan 9.242'si hayatını kaybetmiştir.* Mutlaka bu dönemde tutulan kayıtlarında çok sağlıklı olmadığı gözden kaçırılmamalıdır. Sarıkamış Harekâtının etkisiyle 20.000 askerin de salgın hastalıklar

* Bkz: BOA, DH. ŞFR. 459/3.

* Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslarla yapılan tüm mücadele boyunca esir düşen Türk askerleri ile ilgili örnek bir çalışma için bkz: Cemil Kutlu, **I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1997, s.7-17. ; Ayrıca bkz; Cemalettin Taşkıran, **Ana Ben Ölmedim 1. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri**, İstanbul 2001, s.25-27. ; Akif Aşırılı Rus kaynaklarına göre Sarıkamış'ta 3500, Türk kaynaklarına göre 7000 askerin esir düştüğünü bildirmektedir. Bknz; Akif Aşırılı, **Nargin Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı**, Yayına Hazırlayan: Bingür Sönmez, İstanbul 2005, s.20.

* Bkz: Tevfik Sağlam, **Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhi Hizmet**, İstanbul 1941, s.12-13.

sonucu hayatını kaybettiği kabul edilebilir. Ancak bu rakamı muharebeler esnasındaki rakamlara eklemek doğru değildir.

Rusların Sarıkamış'ta yaşadığı kayıpları değerlendiren yabancı araştırmacıların çoğunluğu toplam 65.000 olan Rus ordusunun 16.000'ı ölü, 12.000'i ise yaralanma ve donma yoluyla savaş dışı kalarak toplamda 28.000 kayıp verdiği noktasında birleşmektedirler.³²⁰

Rus yazar *Anton Antonovich Kersnovskiy* Rus kayıpları konusunda oldukça iyimser rakamlar telaffuz etmektedir; “Üç haftalık Sarıkamış operasyonu boyunca tarafımızın 63.000 askerinden 20.000 öldürülmüş ve yaralanmış, 6000 soğuktan donmuş. Kayıplarımız yüzde 42 olmuştu.” Birçok Rus araştırmacı gibi *Kersnovskiy*'de muharebeler esnasında esir düşen Rus askerlerinden hiç bahsetmemektedir.³²¹

Bir başka Rus yazar *N.G. Korsun* ise Rus Kafkas Ordusunun kayıplarının 20.000 kişiye ulaştığını bu sayıdan ise yalnızca 6.000'inin donarak öldüğünü bildirmektedir. *Korsun* tarafından yapılan bu hesaplama göre Rus ordusunun kaybı 3 ½'nin altında kalmıştır.³²²

Bir grup Rus araştırmacı tarafından yapılan bir başka çalışmada ise, Rusların kayıpları 20 bin ölü olmak üzere 6 bin askerde hasta veya yaralı 26 bin kişiydi. Ruslar asıl kayıplarını komuta kademesinin önde gelen subaylarında yaşamışlardı.³²³

Tüm bu bilgiler dikkate alındığında Rusların Sarıkamış Harekâtı boyunca toplam kayıplarının 30.000 civarında olduğu görülmektedir. Bu rakamda Rus ordusunun savaş sırasında muharip gücünün yarısına denk gelir. Ayrıca Ruslardan 3000 civarında da esir alınmıştır.*

³²⁰ Peter Simkins, Geoffrey Jukes, Micheal Hickey, **The First World War The War to End All Wars**, Cambridge 2003, s.206.

³²¹ *Kersnovskiy, İstoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV, s.134.*

³²² *Korsun, Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk, s.37.*

³²³ *Ageyev, vd., İstoriya Pervoy Mirovoy Voyny 1914-1918 gg., s.398. ; Strokov, Vooruzhennyye Sily i Voennoye Iskusstvo V Pervoy Mirovoy Voy, s.267.*

* Birinci Dünya Savaşı sırasında Ruslarla yapılan savaşlar boyunca alınan esirler ile ilgili örnek bir çalışma için Bknz: Nebahat Oran Arslan, **Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri**, İstanbul 2008.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

RUS İLERİ HAREKÂTI

4.1.Sarıkamış Harekâtı Sonrası Türk Ordusu

Sarıkamış Harekâtının başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Enver Paşa cepheden İstanbul'a dönmek için ayrıldı. Enver Paşa cepheden ayrılmadan önce III. Ordu Komutanı olarak Hafız Hakkı Paşa'yı atadı.¹ Enver Paşa'nın tüm ısrarlarına rağmen ikili arasında yüz yüze bir görüşme yapılamamıştı. Hafız Hakkı Paşa 10 Ocak 1915'te III. Ordu karargâhının bulunduğu Hedik'e gelerek komutayı ele aldı. Bu esnada Bardız'da 5 tabur ve 2 batarya ile yapılan taarruzda başarı sağlayamayan birliklerde geri çekilmek zorunda kaldı. Türk birliklerinin ayrıca Maksutçuk-İslamsor hattının doğusunda yaptıkları taarruz, Rusların Karakurt taraflarından aldıkları taze kuvvetlerle yaptıkları savunma neticesinde başarısız oldu. Hafız Hakkı Paşa komutayı üzerine aldıktan sonra Ştange Bey'e verdiği emirde müfrezesini Ardahan-Kalebeli hattında tutmasının önemini vurgulayarak şehrin elde tutulmasını emretti. Ayrıca deniz yoluyla İstanbul'dan Ştange Bey'e yardım amacıyla bir alayın gönderilmesi konusunda da Harbiye Nezareti'nden istekte bulundu. Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa'nın gönderileceğinden bahsettiği V. Kolordu'nun gönderilmesi ve Kafkasya'nın genel siyasetinin el verdiği ölçüde başarı sağlanabileceği ümidindeydi. III. Ordu'nun yeniden toparlanabilmesi için bazı zabıt ve efradın terfilerinin derhal yapılması gerekiyordu. Elzem görülen birçok masraf içinde hesabı sonradan verilmek üzere 15

¹ Üçüncü Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa'nın rahatsızlığından dolayı mezkûr kumandanlıktan affıyla yerine X. Kolordu Kumandanı Hafız Hakkı Paşa'nın, X. Kolordu Kumandanlığına da mevcut rütbesiyle 2.Nizamiye Süvari Kumandanı Miralay Yusuf İzzet Bey tayin edildi. BOA, BEO, 4331/324795.

bin kuruşa ihtiyaç vardı. Hafız Hakkı Paşa ayrıca İstanbul'dan bir miktar düzenli tümen ile erkân-ı harbiye zabitanı talep etmekteydi.²

Bu tarihlerde Karadeniz'de bulunan Rus donanması da faaliyetlerini ciddi şekilde artırmaktaydı. Özellikle Görele ve Sürmene açıklarında geceleri denizde Rus donanmasına mensup gemilerin ışıklarının sürekli görünmesi ahali üzerinde de olumsuz tesir yapıyordu. Rusların buradaki maksatlarının temelinde Trabzon-Borçka hattında ulaşımı kesme çabası yatıyordu. Deniz yoluyla Lazistan'dan Borçka'ya kayıklarla yapılan erzak, cephane vs. malzemenin nakliyatı sekteye uğrarsa çetelerden başarı beklemek hayalden öteye gidemezdi.³

Hafız Hakkı Paşa komutayı ele aldıktan sonra zaman kaybetmeden tüm birliklere gerekli emirleri ilettiler. Verilen emre göre X. Kolordu Bardız-Oltu bölgesindeki geçitleri koruyacak ve Ştange Bey Müfrezesi başta olmak üzere bölgede bulunan tüm diğer müfrezeleri emri altına alacaktı. Komutanına kadar esir edilen IX. Kolordu'nun en geç on gün içerisinde Erzurum'da dört-beş bin kişilik bir kuvvetle yeniden kurulacaktı. Harekât esnasında büyük yararlılıkları görülen Yarbey Mehmet Ali, 28. Tümen Komutanı olarak atandı ve X. Kolordu'ya takviye olarak gönderildi. Ordu Levazım Reisi Hedik'e çağrıldı. Harbiye Nezareti'ne bilgi verilerek civar illerden acilen erzakın sevk edilmesi emredildi.⁴

Hafız Hakkı Paşa hızlı bir şekilde savunma tertibi almak maksadıyla birliklerin bulundukları mevziileri bizzat gezerek alınması tedbirler konusunda emirler veriyordu. Daha uygun bölgelerde yapılacak savunma tertibatı ile düşmanın taarruzu yavaşlatılmaya çalışılıyordu. Verilen emirlerde tüm birliklerle olan iletişimin önemi vurgulanarak komuta kademeleriyle komşu birlikler arasındaki irtibatın daha sıkı yapılması emrediliyordu. 13 Ocak 1915 itibarıyla birkaç gündür devam eden muharebelerde Rus taarruzu bazı mahallerde lüzumsuz karışıklıklar yaşanmasına rağmen durdurulmuştu. Asker mukavemet gösterecek bir hale getirilmişti. 32. Tümen Yeniköy civarındaki mevziinden ricat etmeye mecbur kalmasına rağmen Çatak civarında yeniden toplanmıştı. Fakat bu tümenin mevcudu çok eksikti. XI. Kolordu bulunduğu mevziide Rus taarruzlarını durdurmuştu. 12 Ocak'tan itibaren daha sağlıklı

² ATASE, BDH. 2814.42.019.

³ BOA, DH. EUM. 2. ŞB, 3/71.

⁴ ATASE, BDH. 2950.H7.001.210.

bir şekilde mevziini müdafaa ediyordu. Tuzla civarında bulunan Türk müfrezesi kısmen esir bırakarak Oltu'ya çekilmişti. X. Kolordu ile tam bir irtibat sağlanamadığı için durumuyla ilgilide kesin bilgiler gelmiyordu. Fakat kolorduya verilen emirde Oltu-Narman bölgesinde kolordunun ihtiyacını en az bir ay süreyle karşılayacak miktarda erzak bulunduğundan bahisle savunma hatlarının güçlendirilmesi emrediliyordu. Esasında X. Kolordu Norşin-Çatak arasındaki mevziilerde bulunuyordu ve iki günden beri muharebe halindeydi. Rusların 13 Ocak sabahı başlayan şiddetli taarruzları durdurulmaya çalışılıyordu. Hafız Hakkı Paşa ise Oltu ve Kaleboğazı mevkiilerinin şiddetle savunularak her halükarda elde bulundurulmasını emrediyordu. Ana cephe hattının kuzey kesiminde de resim netleşmeye başlamıştı. Ardahan'da yaşanan gelişmelerle ilgili haberler yeni yeni gelmeye başlamıştı. Ştange Bey Müfrezesinin 4 ila 6 tabur piyade, 2 alay süvari, 12 top ve bir ağır top, 2 mitralyözden kurulu Rus birlikleri karşısında 1900 şehit ile 400 kadar yaralı bırakarak Ardahan'dan çekildiği, mevcudunun 1200 civarında olduğu gelen bilgiler arasındaydı. Cephenin her noktasında olduğu gibi birlikler adeta perişan bir halde geri çekiliyordu.⁵

10 Ocak 1915'te cephenin durumu ve Enver Paşa ile ilgili Talat Paşa'ya bilgi veren Erzurum Valisi Tahsin Bey, Enver Paşa'nın yeni hareket ettiğini kendisinin Trabzon'a gideceğini bildiriyordu. Enver Paşa'nın verdiği bilgilere göre Ruslar, Türk tarafına göre daha büyük bir bozguna uğramış ve çok daha fazla zayıat vermişlerdi. Türk birliklerinin durumu Ruslara göre çok daha iyi bir haldeydi. Geri çekilmenin tüm sorumluluğu da Celal Bey adındaki bir alay komutanına yüklemişti. Enver Paşa cephede subay ve asker kaybının çok olduğunu da söylememişti. Tahsin Bey ise Enver Paşa'nın savaş süresince çok ciddi tehlikeler atlattığını sırf kendi karargâhından beş subay ile Bronzart Paşa ile Guze Bey'in yaralanmalarından belli olduğunu ifade ediyordu. Tahsin Bey, Enver Paşa'nın ruh haliyle ilgili olarak ise "*Kendisi şen ve şatırdır*" demektedir. Mevcut durumdan oldukça ümitli olduğunu ayrıca Halil Bey Fırkası ile V. Kolordu'nun Erzurum'a gelmesi için gerekli emirlerin paşa tarafından verildiğini de bildirilmekteydi. III. Ordu'nun iase noktasında düştüğü müşkülattan kurtulması için civar vilayetlere emir verilmesini, gerekirse İstanbul'dan Trabzon'a sevkiyat yapılması istihdam ediyordu. Tahsin Bey durumun her ne kadar kötü görünmesine rağmen kendilerinin var güçleriyle çalıştıklarını kendisinin de gönüllü yazmaya

⁵ ATASE, BDH. 2814.42.023.

başladığını bildirmekteydi. Hafız Hakkı Paşa'nın da az bir kuvvetle vazife-i vataniyeyi ifa edeceğinden hiçbir şüphelerinin olmadığını dile getirmekteydi.⁶

Enver Paşa, Erzurum'da kaldığı kısa süre içerisinde çektiği telgraflarda ve verdiği emirlerde Yavuz zırhlısının Trabzon'da bulundurulmasını ve Trabzon'a nakliye vasıtalarının gönderilmesini istiyordu. Ayrıca III. Ordu için tertip edilen ihtiyat zabitanının da biran önce harp meydanına sevk edilmesini emrediyordu.⁷ Fakat İstanbul'dan Enver Paşa'ya hitaben gönderilen telgraflar şifre miftahları olmadığı için çözümlenemiyordu. Bu durumda yapılan yazışmalar adeta havada kalıyor verilen emirlere gelen cevaplar anlaşılamıyordu. Enver Paşa muhtemelen Yavuz'un Trabzon'a gönderilerek kendisinin de bu savaş gemisiyle İstanbul'a gitmesini amaçlıyordu. İletişimde yaşanan sıkıntılardan dolayı Enver Paşa karayolunu kullanmak zorunda kaldı.⁸

Hafız Hakkı Paşa birkaç günden beri ısrarlı bir şekilde Rusların mühim görüp takviye ettikleri Ardahan ve Batum havalisinde bir alay yetiştirilmesini ve donanmanın Batum civarında faaliyet göstermesini talep etmekteydi. Ayrıca Hafız Hakkı Paşa çok önemli bir istekte daha bulunuyordu. Ordunun selameti için faydalı olmaktan daha ziyade orduya zarar verdiğini düşündüğü Erkan-ı Harbiye Reisi Guze Bey'in ordudan hemen aldırılmasını ısrarla istemekteydi. Hafız Hakkı Paşa Guze'nin yerine Vasıf Bey ile çalışmak istiyordu. Enver Paşa bu esnada İstanbul'a dönüş yolunda Aşkale civarındaydı.⁹ 12 Ocak 1915'te ise Enver Paşa Trabzon aracılığıyla Talat Paşa'dan Erzincan'dan karayoluyla geldiğinden kendisine Ulukışla'dan iki otomobilin gönderilmesini istiyordu.¹⁰

Rus basını Sarıkamış civarında kazanılan zaferi Türklerin büyük bir felakete uğradığı şeklinde yayınlar yapmaya başlamıştı. Bunun üzerine ilk resmi açıklama 10 Ocak 1915'te yayınlandı. Tebligatta iki haftadan beri devam eden muharebelerde asıl muharebe cephesinde Türk birliklerinin hâkim mevziileri zapt ettiği ancak Oltu ve Ardahan taraflarında kar ve soğuktan dolayı birliklerin hareketlerini yavaşlatmak zorunda kaldığı bildiriliyordu. Rusların bir kolordu komutanını esir ettikleri yönündeki

⁶ BOA, DH. ŞFR. 457/26.

⁷ BOA, DH. ŞFR. 457/27.

⁸ BOA, DH. ŞFR. 457/28.

⁹ ATASE, BDH. 2814.42.022. ATASE, BDH. 2814.42.023.

¹⁰ BOA, DH. ŞFR. 457/53.

haberler ise kesin bir şekilde yalanlanıyordu. Ayrıca bir Rus köyünde yaralı olarak bulunan bir tümen komutanı ve bir miktar yaralı askerin bir Rus müfrezesinin baskını sonucu esir edildiği, askerlerin şehit edilerek tümen komutanının ise esir edildiği doğrulanıyordu. Rus basını her ne kadar alınan esir sayılarını ve ele geçirilen malzemeleri abartılı şekilde servis etse de Rusların IX. Kolordu komutanını esir ettikleri ve III. Ordu karşısında hâkim bir konumda oldukları yadsınamaz bir gerçektir. Yapılan bu açıklama kamuoyunu rahatlatmaktan başka bir şey değildi.¹¹

14 Ocak 1915'te III. Ordu Karargâhı Hedik'ten Zanzak'a hareket etti. Zanzak'a ulaşıldığı anda bir gün önce gece yarısı Narman Nokta Komutanlığından gönderilen telgraf alındı. Telgrafta, Rusların faik kuvvetlerle yaptıkları taarruzlar neticesinde Oltu 12 Ocak 1915'te Rus işgaline uğramıştı. Rus kuvvetleri iki tabur piyade, iki makineli tüfek ve bir dağ bataryasından oluşmaktaydı. Fethi Bey Müfrezesi Kaleboğazı istikametinde çekilmişti. 13 Ocak'ta Ruslar Yeniköy boğazına inatla taarruz ederken 32. Tümen bu noktayı savunmaya çalışıyordu. Oltu'yu ele geçiren Rus birlikleri Yeniköy boğazına yönelmişti.¹²

Oltu'nun işgal edildiğini bozulan düzen ve iletişim hatlarında yaşanan sıkıntı sonrası birkaç gün sonra öğrenebilen III. Ordu Komutanlığı X. Kolordu'ya verdiği emirde en önemli görevinin ordunun sol kanadını korumak olduğu hatırlatıldı. Kolordu gerektiğinde geri çekilebilecekti, lakin Narman ve Kaleboğazı geçitlerini her ne pahasına olursa olsun elinde tutacaktı.¹³ 15 Ocak 1915'te verilen ordu emri ile X. Kolordunun Şekerli-İd istikametinde geri çekilmesi ve 30. Tümenin Kamhis'te 31. Tümeni himaye etmesi emredildi.¹⁴

Cephe hattında durum vahim bir şekil alırken cephe gerisinde de Erzurum'un Ruslar tarafından işgal edileceği endişesi yaşanıyordu. Özellikle Erzurum Valisi Tahsin Bey'in gayretli çalışmalarıyla gönüllüler toplanarak cephe hattına gönderilmeye çalışıyordu. Tahsin Bey 14 Ocak'ta Hafız Hakkı Paşa ile yaptığı görüşmenin ardından Talat Paşa'ya çektiği telgrafta Trabzon yolu ile bir tümenin gönderilmemesi durumunda Erzurum'un Rus işgaline uğramasının muhtemel olduğu

¹¹ BOA. HR. SYS. 2109/13.

¹² ATASE, BDH. 2950.H11.001.011

¹³ ATASE, BDH. 2950.H11.001.001.

¹⁴ 30. Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi, *Askerî Tarih Belgeleri Dergisi*, Ocak 2010, Yıl:49, Sayı: 124, Ankara 2010, s.23.

bildiriliyordu.¹⁵ Cephe gerisinin görünmez kahramanlarından birisi de hiç şüphesiz Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey idi. Cemal Azmi Bey'in üstün gayretleri neticesinde Trabzon ve civar illerden toplanan gönüllü askerleri aynı tarihte Rıza Bey Müfrezesine katılmaları için Borçka'ya gönderildi.¹⁶

Cephe hattına taze kuvvetlerin sevk edilmesi gerekiyordu fakat elde ihtiyat birliği kalmamıştı. Bu durumda hapisanelerde bulunan mahkûm ve tutukluların cephede çetecilik faaliyetlerinde kullanılması gündemdeydi.¹⁷ Buna bağlı olarak Sivas'ta hapisanelerde bulunan mahkûm ve tutuklular çetecilik faaliyetlerinde bulunmaları için cepheye sevk ediliyorlardı.¹⁸ Ayrıca mahkûmlardan oluşan 400 kadar Teşkilat-ı Mahsusa efradı da Konya'dan bölgeye sevk edilmişti.¹⁹ Konuyla gazetelerde de birtakım ilan ve haber çıkıyordu; *"Konya ve mahal-i sâ'irede bulunan mevlevilerden gönüllü kaydolunarak teşkîl olunacak taburlara ilhâk edeceklere teshîlât irâ'esi ve teşkîlât-ı mezkûrenin me'zûnen hânesinde bulunan ve henüz silâh altına alınmamış olan mükellef ve gayr-ı mükellef efrâddan icrâsı icâb edip bunun silâh altına alınmış olanlara teşmîl edilmemesi lâzım geleceği ta'mîmen teblîğ edilmiştir."*²⁰

Rusların Oltu'dan sonra Yeniköy boğazını da ele geçirmeleri halinde Narman-Ekrek-Yeniköy doğrultusunda ilerlemelerine neden olabilir bu durumda III. Ordu'nun geri bölgesini oldukça tehlikeli bir duruma sokabilirdi. XI. Kolordu ise Hedik-Zivin hattının doğusundan Horum istikametine çekilebilirdi. Bunun için acil tedbirler alınarak Fethi Bey Müfrezesi'nin Kaleboğazı-Tortum yolunu tutması emredildi. X. Kolorduya verilen tüm emirler kaldırılarak 14 Ocak gecesi döküntü bırakmamak şartıyla Narman doğrultusunda çekilmesi emredildi. Bu emirle X. Kolordu Narman bölgesine çekilerek Narman-Yeniköy-Kaleboğazı hattını koruyacaktı. Fethi Bey Müfrezesi de bu kolordunun emrine verilerek Narman bölgesindeki kol ve katarlar, mecruhlar, hastalar, erzak ve diğer ikmal maddelerinin ivedilikle Erzurum'a gönderilmesi emredildi.²¹

¹⁵ BOA, DH. ŞFR. 457/94.

¹⁶ BOA, DH. ŞFR. 457/99.

¹⁷ BOA, DH. ŞFR. 48/344.

¹⁸ BOA, DH. ŞFR. 457/49.

¹⁹ BOA, DH. ŞFR. 457/103. ; BOA, DH. ŞFR. 458/31.

²⁰ Turan, 5 Kanun-u Sani 1330/18 Ocak 1915, No:1160.

²¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.551.

14 Ocak 1915'te XI. Kolordu bölgesinde beklenen oldu ve Rus taarruzu karşısında daha fazla dayanamayan 33. Tümen'in geri çekilmesiyle birlikte diğer tümenlerde zor duruma düştü. Bunun üzerine kolordu Zivin deresinin batı sırtlarına çekilmek zorunda kaldı. Hafız Hakkı Paşa Zivin deresinin batısına yapılan geri çekilmeye pekte şaşımamış olsa gerek ki verdiği emirde bu noktada tutunulamaması halinde Köprüköy hattına doğru çekilmeyi emretti.²²

14-15 Ocak 1915 gecesi Hafız Hakkı Paşa'nın Erzincan'da bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya gönderdiği rapor içinde bulunan durumu çok açık şekilde özetlemekteydi. XI. Kolordu cephesinde altı günden beri kanlı muharebeler devam etmekteydi. Bazı günler zayıat 1000 neferi geçmekteydi. Tüfek mevcudu ise 2000'e kadar gerilemişti. X. Kolordu gecedan itibaren Hedik-Zivin hattına çekilmekteydi. Son günlerde özellikle zabitan zayıatı oldukça artmıştı. Bir gün önceki muharebelerde 54. ve 98. Alaylardan sadece 5-6 zabıt hayatta kalmıştı. Geriye kalanların birçoğu ya şehit olmuştu ya da yaralıydı. 18. Tümen'in Erkan-ı Harbi şehit, 33. Tümen'in ki ise yaralıydı. Oltu sükût etmişti. Fethi Bey Müfrezesi son nefeste düşmana yaptığı taarruzda ciddi bir zayıat verdirip 5 top ele geçirmesine rağmen maalesef askeri dağılmıştı. Bu müfreze ile X. Kolordu Yeniköy boğazı ile Kaleboğazı-İd mıntıklarının müdafaası için görevlendirilmişti. Hafız Hakkı Paşa'nın verdiği bilgiye göre ordunun toplam mevcudu sadece 4 bin tüfeğe düşmüştü. Bu durumda Hafız Hakkı Paşa ordunun son çekirdek kısmını da mahvederek Anadolu kapılarını Ruslara ardına kadar açmak istemiyordu. Bu yüzden orduyu öncelikle Köprüköy hattına ve bu hattın pek geniş olmasından dolayı Ruslar takip ederse Erzurum-Höyükler hattına çekmeyi düşünüyordu. Vaziyetin düzeltilebilmesi de ancak taze kuvvet gelirse sağlanabilirdi. Bunun içinde daha önceden belirtildiği gibi topçusu olmayan bir piyade tümenin acilen İstanbul'dan Trabzon'a sevk edilmesi gerekiyordu. Erzurum'da ulaştırılan top mermisi ve mevcut toplar ihtiyacı karşılayacak düzeydeydi.²³

III. Ordu'nun içinde bulunduğu durum hiç iç açıcı değildi. Ordu kurmaylığına atanan Aziz Samih Bey ise bu manzara içerisinde nasıl bir hareket tarzı belirleyeceğini Hafız Hakkı Paşa'ya sorduğunda oldukça ilginç olan şu yanıtı almıştı; “*Artık*

²² ATASE, BDH. 2950.H11.001.006

²³ ATASE, BDH. 2814.42.024.

düşmanın arzusuna tâbiyiz. Bizi nereye kadar sürerse oraya kadar çekileceğiz. Enver Paşa giderken bana dedi ki: Hafız seni ordu kumandanı yaptım. Düşmanın taarruzunu durdurursun, döküntüleri, perakendeleri toplarsın. İkmal efradı alırsın. İstersen düşmana taarruz mezunsun. Ben de bundan sonra gidiyorum. Benim kararım budur. Bakalım düşman nerede duracak...” Ordunun durumu gerek Enver Paşa gerekse Hafız Hakkı Paşa’nın ifade ettiği şekilde Rusların takip hareketini nerede durduracağı, ne zaman taarruza geçeceğine bağlıydı.²⁴

Karadeniz’in doğusu ile Ardahan civarında faaliyet gösteren çetelerin durumu da hiç iyi değildi. Artvin’de bulunan Bahaeddin Şakir Bey silah ve cephane meselesini bizzat Rıza Bey ile görüşmek için 14 Ocak’ta Borçka’ya gittiğinde silahın olmadığını bizzat görmüştü. Bu esnada Teşkilat-ı Mahsusa çetelerinin reislerinden Yakup Cemil Bey İstanbul’a avdet etmişti. Yakup Cemil Bey’in 80 kişiden oluşan müfrezesi Halil Bey emrine verilmesine rağmen bu grup kendilerini müstakil olarak adlandırarak diğer çetelerle birlikte hareket etmeyi reddediyordu. Zabitlerin gayretleri neticesinde gerek dağılan asker gerekse de yeni neferlerin çetelere katılımı sağlanmaktaydı. Bu esnada bir taburdan ibaret olan kale nizamiye birlikleri de Ardanuç’tan Artvin’e çekiliyordu. Bu tabur kalenin müdafaasını çetelerin yapmasını istedikleri için kendileri de bir nevi istirahat çekiliyordu. Çekilme için gerekli müsaade bu tabura verilmişti. Borçka ve civarında da ciddi erzak sıkıntısı çekilmekteydi. Hopa’dan bölgeye erzak nakli elzem bil hal almıştı. Bahaeddin Şakir Bey’e göre Ardanuç ve havalisini terk etmek aynı zamanda bölgede yaşayan Müslüman ahaliyi Rus kılıcına teslim etmek demektir.²⁵

Çete liderleri arasında yaşanan iktidar kavgaları daha da ileri boyutlara taşınıyordu. Cepheden ayrılan Yakup Cemil ve Sudi Beyler, Rıza Bey’in yorulduğu için yerine bir erkân-ı harbiye zabiti istediğine yönelik sözlerine Rıza Bey oldukça kırıldığını böyle bir durumun söz konusu olmadığını ve canla başla görevine devam ettiğini bildiriyordu.²⁶ Ayrıca Yakup Cemil Bey’in verdiği bilgilere göre 14 Ocak itibarıyla İstanbul’da Ardahan’ın halen Türk birliklerinin elinde olduğu zannediliyordu. Bu yanlışlıkta Rıza Bey’in verdiği bilgiyle düzeltildi.²⁷

²⁴ Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe**, Ankara 1934, s.17.

²⁵ BOA, DH. EUM. 2.ŞB 3/71. ; BOA, DH. ŞFR. 49/1.

²⁶ BOA, DH. ŞFR. 457/75.

²⁷ BOA, DH. ŞFR. 457/101.

Hafız Hakkı Paşa komutayı devraldıktan sonra ikinci hatta üçüncü derecede önemli görülen Artvin-Ardahan bölgesindeki çetelerin durumuyla ilgili olarak Harbiye Nezaretine sürekli bilgi veriyordu. 15 Ocak'ta Batum mıntıkasında bulunan Rıza Bey Müfrezesi Borçka'ya ricat etmişti. Rıza Bey'de bu tarihe kadar güttüğü taarruz tarzı hareketten vazgeçerek müdafaaya çekilmişti. Ruslar ise işgal ettikleri köyleri yakıyor ve biçare Müslüman ahaliyi imhaya çalışıyordu. Ardahan'ın konumuyla da yakından ilgilenen baskın sırasında bölgede bulunan Doktor Süleyman Teoman Bey ile yaptığı görüşme sonucunda, Ardahan'ın sıradan bir saldırıdan ziyade büyük kuvvetlerin saldırıları sonucu terk edildiği kanaatine varmıştı. Ruslar siyasi ve askeri mevki olarak önemli gördükleri Batum ve Ardahan bölgesinde bekledikleri ihtiyat kuvvetlerinin ulaşmasıyla faaliyetlerini en üst seviyeye çıkarmışlardı. Bölgedeki Rus askerlerini tespit etmek ve gerekse Müslüman ahaliyi katledilmekten kurtarmak için donanmanın Batum civarında faaliyetlerini artırması gerekiyordu. Ayrıca bir alaydan az olmamak üzere bir kuvvetin Rıza ve Ştange Bey Müfrezelerine yetiştirilmesi gerekiyordu. Bu tarihte enterasan olan henüz Sarıkamış Harekâtı başlamadan önce Rıza Bey'in sürekli takviye kuvvet istemesine rağmen ordunun daha iyi durumda olduğu halde müspet cevap verilmemiş olmasıdır. Sarıkamış'ta yaşanan felaketin ardından bu kez ordu komutanı bizzat Batum'un bombalanması, takviye kuvvet gönderilmesini talep ediyordu. Fakat ana cephe hattında olduğu gibi müfrezelerin, çetelerin, Teşkilat-ı Mahsusacıların faaliyet gösterdikleri Kuzeydoğu Anadolu hattında da kazanılan noktalar hızlı bir şekilde elden çıkmaya başlamıştı.²⁸

15 Ocak 1915'te Enver Paşa'ya gönderilen bir başka telgrafta Hafız Hakkı Paşa cephe gerisinden bahisle yaralı ve hastaların birçoğunun hayatını kaybettiklerinden bahsediyordu. Hayatını kaybedenler arasında doktorlarda bulunuyordu. Bölgeye ulaştırılacak ilk posta ile en az 50 doktor ve 500 sıhhiye neferinin gönderilmesi talep ediliyordu. İstanbul'da ve diğer bölgelerde bulunan askeri doktorlardan ve sıhhiye neferlerinden bölgenin hızlı bir şekilde takviye edilmesi gerekiyordu. Çünkü tifüs hastalığı inanılmaz bir hızla yayılıyordu. Hafız Hakkı Paşa 15 gün içerisinde bu hastalıktan öleceğinden habersiz ordunun sıhhi durumunun da bir an önce düzeltilmesi için takviye istiyordu.²⁹

²⁸ ATASE, BDH. 2814.42.025.

²⁹ ATASE, BDH. 2814.42.026.

Tifüs hastalığının cephede sıklıkla görülmeye başlaması birçok açıdan zor durumda olan askeri durumun daha da zorlanmasına neden oluyordu. Hafız Hakkı Paşa'nın isteklerinden daha önceki tarihlerde gerek Teşkilat-ı Mahsusa efradı için gerekse Zepika ve Erzurum Hastaneleri için Tekâlif-i Harbiye yoluyla toplanan kaput bezi, muhtelif miktarda zahire ve levazımat cepheye Canık Mutasarrıflığı aracılığıyla deniz yoluyla sevk ediliyordu.³⁰ Fakat Rus gemilerinin Karadeniz'de faaliyetlerini sıklaştırmaları, mevsim itibarıyla denizde sıklıkla fırtına görülmesi pratik sevkiyat yolu olan deniz ulaşımının kullanmasını engelliyordu. Bu yüzden sevkiyat karayoluyla yapılmaya çalışılıyordu ki bu da gerek süreyi gerekse mesafeyi oldukça uzatıyordu.³¹

Salgın hastalıklar özellikle tifüs ordu ve sivil halk arasında ciddi bir şekilde yayılırken kaybedilen savaşın trajik sonucu olarak muhaceret tüm cephede başlamıştı. Erzurum'a doğru giden yollar hicret manzaralarıyla doluydu. Kadınlar, çocuklar ve yaşlılar üzerlerinde doğru dürüst elbiseleri dahi olmadan kağıt arabalarıyla bölgeden uzaklaşmaya çalışıyordu. Göç eden ahali yanlarına çok az eşya ile hayvan alabilmişti. Göçün en önemli sebebi Rusların sivil halka uyguladıkları mezalimdi.³²

15 Ocak 1915'te yayınlanan Rus tebliğinde Kafkas Ordusu'nun öncüleriyle birlikte Oltu ile şehrin batısında taarruzlara devam ettiğinden bahsedilerek Karaorgan mevkiinde yaşanan şiddetli muharebelerin Rus ordusunun lehinde sonuçlar doğurduğu ve işgal sahasının genişletildiği bildiriliyordu. Ayrıca Rus tebliğine göre 92. Piyade Alayı'ndan 30 subay ve cerrah ile yaklaşık 1500 askerin esir edildiği iddia edilmekteydi. 52. Piyade Alayı'nın yardıma muhtaç bir taburunun yaklaşık 250 nefer ve bir subay ile esir edildiği de bir başka iddia olarak kamuoyuna duyurulmuştu. Rus tebliğinde kesin bir yerden bahsedilmeden Türk arazisi içerisindeki bir dağın ele geçirilmesi esnasında piyade ve topçu mühimmatı ile dolu bir depo ile bir ordu karargâhının ele geçirildiğine yer verilmekteydi. Tebligatta dikkati çeken nokta belirtilen tarihlerde Türk kolordularının her birinin toplamda 2500 ila 3000 askere sahip olmalarına rağmen bir alaydan 1500 kadar askerin esir edildiğinin iddia edilmesi idi ki bu da çok inandırıcı değildi.³³

³⁰ BOA, DH. İ.U.M. EK, 5/99.

³¹ BOA, DH. İ.U.M. EK, 6/1.

³² Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe*, s.17-18.

³³ ATASE, BDH. 4.20.010-8.

Ocak 1915'in ortalarında Türk basını cepheyle ilgili tatmin edici haberler alamasa da okuyucuya bazı görseller ile ortalama ifadeler kullanıp haber vermeye çalışıyordu; “Bir müddet evvel Kafkasya ortasına dâhil olan ordumuz, uzun bir müddetten beri düşman ile pek kanlı muhârebeler icrâ etmekte ve mevânî-i tabî'ye rağmen yüklendiği târîhî ve vatanî vazîfeyi ifâda devâm eylemekdedir. Hareket edilen sâha dağlık, taşlık, karlı ve buzlu tepelerle muhatdır. Birkaç günden beri hükûmetin Kafkas Cebhesi'nden ma'lûmât vermemekte bulunması bu mevânî-i tabî'yenin harekâtda husûle getirdiği batâ'etden mütevelliddir. Kafkas dağlarındaki geçidlerden birini gösteren bâlâdaki resme bir nazar atmak, ordumuzun ne kadar müşkil ve mâni'alı arâzide yürümekte bulunduğu hakkında bir fikir edinmeye kâfidir. Şübhesiz kahramân Türk evlâdları tabi'atın bu bî-amân mâni'alarını kırıp geçecek ve düşmana başladığı darbeyi vurmakda devâm eyleyecektir. Bugün bi'l-hassa kanlı muhârebelere sahne olan Ardahan civârı böyle dar mürûru güç, geçidlerle doludur. Burada düşmanın bu mevâzi'-i tabi'yeden istifâde ederek biraz kuvvetli müdâfa'ada bulunmaları pek muhtemeldir. Bu sebeble ordumuzun muzaffer olacağından kat'î sûretde emîn olmakla berâber bu gibi hâdisât-ı tabi'yenin harekâtı befîleşdireceğini tabî görmeli ve sabırsızlanmamalıdır.”³⁴

16 Ocak 1915'te yayınlanan Rus tebliğinde Oltu'nun ele geçirildiği çok miktarda esir ve cebel topu, çok miktarda silah, top malzemesi, hayvan sürüleri ile ciddi miktarda mühimmatın ele geçirildiği bildiriliyordu.³⁵ Başka bir tebliğde Karaorgan mıntıkasında devam eden muharebelerde birçok zabıt ve askerin esir alındığı, muntazam Türk birliklerinin muhtelif istikametlerde takip edildiklerine yer verilirken Çoruh ilerisindeki mevziilerden Türkleri tahliye etmek için takip hareketinin tüm hızıyla devam ettiği bildiriliyordu.³⁶ Türk tebliğinde ise huduttan taze kuvvet alan Ruslarla birkaç günden beri şiddetli muharebelerin yaşandığına vurgu yapılıyordu.³⁷

17 Ocak'ta yayınlanan tebliğde Karaorgan mıntıkasında muharebelerin Rusların lehinde devam ettiği, yapılan bir süngü hücumu neticesinde 52. Alay'ın esir edildiği, Türk birliklerinin Rus ordusunun tayin ettiği istikametlerde çekilmeye mecbur edildiğine yer verilmekteydi. Esir ve ele geçirilen malzemeler konusunda

³⁴ **Turan**, 2 Kanun-u Sani 1330/15 Ocak 1915, No:1156.

³⁵ **ATASE**, BDH. 4.20.010-9.

³⁶ **ATASE**, BDH. 4.20.010-10-1.

³⁷ **Turan**, 4 Kanun-u Sani 1330/17 Ocak 1915, No:1159.

oldukça abartılı rakamlar vermekten kaçınılmayan tebliğde 5000 esir, 14 top, yiyecek malzeme ile 10 bin kadar hayvanın ele geçirildiği de iddialar arasındaydı.³⁸ Benzer tarihli bir tebliğde ise aynı mıntıkada bu kez 1000 esir alındığı iddia ediliyordu.³⁹ Rus Resmi Ajansının 19 Ocak 1915 tarihli Kafkas Ordusu Kurmay Başkanlığına dayandırdığı haberinde Karaorgan'da iki gün devam eden muharebelerde 32. Tümen'in mağlup edildiği, bu tümenin Rus ordusuna zayıat verdirmek için elinden geleni yapmasına rağmen iki mitralyöz, ağırlıklar ile çok sayıda zabitanın esir edildiğine yer veriliyordu. Haberde ayrıca aynı noktada yalnız bir süvari hücumunda Türklerin 200 maktul bıraktıkları söyleniyordu.⁴⁰ Aynı tarihli Türk tebliğinde ise şu ifadeler yer veriliyordu; *“Kafkasya'da kıtâtımız mütefêvvik kuvvetlerle taarruz eden Ruslara karşı mevzi'lerini muannidâne bir sûretde müdâfâa etmektedir. Düşmanın kolordularımızdan birinin cenâhını çevirmek husûsundaki teşebbüsü akîm bırakılmışdır.”*⁴¹

Rus taarruzları hız kesmeden devam ediyordu. Rusların temel amacı en az Köprüköy Muharebelerinde bulundukları hatta ulaşmaktan başka bir şey değildi. Tüm zorluklara rağmen Rus taarruzu durdurulmuştu. XI. Kolorduya acil olarak depo teknil taburları ile bir kısım jandarma taburunun takviye olarak gönderilmesine rağmen firar sayısı oldukça arttığı için kolordu her geçen an âdeta erimekteydi. Kolordunun mevcudu 16 Ocak 1915 itibariyle 3000 tüfeğe bile zar zor ulaşıyordu. Askerlerin çoğunluğu cepheden kaçmak adına kendilerini kaza süsü vererek yaralıyorlardı. Hafız Hakkı Paşa ise orduyu belirli bir düzen içerisinde tutmak amacıyla oldukça sert tedbirler alıyordu. Ancak bu şekilde büyük kayıplar veren ordunun geriye kalan aksamı elde tutulabilirdi. Kendi kendilerini vuran ve firar eden askerlerden kırktan fazlası diğer askerlerin gözleri önünden bizzat ordu komutanının emri doğrultusunda idam edildi. Sorun sadece askerde değildi başlarında bulunan subay ve doktor kadrosundaki üst düzey askeri personeline ihmalkâr tutumları görülüyordu. İhmali görülen subay ve doktorları Hafız Hakkı Paşa bizzat kırbaça dövmüştü. Ancak bu şekilde kendini yaralama, firar ve ihmali bulunanlar cezalandırılarak belirli bir düzen sağlanabildi. Diğer taraftan Hafız Hakkı Paşa, Enver Paşa'nın göndereceğini söylediği V. Kolordunun sadece bir piyade tümeninin bölgeye gönderilmesi talebinde ısrar

³⁸ ATASE, BDH. 4.20.010-12.

³⁹ ATASE, BDH. 4.20.010-13.

⁴⁰ ATASE, BDH. 4.20.010-14.

⁴¹ Turan, 6 Kanun-u Sani 1330/19 Ocak 1915, No:1161.

ediyordu. Bu tümen gelene kadar elde bulunan seyyar jandarma taburlarıyla durum idare edilmeye çalışılıyordu.⁴²

Hafız Hakkı Paşa 16 Ocak 1916'da günlüğüne şu ifadeleri içeren bir not düşmüştü; *“Muhaciler meselesi bir felâket. Topların nakli için zavallıların öküzlerini de almışlar. “Keşke Rus elinde şehid olsa idik!” diye bağırarlardan gece gündüz kadın, çocuk vayevlâsı! Ah Enver! Ah! Bu kış seferini ta’cil etmek, sonra da bu parlak taarruzda IX. Kolordu’yu dörtnala kaldırmakta yüz bin masumun kanına girdin! Allah seni affetsin.”* Hafız Hakkı Paşa muhtemelen Sarıkamış'ta yaşananlardan Enver Paşa'yı sorumlu tutarak kendi vicdanını rahatlatmaya çalışıyordu.⁴³

Erzurum Valisi Tahsin Bey'in 17 Ocak'ta verdiği bilgiye göre Kafkas Cephesine Bağdat'tan gönderilen bir tümen Bitlis'te soğuktan dolayı adeta yok olmuştu. Ayrıca Musul'dan gönderilen başka bir tümenin de aynı akıbete uğramasından endişe edilmekteydi. Cephedeki toplam asker sayısı Tahsin Bey'e göre 8.000 civarındaydı.⁴⁴

18 Ocak 1915 itibariyle V. Kolordu'nun III. Ordu'ya takviyeye tahsis edildiğinin bildirilmesinin ardından 10 gün geçtiği halde ne genel karargâhtan ne de başkomutan vekilinden bu kolordunun nerede olduğuna dair bir türlü bilgi alınamıyordu. Kolordunun gönderilmeyeceğini anlayan Hafız Hakkı Paşa en azından bir tümenin deniz yoluyla cephe bölgesine gönderilmesiyle ilgili ısrarını sürdürmekteydi. Fakat ne bu kolordu ne de herhangi bir tümeni uzun bir süre Kafkas Cephesine gönderilmedi.⁴⁵

Hafız Hakkı Paşa bir taraftan Harbiye Nezaretinden sürekli takviye isterken diğer taraftan da cephedeki durumu idare etmeye çalışıyordu. XI. Kolordu yaklaşık 4 piyade alayı üç obüs on sekiz sahra topu ve süvari kuvvetinden oluşan Rus taarruzlarını durdurmaya çalışıyordu. Taarruz 33. ve 34. Tümenlerin bulunduğu bölgede yoğunlaşıyordu. 18. Tümen kısmen daha rahat bir konumdaydı. Son günlerde çok kanlı muharebeler yaşanmış 33. ve 34. Tümenlerin mevziilerin içlerine kadar giren Ruslar birkaç kez geri atılmıştı. Bazı birliklerin sayısı 5-10 askere kadar düşmüştü.

⁴² ATASE, BDH. 2814.42.028.

⁴³ Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, Yayına Hazırlayan: Murat Bardakçı, İstanbul 2014, s. 95.

⁴⁴ BOA, DH. ŞFR. 458/47.

⁴⁵ ATASE, BDH. 2814.42.036

Zabitandan da şehit çok fazlaydı. Takviye kuvvet alan Rusların 33. Tümenin cephesine yaptığı son taarruzda bu mevzii tamamen Rusların eline geçti. Bunun üzerine Galip Paşa kolorduyu Azap'ın doğu sırtlarına çekti.⁴⁶

Bu ana kadar en az 6000 askerle takviye edilmesine karşı kolordu Rus taarruzları karşısında erimekteydi. Rusların daha düzenli olan geri teşkilatlarından özellikle Tiflis'ten demiryolu ile rahatlıkla takviye alırken Türk ordusu İstanbul'dan gelecek tümene bel bağlıyordu. 19 Ocak'ta X. Kolordu cephesinde yaşanan muharebelerde Ruslar dört beş kilometre geriye atılmıştı.⁴⁷ Kolordu mevziilerini korumaktaydı. 30. Tümen Şekerli, 31. Tümen ise Narman'ın kuzey sırtlarında bulunuyordu. Tüm kolordunun mevcudu 2700 civarındaydı. Takip eden birkaç gün içerisinde de Ruslar geri çekilirken süvariler bazı köyleri ele geçirmeye devam ediyordu.

19-20 Ocak 1915 itibariyle III. Ordu Karargâhı Hasankale'ye döndü. XI. Kolordu Azap, 18. Tümen ile süvari tümeni Azap'ın güney hattı, 34 Tümen Erzurum yolunun kuzeyi ve 33. Tümen ise Kalender'e çekildi. III. Ordu böylece Sarıkamış harekâtı başlamadan önceki hatta ulaştı. Bu tarih itibariyle Rus taarruzları durdu ve cephede duraklama devri başladı.⁴⁸ Ruslar Oltu ve Narman civarlarında yeni karargâhların inşasıyla meşgul oluyorlardı.⁴⁹ Türk tebliğinde konuyla ilgili şu ifadelerle yer verilmekteydi; "*Kafkasya ordusunda şâyân-ı iş'âr bir şey yoktur. Rusların taarruzu her tarafda tevkîf olunmuştur.*"⁵⁰ 21 Ocak 1915'ten itibaren Ruslar X. Kolordu cephesinin her noktasından geri çekilmiştir. Rus birliklerinin çoğunluğu Narman boğazı tarafların bulunuyordu.⁵¹ Bu tarihten sonra özellikle X. Kolordu cephesinde taraflar ileri karakol müsademeleri dışında faaliyet göstermediler. İki tarafın ortasında kalan terk edilmiş birkaç köy sürekli surette el değiştirdi.⁵²

Cephede yaşanan hafif şiddetli muharebelerde kısa mesafelerdeki mevziiler el değiştirirken birlikler bulundukları hatları tutmaya çalışıyorlardı. Muharebeler esnasında zayıat miktarı çok düşük olmasına rağmen asıl sorun soğuk havalar ve salgın

⁴⁶ ATASE, BDH. 2950.H11.001.054.

⁴⁷ ATASE, BDH. 2950.H11.001.063.

⁴⁸ Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe**, s.18.

⁴⁹ ATASE, BDH. 5062.H9.001.001.

⁵⁰ Turan, 8 Kanun-u Sani 1330/21 Ocak 1915, No:1163.

⁵¹ ATASE, BDH. 5062.H9.001.003a.

⁵² ATASE, BDH. 5062.H10.001.002a.

hastalıklar yüzünden yaşanan kayıplardı. Günlük yaklaşık 400-500 nefer elleri ayakları donmuş ve gıdasızlıktan zayıf düşmüş bir halde cepheden hastanelere geliyordu. Hastanelerde yaşanan günlük kayıplar ise buna eşitti. Bu hesaba göre aylık 12000 asker hayatını kaybediyordu. Bunun başlıca sebepleri ise Hafız Hakkı Paşa'ya göre, kıyafet eksikliği, sıcak yemek verilememesi, geceleri askerin açıkta ve avcı siperlerinde bulunmasıydı. Bu durumun önüne geçilmesi için Hafız Hakkı Paşa askere her gün sabah ve akşam bol etli fasulye yemeği ve bulgur yedirilmesini emretti. Asker köylerde istirahat ettirilecekti. Ateş yakılması için gerekli tertibat alındıktan sonra kolordu komutanları verilen emirleri denetleyecek, emirleri yerine getirmeyenler cezalandırılacaktı.⁵³

Sarıkamış'tan sonra ordunun yaşadığı sorunlarından birisi de iâşe meselesiydi. Ordunun bir günlük tüketimi 600 tona ulaşıyordu. Ancak kış şartlarında menzil kolları yeterince sağlıklı çalışmadığından bu konuda ciddi sıkıntılar yaşanıyordu.⁵⁴ Enver Paşa'nın cepheden ayrılmasından sonra sürekli sorunların çözülmesi için istekte bulunan Hafız Hakkı Paşa'ya karşı uzun süre sessiz kalamayan Enver Paşa III. Ordu sorumluluk sahasında bulunan tüm vali ve mutasarrıflara gönderdiği emirde acilen eksik olan erzakın tamamlanması için depolarda bulunan buğday ve arpanın gönderilmesini istedi.⁵⁵ 19 Ocak 1916 itibarıyla ordu depolarında 2,5 günlük kuru üzüm ve 7 günlük sabun kalmıştı. Salgın hastalıkların hat safhaya ulaştığı bir tabloda acilen çözülmesi gereken sorunların başında sabun bulunuyordu. Salgınların en büyük sebebi hijyen sorunuydu. Depolardaki pirinç, bulgur ve konserve miktarına nazaran yağ yok denecek kadar azalmıştı. Günlük yemek ihtiyacının karşılandığı baklagiller de bitme noktasındaydı. Şeker ve pekmez ise bulunamıyordu. Tüm bunlara rağmen ulaştırma imkânlarının yetersizliği yüzünden vilayetler depolardaki ürünleri gönderemiyorlardı.⁵⁶

Erzurum'da yeniden kurulmaya çalışılan IX. Kolordu Yarbey Mehmet Ali Bey komutasında şekillenmeye başlamıştı. 28. Tümen tam manasıyla olmasa bile yeniden kurularak Badicivan-Miyadin-Sansor-Oğümü hattına doğru sürüldü. X. Kolordu'ya Rusların geri çekilmesinden istifade edilerek Oltu'nun yeniden ele geçirilmesi için

⁵³ Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, s.102-103.

⁵⁴ Tunca Ögün, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Ankara 1999, s.147.

⁵⁵ ATASE, BDH. 1729.124A.82.001.

⁵⁶ ATASE, BDH. 1729.124A.82.001.01.

gerekli emirler verildiyse de sadece 2700 tüfek, 12 top ve 6 mitralyözle Oltu'nun yeniden kurtuluşu sağlanamadı. Ocak 1915'in son günlerinden itibaren yavaşlayan karşılıklı muharebelerden her iki tarafta istifade ederek yaşanan ağır kış koşullarında yaralarını sarmaya ve bahar aylarında yapacakları savaşların hazırlıkları için resmi bir karar olmasa bile cephede doğal bir yavaşlama evresine girildi.⁵⁷

24 Ocak 1915'te Teşkilat-ı Mahsusa'nın bölgede bulunan en önemli ismi ve Çetelerin Reisi olarak bilinen Bahaeddin Şakir Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya son siyasi ve askeri hadiselerle vakıf olmak, Kafkas Cephesi'nin harp sahası üzerinde karşılıklı görüş alışverişinde bulunmak için İstanbul'a gelmek isteğini ilettili. Cephede durumlar öyle noktalara sürüklenmeye başlamıştı ki başta Başkomutan Vekili olmak üzere kimse daha fazla sorumluluk almamak için bölgeden ayrılıyordu.⁵⁸ Bahaeddin Şakir Bey aynı tarihte gönderdiği bir başka telgrafında Şavşat, Acara ve Tavusgerd ahalisinin Kazak süvarileri ve Ermeni çetelerinin katliam, yağma ve tecavüzlerine uğramaları üzerine bu gruplarla mücadele etmek için silah ve cephe isteklerini Talat Paşa'ya iletmekteydi.⁵⁹

Cephenin duraklama safhasına girdiği bir dönemde yayınlanan 26 Ocak 1916 tarihli Türk tebliğinde Kafkasya'da yeniden harekete geçen Türk ordusunun Oltu tarafından bir takım eşyayı ganimet olarak ele geçirdikleri geri çekilmek zorunda kalan Rusların ise Narman'ı ateşe vererek kaçtıkları bildiriliyordu.⁶⁰ Bir başka tebliğde ise Ruslardan bu baskın esnasında 300 esir, bir hayli tüfek ile askeri teçhizat ele geçirildiği bildiriliyordu.⁶¹

Ocak 1915'in son günlerinde çetelerin faaliyet gösterdiği sahada zaten yolunda gitmeyen işler birde çete liderlerinin arasında yaşanan iktidar kavgalarıyla iyice içinden çıkılmaz bir duruma doğru sürükleniyordu. Bahaeddin Şakir Bey durumla ilgili doğrudan Talat Paşa ile iletişime geçiyor ve şikâyet ve isteklerini sıralıyordu. Bahaeddin Şakir Bey bu tarihlerde Rıza Bey ile yaşadığı sorunlar yüzünden memleketin selametine helal geleceğini iddia ederek Rıza Bey'in vazife aşkıyla değil de iktidarını kullanarak birlikler üzerinde etkili olduğunu bildirmekteydi. Rıza Bey'in

⁵⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.561-562.

⁵⁸ BOA. DH. ŞFR. 459/4.

⁵⁹ BOA. DH. ŞFR. 459/5.

⁶⁰ **Turan**, 16 Kanun-u Sani 1330/29 Ocak 1915, No:1167.

⁶¹ **Turan**, 17 Kanun-u Sani 1330/30 Ocak 1915, No:1168.

bölgedeki varlığından rahatsız olan Bahaeddin Şakir onun yerine askeri bilgisi yüksek, salahiyyet sahibi bir subayın gönderilmesini talep ediyordu. Aksi takdirde değil Murgul, Lazistan'ın tamamının istilaya uğrayacağı endişesi taşıyordu. Bahaeddin Şakir Bey, Rıza Bey'in elinde gelişmiş haritalar olmadığı gibi bölgeyi tanıyan kimse de olmadığından verdiği emirlerde ciddi yanlışlıklar yaptığından yakınıırken kısa sürede Artvin ve Şavşat'ın elden çıkacağını belirtiyordu.⁶²

Cephenin duraklama döneminde girdiği tarihlerde XI. Kolordu Aras nehrinin kuzeyinde bulunuyordu. 18. Tümen Azap doğusunda, 34. Tümen Azap merkez olmak üzere kuzeydoğusu sırtlarını, 34. Tümen ise Kalender'in doğu sırtlarında konuşlanmıştı. 2. Nizamiye Süvari Tümeni'de nehrin kuzeyine geçerek Aliçeyrek civarında konuşlanmıştı. X. Kolordu'ya bağlı olan, 31. Tümen* Şosa ile Veşkisor arasında, 32. Tümen Kornes'te, 30. Tümen ise kolordu karargâhı ile birlikte Narman'da bulunuyordu. Kolordu, Tuzla Müfrezesi ile İğdeli ve Kaleboğazı'nı kapatmıştı. Abdülkadir Bey Müfrezesi'de olarak bilinen mürettep 37. Piyade Alayı, Aras nehrinin güneyine gelerek Kırdabaz-Tenzile-Tortum-Tepecik bölgesine yerleşmişti. IX. Kolordu'nun ise sadece 28. Tümeni yeniden kurularak cepheye sürülüyordu. Kolordunun dağılan diğer iki tümeni olan 17. ve 29. Tümenlerin ise yenden kurulmasına başlanmıştı. Hasta olan kolordu komutanının yerine 32. Tümen Komutanı Albay Abdülkerim Bey vekâleten atanarak tümenlere de geçici görevlendirmeler yapılmıştı. III. Ordu Karargâhı Hasankale' ye taşınmıştı. Hafız Hakkı Paşa'nın 2 Şubat 1915 tarihli raporuna göre ordunun toplam mevcudu 12.000 civarındaydı. Mart ayı itibariyle bu rakamın 25.000 civarına ulaşması beklenmekteydi. Kolorduların tekrardan seferi kadrolarına ulaşması için 50-60 bin arasında askere ihtiyaç vardı.⁶³

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey tarafından Dâhiliye Nezaretine gönderilen 2 Şubat 1915 tarihli telgrafta keşif kolları tarafından alınan iki esirin ifadeleri doğrultusunda Hopa ve civarındaki Rus faaliyetleri hakkında kapsamlı bilgi veriliyordu. Buna göre bölgede faaliyet gösteren birlikler ağırlıklı olarak Dağıstanlılar, Kazaklar ile Plaston piyadelerinden oluşuyordu. Bölgeye iki tabur kadar da bahriye

⁶² BOA. DH. ŞFR. 459/94.

* 31. Tümen'in 29 Ocak 1915 itibariyle toplam kuvvesi muharip olarak 32 zabıt, 909 neferdi. 8 zabıt ve 201 nefer ise gayri muharip durumdaydı. Bknz: ATASE, BDH. 5062.H10.001.001a.

⁶³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.563-564.

efradı sevk edilmişti. Bu birliklere Movarşin isminde birisi komuta etmekteydi. Türkistan Alay Komutanı Albay Rastargoviç'ti. Diğer alayların komutanlarının rütbe ve isimleri bilinmiyordu. Karargâhları Acara'nın Çoruh nehri üzerinde bulunan köprü civarındaydı. Rus taburları bu bölgede dörder taburlu olup her bölüğün mevcudu ise 300'den fazlaydı. Her bölüğün bir el mitralyözü, Kazak taburlarında ise sekiz büyük mitralyöz ile taburlarda ise iki cebel topu ile on beş ve on buçuk santimetrelilik iki obüs bulunuyordu. Sahra topuna da sahip olan bu birlikler Hopa'yı işgal etmek için ciddi bir hazırlık içerisindeydi. Tiflis'te kurulan yeni bir alayda bölgeye sevk edilmek üzere hazırlanıyordu. Muharebelerde yaralanma ve can kaybı başta olmak üzere Türkistan Alayı o güne kadar 1300'den fazla telefata vermişti. Batum'da bulunan 10 bin kişilik kuvvetin bir kısmının Kafkasya'ya gönderildiği, Türkistan Alayı'nda Müslüman Tatarlar ile Rum ve Ermenilerinde bulunduğu alınan bilgiler arasındaydı. Esirlerin ifadelerinde Türklere teslim veya esir olmaları halinde Türklerin ellerini, kulaklarını ve dillerini kesecekleri aç ve susuz bırakılacakları söylenmişti. Esir ifadelerinden de anlaşıldığı üzere Ruslar, Türk müfreze ve çetelerinin daha hâkim olduğu Karadeniz bölgesine ciddi şekilde asker sevkıyatı yaparak gerek kaybettikleri yerleri almak gerekse Karadeniz sahili boyunca etkili bir konuma gelmek için ciddi bir hazırlık içerisindeydi.⁶⁴

Savaşın başlarında Tahran'a ilerleyerek bölgeyi Ruslardan temizleme görevi verilen Mürettep Halil Bey Tümeni'ne daha sonradan 5. Kuvve-i Seferiye adı verilmişti. Sarıkamış harekâtı esnasında Van civarında bulunan bu tümen daha sonra Van'ın Ruslar tarafından işgal edileceği düşüncesiyle Urfa-Siverek-Diyarbakır-Bitlis'e doğru 29 Aralık 1914'te hareket etmişti. Fakat Sarıkamış'ta bir felaket yaşanması ve Rusların ilerlemeye başlamaları üzerine 43. Alay Komutanı Binbaşı Bekir Sami Bey, Enver Paşa tarafından 10 Ocak 1915'te 5. Kuvve-i Seferiye Komutanlığına atandı. Aynı tarihte 5. Kuvve-i Seferiye III. Ordu Komutanlığı emrine verildi. Bunun üzerine 11 Ocak 1915'te Diyarbakır'dan hareket eden bu tümen uzun ve sıkıntılı bir yolculuğun ardından kolbaşı 2 Şubat'ta, karargâhı ve komutanı ise 8 Şubat 1915'te Erzurum'a ulaştı. Son birlikleri 5 Mart 1915'te bölgeye ulaştığında tümenin toplam mevcudu 253 subay, 12.927 askerdı. Ayrıca 12 dağ topu ile 6 makineli tüfeği bulunuyordu. Tümen yürüyüş esnasında yaklaşık hastalık ve firarilerle birlikte

⁶⁴ BOA, DH. ŞFR. 461/43.

2500 kayıp vermişti. Bölgeye ulaşmasının ardında bu birlikler hemen cephe hattına sürüldü.⁶⁵

Hafız Hakkı Paşa cephe bölgesinde büyük bir salgın halinde yayılmaya başlayan tifüsle mücadele edilmesi için elinden gelen bütün gayreti sarf etmekteydi. Bu hastalığa yakalanan askerlerin durumunu yakından görmek için ve herhangi bir tedbir almadan yaptığı teftişler sırasında Ocak 1915'in son günlerinde tifüse yakalandı. Yapılan müdahalelerin ardından 7 Şubat 1915'te Tahsin Bey'in ifadesine göre paşa iyileşmiş, hava değişikliğine ve istirahate ihtiyacı vardı.⁶⁶ Fakat 9 Şubat'ta hastalık yeniden nüksettiği için durumu kötüleşmeye başlayan paşa için yeni doktor gönderilmesi istenmekteydi.⁶⁷ 11 Şubat'ta hastalık iyice artmış yapılan tüm tıbbi müdahalelere cevap alınamamaktaydı.⁶⁸ Ateşi 40'lı derecelere yükselen Hafız Hakkı Paşa 12 Şubat 1915'te hayatını kaybetti.⁶⁹

Hafız Hakkı Paşa'nın vefatının ardından III. Ordu Komutanlığına ilk olarak 10 Şubat 1915'te IX. Kolordu Komutanlığına atanan Mirliya Vehip Paşa 15 Şubat 1915'te atandı.⁷⁰ Bu atamadan sadece üç gün sonra muhtemelen Vehip Paşa bu görevine başlamadan tekrar bir atama yapılarak III. Ordu Komutanlığına, II. Ordu Komutanı Mirliya Mahmut Kamil Paşa, II. Ordu Komutanlığına ise Vehip Paşa atandı. Mahmut Kamil Paşa 15 Mart 1915'te Erzurum'a gelerek III. Ordu Komutanlığı görevine başladı. Bu tarihe kadar Galip Paşa ordu komutanlığını vekâleten yürüttü.⁷¹

Hafız Hakkı Paşa vefat etmeden önce yaptığı çalışmalarda Mart ayı ortalarına doğru ordunun toplam mevcudunun 25.000 bin civarına ulaşmasının beklemekteydi. Mart 1915'in ortalarına gelindiğinde Hafız Hakkı Paşa'nın tahminleri tuttu ve ordu

⁶⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.573-575.

⁶⁶ **BOA**, DH. ŞFR. 460/80.

⁶⁷ **BOA**, DH. ŞFR. 460/91.

⁶⁸ **BOA**, DH. ŞFR. 461/22.

⁶⁹ *Hafız Hakkı Paşa'nın şehit olması üzerine paşaya ait olan bütün evrak ve hususi eşyaları Yüzbaşı Cemal Efendi'ye emanet edildi. Bknz: BOA, DH. ŞFR. 462/56. ; Hafız Hakkı Paşa 1879'da Manastır'da doğdu. Harbiye'den Enver Paşa'nın dönem arkadaşıydı.1902'de yüzbaşı oldu. Balkanlarda çeşitli askeri görevlerde bulundu. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi için yapılan faaliyetlerde aktif rol oynadı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Kafkas Cephesi son görev yeri oldu. X. Kolordu Komutanlığı vazifesiyle başladığı cephe hayatında III. Ordu Komutanı iken hayatını kaybetti. Özellikle Sarıkamış Harekâtı'nın başarısızlığa uğramasından sonra aldığı tedbirler III. Ordu'nun tamamen yok olmasını engelledi. Hafız Hakkı Paşa askeri kişiliğinin yanında iyi bir yazardı. Şanlı Asker ve Bozgun adında iki tane kitap yazmıştı. Bknz: **Harp Mecmuası**, Teşrin-i Sani 1331, Sayı:1, Sene:1 Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, s.11.*

⁷⁰ **BOA**, BEO. 4337/325221.

⁷¹ **BOA**, BEO. 4338/325285.

nispeten kuvvet bakımından toplanmaya başladı. Muharip askerlerin sayısı 25.000 raddelerindeyken diğer bölgelerdeki kuvvetlerle birlikte ordunun genel personel mevcudu 35 ila 40 bin civarına ulaştı. Yeni gelen askerler genellikle 17. ve 29. Tümenlerin yeniden kurulması için bu tümenlerin emrine verilirken diğer kolordular bu yüzden sayısal anlamda istenilen oranda artırılmadı.⁷²

Mart 1915'te Karaköse ve Eleşkirt civarında ve bu bölgenin güneyinde Ruslar zayıf birlikler bırakarak İran ve Azerbaycan'a çekilmişti. Bu durumdan istifade etmek isteyen Türk tarafı ise Gedikler istikametinde taarruz ederek Kılıç gediğinin açılmasına ve Rusların muharebeler esnasında ele geçirdikleri toprakları geri almak için 2. Nizamiye Süvari Komutanlığı tarafından kuzeyden bölgeye bir taarruz yapılmasına karar verildi. 5. Kuvve-i Seferiye tarafından da desteklenen yaklaşık 2000 asker, 70 subay ve 4 toptan ibaret kuvvetle 12 Mart sabahı taarruz yapılmasına karar verildi. Lakin kış şartlarının hüküm sürdüğü bölgede istenilen zamanda taarruza başlanılamadı. Tugay komutanı çok fazla döküntü verildiği şartların uygun olmamasını ileri sürerek taarruzun ertelenmesini talep ediyordu. Fakat daha seri şekilde taarruz edilmesi emredilen tugay 13 Mart 1915'te Tahir bölgesine ulaştı. Mevcudu oldukça azalan tugay 18 Mart 1915'te Remikan-Zeydigan bölgesine yanaştıktan sonra sabah saatlerinde taarruza geçti. Bu esnada Kılıç gediği bölgesinde 600-700 kadar Rus askeri ile 2 top bulunuyordu. Çok geciken tümenin baskın mahiyetindeki hareketi Ruslar tarafından haber alınmıştı. İlk taarruz çok az askerle yapıldığından başarısız oldu. Takip eden teşebbüslerde başarısız olunca tugay komutanı görevinden alındı yerine Yarbey Halil Bey atandı. Tüm harekât boyunca ciddi miktarda silah, araç ve gereç kaybedilmişti. Aslında düzenlenen bu harekât oldukça gerekliydi. Fakat cephe tarihi boyunca yapılan zamanlama hatalarından biriside burada yapılarak başarısız olundu.⁷³

4.2. Sarıkamış Sonrası Rus Ordusu ve Faaliyetleri

Rus Kafkas Ordusu Sarıkamış'ta kazandığı zafer sonrası ilk aylarda General Yudenich'in yaptığı planlamaya göre büyük ölçekli bir askeri faaliyete girişmeyerek ortamın müsait yapısından istifade etme yolunu seçti. Çünkü Sarıkamış Muharebeleri esnasında büyük zayıyatı Türk tarafı vermesine rağmen Rus birlikleri gerek savaş

⁷² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.567-569.

⁷³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.567-569.

gerekse savaş dışı faktörlerden etkilenecek mevcudunun büyük kısmını kaybetmişti. Rus birlikleri harekât sonrası yaptıkları takip faaliyetleri ile Kocotdağı-Sanamer-Zanzak-Yüzveren hattında durdu. Bu hatta ulaştıktan sonra dağılan Türk birliklerinin yeni bir taarruz yapma ihtimali ortadan kalkınca öncelikle Pasinler ovasında bulunan 1. Kafkas Kolordusunun eksiklerinin giderilmesi ve yeniden düzenlenmesi yoluna gidildi. 2. Türkistan Kolordusu ise Oltu'ya yakın bir hattaki mevziilere yerleşerek burada yapılacak olan taarruza kadar aynı şekilde yeniden düzenlenme faaliyetlerinde bulundu. Muharebelerin durmasıyla bu kolordunun ikmal erleri yeniden düzenlenmek için Kars'a gönderildi. Ayrıca bu kolordu sorumluluk sahasındaki Müslüman ahalinin çete faaliyetlerini engellemek için çalışmalar yaptı.⁷⁴

General Yudenich ordu komutanlığına atandıktan sonra kurmay heyeti ile Kars Kalesine yerleşti. Sarıkamış Muharebeleri sırasında cesareti ile adından sıkça söz ettiren General Przewalski ve General Kalitin, Yudenich ordu komutanı olunca doğrudan üst rütbe ve görevlere atandılar. Bu durum cephedeki diğer atamaları da doğrudan etkiledi. General Ivan Yemelyanovic Guliga ilk düzenli 1. Kuban Özel Kuvvetler (yaya görev yapan keşifçi ve avcı) komutanlığına atandı. Sarıkamış müdahalelerinde olağanüstü övgüye değer inisiyatif gösteren Albay Bukretov 4. dereceden Aziz Georg Nişanı ile ödüllendirildi ve yakın zaman sonra general rütbesine yükseltildi. Daha sonra Bukretov 2. Kuban Özel Kuvvetler komutanlığına atandı. Kazak Kabile Reisi Ermak Timofeevic'in 1. Sibiryaya Alay Komutanı, Albay Raddats ise Sibiryaya Kazak tabur komutanı oldu. Kazak Karaulov'da Sarıkamış'taki başarılarından dolayı için 4. dereceden Aziz Georg Nişanı ile ödüllendirilip yarbay rütbesine atandı.⁷⁵

Rus Kafkas Ordusu'nun ana kuvvetleri 106 tabur, 222 bölük "grup" sistemine göre daha iyi bir askeri organizasyon olan "kolordu" sistemine geçtiler. Ana yönlerdeki kolordular şu şekilde düzenlendi

-Oltu yönünde 2. Türkistan Kolordusu,

-Sarıkamış yönünde 1. Kafkas Kolordusu,

⁷⁴ Jevgeniy Vasil'yevich Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskoy Ocherk*, Paris 1933, s. 149-150.

⁷⁵ Fedor Ivanovich Yeliseyev, *Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, Moskva 2001, s.60.

-Erivan yönünde (Musul dağı İran ve Azerbaycan'ı geçen yol dâhilinde) 4. Kafkas Kolordusu.

-Batım bölgesinde Primorskiy (kıyısai), Çoruh ve Ardahan adlı gruplar,

Kars ve Sarıkamış bölgesinde bir kolordu gücü oranında ihtiyat birlikleri yerleştirildi. Rus ordusunun gerisini düzenlemek için ise ayrıca tedbirler alınmaktaydı. Öncelikle yük hayvanları aracılığıyla yeni bir ulaşım sistemi kuruldu. İletişim hatları ve ulaşım yollarının iyileştirilmeleri yapıldı. Buna bağılı olarak öncelikle Oltu yönünde atlarla çekilen, Sarıkamış yönünde ise buhar gücü ile çalışan demir yollarının inşasına başlandı. Rus Kafkas Ordu Komutanı General Yudenich cephenin arkasında ki pozisyonları güçlendirdikten sonra taarruza geçmeyi daha mantıklı görüyordu. Bununla beraber Rus komutanlığı 1914 senesinde Batım bölgesine yapılan Türk taarruzları ve Güney Azerbaycan da yaşanan sıkıntılarla bozulan ordunun kanatlarını daha güçlü bir konuma getirmek için tedbirler alıyordu.⁷⁶

4.3. Hopa'nın Rus İşgaline Uğraması ve Çoruh Cephesinde Yaşanan Gelişmeler

Ocak 1915 itibariyle Çoruh mıntıkasının tamamı Türk kuvvetlerinin elinde bulunuyordu. Rus Kafkas Ordusu Komutanı ise bu durum karşısında General Livakov'u ilk olarak Batım kalesindeki işleri yoluna koyması için bölgeye gönderdi. Buradaki durum belirli bir düzene konulduktan sonra Livakov'a kısa süre içerisinde Çoruh bölgesini Türk kuvvetlerinden arındırma ve devlet sınırından uzaklaştırma görevi verildi. Buradaki amaç Batım kalesinin emniyet sahasını genişletmek, asli cephede savaş devam ederken bu noktadan bir darbe almamaktı. Sık ve derin ormanlarla kaplı, çok engebeli arazi yapısından oluşan bu mıntıkada yaşayan ahalinin tamamı Türk taraftarıydı. Bu yüzden Ruslar bu bölgede faaliyet göstermekte oldukça zorlanıyorlardı.

Oltu'nun Rus işgaline uğraması, Ardahan'ın tekrardan Rusların eline geçmesiyle birlikte cephenin kuzey bölgesinde işler iyice karışmıştı. Rus kuvvetleri Çoruh ile Karadeniz arasında kalan Pehlivan mıntıkası kuzeyindeki Sultan tepelerini

⁷⁶ N. Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, Moskva 1946, s.40.

savunan Rıza Bey Müfrezesi üzerine taarruzlarını iyice şiddetlendirmekteydi. Rus donanması ise Hopa üzerine karadan yapılan harekâtı denizden sağladığı ateş gücüyle desteklemekteydi. Hopa stratejik konumuyla bölgenin önemli ikmal merkezlerinden biri konumundaydı. Burada bulunan çok miktardaki erzak, cephane ve malzemenin sevk edilmesi ulaşım araçlarının eksikliği nedeniyle imkânsız durumdaydı. Bu durumda III. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa tarafından verilen 19 Ocak 1916 tarihli emirde Ştange Bey Müfrezesinin Artvin bölgesini müdafaa ederek, Rusların X. Kolordu karşısında ilerleyen birliklerini Kaleboğazı civarında tehdit etmesi emredildi. Buna bağlı olarak müfreze X. Kolordu emrine verildi.⁷⁷

Ştange Bey'in ordu komutanının istediği şekilde hareket edebilmesi için Bahaeddin Şakir Bey emri altındaki Umum Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri de müfreze emrine verildi. Cephenin bir bütünlük teşkil etmesi ve çetelerde görülen düzensizliğin bu şekilde önüne geçilmek isteniyordu. Yakup Cemil Bey'in emrindeki 80 kişilik çete mensubunu Halil Bey'e terk ederek keyfi bir şekilde cepheden ayrılması Hafız Hakkı Paşa'yı sinirlendirmişti. Aynı şekilde hareket etme cüretti gösterenlerin divan-ı harpte yargılanacakları da Ştange Bey aracılığıyla tüm çetecilere bildirildi.⁷⁸

Rıza Bey Müfrezesi Hopa'da Rusların kara ve denizden yaptıkları mukabil taarruzlarla iyice sıkışmıştı. Rıza Bey'in sürekli talep ettiği takviye kuvvetlere ise Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey dışında müspet cevap veren başka kimse bulunmuyordu. Altı tane Rus savaş gemisi Ab-ı Islah sırtlarıyla civarını 15 Ocak 1915'ten itibaren sürekli bombalıyordu. Çoğu zaman geceleri de bombardıman yapan bu gemiler daha sonra Batum istikametinde geri çekiliyordu. Hopa Kaymakamlığı ve Rıza Bey Viçe ve Atina'da bulunan seyyar jandarma bölüğünün hemen Hopa'ya gönderilmesini İhraç Komutanlığından talep edilirken aksi halde bölgenin Rus işgaline uğramamasının an meselesi olduğu bildiriliyordu. Daha önceden yola çıkarılan 950 kadar çete efradının da acilen 17-18 Ocak 1915 gecesi kayıklarla sevk edilmesi Of ve Sürmene Kaymakamlıklarından talep edilmekteydi. Müfrezenin en büyük sorunun olan top meselesinin de bir an önce çözüme kavuşması gerekiyordu. Ruslar hemen hemen Hopa'ya girmek üzereydiler. Seyyar Jandarma Taburunun 3. ve 4. Bölükleri

⁷⁷ ATASE, BDH.2817.55.002.01. ; ATASE, BDH.2817.55.002.02.

⁷⁸ ATASE, BDH.2817.55.003.

kısmen dağılmıştı. Kaybedilen ikinci dağ ele geçirilmeye çalışırken Ruslar üçüncü tepeyi ele geçirmişti.⁷⁹

Ruslar sürekli deniz yoluyla taze kuvvet aldıkları için sayısal anlamdaki azalmalardan hiç etkilenmedikleri gibi manevi olarak da diri kalıyorlardı. Kıyı bölgelerinde yapılan muharebelerde deniz desteğinin önemi bir kez daha açık ve net şekilde Hopa’da görülüyordu. Türk müfrezeleri ise Giresun’dan gelmesi beklenen seyyar jandarma birliklerine ümit bağlamıştı. Rıza Bey ise Talat ve Enver Paşalara hitaben gönderdiği telgraflarda “*Donanma acaba bize yardım edemez mi? Hopa’nın ehemmiyeti zat-ı alilerinizin malumudur*” demektedir. 17-18 Ocak 1915’te yapılan muharebelerde Ab-ı Islah ve Sultan Selim mıntıkalarının muhafaza edilemeyeceği anlaşılmıştı.⁸⁰

Rusların sürekli ilerlemesi karşısında tutunamayan Türk kuvvetleri Hopa’ya iki saat mesafedeki Zürbuci, Kayn, Başköy mevkilerinde müdafaa hattı kurarak bu bölgelere çekildi. Hopa Kaymakamı Abdurrahman Bey hükümet merkezini Arhavi’ye çekmek için en müsait zamanın bu aralık olduğunu Rıza Bey ile yaptığı muhakemeye kararlaştırdı.⁸¹

Müfrezenin çok zor durumda olduğu iyice anlaşıldığı 18-19 Ocak tarihlerinde Trabzon Valisi, Giresun taburlarından 200 neferi beş motorla, gönüllü efrattan 760 kişiyi kayıklarla, Atina Seyyar Jandarma Taburunu ise karadan bölgeye gönderdi. Lazistan ahalisinden toplanan ve gönüllü olarak cepheye gönderilen askerler bir noktaya kadar Rus bombardımanı karşısında tutunabiliyordu. Ruslar devlet hududunu geçerek ilerliyordu. 19 Ocak’ta yapılan muharebeler oldukça kanlı geçmiş Mülazım Şahin Efendi ile seyyar jandarmadan 20 şehit, çetelerden ise daha fazla kayıp ve yaralı vardı. Hopa’nın düşmesi halinde Ruslar kolayca Artvin’e ulaşabilirdi. Rıza Bey ise Murgul’u müdafaa ile Potuçor istikametinde çekilmeyi Arhavi mıntıkasında yeni bir savunma hattı kurmayı planlıyordu.⁸²

Hafız Hakkı Paşa tarafından verilen 22 Ocak 1915 tarihli emirde Murgul’da bulunan bakır madenlerinin Rusların eline geçmemesi için fazlasıyla gayret

⁷⁹ ATASE, BDH.140.337.641.054-06.

⁸⁰ ATASE, BDH.140.337.641.054-06.

⁸¹ ATASE, BDH.140.337.641.054.

⁸² ATASE, BDH.140.337.641.054-2.

gösterilmesi isteniyordu.⁸³ Ayrıca burada bulunan alet edavat hızlı bir şekilde geriye sevk edilecekti. Bölgedeki bakırın sevkiyle ilgili bizzat Ştange Bey görevlendirilmişti. Ayrıca Murgul'da bulunan ve kullanılmayan iki cebel topuda Trabzon valiliği aracılığıyla müfrezelere ulaştırılacaktı.⁸⁴

Trabzon Vilayeti imkânları dâhilinde bölgeye takviye göndermekteydi lakin sorunlar asker göndermekle bitmiyordu. Giresun'dan gönderilen seyyar jandarma efradı yeni tip martin tüfekleriyle donatılmıştı. Fakat bu silahlardan cephede bulunmadığı için cephanelerinin ikmal edilmesi mümkün değildi. Hopa'nın her noktasında telaş hâkimdi, Ab-ı Islah ve Sultan Selim'deki jandarma bölüğü ile 50 kişilik çete efradı dağılıp mevziilerini terk ettikten sonra Buçak sırtlarına çekilmişti. Zalona taraflarındaki kuvvetlerinde durumu pek parlak değildi. Zalona'da Ştange Bey Müfrezesinden 100 asker bulunuyordu, bunların işe yarayan 60 kadarı Ab-ı Islah'a sevk edilerek yeniden bir tertibat yapılacaktı. Rusların cephede kurdukları üstünlük sonucunda iyice telaşa kapılan bölge ahalisi iç kısımlara ve geri bölgesine çekilmekteydi. Hopa hem stratejik bir çıkarma noktası hem de bir erzak deposu olması hasebiyle ayrıca bir önem arz ediyordu. Bu yüzden hem ahali hem de müfreze ve çeteler için hayat memmat meselesi konumundaydı. Deniz ve kara bombardımanından dolayı sahilde hiç kuvvet kalmamıştı. Hopa Kaymakamlığı Atina'da bulunan büyük bir seyyar jandarma taburu ile Viçe'de bulunan bir takımının yetiştirilmesi halinde üç gün içerisinde Rusların püskürtüleceğini ümit etmekteydi.⁸⁵ Fakat Hopa'ya gönderilen Atina ve Giresun Seyyar Jandarma Bölükleri dahi içinde bulunulan durumdan kurtulmak için yeterli olmadı.⁸⁶

Hopa'nın durumunun kritik bir hal alması III. Ordu Komutanlığını da endişelendirmeye başlamıştı. Ştange Bey'e verilen emirde Hopa'ya yardım etmesi istenmekteydi. Bunun üzerine Ardahan'dan ilerlemekte olan Rus kuvvetlerine karşı Artvin'i elde bulundurmak isteyen Ştange Bey 1. ve 3. Piyade Taburlarından birer bölük ile Milo Taburundan bir takım ve istihkâm bölüğünü Artvin'in savunmasına bırakılarak 24-25 Ocak 1915'te Borçka'ya hareket etti. Ştange Bey, Rıza Bey ile

⁸³ ATASE, BDH.2817.55.005.02-03.

⁸⁴ ATASE, BDH.2817.55.005.001. ; *Düşman birkaç günden beri Rıza Bey Müfrezesini sıkıştırmakta ve peyderpey hududa yaklaşmaktadır. Bu cephede bulunan Murgul bakır madenlerini mümkün olduğu derecede bütün kuvvetinizle müdafaaada bulunmanız ve neticeden beni haberdar etmeliğiniz lazımdır.* Bknz; ATASE, BDH.2817.55.005.05.

⁸⁵ ATASE, BDH.140.337.641.054-04.

⁸⁶ ATASE, BDH.140.337.641.054.

yaptığı görüşmenin ardından müfrezelerin toplam mevcudunun 4000 civarında olduğu bu yüzden tehlikeli bir durum olmadığı kanısına varmıştı.⁸⁷

Ştange Bey gerekli görüşmeleri yaptıktan sonra 26 Ocak'ta 2 cebel topu, 5 makineli tüfek, bir bölük piyade ile Giresun Seyyar Jandarma Bölüğünü bölgenin emniyeti için bıraktıktan sonra tüm gönüllülere ileri taarruz emri verdi. Rusların sol gerisine taarruz etmek için Çoruh nehrinin sağından, 26 Ocak 1915'te kuzeye doğru ilerleme başladı. Bölgenin dik ve sarp olması ulaşımı etkilediği için hayvanlardan dahi istifade edilememekteydi. Ştange Bey yaya olarak ilerleyip Galasko köyü civarında Ruslarla temas sağladı. Rıza Bey'in mıntika zabitanın verdiği bilgiye göre Galasko köyü ve civarında düşman bulunmuyordu. Bu yanlış bilgilendirme yüzünden üç defa makineli tüfekle ateş altına alınan Ştange Bey birliklerinde yaralılar vardı. Bu esnada Rıza Bey'den gelen haberde Pehlivan mıntikasının sükût ettiği Borçka mıntikasının da elde tutulmasının pek mümkün olmadığı bildiriliyordu. Rıza Bey'in emri altındaki gönüllüler tamamen dağılmıştı. Gönüllüler binlerce metre öteden düşmana ateş ederek firar etmişti. Bu birlikler özellikle top ateşiyle karşı karşıya kalınca hemen dağılmaktaydı. Bu yüzden Ştange Bey'in çekilme yolunun Ruslar tarafından kesilme tehlikesi baş gösterdi. 26-27 Ocak gecesini kar üstünde geçiren Ştange Bey 27 Ocak 1915'te geri çekilerek Borçka'ya geri döndü. Bu esnada Borçka'nın doğu ve batısındaki tepeler Ruslar tarafından ele geçirilmişti. Borçka yangın yerine dönmüş şehrin her noktası yanıyordu. Rıza Bey ise, Ştange'nin geri geri çekilmesini temin için birkaç noktada ihtiyat birliği bırakarak Murgul'a çekildi. Ştange Bey Çoruh nehrinin sol sahiline geçmeyi uygun görmeyerek 29 Ocak 1915'te Artvin'e gelip eski mevziine girdi.⁸⁸

Hafız Hakkı Paşa ise Rıza Bey'den Borçka'nın her ne olursa olsun muhafaza edilmesini, Ştange Bey'in geri çekilme yolunun kesilmemesini emreliyordu. Ruslara özellikle gece taarruz edilmesini de vurgulamaktaydı.⁸⁹

30 Ocak 1915'te III. Ordu Komutanlığı Ştange Bey'e verdiği emirde Murgul'a ulaşip Rıza Bey kuvvetlerinin komutasını alarak bölgeyi savunmasını emretmekteydi. Eğer ki Murgul'a gitmesi mümkün değilse Artvin'in savunulması istenmekteydi.

⁸⁷ ATASE, BDH.5257. H3.001.001.

⁸⁸ ATASE, BDH. 5257. H2.001.016-017

⁸⁹ ATASE, BDH. 2817.55.005.04.

Ştange Bey ise ısrarla Rıza Bey'e birkaç zabıt gönderilmesini istiyordu. Ayrıca Murgul, Rus işgaline uğrayan diğer noktalardan daha fazla ehemmiyete sahipti. Çünkü burada bulunan bakır madenlerinin Rusların eline geçmesi istenmemekteydi. Bunun içinde Trabzon'dan bölgeye gönderilecek nakliye kolları ile buradaki malzeme Trabzon'a nakledilmeliydi. Ştange Bey, III. Ordu Komutanı'nın ısrarla Rıza Bey ile ortak hareket etmesi yönündeki taleplerine son noktayı koyarak nizami birliklerinin gönüllülerle ortak hareket etmesinin mümkün olmadığını bildirdi. Çünkü gönüllülerin karşısında nizami birlikler görünce genel olarak firar ediyorlardı. Aynı tarihte III. Ordu Komutanlığı Ştange Bey'e Murgul'a gidip gönüllülerinde komutasını ele almasını mümkün değilse de Artvin'de kalarak savunma yapmasını önerdi. Ştange Bey ise Murgul'a çekilmesi durumunda düşmanın istediği kadar takviye alıp top getirebileceğini alınan bir esirin ifadesine göre Ardahan'da 3 Rus piyade alayı ile bir Kazak alayı ve 8 topun bulunduğunu ifade etmekteydi. Bu durumda Bahaeddin Şakir Bey'in emrindeki çeteleri Ruslar kolaylıkla ezebilir hatta Batum istikametinden ilerleyen kuvvetlerle birleşebilirlerdi. Bunun sonucunda da Artvin-Şavşat tamamen Rusların eline geçeceği gibi Milo-Yusufelli yolu ise tamamen düşmana açılabilirdi. Müfrezenin de uzun bir süre Murgul'u savunması imkânsız bir hâl alırdı. Bu durum III. Ordu'nun Ardahan-Ardanuç ile Ardanuç-Ardahan yollarıyla düşmanın sağ yan ve gerisine etki yapma olasılığını da ortadan kaldırırdı.⁹⁰

Ştange Bey'e göre Rıza Bey Müfrezesinin en önemli sorunu zabıt eksikliği idi. Ayrıca müfrezenin 2 tanede topa ihtiyacı vardı. 1 Şubat 1915'te Hafız Hakkı Paşa iki tane cebel topunun Rıza Bey'e ulaştırılmak üzere gönderildiğini Ştange Bey'e bildirdi. Aynı gün Berta Köprüsü civarında bulunan Veli Bey kuvvetleri düşmanın taarruzuna uğradı. Çoruh'un sol sahilinde bulunan Hasan Efendi Çetesi de geri çekilmek zorunda kaldı. Bunun üzerine Teşkilat-ı Mahsusa Alay Kumandanlığına tayin edilen Halid Bey Artvin'de bulunan kuvvetlerle yardıma gönderildi. Ardanuç istikametinden taarruz eden Rus kuvvetleri beklenin aksine Oltu'dan değil Ardahan'dan gelmekteydi. Bu kuvvetlerin tamamının Kazak birlikleri olduğu anlaşılmıştı. Ştange Bey 1 Şubat 1915'in geç saatlerinde Murgul'un müdafaasını düzenlemek için bölgeye gittiği zaman, düşmanın hâkim tepeleri ele geçirdiğini gördü. Hafız Hakkı Paşa'da verdiği emirde hareket konusunda serbest olduğunu bildirdi. Ştange Bey bu esnada

⁹⁰ ATASE, BDH. 5257. H2.001.019.

cephedeki diğer birliklerin savunma mevziilerini düzenlemek için sürekli hareket halindeydi.⁹¹

III. Ordu Erkân-ı Harbiye Reisi Guze Bey'in 4 Şubat 1915'te Başkomutanlığa verdiği bilgiye göre Artvin'de 1874 efrat, 4 makineli tüfek ve 3 seri ateşli cebel topu bulunuyordu. Ştange Bey Müfrezesi Çoruh vadisinde iken 2050 mevcutlu Rıza Bey Müfrezesi Murgul'da bulunuyordu. Rıza Bey Müfrezesi için üç seri cebel topuda gönderilmişti. Ayrıca Artvin ve Çoruh Müfrezelerinin Ruslara karşı ciddi mukavemet gösterdikleri bazı noktalarda Rusların püskürtüldüğü verilen bilgiler arasındaydı. Artvin, Çoruh, Ordu ve Hopa arasında telgraf iletişimi sağlanmıştı.⁹²

6 Şubat 1915 itibariyle Hopa mıntıkasında müdafaa hattı İskaristi'den başlayarak Şinas, Çamşılar mevkileri Zarkitahski sırtlarıyla Çavuşköy Ab-ı İslah sırtları arasındaydı. Ruslar ise bu mevkiiler karşısında iki kilometre ötede muhtelif noktalarda mevzilenmişti. Murgul mıntıkasındaki Hot'dan Akşar ile Karagöl'ün kuzey sırtlarından başlayarak Murgul suyu ve Sığa köprüsünü içine alan bölge müfrezelerin kontrolü altındaydı. Ruslar ise Başköy-Çan köy ile Çakır köprü bölgelerinde istirahat halindeydi.⁹³

Şubay ayı ortalarında Ruslar Aravet vadisi civarında büyük mikyasta keşif yaparak, vadi içerisindeki büyük köyleri yakıp, Türk tahkimatlarına da top atışıyla mani olmak suretiyle taarruz için hazırlık yapmaktaydı. 16 Şubat'ta 1. ve 2. Tabur Komutanı Milis Yüzbaşı Hasan Efendi 200 kadar Rus kuvvetinin Ahiza karyesine girdikleri ve köyü yakmaya başladıklarını Alay Komutanı Halid Bey'e haber verdi. Halid Bey, bölgede bulunan diğer gönüllü birlikler ile köye hâkim konumdaki Nazartepe'ye ulaştığında ormanlık alanın yakıldığını ve Rusların mevzii çalışması yaptıklarını fark etti. Bu esnada Suağara karyesinde de 300 kadar düşman kuvveti olduğu tespit edilmişti. Rusların mevziden seri bir şekilde çıkıp taarruza geçmeleri sonucu tabur komutanı dahi yaralanmıştı. Bu durumu gören gönüllüler firar etmeye başladı. Bunun üzerine yardım için Teşkilat-ı Mahsusa Reisi Bahaeddin Şakir Bey'e başvuruldu.⁹⁴

⁹¹ ATASE, BDH. 5257. H3.001.002-003.

⁹² ATASE, BDH.140.337.641.055.

⁹³ ATASE, BDH.140.337.641.056.

⁹⁴ ATASE, BDH.2819.64.044.

17 Şubat'ta alınan Rus esirin ifadesine göre 1400 asker, 4 mitralyöz ve 2 cebel topuna sahip olan Rus kuvvetleri bir hudut bölüğünden ibaretti. Ştange Bey bölgeye hızlı bir şekilde 2 mitralyöz ile 500 asker sevk etti. İlk etapta Ruslar durdurulsa dahi kesin olarak Erkim'i ele geçirmek isteyen düşman ile Türk birlikleri arasındaki cephe hattı 10-15 metreye kadar düşmüştü. Cephanenin bitmesi sonucu askerde dağılmalar başladı. Ştange Bey ise Çoruh nehrini geçmekte sıkıntı yaşayınca yardıma gelemeyeceğini Halid Bey'e bildirdi.⁹⁵ Cephaneye tükendiği için gönüllülerin çoğu Gümüşhane'ye firar etti. Halid Bey onları yeniden toplayarak mücadeleye devam etmek istiyordu.⁹⁶ Az kuvvetle Ruslara gösteri taarruzları yapılmasına rağmen, Ştange Bey'in bir saatlik mesafeden bölgeye gelmeyip Polsat'a gitmiş olması askerin moralini son derece bozdu. 17-18 Şubat tarihlerinde yapılan Erkim Muharebelerinde üstün Rus kuvvetleri karşısında gönüllüler geri çekilmek zorunda kaldı ve Alay Komutanı Halid Bey ağır yaralandı. Halid Bey'in yaralanması üzerine komutayı ele alan Ekrem Bey ise Gümüşhane köyü tepelerini işgal ederek Erkim hattını tamamen boşaltmak zorunda kaldı.⁹⁷

Ruslar 16 Şubat 1915'te bölgeye sevk ettikleri taze kuvvetlerle Gümüşhane köyünün doğusundaki Hot boğazına taarruz etti. Ayrıca Ardanuç'tan Artvin'e doğru bir miktar Rus kuvveti de ilerlemekteydi. Ştange Bey, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin dağıldığı haberini alması üzerine Artvin'i savunmaya karar verdi. Bu esnada Bahaeddin Şakir Bey'de cepheden ayrılarak 23 Şubat'ta Erzurum'a gitti. Bunun üzerine Bahaeddin Şakir Bey'in emri altındaki birlikler Halil Bey'in emrine verildi. Bu birlikler Artvin'in Ardanuç istikametindeki emniyetini sağlamakla görevlendirildi. Denizden aldığı destekle Rus birlikleri 24 Şubat'ta Hopa'yı iyiden iyiye tehdit etmeye başladı. Bu esnada yaklaşık 1600 kişilik bir kuvvet İstanbul'dan takviye için yola çıkarılmıştı. Ştange Bey'in kesin savunmada kalınması yönündeki emrine rağmen Murgul'da bulunan Rıza Bey'in taarruz etmesi üzerine Ruslar denizden iki geminin ateş desteğiyle 26 Şubat 1915'te Hopa'ya girdi. Bunun üzerine savunma hattı daha geriye çekildi. İstanbul'dan gönderilen 900 mevcutlu iki makineli tüfek ve iki toptan kurulu oldukça muntazam bir birlik ise Arhavi-Kordelit'e ulaştı. Takviye alan Ştange Bey emrindeki bölge gönüllülerin tutarsız davranışları ve emre itaatsizlikte yaşanan

⁹⁵ ATASE, BDH.2819.64.044-002.

⁹⁶ ATASE, BDH.2819.64.044-002a.

⁹⁷ ATASE, BDH.2819.64.044-003-003a.

problemler cephede başarıya ulaşmak şöyle dursun savunma yapmayı bile engelliyordu. Ruslar Murgul'da bulunan Hopa Hudut Taburu ile jandarma bölüğü üzerine 28 Şubat'ta yaptıkları taarruzla Murgul suyu batısındaki Eregona'yı işgal etti.⁹⁸

Ştange Bey 1 Mart 1915'te III. Ordu Komutanlığından aldığı emir üzerine Artvin ve çevresini gönüllülerle Milo Hudut Taburuna terk ederek Arhavi'ye gitti. Hopa Hudut Tabur Komutanı Binbaşı Hafız Süleyman Efendi kendisine verilen emire karşı çıkararak tuttuğu mevziileri terk ederek geriye çekilmişti. Binbaşı Hafız Süleyman'ın bu hatası az daha Ştange Bey Müfrezesinin Arhavi'ye ulaşmadan Ruslar tarafından imha edilmesine neden olacaktı. Ştange Bey acilen bu zatın görevden alınmasını Başkomutanlıktan istedi. Bölgeye özellikle Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in gayretleriyle gönderilen gönüllülerin gönderilmemesi onun yerine 50 zabıt gönderilmesi Ştange Bey tarafından talep edilmekteydi. Eğer ki nizamiye efradı gönderilemiyorsa ihtiyat zabiti veya zabıt namzetlerinin de aynı işi yapabileceği ifade edilmekteydi.⁹⁹

1 Mart 1915'te Rus kuvvetleri Zalona ve Hopa bölgesinden üç tabur ile taarruza başladı ve Balıklı tepelerini ele geçirdi. Fakat Hopa Hudut Taburu bu bölgeyi geri aldı. İlerleyen günlerde Ruslar bu tepeleri ele geçirmek için taarruzlarını sıklaştırarak devam ettirdi. Bu esnada Ruslar Hopa'yı ele geçirerek önemli bir deniz üssünü ele geçirmenin verdiği öz güven ile istedikleri gibi asker, cephane ve silahı bölgeye sevk edebiliyorlardı. 7 Mart 1915 itibarıyla Türk müfrezelerinin durumu tamamen tehlikeye girmişti. İskaristi istikametinden birçok tabur gücünde Rus kuvveti genel bir taarruz başlatmıştı. Bu taarruz karşısında çetecileri ve gönüllüleri cephede tutmak pek mümkün olmuyordu. Ştange Bey, düşmanı Arhavi deresinde durdurmayı planlıyordu. Ancak bunun için çok daha fazla kuvvete ihtiyaç vardı. Bölgeye acilen bir tümen veya yedi tabur gücünde asker gönderilmesiyle düşmanın Batum istikametinde geri atılabileceği gibi Ardanuç istikametinde yeniden taarruza geçilebilirdi. Böylece Oltu

⁹⁸ **ATASE**, BDH. 5257. H3. 001.007-016. ; **ATASE**, BDH.2817.55.013. ; *Ştange Bey ile ordu komutanlığı arasında yapılan uzun yazışmalar sonucunda Milo Hudut Tabur Komutanlığına Yüzbaşı Hakkı Bey atandı. Ordu komutanlığı ise bölgeyi daha iyi tanıdığı için Yüzbaşı Halid Bey'in bu göreve atanmasını istiyordu. Yazışmalar için bkz;* **ATASE**, BDH.2817.55.015.04-05.

⁹⁹ **ATASE**, BDH.140.337.641.063.

şosesinde Rusların gerisine düşüldükten sonra III. Ordu'nun içinde bulunduğu duruma etki edilebilirdi.¹⁰⁰

Yeterli sevkiyat yapıldıktan sonra 11 Mart'ta tüm cepheden başlayan Rus taarruzu ilk etapta durdurulmasına rağmen Balıklı tepeleri elinde bulunduran taburun askerleri ailelerinin göç ettirmek bahanesiyle firar etmeye başlayınca, gönüllülerde onları takip etti. 8. Alay iki gün iki gece süren muharebelere rağmen bu tepeleri ele geçirmek için kar altında yaptığı taarruzda başarılı olamadı. Birlikler oldukça ağır kayıplar vermişti.¹⁰¹

Rıza Bey rahatsızlığını bahane ederek yerine başka bir subayın gönderilmesini kendisinin İstanbul'a dönmek isteğini bildirdi. Bunun üzerine 4 Mart 1915'te Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kafkasya ve İran işleriyle meşgul Erkan-ı Harbiye Reisi Yüzbaşı Rıza Bey bölgeye gönderildi. Rıza Bey'e de rahatsızlığı şiddetli değilse görevine devam etmesi ve yahut Ramiz Bey'e veya diğer bir zabite geçici olarak görevi devretmesi bildirildi.¹⁰² 13 Mart'ta Ştange Bey Potoçur deresinin güneyine çekildi. Ştange Bey gönüllülere ve firar eden askerlere oldukça içerlediğinden ya emrine doğru düzgün askerler gönderilmesini ya da değiştirilmesini 15 Mart 1915'te ordu komutanlığından talep etti. Ştange Bey bu konuda sonuna kadar haklıydı çünkü Ruslar sürekli taze kuvvet ile ikmal edilirken, son sistem silahlarla savaşıyordu. Kendisi ise zor şartlarda rica minnet mücadele ediyordu.¹⁰³

16 Mart 1915'ten itibaren Ruslar torpidoların himayesinde Arhavi'ye yeni birlikler çıkardıktan sonra faaliyetlerini artırdılar. Ştange Bey ise düşman saldırıları karşısında geri çekilme yollarının sürekli denizden savaş gemileri tarafından kontrol altında tutulmasından dolayı oldukça zor durumdaydı. Türk donanmasından destek bekleyen müfreze bunun mümkün olmadığı yönündeki cevapla daha da zor duruma düşmüştü. 19 Mart ve takip eden günlerde Milo Müfrezesi Batum istikametinden gelen Rusların sürekli saldırılarına maruz kaldı. Rus kuvvetleri Mart ayının son günlerinde özellikle İşhan üzerinde saldırılarını yoğunlaştırmaktaydı. İşhan ve Milo Müfrezelerinin temel özellikleri X. Kolordu ile Lazistan Müfrezesinin arasındaki boşluğu örtmeleriydi. 21 Mart 1915'te artan baskılar sonucunda Milo Müfrezesi

¹⁰⁰ ATASE, BDH.140.337.641.063-01.

¹⁰¹ ATASE, BDH.5257. H4.001.001-006.

¹⁰² ATASE, BDH.249.505.1036.001-27.

¹⁰³ ATASE, BDH.5257. H4.001.001-006.

Artvin'e çekildi. 30 Mart tarihinde ise Milo istikametinde Türk-Rus sınırını kapatacak şekilde geri çekildi ve Artvin Rus işgaline uğradı. Ruslardan ele geçirilen iki top kamaları sökülerek Artvin'de bırakıldı. Artvin'in işgale uğramasıyla Ardahan ve Batum'da bulunan Rus birliklerinin bağlantısı sağlandı.¹⁰⁴

Lazistan ve havalisindeki müfrezelerinin çoğu Müslüman Gürcüler tarafından kurulmuştu. Bölgedeki müfrezelerin böyle bir yapıda olmaları üzerine bu müfrezelerin genel komutanlığına Gürcü bir subayın atanmasına karar verildi. Bunun üzerine aslen Gürcü olan III. Ordu Menzil Müfettişi Mirliya Avni Paşa kolordu yetki ve tahsisatıyla teşkil edilen "*Lazistan ve Havalisi Komutanlığı*" na atandı. Avni Paşa 5 Nisan 1915'te Trabzon'da görevine başladı. Bu komutanlığın kuvvetlerini sabit kıyı ve seyyar birlikler oluşturmaktaydı. Seyyar kuvvetleri, 8. Piyade Alayı ile Trabzon Jandarma Alayı ve Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri, Rize, Trabzon ve Samsun Jandarma Alayları oluşturmaktaydı. Komutanlığın temel vazifesi takviye alana kadar savunma yapıp, birlikler dolgun miktara ulaşınca da taarruza geçmekti. Bunun için Trabzon Vilayetindeki 17-18 ve 45-50 yaş grupları silahlı altına alınacaktı. 12 Nisan 1915'te Avni Paşa tüm seyyar birlikleri Lazistan Müfrezesi adı altında toplayarak komutanlığına da Yarbey rütbesiyle Ştange Bey'i atadı. 14 Nisan 1915 itibariyle Lazistan Müfrezesinin toplam mevcudu 56 subay, 5978 er, 8 makineli tüfek ve 6 toptan oluşuyordu. Bu esnada Ruslar, X. Kolordu karşısında bir bahar taarruzu hazırlığına girişerek Tortum civarında yapılacak muharebeler için 2. Türkistan Kolordusunu, X. Kolordu karşısına yürütmekteydi.¹⁰⁵

Ruslar General Livakov komutasındaki bir kolorduya yaklaşan kuvvetleriyle Şubat ayının sonlarından itibaren Çoruh mıntıkasında sürekli ilerleme kaydetti. Türk-Rus sınırından yaklaşık 10 km batıda olan Hopa'yı 1 Mart 1915'te işgal etti. 14 Mart'ta Arhavi'ye çıkarılan kuvvetlerle 26 Mart itibariyle Türk kuvvetleri Arhavi suyunun sol tarafına atıldı. 20 Mart'ta Artvin'e yönelen Rus birlikleri 27 Mart'tan itibaren Artvin'i ele geçirdi ve Türk birliklerini Çoruh nehrinin gerisine attı. Mayıs ayının başından itibaren Ruslar bölgedeki birincil amaçlarına ulaşarak Çoruh mıntikasını Türk kuvvetlerinden tamamen arındırdı. Bu tarihten itibaren General Livakov bölgede "*Blokhavz*" denilen düşmandan gelecek saldırıları betondan inşa edilen istihkâmlarda

¹⁰⁴ ATASE, BDH.5257. H4.001.007.

¹⁰⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, s.6

durdurma yöntemini benimsedi. Blokhavzlar inşa ettirerek küçük müfrezeler şeklinde yeni bir örgütlenme yoluna gitti.

4.4. TORTUM MUHAREBELERİ

4.4.1.Birinci Tortum Muharebesi

4.4.1.1. Türk Ordusu’nun Durumu ve Konuşu

Sarıkamış hezimetinden sonra ilk etapta ordunun yeniden kurulması ve toplanması üzerine çalışmalar yapılmıştı. Kolordu mevcutları müfreze derecesine gerilediği halde hiçbirisi lağvedilmedi. Kolorduların kademe kademe tekrar eski gücüne çıkarılacağı tahmin ediliyordu. Acemilik eğitimini tamamlamış olan askerler silahaltına alındı. Askeri eğitim öğretim faaliyetlerinin yürütülebilmesi için yeni talimgâhlar açıldı. Asker alma teşkilatı Alman sistemine göre yapılmıştı lakin künye defterlerinin sağlıklı olmaması ailelerin lakap kullanmaları hileli yollara başvurup askerden kaçmalara neden oluyordu. Silahaltına alınan askerler uzun yol kat edip ulaştıkları eğitim merkezlerinde ise iâşe, sağlık ve iskân eksiklikleri ile karşılaşılıyorlardı. Eğitim faaliyetleri için ehli olmayan eğitmenler ve az cephane kullanılarak yapılıyordu. Emir ve talimatlarla işler ancak yoluna konulabiliyordu. Bu bağlamda ancak Haziran 1915’ten sonra birliklerdeki asker sayıları artmaya başladı.¹⁰⁶

Sarıkamış Harekâtında kolordu komutanı dâhil bir kısmı esir, bir kısmı da yaşanan muharebeler ve soğuk hava nedeniyle şehit olan IX. Kolordu’nun yeniden kurulmasına yönelik çalışmalar sonucunda yeniden teşkil edilen 28. Tümen Nisan 1915 itibariyle Hasankale civarında bulunuyordu. Aynı kolordunun yeniden kurulan 17. Tümeni Aşkale’de, 29. Tümeni ise Ilıca bölgesinde konuşlanmıştı. Bu kolordunun 5 Nisan 1915 itibariyle toplam mevcudu 10 bine yaklaşmaktaydı. X. Kolordu ise genel itibariyle Tortum gölü-Akdağ-Karadağ-Narman civarında konuşlanmıştı. XI. Kolordu Aras vadisinde, Köprüköy mevzilerindeydi. 2. Nizamiye Süvari Tümeni Aras nehri

¹⁰⁶ Alman Kaymakamı Guze, “*Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*”, Çev: Kaymakam Hakkı, **79 Numaralı Askeri Mecmua’nın Tarih Kısmı**, 1 Kânunusani 1931, Yıl:5 Sayı:20 İstanbul, s.58-60.

güneyinde bulunuyordu. Karadeniz sahili ve Çoruh vadisini kapsayan bölgede Lazistan ve Havalisi Komutanlığına bağlı birlikler bulunuyordu.¹⁰⁷

III. Ordu'nun asker, silah ve cephane ile erzak ikmali istenildiği zaman ve süre içerisinde yapılamamaktaydı. Bunun en büyük sebebi savaşın başında yaşanan merkeze uzak olma gibi sorunlardan çok daha farklı bir noktaya taşınmıştı. Bu tarihe kadar tek bir cephede mücadele eden Osmanlı Devleti genel bir savaşa doğru sürükleniyordu. Mart 1915'te yaşanan Çanakkale deniz savaşları, Rusların sürekli olarak Karadeniz şehirlerini bombalaması ve İstanbul'a asker çıkaracakları endişesi Kafkas Cephesi'nin bir anda geri plana düşmesine neden oldu. Ülke tüm kaynaklarını bir cepheye aktarırken Çanakkale ikinci bir cephe olarak ortaya çıkıyordu. Tüm bu sebepler III. Ordu'nun talep edildiği şekilde yeniden tesisini engelleyen en önemli faktörlerdi.¹⁰⁸

4.4.1.2. Rus Ordusu'nun Durumu ve Konuşu

Sarıkamış Harekâtı sonucunda kazanılan özgüven Rusların birtakım yeni planlar yapmasına neden oldu. Öncelikle İstanbul'a çıkarılması düşünülen 7. Ordu'nun kurulması için Kafkas Cephesinde bulunan birliklerden 44 tabur alınarak Sivastopol ve Odesa'ya götürüldü. Bu durumda Rus Kafkas Ordusu'nun kuvveti yaklaşık üçte bir oranında azalarak 106 piyade taburu, 122 süvari bölüğü ve 356 topa geriledi. Buna rağmen Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Yudenich, III. Ordu'nun uğradığı felaketin farkında olduğundan yerel imkânları kullanarak yeni kuvvetler oluşturmakta aynı zamanda cephenin levazım ve ulaşım sorunlarını çözmek için çaba sarf etmekteydi. Bu esnada Lehistan'da Almanlara karşı mücadele eden General Şarpantiye komutasındaki 4 alaylı Kafkas Süvari Tümeni, Rus Kafkas Ordusu'na iade edildi. Yeni teşkil edilen ve Avrupa cephesinden gelen birliklerle beraber 36 piyade taburu, 30 süvari bölüğü ve 58 top ile ordu yeniden teşkil edilerek eskini aratmayacak bir güce ulaştı.¹⁰⁹

¹⁰⁷ Erkan-ı Harbiye Yüzbaşısı Dukakinzade Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleeri**, Yıldız Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1927, s.118-119.

¹⁰⁸ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, s.619-620.

¹⁰⁹ *Maslovskiy, Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk.* s.231.

Tortum Muharebeleri öncesi Rus ordusu Oltu-Tortum, Sarıkamış, Karadeniz ve Erivan taraflarında faaliyet göstermekteydi. Ancak ordunun ağırlık noktası sol kanada kaymıştı. 1915'te Avrupa cephesinde yaşanan gelişmeler sonrası Rus Kafkas Ordusu cephede üç kolordu bulundurmaya devam etti lakin kolordularda derli toplu olan kuvvetleri batı cephesine sevk etti. Gönderilen kuvvetlerin yerine ikinci sınıf ihtiyatlardan takviye yapıldı. Sevkiyatta sonra ordunun ana kitlesini Kazakların oluşturduğu bir manzara ortaya çıktı.¹¹⁰

Erzurum'un güneyi ve İran taraflarında yapılacak çevirme harekâtlarında kullanılması düşünülen süvari kuvvetlerinden 1 ve 2. Kazak Tümenleri altışar alaya çıkarıldı. 2. ve 3. Baykal Tugayları ile Hazar Tugayı bölgeye gönderildi. Keşif faaliyetlerini yapmaları için kolordulara üçer süvari bölüğü verildi. Rus Kafkas Ordusu'nun sayısı tüm bu takviye ve cephede bulunan asli kuvvetleriyle birlikte 188 bine ulaştı. Bu rakam Sarıkamış Muharebeleri esnasında kuvvetin iki katına eşitti.

Tüm bu hazırlıklardan sonra 1. Kafkas Kolordusu Pasinler ovasında, 4. Kafkas Kolordusu Eleşkirt, Diyadin ve Beyazıt civarında bulunuyordu. 2. Türkistan Kolordusu Sahil Müfrezesi ile 1. Kafkas Kolordusunun arasındaki Çoruh nehri ile Oltu bölgesinde konuşlanmıştı. Karadeniz Sahil hattında ise General Livakov komutasında Sahil Grubu yâda bir diğer ifadeyle Rus Kıyısız Kolordusu bulunmaktaydı. Sahil Grubu bir kolordudan daha fazla güce sahipti.¹¹¹

4.4.1.3. Tarafların Planları

Sarıkamış yenilgisinin ardından mevcudunun bir kısmını kaybeden bir kısmı dağılan III. Türk Ordusu böyle bir durumda mevcut yaralarını sararak savunma pozisyonuna geçmişti. Bu yüzden yeni bir taarruz yapma imkânı çok fazla olmadığından savunmada kalmayı tercih ediyordu.

Rus Kafkas Ordusu'nun planın temelinde ise Erzurum ve şehrin doğusundaki Türk kuvvetlerini kuzey ve güneyden gerisine düşerek imha etmek yatıyordu. Bu plan ise iki safhada uygulanmaya çalışılacaktı. Planın birinci safhasında 4. Kafkas Kolordusu güneyde tüm kuvvetleriyle harekete geçirip, 1. Kafkas Kolordusu ile

¹¹⁰ Andrey Medardovich Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, Poligon 2002, s.440.

¹¹¹ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s.231.149-150.

paralel bir hat teşkil edilecekti. Bu şekilde cephe hattı yaklaşık 100 km daraltılacaktı. Bölgede ayaklanan Ermeniler desteklenerek, bölgede iç asayiş sorunu çıkartılıp harekâtın safahatının gelişmesi kolaylaştırılacaktı. 2. Türkistan Kolordusu ise 4. Kafkas Kolordusundan önce harekete geçip öncelikle Tortum bölgesini ele geçirerek böylece tüm dikkatleri bu bölgede toplayarak planın diğer ayağının işlemesine zemin hazırlayacaktı. Planın ikinci safhasında ise 2. Türkistan Kolordusu Gürcü boğazını zorlarken emri altındaki 3. Plaston Tugayı ile Sibir Kazak Tugayı Serçme vadisinden inerek Ilıca-Karabıyık yolunu kesecek, güneyden gelen 4. Kafkas Kolordusu ile de birleşilerek III. Türk Ordusu tamamen çevrilip imha edilecekti.¹¹²

4.4.1.4. Rus Taarruzu ve Muharebeler

Mart 1915'in son günlerinde X. Kolordu cephesinde özellikle Oltu ve Çoruh vadisine doğru kuzeybatı istikametinden artan Rus faaliyetlerini ve 2. Türkistan Kolordusunun X. Kolordu'ya doğru yaklaşmasıyla yeni bir muharebenin başlaması kaçınılmaz bir hal aldı. X. Kolordunun, Lazistan ve Havalisi Komutanlığı ile bağlantı bölgesi olan Milo ve İşhan Müfrezelerinin bulunduğu bölgeye Rusların yüklenmeye başlamasıyla henüz yeni kuruluşunu tamamlayan IX. Kolordu'nun 29. Tümeni 7 Nisan 1915'te Tortum bölgesine sevk edildi. Yolların mevsim nedeniyle bozuk olması hasebiyle sahra bataryaları Erzurum'da bırakıldı. 29. Tümen'in boşalttığı Ilıca bölgesine ise 17. Tümen sevk edildi. 29. Tümen hasta olan yaklaşık 1250 askerini Ilıca'da bıraktıktan sonra yaklaşık 3700 askerle hareket etti. Yol boyunca ise nakliye vasıtası yetersizliğinden cephanesinin bir kısmı ile yürüyemeyecek kadar güçsüz olan 459 askerini yol üzerindeki konaklara bıraktı. Nisan ayı gelmesine rağmen kış koşulları bölgede hüküm sürmeye devam ediyordu. Tortum ve civarındaki olumsuzluklardan biriside bölgede salgın hastalıkların kol gezmesiydi. Bu yüzden 29. Tümen Arşin ile Kisha arasındaki köylere yerleştirildi. 29. Tümenin sahra bataryalarını Ilıca'da bırakmasından dolayı 17. Tümenin Şnayder dağ bataryaları bu tümene verildi.¹¹³

Ruslar Kaleboğazı mevkiinde keşif gözlem faaliyetleri için oldukça elverişli mevziiler elde etmişlerdi. Buna bağlı olarak da etkin keşif faaliyetleri

¹¹² Fevzi Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)**, Ankara 1936, s.88-89.

¹¹³ Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", s.66 ; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.620-623.

yürütmekteydiler. 14 Nisan 1915'te Ruslar Polinç-Kaleboğazı-Hasköy hattında tahkimat yapıyorlardı. Tahkimatın amacı uzun zamandır hazırlanan taarruzu olası bir Türk taarruzuyla akim kalmamasıydı. 25 Nisan 1915'te Masrik dağının kuzeyinden ilerleyen Ruslar, Hasköy ve İnce köyünü işgal etti. Bunun üzerine 29. Tümen geçici olarak X. Kolordu emrine verildi. 30 Nisan itibarıyla X. Kolordunun 31. ve 32. Piyade Tümenleri Narman Devesi bölgesini, 30. ve 29. Tümenler ise Kaleboğazı mevkiini kapsayacak şekilde tertiplenmişti. Keşif faaliyetlerinde elde edilen bilgilere göre Kaleboğazı çevresinde taburları 1200'er kişilik olan 4 Türkistan Alayı bulunuyordu. 3 Mayıs 1915'e kadar devam eden Rus taarruzları karşısında Vaşkan Müfrezesi Tiyyu-Zihik hattına çekilerek Tortum gölü kuzeyini kapattı.¹¹⁴

Kozahor mevziilerinden Ruslara iltica eden 88. Piyade Alayı'ndan bir teğmenin Ruslara yapılan hazırlıklar konusunda bilgi verebileceği yönündeki endişeler olası bir Rus taarruzuna karşı birliklerin uyarılmasına neden oldu. X. Kolordunun ikmal erlerinin henüz cepheye katılmaması, faaliyet gösterdiği cephe hattının çok geniş bir alana yayılmış olması olası bir taarruzda Türk kuvvetlerini zor duruma sokabilirdi. Bu yüzden 29. Tümen X. Kolorduya bağlanmıştı. Olası bir Rus taarruzu karşısında 32. Tümenin Lafsor Yaylası-Kürdikân-Kornis şose hattında düşmanı durdurmayı planlanırken, Şekerli mevki ise ikinci savunma hattını oluşturacaktı. 31. Tümen Veşkişor mevziileri ile Samikale'nin kuzeyindeki mevziilerde düşmanı karşılayacaktı. 30. Tümen Polinç-Kigik hattını, Vaşkan Müfrezesi ise Hatha gediğini elinde bulunduracaktı. Ruslar bu durum karşısında Vaşkan ve İşhan Müfrezeleri karşısında yeteri kadar kuvvet bıraktıktan sonra 2 Mayıs 1915'te genel taarruza geçti.¹¹⁵

5 Mayıs 1915'te Ruslar Kaleboğazı'nda ve X. Kolordunun tüm cephe hattında taarruza geçti. Muharebelerin en şiddetlisi Uruc'un kuzeyindeki sırtlarda yaşanıyordu. Akdağ-Masrikdağ hattının boyun noktasında şiddetlenen muharebelerden dolayı 90. Piyade Alayı cepheye sevk edilmesine rağmen kar yağışının şiddetlenmesi ve yoğun sisten faydalanan Rus kuvvetleri öğleden sonra Akdağ gediğini ele geçirdi. Bunun üzerine X. Kolordu Komutanlığı asıl mevzii olan Arduz'a çekilme emri verdi. 88. Piyade Alayı Kozahor'dan Kigik istikametine yapılan Rus taarruzunu durdurdu. Akdağ gediğinin Rusların eline geçmesi üzerine bölgenin bir diğer önemli geçit

¹¹⁴ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.625-627.

¹¹⁵ Feridun, Büyük Harb Türk Cepheleeri, s.119; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.626.

noktası olan İslamkötek'in tutulması ayrı bir önem kazandı. Bunun için 29. Tümen Tetmaç'ta bulunan piyade taburlarını bu bölgeye sevk etti. Kar yağışı ve yoğun sis görüş mesafesini düşürdüğü için birlikler tüm gece teyakkuz halinde bekledi.¹¹⁶

6 Mayıs'ta bir gün önce olduğu gibi hava muhalefeti tüm şiddetiyle devam ediyordu. Fakat Rus taarruzlarında bir azalma görülmemişti. Ruslar üç alay civarındaki kuvvetleri ile Arduz-Kigik hattından Sivrideresi istikametinde ilerlemekteydi. Bölgeye X. Kolordu komutanının emriyle gerekli takviyeler yapıldı ve Kigik istikametinde akşama kadar Ruslar ilerleme sağlayamadı. Fakat akşam saatlerindeki sisten faydalanan dört Rus taburunun Kigik'e yaptıkları baskında 88. Piyade Alayının 1. ve 2. Taburları esir düştü. Taburun esir düşmesinin temel sebebi genel bir keşif faaliyeti yapılmadan Kigik'e ilerlemesiydi. Cephenin bu noktasında yaşanan gelişmeler sonucu X. Kolordu Karargâhı Arduz'dan Tetmaç'a sevk edildi. Tortum cephesinde Rus ilerlemesinin engellenememesi üzerine 17. Tümen'de 6 Mayıs'ta bölgeye sevk edildi. Tortum Cephesi ciddiyet kazanırken III. Ordu Komutanlığı XI. Kolordu cephesinde de bir Rus taarruzuna karşı kolorduyu uyardı. Lakin XI. Kolordu Komutanı mevcudunun 3 tûmende toplam 2900 olduğundan yakınlarda takviye kuvvet talep etmekteydi.¹¹⁷ Ruslar Kigik-Arduz yolunu kestikleri için bölgeden ciddi bir muhaceret başladı. Binek hayvanlarına yüklenen eşyalarla halk ve hasta askerler batı istikametinde çekiliyordu.¹¹⁸ 6 Mayıs akşamı itibariyle X. Kolordu birlikleri Kemhas-İd-Tetmaç hattında bulunuyordu.¹¹⁹

7-8 Mayıs 1915 gecesi verilen ordu emrinde kolorduların bulundukları hattı muhafaza etmeleri, 28. Tümenin kolbaşısıyla Ekrek-Koşa hattına ulaşması emredildi. 17. Tümen ise Karagöbek'e gidecekti. Mahmut Kamil Paşa'da cepheye hareket ediyordu.¹²⁰ 7-9 Mayıs arasında hız kesmeden yağan kar nedeniyle vadilerle karla kaplandı. Ordu birlikleri çok sarp dağlarda bulunuyordu. Buna rağmen istenilen mevziilere Türk birlikleri ulaşıyordu.¹²¹

7 Mayıs'ta kolorduya ulaşan bilgilerdeki karmaşa giderilerek Kigik'in Rusların eline geçtiği kesinlik kazandı. Bunun üzerine Arduz mevziilerinin elde bulundurulmasında tehlike gören X. Kolordu komutanı Tetmaç-İslamkötek hattında

¹¹⁶ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.628-629. ; Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.119.

¹¹⁷ **ATASE**, BDH. 2950.H13.001.147-148.

¹¹⁸ Faik Tonguç, **Birinci Cihan Harbinde Bir Yedek Subayın Hatıraları**, İstanbul 1960, s.19-20.

¹¹⁹ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, Yayına Hazırlayan: Bahtiyar İstekli, İstanbul 2009, s.56.

¹²⁰ Ali İhsan Sâbis, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, Cilt:2, İstanbul 1992, s.410.

¹²¹ Guze, "**Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler**", s.66.

savunma yapılmasını emretti. Arduz istikametindeki Rus taarruzu durdurulmasına rağmen Sivrideresi mevkiinin doğusu ile Kigik-Şinasi-Hanike-Şamhı yönlerinden Kaleboğazı'na doğru Rus taarruzları artmaktaydı. Rusların buradaki amacı Kaleboğazı birliklerini batıya atarak Narman ve Kaleboğazı mıntıklarındaki X. Kolordu birliklerinin birbirleriyle olan bağlantısını kesmekti. 8 Mayıs 1915'e kadar devam eden muharebelerde Türk birlikleri çok ağır kayıplar vermişti. 30. Tümen neredeyse tamamen tükenmişti. Kolordu komutanı ise mevcut kuvvetlerini Karapınar-Ziyarettepe-Sivrigediği hattında toplayarak 9 Mayıs 1915 akşamı kesin bir savunma hattı sağlayabileceğini düşünmekteydi. Tümenlerin geri çekilmesine rağmen Ruslar beklenenin aksine takip hareketine girişmeyerek ele geçirdikleri mevziileri berkitmeyi tercih ediyorlardı. X. Kolordu'nun cephede yetersiz kaldığının görülmesi üzerine IX. Kolordu'da Tortum cephesine sevk edildi. Karagöbek'ten hareket eden bu kolordu yol boyunca etrafa dağılmış, hasta ve başıboş askerlerle karşılaşılıyordu.¹²²

8 Mayıs 1915 günü cephede sükûnet hâkimdi. Kolordular bulundukları mevziileri muhafaza edecekti.¹²³ Padişahın cülus törenleri için Erzurum'da bulunan Mahmut Kamil Paşa, 9 Mayıs 1915'te Tortum cephesine gelerek durumu yerinde görme fırsatı buldu. Mahmut Kamil Paşa muharebelerin cereyan ettiği bölgeyi bizzat gördükten sonra birliklere gerekli emirleri verdi. Buna göre X. Kolordu Ziyarettepe-Sivrigediği ile 2500 rakımlı tepeyi, IX. Kolordu ise Kızıldağ bölgesindeki boyun noktasına kadar olan bölgeyi savunacaktı. Ordu karargâhı Tortum'da bulunuyordu.¹²⁴

Mahmut Kamil Paşa'nın cephenin en ileri hatlarına gitmesinin nedeni yolda tesadüf ettiği IX. Kolordu Komutanının X. Kolordu geri çekiliyor şeklindeki asılsız haberi idi. Bölgeye ulaşıldığında haberin asılsız olduğu anlaşıldı.¹²⁵ Ruslar İslâmkötek-Tetmaç hattında tahkimata devam ediyordu. Tortum vadisi boyunca düşman hareketi görülüyordu. 9 Mayıs akşam saatlerinde yaşanan yoğun sis içerisinde kuşatıldıkları yönünde bir hisse kapılan Aphisor yaylasındaki birlikler dağınık şekilde geriye çekildi. Durumu fark eden 29. Tümen komutanı boşaltılan mevziilere iki tabur göndererek tertibat aldırıldı. 29. Tümen yaklaşık olarak 5 km'lik bir cepheyi savunuyordu. Mevcudu 400'e kadar gerileyen bu tümenin tabur mevcutları da 50-60'lara düşmüştü. Bölge Mayıs ayı gelmesine rağmen kar kalınlığı 50-60 cm

¹²² Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe*, s.41-42. ; *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt:1, s.632-634.

¹²³ *Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü*, s.58.

¹²⁴ ATASE, BDH. 2950.H13.001.166-167.

¹²⁵ Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe*, s.42-43.

civarındaydı. Cephe genel itibariyle sakin geçmesine rağmen 29. Tümen'e akşam saatlerinde yapılmaya çalışılan baskın geri püskürtüldü. Cephe boyunca keşif faaliyetleri ve tahkimat dışında önemli bir muharebe yaşanmadı.¹²⁶

Tortum ve Narman havalisinde 4000'den fazla kaçak asker bulunuyordu. Bu askerler çeşitli sebeplerle birliklerinden firar etmişler, ortalıkta başıboş şekilde gezmektedirler. Geceleri havanın çok soğuk olması bu askerlerin bir köşede donarak hayatlarını kaybetlerine neden oluyordu. Tortum vadisi civarındaki IX. Kolordu Komutanlığı firari askerleri toplamak için görevlendirildi. Birkaç günden beri yaşanan muharebelerde Tortum-Erzurum yolu ayrı bir önem kazanmıştı. Cephenin diğer bölgelerinde Ermeniler, Rus kışkırtmalarıyla düşmanca davranışlar sergilemeye başlaması üzerine aynı olayın bu yol üzerinde de yaşanmaması için III. Ordu Komutanlığı Erzurum Valiliğinden bu bölgedeki Ermenilerin uzaklaştırılmasını istedi.¹²⁷

Yapılan keşif faaliyetlerinde Rus kuvvetlerini ortalama 12.000 civarında olduğu anlaşılmıştı. IX. ve X. Kolorduların toplam mevcudu ise 13.000 civarındaydı. Fakat Türk birliklerinin çoğu cepheye yeni gelen ciddi bir eğitim almamış acemi birliklerden oluşuyordu. Bu birlikler küçük bir muharebede bile dağılıyordu. Ayrıca IX. ve X. Kolordu arasındaki boşluk endişe yaratmaktaydı. 10 Mayıs'ta Rusların X. Kolordu mevziilerine hâkim bir nokta olan Tuzla dağına top çıkarmakta oldukları görüldü. Bunun üzerine bölgeye sevk edilen 31. Tümen her ne kadar tepyi ele geçirse de birçoğu bir gün önce birliklerine katılan acemi askerler mevcut cephanelerini hesapsızca kullanınca geri çekilmek zorunda kaldı. Şiddetli kar fırtınası içerisinde geri çekilen askerler ancak tepenin 2 km gerisinde durduruldu. Tuzla dağı muharebelerinde 300 kadar kayıp verilmesine rağmen 11 Mayıs'ta yeniden taarruz yapmak için tertibat alındı. Rusların 30. Tümen cephesinde Sivrigediği istikametinde yaptıkları taarruz başarılı olamadı. 32. Tümen Çineçur köyünün doğu sırtlarındaki mücadelesinde Rusları durdurmayı başarmasına rağmen havanın çok soğuk ve erlerin kıyafetlerinin yetersiz olması, acemi erlerin korkmasından dolayı firar olaylarıyla karşı karşıya kaldı.¹²⁸

¹²⁶ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.637-638.

¹²⁷ **ATASE**, BDH. 2950.H13.001.181.

¹²⁸ Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.119. ; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.639-641.

11 Mayıs'ta Sivrigedik istikametinde Rus taarruzu başladı. 49. Piyade Alayı IX. Kolordu mevziilerinin sağ yanına yerleşmesinin ardından sabah erken saatlerde topçu ateşi başladı. Ahpisor ve Tortum derelerinin birleştiği noktadaki ihtiyat erleri boyun noktasına sevk edildi. Rusların sabah saatlerinde yapmak istedikleri taarruz zayıf verilmesine rağmen durduruldu. Akşam saatlerinde ise IX. Kolordu mevziilerine ilerlemek isteyen Rus birlikleri yoğun ateş ile durduruldu. 29. Tümen cephesine Rusların yoğun kar ve sisten faydalanarak yapmak istedikleri baskında tümen ihtiyatının cepheye sürülmesiyle durduruldu. 17. Tümen sol kanadından yediği baskının ardından tümen komutanının gayretiyle siperleri yeniden ele geçirdi. Ruslar iki kolordu arasındaki açıklıktan faydalanarak 17. Tümenin sağ kanadındaki 49. Piyade Alayını kuşatmaya çalışıyordu. Akşam saatlerinde iki kolordu arasına girmeyi başaran Ruslar herhangi bir faaliyet göstermediler. XI. Kolordu cephesinde ise sükûnet devam ediyordu.¹²⁹

III. Ordu'nun adeta kaderini belirleyecek muharebeler yaşanırken ordu komutanı da bizzat cephede muharebeleri izliyordu. Haberleşme araçlarının yetersizliği, acemi erlerin silah hâkimiyetinden yoksun olmaları durumun iyileşmesini engelliyordu. İletişim araçlarının eksikliğinden Aras vadisindeki birliklere her an emir vermek mümkün olmadığından Mahmut Kamil Paşa, XI. Kolordu, 5. Kuvve-i Seferiye ile 2. Nizamiye Süvari Tümenini "*Pasinler Grubu*" adı altında toplayarak bu grubu XI. Kolordu Komutanı Albay Abdülkerim Bey'in emrine verdi. Pasinler Grubu'na verilen emirde muhtelif mevziilerde düşmanı karşılayarak, Erzurum istikametinde geri çekilme emri verildi. Aras nehrinin güneyinde Tenzile-Kırdabaz hattı ile Aras nehrinin kuzeyinde Aras-Menevrüt arasında bir birini takip eden iki mevzii hazırlanmıştı.¹³⁰

12 Mayıs 1915'te IX. Kolordu komutanı, kolordunun süvari takımını IX. ve X. Kolordular arasındaki boşluğu keşfetmesi için bölgeye gönderdi. İki tabur ve iki toptan oluşan bu keşif birliği Kurmay Yüzbaşı Hüsrev Bey komutasındaydı ve iki kolordu arasındaki boşluğu işgal edecekti. Fakat Kızıldağ ile 2500 rakımlı tepe arasına bir gün önce yerleşen Rus birlikleri 17. ve 30. Tümenlerin açık yanlarını kuşatmaya başladı. 30. Tümen, Rus kuşatmasına karşı direnç gösterirken IX. Kolordunun sağ yanını koruyan 17. Tümen Rusların yan ve gerilerine sarkmasının verdiği endişe ile parça parça Ahpisor'a doğru çekilmeye başladı. 17. Tümenin ciddi bir durum yokken

¹²⁹ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.

¹³⁰ ATASE, BDH. 2950.H13.001.193.

çekilmesinin temelinde disiplinsizlik ve tecrübesizlik yatıyordu. İçinde bulunulan durum bir kargaşaya dönüşmeden IX. Kolordu Komutanı geride bulunan 29. Tümen'e Aspethanlar mıntıkasına çekilmesini, kolordunun çekileceğini bildirdi. Ahpisor'dan kolordunun çekilmeye karar vermesi ahalinin de aynı anda göç etmek için harekete geçmesiyle tam bir keşmekeşe dönüştü. Askerin ağırlıklarını taşıyacak olan mekkareciler ise hayvanlarıyla birlikte kaçmıştı. Rusların Mihregum-Tortumkale istikametinde ilerlemelerine mani olmak için 29. Tümene Mihregum vadisinde bir set oluşturma görevi verildi.¹³¹

Sabah saatlerinde cephede yaşanan panik durumunun ardından III. Ordu Komutanlığı da gelen abartılı haberlere ilk etapta inanarak IX. ve X. Kolorduların durumu göz önüne alınarak Todan'da bulunan 28. Tümen ordunun sağ yanını korumak maksadıyla Karapınar-Ziyarettepe hattına görevlendirildi. Gece saatlerinde verilen bir başka emirle X. Kolordu'nun bulunduğu mevziileri koruma imkânı kalmazsa IX. Kolordu ve 28. Tümenin himayesinde Hizorikler veya Tortum çayının batısına çekilmesi emredildi. IX. Kolordu Aspethan'ın kuzey sırtlarıyla Mihragum dağı sırtlarını korumakla görevlendirildi.¹³²

13 Mayıs 1915'in erken saatlerinde Rus topçusu Sivrigediği'ni yoğun bir ateş altına aldı. Öğle saatlerine doğru ateş giderek şiddetlenmekteydi. Top ateşiyle bölge ateş altında tutulduktan sonra Rus piyadeleri ileri sürüldü. Bu durumda X. Kolordu komutanı Sivrigediği ve gerisini emniyet altına almak için 32. Tümen ve 90. Alay sevk edildi. X. Kolordu'nun amacı Ruslar Sivrigediği bölgesine taarruz ederken, onların yan ve gerilerine taarruz etmektir. Sivrigediği batısındaki keşif kolları ile Rus kuvvetleri arasındaki çatışmalar akşama doğru yoğunlaştı. Ruslar her ne kadar batı yönündeki tepelerdeki mevzilere yaklaşıp da geri atıldı. X. Kolordunun aldığı önlemler sayesinde Sivrigediği'ne yapılan Rus taarruzu akşam saatlerinde durduruldu. Rusların bir kolu Haniki diğeri ise Aha yönünde geri çekildi.¹³³

Sivrigediği hattında Rus faaliyetleri devam ederken III. Ordu Karargâhına gelen iki zabitin Kızılkilise ve Tuzla civarında iki alay Rus süvarisi gördüğünden bahsetmesi karargâhın telaşlanmasına neden oldu. Çünkü Erzurum ile bağlantı sağlayan telefon hattının kesilmesi, ordunun çekilme hattının kesilmesi büyük felakete sebep olabilirdi. Bu durumda Erkânı Harbiye Reisi Guze Bey gönderilen keşif kolları

¹³¹ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.647-651.

¹³² **ATASE**, BDH. 2950.H13.001.202

¹³³ Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", s.66-67.

geri dönmeden fazla olan zabitanın, hastaların ve fazla malzemenin geri gönderilmesi için emir verdi.¹³⁴

13 Mayıs 1915'te Ruslar Sivrigediği bir alay piyade, iki cebel ve iki mitralyözden oluşan kuvvetiyle 31. Tümenin sol kanadına taarruz etmiş ve akşama kadar şiddetle muharebe devam etmiş ise de durduruldu. Bunun üzerine Ruslar bir kısım kuvvetini Hanikin doğusundaki Sivritepe'ye sürdü. Bir başka kuvveti ise Simsergisi'nin doğusundaki Ziyarettepe hattına ateş açmasına rağmen ilerleme kaydedemedi. Bu tarihten sonra Tortum Cephesinde Rus faaliyetleri genel olarak durdu. 14 Mayıs'ta yapılan gözetlemelerde Tuzla dağ istikametinde tahkimat yaptığı anlaşıldı.¹³⁵ 15 Mayıs 1915 sabahı Sivrideresi civarında bir alay kadar Rus birliğinin Şamhı'dan Sivrideresi istikametinde ilerlemesi III. Orduyu bir takım yeni önlemler almaya sevk etti. Öncelikli olarak 28. Tümen X. Kolordu'nun emrine verildi. X. Kolordu tüm birlikleri olası bir muharebeye karşı uyardı. Aslında Rusların bir gece baskını şeklinde taarruza geçmeleri beklenmekteydi. Tüm önlemler alındıktan sonra bölgeye ilerleyen Rusların gece saatlerinde geri çekildikleri görüldü.¹³⁶

15 Mayıs 196 itibarıyla kolorduların toplam muharip mevcutları şu şekildeydi; IX. Kolordu 3688, X. Kolordu 6243 ve XI. Kolordu 3991. Bu rakamlardan da açıkça anlaşılacağı üzere III. Ordu'nun toplam kuvvesi bir kolordunun olması gereken kuvvesine bile erişemeyecek seviyelerdeydi.¹³⁷

Tortum cephesinde yaşanan muharebelerle Erzurum yolunun Ruslara açılabilceğinin endişesine kapılan Başkomutanlık ilk etapta bölgede bulunan kuvvetlerle cephede çözüm üretmeye çalışıyordu. Bunun için öncelikli olarak Ştange Bey'in Lazistan Müfrezesi ile bölgeye etki yaparak Tortum Cephesi üzerindeki baskıyı azaltmayı teklif etti. Lakin Ştange Bey kendi birliklerine güvenmediğini ileri sürerek mevcut mevziilerini terk etmesinin kıyıda gelecek tehlikelere karşı kıyı şeridini korumasız bırakacağından bahisle teçhizat eksikliğinden yakılarak bu teklifi kibarca geri çevirdi.¹³⁸ Farklı arayışlara giren Başkomutanlık Ştange Bey'den istediği yanıt alamayınca IV. Kolordu emrindeki 36. Tümeni (15.000 insan, 3000 hayvan) ile Mayıs

¹³⁴ Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe**, s.44.

¹³⁵ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s.92-97.

¹³⁶ Fahri Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, Cilt:2, Ankara 1965, s.101.

¹³⁷ **ATASE**, BDH. 2950.H14.001.005a.

¹³⁸ **ATASE**, BDH. 2950.H13.001.210.

ayının sonunda III. Ordu emrine vererek cepheye hareket etmesi için gerekli emirleri verdi.

III. Ordu'nun, Tortum istikametinde yapılan Rus taarruzları karşısında yaşadığı sıkıntı muharebelerin hafiflemesiyle tetkik edilmeye başladı. Buna göre ikmal erleri çok hızlı bir eğitime tabi tutulmaktaydı. Kabul edilen eğitim süresi 6 hafta olmasına rağmen sadece 4 hafta eğitim verilmekteydi. Ama bu durum bir zorunluluktan dolayı zuhur etmişti. Talim sırasında birçok asker hayatını kaybettiği gibi bir kısmı da birliklerine sevk edildikleri esnada firar etmişti. Eğitim birliklerinden zayıflar çıktığında 15 ila 20 bin askerin gelmesi bekleniyordu ki bu yalnızca muharebelerde kaybedilen askerlerin sayısına eşitti. Mevcut birliklerin sayısını artırmaktan oldukça uzaktı. Kaleboğazı'na taarruz eden Ruslar ancak 10-12 tabur ikmal eri ile kolorduların takviyesiyle durdurulmuştu. Daha ciddi bir taarruzda cephenin savunulma olanağı bulunmuyordu. Erzurum'un batısında kuvvet bulunmadığı için işgale açık bir pozisyondaydı. Erzurum kalesini koruyan muhafızlarda XI. Kolorduya verildiği için şehir savunmasız bir haldeydi. Bu hal üzerine mevcut azlığı ve ikmal erlerinden de istenilen verim alınamayınca kolorduların üçüncü taburlarının lağvedilerek piyade alaylarının üçer bölüklü ikişer taburlu şekle dönüştürülmesi gündeme geldi.¹³⁹

Mayıs ayının ortalarından Haziran'ın ortalarına kadar Ruslar IX. ve X. Kolordu cephelerinde Kızıldağ-Tuzludağ-Narman bölgelerinde tahkimat yapmaya devam ettiler. Buna karşılık sükûnetten faydalanan III. Ordu birlikleri mevziilerini daha da geliştirmeye devam etti. IX. Kolordu cephesinde 29. Tümen fırsattan istifade ederek Tortum deresinin doğu sırtlarına ve Kızıldağ yamaçlarına birliklerini parça parça kaydırarak tahkimata devam etti. Pasinler Grubu ise üzerinde Rus baskını hissetmiyordu. Tortum istikametinden gelecek bir tehlikeyi nasıl bertaraf edeceği üzerinde çalışıyordu. Olasılıklar dâhilinde bulunan Rus kuvvetlerinin Maslahat-Karabıyık veya Ekrek-Koşa hattında ilerlemelerine karşılıkta 5. Kuvve-i Seferiye Menevrüt'te bulunan 2400 rakımlı tepe hattında tahkimata devam ediyordu. Birinci Tortum Muharebeleri sırasında Ruslar ağır basacak bir taarruz kudreti gösteremedikleri aşikârdı. Yeterli olmayan kuvvetlerle Narman ve Tortum üzerinden Erzurum istikametinde yaptıkları taarruz Tortum'un doğu ve kuzey hatlarında durduruldu. Pasinler ovasında ise hiçbir önemli faaliyette bulunamadılar. Aras

¹³⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.657-659.

güneyindeki genellikle süvariden oluşan kuvvetleri ise bazen nehrin kuzeyine bazense güneyine geçerek taarruz teşebbüslerinde bulundular.¹⁴⁰

4.4.2. İkinci Tortum Muharebeleri

4.4.2.1. Türk Birliklerinin Konuşu

X. Kolordu'nun 32. Tümeni Kotmar'ın doğu ve kuzeydoğu mevziilerinde, 31. Tümen Sivrideresi istikametinde inen sırtlarla Çineçur'un kuzeyinde, 28. Piyade Alayı Karapınar'da ordu ihtiyatı olarak konuşlanmıştı. Kolordu karargâhı Liskav da idi. IX. Kolordu'nun 17. ve 29. Tümenleri 2500 rakımlı tepe-Ahpsor-Azort kuzeyi-Tortum gölü hattında bulunuyordu. IX. Kolordu karargâhı Aspethanları mevkiinde, III. Ordu'nun karargâhı ise Tortum'da idi.¹⁴¹

4.4.2.2. Rus Birliklerinin Konuşu

Cephe hattında bulunan 2. Türkistan Kolordusunun iki alaylı Sibir Kazak Tugayı kolordunun sol kanadında Şekerli bölgesinde, 17, 18 ve 23. Türkistan Avcı Alayları Narman civarındaydı. 4. Türkistan Avcı Tugayı'na mensup birliklerden, 14. Türkistan Avcı Tugayı Sivrideresi'nin doğusunda Şamhı hattında, 13 ve 16. Türkistan Avcı Alayları ise Sivrideresi'nin batısında Kızıldağ ile İslamkötek civarında konuşlanmıştı. 2. Türkistan Kolordusunun karargâh merkezi Oltu'da bulunuyordu. 3. Plaston Tugayı'nın kuvvetleri ise Tortum gölünün kuzeyinde mevzilenmişti.¹⁴²

4.4.2.3. Muharebeler

Sivri Deresi'nin doğusunda bulunan sırtlarda 31. Tümen karşısında konuşlanan iki bölük Rus kuvvetinin bölgeden atılması, tümenin emniyeti açısından oldukça gerekliydi. Bölgenin Ruslardan temizlenmesi için Çineçur'un kuzeyinde mevzilenen bir batarya ve bir makineli tüfek takımının ateş desteği ile 31. Tümenin bir piyade bölüğü Teğmen Kadri Bey komutasında 6 Haziran 1915'te taarruza geçti. Öğleden sonra süngü hücumuyla Rus mevziileri ele geçirildi. Lakin Ruslar kaybettikleri mevziileri tekrar ele geçirmek için Tuzludağ-Şamhı hattında bulunun 8 topun ateş desteği altında Sivri deresi batısından taarruza geçti. Durumun ciddi bir hal alması

¹⁴⁰ Sâbis, *Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi*, Cilt:2, s.422-423.

¹⁴¹ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt:1, s.660.

¹⁴² *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt:1, s.660.

üzerine 30 ve 31. Tümenlerde birer alay ve X. Kolordu'da 16 top ile bu bölüğe destek verince bir anda küçük çaplı şekilde düşünülen taarruz genel bir mahiyet kazandı. Ruslar 2500 rakımlı tepeye taarruza geçti. Yaklaşık 17 saat boyunca devam eden muharebelerde, ele geçirdiği mevziileri inatla savunun piyade bölümü ağır zayıat vererek geri çekildi. Doktor Yüzbaşı Süleyman Bey ile Tabur İmamı Abdülcabbar Efendi bölüğe gönüllü olarak katılmışlar, gerektiği yerde bölükle savaştıkları gibi yaralı askerlerin tedavisi ve maneviyatlarının korunmasında büyük rol oynamışlardı. Bölük Komutanı Teğmen Kadri Bey yaralanmasına rağmen son ferdini geriye alana kadar cepheden ayrılmadı. Ruslar kaybettikleri mevziileri ancak 7 Haziran 1915'te tekrar ele geçirdi. X. Kolordu cephesinde herhangi bir hareket görülmedi. Bu muharebelerden dolayı 28. Tümenin Başkale istikametinde yapacağı ilerleme ordu komutanlığı tarafından ertelendi.¹⁴³

Ruslar 10 Haziran 1915'te bütün cephe üzerinde şiddetli top ve tüfek ateşine başladı. Güneyde Kireç dağ-2500 rakımlı tepe-Devre dağ hattında muharebeler yoğunlaşıyordu. Ruslar 31. Tümenin Sivrigediği mevziinin ilerisindeki tahkimatlarını topçu ateşinin desteğiyle 10 Haziran'da işgal etti. 31. Tümen ihtiyat kuvvetlerini yanaştırmasıyla Rus taarruzu durduruldu. IX. Kolordu cephesinde Ruslar sisin oluşturduğu hava muhalefetinden faydalanarak 2500 rakımlı tepeye sabahın ilk ışıklarıyla taarruz ederek ele geçirdi. Birkaç saat içinde toplanan Türk birliklerinin karşı taarruzu ile ileri karakol mevziileri ele geçirildi. III. Ordu emrindeki Pasinler Grup Komutanlığı Rus taarruzunun başlamasıyla Koziçan tepesini bir taburla takviye ettikten sonra 20. Süvari Alayını bu tepeyi korumakla görevlendirdi.¹⁴⁴

III. Ordu Komutanlığı 10 Haziran akşamı verdiği emirde IX. ve X. Kolorduların cephesindeki Rus taarruzunun durdurulduğunu ve bir kısım düşman mevziinin de ele geçirildiği tüm birliklere iletildi. Mümkün olması durumunda IX. Kolordunun 11 Haziran'da Kızıldağı ele geçirmesi emredildi. Bunun için 29. Tümen mümkün olduğu kadar fazla kuvvetle takviye edilecekti. 28. Tümen geçici olarak X. Kolordu emrine verildi. Tümen Karapınar dağı sırtlarıyla 2800 rakımlı tepesi Todan

¹⁴³ **Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü**, s.4. ; Tonguç, **Birinci Cihan Harbinde Bir Yedek Subayın Hatıraları**, s.23-24. ; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:1, s.660-662.

¹⁴⁴ M. Fuad Tokad, **Kibrit Kutusundaki Sarıkamış-Sibirya Günlükleri (1915-1918)**, Yayına Hazırlayan: Jack Snowden, İstanbul 2010, s.43 ; Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)**, s.99-100.

istikametinde ilerleyen düşmana karşı koruyacaktı. Kolordular gereksiz ağılıklarını da geri hatlarına gönderecekti. Pasinler Grubuna verilen emirde ise XI. Kolordu'nun Ekrek-Koşa hattında ilerleyerek düşmanı durdurmaya çalışacaktı.¹⁴⁵

10 Haziran gece yarısı verilen ordu emri IX. Kolorduya oldukça geç ulaştı. Emir ulaştığı anda 17. Tümen çoktan muharebeye girmişti. Gerek bu sebepten gerekse bir gün önceki muharebelerde 17. Tümen birliklerinin bir biri içine girmiş olmasında IX. Kolordu komutanlığı Karapınar'a yapılacak hareketin ertelenmesi talep etmesine rağmen ordunun sağ kanadında beliren muharebe tehlikesi üzerine emirin yerine getirilmesinde ısrar edildi. 28. Tümen cephesinde bir Rus piyade alayı Agnavut istikametinde ilerleyerek bu tümeni çevirmeye çalışıyordu. Verilen ordu emrinde 28. Tümenin Karapınar'ın doğu sırtlarıyla 2800 rakımlı tepeye gerekli kadar kuvvet bıraktıktan sonra büyük kısmıyla Kireçli dağ tepeleri hattına ilerleyerek Kandil dağ-Kireçli dağ hattında tüm gücüyle düşmana karşı koyması emredildi. Aynı emir X. Kolordu komutanlığına da verildi. Bu emir üzerine X. Kolordu bir piyade alayı ile bir dağ bataryasını 28. Tümene takviye olarak gönderdi.¹⁴⁶

IX. Kolorduya verilen emirlerin geç ulaşmasından ötürü tehlikenin belirmediği noktaya bu kolordunun göndereceği birliklerin gün içerisinde ulaşması imkânsız bir hâl aldı. Bunun üzerine III. Ordu komutanlığı birtakım tedbirler almaya devam etti. Erzurum şehir merkezinde bulunan yaklaşık 2400 milisin halkı heyecana sevk etmeden manevra bahanesiyle 1000 milisin Karagöbek tabyası civarına, 600 milisin de Höyükler mevziine ilerlemesi emredildi. Bunlara ek olarak Erzurum'da bulunan seyyar jandarma taburları Karagöbek tabyasına sevk edildi. 28. Tümenin 82. Alayı 2800 rakımlı tepeyi savunmaktaydı. 83. ve 84. Alayların birer taburu da Karapınar mevkiini savunmaktaydı. X. Kolordu Kurmay Başkanı Süleyman İzzet Bey komutasında olan ve bölgeye ulaşan üç piyade taburu ile topçu bataryası da Karapınar'ın doğu sırtlarını savunacaktı. 28. Tümen cephesine doğru Başkale'den ilerleyen Rus kuvveti yaklaşık altı piyade taburu ve bir batarya kuvvesindeydi. Muharebeler 82. Alayın cephesinde yoğunlaşıyordu.¹⁴⁷

¹⁴⁵ ATASE, BDH. 2950.H14.001.140.

¹⁴⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.662-664.

¹⁴⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.663

Ordudan verilen emir gereğince Pasinler Grubu'ndan 19. Süvari Alayı 10 Haziran'da Boğakale'ye ulaştı. 11 Haziran'da iki Rus süvari alayı, 19. Süvari Alayını yan bölgede bırakarak Çivilkaya-Hizorik istikametinde ilerledi. 19. Süvari Alayı sabah saatlerinde Hizorik'in güney sırtlarında Rus süvarileriyle muharebe ederek bu birlikleri durdurdu. Tortum Grubu'nun gerisine düşen Rus süvarileri Erzurum-Tortum yolunu tehdit etmeye başladı. Durumdan ordu karargâhının haberdar olmasının ardından, karargâh Ospethan'dan Dumlu istikametine doğru geri çekilmeye başladı. Silah seslerinin duyulması bölge köylüleri arasında telaşa neden olduğu için bölgedeki Müslüman ahali göçe başladı ve Tortum-Kızılkilise yolunda ulaşım durma noktasına geldi.¹⁴⁸

11 Haziran 1915 sabah saatlerinde Todan istikametinden gelen bir Rus alayına 82. Alay karşı koyarken bir başka Rus alayı ise 82. Alayın güney kanadına yüklenmeye başladı. Bunun üzerine 82. Alay kendi sağ kanadına doğru açıldı. Muharebeyi Dura dağından takip eden 28. Tümen Komutanı tepenin geri alınmasıyla ilgili emir verdikten sonra 83. Alayı taarruz eden Rusların sol yan ve gerilerine doğru taarruza geçirdi. 83. Alayın taarruzunun etkisi görülene kadar 82. Alayın subayları başta olmak üzere ellerinde kılıç ve tabancalarla en ileri mevziilerde çarpışmaktaydılar. 82. Alay Komutanı Hüseyin Bey muharebeler esnasında şehit düştü. 83. Alayın cephanesi tükenmesine rağmen son bir süngü hücumuyla Ruslar bulundukları mevziilerden geri atıldı. Bu esnada Hizorikler mevkiine kadar sarkan Rus süvari alayı gerilerinin kesileceğinden endişe edip iki ateş arasında büyük zayıat vererek Agnavut istikametinde geri çekildi.¹⁴⁹

11 Haziran'da yaşanan muharebelerde 28. Tümen 9 zabıt ve 160 şehit verirken, 15 subay, 413 asker yaralıydı. Ayrıca 326 askerden ise haber alınamamaktaydı. Ruslar ise 1300'den fazla zayıat vererek çok miktarda silah, cephane ve teçhizat bırakarak geri çekildiler. 28. Tümenin tükenen cephane ihtiyacı 32. Tümen'den alınarak karşılandı. 12 Haziran'da takviye olarak hareket etmesi beklenen kuvvetlerin tamamı emredilen noktalara ulaşmış olacaktı.¹⁵⁰

¹⁴⁸ Ali Naci Kır, *İkinci Tortum (Kireçli Dağ) Muharebesi*, **Askeri Tarih Bülteni**, Sayı:20, Ankara Şubat 1986, s.75-76.

¹⁴⁹ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.100.

¹⁵⁰ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt:1, s.664-668.

12 Haziran 1915'te Ruslar bu defa X. Kolordu cephesinde yarma harekâtı şeklinde taarruza geçti. 14. ve 16. Türkistan Alayları özellikle 31. Tümen cephesinde yoğunlaştırdıkları taarruzlarda Sivrigediği'ni tamamen ele geçirmeyi amaçlıyorlardı. Öğleye doğru Sivrigediği mevziilerinin bir kısmı Rusların eline geçti. 30. Tümene ise iki tabur kadar Rus birliği taarruz etmekteydi. Cephede durumun ciddileşmesi üzerine Karapınar'dan bir piyade taburu bölgeye sevk edildi. Taburların ulaşmasıyla iki yönlü sağlanan makineli tüfek ateşiyle Rus birlikleri ağır kayıplar vermeye başladı. Geriden takviye alamayan Ruslar akşam saatlerinde 31. Tümenin taarruzu sonucu cephe gerisine atıldı.¹⁵¹

12 Haziran 1915 Türk-Rus çatışmalarının en yoğun yaşandığı günlerden biri oldu Mehmet Fuad Bey hatıratında bugünden şu şekilde bahsetmektedir; “*Düşmanın gece yarısındaki rica'ti üzerine bizde Devre dağından kalktık. Karapınar'ın şark sırtları gerisinde dere gibi bir yere geldik. Çadır kurduk. Meydan-ı Harpten geçtik. Rus ölülerinin ekserisi soyulmuş çıplak bir halde yatıyor. Boş kovan. Sonra fişenkler felan kıyamet. Biraz ürkünç. Alay ilerledi. Düşmanla temas edinceye kadar atışma duyulmuyordu.*”¹⁵²

12 Haziran 1915'te 34. Tümen ve Bağdat Alayı Dazlak yaylasından Başkale'ye yürüdü. Bu esnada Ruslar tüm güçleriyle Tortum cephesine yükleniyor özellikle 2800 rakımlı tepe-Devredağ-Hamidiye hattını zorluyordu. Bu hattı IX. Kolordu komutanı yönetiyordu. Rusların 2800 rakımlı tepeye yaptıkları taarruz kanlı bir şekilde püskürtüldü. Ruslara güneyden yapılan baskı kuzey cephesindeki dirençlerinin kırılmasına neden oldu ve Kireçdağı-Devredağ taraflarında çok sayıda kayıp vererek çekilmelerine neden oldu. 13 Haziran'da takip hareketi gerçekleştiren Türk süvarisi Şekerli-Narman güneyinde topçu ateşine maruz kalınca takipten vazgeçti. Bu tarihten sonra Ruslar taarruz girişiminde bulunmadılar.¹⁵³

III. Ordu birliklerinin çoğunluğunun Sivrigediği-Kızıldağ hattında bulunuyor olması ve III. Ordu'nun tek ihtiyatı konumundaki 5. Kuvve-i Seferiye'nin güneye hareket etmesi bir anda Rusların iştahını kabartmıştı. Ayrıca Tortum Grubu ile Pasinler Grubu arasındaki oluşan boşluktan faydalanmak isteyen Ruslar 10 Haziran'da

¹⁵¹ Kır, *İkinci Tortum (Kireçli Dağ) Muharebesi*, 79-81.

¹⁵² Tokad, *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış-Sibirya Günlükleri (1915-1918)*, s.43.

¹⁵³ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.101.

başlattıkları taarruz ile Dura dağını geçtikten sonra Tortum-Erzurum yolunu ele geçirmek ve imha planını devreye sokmak istediler. Ancak yeni toparlanma sürecinde olan III. Ordu'nun tüm personelinin gösterdiği büyük çaba ve gayret neticesinde amaçlarına ulaşmadan cephenin kuzeyine Şekerli-Narman hattına çekilmeye mecbur oldular.¹⁵⁴

4.4. 1915 Yılı Sonuna Kadar Cephede Yaşanan Diğer Gelişmeler

III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa göreve başlamasının ardından Kurmay Başkanı Binbaşı Guze'yi görevden almayarak eski düzenin devam etmesini sağladı. Mahmut Kamil Paşa kış seferinin felaketle sonuçlanması üzerine parça parça olan orduyu ortalama bir muharebe düzenine sokmak için çalışmalar yaptı. I. ve II. Ordulardan sürekli surette yenileme kuvveti alındı. Ordu emrine gönderilen 36 ve 37. Tümenler hiçbir zaman asli hatta ulaşamadı. 36. Tümen Van gölü civarında asli hattın güneyine ulaşırken 37. Tümen hiçbir zaman ordu emrine girmedi. Çünkü tümen yola çıktıktan sonra Tebriz'de yaşanan gelişmeler üzerine geri dönmek zorunda kaldı.¹⁵⁵

1915 senesi baharında İtilaf Devletleri Çanakkale Boğazına zorlayarak güçlü bir darbe vurmak için harekete geçtiler. Yapılacak operasyonla yardım konusunda yalıtılmış olan Rusya'nın ve onun müttefikleri ile arasındaki iletişimi yeniden düzeltilmesi amaçlanmaktaydı. Sağlanacak başarı ile Romanya, Yunanistan, belki de Bulgaristan'ın Rusya saflarına katılması sağlanabilirdi. Bu kampanyanın inisiyatifi İngiltere'ye, daha doğrusu Türkiye'nin mirasının büyük kısmını ele geçirmek isteyen ve Ruslara İstanbul'dan haber vermek isteyen düşünceye aitti. Fransa bu plana doğrudan müdahil olmayarak projeye soğuk bakıp küçük askeri kuvvetler göndermekle yetindi. Rus genelkurmayı ise bu durum karşısında açıklanması çok zor bir tavır aldı. İstanbul Boğazını ilk olarak Rusya'nın zorlaması ve aynı anda müttefikler tarafından Çanakkale Boğazına taarruz gerçekleştirilmesi konusundaki tasarımı Ruslar kabul etmişti. İstanbul Boğazı'na yapılacak harekât için Odesa'da ve

¹⁵⁴ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, s.674-675.

¹⁵⁵ Edward J. Erickson, *Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War*, London 2001, s.102-103.

Kırım'da bekleyen General Nikitin'in 7. Kolordusu bulunuyordu. Bu kolorduya Kafkasya'dan ise 5. Kafkas Kolordusu ve 20. Piyade Tümeni ile destek verilecekti.¹⁵⁶

Tüm bu düşünce ve planlara rağmen Rus genelkurmayının İstanbul konusundaki kararsızlığı savaşın en büyük hatalarından biri oldu. Ruslar için İstanbul'a giriş tamamen zafer demekti ama Kafkas Orduları İstanbul'a taarruz etmeyerek gereksiz cephe muharebelerinde mahvoldular. Boğazların zorlanması konusunda tüm inisiyatif müttefiklere bırakıldı. İngilizlerin beceriksizliği Türklerin kahramanlıklarıyla birleşince Çanakkale'de müttefikler büyük bir yenilgiye uğradı. Rusya'nın ümitleri ise boşa çıktı.¹⁵⁷

Geçmişin sadık milleti olarak adlandırılan Ermeniler, I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla vatandaşı oldukları Osmanlı Devleti'ne isyan ederek, Çarlık Rusya'nın yanında yer aldılar.¹⁵⁸ Ermeni teşkilatları ve çeteleri Kafkas Cephesi'nde, Rus ordularına casusluk yapmak, yer yer kılavuzluk etmek ve daha önemlisi Türk köylerine saldırmak ve Türk ordusunun ikmal merkezlerini vurmak gibi hiçbir devletin kabul etmeyeceği hareketler içerisinde yer aldılar. Bütün bunlar orduyu zor duruma sokarken, devlet otoritesinin de kaybolmasına yol açıyordu. Osmanlı Hükümeti, Ermeni toplumunu devlet karşıtı hareketlerden vazgeçirmek için yaptığı girişimlerden sonuç alamayınca 26 Mayıs 1915'te Geçici Zorunlu İskân Kanunu'nu çıkardı. Böylelikle doğu vilayetlerinde ve cephe hattında beşinci kol olarak hareket eden Ermenilerin faaliyetlerine son verilmek istendi. Kanun gereğince doğu vilayetlerinde devletin güvenliğini tehlikeye atan kişiler geçici olarak başka yerlere sevk ve iskân edildi.¹⁵⁹

Kafkas cephesinde 1915 senesinin yaz ve sonbahar mevsimleri Türk ve Rus kuvvetlerinin İran'da manevralı operasyonlar yaptıkları bir dönemdir. Irak ve Mezopotamya cephesinde Ruslar İngilizler ile beraber hareket etmeye çalıştılar. Ruslar ve İngilizlerin ortak amacı Irak cephesinin kuzeyi, Kafkas cephesinde güneyi olan bölgede kuvvetlerini birleştirerek, birleşik cephe oluşturma çabaları üzerine

¹⁵⁶ Anton Antonovich Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, Moskva 1994, s.136.

¹⁵⁷ Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.136.

¹⁵⁸ Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/3, Ankara 1983, s.20.

¹⁵⁹ Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, III/3, s.35.

kuruluydu. Cephenin diğer bölgelerinde Rus ve Türk orduları savunma pozisyonunda beklemeydiler.¹⁶⁰

Ruslar için daha gergin olan durum ordusunun sol kanadında yaşanıyordu. Sol kanatta Mergermir dağ geçidinden itibaren Tebrize kadar 400 kilometre uzaklıktaki cephe boyunca birkaç guruba bölünen 4. Kafkas Kolordusu hareket etmekteydi. Sol kanadındaki Azerbaycan Grubu (12 tabur, 1 itfaiye takımı, 24 bölük, 24 tane top) Şubat sonunda Dilman ve Tebriz'i yeniden elde etti. Sadece İran değil hem de Afganistan'ın Rusya'ya karşı savaşa girmesini kapsayan dedikodulardan etkilenip Rus komutanlığı Türkler karşısında büyük bir galibiyet elde edebilmek ve Tahran'a büyük askeri gurubu göndermeyi gerekli görüyordu.¹⁶¹

Rus yönetimi İran'da bozulan siyasal etkisinin geri getirilmesi amacıyla aşağıdaki tedbirleri almayı kararlaştırdı:

- 1) 4. Kafkas Kolordusunu güçlendirip Van gölü ve Urmiye bölgesinde bulunan Türkleri mağlup etmek,
- 2) Ayaklanan Ermeni ve Asur halklarına yardım etmek,
- 3) Van bölgesindeki Türk ve Kürtlere taarruz yapmak,

4) Azerbaycan'daki halkın arasında Rusya'ya karşı ayaklanmaya yönlendirilen Alman ve Türk ajanlarının hareketlerinin etkisini bloke etme amacıyla Türkleri Van bölgesinden batıya doğru püskürtmek.

Bu hedeflere ulaştıktan sonra Kafkas ordusu ana kuvvetlerinin cephe uzaklığı kısılacak diye düşünüyordu, yani Kafkas ordusunun ana kuvvetleri Van gölü bölgesindeki Mergemir dağ geçidine ve Malazgirt şehrine ulaşacak. Bu hareketin sonucu olarak ordu ana kuvvetlerinin sol kanadı Van gölüne ve Hakkâri dağlık bölgesine ulaşabilecekti.¹⁶²

¹⁶⁰ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s. 40.

¹⁶¹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s. 41.

¹⁶² Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s. 41-42.

Rusların Tortum üzerinden Erzurum güneyine yönelen taarruzlarının sonuçsuz bırakılmasına rağmen, Murat Nehri-Van Gölü havzası doğrultusunda ilerlettikleri kuvvetleri Malazgirt-Ahlat-Van hattına ulaşmıştı. III. Ordu'nun en zayıf anında emrindeki Kuvve-i Seferiye Tümeni'nin Azerbaycan'a gönderilmesi ve Van'daki kuvvetinin büyük bir kısmının da Azerbaycan'daki hareketlere kaydırılması, Rusların bu yönde gelişmiş olan ileri hareketlerinin Malazgirt-Van doğrultusunda ilerlemesini daha da kolaylaştırdı. Azerbaycan'ı tekrar işgale muvaffak olan Ruslar, bölgeye büyük süvari kuvvetleri de getirerek gösteri taarruzları yapmışlardı. Bu taarruzlar neticesinde kuvvetlerinin büyük kısmını Van Gölü kuzeyine toplamayı başardılar. Buradaki amaçları Muş üzerinden Erzurum istikametinde kuşatıcı taarruza geçmekti. Bu amaçlarına ulaşmak için Tortum istikametinde taarruza geçmişlerdi. Rusların bu planı başarıya ulaşamadı. Karşı Türk taarruzları sonucu kuvvetlerini Ağrı Dağı civarına çekmeye mecbur oldular. Türk birlikleri ise Rusların bu çekilmesinden faydalanarak Karaköse istikametinde ilerlemeye çalışsa dahi Erzurum asli hattından fazla uzaklaştığından desteksiz kalan birlikler başarılı olamayarak geri dönmek zorunda kaldı.¹⁶³

1915 boyunca III. Ordu bölgesinde Türk birlikleri büyük yenilgi ve muazzam kayıplardan sonra toparlanma konusunda büyük bir esneklik sergilediler. Bunun yanı sıra kolordu ve grup ölçekli birliklerin taarruzlarında büyük beceri gösterdiler. Rusların yaz mevsimi boyunca yaptıkları taarruzlarda kolordu seviyesinde karşı koymaları ve sağ kanadı oluşturarak büyük ölçekli bir taarruza girişmeleri kapasitelerinin bir kanıtıydı. Ne var ki Sarıkamış'ta olduğu gibi bu tarz hareketleri Türk birliklerinin kapasitesinin üzerindeydi. Enver Paşa'nın yapılabilecekler konusundaki sahip olduğu abartılı fikirler imkân ve yeteneklerle örtüşmemektedir.¹⁶⁴

4.5. Cephe Bölgesinde Sıhhi Durum ve Salgın Hastalıklar

Seferberliğin ilan edilmesinin ardından gerek ordunun gerekse sıhhiyenin hazırlık yapabilmesi için gerekli zaman bulunuyordu. Bu dönemi iyi değerlendiren ve yığınaklarını hızlı yapabilen birlikler sıhhi teçhizatlarını tamamlamaya vakit bularak gerekli tatbikatları yapabildiler. Çiçek, kolera, tifo ve hatta bazı askeri birliklerde

¹⁶³ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari ve Lojistik X. Cilt, Ankara 1985, s.206-207.

¹⁶⁴ Erickson, *Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War*, s.108.

dizanteri aşıları da mükemmel şekilde yapıldı. Ancak III. Ordu mintikasının çok dağınık olması ve birliklerin uzun mesafeler yürüyerek toplanma noktalarına intikal etmeleri sebebiyle gerek aşılar gerekse diğer faaliyetler zamanında yapılamadı.¹⁶⁵

Cephenin sıhhiye teşkilatında her kolorduda üç seyyar hastane, her tûmende bir sıhhiye bölüğü bulunmaktaydı. Süvari tûmenlerinde sıhhiye bölüğü yoktu. Sınır ve jandarma taburlarında ise sadece birlik sıhhiye teşkilatları bulunmaktaydı. III. Ordu'nun kuvvetlerinin çoğunluğu kuzeyde ve Erzurum civarındaydı. Erzurum yolların kesiştiği cephe gerisinde büyük bir askeri hastaneye sahip olabilecek nitelikteydi. Genel olarak binalar ve iâşe imkânları açısından da oldukça uygundu. Buna bağlı olarak savaş öncesi yapılan değerlendirmelerde, kışın hasta ve yaralıların Erzurum'dan geriye göndermenin son derece güç ve yanlış bir hareket olacağı sonucuna varılmıştı. Ortalama 160 bin muharip güce sahip bir ordunun geri planda sıhhi hizmetlerini karşılayabilmek için 10 ila 12 bin yataklı hastanelere ihtiyacı vardı. Buna rağmen savaşın başladığı tarihlerde Erzurum'daki hastane 900 yatak kapasiteli iken bunun dışında üç adet sıhhiye istasyonu bulunuyordu. Bu büyüklükte bir ordu için cephelerdeki seyyar hastanelerde 1.800, geride de 2.850 olmak üzere toplam 4.650 yatak mevcuttu.¹⁶⁶

Cepheye en yakın şehirler dikkate alındığında Trabzon'da 250, Bayburt'ta 300, Erzincan'da 500, Elazığ'da 200, Diyarbakır'da 200, Van'da 200, Bitlis'te 100 yatak kapasiteli hastaneler vardı.¹⁶⁷ III. Ordu'ya ait çeşitli yatak kapasitelerindeki dört hastaneye ek olarak Hilâli Ahmer Cemiyeti, Kafkas Cephesinde bir "*Heyet-i Sıhhiye*" oluşturmak için Erzurum'a 500 yataklı bir hastane açmıştı.¹⁶⁸

Hastanelerin fiziki şartları büyük ölçekli bir savaşta ihtiyacı karşılamaktan oldukça uzak iken sağlık personeli bakımından da ciddi sıkıntılar bulunuyordu. Bu açığın kapatılabilmesi için seferberliğin başlangıcında 20-45 yaşlarındaki sivil doktor, eczacı, diş doktorları ordu emrine alınmıştır. Seferberlik döneminde Başkomutanlık Vekâletinin gerekli çalışmaları yapmasıyla III. Ordu'nun emekli ve yedek subaylarla birlikte Ekim 1914 tarihinde 234 olan doktor sayısı 425'e kadar yükselmiştir.

¹⁶⁵ Tevfik Sağlam, **Büyük Harp'te 3'üncü Orduda Sıhhi Hizmet**, İstanbul 1941 s.5.

¹⁶⁶ **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri**, Ankara 2011, s.12-13.

¹⁶⁷ Sağlam, **Büyük Harp'te 3'üncü Orduda Sıhhi Hizmet**, s.6.

¹⁶⁸ Nebahat Oran Arslan, "*I. Dünya Harbi'nde Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'daki Faaliyetleri*", **23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002)**, Ankara 2003, s.780-781.

Başlangıçta 14 menzil noktasından sadece Erzincan, Kelkit ve Bayburt noktalarına doktor tayin edilebilmiştir. Sıhhiye Dairesi konuyla ilgili çabaları sonucu Tıbbiye son sınıf öğrencileri 30 kuruş maaş karşılığı sıhhiye başçavuşu olarak istihdam edilmiştir. Aynı şekilde Tıp Fakültesinin ara sınıf öğrencileriyle eczacılık ve dişçilik bölümü öğrencilerinin de sıhhiye çavuşu rütbesiyle istihdam edilmesine karar verilmiştir.¹⁶⁹

Sıkıntı yaşanan konulardan bir diğeri ise ekipman ve sağlık malzemesi konusudur. Harbiye Nezareti Sıhhiye Dairesi III. Ordu bölgesine gönderilecek malzemelerin ulaştırılmasında ciddi sorunlar yaşamaktaydı. Sağlık malzemeleri deniz yoluyla Trabzon veya Samsun'a sevk edildikten sonra kara yoluyla Erzurum'a gönderiliyordu. Savaşın başlamasının ardından deniz sevkiyatı sekteye uğrayınca Ulukışla'ya kadar trenle ve oradan cepheye kağınılarla sağlık malzemesi sevkiyatı yapılmakta bu nakliye sırasında da ciddi sıkıntılar yaşanmaktaydı.¹⁷⁰

Enver Paşa'nın cepheye geldiği tarihlerde sağlık teşkilatı son derece yetersizdi. Kalabalık ordularda en fazla dikkat edilmesi gereken husus olan dezenfektasyon hiç dikkate alınmamaktaydı. Son derece temiz olması gereken tıbbi araç gereçler rastgele bir yerde, çoğu zaman bir su kenarında temizleniyordu. Savaş hattındaki sıhhi teşkilatta iyi olmadığı için yaralılar çoğu zaman sürünerek yaralandıkları yerden kaçmaya çalışıyordu. Türk Ordusunda görev yapan Venezüellalı Rafael de Nogales Mendez'in verdiği bilgilere göre hem Türk tarafı hem de Rus tarafı yaralı olarak aldıkları esirlere ciddi bir bakım yapmasalar dahi iyi davranırlardı. Ama Rus ordusunda görev yapan ve tam bir askeri hiyerarşiye sahip olmayan Kazaklar cephede yaralı olarak buldukları her yaralıyı öldürmekteydiler. Fakat ölümlerin asıl nedeni ne şehitler ne de yaralılarıydı. Kayıpların büyük kısmını soğuktan ve açlıktan ölenler oluşturuyordu.¹⁷¹

Dr. Mehmet Derviş Kuntman, hatıratlarında menzil teşkilatının eksikliği ve bu durumun sağlık sistemi üzerindeki olumsuz etkisini şu şekilde anlatmaktaydı; *“Burada beni üzen hususlardan biri Trabzon Hastanelerinden hava değişimi olarak memleketlerine gönderilen zayıf askerlerin deniz yoluyla sevk edilmeyip de bu yolda*

¹⁶⁹ Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, s.13.

¹⁷⁰ Sağlam, Büyük Harp'te 3'üncü Orduda Sıhhi Hizmet, s.7.

¹⁷¹ Helmut Becker, I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askerî Tababet ve Eczacılık (Alman Kaynaklarına Göre), İstanbul Üniversitesi Deontoloji ve Tıp Tarihi ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1983, s.32.

menzil teşkilatı varmış gibi karadan gönderilmesi idi. Onlar, yollarda gıdasızlıktan bakımsızlıktan perişan oluyor, bazıları da vefat ediyorlardı. Hastaların bu yollardan gönderilmemesi birçok defa yazıldıysa da bununla ilgilenen hiç olmadı bu durum aynen devam etti durdu.”¹⁷²

Cephe bölgesindeki büyük şehirlerde askerin barınma ihtiyaçlarını karşılayabilecek nitelikte binalar bulunmaktaydı. Özellikle Erzurum geçmiş yıllardan bu yana askeri bir garnizon ve müstahkem mevki olduğundan çok sayıda ambar bulunuyordu. Ancak bu mekânlar sıhhi olarak kullanılan hanlar ve büyük evlerin kabaca sıhhi merkezlere dönüştürülmüş haliydi. Bunların birçoğu sıhhi ortamdan oldukça uzak olduğu gibi savaş hattına yaklaştıkça sıradan bir köy evinin bir odasına dönüşüyordu. Uzun süre cephe savaşı ve yol yürüyen askerler banyo ihtiyaçlarını gideremedikleri için bitlenme vakaları sıklıkla görülüyordu. Bitin olduğu yerde de tifüs hastalığının olmaması imkânsızdı.¹⁷³ Ayrıca savaştan bir yıl önce bölgede lekeli humma ve tifüs hastalığı görülmüştü. Bir sene önce benzer vakaların görülmesi savaşın ilk senesi için ciddi sıkıntı yaşanmasına neden olabilirdi.¹⁷⁴

1913 itibarıyla Erzurum’da 10 bin hane varken bunların yalnızca 4 ila 5 bini sıhhi şartlara uygun şekilde inşa edilmişti. Diğer yapılar ise üstü toprakla örtülü damlardan ibaretti. Sıhhi olmayan yapılar kızıl, kızamık ve kuşboğan hastalıklarının görülmesine uygun zemini hazırlıyordu. Haneler büyük odalı 4-5 kişinin yaşadığı şekilde inşa edildiğinden hastalıkların salgına dönüşmesi uzun sürmüyordu. Hanelerin birçoğunda tuvalet bulunmuyordu. Şehirde kanalizasyon sistemi bulunmadığından açılan kuyularda biriken lağım suları da salgınlara davetiye çıkarıyordu. Erzurum ülke ortalamasının üzerinde bir yükseltiye sahip olması hasebiyle soğuk bir şehirdi, buna rağmen 1913 itibarıyla şehirde çiçek, dizanteri, kızamık, kolera, tifo ve trahom hastalıkları çok fazla görülüyordu. Bunun en önemli sebebi ise şehirde sıhhi koşulları sağlayacak hiçbir altyapının bulunmamasıydı. 1913’te Dr. Şerif Bey’in çizdiği Erzurum panoramasına bakıldığında bölgedeki hastalıkların bir anda savaşla birlikte ortaya çıkmadığı açıkça görülür. Hastalıkların altyapısı şehirde hali hazırda var iken

¹⁷² M. Derviş Kuntman, **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, Ankara, 2009, s.136-137.

¹⁷³ Kemal Özbay, **Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri**, Cilt:1, İstanbul, 1976, s. 127-128.

¹⁷⁴ Mustafa Karatepe, **Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde Tifüsle Mücadele**, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul, 1999, s.25.

üzerine on binlerce askerden oluşan bir ordunun gelmesi şehrin zaten iyi olmayan sıhhi durumunun daha da bozulmasına neden oldu.¹⁷⁵

4.5.1. 1915 Yılında Salgın Hastalıklardan Yaşanan Kayıplar

Kafkas Cephesinde asıl salgın Sarıkamış Harekâtı sonrasında başladı. Erzurum hasta, yaralı ve bitkin askerlerle doldu. Bunun yanında birliklerin firar eden askerlerle akın akın şehre doğru gelmekteydi. Sokaklarda, ahırlarda, hanlar hayatını kaybeden askerlerle doluydu. Lekeli tifo, hummayı racia salgını en yüksek devresini bulmuştu. Salgından hastalananlar sadece askerler değildi. Doktorlar ve sivil halk arasında da salgın hastalıklar görülmeye başladı. Sahra Sıhhiye Müfettişi Süleyman Numan lekeli tifodan yatıyordu. III. Ordu Komutanı Hafız Hakkı Paşa'da şubat ayından tifüsten hayatını kaybetti.¹⁷⁶

Sarıkamış Harekâtı esnasında hastalıktan dolayı yaşanan kayıpların tam rakamlarına ulaşmak mümkün değildir. Bunun en önemli sebebi ordunun büyük miktarda kayba uğramasıyla beraber konuya ilişkin evraklarında kaybolmasıdır. Yine de harekâta denk gelen tarihlerde özellikle cephe gerisindeki hastanelerin kayıtlarına göre bir takım rakamlara ulaşmak mümkündür. Ocak 1915'te çok sağlıklı olmayan istatistiklere göre, hastaneye yatanların 9485'i şehit olmuştur. Bu grup içerisinde hastalıktan dolayı şehit asker sayısı 5842 iken, yaralanmadan dolayı 3.643'tür. Ayrıca 2366'sı hasta 389 yaralının tedavisine devam edilmektedir. Salgın hastalıkların başında gelen lekeli tifodan 357 giriş varken, 138'i şehit olmuştur. Lekeli tifodan 552 hastanın, 251'i hayatını kaybetmiştir. Dizanteriden 537 hastanın, 145'i, hummayı raciadan 223 hastanın, 121'i, yılancık hastalığından 46 hastanın 37'si, tetanostan 10 hastanın 5'i hayatını kaybetmiştir. Cephede yaşanan muharebelerin seyri dikkate alındığında bu rakamların IX. ve X. Kolordu'nun bölgelerinde yaşananları kısmen kapsadığı kabul edilebilir. Buna bağlı olarak XI. Kolordu muharebe ettiği konum itibarıyla geri hatta ulaşım noktasında daha elverişli pozisyonda olduğundan kayıpların büyük kısmının bu kolorduya ait olduğu düşünülebilir.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Murat Küçükkuşurlu, **Erzurum Belediyesi Tarihi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930)**, İstanbul 2008, s.236-240.

¹⁷⁶ **Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri**, s.18-19. ; Sağlam, **Büyük Harp'te 3'üncü Orduda Sıhhi Hizmet**, s.11.

¹⁷⁷ Sağlam, **Büyük Harp'te 3'üncü Orduda Sıhhi Hizmet**, s.11.

Ocak 1915'te yaşanan kayıplarla ilgili Hafız Hakkı Paşa'nın günlüklerinde ifade ettiği rakamlar bir biriyle örtüşmektedir. 20 Ocak 1915'te hastaneleri gezen Hafız Hakkı Paşa manzarayı şu şekilde tasvir ediyordu; *"Hastaneleri gezdim. Felaket. Maktel(birinin öldüğü yer) Yevmiye 44 şehit, 40'da Köprüköy'de, bugün 130 Erzurum'da. Bir o kadar da yollarda ve diğer hastaneleri de sayarsak harp zayıyatı yevmiye 420-450 nefer zayi ediyoruz. O halde şu son 20 gün zarfında 9000 genç gömdük demektir."* Hafız Hakkı Paşa gördüğü kusurları düzelttikten sonra menzil müfettişliğine ve Erzurum Valiliğine verdiği emirde kusurlu gördüğü mutasarrıf ve kaymakamları astıracağını, hastane adı altındaki ölüm yerlerinde gerekli tertibatın alınmasını emretti. En büyük felaketin hastanelerdeki izdiham olduğunu düşünen Hafız Hakkı Paşa kime ait olursa olsun ferah ve büyük binalara el konularak hastanelerin buralara taşınmasını, hastanelerdeki açlıkla mücadele edilmesini, 45 yaşından büyük olan ahalinin hizmetçi olarak çalıştırılmasını vazifeden kaçmak isteyenlerin idam ile cezalandırılacağını bildirdi.¹⁷⁸

III. Ordu Karargâh Kurmayı Aziz Samih ise tifüsün ve salgın hastalıkların yol açtığı manzarayı şu şekilde tasvir ediyordu: *"Ordu kumandanına kadar sirayet dairesini genişleten tifüs ve hummayı racia çok adam öldürüyor. Hasankale'nin şimalinde uzun ve derin hendekler açılmış. Her gün arabalar bunlara mütemadiyen ölü taşıyor... Yirmi doktor hasta yatıyor. Doktorlarımız çok fedakârane hareket ediyorlar. Çekinmeden seve seve hayatlarını tehlikeye koyuyorlar."*¹⁷⁹

M. Derviş Kuntman anılarında 28 Ocak 1915 tarihinde yaşadığı olayı şu şekilde anlatmaktadır:

"Sarıkamış'tan sonra tifüs memlekette korkunç bir şekil aldı. Bütün köy ahırları hastalarla ve samanlıkları ölümlerle doldu. Bizim Samikale samanlıklardan birçok ölü topladık. Bu amaçla ara sıra geziyor ve temizlik yaptırıyordum. Bir gün yine bir samanlığa uğradım. Burada rastladığım manzara beni dehşetler içinde bıraktı. İki, üç asker karavanalarını bir ölünün dizleri üstlerine koymuşlar, karşı karşıya geçmiş öylece yemeklerini yiyorlardı. Beni görünce hiç aldırmadılar, yemeklerine devam ettiler. Bende görmezden geldim, dışarı çıktım. Biraz sonra cenazeyi kaldırttım. Askerlerimiz artık kanıksamışlardı. Ölüden ölümden kesinlikle

¹⁷⁸ Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü, s.101-102.

¹⁷⁹ Samih, Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe, s.35.

ürkmüyorlardı. Ne yapsınlar! Zavallılar o kadar bitmişlerdi ki kırmakla kaynatmakla başa çıkamıyorlar, bu nedenle rahat yüzü görmüyorlardı. O kadar ki doğrudan doğruya bitlerin saldırısına uğrayıp ölenler vardı. Kısacası bitsiz yer kalmamıştı. O da ancak ölülerdi, çünkü insan ölüp de cesedi soğuyunca bitler derhal kaçıyorlardı...”¹⁸⁰

Erzurum’da tifüsün hastalık olarak baş göstermesinde Ruslar tarafından işgal edilen bölgelerle III. Ordu’nun geri çekildiği noktalardaki Müslüman ahalinin göç etmesi de önemli rol oynadı. Savaşın başlamasından Şubat 1915’e kadar geçen beş aylık süre zarfında Erzurum Kalesi içerisindeki mezarlıklara defin edilen cenaze miktarı 10 bini geçmişti. Erzak ve cephane kollarının evlerde ve sokaklarda telef olan binlerce hayvan gelişi güzel şekilde etrafa atılmıştı. Askeri mezarlıklarda defin işlemleri rastgele yapıldığından bölgede bulunan doktorlar ilkbahar geldiğinde şehirde kolera ve diğer hastalıkların salgın haline geleceğinden endişe etmekteydi. Erzurum Belediyesi’nin ise hastalıkla mücadelede edecek ne gücü nede parası vardı. Bu konuda tek umut hazineden gelecek yardımlara bağlıydı. İlk etapta gerekli olan beş bin lira ile cenazeler derin bir surette tekrar defin edilmeliydi. Bu tedbir alınmazsa yeraltındaki su kaynaklarından hastalığın daha fazla boyutlarda yayılması engellenemeyecekti. Tifüs ve koleranın yaptığı etki Şubat 1915 itibariyle birbirinden farklı değildi.¹⁸¹

Şubat 1915’te zirve noktasına ulaşan tifüs ve hummayı racia hastalığı ile mücadelede ordunun sıhhi birimleri yetersiz kalmaktaydı. Bunun üzerine Erzurum Valisi Tahsin Bey konuyla yakından alakadar olarak hastalıkla mücadelede İstanbul’un desteğini sağlamaya çalışıyordu. Tifüs, hummayı racia ve dizanteri asker ve sivil halk arasında o derece yayılmıştı ki sadece askerden 20 bin hasta vardı. Bazı köylerde hastalık inanılmaz boyutlara ulaşmıştı. Buna bağlı olarak nakliye araçlarının eksikliği hastaların taşınmasına mani olmaktaydı. Şubat ayının ilk günlerde 20 tabip doktor hayatını kaybederken aynı hastalıklardan 30 tanesi de iş göremeyecek derecede hastaydı. Büyük umutlarla bölgeye gelen Süleyman Numan Bey dahi aynı hastalığa yakalanarak tedavi ve istirahat için İstanbul’a döndüğünden kendisinden faydalanma

¹⁸⁰ Kuntman, **Bir Doktorun Harp ve Memleket Anıları**, s. 97-98.

¹⁸¹ **BOA**, DH.İ.UM, Z-6/42-4.

imkânı kalmamıştı. Tahsin ve Tabip Doktor İbrahim Talî Beyler Erzurum'da hastalığı durdurmak için mücadele etmekteydi.¹⁸²

Erzurum Valisi Tahsin Bey'e göre hastalığın bu derece yayılmasının başlıca sebepleri şunlardı:

- 1- Asker tıbben pislikten sakınmıyordu ve tahaffuzhaneden haberdar değildi.
- 2- Harp arazisi gayet soğuktu ve bir metre kar ile kaplıydı.
- 3- Hastalığın aniden yayılmasıyla Erzurum ve civarında hususi hanelerde tedavi yapmak mecburiyetinde kalınınca hastalığın ahaliye sirayet etmesi.
- 4- Savaş sonrası külliyetli miktarda yaralı düşen subay ve erlerin mevcut hastanelerde yatırılarak tedavine itina gösterilmeyip hasta gibi muamele edilmemeleri.
- 5- Yaralı ve hastaların Erzurum'a en yakın merkezler olan Erzincan, Trabzon, Mam'ûretül Aziz'e sevki için soğuk havanın ve yolların müsaade etmediği gibi yeterli derece at arabası bulunamaması.
- 6- Cephe gerisindeki merkezde yaşanan izdihamın ister istemez hafifletilmek istenmesinden dolayı hava değişimi verilen erlerin uzak mesafelere yaya olarak gönderilmesi sonucu yollarda telef olmaları ve böylece hastalığın uzak noktalara kadar ulaşması.
- 7- Seferberliğin ilanından savaş başlayana kadar hastalık ve hastane namına hiçbir teşebbüste bulunulmaması.
- 8- Hastalıkla mücadele için her türlü tedbirin biranda alınmak istenmesi.
- 9- Doktorların özellikle hastabakıcıların azlığı ile Erzurum şehir olarak pis olması.¹⁸³

Yapılan tespitler bu şekilde sıralanırken acilen alınması gerek bir takım tedbirler ise şu şekilde tespit edilmişti;

- 1- Erzurum'a İstanbul ve civarından mülki, askeri, resmi veya hususi tabiplerden kırk elli doktor ile iki yüz hastabakıcının ilk etapta gönderilmesi.

¹⁸² BOA, DH.İ.UM, Z-6/42-3.

¹⁸³ BOA, DH.İ.UM, Z-6/42-2. ; BOA, DH. ŞFR. 460/57.

- 2- Hummayı racianın önüne geçilmesi için 914 denilen aşından acilen yetiştirilmesi.
- 3- Hasta ve yararlıların taşınması için yüz at arabası gönderilmesi.

İlk etapta bu önlemler alınmak istenmesine rağmen tifüsün ne surette ve şekilde sirayet ettiği bir türlü tespit edilemiyordu. Bunun en büyük sebebi Avrupa'da hali hazırda bu hastalığın görülmemesiydi. Memleketin her noktasını ilgilendiren bu hastalıkla mücadele için görülen tek çare ise gerekli tetkikatları yapmak için devletin savaştaki müttefikleri olan Almanya ve Avusturyalı tıp profesörlerinden oluşan heyetlerinin Erzurum veya Erzincan'a gönderilmesi olarak görülüyordu. Cephe bölgesindeki Türk doktorlar yaptıkları çalışmalarda bir sonuca ulaşamayınca böyle bir heyetin gelmesinin uygun olacağı noktasında görüş bildirmişlerdi.¹⁸⁴ Erzurum Valisi Tahsin Bey sıhhi durumu düzeltmek için yardım taleplerini ardı ardına İstanbul'a gönderirken bunlar içerisinde ilginç bir istekte de bulunuyordu. Hastanelerde yatan hastaların eğlendirmek için iki sinema kumpanyasının masrafları orduya ait olmak üzere Erzurum'a gönderilmesini talep ediyordu.¹⁸⁵

Tifüsün Anadolu'nun iç bölgelerine yayılması konusunda yaşanan endişelerin üzerinden çok geçmeden bir adım öteye geçerek vakaların görülmesine neden oldu. Sarıkamış'ta Ruslardan alınan esirlerin Erzurum'dan Sivas'ta bulunan esir kamplarına sevki sırasında Erzurum'daki salgından etkilenen esirler hastalığı iç bölgelere taşımaya başladı. Esirlerin birden fazlasında hastalığın görülmesi bölgede panik yaşanmasına neden oldu. Esirler ile cepheye taze kuvvet olarak gönderilen askerlerde aynı yolu kullandıkları için henüz Erzurum'da birliklerine ulaşmadan hastalığa yakalanma riskiyle karşılaşıyorlardı. Bunun önüne geçilmesi için Erzurum'da esirlerin muayene edildikten sonra iç bölgelere gönderilmesine karar verildi.¹⁸⁶

Sahra Sıhhiye Müfettişi Süleyman Numan Bey'in önerileri ile iki günde bu salgından kurtulacağına inan Tahsin Bey konuyla ilgili Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'dan acilen bulgur, çay ve şeker ile askerin çamaşırlarını yıkayabilmesi için sabun gönderilmesini istemekteydi. Erzurum'da bulunan sabun ve şeker tükenmek üzereydi. Hilal-i Ahmer Cemiyeti ve Müdaafa-i Milliye Cemiyetlerinin ortak yapacağı

¹⁸⁴ BOA, DH.İ.UM, Z-6/42-2. ; BOA, DH. ŞFR. 460/57.

¹⁸⁵ BOA, DH. ŞFR. 458/102.

¹⁸⁶ BOA, DH. ŞFR. 460/72.

çalışmalarla Erzurum'a 25 bin kıyye sabun ve 100 bin kıyye şeker gönderebilirse orduya ve memleketin sıhhi durumuna büyük hizmet yapmış kabul edileceklerdi.¹⁸⁷

1 Mart 1915 itibariyle Erzurum'da hastalık ahali arasında da iyice yayılmıştı. Sıhhi anlamda durum içinden çıkılmaz bir hal alırken Erzurum'da yalnızca 15 doktor kalmıştı. Doktorlar hastalıkla mücadele esnasında yeterli koruyucu tedbirler alınamadığı için hayatlarını kaybediyordu. İlk etapta Erzurum'a en az 50 doktorun gelmesi gerekiyordu. Havaların ısınmasıyla birlikte hastalığın daha da yayılacağı yönünde Erzurum'da genel bir endişe oluşmuştu.¹⁸⁸

Salgın hastalıkların özellikle lekeli tifo ve hummayı raicanın her geçen gün etkisini giderek artırması karşısında III. Ordu Komutanlığına atanan Mahmut Kamil Paşa bu durumu dikkate alarak Tabip Doktor Tevfik Beyi de beraberinde Erzurum'a getirdi. Tevfik Bey'de işe yaracaklarını düşündüğü bazı genç doktorları kafilere dâhil etti. 17 Şubat 1915'te Erzurum'a ulaşmak için yola çıkan ordu komutanı ve maiyetindeki doktor ekibi mevsim şartları ve yolsuzluk yüzünden 22 günde Erzurum'a ancak varabildi. Tevfik Bey Ordu Sıhhiye Reisliğine getirildi. Beraberinde getirdiği doktorlara ilk iş olarak Hasankale Hastanesini temizleme görevi verildi. Çünkü hastanede dezenfektasyon diye bir kavram olmadığı gibi her yeri bit kaplamıştı. Hastanenin iki baştabibi de tifüsten hayatını kaybetmişti. Hâlihazırdaki manzara hastane görüntüsünden çok uzaktı. Hastanenin 20 metre ilerisine açılan çukura hayatını kaybedenler gömülüyordu. Hızlı bir şekilde çalışmalara başlayan doktorlar ilk iş olarak dezenfektasyon ünitesi kurarak bütün hastaları buradan geçirdi. Aynı zamanda tifüs hastalarından alınan kanlar 56 derecede ısıtılarak aşı hazırlanmaya başladı. Aşı birkaç denemeden sonra işe yaradı. Ayrıca Tevfik Bey verdiği bir karar ile daha önce hastalanan askerlerin hava değişimine gönderilmesi uygulamasına son verdi. Böylece askerler memleketlerine geçici süreyle de gitseler hem yollarda telef olmaktan hem de memleketin başka noktalarına hastalık bulaştırma ihtimalinden kurtuldular.¹⁸⁹

¹⁸⁷ BOA. DH. ŞFR. 461/21-1-2; BOA, DH. İ.U.M, Z-6/42-1.

¹⁸⁸ BOA. DH. ŞFR. 461/57.

¹⁸⁹ Tevfik İsmail Gökçe, "Erzurum Anılarımdan Çizgiler", *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi*, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, Ankara, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi Ankara 1968, s.50-52.

1915 Mart ayında sıhhi alınan tedbirler neticesinde lekeli tifonun etkisini az da olsa kaybettiği görüldü. Mart ayına kadar bir ayda hastalıktan dolayı 38.730 hasta başvururken bunlardan 9.242'si hayatını kaybetti. Lekeli tifodan başvuran hasta sayısı 2.109 iken, 1.116'sı hayatını kaybetti. 6 Şubat 1915'de Hasankale'de 2.041, Erzurum ve civarında (İlica, Kan, İstavuk) 8.906, Bayburt'ta 1.050, Trabzon'da 1.000, Bulanık'ta 457, Hınıs'ta 913, Malazgirt'te 412, Van'da 521 hasta ve yaralı vardı. Kesin olmayan rakamlara göre Erzincan, Elazığ, Muş, Bitlis, Diyarbakır Hastaneleriyle 3'üncü Ordu hasta ve yaralı mevcudu 20.000 civarındaydı.¹⁹⁰

Trabzon Alman Konsolosu Dr. Heinrich Bergfeld'in 2 Mart 1915'te Almanya'ya gönderdiği rapor Karadeniz hattında da sağlık işlerinin yolunda gitmediğinin en büyük göstergesiydi. Hastanelerde yatan her 1000 asker arasında günlük ölüm oranı 30 ila 50 arasında değişmekteydi. Yardımların yetersiz olmasından dolayı Türk askerleri adeta kırılıyordu.¹⁹¹

III. Ordu Sıhhiye Dairesinin 28 Mayıs 1915'te verdiği bilgilere göre ordunun depo birlikleri dâhil olmadığı halde hastanelere başvuran hasta sayısı 25.478 idi. Bunlardan 18.928'inin tedavileri tamamlanmış veya devam ederken 5224 kişi hayatını kaybetmişti. Karahumma Erzurum ve civarını etkisine aldığından hastalıkla mücadele de yetersiz kalınıyordu. Bu hastalığa yakalanan 378 hastanın 375'i hayatını kaybetti. Yaşanan ölümlerin büyük kısmı nisan ayından kalanlardı. Lekeli tifüsten 1223 hastadan 551'i, Hummayı raciadan 1571 hastadan 460'i hayatını kaybetti. Bu rakamlara Van Seyyar Jandarma Tümeni, Üçüncü İhtiyat Süvari Tümeni ve Milo Hudut Taburu dâhil edilmemişti.¹⁹²

25 Haziran 1915'te III. Ordu emrindeki Birinci ve İkinci Kuvve-i Seferîyeler, 36. Tümen, Van Seyyar Jandarma Tümeni ve Müretteb Halil Besy Kolordusu dâhil olmadığı halde hastanelere başvuran 18.287 kişinin 11.447'si tedavi edilmiş veya tedavisi devam etmekteydi. 3164 kişi ise hayatını kaybetti. Karahumma şüphesiyle başvuran 114 kişiden 67'si, Lekeli tifodan başvuran 1127 hastadan 464'ü, Hummayı

¹⁹⁰ Tevfik Sağlam, *Cihan Harbinde III. Orduda Sıhhi Hizmete Ait Küçük Bir Hulâsa*, Ankara 1940, s.7.

¹⁹¹ Becker, I. *Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askerî Tababet ve Eczacılık (Alman Kaynaklarına Göre)*, s.32.

¹⁹² ATASE, BDH. 2233. 146. 002.

raciadan 1333 hastadan 343'ü, hummadan 71 hastadan 14'ü, Kızamıktan 8 hastanın 3'ü hayatını kaybederken kabakulaktan 2 hastanın tedavisine devam edilmekteydi.¹⁹³

Haziran ayından önceki dönemde XI. Kolordu depo birlikleri dâhil olmadığı halde III. Ordu birliklerinin %18,5 hastalanırken bunların %3,2'si hayatını kaybetti. Hastalıktan dolayı başvuranların oranı dikkate alındığında bunların %18'nin hayatını kaybettiği görülmektedir. Geçen aylar ile mukayese edildiğinde hastalık adedi ve vefat önemli ölçüde azalmıştı. Hastalıktan dolayı hayatını kaybedenlerin sayısı neredeyse sabit kalmıştı. Karahumma ve lekeli tifodan dolayı hastanelerde yatan hasta adedi azalmıştı. Buna bağlı olarak Erzurum hastanelerinde yatan hastaların sayısı azaldı. Ilica'da bulunun nekahethaneden üst düzeyde istifade edilmeye başladı. 17 Temmuz 1915 itibariyle Erzincan'da ki yatakların sayısı 2200 seviyesindeydi.¹⁹⁴

Temmuz 1915 süresince III. Ordu'da hastaneye başvuran 18557 hastadan 3204'ü hayatını kaybetti. Karahummadan başvuran 110 hastadan 38'i, lekeli tifodan 646 hastadan 289'u, hummayı raciadan 1206 hastanın 330'u, dizanteriden 300 hastadan 16'sı, türü belirlenemeyen hastalıklardan başvuran 98 hastadan 50'si, hayatını kaybetti. Ayrıca 3 kabakulak, 1 çiçek hastalığı tedavi edildi. Cephenin güney kanadında çatışmaların özellikle temmuz ayında yoğunlaşması yüzünden 5316 yaralı hastanelere getirildi. 1400 asker ise şehit oldu. Bu ay zarfında ordu mevcudunun %15'i hastalanırken %2,6'sı hastalıktan vefat etti. %4,3'ü ise yaralandı veya şehit oldu.¹⁹⁵

Ağustos 1915'te III. Ordu'da hastalıktan dolayı 15.845 başvuru olurken bunlardan 2927'si hayatını kaybetti. Ağustos zarfında karahummadan gelen 97 hastanın 78'i, lekeli tifodan 528 hastadan 194'ü, hummayı raciadan 1116 hastadan 383'ü, hummadan 524 hastadan 256'sı hayatını kaybetti. Bunların dışında 171 hastayla ilgili herhangi bir tanı konulamazken bu gruptan da 40 kişi vefat etti. Ayrıca kabakulaktan 5 hasta, çiçekten 2 hasta, kazıklı hummadan 5 hasta tedavi edildi. Cephe bölgesinde yaşanan muharebelerde ise 279 asker yaralanırken 65 asker ise şehit düştü.

¹⁹³ ATASE, BDH. 2233. 146. 002-001.

¹⁹⁴ ATASE, BDH.2233. 146. 002-001-002.

¹⁹⁵ ATASE, BDH.2233. 146. 002.006.

Hastalıklardan yaşanan kayıplar ile muharebelerdeki kayıplar karşılaştırıldığında salgınlardan çok daha fazla kaybın yaşandığı dikkatlerden kaçmamaktadır.¹⁹⁶

Ağustos ayında ordunun %12,7'si hastalanırken %2,3'ü hastalıklardan hayatını kaybetti. Yaralananların oranı ise %0,2'de kaldı. %0,05'i ise şehit oldu. Geçen aylar ile mukayese edildiğinde hastalık adedin azaldığı görülmektedir. Oransal anlamda da hastalıklar %15'ten %12,3'e geriledi. Buna rağmen %17 olan vefat oranı %18,2'e yükseldi. Aşılama faaliyetlerine cephe bölgesinde tüm hızıyla devam edildi. Ancak kolera tehlikesine karşı İstanbul'dan yeteri miktarda aşı gelmemekteydi. Erzurum'daki eldeki mevcut şartlarla günde 5 kg kadar aşı üretilmekteydi.¹⁹⁷

Eylül 1915 zarfında III. Ordu dâhilinde 16,581 hasta başvururken 3462'si hayatını kaybetti. Karahummadan başvuran 40 hastadan 25'i, tifüsten 236 hastanın 17'si, dizanteriden 651 hastanın 149'u, çiçekten 4 hastadan 1'i, kazıklı hummadan 1 hasta, kesin tanı konulamayan 223 hastadan 40'ı hayatını kaybetti. Yaşanan çatışmalarda ise 45 yaralı ve 5 şehit vardı. III. Ordu'yu Ruslar değil salgınlar telef ediyordu.¹⁹⁸

Kasım 1915'te başvuran hasta sayısı 17.494 idi. Bunlardan 8962'si taburcu edilirken, 4790'ı ise hayatını kaybetti. Karahummadan başvuran 76 hastanın 41'i, lekeli tifodan başvuran 572 hastanın 257'si, hummayı raciadan 1127 hastanın 569'u, dizanteriden başvuran 974 hastanın 607'si, tahkikatları devam eden 380 hastanın 81'i, çiçekten başvuran 4 hastanın 2'si, tifüsten 41 hastanın 32'si hayatını kaybetti. Kabakulaktan ise 4 hastanın tedavisine devam edilmekteydi. Bunların dışında yaşanan çatışmalarda 79 yaralı var iken 12 asker şehit olmuştu. Kasım ayı ortası itibari ile Erzurum ve menzil hastanelerinde hastalıktan 13994 ve yaralanma vakasından 1428 olmak üzere toplamda 15.422 hastanın tedavisine devam edilmekteydi.¹⁹⁹

Erzurum talimgâhına bağlı olan şehrin civarındaki köyler birleştirilerek salgın hastalıklarla mücadele etmek için hamam yapıldı. Kış mevsiminde hastalıkların daha da artacağı düşüncesiyle mümkün mertebe birliklere yakın mahallerde tedavi edilmek üzere seyyar hastanelerle Nuhurtab ve Karaköy menzil hastanelerinin yatak adetleri

¹⁹⁶ ATASE, BDH.2233. 146. 002.003.

¹⁹⁷ ATASE, BDH.2233. 146. 002.003.

¹⁹⁸ ATASE, BDH.2233. 146. 002.009.

¹⁹⁹ ATASE, BDH.2233. 146. 002-001-010.

500'e yükseltildi. 500 yatak adedine yükselterek bu hastanelerin mevki hastanesi gibi iş görmesi hedeflenmekteydi. Ayrıca seyyar hastanelerin yatak sayısı 200'e yükselterek yaralıları için hazır tutmak amacıyla çalışmalar devam etmekteydi. Gerek genişletilen hastanelerde gerekse 1000 yatağa çıkartılmaya çalışılan Erzurum hastanelerinin kış mevsimi için gerekli olan malzemesinin ikmalinin yapılması için yoğun çaba sarf edilmekteydi. Bunun için her hasta için bir yatak, iki çarşaf, bir yastık, iki yorgan, iki yorgan kılıfı, bir hasta torbası verilmek üzere hesaplamalar yapılarak ona göre malzeme hazırlanması amacıyla sıhhiye imalathanesi kurulmuştu. Bu imalathanenin kurulmasıyla günlük 100 yorgan ile 500 kadar yatak ve yorgan kılıfı imal edilebilmekteydi. Gerekli olan 600 bin metre kumaş ile 50 ton pamuk peyderpey terk edilen mallardan tedarik edilmekteydi. Ne kadar terk edilmiş çamaşır varsa hepsine el konulmuştu. Hastanelerin alkol ihtiyaçları ise kâmilan temin edilmişti. Ayrıca hastalara konyak, şarap ile bir miktarda rakı meşrubat halinde verilebilecekti.²⁰⁰

Rus tarafından aynı tarihlerde gelen haberlere göre Tiflis ve Bakü taraflarında kolera salgının yaşandığı bildirilmekteydi. Ayrıca bu merkezler dışında kalan İran'ın Tebriz, Hive ve Rumiye bölgelerinde kolera salgını hüküm sürmekteydi. Erzurum'da bulunan sıhhiye müfettişliği Rusya'da yaşanan kolera salgınından etkilenmemek adına muhacir ve esirlerin ciddi muayeneden geçirilip tecrit altına alınmaları için gerekli çalışmaları yapmıştı. Öncelikle atlet ve elbiseler dezenfekte edilerek şüpheli herkesin yıkanması için kolordulara gerekli uyarılar yapıldı ve uygulama noktasında sıkı denetimler yapıldı. Kolordulara hastalıkla mücadelede gerekli olan malzemeler verildi. Bu önlemlerin alınmasıyla III. Ordu'da yaşanan kolera salgının önüne geçildi. Fazla miktarda olan aşı ihtiyacının karşılanması için Erzurum'da aşı üretim evi kolera aşı üretmek için hazır hale getirildi. Ekim 1915 itibarıyla hemen hemen cephe bölgesi için gerekli aşının tamamının üretimi tamamlandı.²⁰¹

Alınan tüm önlemlere rağmen Rus tarafında görülen kolera Türk tarafına sirayet etti. İlk vaka 26 Kasım 1915'te Bayburt ve 27 Kasım 1915'te birer gün ara ile Trabzon'da görüldü. Kolera vakası Trabzon İkinci Seyyar Jandarma Taburunda görüldü. Bu tabur 14 Kasım'da Erzurum'dan Bayburt'a 22 Kasım'da ise Trabzon'a

²⁰⁰ ATASE, BDH.2233. 146. 002-010.

²⁰¹ ATASE, BDH.2233. 146. 002-018.

ulaşarak Kavak kışlasındaki meydana yerleşmişti. Bu kışlanın özelliği gerek askere alınan gerekse diğer illerden gelerek sağlık kontrolü için bekleyen erata mahsus bir misafirhane veya sevkiyat noktası olarak tahsis edilmişti. Seyyar jandarma taburu üç gün bu kışlada kaldıktan sonra daha önce depo olarak kullanılan binaya geçmişti. Aynı gün akşamında taburda kolera vakası görüldü. Tekfurçayırı Hastanesinde bir hastanın ateşinin yükselmesi üzerine yapılan tetkikler incelendiğinde tabura ait bütün askerler kontrolden geçirildi. Yapılan kontrollerde 9 askerde kolera tespit edildi. Aynı gün Kavak meydanına yakın bir hanede bir kadın ve çocukta da kolera belirtileri görüldü. Yapılan tetkiklerde salgının su kaynaklı olduğu tespit edildi. Hızlı bir yayılma gösteren hastalık Trabzon Hastanesi ve Lazistan Kuvvetleri Reisi Ali Rıza Bey'in gayretleri ile Aralık ayı itibariyle tamamen ortadan kalktı. Erzurum'da ise ilk kolera vakası 30 Kasım 1915'te Morgof Hastanesinde 85. Alaya mensup bir askerde görüldü. İlk önce IX. Kolordu daha sonrada X. Kolordu birliklerinde görülen hastalık hızlı bir yayılım gösterdi. Hastalığın ilk görüldüğü Morgof Hastanesi tamamen tahliye edilene kadar kolera Erzurum bölgesinde tüm şiddetiyle devam etti.²⁰²

Cephenin Türk tarafında sıhhi durum çok kötü olmasına karşın Rus tarafında da durumlar pek iç açıcı değildi. Özellikle Ruslardan alınan esirlerde birçok salgın hastalığın baş gösterdiği ve sevk sırasında bu hastalıktan ölen esirler olmaktaydı. Özellikle tifüs, çiçek ve tifo gibi bulaşıcı hastalıklar esirler görülmekteydi. Bu hastalıkların da yerli halka ve orduya geçmemesi için bunların önce karantinaya alınmaları ya da ordunun güzergâhından geçirilmemeleri uygun görüldü. Kafkas Cephesi'nde alınan Rus esirleri Sivas'ta bulunan esir kampına sevk ediliyordu. Bunlar arasında subaylar sıhhi açıdan daha iyi durumda iken erler için aynı şeyleri söylemek pek mümkün değildi.²⁰³

Aralık 1915'te sıhhi durum için hazırlanan raporlardan birinde hastanelere başvuran hasta sayısı 13882'i iken bunlardan 7722'si taburcu edildiği hastalardan 524'nün hayatlarını kaybettiği yönündedir.²⁰⁴ Aynı ay için hazırlanan ikinci raporda

²⁰² **ATASE**, BDH.2233.146.002-018-002.; *Erzurum'da yaşanan kolera salgını ve Morgof Hastanesi'nin tahliyesi sürecindeki kayıp çizelgesi için bkknz: ATASE*, BDH.2233.146.002.23. ; *Trabzon'da kolera salgınında yaşanan kayıpların çizelgesi için bkknz: ATASE*, BDH.2233.146.002-22.

²⁰³ Nebahat Oran Arlan, **Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri**, İstanbul 2008, s.89.

²⁰⁴ **ATASE**, BDH.2233.146.002.024.

ise 13982 hastadan 7722'si taburcu edilirken hayatını kaybedenlerin sayısı 5437 olarak gösterilmektedir.²⁰⁵

1915 yılında sağlık teşkilatında belirli fakat çok yavaş ilerleyen bir düzelme görüldü. Bu zamana kadar hastaneler büyük salgınlara karşı hazırlıklı değillerdi. 1915 yılında da hastaların cephe gerisine taşınması meselesi çözülemedi. Tevfik Bey'in gayretleriyle sağlık sektöründe düzenlemeler yapılmaya çalışıldı. Böylece tifüs salgını 1915 yazından itibaren bastırıldı. Daha sonra cephede yaşanan salgınlar hiçbir evresinde 1915 kışında olduğu kadar etkili olmadı.²⁰⁶

4.6. RUS KAFKAS ORDUSU'NUN ERZURUM HAREKÂTI

4.6.1. Tarafların Durumu

4.6.1.1. Türk Ordusu'nun Durumu ve Konuşu

III. Ordu 1915 yılı yaz mevsiminde yaptığı muharebelerden sonra Çakmakdağı-Pirhasan-Müşki, Azap-Kalender, Maslahat yaylası-Koşadağı, Ahpisor, Kızıldağ hattında tutunmuştu. Sarıkamış'ta yaşanan muharebelerin yaraları tam olmamakla birlikte sarılmaya çalışılmıştı. Birliklerin eksiklikleri giderilmeye çalışılırken ikmal faaliyetlerinde ise düzelmeler başlamıştı. Bu vaziyette bulunan Türk ordusu 1916 ilkbaharını beklemeye geçmişti. Kasım ayı başından beri tüm cephede genel bir sükûnet hâkimdi. Rusların büyük bir taarruz yapabileceklerine ise ihtimal verilmiyordu.²⁰⁷

III. Ordu, Erzurum Müstahkem Mevkii ve ordunun geri teşkilatları hariç şekilde 101.294 insan, 74.057 piyade tüfeği, 77 makineli tüfek ve 180 toptan oluşuyordu. Asker gücünün ise sadece 50.539'u muharip sınıfa mensuptu. III. Ordu'nun Ruslarla mücadele edebilecek muharip güce kavuşması için en az 126.000 askere ihtiyacı vardı.²⁰⁸

²⁰⁵ ATASE, BDH.2233.146.002.026.

²⁰⁶ Becker, I. *Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askerî Tababet ve Eczacılık (Alman Kaynaklarına Göre)*, s.33.

²⁰⁷ Vehbi Kocagüney, "Erzurum Kalesi ve Savaşları", 126 Sayılı Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı, 1 Eylül 1942, Yıl:16, Sayı 61, İstanbul 1942, s.132

²⁰⁸ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt:2, s.4.

III. Ordu'da ciddi eksiklikler bulunuyordu. Yaz muharebelerinin kayıpları hiçbir zaman tam manasıyla tamamlanamadığından üç kolorduda bulunan kronik zayıflık devam etmekteydi. 1 ve 5. Kuvve-i Seferiyeler ordu emrinden ayrılmış ve kuruluş amacındaki bölgelere sevk edilmişlerdi. Ancak ayrılan birliklerin yeri takviye edilmemişti. Çanakkale'de Müttefikler tarafından Suvla Körfezi civarında yapılan kara taarruzları bu cephenin desteklenmesini engellemiş, eldeki tüm kuvvetler buraya sevk edilmişti. Rusların amfibi tarzında İstanbul'a çıkarma yapma endişesi İstanbul çevresindeki kolorduların bu cepheye sevk edilmesini engellemişti. Tüm bunlar III. Ordu'nun zayıf kalmasına neden oldu.²⁰⁹

Ordunun geri hizmetleri tam manasıyla çalışmamaktaydı. Karadeniz'de üstünlük Rusların eline geçtiğinden deniz yolu ile ulaştırma yapılamamaktaydı. Buna bağlı olarak iâşe ve ikmal malzemelerinin cephe bölgesine merkezden gönderilmesinde ciddi sıkıntılar yaşanıyordu. Deniz yolu kapalı olduğu için Ulukışla-Sivas-Erzincan menzil hattı kullanılmak istenmesine rağmen bu hattın Erzurum'a uzaklığı nedeniyle istenildiği şekilde faydalanılamıyordu. 800 km'lik yol karla kaplı olduğundan yiyecek ve cephaneler sırtlarda taşınıyordu. Levazım meselesinin yanı sıra alınan tüm tedbirlere rağmen sıhhi durumda sıkıntılar yaşanmaya devam ediyordu. Muharebelerden ziyade salgın hastalıklar ordunun erimesine neden oluyordu. Ruslar ise Sarıkamış'a kadar tren hattı ile istediği malzeme ve insan gücünü sevk edebiliyorlardı.²¹⁰

Türk birliklerinin yiyecek ve malzeme ikmali Karadeniz kıyılarından gemi vasıtasıyla ya da araba geçebilen müsait yollardan yapılmaktaydı. Ankara garından Erzurum'a yapılan nakliyat üç ay sürmekteydi. Kış mevsimi Türk ordusu için işkencenin doruğa çıktığı aylardı. Öyle ki soğuğun öldürücü etkisi düşman saldırılarını dahi unutturacak seviyedeydi.²¹¹

III. Ordu'ya istenilen seviyede iâşe ulaşmayınca cephe bölgesinin tamamında yapılan sivil nakliyat yasaklandı. Valiler tarafından organize edilen iâşe meselesi savaşın başında olduğu gibi bu dönemde de valiler arasında yaşanan sürtüşmelere

²⁰⁹ Erickson, **Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War**, s.120-121.

²¹⁰ Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun Büyük Doğu'nun Paylaşım Savaşı**, Çev: Cem Küçük, İstanbul 2009, s.211

²¹¹ Maurice Larcher, **Kafkas Harekâtı**, Çeviren: Can Kapyalı, Haz: Bingür Sönmez, İstanbul 2010, s.100.

sahne oluyordu.²¹² Tüm bunlara rağmen 1916'nın ilk günlerinde ordunun en önemli ikmal merkezi olan Trabzon ve çevresinden gelen malzemelerin taşınmasında birtakım sıkıntılar yaşıyordu. Trabzon sahilinden Hamsiköy'e kadar olan mesafede dekovil hattından başka bir nakliye vasıtası yoktu.²¹³ Bu hattın günlük kapasitesi 20 ton olmasına rağmen mevcut şartlarda en fazla 6 ton taşıma yapılabiliyordu. Bir kısım erzak ve malzemeyi de halk sırtında taşıyordu.²¹⁴

Of-Bayburt arasındaki ikmal hattında ise sevkiyat ahali ve hayvanlar aracılığıyla yapıyordu. Aralık 1916'dan itibaren dağlara kar yağması üzerine sevkiyatta ciddi aksamalar yaşıyordu. Güneye doğru kar yolları kapatınca sevkiyat bazı günler hiç yapılamıyordu.²¹⁵ Kıyıda bulunan diğer kazalarda kurdukları kayık teşkilatlarıyla sevkiyatın deniz ayağını yürütüyorlardı.²¹⁶ Trabzon-Erzurum menzil hattının şüphesiz ki tüm ağırlığı Gümüşhane'nin omuzlarındaydı. Birkaç noktadan buraya ulaşan malzeme Erzurum'a sevk ediliyordu. Sevkiyat için Gümüşhane'de 260 kağnı arabası ile 270 beygir, 225 ester ile 80 merkepten faydalanılıyordu. Merkez kazada 70 kağnı ile 400 merkep, Torul kazasında tamamı kadın hamallardan oluşan 600 kişilik grup ve ekserisi merkep olan 250 adetlik mekkari takımı bulunuyordu. Sevkiyata ayrıca Kelkit 1800 mekkari Şiran ise 150 mekkari ve 200 kağnı ile katkı veriyordu. Hamsiköy-Bayburt hattı 26 saat, Şiran-Bayburt hattı 22 saat, Erzincan hattında ise ulaşım 26 saat sürüyordu.²¹⁷

Cephedeki olumsuz bir manzara olmasına rağmen İstanbul'da yeniden taarruz düşüncesine girişen Enver Paşa, III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa'yı taarruzun detaylarını görüşmek için İstanbul'a davet etti. Bunun üzerine Mahmut Kamil Paşa 7 Ocak 1916'da Erzurum'dan İstanbul'a karayolu ile hareket etti. Ordu komutanı adına imza yetkisi III. Ordu Kurmay Başkanı Aziz Samih Bey'e verildi. Olası bir askeri harekât sırasında XI. Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa'nın ordu komutanlığına vekâlet etmesi kararlaştırıldı. Ordu hiyerarşisi ile bağdaşmayan bu görevlendirme Enver Paşa'nın müdahalesiyle düzeltildi ve vekâlet Abdülkerim Paşa'ya bırakıldı. III. Ordu Erkânıharbiye Reisi Alman Guze Bey'de yakalandığı tifüs hastalığının iyileşme

²¹² Süleyman Beyoğlu, *Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon*, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri 6-9 Kasım 1998 Trabzon**, Trabzon 2000, s.481.

²¹³ ATASE, BDH.2838.139.006.004.

²¹⁴ ATASE, BDH.2838.139.006.001.

²¹⁵ ATASE, BDH.2838.139.006.002.

²¹⁶ ATASE, BDH.2838.139.006.005.

²¹⁷ ATASE, BDH.2838.139.006.006.

sürecini geçirmek için Almanya'ya dönmüştü.²¹⁸ Guze'nin cepheden ayrılmasının ardından yaşanan Azapköy ve Erzurum Muharebelerinde III. Ordu emrinde hizmet veren hiçbir Alman subayın olmaması oldukça enteresandı. Tüm Alman subaylar bir şekilde III. Ordu emrinden ayrılmıştı.²¹⁹

İstanbul'da harita üzerinde yeni taarruz planları yapıldığı esnada ordunun konusu şu şekildeydi: IX. Kolordu'nun 29. Tümeni güneyde, 28. Tümen kuzeyde olmak üzere İsakomu-Kırnako-Çakmak dağı-Karataş dağı-Alagöz-Endek deresinin batı sırtlarında Aras hattında konuşlanmıştı. 29. Tümen karargâhı Arzi'de bulunurken, beş piyade taburu ise Karayazı düzü, Kazbil-Aşağı Söylemez bölgesinde konuşlanmıştı. Kolordunun emrinde bulunan 17. Tümen kolordu ihtiyatı olarak Çatal Viran-Vagaver-Kızılca-Eğrek bölgesinde bulunurken kolordu karargâhı Avnik'te idi. X. Kolordu'nun 31, 32 ve 30. Tümenleri güneyden kuzeye olmak üzere Vahas-Beldeçur-Aha-Karadağ-Sinansi-Arap gediği-Güllü Bağdat dağı-Hatha gediği Tiyu hattında konuşlanmıştı. 31. Tümen karargâhı Sapanlı, 32. Tümen karargâhı Hanike ve 30. Tümen karargâhı Miletur'da bulunuyordu. Kolordu karargâhı Yukarı Liskov'da idi.²²⁰

XI. Kolordu güneyden hattından itibaren 18, 33 ve 34. Tümenleri ile Aras nehri ile Ekrek deresi arasında Zars-Ardos-Mollamelik-Kızlar Kalesi-Koziçan Tepesi-Varintap-Ekrek hattında konuşlanmıştı. 18. Tümen karargâhı Azap, 33. Tümen karargâhı Kalender, 34. Tümen karargâhı ise Pirtanos'ta bulunurken kolordu karargâhı Bedrevans'taydı. Milo/Çoruh Müfrezesi Erkin ile Lazistan Müfrezeleri arasında, Lazistan Müfrezesi Kükürttepe ile Karadeniz arasında Arhavi'nin batı sırtlarında konuşlanmıştı. Erzurum'da eğitim eksikliklerini tamamlayan 108. Piyade Alayı dışında ihtiyatı olmayan ordunun karargâhı Erzurum'da bulunmaktaydı.²²¹

4.6.1.2.Rus Ordusu'nun Durumu ve Konuşu

Eylül 1915'in son günlerinde Almanya-Türkiye ve Bulgaristan arasında imzalanan anlaşmayla Bulgaristan İttifak Devletleri safında savaşa girmeyi kabul etti. Bu anlaşmanın imzalanmasıyla Almanya ile Türkiye arasındaki ulaşım koridoru

²¹⁸ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.289.

²¹⁹ Guze, "*Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*", s.78.

²²⁰ Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.137.

²²¹ Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun Büyük Doğu'nun Paylaşım Savaşı**, s.210; Feridun, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, s.138-140.

güvence altına alındı ve yapılacak her türlü sevkiyat için uygun zemin hazırlandı. Aynı zamanda Çanakkale’de yaşanan kara muharebelerinde ise müttefikler başarısız olarak geri çekilme hazırlıkları yapmaya başladılar. Bu manzara karşısında Ruslar Çanakkale’den takviye kuvvetlerin Kafkas Cephesine nakledileceği noktasında endişelenmeye başladı. Endişelenme konusunda oldukça haklıydılar çünkü Irak’ta bulunan İngilizlerden gelen istihbaratlarda aynı yöndeydi. III. Ordu’nun kuvvesinin iki katına çıkacağı düşüncesi dahi Ruslarda hızlı ve etkili bir taarruz fikri oluşmasına yeterli oldu.²²²

Türk tarafında her ne kadar bir Rus taarruzu beklenmiyor olsa da General Yudenich aynı fikirde değildi. Aralık 1915 itibariyle müttefiklerinin Çanakkale’den çekilmesi Yudenich’in bölgeye yeni Türk kuvvetleri sevk edileceği noktasında endişelendirmişti. Yapılan hesaplamalara göre yeni birliklerin III. Ordu bölgesine ulaşması Mart-Nisan ayları olacaktı. Bu senaryo gerçekleşmeden Yudenich Erzurum yönünde taarruza geçme planlarını devreye soktu. Ana hedefte Erzurum olmak üzere 110 km genişliğindeki III. Ordu cephesi taarruzun kilit noktası olacaktı.²²³

Eylül 1915’te Kafkas Valiliği görevine II. Nikolay’ın amcası Grandük Nikolay Nikolayeviç getirildi. Grandük Nikolay Tiflis’e gelirken beraberinde daha önceden hazırlanmış birçok savaş malzemesini de Rus Kafkas Ordusu için getirdi.²²⁴ Avrupa Cephelelerinde yaşadığı mağlubiyetleri Kafkas Cephesi’nde zafere dönüştürmek isteyen Grandük Nikolay bölgede yapmayı planladığı taarruz için ciddi bir faaliyete girişti.²²⁵

Rus Kafkas Ordusu insan gücü konusunda büyük zorluklarla karşılaşmıştı. 1915’te batı cephesinde Rusların verdiği ağır kayıplar neticesinde Kafkasya bölgesine Avrupa’dan herhangi bir takviye kuvvet gönderilmediği gibi mevcut kuvvetlerinde bir kısmının gönderilmesine neden olmuştu. Bölgedeki ihtiyat kuvvetleri ise ancak cephedeki kayıpları telafi etmek için yetiyordu. Milislerden kuvvetlere katılan askerler

²²² Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskii Ocherk*, s.231.

²²³ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya XVII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)*, Ankara 2011, s.288.

²²⁴ Salih Polatkan, *Doküman ve Fotoğraflarla Birinci ve İkinci Dünya Savaşları Özetleri*, İstanbul 1972, s.43. ; *Petersburg’tan bildiriliyor: Çar tarafından Kafkasya Vali-i Umumi (Voronzof - Daşkof)’a gönderilen bir emir-nâmede kendisinin arzusu veçhile azledildiği bildirilmektedir. Çar Kafkasya’nın idaresinde meşhut olan sai gayretinden dolayı valiye beyan-ı teşekkür ederek kendisini maiyetine tayin eylediğini bildirmektedir.*; **Tanin**, 29 Ağustos 1331/11 Eylül 1915, No:2419.

²²⁵ Fahri Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916*, Cilt:III, Ankara 1965, s.1.

daha çok yaşlı ve eğitimsiz olduklarından ancak ulaştırma ve iç emniyet teşkilatında kullanılabilirdi. General Yudenich milislerin bir kısmını sıkı eğitime tabi tutarak cephede kullanmak için hazır hale getirdi. İyi eğitim alan askerlerden ise hudut muhafız birlikleri vücuda getirdi. Ekim 1915 itibarıyla cephedeki muharip güç az olmasına rağmen geride bulunan ihtiyatların sayısı oldukça iyi durumdaydı.²²⁶

Rus Kafkas Ordusu taarruz hazırlıklarına Kasım ayında başladı. İlk etapta 800 kişiden oluşan taburlar 1000 kişiye çıkarıldı. Dağlık arazide kış aktivesi yoğun bir mücadeleye girileceği için gerekli ekipmanın sağlanması noktasında çalışmalar yapıldı. Karla kaplı arazide askerlerin gözlerine güneş yansıması sonucu geçici körlük oluşmaması için özel kar gözlükleri ithal edilerek askere dağıtıldı. Karlı arazide askerin iyi kamufle olabilmesi için fermuarlı beyaz pelerinler de hazırlandı.²²⁷ Ordunun arkasındaki kuruluşların düzenine ve organizmesine, iletişim yollarına uygun bir şekilde tutulmasına ve kardan temizlenmesine son derece dikkat edilmekteydi. Her konuya o kadar önem veriliyordu ki; hava değişimi ile ilgili veriler bildiren meteoroloji istasyonlar ağı dahi kuruldu.²²⁸ Taarruz hazırlıkları kapsamında Kars ile Gölle arasında bulunan dar hatlı ve hayvanlar ile çekilen dekolle hattı temizlendi, Karaorgan'a kadar yapımı tamamlanan demiryolu hattı ise iyileştirildi. Böylece cephenin hızlı şekilde takviye edilmesi hazırlıklar tamamlandı.²²⁹

Rus planı kuzey, güney ve doğudan yapılacak saldırılarla ortada birleşen bir harekât amaçlıyordu. Savaştan önce Rus komutanlardan General Prejewalsky yıllarca Erzurum'da yaptığı askeri ataşeliğin maharetlerini konuşturmuştu. Erzurum'da bulunduğu süre zarfında çok iyi Türkçe konuşmayı öğrenen Rus komutan altı hafta boyunca bazen at sırtında bazen de köylü kıyafetleri ile yürüyerek Erzurum ve çevresini gezerek Türk yetkililerin haberi dahi olmadan istihkâmların güçlü ve zayıf yanlarını tespit etmişti.²³⁰

Aras vadisindeki Türk kuvvetlerinin yan hatlarının dağlara dayalı ve bir kuşatmaya karşı kuşatmalı olduğundan buradaki Türk cephesinin ortadan yarılmasına

²²⁶ W.E.D. Allen ve Ölü Paul Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966, s.286-288.

²²⁷ Valeriy Yevgen'yevich Shambarov, **Za Veru, Tsarya i Otechestvo**, Moskva 2003, s.469.

²²⁸ Korsun, **Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskoye Ocherk**, s.50.

²²⁹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916**, s.6.

²³⁰ Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun Büyük Doğu'nun Paylaşım Savaşı**, s.211-212.

karar verildi. Cephenin kuvvetli noktasına çarpmamak ve Aras'a hâkim tepeleri elde etmek için Maslahat-Sitvot hattı üzerinden Çilligöl dağının ele geçirilmesi üzerine planlama yapıldı. Yarma taarruzunun hedefi Köprüköy idi. Murat ve Çoruh vadilerinde büyük kuvvetlerle hareket etmek mümkün olmadığından bu hat seçilmişti. Yarma bölgesinin Karaorgan'a demiryoluna yakınlığı, buradan bir top yolunun Köprüköy'e kadar ulaşması ve X ve XI. Kolorduların iç kanatları üzerinde bulunması hareket için bu noktanın seçilmesinde etkili olmuştu.²³¹

General Yudenich kurmay heyetiyle hazırladığı taarruz planı çerçevesinde ordunun eksiklerini hızla giderilmesini sağladı. XI ve X. Kolorduların ayrılma noktası olan Pasinler ovası ve Oltu çayı hattında sırtlar ani bir taarruzla yarılacaktı. Bu plan çerçevesinde mevsimin gerekleri olan ordu birliklerinin donatım eksikleri giderildi. Rus askerlerinin kış mevsiminde soğuktan donmamaları için alınan tedbirler çerçevesinde askerlere koyun postundan yapılmış kısa montlar, sıcak tutması için özel imal edilmiş pantolonlar, keçe çizme, kürklü şapka ve eldiven verildi. Aynı zamanda askerlerin gece bulundukları bölgede ısınmaları için yanlarında taşıyacakları küçük odun parçaları hazır hale getirildi. Bu hazırlıklar Aralık 1915'in son günlerine doğru tamamlandı.²³² III. Ordunun Sarıkamış Harekâtı esnasında düştüğü duruma düşmemesi için her askere deri çizmeler ile üzerine sarılmak üzere yün dolaklar ile keçe ayakkabılar verilmişti. Soğuktan etkilenmemeleri için yün içlikler enseyi örtmek için özel imal edilen başlıklar dağıtılmıştı. Alınan tedbirler sonucunda 66. Tümenin Azap istikametinde yaptığı uzun ve yorucu yolculukta askerlerden bir tanesi dahi hastalanmadı.²³³

Rus komutanlığı operasyonun ana darbesini Pasin vadisinde hazırlayacağı fikrini Türkler arasında oluşturmak amacıyla operasyonu farklı bir şekilde maskeleye ve gizleme tedbirleri almaktaydı. Ayrıca Rus komutanlığı tarafından sert kış şartlarından dolayı Ruslar için taarruz gerçekleştirmenin mümkün olmadığı aldatmacasını Türkleri arasında yaymak için ajanları vasıtasıyla yapılabilecek her türlü faaliyet yapıldı. İran'dan hayvan ve kumanya satın alınması Türkleri yanıltmak amacıyla 1916 senesi bahar mevsiminde Bağdat yönünde Alman ve Türklere karşı

²³¹ Belen, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916**, s.7.

²³² Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.289.

²³³ Maslovskiy, **Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskoy Ocherk**, s.236-237.

yapılacak operasyon için hazırlık olarak lanse edildi. Rusların amaçlarında başarılı olduklarının en büyük kanıtı Mahmut Kamil Paşa'nın cepheden ayrılmasıydı.²³⁴

Yapılan hazırlıklar ve takviyeler sonrası Rus Kafkas Ordusu'nun Erzurum yönünde yapacağı taarruzdaki toplam kuvvesi, 111 piyade taburu, 208 süvari bölüğü, 21 mühendislik bölüğü, milis kuvvetleri, 373 top ve 450 makineli tüfeğe ulaştı.²³⁵ Ayrıca Ruslar 10 uçak ile 150 kamyonu kapsayan havacılık filo ekipmanını da cephede aktif şekilde kullanmak için hazır bulundurmaktaydı.²³⁶

Taarruz planı III. Ordu merkezine bir yarma harekâtı yapılması üzerinde yapıldı. Yarma noktası olarak da 1. Kafkas ve 2. Türkistan Kolordularının ayrışma noktası belirlendi. Pasinler ovasının kuzeyden çevreleyen dağ silsilesi ile Çilligöl dağı arasındaki bölge yarma harekâtının yapılacağı bölge olarak tespit edildi. Yapılacak olan yarma taarruzunun tek noktada toplanarak dikkat çekmemesi için aynı anda Karadeniz sahil mıntıkasında ve Van bölgelerinde bulunan Rus kuvvetlerinin aynı anda taarruz etmesi için gerekli emirler verildi.²³⁷

Hazırlanan taarruz ve yarma planları oldukça titiz ve gizlilik içerisinde yapıldı. Plandan Rus ordusunda görev yapan birçok üst düzey subayın dahi haberi yoktu. Taarruz Rus Noel'inin denk geldiği Ocak ayı ortasında yapılacaktı. Dikkat çekmemek için bazı birliklerin daha müsait iklim şartlarına sahip İran bölgesine gönderileceği söylentisi bilerek yayıldı. 31 Aralık 1915'te Tiflis'e giden General Yudenich, Grandük Nikolay'dan taarruz için gerekli izinleri aldı. Yudenich tarafından gizlilikle yürütülen çalışmalar yaşanacak muharebelerde oldukça etkili oldu.²³⁸

Yapılan tüm hazırlıklardan sonra dört aşamadan oluşan Erzurum Harekâtı başladı. Harekâtın aşamaları şu şekildeydi;

1) Köprüköy müdahalesi (Azap Yarması),

²³⁴ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.50.

²³⁵ Shambarov, *Za Veru, Tsarya i Otechestvo*, s.469.

²³⁶ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.51.

²³⁷ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiiy Ocherk*, s.233-234.

²³⁸ Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, s.299-304.

- 2) Erzurum hücum hazırlığı,
- 3) Erzurum hücumu,
- 4) III. Ordu'nun takip edilmesi.²³⁹

Rus taburları 1000 kişi, süvari ve topçu bölükleri 150 kişiden oluşuyordu. Bunların üzerine istihkâm, sıhhiye ve nakliye birlikleri eklendiğinde ordunun hareketli kısım mevcudunun 220.000 olduğu kabul edilebilir. Geri bölgedeki muhafız birliklerinin sayısı 162.000 kişiydi. Tüm bunlar dikkate alındığında Rus ordusu 382.000 kişiden kuruluydu. Menzil, depo ve diğer birlikler dikkate alındığında bu rakam 600.000'e ulaşmaktaydı. 350 top ile desteklenen Rus ordusunun karşısındaki Türk ordusu ise sadece 83.000 askerden kuruluydu ve 169 topu bulunuyordu.²⁴⁰

4.6.2. Rus Taarruzu ve 2. Azap Muharebeleri

Rus yarma harekâtı ikişer gün üzerinden üç safhada gerçekleştirilecekti. Yudenich yapılan keşif ve gözlem faaliyetleri sonrasında Türk savunma sisteminin en zayıf noktasının Çakırbaba dağlarının olduğunu anlamıştı. Karargâhı Oltu'da bulunan Rus 2. Türkistan Kolordusu 10 Ocak 1916'da 43 piyade taburu, 21 süvari bölüğü, 66 top ve yaklaşık 39.000 askerden oluşan kuvvetiyle X. Kolordu cephesinde taarruza geçti. Rus taarruzunu karşılayan X. Kolordunun toplam muharebe gücü ise 30 piyade taburu, 40 top, 19.822 askerden ibaretti. Taarruz gece yarısı başladı. X. Kolordu Rus taarruzuna kuvvetli ateşle cevap verdi. Rus taarruzu Karadağ istikametinde gelişmesine rağmen coğrafi şartlar Rusları engelledi. Kayaların dinamitlenmesiyle kurulan güçlü Türk siperleri 2. Türkistan Kolordusuna geçit vermedi. Przewalski komutasındaki kolordunun taarruz faaliyetlerinin tek başarısı III. Ordu birliklerinden bir kısmının bu cepheye kaydırılması oldu.²⁴¹

²³⁹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.51.

²⁴⁰ Belen, *Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916*, s.5.

²⁴¹ Shambarov, *Za Veru, Tsarya i Otechestvo*, s.470. ; Allen ve Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, s.309-310.

III. Ordu Komutanı Abdülkerim Paşa 10 Ocak 1915 sabaha karşı tüm birliklere gönderdiği emirde Rus cephesinde artan hareketliliğe dikkat çekerek sabaha karşı ve gün içerisinde tüm birliklerin dikkatli olmasını emretti.²⁴²

Rusların 10 Ocak 1916'da Oltu istikametinde 2. Türkistan Kolordusu ile yaptığı taarruzun asıl amacı Türk birliklerinin dikkatini kendi sol kanatlarına çekilmesini sağlamaktı. Asıl taarruz iki gün sonra 1. Kafkas Kolordusu ile başlayacaktı.²⁴³

Taarruzun başladığı saatlerde 4. Türkistan Avcı Tümeni 30. Tümen cephesine, 16. Piyade Alayı Arap Gediğinde, 15. Piyade Alayı Sivri deresinin batı sahiline, 14. Piyade Alayı ile 32. Tümen cephesine taarruz edilmekteydi. Taarruzun başında Güllü Bağdat dağında tel örgülerle güçlendirilmiş Türk mevziilerine girmeyi başaran Rus kuvvetleri 30. Tümenin taarruzuyla geri atıldı. Taarruzun ilk gününde birçok noktadan ilerlemek isteyen Ruslar ciddi bir başarı elde edemedi. III. Ordu Komutanlığı ise cephedeki durumun çok tehlikeli bir hal almaması için XI. Kolorduya 34. Tümeni ile Eğrek deresi karşısındaki yaşanacak olası bir Rus ilerlemesine karşı tedbirli olmasını emretti. Ayrıca X. ve XI. Kolordular arasındaki merkez olan Sıçankale-Koziçan tepesi-Çilligöl dağı üzerinden Hasankale'ye ulaşan Karabıyık'ta ordu ihtiyatı oluşturulması kolordulara emredildi. Ordunun ihtiyatı için 101. Piyade Alayı, Bağdat Alayı, 11. İstihkâm Taburu, 33. Tümenin birer alayı ayrıldı.²⁴⁴

12 Ocak 1916'da 2. Türkistan Kolordusunun taarruzları topçu ateşiyle desteklenen piyade taarruzu ile erken saatlerde başladı.²⁴⁵ X. Kolordu cephesinde Karadağ-Kigik-Güllü Bağdat civarında muharebeler şiddetlenmekteydi. Rus kolordusunun sağ kanadında 4. Kafkas Avcı Alayı Karadağ yönünde taarruzlarını şiddetlendirmekteydi. Sol kanatta ise 5. Türkistan Avcı Tümeni taarruz ediyordu.²⁴⁶ III. Ordu Komutanlığı ise cephede Rus taarruzunun gelişme gösterebileceği noktalar üzerinde tedbirler almaya devam ediyordu. Öncelikle IX. Kolordu'nun ihtiyatı olan 17. Tümen X. Kolordu bölgesine gönderildi. 17. Tümenin boşalttığı bölgeye 29.

²⁴² ATASE, BDH.4142.52.014.

²⁴³ Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, s.520.

²⁴⁴ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.123-124.

²⁴⁵ Kocagüney, *"Erzurum Kalesi ve Savaşları"*, s.132.

²⁴⁶ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Oчерk*, s.246-247.

Tümenin bir alayı gönderildi. XI. Kolordu Komutanı Rus asıl taarruzunun Elimi ve Ekrek deresi bölgesinden gelmesini beklemekteydi. Bu görüşünde haklı çıkması uzun sürmeyecekti. Çünkü kolordu karşısındaki Rus birliklerindeki hareketlilik her geçen saat artmaktaydı. X. Kolordu cephesine yönelen Rus taarruzu ise Karadağ-Kigik-Güllü Bağdat hattında durduruldu.²⁴⁷

Ruslar için oldukça önemli görülen Karadağ mevki taarruzun ilk günlerinde ele geçirilemedi. Bunun en büyük nedeni Türk birliklerinin yaptığı fevkalade savunma ve arazinin geçit vermemesiydi. 12 Ocak 1916'da General Yudenich taarruz planının ikinci safhasına geçti. Bunun en büyük nedeni 2. Türkistan Kolordusunun istenilen başarıyı gösterememesiydi. IX. Kolordu cephesinde Karataş dağı ile Aras nehri arasındaki yaklaşık 20 km'lik mesafeyi kapatan 28. Tümen yaklaşık 12 taburluk Rus kuvvetinin taarruzuna uğradı. Taarruz tümeni ağırlık merkezi ile Tayhocalar istikametinde yoğunlaşıyordu. Tayhocalar istikametinde taarruz eden 154. Piyade Alayı ağır kayıplar verdi. Bu Rus alayında özellikle subay zayıtı üst düzeydeydi. Bu alayın taarruzu sırasında Rus askerinin şevk ve gayretini artırmak için bir papaz elindeki haç ile alayın önünde yürüyordu. 28. Tümene bağlı olan 83. Alay üç taburluk Rus kuvveti karşısında geri çekilmek zorunda kaldı.²⁴⁸ Ruslar bu alayın emrindeki bir dağ bataryasını ele geçirdi ve alay Çiçeyrek'in doğu sırtlarına çekilmek zorunda kaldı. Turnagöl Müfrezesi cepheden gelen Rus taarruzunu durdurdu. X. Kolordu bölgesine gönderilen 17. Tümen yeniden IX. Kolordu emrine verildi. 17. Tümen geri dönene kadar 50. Alay 28. Tümenin ihtiyatı olarak cepheye sürüldü. 29. Tümen cephesinde gün içerisinde herhangi bir muharebe yaşanmadı.²⁴⁹

12 Ocak 1916'da asıl muharebeler 1. Kafkas Kolordusu ile XI. Kolordu arasında yaşandı. Rus Kafkas Ordusu tarafından hazırlanan yarma planı gün içerisinde uygulanmaya çalışıldı. Plana göre, 1. Kafkas Kolordusunun asli taarruz gücünü oluşturan 39. Tümen her biri 5500 piyade gücündeki alayları ile taarruzu gerçekleştirecekti. Buna göre 153. Alay yarma noktasının güneyini emniyet altına almak için Zanzak üzerinden Sitavut istikametinde taarruz ederken 152. Alay ise ihtiyat kuvveti olarak bekleyecekti. Don Plaston Tugayı ise yarma kuvvetlerinin kuzey yanını koruyacak şekilde hareket ederken 2. Türkistan Kolordusu ile irtibat kurmaya

²⁴⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.11-12.

²⁴⁸ Allen ve Muratoff, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi, s.310-311.

²⁴⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.12-13.

çalışacaktı. Yarma kuvveti 4. Kafkas Avcı Tümeni, 1. Kafkas Kolordusu birliklerinden sonra harekete geçecekti. Elimi köyü üzerinden geçen yarma kuvvetlerinin asıl amacı Köprüköy'ü ele geçirmektir.²⁵⁰

Yarma planı çerçevesinde beyaz kar gömlekleri ile donatılan 153. Alay 12 Ocak 1916'da Azap köyü üzerinden 18. Tümen üzerine taarruza geçti. Rus alayı 98. Alay tarafından korunan Azap'ın doğusundaki Telli Tabya mevziilerinin bir kısmını ele geçirmeyi başardı. Bunun üzerine 98. Alaya takviye olarak taarruza katılan 102. Alay başarı sağlayamayınca 33. Tümen dört piyade taburu ile taarruza geçip Rus 153. Alayını geri atmayı başardı. 98. Alay sabah saatlerinde geri çekilirken Ruslara bıraktığı iki mantelli top geri ele geçirildi. Rus 153. Alayı yaşanan muharebelerde çok ciddi insan ve malzeme zayıfına uğradı. Yarma hattının güneyini korumakla görevli olan 155. Alay gece yarısı Zanzak'tan Elimi istikametinde taarruza geçip 33. Tümeni tehdit etmesine rağmen tümenin karşı taarruzu sonucu geri atıldı ve ağır zayıf verdi. Yarma girişimi bu noktada Elimi civarında durduruldu.²⁵¹

Yarma girişiminin sağ kanadında muharebeler 15 ve 16. Kafkas Avcı Alaylarından iki taburun erken saatlerde taarruzu ile başladı. Sıçankale dağı üzerinden ilerleyen bu kol Kızılderesi köyünün doğu sırtlarında 97. Alayın 1. Taburu ve Koçat dağındaki Köték Hudut Taburu ile karşılaştı. Sisten faydalanarak Rusların yaptığı süngü hücumu karşısında cephanesi tükenene kadar mücadele eden taburlar kar fırtınası nedeniyle gönderilen cephanenin ulaşamaması yüzünden geri çekilmek zorunda kaldı. Ayrıca 2. Türkistan Kolordusuna bağlı olan 264. Alay ile 18. Avcı Alayları 34. Tümen cephesine taarruz etti. Birkaç tepe Ruslar tarafından ele geçirilmesine rağmen yapılan karşı taarruzla bu mevziler yeniden ele geçirildi. Bunun dışında Ruslardan iki makineli tüfek alındı. Rusların yarma girişimi sadece Koçat dağındaki hudut taburuna karşı yapılan taarruz dışında başarısız oldu.²⁵²

Cephede oldukça şiddetli muharebeler devam ederken kış mevsimi de aynı şekilde şiddetle devam ediyordu. III. Ordu birliklerinin bir türlü giderilemeyen menzil problemi ve ulaştırma araçlarındaki yetersizlikler nedeniyle iaşenin cepheye taşınması

²⁵⁰ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskii Ocherk*, s.247.

²⁵¹ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskii Ocherk*, s.248.

²⁵² **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.13-14.

noktasında ciddi sorunlar yaşanıyordu. Ambarlarda bulunan erzak en fazla bir hafta kolorduları idare edebilecek düzeydeydi. Bir başka sorun ise ihtiyat kuvvetlerinde yaşanıyordu. Ordunun yeterince ihtiyatı olmadığından Van ve Erzurum'dan takviye alınmaya çalışılıyordu. Erzurum Müstahkem Mevkiine verilen emirde ise savunma hazırlıklarına başlanması emredildi.

13 Ocak 1916'da şiddetli kar yağışı ve tipi altında Ruslar Mirgemir dağından Tortum gölüne kadar olan tüm cephe hattında taarruza geçti. Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Yudenich asıl taarruzu 39. Tümen ile yaptığından Türk ordusunun dikkatini başka bir yöne çekmek istiyordu. Bunun için 1. Kafkas Kolordusuna verdiği emirde tüm unsurlarıyla şiddetli taarruza geçmelerini emretti. Bu emir üzerine Azap hattında muharebeler oldukça şiddetlendi. 2. Türkistan ve 1. Kafkas Kolorduları tarafından yapılan gece taarruzları Türk birliklerinin yaptığı sert savunma ve kar fırtınası nedeniyle ilerleme sağlayamadı. Ancak 155. Rus Alayı ilerlemekten ziyade eski mevziilerine çekilmek zorunda kaldı. Cephenin diğer kesimlerinde de manzara bundan farklı değildi. Ruslar bir türlü Türk birlikleri karşısında ilerleme kaydedemiyorlardı. İki gün boyunca oldukça şiddetli ve kanlı şekilde devam eden muharebeler sonunda 1. Kafkas Kolordusu ile 39. Tümen ağır zayıat verdiği gibi muharebe gücünde zayıfladı. 153. Alayın kaybı yaralı ve ölü olmak üzere 2000'den fazlaydı. Tümene bağlı diğer alaylarında kayıpları oldukça fazlaydı.²⁵³

Rusların bölgeye getirdikleri hava müfrezelerinin faydalarını görmeye başlamıştı. Abdülkerim Paşa'nın kuzey hattını sol kanadını korumak için bir alay kadar kuvveti geri çektiğini göstermekteydi. Bu rapor Rusların Azap istikametinde daha güçlü taarruza geçmesine neden oldu. Bu rapora göre hareket edilmesine rağmen Rus taarruzu ciddi bir mukavemetle karşılaştı ve beklenen ilerleme sağlanamadı.²⁵⁴

Ruslar yaklaşık 2700 metre yükseklikte ve -30 derece soğukta hayata geçirdikleri taarruzlarını Erivan veya Karadeniz istikametinden değil de Tiflis istikametinden yapmalarının en büyük sebebi bu istikametteki yolların nispeten daha

²⁵³ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s.250.

²⁵⁴ M. Philips Price, *War & Revolution in Asiatic Russia*, London 1918, s.71.

iyi durumda olmasıydı. Diğer savaş tecrübelerini dikkate alan Ruslar topları taşıyabilecekleri yolları iyi tespit etmişlerdi.²⁵⁵

III. Ordu Komutanlığı ise gerek ihtiyat kuvvetleriyle gerekse cephane anlamında cepheyi takviyeye çalışmaktaydı. Erzincan Seyyar Jandarma Taburu 13 Ocak 1916'da Erzurum'a ulaşarak Hasankale'ye sevk edildi. İstihkâm inşaat taburları ile Milo Alayından gelen kuvvetlerle Bektaşilerden daha önce askerliğini yapanlardan oluşan milis benzeri yapılanmalar cepheye sevk edildi. Ayrıca III. Ordu'nun asker alma bölgesi sınırları içinde olan 1887 ve 1898 doğumluların askere alınması için karar yayınlandı. İkmal noktasında yaşanan sıkıntılar bir türlü aşılamıyordu. Erzurum'dan gönderilen cephane ve erzak kolları Deveboynu mevkiini kış mevsiminden dolayı geçemiyordu. Bu konuda ise Erzurum'da çözüm üretilmeye çalışılmasına rağmen bir türlü çözümlenemiyordu. III. Ordu Komutanlığı tarafından yayınlanan bildiride 13-14 Ocak 1916 gecesinin Ruslar için yeni yıl kabul edildiğinden tüm birliklerin şiddetli taarruza karşı dikkatli olmaları noktasında uyarı yapıldı.²⁵⁶

Başkomutan Vekili Enver Paşa ise birkaç gündür devam eden Rus taarruzlarının gösteriden ibaret olduğunu düşünüyordu. İstanbul'da Rusların Avrupa cephesindeki durumları göz önüne alınarak cepheyi takviye etmelerinin pek mümkün olmadığı düşünülüyordu. Ayrıca III. Ordu'nun İran ve Irak'a takviye birlik gönderilmesinin engellenmek isteyen İngilizlerin baskıları sonucunda Rusların taarruz yaptığı da iddia edilmekteydi. Başkomutanlık tüm bu yanlış düşüncelere ek olarak III. Ordu'nun Rus taarruzlarını karşılayıp karşı taarruza geçeceği gibi gerçekliğe aykırı düşüncelere de sahipti. İstanbul'da düşünülenin aksine Rus harekâtı bir gösteri taarruzu şeklinde cereyan etmiyordu. III. Ordu Komutanlığı da Başkomutanlığın bu görüşüne katılmıyordu.²⁵⁷

14 Ocak 1916'da birkaç gündür devam eden kar yağışı ve tipinin kesilmesiyle Ruslar XI. Kolordu cephesinde taarruza geçti. Rus kuvvetleri 13 piyade alayı ve iki süvari alayından oluşurken 13 top bataryası ile de desteklenmekteydi. Taarruzlar 18. Tümen cephesinde yoğunlaşmaktaydı. Tümenin sağ kanadında bulunan 53. Alay bulunduğu mevziilerde tutunmayı başarırken merkez ve sol kanatta bulunan 98 ve 102.

²⁵⁵ Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, s. 521.

²⁵⁶ ATASE, BDH. 2950.H28.001.118-126.

²⁵⁷ ATASE, BDH. 2950.H28.001.161.

Alaylar ağır zayıat vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Tümenine ait mantelli top bataryası tüm erleri şehit olduktan sonra Rusların eline geçti. Tümen tarafından tutulan Azap'ın doğu mevziileri Rusların eline geçtikten sonra üç Rus alayı 33. Tümen'in sağ kanadına, bir alayı Alakilise'den başka bir alayı da Elimi'den taarruza geçtiler. 33. Tümen Komutan Vekili ile kolordu topçu komutanı muharebelerde şehit oldu. Oldukça ağır kayıplar veren tümen Mollamelik'in doğu sırtlarına Sitavut'a doğru çekildi.²⁵⁸ Türk birlikleri asıl taarruzun Pasinler ovası hattından geleceğini düşünerek Sanamer-Elimi-Maslahat-Kocut dağı hattına önem vermiyordu. Bu hatta gereken önem verilmemesi pahalıya mâl oldu ve Ruslar Elimi'yi ele geçirdi.²⁵⁹

33. Tümenine bağlı 52. Alay Kızılarkalesi'nden Karabıyık'ın kuzeydoğusuna çekildiğinden 33 ve 34. Tümenler arasında 5 km'lik bir açıklık oluştu. Bu açıklığı fark eden Ruslar iki tümen arasına girmeye başlayınca 34. Tümen zor duruma düştü. Bu yüzden tümen Kötek Hudut Taburu ile kendi durumunu kurtarmak için Koziçan tepesine çekildi. 54. Alay ise Eldenik-Hohor hattına çekildi. Rus taarruzu karşısında oldukça zor durumda kalan XI. Kolordunun savunma hattı yarıldığından ikinci savunma hattına çekilmek zorunda kaldı. Rus taarruzu akşam saatlerinde durmasına rağmen Kalender-Ekrek deresi ile Çilligöl dağı, Karabıyık, Koziçan tepesi, Dazlak yaylası oldukça kritik bir durumdaydı. Yeterince ihtiyatı bulunmayan XI. Kolordunun cephesi olası bir Rus taarruzunda yarılabilirdi.²⁶⁰

IX. Kolordu cephesi genel olarak sisle kapalı olduğundan birlikler gelecek taarruzu süngü ile karşılamak için mevziilerinde beklemekteydi. Müşkü ile Aras nehri arasındaki bölgede görev yapan 50, 51 ve 83. Alayların kapattığı bölge 17. Tümen Komutanı emrine, bu mevziilerin sağ kanadı ise 28. Tümen Komutanı emrine verildi. 17. Tümen cephesine yönelen Rus taarruzu 13 tabur piyade ve 10 top ile desteklenmekteydi. Sis in sabah saatlerinde kalkmasıyla beraber Rus taarruzu 17. Tümen cephesinde durduruldu. Tüm kolordu cephesinde ancak akşam saatlerinde muharebeler durdu. Bu esnada XI. Kolordu ikinci savunma hattına çekildiğinden IX. Kolordu ile arasında ciddi bir boşluk oluştu. Bölgede aktif şekilde hareket halinde olan Rus süvari alayının bu boşluktan girmesi IX. Kolorduyu büyük bir felakete

²⁵⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.19-20.

²⁵⁹ Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar), s.124-125.

²⁶⁰ ATASE, BDH. 2950.H28.001.142-143.

sürükleyebilirdi. Bu yüzden 17. Tümen bu boşluğu doldurmak için kuzey istikametinde emniyet tertibatı aldı.²⁶¹

X. Kolordu cephesinde Rus taarruzları Ekrek istikametinde yapılmak ilerleme kaydedemeden durduruldu. Taarruzlar özellikle XI. Kolordu cephesinde yoğunlaştığından X. Kolordu yardıma gönderildi. Cephede muharebeler devam ederken III. Ordu Komutanı İstanbul'a hareket etmiş, vekâleti ise Abdülkerim Paşa'ya bırakmıştı. Ancak Abdülkerim Paşa ordunun başında olması ve muharebeleri bizzat idare etmesi gerekirken Hasankale'de değil Erzurum'da bulunuyordu. Abdülkerim Paşa ve ordu kurmay heyeti 14 Ocak 1916 öğleden sonra Hasankale' ye geldi.²⁶²

Beş gün boyunca devam eden muharebelerde Ruslar ağır zayıat vermişti. IX ve X. Kolordular cephelerinde sebat etmelerine rağmen yarma bölgesinde bulunan XI. Kolordu sarsılmış ve yıpranmıştı. Kolordunun 14 Ocak'ta çekilmeye başladığında takviye olarak gönderilen beş tabur durumu kurtarmak için yeterli değildi.²⁶³

Ruslar 15 Ocak 1916'da XI. Kolordu karşısında kazandıkları başarıyı geliştirmek ve yarma taarruzunda başarı sağlamak için 16 Ocak'ta daha kapsamlı bir taarruza geçtiler. Taarruzun asıl amacı Köprüköy'e ulaşmaktı. Buna bağlı olarak XI. Kolordu karşısındaki kuvvetler General Vorobyef'in emrine verildi. Vorobyef'in emri altındaki kuvvetlerin bir kısmı Çilligöldağı-Karabıyık-Koziçan tepesine yarma taarruzu yaparken, 18 ve 33. Tümenlerin cephesine ise 39. Rus Tümeni taarruz etti. Rus taarruzlarının ağırlık noktası 34. Tümen cephesinde toplanmaktaydı. XI. Kolordu Komutanı ise elinde bulunan tüm muharip ve gayri muharip unsurlarla Çilligöl dağı-Karabıyık-Koziçan tepesi hattında savunma yapmaya çalışıyordu. 34. Tümen cephesi oldukça geniş olduğu gibi çok sayıda birlikle muharebe edildiğinden tüm noktalara aynı anda ulaşma imkânı yoktu. Akşam saatlerinde Rus taarruzları Karabıyık ve Koziçan tepesinde yoğunlaşırken cephenin arka kısmında çok sayıda Rus birliği de tespit edilmişti. Aynı zamanda muharebelerin yapıldığı esnada hüküm süren aşırı soğuklarda birliklerin hareketini kısıtlamaktaydı.²⁶⁴

²⁶¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.22.

²⁶² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.22-23.

²⁶³ Belen, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1916, s.11.

²⁶⁴ ATASE, BDH. 2950.H28.001.188.

X. Kolordu birlikleri de 34. Tümen cephesine sürüldükten sonra elde ihtiyat birliği kalmamıştı. 15 saat kadar devam eden kanlı ve şiddetli muharebeler sonunda Koziçan tepesine Rusların yaptığı ikinci süngü hücumuyla sükût etti. Bir metre kar üzerinde 2800 metre rakımda yapılan muharebeler sonucunda 34. Tümen Koziçan tepesini Ruslara bıkarak Çilligöl dağı-Pirtanos-Koşa dağı hattına çekildi. Yaşanan muharebelerde gerek Türk tarafı, gerekse Ruslar çok ciddi insan kaybı yaşadılar. III. Ordu'nun diğer cephelerindeki tüm Rus taarruzları durdurulmasına rağmen Koziçan tepesinin düşmesiyle cephe 34. Tümen tarafında yarıldı.²⁶⁵

16 Ocak 1915'te Rus planı gece saatlerinden itibaren harekâta devam ederek Köprüköy'e ulaşip Çobandede Köprüsünü tahrip etmek üzerine kuruluydu. Planlanan amaca ulaşmak isteyen General Vorobyef komutasındaki Sibirya Kazak Tümeni Köprüköy'de Aras nehri üzerindeki köprüyü tahrip ederek nehrin iki tarafında hareket eden Türk birliklerinin bağlantısını kesti.²⁶⁶ Şafak vaktinde ise 34. Tümen cephesine baskın yaparak Karabıyık tepesini ele geçirdi. Karabıyık tepesi XI. Kolordunun gerisine düşmesi hasebiyle oldukça stratejik bir konuma sahipti. XI. Kolordunun bu tehlikeyi önleyebilecek düzeyde kuvveti bulunmuyordu. Bunun üzerine kolordu komutanı birliklerin tamamen çevrilip imha edilmesini önlemek için savunma hattını Karaçuka-Hopik-Karabıyık güneyi-Hızardere köyü hattına çekti.²⁶⁷

Rusların yarma harekâtında başarı sağlamaları domino etkisi yarattı. 34. Tümen cephesinin düşmesiyle tehlikeye düşen XI. Kolordu geri çekilince bu kez de IX. Kolordu cephesi tehlikeli bir duruma düştü. XI. Kolordunun çekilmesine paralel olarak IX. Kolordunun Todaveren-Komasor hattına çekilmesi emredildi. III. Ordu Komutanlığı verdiği emirde adım adım savunma yapılarak Erzurum istikametinin kapatılacağını tüm birliklere duyurdu. Erzurum'un savunulması için eli silah tutan halk silahaltına alınarak şehri savunacaktı. İhtiyat birliği olmayan ordunun bu ihtiyacı ise Sivas ve Tokat eğitim merkezlerindeki eğitimlerine devam eden erlerle sağlanacaktı.²⁶⁸

²⁶⁵ ATASE, BDH. 2950.H28.001.189.

²⁶⁶ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s. 52.

²⁶⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.28-29.

²⁶⁸ ATASE, BDH. 2950.H28.001.197.

Rus kuvvetlerinin Hasankale istikametinde, Erzurum-Hasankale-Sarıkamış yoluna sarkma ihtimali iyice kuvvetlenince III. Ordu Komutanlığı 16 Ocak 1916'da öğleden sonra ordunun Erzurum üzerine çekilmesine karar verdi. Diğer kolordulara göre daha sakin konumda olan IX. Kolordunun daha ileri bir pozisyonda kalmasından dolayı artçıların himayesinde seri bir şekilde çekilmesi gerekiyordu. Çekilme sırasında 34. Tümen Rusların Hasankale'ye doğru olan taarruzlarını durdurmak için gösteri taarruzları yapacaktı. Ayrıca bu tümen IX. ve X. Kolorduların emniyetini sağlayacaktı. X. Kolordu Han Ahmet-Kireçlidağ, Ziyarettepe-Kızıldağ hattında kalacak gerektiği durumda Kargapazarı dağları ile Kızılkilise hattına çekilecekti. Milo ve Asbeşan Müfrezeleri X. Kolordu emrinde kalacaktı. IX. ve XI. Kolordular ise son artçıları ile Sakaltutan-Hertev-Hasanbaba dağı-Ziyarettepe hattının batısına geçmeyecekti. Çekilme esnasında XI. Kolordu Köprüköy-Hasankale-Korucuk yolunu IX. Kolordu ise bu yolun güneyini kullanacaktı.²⁶⁹ Verilen emre göre hareket eden kolordular gece yarısı itibarıyla şu hatlara çekildi; IX. Kolordu İnceboncuk-Todoveran hattına yaklaşırken artçıları Hertev'de toplanıyordu. XI. Kolordu'nun 18 ve 33. Tümenleri ise baskı olmadığından rahat şekilde çekilirken, 34. Tümen Karabıyık-Pirtanos-Koşa hattında muharebeye devam ediyordu.²⁷⁰

III. Ordu'nun geri çekilme kararı almasının ardından cephe gerisinde Erzurum'da da hareketlilik başladı. Öncelikle Erzurum Valisi Tahsin Bey'e gerekli bilgiler verildikten sonra Erzurum Müstahkem Mevkii Komutanlığına da Çeperli-Höyükler-Uzun Ahmet-Çobandede hattında tahkimata başlaması emredildi. Ayrıca Tahsin Bey şehirde eli silah tutanları ve fayda sağlayabilecek nitelikte olan ahaliyi silahlandırarak kendi emrine alacaktı. Tahsin Bey'e "*Müdafaa-ı Milliye Komutanı*" unvanı verilerek teşkilatlanmanın hızlandırılması amaçlandı. Tahsin Bey ayrıca Tortum ve Hasankale'deki mülki idarenin evrak ve paraları ile Müslüman ailelerin şehrin batısına taşınmasını organize edecekti. Erzurum-Erzincan arasında henüz eğitimlerini tamamlamış olan yaklaşık 3500 er Erzurum'a doğru hareket halindeydi.²⁷¹

17 Ocak 1916'da Rus birlikleri ileri harekâtına devam etti. 101. Alaya yapılan baskınla Çermiksu ve Koşa Ruslar tarafından işgal edildi. 18. ve 33. Tümenler 1905 rakımlı tepeye çekildi. Bu tümenler Rus taarruzları karşısında gece yarısından itibaren

²⁶⁹ ATASE, BDH. 2950.H28.001.208-209.

²⁷⁰ ATASE, BDH. 2950.H29.001.001-001a.

²⁷¹ ATASE, BDH. 2950.H29.001.002.

Köprük y  n batısına geçerek Epsemce hattına çekildi. XI. Kolordu birlikleriyle Rus taarruzunun K  pr  k y   ilerlemesi durdurulmaya çalışılsa da başarılı olunamadı. Tüm cephede Rus taarruzlarının etkili olmasından dolayı III. Ordu Karargâhı Hasankale den Erzurum a hareket etti. Ordunun çekildiği fark eden Müslüman halk ka nı arabalarıyla yollara d  şerek Erzurum a doğru yola çıkmıştı. Erzurum Müstahkem Mevkiinde ise top bataryaları ateşe hazır hale getirilmişti. Çekilen birlikler için baraka ve sı ınak tarzı yapılar inşa edilmek istenmesine rağmen malzeme yoklusundan bu konuda başarı sa lanamamaktaydı. Bu esnada Başkomutanlık Vekâleti ise Rusların tüm gücünü 34. Tümen cephesinde topladı ının anla ıldı ından bahisle geri çekilmenin orduya daha fazla zayıat verdirece ini bu yüzden Erzurum a çekilmenin hiçbir mantıklı yanı olmadığını bildiriyordu. Asıl savunmanın Erzurum dan daha doğuda yapılmasının daha isabetli olacağı yönünde g r    bildiriyordu. Oysaki olaylar harita üzerinde tasarlandığı gibi y r m yordu. III. Ordu oldukça  st n Rus kuvvetlerine karşı ciddi bir mukavemet göstermesine rağmen gittikçe g   kaybetmiş, yeteri kadarda ihtiyat kuvveti olmadığı için eriyen birliklerini takviye edememi ti. Ordu komutanı cephede olmadığı için vekâletle yönetilen ordunun Erzurum Müstahkem Mevkiine çekilmesi en isabetli karar olacaktı.²⁷²

III. Ordu birlikleri 18 Ocak 1916 da perişan bir vaziyette Erzurum  zerine çekilirken General Vorobyef komutasındaki Rus birlikleri ise    koldan Hasankale yönünde ilerlemelerine devam etmekteydi. III. Ordu nun bu saatten sonra tek amacı Erzurum da hazırlanan mevziilere çekilmek için zaman kazanmaktı. Türk birlikleri depoları dahi bo altmaya fırsat bulamadan K  pr  k y  den geri çekildi. Sibirya Kazak Tümeni Türk birliklerini takip etti. 18 Ocak ta bu tümen atlı taarruz yapıp Türklerden çok miktarda esir aldı. Sekiz tane farklı tümene ait olan on dört farklı alaydan 1.500 asker esir olarak aldı. Türklerin düzensiz bir şekilde geri çekilme yaptığı birbirine karı mı  birliklerden esir alındığından açıkça belli oluyordu.²⁷³ Bu yüzden Kızılda -Kire lida -Han Ahmet hattında şiddetli savunma taarruzları yapılarak geri çekilme yapılacaktı. IX. Kolorduda bölgeden askere alınan çok sayıdaki er ailelerinin Erzurum a ulaşmasını sağlamak için birliklerinden firar etmekteydi. Sivil halk ve askerlerin kıyafetlerini ayırt edici bir özellik bulunmadığından firarların önüne

²⁷² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 nc  Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.35-36.

²⁷³ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.52.

geçilemiyordu. 18 Ocak 1916 gecesi itibariyle Ruslar Hasanbaba dağı-Ziyaret tepe arasında bulunuyordu. Abdülkerim Paşa bu durumda ordunun selameti için birliklerin Erzurum Müstahkem Mevkiine çekilmelerini emretti.²⁷⁴

Abdülkerim Paşa tarafından verilen geri çekilme kararı oldukça isabetli ve tam zamanında verilmişti. Türk birliklerinin geri çekilme kararı Ruslar tarafından yapılmak istenilen manevranın yarım kalmasına neden oldu. Çünkü Rus birlikleri de en az Türkler kadar yorulmuştu.²⁷⁵

Birkaç gün önce geri çekilmenin orduya daha fazla zarar vereceği görüşünde ısrar eden Başkomutanlık Vekâleti bu düşüncesinden vazgeçerek savunma fikrini desteklemeye başladı. III. Ordu için gerekli olan mühimmat ve ikmal erleri Ulukışla'dan yola çıkarıldı. Başkomutanlık Vekâletinin şiddetli savunmanın nerede yapılacağına yönelik sorusuna III. Ordu Komutan Vekili Abdülkerim Paşa şu cevabı vermişti: *“Höyükler cepheyi müstahkemesinde şiddetli savunmada bulunacağım. Erzurum’u bir avuç askerle tarihin ve millet namusunun en büyük safhalarını göstermek ve tekrar etmek üzere inşallah savunacağım...”*²⁷⁶

Abdülkerim Paşa ordunun hazırlanmış mevziilere çekilmesiyle birlikte bu mevziileri nasıl işgal edeceğini yayınladığı bir emirle tüm birliklere duyurdu. Yayımlanan emre göre hazırlanan mevzilerin Palandöken-Hasankale Erzurum yolunun dâhil olduğu kısmını IX. Kolordu, Hasankale-Erzurum yolu hariç olmak üzere Çobandede dağı-Köse Mehmet gediğinin kuzeyini XI. Kolordu savunacaktı. X. Kolordu ise Han Ahmet-Boğakale-Kireçlidağ-Ziyarettepe-Kızıldağ hattında savunma yapacaktı. Asli mevziilere geçiş için gerekli zaman kazanıldıktan sonra IX. ve XI. Kolordular sırasıyla aşağıdaki çizelgeye göre mevziilerini geriye çekecekti;

-Kandil dağı-Kızılkilise-Karacaağıl dağı-Zinvor-Gâvur dağı

-Köşk güneyi-Gireköse tepeleri-Karagöbek-Gâvur dağı

-Köşk güneyi-Tafta-Dumlu-Gâvur dağı hatlarında savunma yapılacaktı.

²⁷⁴ ATASE, BDH. 2841.151.005.004.

²⁷⁵ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.126.

²⁷⁶ ATASE, BDH. 2841.151.005.013.

X. Kolordu ise, Karagöbek ve Tafta Tabyalarını tahkimatını doğu ve kuzey yönünde sağlamlaştıracak, Erzurum ovasına inen yolları örtecekti.²⁷⁷

17 Ocak 1916 akşam saatlerine doğru ilerleme kaydeden Rus taarruzu belirlenen savunma hattının gerisine Aha'ya kadar ulaştı. XI. Kolordu birliklerinde Rus taarruzu ilerleme gösterince dağılmalar ve firarlar başlamıştı. Bunun üzerine kolordu komutanı verdiği emirle Erzurum'da hazırlanan mevziilere çekilmeyi emretti. IX. Kolordu cephesinde herhangi bir Rus hareketliliği gözlemlenmediği halde kuzeyde XI. Kolordu'nun çekiliyor olması IX. Kolordu'nun da Höyükler mevziine çekilmesine neden oldu. Abdülkerim Paşa ise bu durum karşısında yapacak fazla bir şeyi kalmayınca III. Ordu birliklerinin tümünün 18 Ocak 1916'da Erzurum'da hazırlanan mevziilere çekilmesini emretti.²⁷⁸

Çoruh Cephesi'nde bulunan müfrezelere ise 19 Ocak 1916'da verilen düşmanın Hasankale'nin kuzeydoğusundaki ileri mevziileri zapt ettiği için kolorduların Erzurum Müstahkem Mevkii'ni işgal ve müdafaa etmek için bu geceden itibaren çekilmeye başladığını, müfrezenin de bu konuda dikkatli olması emrediliyordu. Cephenin müfrezeye yakın tarafı olan X. Kolordu ise Koturdağı ile Erzurum ovasından Karakoyun tabyasına çekiliyordu.²⁷⁹

Türk birlikleri Erzurum mevziilerine oldukça perişan bir halde çekildi. X. Kolordu çekilirken depolarda 100 bin ton erzak bıraktı. X. Kolordu Rus tacizine uğramadan çekilmesine rağmen çok sayıda esir ve kayıp bildirdi. Bu kolordu çok daha rahat şekilde çekilebilirdi. XI. Kolordu diğerlerine nazaran daha fena bir şekilde çekilmişti. Mevcudunun çoğu silahsız ve teçhizatsız şekilde çekilirken, kolordu karargâhındaki eşyalar dahi Ruslara bırakılmıştı. Birlikler ağırlıklarının ve nakliye kollarının nerede olduğunu dahi bilmiyordu. Türk askerinin üzerindeki kıyafet -30 derecelere düşen soğukla mücadele edecek durumda değildi. Ruslar ise tam aksine kat kat kaliteli kıyafetlerle donatılmıştı. Ordu birlikleri Erzurum'a çekildiğinde perişan, çıplak ve kuvvetsizdi. İaşe meselesi başlı başına sorun olan orduda asker günlerce kuru ekmeğe talim ediyordu.²⁸⁰

²⁷⁷ ATASE, BDH. 2841.151.005.032.

²⁷⁸ ATASE, BDH. 2841.151.005.004-005-006.

²⁷⁹ ATASE, BDH. 5261.20.032.

²⁸⁰ Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe*, s.78.

Erzurum Valisi Tahsin Bey'in 19 Ocak 1916'da Talat Paşa'ya verdiği bilgilere göre kolordular Erzurum'daki mevziilerine ricat ettikleri bundan sonraki muharebelerin Erzurum civarında yaşanacaktı. Türk birlikleri Hasankale'den çekilmeden önce kasabayı kısmen ateşe vermişti. Tahsin Bey'e göre bir haftalık zaman kazanıldığı takdirde işler yoluna koyulabilecekti.²⁸¹ Tahsin Bey aynı gün çektiği ikinci telgrafta vaziyetin gün geçtikçe iyileştiğinden bahsediyordu. Ruslar Hasankale civarındaki istihkâmlarda mevzii alırken Höyükler hattına 9 obüs yerleştirmişlerdi. Tahsin Bey durumun neye göre iyileştiği konusunda bir açıklama yapmazken muharebelerin en acı tablolarından biri cephede tekrar yaşanıyor. Hasankale ve Köprüköy'ün Müslüman ahalisi göçe başlamıştı ve Erzurum'a perişan bir şekilde ilerliyordu. Muhacirlerin sayısı 15.000 civarındaydı. Erzurum halkı ise muhacirlere bağrını açmış elinden gelen yardımı yapıyordu. Halk bir taraftan da askere yakacak malzeme yetiştirmeye çalışıyordu. Muhacirlerin şehirde dinlenmesi sağlandıktan sonra daha ileri bölgelere sevkleri gerçekleştirilecekti. Mahmut Kamil Paşa'nın Erzurum'a doğru yola çıktığı haberinden ötürü de şehirde bir memnuniyet oluşmuştu.²⁸²

Ruslar Erzurum istikametinde yaptıkları yarma taarruzunda başarılı olmalarının ardından yayınladıkları resmi tebliğlerle başarılarını hem kendi hem de müttefik ülkelerin kamuoylarıyla paylaşıyordu. 20 Ocak 1916'da yayınlanan tebliğde Rus birliklerinin dağınık şekilde çekilen Türk ordusunu takip ettiği oldukça zor koşullar ve düşmanın direnmesine karşılık önemli bir başarı kazanıldığı bildiriliyordu. Türk birliklerinin ciddi insan kaybı vererek mevziilerini terk etmesi üzerine Köprüköy'ün ele geçirildiği, aynı zamanda depolarda çok sayıda askeri malzeme ele geçirildiği bilgisi paylaşıyordu.²⁸³ 21 Ocak 1916 tarihli tebliğde daha fazla bilgiye yer verilirken taarruzların 70-80 millik bir cephede planlandığı ve oldukça hızlı geliştiği birkaç gün içerisinde Köprüköy'ün ele geçirildiği bildiriliyordu. Köprüköy'ün Erzurum savunmasında doğal bir mevzii olduğu bilgisi verilen tebliğde Erzurum'a 33 mil mesafeye ulaşıldığı bilgisi paylaşıyordu. Türk birlikleri Erzurum Kalesi'ne kadar sürülürken, Türk birliklerinin zayıtı esirler dâhil olduğu ölçüde 1500 olarak

²⁸¹ BOA, DH. ŞFR. 506/7.

²⁸² BOA, DH. ŞFR. 506/42.

²⁸³ The Times, 21 January 1916, Issue:41069.

gösteriliyordu.²⁸⁴ Takip eden günlerde yayınlanan tebliğlerde ise 700 kişilik Türk süvari konvoyunun esir edildiği bildiriliyordu.²⁸⁵

Türk birliklerinin Erzurum istikametine düzensiz bir şekilde çekilmelerinin ardından Hasankale hiçbir karşı koyma ile karşılaşmadan Ruslar tarafından işgal edilmişti. Ruslar Türk ordusunu bozguna uğrattıklarını ve cephenin merkezden yarıldığını kamuoylarıyla paylaşıyordu. Bunun yanında ajanslar Erzurum'da bulunan Türklerin maneviyatların sarsılmış olduğunu hiçbir askerinin savunma yapmak istemediğini bildiriyordu. Ruslara göre sıkı bir takip hareketiyle kalenin ele geçilmesi meselesiydi. Ruslara ulaşan haberlere göre Türk tarafı acilen İstanbul ve Irak'tan cepheye asker sevk etmeye başlamışlardı. Bu haberler dahi Rusların ele geçirdikleri mevziilerde durmayıp taarruzlarına devam etmeleri için yeterli bir sebepti.²⁸⁶

Hasankale'nin ele geçirilmesinin ardından General Vorobyef tarafından yapılan takip harekâtında Erzurum'un zapt edilebileceği yönünde verilen rapor, Rusların ağır kuşatma toplarıyla bir harekâta girişmek istemesiyle kabul edilmedi. Ağır topların taşınması için yolların ıslah edilmesi gerekiyordu.²⁸⁷

Köprüköy ve Azap yenilgilerinin haberi İstanbul'da tehlikeli bir tehdit olarak algılanmadı. Erzurum Müstahkem Mevkii İstanbul için güven veren bir unsur olarak görüldüğü gibi iyi silahlara sahip olduğu düşünülüyordu. Bu kale geçmişte Rus taarruzlarına dayanmıştı. Yaşanan kayıplar ise Gelibolu ile karşılaştırıldığında umursanmıyordu.²⁸⁸

4.6.3. Erzurum Müstahkem Mevkii

Erzurum Kalesi tarihi süreçte üç Rus taarruzu ile karşı karşıya kaldı. Birincisi 1828-29 Osmanlı-Rus Harbi'nde Rus Komutan Loris Melikov komutasındaki ordunun taarruzu idi. İkincisi 1877-78 harbinde General Paskevich komutasındaki Rus ordusu tarafından gerçekleştirildi. 1916'da ise General Yudenich komutasındaki Rus Kafkas Ordusu Erzurum'a taarruz etti. Erzurum, Gümrü-Kars yoluyla Transkafkasya'dan Anadolu'ya geçisin kapısı olarak görüldüğünden her zaman Ruslar için önemli bir

²⁸⁴ *The Times*, 22 January 1916, Issue:41070.

²⁸⁵ *The Times*, 25 January 1916, Issue:41072.

²⁸⁶ Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, s.522.

²⁸⁷ Larcher, *Kafkas Harekâtı*, s.101.

²⁸⁸ Erickson, *Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War*, s.123.

merkez olarak görüldü. Aras ve Fırat vadilerinin kesişim noktası olması bölgeyi batıya doğru bloke etmesi şehrin tarihi süreçte gözde bir yer olmasına neden olmuştu.²⁸⁹

Erzurum Mevkii Müstahkemi surlarla birbirine bitişik şekilde inşa edilmiş eski bir kale iken 1877-78 Osmanlı-Rus harbini takip eden tarihlerde kuzey doğu, kuzey ve güney cephelerinde bağımsız tabyalarla takviye edildi. Fakat diğer cephelerinde bağımsız tabyalar inşa edilmedi. Osmanlı Rus Harbi öncesi ve sonra Erzurum Kalesi ve çevresinin tahkimatı şu şekildeydi;

1- 1877-78 harbinden önceki tahkimat,

Şehrin hemen etrafında ve yan sistemin de yapılmış birbirine bitişik inşa edilen kalenin hemen yanında veya az ilerisinde Küçük ve Büyük Kiremitlik, Mecidiye tabyaları ile bu bölgenin haricinde birkaç yüz metre ilerisinde Ahali ve Aziziye müfrez tabyalarıdır.

2- 1877-78 harbini müteakip yapılan tahkimat,

Bu tarihten sonra yapılan tahkimat bilhassa Kars-Erzurum caddesini setr etmek üzere Erzurum'un 13-14 kilometre doğusunda Deveboynu'nda yapılan Höyükler (3 tabya), Uzun Ahmet (Uzun Ahmet ve Uzun Ahmet İlavesi) Dolangez, Çobandede, bunların arkasında Erzurum'a 2 km mesafede bulunan Gez Yaylası, Toplak, Ağzı Açık, Sivişli, Erzurum'un 10 km güneyinde Palandöken silsilesi üzerinde Palandöken bitişik tabyaları ile Gürcü Boğazını setr etmek üzere şehirden 25 ve 40 km mesafede Tafta ve Karagöbek tevkif tabyalarıdır.²⁹⁰

1911 yılında Erzurum'a gönderilen tahkim heyeti tarafından hazırlanan raporda ya Deveboynu, Palandöken tarafıyla Gürcü Boğazı'nda mevcut istihkâmların bir dereceye kadar takviyesiyle Erzurum'un bir mevzii halinde müdafaası, yâda şehrin bir muhit-i asli dâhiline alınarak ve kuzey ve batı cepheleri de tahkim edilerek bir kale vücuda getirilmesi önerilmişti. Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Dairesine sunulan savunma hattı ile kapalı bir kale halinde Erzurum'un müdafaası ve başlangıçta kalede bulunan mevcut toplar ile 32 batarya kurulup bu bataryaların kaleye esas olacak surette

²⁸⁹ Shambarov, *Za Veru, Tsarya i Otechestvo*, s.468.

²⁹⁰ "Erzurum Mevki-i Müstahkemi", *Mecmua-i Askeriye*, 1 Teşrin-i Sani 1335, Sayı:8, Matbaa-ı Askeriye, İstanbul 1335, s.275.

kurulması teklif edildiğinden belirtilen inşaat başlamamıştı. Kabul olunan projeye nazaran bitişik nizamda kale muhafaza edilerek müfrez tabyaların tamamı beton inşaat ile takviye ve şeklen tadil olunacak ve açık bulunan cepheler dahi kapatılarak Erzurum cidden müstahkem bir mevki haline konulacak idi.²⁹¹

Mevcut silahların sayısı ve genel durum itibariyle mevkiinin müdafaasına yeterli olmadığından ve gerekli tahsisat verilmediğinden Erzurum'un kuzey ve güney taraflarında Rus ordularının ilerlemesine müsait yollara hâkim noktalarda kurulması düşünülen savunma hattı kurulamadı. 1913 yılı sonunda Erzurum'un müstahkem mevki olarak kalmasına karar verildi. Tahkimat yapılmasına Başkomutanlık Vekâleti tarafından emir verildiğinden mevcut tabyalara ilave sahra tahkimatı tarzında fakat yalnız topraktan ibaret istinat görünümünde tahtadan batarya mevzileri ve avcı hendekleri inşa edilebilmişti.²⁹²

Enver Paşa tarafından yayınlanan 3 Ağustos 1914 tarihli seferberlik emri ile Erzurum Müstahkem Mevkii IX. Kolordu sorumluluk sahasında bulunduğu için bu kolordunun emri altında seferberlik faaliyetlerine başlayacaktı.²⁹³ Fakat kolordu komutanlığı önceliği kolorduya verdiği için Erzurum Müstahkem Mevkiine gerek önemi vermemiştir. IX. Kolordu müstahkem mevkiinin seferberliği için ciddi çalışma yapmadığı gibi her tarafı dökülen Erzurum kalesindeki erzak ambarlarına, müstahkem mevkiî mıntıkası dâhilindeki iâşe ve ulaşım vasıtalarına da el koymuştur. IX. Kolordu Komutanı ile Erzurum Müstahkem Mevkii Komutanının aynı kişi olmasının bunun üzerindeki tesiri büyüktür.²⁹⁴

Seferberlikten hemen sonra Erzurum Müstahkem Mevkii yedi mıntika dâhilinde taksim edildi. Bu mıntikalar şu şekilde belirlendi;

1-Gez yaylası dâhil Erzurum Hasankale Caddesi arasındaki mıntika,

2-Erzurum-Hasankale caddesiyle Vank deresi (dâhil) mıntika,

3-Vank deresi (hariç) ile Erzurum Tenci Komu arasındaki mıntika,

²⁹¹ "Erzurum Mevki-i Müstahkemi", **Mecmua-i Askeriye**, 1 Teşrin-i Sani 1335, Sayı:8, s.276.

²⁹² "Erzurum Mevki-i Müstahkemi", **Mecmua-i Askeriye**, 1 Teşrin-i Sani 1335, Sayı:8, s.277.

²⁹³ **ATASE**, BDH.4750.H1.001.02.

²⁹⁴ **ATASE**, BDH.4750.H1.001.02a.

4-Tenci Komu-Çiftlik (hariç) mıntıka,

5-Çiftlik (dâhil)-Yarmacı arasındaki mıntıka,

6-Erzurum Yarmacı (hariç) Erzurum Tuzcu (dâhil) mıntıka,

7-Tuzcu hariç-Gez yaylası arasındaki mıntıka.²⁹⁵

Müstahkem Mevkii'nin batı cephesi iki hat üzerinde düzenlendi;

1-Birinci hat; Höyükler-Uzun Ahmet-Çobandede,

2-İkinci hat; Asli hat, Topalak, Sivişli mıntıka hattıdır. Bunların dışında Palandöken, Tafta ve Karagöbek mıntıklarında muhafaza edilecekti.²⁹⁶

III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa savaşın hemen başında Erzurum Müstahkem Mevkii için bir takım önlemler düşünmüştü. Erzurum'da yapılması planlanan tahkimatın temelinde Erzurum Kalesi'nin Rusya'dan gelen belli başlı yolları kesmesi ve istihkâmlarla durdurması üzerine düşünülmüştü. Bunun için Oltu ve Palandöken istikametlerinde bulunan istihkâmlar şiddetle müdafaa edilecekti. Höyükler gerisi Hasankale istikameti ateş altına alınacak ve buradan gelen düşman durdurularak açılmaya mecbur olacaktı. Tüm istihkâmlar bir diğerine menzil tarzda olup birbiri arkasında ve hatlar üzerine kurulacaktı. Asli hat olarak Erzurum-Sivişli, Dolambaç bayırı-Erzurum hattı kabul edildi. Çobandede dağları ve tabyası asli hat mıntıkasından kabul edildiğinden muhafaza ve müdafaa edilecekti. Bu maksatla Çobandede tepesiyle, Çobandede-Sivişli arasındaki tepeler tahkim edilecekti. Erzurum'un batı ve kuzeyindeki ovada kısmen yapılacak tahkimatın ise önemi daha az kabul edilmişti. Zira batı istikametine karşı gerçekleşecek olası bir taarruzda esas müdafaa hattı Dolambaç yarı-Erzurum olacaktı.²⁹⁷

Erzurum Müstahkem Mevkii için birtakım savunma hatları belirlenmesine rağmen bölgenin tam bir mevkii olarak savunulabilmesi için askere ve cephaneye acilen ihtiyaç duyulmaktaydı. Bunlar şu şekilde sıralanıyordu; *“338 zabıt, 6800 efrat, 2270 hayvan, 9000 tüfek, 7000 sandık piyade cephanesi, muhtelif çapta toplar için*

²⁹⁵ ATASE, BDH.4750.H1.001.004a.

²⁹⁶ ATASE, BDH.4750.H1.001.02.

²⁹⁷ ATASE, BDH.4750.H1.001.007.

130914 dane, 63780 şarapnel, 16000 dumansız barut hartucu, 2636 takım elbise, 27156 çift kundura, 1650 çadır, 235 ateşleme makinesi, 235 nakl-i muayene altı, 130000 metre dikenli tel 80000 metre bakır tel, 20000 tahrip kalıbı, 52000 kırmızı ve beyaz muharebe ve tenvir (aydınlatma) fişegi...” Eksiklerin bir kısmı Edirne ve Çatalca’da bulunan depolardan sağlanırken bir kısmı ise sipariş edilecekti. Mevki-i Müstahkem Kumandan Vekili aynı tarihte Harbiye Nezareti Ordu Şubesine kalenin ihtiyacını bildirirken “Erzurum Kalesi hal-i hazırı ile ancak bir insan yığını teşkil eylemektedir” diye ekliyordu. Komutan vekilinin bu sözler Erzurum’un içerisinde bulunduğu durumu gayet açık bir şekilde gözler önüne seriyordu. Birtakım işler yapılmaya çalışılmasına rağmen savaşın kapıya dayandığı bir dönemde çok geç kalınmıştı. Alman Mirliwa Poselt Paşa’nın Erzurum Müstahkem Mevkii Komutanlığına atanması da, eksiklikler giderilemediği için herhangi bir fayda sağlamadı.²⁹⁸

Erzurum’un tahkimatı bir sahra tahkimatı kuvvetindeydi. Doğu cephesi arazi itibariyle daha kuvvetliydi ve topçuların da çoğu bu cephede bulunuyordu. Fakat topların hemen hemen hepsi 9 cm’lik Krupp toplarıydı.²⁹⁹

4.6.4. Rus Kafkas Ordusu’nun Taarruzuna Kadar Cephede Yaşananlar

20 Ocak 1916 itibariyle Rusların tahminen iki piyade alayı ile bir top bataryasının Hasankale istikametinde yaptıkları ilerleme ile kolbaşı ile Çakmak karyesine 2 km kadar yaklaştığı anlaşılmıştı. Bu tarihte Erzurum Müstahkem Mevkii içerisinde hazırlanmış mevziilerde III. Ordu üç kolordusuyla toplam muharip gücü 15.497 asker iken genel mevcudu ise sadece 26.641 idi. Şehrin savunmasının sağlanması için Erzurum halkından 600 er mevcutlu dört Müdaafaa-i Milliye Alayı teşkil edilmişti. Çanakkale’de kazanılan zafer İstanbul’da yeniden tüm dikkatlerin Kafkas Cephesine yönelmesine sebep olmuştu. Bu durum cephenin asker ve silah anlamında takviye edilebileceği anlamına geliyordu. İlk etapta hızlı bir şekilde deniz yoluyla Trabzon üzerinden 32 makineli tüfek gönderildi. Bunun dışında Albay Selahattin Bey komutasında tam teşekküllü 15.000 asker, 5000 hayvan, 8 makineli tüfek, sekizer sahra ve dağ bataryalarından oluşan 10. Piyade Tümeni’nin Haydarpaşa-Ulukışla demiryolu ile bölgeye sevk edilmesine karar verildi. Ancak yapılan

²⁹⁸ “Erzurum Mevki-i Müstahkemi”, **Mecmua-i Askeriye**, 1 Teşrin-i Sani 1335, Sayı:8, s.278.

²⁹⁹ Guze, “Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler”,s.79.

hesaplamalara göre 10. Tümenin Ulukışla'dan Erzincan'a ulaşması mevcut şartlarda 38 gün sürecekti. Ancak bu kadar beklemek için yeterli zaman olmayabilirdi. Ordunun takviyesi için geç kalınmıştı. 10. Tümen Erzincan'a ancak 16 Mart 1916'da ulaşabildi. Gerek Sivas gerekse Tokat'ta bulunan talimgâhlardan gelen yeni eğitimli erler ise mevcudu arttırmaktan ziyade günlük zayıatın yerini doldurmaktaydı. Erzurum'da ciddi bir savunma yapılabilmesi için en az 20.000 askere ihtiyaç vardı.³⁰⁰

Kısa zamanda Erzurum'a takviye kuvvet gelmeyeceğini bilen ordu komutanlığı hızlı bir şekilde elde bulunan kuvvetlerle birlikler takviye etmeye çalışılıyordu. XI. Kolordu emrinde bulunan X. Kolordu birlikleri iade edildi. Tutak Seyyar Jandarma Taburu mevcudu azalan XI. Kolordu emrine verildi. XI. Kolordu emrinde bulunan Erzurum Seyyar Jandarma Taburu Çobandede Tabyasına gönderildi. Çobandede 34. Tümen tarafından korunacaktı. 29. Tümene yeni birlikler gönderildi. Karagöbek Tabya'da bulunan amele taburu dahi ihtiyat birliği olmadığından X. Kolordu emrine verildi.³⁰¹

24 Ocak 1916'da cephede kolordu ve tümen komutanlarını ziyaret eden Tahsin Bey'in verdiği bilgilere göre cephede önemli bir hareket ve muharebe yoktu. Kolordular yirmi gün içerisinde vaziyetlerini düzeltebilirlerdi. Rusların ise cephede herhangi bir faaliyet gösterme ihtimali yoktu. Tahsin Bey'e göre devam eden muharebeler geçiciydi. Yoldaki kuvvetler Erzurum'a ulaşınca herhangi bir endişeye mahal kalmayacaktı. Tahsin Bey'in ifadeleri yeni bir taarruz planı üzerinde çalışan Rusların faaliyetlerinden Türk tarafının bihaber olduğunu göstermesi açısından önemlidir.³⁰²

Azap Muharebeleri başlamadan önce İstanbul'a giden III. Ordu Komutanı Mirliya Mahmut Kamil Paşa 29 Ocak 1916'da Erzurum'a gelerek görevine başladı. 27-28 Ocak gecesi iyi derece Türkçe konuşan Ermenilerin çoğunlukta olduğu bir Rus birliği 30. Tümene Korne köyünde baskın yaptı. Bu baskında tümen komutanı dâhil 8 subay, tümen topçu komutanı, üç topçu subayı, iki hekim, iki eczacı, bir veteriner ile 200 kadar asker esir düştü. Ayrıca 3 topda Rusların eline geçti. 29-30 Ocak 1916 gecesi 31. Tümene bağlı 40 erden oluşan ileri karakol bölüğü Zagki'nin güneyinde çok

³⁰⁰ ATASE, BDH. 2841.151.005.007.

³⁰¹ ATASE, BDH. 2841.151.005.008-009-010-011-012.

³⁰² BOA, DH. ŞFR. 508/12.

iyi Türkçe konuşan 200 kadar Ermenin oluşturduğu Rus bölüğü tarafından yarıdan fazlası esir edildi.³⁰³

Mahmut Kamil Paşa, Erzurum'a ulaştığında ordu karargâh subaylarıyla yaptığı toplantıda Enver Paşa'nın kendisine, *"Sivas'a kadar çekilebilirsiniz. Şark cephemiz tâli bir cephe'dir. Asıl netice Alman cephesinde alınacaktır."* şeklindeki ifadesini paylaştı. İfadelerin doğru olduğu düşünüldüğünde Kasım 1914'ten beri cephede yapılan mücadelenin dökülen kanların fazla bir kıymeti olmadığı görülmüyordu. Ayrıca bölgedeki ahalinin durumu ve diğer faktörler hiç dikkate alınmıyordu.³⁰⁴

III. Ordu Mahmut Kamil Paşa Erzurum Müstahkem Mevkiinde kabul edilecek bir Rus taarruzu sırasında şehrin müdafaasına faydası olmayan her türlü ağırlığın olası bir geri çekilme sırasında şehirde bırakamamak için Erzincan'a gönderilmesini emretti. Bu bağlamda şehirde bulunan fazla para, vilayet merkezi, yaralı, hasta, fazla eşya sevk edilecekti.³⁰⁵ Konuyla ilgili Dördüncü ve Beşinci Şubeler bilgilendirildi. Lakin bu sevkiyat ulaştırma araçlarının eksikliği nedeniyle tam manasıyla yapılamadı.³⁰⁶

Şubat 1916'nın ilk günlerinde cephede savaşın kaderine etki edebilecek firar olayları yaşandı. İlk önce, X. Kolordu bölük komutanlarından Hafız Ali, bir gün sonra XI. Kolordu Mülazım-ı Sanilerinden Pehdevi Yako Ruslara firar etti. İlk iki firar olayı çok ciddiye alınmasa bile Ağır Topçu Subayı Trabzonlu Üsteğmen Rıfat Nebihanları'ndan Ruslara firar etmesi oldukça ses getirdi. Erzurum'da hazırlanmış mevziyi özellikle topların konuşlandırıldıkları mevkiileri çok iyi bilen bu subayın ihanet derecesindeki bu hareketini Ruslar aldıkları bilgiler doğrultusunda kendileri açısından oldukça olumlu kullandı. Erzurum'daki askeri sırların Ruslara taşınması Erzurum'un işgalinden sonra dahi uzun süre gündemi meşgul etti.³⁰⁷ 4 Şubat 1916'da Başkomutanlığa verilen raporda cephede genel anlamda sükûnetin devam ettiği ve ileri karakol müsademelerinin yaşandığı bildiriliyordu.³⁰⁸

³⁰³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.78-79.

³⁰⁴ Samih, Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe, s.82.

³⁰⁵ ATASE, BDH. 2841.151.005.014

³⁰⁶ ATASE, BDH. 2841.151.005.015.

³⁰⁷ BOA, DH. ŞFR. 509/99.

³⁰⁸ ATASE, BDH. 2950.H34.001.001.

Karadeniz sahil kesiminde de asli hatta Rusların yaptığı taarruzlara paralel olarak taarruz yapılması için Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı tarafından emir verildi. Karadeniz sahilinde bulunan Livakov Müfrezesi denizden aldığı donanma desteği ile birlikte 5 Şubat 1916'da taarruza geçti. Sahilden güneye atılma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Lazistan Müfrezesi Abi deresinin batısına çekilmek zorunda kaldı.7 Şubat'ta Rus donanmasının Atina'ya yaptığı bombardıman sayesinde Livakov Müfrezesi ilerleme kaydetti.³⁰⁹

III. Ordu Komutanlığı Erzurum'dan yaşanacak olası bir geri çekilme durumunda girilecek mevziilerin tespit edilmesi için 1. Şube Mülazım-ı Evvelerinden Ziya Beyi çekilecek hattı belirlemesi için görevlendirdi. Ziya Bey tarafından hazırlanan rapor 29 Ocak 1916'da ordu komutanlığına sunuldu. Buna göre ordu ricat halinde Dumanlıdağ'a yaslanmak üzere Aşağı Kağderiç, Kağderiç suyunun sağ ve solundaki asli mevziileri tutacaktı. Birisi güneyden ricat edecek iki kolordu için Ağvıran gerisi-Ilıca gerisi ile Salasur geri hattı ikinci kolordu için Çavuşoğlu komu, Oralı dümdar mevziileri tutulacaktı. Dağların güney kısımlarında kar bulunmuyordu. Bu yüzden kolorduların kuzeyden ilerlemesi zor olacağı için güney kesimler tercih edilecekti. Karasuyun güneyindeki dağlarda yarım metreden az olmayan kar tabakası bulunuyordu. Dere içlerinde bu rakam üç dört misline çıkıyordu. Karasuyun kuzeyindeki düz arazideki kar kalınlığı 60-70 cm civarındaydı. Karlı arazi üzerindeki izler takip edilmeyip dışına çıkıldığında en güçlü hayvanlar bile ilerleyememekteydi. Birliklerin toplanması, hareketi, asli mevziilere yerleşmesi için gerekli zamanı öncüler birinci hatta tutunarak kazanabileceklerdi.³¹⁰

4.6.5. Erzurum Müstahkem Mevkiine Yapılan Rus Taarruzu

4.6.5.1. Rus Taarruz Fikrinin Doğuşu ve Taarruz Hazırlıkları

III. Ordu'nun Köprüköy'den itibaren Rusların önünden çekilmesi Hasankale'yi ciddi bir mukavemet görmeden ele geçirmesi General Yudenich'in Erzurum için birtakım ciddi planlar yapmasına neden oldu. Türk birliklerinin direnişin kırıldığı, Erzurum'da ciddi bir çaresizlik yaşandığı yönünde alınan istihbarat bilgileri Rusların iştahını iyice kabarttı. Basit bir takip harekâtıyla dahi Erzurum'da hazırlanan

³⁰⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.86-87.

³¹⁰ ATASE, BDH. 2841.154.008.

mevziilere tam olarak yerleşemeyen Türk ordusunun mağlup edilebileceği üzerinden planlar yapıldı.³¹¹

Rus Kafkas Ordusu Azap ve Köprüköy istikametinde yaptığı yarma taarruz girişiminin başarılı olmasının ardından III. Ordu'nun geri çekilmesinden tam zamanlı olarak haberdar olamadığı için ciddi bir takip harekâtına girişemedi. Türk ordusu Erzurum ve çevresinde hazırlanmış olan mevziilere ulaştığında Ruslar ancak ileri emniyet ve keşif gözetleme birliklerinin yaptığı takiplerle ordunun çekildiği hattı tespit edebildi. Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Yudenich Türk ordusunun toplanmasına fırsat vermeden kendi birliklerinin ihtiyaçlarını giderip yeniden taarruza geçme niyetindeydi. Çünkü yapılan yarma taarruzunda elde edilen başarıyı Yudenich bir zafer olarak görmüyordu.³¹²

General Yudenich her ne kadar Erzurum'a taarruz yapma niyetindeyse de mevcut cephane ve mevsim şartları onu zorlayacak nitelikteydi. Özellikle Rus ordusu tüm cephelerde topçu mühimmatı konusunda sıkıntı yaşamaktaydı. Taarruz fikrine karşı çıkanların başında ise Kafkasya Valisi Grandük Nikolay Nikolayeviç bulunuyordu. Ona göre olası bir başarısızlık ordunun içinde bulunduğu zor durumu daha farklı bir noktaya taşıyabilirdi. Bu düşünceler içerisinde Grandük Nikolay ordunun takip harekâtına son vererek Köprüköy'de hazırlanan mevziilere çekilmesini emretti. Grandük Nikolay'ın Erzurum'a yapılması planlanan bir taarruzu men etmesine rağmen cephede yaşanan gelişmeler ve gelen istihbarat III. Ordu'nun bulunduğu mevziilerin durumu taarruz konusunda General Yudenich'in ısrarına neden oldu. Bunun üzerine Grandük Nikolay tüm sorumluluk Yudenich'e ait olmak üzere taarruza izin verdi.³¹³

Erzurum Müstahkem Mevkiine yönelik taarruz planına son şekil 10 Şubat 1916 gecesi verildi. Erzurum Kalesi için oluşturulan ve Ruslar tarafından tespit edilen 11 mevzii Deve Boynu esas alındığında ikinci hat üzerinde bulunmaktaydı. Gürcüboğazı aracılığıyla kuzey tarafından Erzurum'a giden yollar iki mevzii tarafından korunmaktaydı. Aynı şekilde güçlendirilen mevziiler ile Palandöken çıkıntısı aracılığıyla kalenin güney kısmı korunmaktaydı. Güçlendirilen mevziiler 40

³¹¹ Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, s.521.

³¹² Shambarov, *Za Veru, Tsarya i Otechestvo*, s.471.

³¹³ Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, s.522.

kilometreye ulaşıyordu. Rusların yaptığı keşiflerde en az güçlendirilmiş mevziiler yaklaşık 10 kilometrelik hat üzerinde Tafta ve Çobandede mevziileriydi. Güçlendirilen mevziilerin arasında boşluklar vardı. En önemlisi ise savunma hattında tutulması ve ulaşımı zor olan Kargapazarı çıkıntısı bulunuyordu. 300'e yakın eski model topa sahip olan Erzurum Kalesinin savunma hattı uzatılmaya çalışılmış olmasına rağmen Ruslar bu büyüklükteki bir hattın savunması için çok sayıda askere ihtiyaç olduğunu farkındaydı. Ruslar, Kars Kalesi'nden otomobil ve kamyonlarla 16 ağır top getirdiler ve 2. Türkistan Kolordusunun sağ kanadını Çoruh nehrine doğru, 4. Kafkas Kolordusunu ise Hasankale'ye çıkartarak hücum hazırlanan ana kuvvetlerin kanatlarını koruma altına aldılar.³¹⁴

Kafkasya bölgesi coğrafi yapısı itibariyle dağlık bir arazi olduğundan bölgede savaş uçaklarının dönemin teknolojik donanımıyla kullanılması oldukça zordu. Buna rağmen Rus Kafkas Ordusu emrine verilen Sibiry Hava Filosu 1915 sonlarında bölgeye ulaşmıştı. Bu filonun birkaç "Nyuporov" tipinde uçağı ile iki yâda üç pilotu bulunuyordu. Arazinin yapısı itibariyle uçakların inip kalkabilecekleri en az yükseltiye sahip vadi tabanları dahi 1000 ila 2000 metre arasında yükseltiye sahipti. Müfreze Tihodkim ve Kurbatovm idaresindeydi. Müfreze emrinde "Farmana" ve "Vuazenai" tipinde iki tip uçak daha bulunmasına rağmen bu uçaklar yüksek irtifada uçamıyorlardı. Bu filolardan birisi 1915 yılı içerisinde Karadeniz sahilindeki faaliyetlere katılmak için Livakov emrine gönderildi. Bölgenin yapısının uçuç için elverişli olmamasına rağmen özellikle Erzurum istikametinde yapılan taarruzlarda uçaklardan keşif gözlem faaliyetleri çerçevesinde üst düzeyde yararlanıldı.³¹⁵

4.6.5.2. Rus Ordusunun Konuşu

Rus Kafkas Ordusu Erzurum'a yapılacak taarruz için herhangi bir karışıklığa mahal vermemek ve kazanılan başarıları pekiştirmek için saldırıya katılan güçleri

³¹⁴ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.53

³¹⁵ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s.273-274.

enerjik bir şekilde yeniden gruplandırdı. Ayrıca planın sekteye uğramaması için çalışmalar gizlilik içerisinde yürütüldü.³¹⁶

Ruslar barış döneminde Erzurum'da oldukça aktif şekilde istihbarat ve keşif faaliyetleri yürüttükleri için kale hakkında detaylı bilgiye sahiptiler. Erzurum'da yapılan keşif faaliyetlerinin raporları ve geçmişe yönelik istihbarat faaliyetlerinin raporları doğrultusunda General Yudenich taarruz planını hayata geçirmek için gerekli emirleri verdi. Buna göre 29 tabur, 17 ½ bölük, 50 topu kapsayan 2. Türkistan Kolordusuna kendi sağ kanadını 11½ tabur, 14 tane top ve 13 ½ bölük aracılığıyla koruyup Dulum dağı çıkıntısından Gürcüboğazı aracılığıyla Erzurum vadisine doğru taarruz edecekti. Volosin- Petreçenko emri altında bulunan 4 tabur, 1 bölük ve 2 topu kapsayan Donskoy adlı piyade tümeni Kargapazarı çıkıntısından Küçüksu vadisine hareketle X. Türk Kolordusunun sağ kanadına ve arkasına taarruz edecekti. Bu grup aynı zamanda Türkistan Kolordusunun güney tarafında hareket eden General Vorobiyev'in 16 tabur, 5 bölük ve 36 topu kapsayan 4. Kafkas Avcı Tümeni ile irtibatını sağlayacaktı. Bu tümen üç koldan karla kaplı Kargapazarı çıkışından Tafta ve Çobandede'de güçlendirilen mevzilerin aralığından taarruz gerçekleştirecekti. Ayrıca Gürcüboğazı ve Deveboynu mevzilerini savunan Türklerin gerisine düşmesi de planlar arasındaydı.³¹⁷

Kale hücumu için merdivenler hazırlayan 24 ½ tabur, 11 itfaiye takımı, 15 ½ bölük ve 60 tane topu kapsayan 1. Kafkas Kolordusu, Türk birlikleri tarafından güçlendirilen Dolangez pozisyonundan itibaren Palandöken çıkıntısındaki mevziilere kadar 4 koldan taarruz yapacaktı. Ordunun yedeği olan 16 taburlu 66. Piyade Tümeni Hasankale'de ordu komutanının emrinde bekleyecekti. 30 bölük ve 12 tane topu kapsayan ordunun süvari birliği Köprüköy bölgesinde konuşlandı. Taarruz için kullanılacak 16 adet kuşatma topu, 18 alanlı havan topu ve 1 itfaiye takımını kapsayan topçu birlikleri Gülcaş bölgesinden Dolangez ve Çobandede mevziilerine taarruz

³¹⁶ N. Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyny V 1915-1916 gg.*, Moskva 1938, s.52.

³¹⁷ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.53

edecekti. Kale hücumu için toplam 78 tabur, 12 itfaiye takımı, 180 tane top (bunlardan 16 tane kuşatma topu), 54 ½ bölük, 4 istihkâm takımı görev yapacaktı.³¹⁸

4.6.5.3. Türk Ordusunun Konuşu

IX. Kolordu geri çekildiği mevziileri korumaya çalışıyordu. 28. Tümen karargâhı Yıkılğan'da olmak üzere Palandöken'in kuzey yamaçları Oyuktepe-Güllüdağ güney hattında, 17. Tümen karargâhı Höyükler'de olmak üzere Güllüdağ-Höyükler-Korucuk-Erzurum yolunda konuşlanmıştı. XI. Kolordu karargâhı Sivişli Tabya'da bulunuyordu. Kolordu Korucuk-Erzurum yolundan itibaren konuşlanıyordu. Uzunahmet tabyasında konuşlanan 33. Tümen'in karargâhı ilave tabyadaydı. Karargâhı Çobandede olan 29. Tümen Büyük ve Küçük Toy-Kargapazarı dağının güney yamaçları-Güllüktepe-Yayla gediği-Dolangez, Çobandede-Köse Mehmet gediği kuzeyinden itibaren uzunca bir mevziide konuşlanmıştı. 18. Tümene bağlı olan 102. Alay ordu emrinde olmak üzere Dutçu'ya, 53. Alay ise ordu emri ile X. Kolordu emrine girmişti. 98. Alay ise ordu emrinde ihtiyat olarak Sivişli de konuşlanmıştı.³¹⁹

X. Kolorduya bağlı olan 32. Tümenin karargâhı Girekösek'te olmak üzere Taşlıgüney-Karagöbek Tabya-Gâvur dağı hattında konuşlanmıştı. 31. Tümen ise Deveyatağı'ndan 2689 rakımlı tepeye kadar doğu istikametinden aynı tepeden Köşk deresine doğru uzanan mıntıkeyi kontrol altında tutuyordu. Ovacık Müfrezi olarak adlandırılan 30. Tümen Üçkilise yayla gediğini savunmaktaydı. Çoruh Müfrezesi bu tümene iki tabur gücünde takviye kuvvet göndermişti. Lazistan Müfrezesi ise kıyı bölgesinden gelen donanma destekli Rus taarruzlarını durdurmak için Vice-Abi deresinin batı sırtlarındaydı.

III. Ordunun toplam muharip gücü 38.000 iken Rus ordusunun muharip gücü 110.000 idi. Buna karşılık Türk taburlarının ortalaması 350 iken Rus taburları 1000 asker gücündeydi. İki tarafın top güçleri karşılaştırıldığında top adedi bakımından Türk ordusu güçlü görünmesine rağmen topların eski ve etkili menzillerinin düşük olması buna karşılık Rus obüslerinin etkili menzillerinin yüksek olması büyük bir dezavantajdı. Ayrıca Rusların gece oluşan sis ve soğuktan faydalanarak taarruz yapmaları Türk toplarının gece kullanılamaması ayrı bir olumsuzluktu. Rus birlikleri

³¹⁸ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.53.

³¹⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.89-90

ulaşımın kolay olması sebebiyle kısa sürede zayıatlarını telafi edebilirken III. Ordu Ulukışla üzerinden ikmal edildiğinden bu süre 45-50 güne ulaşıyordu.³²⁰

26 Ocak 1916 itibariyle yaşanan muharebeler neticesinde III. Ordu'nun toplam mevcudu 1000 zabıt ve 22.313 ere düşmüştü. Ordu birliklerinin elinde 39 makineli tüfek, 30 seri sahra topu, 49 seri dağ topu ile 12 adi ateşli sahra topu kalmıştı.³²¹

4.6.5.4. Erzurum'un İşgali

Erzurum'a yapılacak taarruz için gerekli manevraların, asli taarruz hattının güvenliğinin sağlanması, bütün birliklerinin emredilen pozisyonlara ulaşmaları ve gerekli keşif faaliyetlerini yapmaları, ağır silahlar ile kuşatma toplarının cepheye ulaşması ve en önemlisi erzak ve cephanenin ikmal merkezlerine ulaşması için yapılan hazırlıklar 21 gün sürdü. Ruslar Çobandede ve Dolangez mevziilerinin karşısına konuşlandırılacak kuşatma top bataryalarının zamanında bölgeye ulaştırma konusunda ciddi sıkıntı yaşandı. Toplar istenilen noktalara yerleştirildikten ve cephane ikmali yapıldıktan sonra taarruzun başlaması için sorun kalmadı.³²²

Taarruz için gerekli tahkimat yapıldıktan sonra Rus Kafkas Ordusu 10 Şubat 1916'da saldırı pozisyonu aldı. 11 Şubat 1916'da ise taarruz başladı. Kuşatma ve obüs bataryaları ile Çobandede mevziileri ateş altına alındı. Topçu ateşi Kars Kale Topçu Komutanı General Vadina tarafından idare ediliyordu. Burada dikkati çeken nokta topçu ateşinin yoğunlaştığı noktaların Rus ordusuna firar eden Türk Topçu Subayı Rıfat'ın verdiği bilgiler doğrultusunda belirlenmesiydi.³²³

Rus taarruzunda ilk günkü manzaraya bakıldığında 1. Kafkas Kolordusu Deveboynu mevziileri üzerine, 2. Türkistan Kolordusu Gürcüboğazı'na taarruz ederken, 1 ve 4. Alaylar ise Palandöken mevziilerini ele geçirmeye çalışıyordu.³²⁴

1. Kafkas Kolordusu Palandöken silsilesinin güneyinden 55 top desteği ile Uzun Ahmet Tabyası istikametine dört kol halinde taarruz ediyordu. Çıkovani

³²⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.90-91.

³²¹ Samih, Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe, s.79.

³²² Korsun, Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyny V 1915-1916 gg., s.55.

³²³ Maslovskiy, Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk, s.275.

³²⁴ Zayonchkovskiy, Pervaya Mirovaya Voyna, s.522.

Müfrezesi Palandöken Türk Müfrezesine, 155. Alay Palandöken'in kuzey yamaçlarından Gez Tabyasına, 5. Kafkas Avcı Alayı Hasankale-Erzurum yolu güneyinden Höyükler'e taarruz ediyordu. IX. Kolordu cephesinde gündüz muharebesi olmamasına rağmen gece yapılan top destekli Rus taarruzu etkili olamadan durduruldu. Palandöken Türk Müfrezine taarruz eden Çikovani Müfrezesi olumsuz hava şartları ve coğrafi engellere rağmen ilerleyerek Palandöken Tabyası karşısına akşam saatlerinde ulaşabildi.³²⁵

Rus 39. Tümeni XI. Kolordu'ya 30 top desteği ile taarruz etmekteydi. Tümenin 153. Alayı Dolangez Tabyasına, 156. Alayı Çobandede Tabyasına, 154. Alayı ise Büyük ve Küçük Toy Köyleri üzerinden Çobandede tabyasına yükleniyordu. 29. Tümen'in 86. Alayı tarafından müdafaa edilen Dolangez Tabyası 12 Şubat 1916 şafak vakti 153. Alay tarafından zapt edildi. Dolangez Tabyasının düşmesinin ardından Rus taarruzları gün içerisinde Çobandede üzerinde yoğunlaşmasına rağmen 29. Tümen birlikleri bu taarruzları püskürttü. XI. Kolordu Dolangez Tabyasını yeniden ele geçirmek için topçu bataryalarının ateş desteği ile yaptığı taarruz başarılı olamadı. Dolangez Tabya için yapılan muharebelerde gerek 86. Alay gerekse Rus 153. Alayı ağır zayiata uğradı.³²⁶

General Vorobyef Komutasındaki 4. Kafkas Avcı Tümeni Çobandede ve Tafta Tabyaları arasından taarruz ederek Rus taarruz planının temelini teşkil edecek olan yarma taarruzuna başladı. Muharebe bölgesinin sarp ve meyilli olması, tümenin çoğu zaman ilerlemesini engelliyordu. Ayrıca Türk birliklerinin gösterdiği direnç ile 4. Kafkas Avcı Tümeni yalnızca süngü hücumuyla etkili olabiliyordu. Buna rağmen ilerleme oldukça azdı. Tümen ancak 12 Şubat öğleden sonra Kargapazarı'nın güneyinki hattı ele geçirebildi. Ruslar ikinci gün yoğun topçu ateş desteği altında yaptıkları taarruzda Çobandede ve Dolangez tabyalarının kuzey kısımlarını ele geçirmeyi başardılar.³²⁷

³²⁵ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskoy Ocherk*, s. 277.

³²⁶ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskoy Ocherk*, s. 276.

³²⁷ Venkov Andrey, Shishov Aleksey, *Belyye Generaly (Kornilov Krasnov Denikin Vrangeli' Yudenich)*, Rostov-na-Donu 1998, s. 386.

2. Türkistan Kolordusu Erzurum’u kuzeyden kuşatmak için Gürcüboğazı’nın iki yanına taarruz etmekteydi. 2. Türkistan Kolordusu emrinde Gürcüboğazı’nın güneyini ele geçirmek için hareket eden Don Plaston Tugayı Köşk istikametinde ilerlemeye çalışıyordu. Ancak kar kalınlığının fazla olması ve aşırı soğuklar yüzünden sadece bir gecede 500 askeri donarak hayatını kaybetti. Bu istikamette Karapınar tarafından başlayan Rus hücumları sonrasında Köşk yaylası Rusların eline geçti. Üstün Rus kuvvetleri karşısında zor duruma düşen 32. Tümenin desteklenmesi için 34. Tümen’in bir alayı yardım için gönderildi. 32. Tümene karşı 11 Şubat’ta istediği başarıyı gösteremeyen 2. Türkistan Kolordusu Karagöbek Tabyasını ele geçiremedi. Ancak X. Kolordu birlikleri yarıya yakın oranda zayıf vererek Rusları durdurabildi. X. Kolordu komutanı bu yönden gelen Rus taarruzları karşısında geri çekildiği anda şehrin işgale açık bir hale geleceğinin bilinciyle hareket ediyordu. Bu yüzden kolordunun takviye edilmesi gündeme geldi ve 34. Tümen’in 101. Alayı ve sahra bataryası bu kolordunun emrine verildi.³²⁸ 12 Şubat 1916’da 2. Türkistan Kolordusu ve 4. Kafkas Piyade Alayı Gürcüboğazı istikametinde bir takım ilerlemeler kaydetti. Ancak inatçı bir direnişle karşılaşan Rus birlikleri taarruzu durdurmak zorunda kaldı.³²⁹

12 Şubat 1916’da Rus 14. Türkistan Avcı Alayı Karagöbek Tabyasına 500 metre kadar yaklaştı. Başka bir kol ile de Taşlıgüney tepesinden Yassitepe’ye doğru bir Rus birliği ilerliyordu. Bunun üzerine daha fazla tehlike yaşamamak için geri bir hatta muharebeyi kabul etmek için X. Kolordu çekilme kararı aldı. Karagöbek Tabyası içindeki erzak, cephane 4’ü mantelli 8 krup topu imha edilerek 32. Tümen tarafından tabya terkedildi. Öğleden sonra 14. Türkistan Avcı Alayı tabyayı ele geçirdi. Kolordu ise Muharrem’in Gözesi-Horumsama-Tafta sırtlarına çekildi. X. Kolordunun çekildiği mevziilerde hiç tahkimat yapılmamıştı. Rusların sürekli yaptığı bir gece taarruzu zuhur ederse kolordu çok zor durumda kalabilirdi. Bunun için kolordu komutanı Sitavuk-Dinarkom hattına çekilmek istiyordu. Durumdan haberdar olan III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa bulunan hattın savunulmasını aksi halde diğer kolorduların yanlarında meydana gelecek açıklığın tehlikeli sonuçlar doğurabileceği noktasında kolordu komutanını uyardı.³³⁰

³²⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.93-98.

³²⁹ Andrey, Aleksey, Belyye Generaly (Kornilov Krasnov Denikin Vrangeli’ Yudenich), s.387.

³³⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.99-100.

12 Şubat 1916'da 2. Türkistan Kolordusu kuzeyde Gürcüboğazı'na bitişik konumdaki Karagöbek Tabyasını işgal etti. 1. Kafkas Kolordusu şafak vakti yaptığı taarruzla Çobandede ve Dolangez tabyalarını işgal etti. Bu pozisyonların düşmesi demek vadi yoluyla kaleye ulaşan yolun ele geçirildiği anlamına geliyordu. Çobandede'nin düşmesiyle Ruslar Deveboynu'nu kuzeyden çevirme imkânı yakaladı. Tabyaların ele geçmesi Tafta ve Erzurum'a kuzeyden bir gediğin açılmasını sağladı.³³¹

Rusların gece baskını ile Dolangez Tabya'sını ele geçirmeleri üzerine 18. Tümen Hamamderesi-Çilligöl üzerinden ilerleyip tabyaya taarruz etme emri aldı. Pasin Ovası güneyinde Ruslar Dolangez dışındaki mevziileri alamamıştı. 17 ve 28. Tümenler tüm taarruzları durdurmayı başarmıştı. Çeperli, Oyuktepe güneyinden ve Karakayalar'dan Gez Tabyası gerisine düşmek isteyen bir alay kadar Rus kuvveti telgraf direklerinin boyuna ulaşan kardan dolayı ilerleyemediği için başarılı olamamıştı. 18. Tümen verilen emir gereği Binbaşı Emin Bey komutasında Dolangez Tabya'yı ele geçirmek için yaptığı taarruzlarda tabyaya 300 metre kadar yaklaşmasına ve etkili topçu ateşine rağmen başarılı olamadı. Bunun en büyük sebebi sabahtan akşama kadar hiçbir takviye kuvvet alınamamasıydı.³³²

12 Şubat 1916 gecesi Erzurum Valisi Tahsin Bey, Talat Paşa'ya muharebelerin durumu hakkında şu bilgileri veriyordu; “*Cephede muharebat bugün ve bu gece devam ediyor. Asker vecibeyi namusun ifası için bütün fedakârlığıyla çalışıyor. X. Kolordu cephesi orduca şayan-ı endişe görülüyor. Karagöbek'ten hattı müdafaa Tafta'ya geçti. Yarınki gün muharebe bu hatta cereyan edecektir. İnşallah düşman tevkif olunur olunmadığı halde fedakâr Erzurum'un mukadderatı karanlıktır. Seferberlikten bugüne kadar tarihin pek az kayıt ettiği müessir fedakârlığı gösteren şu muhterem Erzurum halkına ağlamamak kabil değildir. Cenâb-ı Hak şu bağıryanık millete acısın.*”³³³

12-13 Şubat gecesi itibariyle Yudenich elde edilen başarılar konusunda oldukça memnundu. Dolangez ve Karagöbek tabyaları ele geçirilmiş, Przewalski komutasındaki birlikler Karagöbek'in güneyine inmişler, Türk ihtiyatları 39. Tümen'in saldırılarıyla tespit edilmişti. Kargapazarı aşmaya çalışan Vorabyev

³³¹ Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyny V 1915-1916 gg.*

856.

³³² Kocagüney, “*Erzurum Kalesi ve Savaşları*”, s.152-153.

³³³ BOA, DH. ŞFR. 509/16.

kuvvelleri kalın kar tabakasına rağmen kısıtlıda olsa ilerleme kaydedebilmişti.³³⁴ Bölgede devam eden çetin kış koşulları her türlü donanımına sahip Rus birliklerini zorlayan önemli faktörlerden biriydi. Sadece 12-13 Şubat 1916 gecesi 2000 Rus askeri donarak hayatını kaybetti.³³⁵

Ruslar üç gündür devam eden taarruzlarında amaçlarına ulaşmaya başlamıştı. III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa ise X. Kolordu cephesinde durumun iyi olmadığını söylerken tüm endişesi bu hat üzerinde yoğunlaşıyordu. 12-13 Şubat gecesi yapılacak savunma Türk birliklerinin durumunu netleştirmesi açısından oldukça önemli görülüyordu.³³⁶ Bahaeddin Şakir Bey'de Talat Paşa'ya gönderdiği telgrafta X. Kolordu cephesini işaret ederek müdafaanın zayıf olduğunu genel vaziyetin ise karanlık olduğunu bildiriyordu.³³⁷

IX. Kolordu cephesinde gece saatlerinde 17. Tümen'in ileri karakollarına baskın yapan Rus birlikleri çok sayıda maktul bırakarak Kurudere'ye kadar sürüldü. 13 Şubat 1916'da Rus 155. Alayı topçusunun ateş desteğiyle Güllüdağ-Höyükler istikametinde taarruza geçti. Rus piyadesi Hancağz'ın bir km doğusunda 1865 hattında topçu ateşiyle durduruldu. Türk topçusunun yoğun ateşiyle 28. Tümen cephesinde gelişen Rus taarruzu durduruldu. 17. Tümen ise Höyüklerle taarruz eden 5. Kafkas Avcı Alayını Hancıgaz'ın 1 km doğusuna attı. 28. Tümen cephesindeki Hayat Komu, 2845 Yataklarbaşı, Katarkaya, Hemiçin deresi batı sırtlarında IX. Kolordu cephesinde 155. Alay ile 5 Kafkas (190, 193, 507, 311 numaralı) durijna taburu 13 Şubat 1916'ya kadar iç kesimlere ilerlemişti.³³⁸

2. Nizamiye Süvari Tümeni cephesinde Ruslar gece saatlerinde başladıkları taarruzda başarılı olamadı. 13 Şubat 1916 sabahı süvari tümenin iki yanına kuşatıcı tarzda başladıkları taarruzda tümen çevrildiğini anladığından üstün Rus kuvvetleri karşısında öğleden sonra Varto'nun batısındaki Kamışlı-Leylek Taşçı hattına çekildi.

³³⁴ Allen ve Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.333.

³³⁵ Price, **War & Revolution in Asiatic Russia**, s.75-76.

³³⁶ BOA, DH. ŞFR. 509/17.

³³⁷ BOA, DH. ŞFR. 509/18.

³³⁸ 13 Şubat 1916'da Hakaklar mevkiinde esir edilen Mülazım İsmail Efendi ile beş neferi götüren beş muhafız Rus neferi Giresunlu Hasan kumandasındaki üç neferlik kol tarafından kurtarıldığı gibi beş Rus muhafız neferi de esir edildi. Ruslardan ayrıca iki nefer daha esir edildi. **ATASE**, BDH. 145. 722.660.007-01.

Palandöken cephesinde Rusların bir tabur piyade ve bir cebel bataryası ile Haraplar mezarısı istikametinde yaptıkları taarruzda mezrayı işgal etti.³³⁹

XI. Kolordu cephesinde 12 Şubat 1916'da yapılan muharebelerde Rus zayıatı 3000 olarak tahmin ediliyordu. 13 Şubat 1916'da erken saatlerde özellikle projektörlerle aydınlatılan Uzun Ahmet Tabyası Rus topçusu tarafından ateş altına alındı. Topçu ateşinin ardından 263. Alay ile 33. Müstahfız Tugayı Uzun Ahmet Tabyasına taarruza geçti. Fakat 33. Tümen bu taarruzu püskürterek Rusları Çiftlik istikametinde geri attı. 29. Tümen cephesinde sisten faydalanan Rus 153 ve 156. Alayları ile Köse Mehmet Gediği-Yurtlar tepesi istikametinde taarruz etti. 400 metre mesafeye kadar yaklaşan Ruslar mevzii önündeki süngü hücumuyla 1360 maktul ile 27 esir bırakarak geri çekilmek zorunda kaldı.³⁴⁰

X. Kolordu cephesinde 13 Şubat 1916'da sisten faydalananak ilerlemek isteyen Ruslar Çarşılıkünkü sırtı ile Tatar Hüseyin Pınarı istikametinde yaptığı taarruz sistin ortadan kalması ve Tafta Tabya bataryalarının aşırma tekniği ile yaptığı etkili topçu ateşi ile geri atıldı. 102. Alay X. Kolordu ihtiyatı olarak Akdağ'a gönderildi. Ovacık Müfrezesinin bulunduğu cephede 12 Şubat'ta taarruz eden Rus birlikleri 30 maktul bırakarak çekilmesine rağmen 13 Şubat'ta daha güçlü şekilde yaptıkları taarruza 89. Alay'a ciddi zayıat verdirdi. Bu alayın toplam muharip gücü 90'a düştü. Ruslar Zinavur-Üçkilise-Kabaktepe hattını ele geçirdi. Çoruh Müfrezesi cephesinde Ruslar Hahor yoluyla Deve dağına taarruz etmesine rağmen püskürtüldü. Lazistan cephesinde Ruslar denizden torpido ateş desteği ile ilerleme kaydetmeye çalışsa dahi sağ kanat ve merkezden açılan etkili ateşle durduruldu. Alınan esirlerin ifadelerine göre 39. Rus Tümen Komutanı General Deveciyan iken tümen karargâhı Hasankale'de idi. 13 Şubat 1916 itibari ile Ruslarla çarpışan Türk birlikleri her geçen saniye erimektedir. Ertaş batısına çekilen birliklerin mevcudu 700'e düşmüştür. 33. Tümen taburlarının ekserisi 90 nefere inmiştir. 29. Tümenin 85. Alayı ise 240 ila 280 arasında 86. Alay ise 200 mevcudundadır. 31 ve 32. Tümenler ise tabur mevcuduna gerilemiştir.³⁴¹

13 Şubat 1916 Rus taarruzları için bir dönüm noktası oldu. Erzurum için kilit noktası olan Gürcüboğazı ve Tafta Tabya Rusların eline geçti. Dolayısıyla kuzeyden

³³⁹ ATASE, BDH. 145. 722.660.007.

³⁴⁰ ATASE, BDH. 145. 722.660.007-01.

³⁴¹ ATASE, BDH. 145. 722.660.007-01-02.

Erzurum'a ulaşım için düz bir hat açıldı. Bu başarı ile Deveboynu noktasında Türkler geri çekilmeye başladı. Vorobiev kuvvetleri ise Erzurum vadisine inmeye başladı. Taarruzun üçüncü gününün sonunda Deveboynu noktasından Türk birliklerinin bulunduğu cepheye doğru serbest saldırı başladı. 14 Şubat'ta Deveboynu kuzey yanı ile diğer savunma hatları Ruslar tarafından tamamen ele geçirildi.³⁴²

14 Şubat'ta üç günden beri devam eden savaşın en kanlı ve Türk tarafı için en acı günü olacaktı.³⁴³ Gün içerisinde Rus taarruzları X. Kolordu cephesinde Gürcüboğazı'nda yoğunlaşmaktaydı. 2. Türkistan Kolordu taarruzları Tafta Tabya ve çevresinde yoğunlaşıyordu. 34. Tümenin sağ kanadını koruyan 101. Alay muharebeler neticesinde cephanesi tükenince Muharrem'in Gözesi istikametine çekildi. Alayın cephane ihtiyacı aynı anda giderilemedi. Alayın çekilmesinin ardından telafi edilmeyen boşluktan Ruslar girerek Köşk Köyü ele geçirdi. 34. Tümen çekilince başarılı bir savunma yapan 29. Tümen zor duruma düşerek ağır zayıyat verip geri çekilmek zorunda kaldı. 17. Türkistan Avcı Alayı 102. Alay tarafından savunulan Tafta Tabya'yı ele geçirdi. Dolangez Tabya'nın müdafaasına memur edilen alay kat kat siperlerle çevrili ve sahra topraklarıyla donatılmış mevziilerinde Çobandede ve Uzan Ahmet bataryalarının tesirli ateş desteği altında sabah saatlerinde Rusların ufak çaplı yaptığı bir taarruzla mevziilerini terk etti. Fazla direnme göstermeyen alay yalnızca 10 yaralı bırakarak geri çekilmişti. Çobandede'den Dolangez'e yardım için gönderilen bir tabur aşer ise yolda silahlarını atarak firar etti. Tabyaya ancak 20 nefer ulaştı. Sonradan yapılan tetkikte sağ cenahtaki Türk süvarisini düşman zanneden alayın hiçbir mukabele göstermeden geri çekildiği anlaşıldı.³⁴⁴

Erzurum Valisi Tahsin Bey 14 Şubat 1916 saat 11.40'da Talat Paşa'ya çektiği telgrafta muharebelerle ilgili şu bilgileri vermektedir; *"Dün ve evvelki gece cephe vuku bulan muharebede düşman yalnız IX ve XI. Kolordular cephesinde iki bin tüfenk bırakmış ve bazı alayları bozulmuştur. Bu cephe düşmanın bugün ki taarruzunu da def etmektedir. Endişe edilen cihet X. Kolordu cephesidir. Elde hiçbir taze kuvve-i imdadiye olmaması kumandanı da düşündürüyor. Her türlü mahrumiyetlere kışın şiddetine rağmen askerlerin gösterdikleri fedakârlık pek büyüktür. Ne çare ki*

³⁴² Korsun, *Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyny V 1915-1916 gg.*

³⁴³ 85.

³⁴³ Kocagüney, "Erzurum Kalesi ve Savaşları", s.157.

³⁴⁴ ATASE, BDH. 145. 659A.001-01.

*boşlukları dolduracak ihtiyat kalmadı. Kayseri’de olan Fırka on beş gün evvel çıkmış olsa idi bu gün Erzurum için tehlike kalmaz idi. Ordu vazife-i namusu fedakârlık ifa ediyor. Takdir-i İlahi inşallah yüzümüzü güldürür. Anadolu için esaslı düşünmek lazımdır. Çünkü bu gün başlayan bir şey iki ay sonra fakr verir. Maazallah Erzurum’un sükût ederse Anadolu şarkı düçar-ı istila olur.”*³⁴⁵ Tahsin Bey bu telgrafının üzerinden birkaç saat geçtikten sonra ordunun ricat emri verdiğini kendisinin de şehirde ayrılacağını bildirmekteydi.³⁴⁶

Rusların 14 Şubat 1916’da Gürcüboğazı tarafından üstün kuvvetlerle yaptığı taarruzda Türk birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı. Rusların on alay gücünde bir kuvvetle taarruz ettikleri düşünülmekteydi. IX. ve X. Kolordular bir felaketle karşılaşmamaları için Mahmut Kamil Paşa tarafından verilen emirle sağ kanadı Palandöken silsilesinden Karakaya dağına dayanmak üzere 2350 ve 2050 rakımlı tepelerin kuzey doğusundaki Pular deresi batısındaki sırtlara kadar çekilecekti.³⁴⁷ 14 Şubat tarihli Rus tebliğinde isim vermeden önemli bir savunma noktasının ele geçildiği Erzurum’a ulaşmak için kuzey hattında bulunan dağın geçildiği, tabyalardan birisinde şiddetli bir patlamanın meydana geldiği ve çok sayıda esir alındığı bildiriliyordu.³⁴⁸

Rus taarruzlarının genel olarak tüm cephede başarılı olması üzerine III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa 15/16 Şubat 1916 gecesi Enver Paşa’ya gönderdiği telgrafta birtakım saptamalar yaparak durumu değerlendirmekteydi. Ruslar çok üstün kuvvetlerle X. Kolordu cephesine taarruz edip kanatları üzerine yaptığı çevirme harekâtıyla perişan bir şekilde geri çekilmeye mecbur etmişti. Birbirine çok yakın olarak tespit edilen savunma hatlarının savunulması ve işgal edilmesi mümkün olmadı. IX ve X. Kolordular mevkillerinde bırakılmasına rağmen bu geri çekilme üzerine aynı hatta çekilerek mukabele etmesi emredildi. Mahmut Kamil Paşa’nın değerlendirmesine göre iki tarafı deniz olan Seddülbahir Cephesi gibi 10 km uzunluğundaki hattı müdafaa etmek ve adım adım savunmak yüz binlerce askerle kolay yapılabilirken, muharip gücü oldukça az olan bir ordu ile çok büyük bir hattın müdafaa edilmesi pek mümkün değildi. O yüzden Çanakkale ile Kafkas cephelerinin kıyaslanması mümkün değildi. Muharebe mevcudu çok az olan böyle bir ordunun her

³⁴⁵ BOA, DH. ŞFR. 509/54.

³⁴⁶ BOA, DH. ŞFR. 509/53.

³⁴⁷ ATASE, BDH. 145. 722.660.008.

³⁴⁸ The Times, 15 February 1916, Issue:41090.

tarafı yarılmış geniş bir cepheyi işgali ve çevirmesi mümkün değildi. Ordunun girdiği fena vaziyette hattı müdafaa ile savunma yapmak imkânı da pek mümkün değildi.³⁴⁹

Son muharebelerde alınan esirlerin ifadesine göre III. Orduya taarruz eden 39. Tümen ve 66. İhtiyat Tümeni, Türkistan Kolordusunun yedi alayı dörder taburlu Don Kazak Alayı, 13, 14, 15 ve 16. Kafkas Avcı Alayları, Drojin taburlarından oluşuyordu. Bu kuvvetler takriben 16 tabur piyade dörder alay süvari yani 90.000 tüfekten oluşuyordu. Buna karşılık IX, X. ve XI. Kolorduların Erzurum Müstahkem Mevkiindeki varlığı 22.000 idi. Türk birliklerinin sayısı Erzurum'a yapılan taarruzdan önceki rakamlardı. Erzurum civarında yapılan muharebeler ile Erzurum ahalisinden olan askerler köylere dağıldığı için birliklerin mevcutları oldukça azalmıştı. Esirlerin ifadelerine göre Rus bölükleri 200 ila 300 neferden oluşuyordu. Bu rakamlar iyi ayarlanmış ikmal sistemiyle sürekli sabit tutulmaktaydı. Oysa Türk taburlarının sayısı 100 rakamına ulaşmıyordu. Ordu birkaç senedir devam eden şiddetli muharebelerde en kıymetli unsurları olan piyadelerini zayi ettiği için bu tarihlerde birkaç günlük eğitim görmüş er ve ihtiyat zabıt namzetleri/vekilleriyle iş görmeye çalışıyordu. Bu durum ordunun ne durumda olduğunu açıkça göstermekteydi.³⁵⁰

Ruslara en büyük zayıat topçu ateşiyle verilmişti. Esir ifadeleri bu gerçeği doğrulamaktaydı. Topçu ateşinin yaptığı tesir kadar piyade ile başarı yakalanmış olsaydı Rusların fazla ilerleme şansı olmayacaktı. Erzurum'un korunması noktasında önemli görevleri olan tabyaların düşmesi üzerine askerde firar hareketleri de arttı. Ilıca civarındaki Mamağa Köprüsü civarını tutmakla görevlendirilen 34. Tümen gece yaşanan Rus süvari taarruzunda iki alayını esir ve şehit verdi. Tümen ayrıca sekiz sahra ve altı cebel topu terk ederken 720 firar bildirildi. Ufak bir geri çekilme esnasında askerler teçhizatını atarak firar etmekteydi. Ordunun er mevcudu muharebeler, hastalık ve firar suretiyle sürekli azalırken silah ve teçhizatlar askersiz kalıyordu. Gerek yeniden toplanan ikmal efradı gerekse İstanbul'dan azar azar gönderilen silah ve subaylar katiyen orduyu takviye edemiyordu. Bu durum ordu birliklerinin ihtiyatsız şekilde yaptıkları en küçük muharebelerde dahi dağılmalarına neden oluyordu. Bu yüzden Erzurum'a III. Ordu'dan başka başka bir ordunun gönderilmesi gerekiyordu. III. Ordu ise en az iki bağımsız tümenle desteklenmeliydi. Toplam

³⁴⁹ ATASE, BDH. 145. 659A.001.

³⁵⁰ ATASE, BDH. 145. 659A.001-001-002.

mevcudun 100 binden az olmaması silah ve cephane sistemin ise sabit tutulması gerekiyordu.³⁵¹

Tüm bunlar dikkate alındığında Rusların 14-15 Şubat gecesi ve ertesi günü X. Kolordu üzerine taarruza devam edeceğinin en büyük göstergesiydi. Kolordu bulunduğu hatta durması halinde güneye veya kuzeye çekilmek zorunda kalacaktı. Bu durum Erzurum-Ilıca yolunun kesilmesi anlamına geliyordu ki gerçekleşmesi durumunda diğer iki kolordunun imha edilme tehlikesi baş gösterebilirdi. Veyahut bu kolordular Erzurum kalesine sığınacaktı ancak kale de yalnızca iki gün yeter miktarda erzak vardı. Her ihtimalde kolordular ya esir olacak ya da imha edilecekti. Bu durum karşısında ihtimalleri değerlendiren III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa ordunun Erzurum'un batısına çekilmesine karar verdi. III. Ordu birlikleri Karaaya dağı-Tosik dağı-Hanke batısı-Ilıca-Turnagöl dağı hattına çekilecekti.³⁵²

15 Şubat tarihli Petrograd kaynaklı Rus tebligatında 20'den fazla top ile çok miktarda esir ve mühimmatın ele geçirildiği kamuoyuyla paylaşılırken aynı tarihli Türk tebliğinde Erzurum'da iki Rus uçağının düşürüldüğü, şehir istikametine yönelen taarruzların durdurulduğu bildirilmekteydi.³⁵³

III. Ordu Komutanlığının aldığı geri çekilme kararı gece saatlerinde kolordulara tebliğ edildi. X. Kolordu birlikleri bulundukları hattı savunarak geri çekilecekti. Kolorduya bağlı tümenler Rusların Erzurum ovasına girmesin engelleyeceklerdi. Kolordunun sağ yanı Ovacık Müfrezesi tarafından korunacaktı. Sayıları azalan tümenler bölgedeki Müslüman halktan asker toplayacaktı. XI. Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa Umum Artçılar Komutanı sıfatıyla geri çekilen orduyu artçılar vasıtasıyla koruyacaktı. Şehirde bulunan cephaneler artçılar tarafından imha edilecekti. IX. ve XI. Kolordular çekilme emrinin ardından hızlı bir şekilde kendilerine tahsis edilen Ilıca mevziilerine çekilmeye başladı. IX. Kolordu artçıları akşama kadar Rus taarruzlarını oyalayıp ağır topları tahrip ederek kolordunun çekilmesini sağladı. XI. Kolordu artçıları da Uzun Ahmet Tabyasına gelen taarruzları püskürterek Sivişli Tabyaya çekildi. Abdülkerim Paşa komutasında III. Ordu hızla Ilıca mevziilerine çekilmekteydi. X. Kolordu'nun iyice azalan birliklerinin tamamen

³⁵¹ ATASE, BDH. 145. 659A.001-02-03.

³⁵² ATASE, BDH. 145. 659A.001-01.

³⁵³ The Times, 16 February 1916, Issue:41091.

imha olmaması için 15-16 Şubat 1916 gecesi Umudum-Erginis-İğdasor hattına çekilmesine müsaade edildi.³⁵⁴

Rus Hava Keşif Komutanı'nın verdiği bilgiler General Yudenich için oldukça şaşırtıcıydı. Havadan alınan görüntülere göre Türk birlikleri Erzurum'un batısına doğru çekilmeye başlamıştı.³⁵⁵ Bunun üzerine General Yudenich 2. Türkistan Kolordusu, Voloshin-Petrychenko ve Vorobyev kuvvetleriyle kesin başarı elde etmek için gözlem ve keşif uçakları kullanarak Türk ordusu hakkında gerekli bilgileri topladıktan sonra Raddatz komutasındaki süvarileriyle taarruzu hızlandırdı. Ayrıca uçaklar aracılığıyla Türk ordusunun ve şehrin teslim olması için propaganda amaçlı ilanlar şehrin üzerine bırakıldı. 15 Şubat'a kadar devam eden muharebelerde Erzurum'daki direniş kırılarak şehrin içlerine girilememişti. Ruslar için Erzurum'a yapılan taarruzlarda dönüm noktası Türk ordusunun Aşkale istikametinde geri çekilmeye karar vermesi etkili oldu.³⁵⁶

15 Şubat gece yarısı Türk birliklerinin Erzurum'u tahliye ettiği haberini alan Rus Komutanlığı 16 Şubat 1916'da erken saatlerde 1. Kafkas Kolordusu ve 39. Tümen ile cepheden şehir üzerine taarruza geçti. Rusların hızlı bir şekilde Sivişli Tabya önlerine gelmeleri üzerine Türk artçıları Abdülkerim Paşa'nın tüm gayretlerine rağmen hızla geri çekildiler. Geçen yüzyılda yaşanan Türk-Rus muharebelerinde kalenin ve istihkâmların müdafaası edildiği kadar özel bir çaba harcanmadı. Artçılar İstanbul Kapısı'ndan şehri terk ederken Ruslar ise Kars Kapı'dan Erzurum'a girdi. Artçılar çekilirken emredildiği üzere taşınamayacak malzemenin çoğunu imha etti. Yalnızca geriye taşınamayan 250 hasta ve yaralı başlarında subaylar olduğu halde Erzurum hastanelerinde bırakıldı.³⁵⁷

Deveboynu mevziilerinin birinci hattı hızlı bir şekilde Ruslar tarafından ele geçirilmesine rağmen Çobandede Tabya'nın coğrafyaya hâkim konumu ve buradaki Türk birliklerinin sıkı müdafaası nedeniyle bu hattın geçilmesi Ruslar için zor olmuştu. 2. Türkistan Kolordusu'nun Gürcüboğazı'ndaki başarısına ve o esnada yaşanan krizi

³⁵⁴ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.109-110.

³⁵⁵ *Andrey, Aleksey, Belyye Generaly (Kornilov Krasnov Denikin Vrangeli' Yudenich)*, s.387.

³⁵⁶ *Korsun, Erzerumskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyny V 1915-1916 gg.*

³⁵⁷ s.57.

³⁵⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.113-114.

fırsata çeviren Rusların Deveboynu hattını geçerek Erzurum'a ulaşmaları Ruslar için büyük bir zaferken Türkler içinse sonun başlangıcıydı.³⁵⁸

16 Şubat 1916'da Erzurum Kalesi düştü ve şehir Rus işgaline uğradı. Kafkas Ordusu Komutanı Rus askerlerinin sergiledikleri performanstan dolayı onlara olan minnettarlığını dile getirdi. Erzurum'un her yanından dumanlar yükselirken General Yudenich şehrin ele geçirilmesinde katkı sağlayan subaylara ödülleri teslim etti. 100'den fazla astsubay, subay ve albay rütbesinde görev yapan askeri personel ödüllendirildi. Bunlar arasında Albay Gabaev Fissenko, Albay Vorobyev, Zapolskii ve Vachnadze bulunuyordu. General Yudenich ise 2. Dereceden Aziz George Nişanı ile ödüllendirildi. Bu ödül Çarlık Rusya tarihinde bu alanda verilen son nişan oldu.³⁵⁹

Erzurum şehri yaklaşık 39 yıl sonra yeniden Rus işgaline uğradı. Ruslara kale çevresinde birçok eşya, savaş gereci ve tabyalar bölgesindeki tüm toplar bırakılmıştı. Yalnız 36 mantelli top öküz ve sahra bataryalarından artan hayvanlarla çekilerek Erzincan istikametine sevk edilmişti. Bir kısmı tahrip edilerek bırakılan 200'den fazla topun 65 tanesi işe yaracak durumda kaldığından kalenin savunması için ilerleyen dönemde Ruslar tarafından kullanıldı.³⁶⁰

Kafkasya Valisi Grandük Nikolay Erzurum'un ele geçirildiğini şu ifadelerle Rus çarına duyurdu; *"Tanrı'nın yardımıyla cesur Kafkas Ordularımızın önlenemeyen beş günlük taarruzları sonucu Erzurum'u ele geçirdik. Şahsınıza bu zaferi bildirmekten büyük mutluluk duyarım."*³⁶¹

4.6.5.5. Erzurum'un Tahliyesi ve Yaşananlar

III. Ordu Erzurum hattına çekildiği zaman şehrin Ruslar tarafından ele geçirilmesi için ikinci dalga taarruz kaçınılmaz bir hal aldı. Şubat 1916'nın ilk günlerinde manzara bu şekilde iken Erzurum'da bulunan evrakın en yakın şehir olan Erzincan'a gönderilmesi ve Erzurum'da bulunan emvalin satılması için Dâhiliye Nezareti tarafından emir verildi. Ancak Erzurum Tetkik Komisyonu Reisi Celal Bey yaptığı çalışmalarda satışın mümkün olmadığını bulunacak nakliye vasıtalarıyla

³⁵⁸ Zayonchkovskiy, *Pervaya Mirovaya Voyna*, s.522.

³⁵⁹ Andrey, Aleksey, *Belyye Generaly (Kornilov Krasnov Denikin Vrangeli Yudenich)*, s.387-388.

³⁶⁰ Kocagüney, *"Erzurum Kalesi ve Savaşları"*, s.163.

³⁶¹ *The Times*, 17 February 1916, Issue:41092.

Erzincan'a nakledildikten sonra orada satış yapılabileceğini 7 Şubat 1916'da nezarete bildirdi. İlk etapta şehirde bulunan resmi kayıtların bir kısmı Sabri Bey vasıtasıyla Erzincan'a gönderildi. Erzurum'da bulunan menkul kıymetlerin toplam fiyatı 50 bin lira civarındaydı.³⁶² 10 Şubat 1916'da İskân ve Aşayir Müdüriyeti tarafından Erzurum'a gönderilen telgrafta ahalinin katılımının sağlanmasıyla emval-i metrukenin kısım kısım müzayede usulüyle satılması emredilmekteydi.³⁶³

Erzurum'da işgal tehlikesinin baş gösterdiği tarihlerde şehirden taşınması gereken en önemli kurumun Osmanlı Bankası olduğu su götürmez bir gerçektir. Çünkü bankada çok miktarda para ve altın bulunuyordu. Maliye Nezareti konuyla ilgili ilk emrini 27 Ocak 1916'da vermişti. Emirde bankada bulunan altının para ile değiştirilmesi isteniyordu. 1 Şubat'ta ise Talat Paşa bankanın acil surette Erzincan'a nakledilmesini emretmekteydi. Gerekliği takdirde Tahsin Bey zor kullanarak bankayı boşaltabilirdi. Şehirde yaşanan kargaşa ve panik belki de konuya gereken önemin verilmemesinden ötürü banka ancak 27 Şubat 1916'da memurları ile birlikte Erzincan'a nakledilebildi.³⁶⁴

14 Şubat 1916'da Erzurum Valisi Tahsin Bey, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya çektiği telgrafta manzarayı şu şekilde özetliyordu; *"Kan ağlayarak size Erzurum'dan son telgraflı çekiyorum. Bu acı akıbeti ne ben ne de ordu ve Erzurum'un fedakâr halkı layık değil idi. Ne yapayım takdirat böyle imiş. İnşallah Erzurum'u istirdat-ı ahz-ı intikam ederiz. Birçok seneden beri fedakârlık gösteren bu halktan ayrılmak istemiyorum. Onların son dakikalarına iştirakimi ve ölmek ise hemen ölürüm. İşte bu son saatler de kadın, çocuk orduya arkalarla arabalarla erzak taşıyor... Ordu ric'at emrini verdi Erzurum'u terk ediyoruz."*³⁶⁵

III. Ordu Kurmayı Aziz Samih Bey ise Erzurum'dan ordunun ayrılışını şu şekilde anlatmaktadır; *"... Ordu Karargâhı vali bey ile birlikte Ilıca'ya hareket etti. Tahliye kararı şehirde şayi olmuş ve ordu karargâhın çıkmasına mümanaat için ahali bazı yerlerde toplanmış olduğunu haber vermişlerdi. İmkânı mukavemet olsa ölüm pahasına bile kendilerini bırakmayacağımızı vatanperver Erzurumlular da pekâlâ*

³⁶² BOA, DH. ŞFR. 508/50.

³⁶³ BOA, DH. ŞFR. 60/290.

³⁶⁴ Mevlüt Yüksel, **I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006, s.250.

³⁶⁵ BOA, DH. ŞFR. 509/53.

bilirlerdi. Fakat yeis ve nevmidi bu tedbirde bir âmildi. Bırakıp uzaklaştığımız meskenlerin kapılarında, pencerelerinde görülen ıstıraplı bakışlı gözlerden otomobilin en karanlık köşesine sığındım.”³⁶⁶

Erzurum’da tutunulamayacağını anlayan III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa’nın emriyle şehir boşaltılmaya başladı. Fakat halkın tamamı göç etmedi. Gayr-i Müslim tebaa özellikle şehirde kalan Ermeniler göç etmiyordu. Ayrıca Müslüman halkında bir kısmı göç etmedi. Yetkili organların çekilmesini ve halk ile olan vedalaşmayı Erzurum Valisi Tahsin Bey, Talat Bey’e çektiği telgrafta şu şekilde resmediyordu; *“Dün gece ordu kumandanı kararıyla Erzurum’dan Ilıca karyesine geldim. Sevgili Erzurum’u fedakâr halkını kan ağlayarak bıraktım. Hareketimizden evvel ihtiyarları çağırdım. Erzurum’u bırakacağımızın son acı dakikalarına nasıl iştirak ediyorsam, az zaman sonra ilk intikam ve sürur dakikalarımızda da yanlarında bulunacağımı hükümetin firkanın namusu üzerine söz verdim. Öpüşerek ağlayarak ayrıldık...”*³⁶⁷

Erzurum Kalesi topçu komutanlarından Yüzbaşı Vehbi Bey ordunun çekilişi sırasında yaşananları şu şekilde resmetmekteydi; *“...Ne yapacağını şaşırان ve bir yolunu bulup ta şehri terk edemeyenler gözyaşları ile askerın boynuna sarılıyor –Bizi kime, hangi kanlı bıçakların altına bırakıp gidiyorsunuz- diye sızlanıyorlardı. Hastanelerde hastalara yürüyebilenler gidebilir denilmişti. Daha yarası kanayanlar, mecalsiz ve dermansız askerler sokaklara dökülmüş geçen bir arabadan, bir yedekçiden yardım istiyordu...-Burada beni düşman eline bırakma geride gözü yaşlı anam bekliyor iyi olursam yine yurdum için çarpışacağım- diyordu.*”³⁶⁸

Erzurum boşaltıldıktan sadece üç saat sonra Rus uçakları hükümet binasına bomba atarak tahribat yapmışlardı. Bu olay dahi çekilme kararının tam zamanında verildiğini göstermesi açısından önemliydi. İlginç bir şekilde III. Ordu’nun artçıları çekilirken şehri ateşe vermişti. Çekilmeyi takip eden saatlerde şehirdeki cephanelik ateşe verilmiş ve yangın neredeyse her yana sirayet etmişti. X. Kolordu’nun dümdarları ilerlerken devlet daireleri, telgrafhane, kıışlalar, emval-i metruke bulunan kiliseyi ateşe vererek şehri Ruslara teslim etti. Çıkan yangında ahaliden hayatını

³⁶⁶ Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe**, s.94.

³⁶⁷ BOA, DH. ŞFR. 509/100.1-2.

³⁶⁸ Kocagüney, *“Erzurum Kalesi ve Savaşları”*, s.159.

kaybedenler olmuştu. Şehrin tahrip edilmesine Tahsin Bey ve Mahmut Kamil Paşa taraftar olmamasına rağmen yine de bu olay yaşandı.³⁶⁹ Ruslar Erzurum'a girdikten sonra yayınladıkları beyannamede halkın can ve mal güvenliği sağlanacağını bildirerek işyerlerinin açılmasını evlerde bulunan silahların teslim edilmesini istemişlerdir.³⁷⁰

Erzurum savunmasının zayıfladığı dönemde Mahmut Kamil Paşa'nın emriyle şehir baştan sonra tahrip edilmeye başladı. Halkın tepkisine neden olmamak için caddelerin genişleteceği yönünde söylenti yayılarak çarşı, Pazar, hamam ve mağazaların bir kısmı yıkıldı. XI. Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa ise şehirde ayrılmadan önce Erzurum'da bulunan cephaneliklerin patlatılması görevini Topçu Binbaşı İsmail Hakkı Efendi'ye* verdi. Ordu birliklerinin tamamen çekilmesinin ardından İsmail Hakkı Efendi İstanbul ve Harput kapılarındaki cephanelikleri halka haber vermeden ateşe verdi. Büyük bir patlamanın yaşanan şehirde etrafa saçılan mermiler yüzünden üç yüzden fazla ahali hayatını kaybetti.³⁷¹ Şehrin işgal edildiğine şahitlik edenlerin ifadelerine göre Erzurum'un iki önemli tarihi sembolü olan Çifte Minareler ile Hatuniye Medresesi'nin külliyesi de Türk ordusu çekilirken imha edilecek yapılar olarak belirlenmişti. Şehrin böyle bir akıbete uğramasını istemeyen Erzurum Valisi Tahsin Bey, Meclis İdare Kâtibi Hüseyin Bey'e medresenin barut ile dolu olmasından dolayı olası bir infilakta halka büyük zarar vereceğinden buranın boşaltılmasını istemişti. Bunun üzerine medrese halk tarafından boşaltıldı.³⁷² Mehmet Nusret ise Erzurum tarihi ile ilgili eserinde medreseyi havaya uçurmak için gelen zabıtana halkın mani olduğunu yazmaktadır. Her surette önemli bir tarihi eser olan bu yapının yıkılmasına engel olunmuştur.³⁷³

Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Yudenich Erzurum'un ele geçirildiğini bir telgraf ile çara müjdeledi. Telgrafta, tarihte görülmemiş ve beş gün süren saldırılar sonrasında Erzurum'un ele geçirildiğini müjdeleniyordu. Türk ordusunun ağır bir yenilgiye uğradığını belirten Yudenich 450'den fazla silah, 300'ü subay 20.000 esir ele geçirildiğini bildirmekteydi. Ayrıca 9 Türk alay sancağı ile 3 Kürt alay sancağı da

³⁶⁹ BOA, DH. ŞFR. 509/100.2-3.

³⁷⁰ BOA, DH. ŞFR. 511/18.

* Savaşın tanıklarından ve Erzurum muharebelerinde görev yapan Yüzbaşı Vehbi Bey bu ismi Topçu Subayı Binbaşı Nuri olarak ifade etmektedir. Bknz: Kocagüney, "*Erzurum Kalesi ve Savaşları*", s.160.

³⁷¹ Mehmet Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, Ali Şükrü Matbaası, İstanbul 1338, s.79-81.

³⁷² Zeki Başaran, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, Ankara 1974, s.92

³⁷³ Nusret, **Tarihçe-i Erzurum**, s.81-84.

Rusların eline geçmişti. Çok miktarda erzak ile mühimmat, mühendislik malzemesi de depolarda bulunmuştu. Hasankale ve Köprüköy depolarından da azımsanamayacak surette malzeme ve eşya ele geçirilmişti.³⁷⁴

Alay sancaklarının Ruslar tarafından esir edilmesinin en büyük nedeni Mahmut Kamil Paşa tarafından şehirdeki askeri depolarının boşaltılması ve Erzincan'a gönderilmesi emrinin yerine getirilmemesinden yâda getirilememesinden kaynaklanmaktaydı. Emir zamanında yerine getirilse böyle bir manzara ile karşılaşılmayacaktı. Erzurum'da Umum Artçılar Komutanı sıfatıyla bırakılan XI. Kolordu Komutanı Abdülkerim Paşa'nın emrindeki artçıların beklenenden önce mevziilerini terk etmesi de muhtemelen depoların zamanında boşaltılmasını engellemişti. Artçıların cepheden çekilmesi sırasında yaşanan panikte birçoğu depolarda unutulmuş alay sancakları Rusların eline geçti. Bu sancaklardan üçü (85, 86 ve 87. Alay Sancakları) Sarıkamış Muharebesi esnasında 29. Tümen Komutanı Arif Bey tarafından Ruslara esir düşmesin diye karargâh subaylarından Tefvik Bey'e teslim edilmiş, Tefvik Bey yaralı olduğu halde dondurucu soğuk ve tipide 34 saatlik uzun bir yürüyüş sonrası sancakları Erzurum'a teslim etmişti.* Muhtemelen özensiz bir şekilde depolara kaldırılan bu sancaklar Erzurum ile birlikte Rusların eline geçti. Ruslar sancakları ciddi bir propaganda malzemesi yaparak şehir şehir dolaştırıp, gazete ve dergilerde boy boy fotoğraflarına yer verdi.*

Erzurum 16 Şubat 1916'da işgal edildikten üç dört gün sonra Rus Kafkas Valisi Grandük Nikolay Nikolayeviç şehre geldi. Şehirden ayrılmayan Müslüman ahali 30 kişilik bir heyet oluşturarak Kars Kapı bölgesinde Grandük Nikolay'ı karşıladı. Elleri barışın temsili olarak tuz ve ekmek olan heyete Grandük Nikolay "Devletler

³⁷⁴ V.V. Mıkhaylov, *Razgrom Turetskoy Armii i Ovladeniye Pervoklassnoy Krepost'yu Erzerumskaya Operatsiya 1915-1916*, **Voyenno-İstoricheskiy Zhurnal**, No:8, 2006, s.52.

* *Sancakların Sarıkamış'tan Erzurum'a gönderilmesiyle ilgili Bknz: Emekli Kurmay Albay Arif Baytın, İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı Hatıralar*, İstanbul 1946, s.140-143.; 87. Alay Sancağı için ayrıca Bknz: İsmail Habip Sevük, **Yurttan Yazılar**, Ankara 2002, s.459.

* *Dokuz sancak Erzurum Kalesi'ne giren bir Don Kazak Tugayı tarafından ele geçirilmiştir. Erzurum'a giren ilk subay olan Konieff tarafından daha sonra sancaklar çarın sarayına gönderildi. İlerleyen süreçte sancaklar St. Peter Paul Katedralinde sergilenmiştir. Fotoğraflar için eklere, ayrıntılı bilgi için bknz: Niva, No: 11, 12 Marta 1916, s.179-180.; D.N. Dubenskiy, **Jego Imperatorskoye Velichestvo Gosudar' İmperator Nikolay Aleksandrovich v Deystvuyushchey Armii (1915-1916) İyul' 1915 - Fevral' 1916 g.** Petrograd 1916, s.208-209.; Erzurum'da ele geçirilen 9 Türk bayrağı 11 Mart 1916'da Petrograd sokaklarında kalabalık bir halk kitlesinin katılımıyla gezdirildi bknz: **The Times**, 13 March 1916, Issue:41112.*

harp edebilirler, mağlup veya galip gelirler. Halkı suçlu saymak doğru olmaz...” diyerek halka nasıl davranılacağı konusunda ilk izlenimini belli etmişti.³⁷⁵

Ruslar ilk yayınladıkları resmi tebliğlerinde 1000 top ve 80.000 esir aldıklarını ifade ediyorlardı.³⁷⁶ Ruslar galiba şehirde kalan ve göç etmeyen halkıda savaş esiri sınıfında değerlendiriyordu. Erzurum’un işgalinin ardından Türk tarafından ilk resmi açıklama Enver Paşa imzasıyla 21 Şubat 1916’da yayınlandı. Tebliğde Enver Paşa’nın ağzından şu cümlelere yer veriliyordu: *“Ordumuz Erzurum’un on beş kilometre şarkındaki mevziileri mülâhazât-ı askeriye binaen mevziinde kâbil-i nakl olmayan elli kadar eski topu bi’t tahrip zayıatsız olarak Erzurum şehri garbındaki mevziilerine çekmiştir. Rusların Erzurum’da bin top ve seksen bin esir aldık diye işa’a ettikleri efsane hakikate muhalif olup hadd-i zatında Erzurum civarında yukarıda mezkûr mevziilerdeki muharebelerden ziyade başka hiçbir muharebe olmamıştır. Esasen Erzurum bir mevki’i müstahkem olmayıp açık bir şehir idi. Etrafındaki eski istihkâmları ise hiçbir kıymet-i askeriye hâiz değildi. Bu münasebetle şehrin muhafazası düşünülmeydi”*³⁷⁷

Enver Paşa imzasıyla yayınlanan Türk tebliğine Ruslar 29 Şubat 1916’da yayınladıkları karşı tebliğ ile cevap verdi. Ruslar Türk ordusunun Erzurum’un batısına zayıat vermeden çekildiği, birlikte götürülemeyen 50 kadar eski topun kalede bırakıldığını, aynı zamanda Erzurum’da 70 bin kişinin esir olduğu ve 1000 topun ele geçirilmesinin tekzibi üzerine tebliğ yayınlamıştı. Ruslar yaptıkları çalışmalarda Erzurum’un terk edilmesini Anadolu’nun müstahkem bir mevki olan şehrin Maveray-ı Kafkas’a ulaşan yolların kesişme noktası olduğunu tespit etmişti. Geçen senelerde Almanların yardımıyla kalenin ikmal edildiği de belirlenmişti. Rus tebliğinde sarp arazi yapısı, oldukça kuvvetli yan koruma alanları, dağ kümeleri, geçitler ve tabyalar ile çevrili olan Erzurum’un ele geçirilmesinin kendileri için bir kuvve-i maneviye teşkil ettiği bildirilmekteydi. Rusların ifadelerine göre şehir doğu ve kuzey istikametinde kuvvetli şekilde müdafaa edilse ele geçirilemeyebilirdi. Bu tedbirler alınmadığı için sadece beş gün süren bir taarruzla şehir düşmüştü.³⁷⁸

³⁷⁵ Halkın Grandük Nikolay’ı karşılaştıması ile ilgili fotoğraf için eklere bkz. ; Olaya şahitlik edenlerin ifadeleri içinse bkz.; Başaran, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, s.102.

³⁷⁶ **The Times**, 19 February 1916, Issue:41094.

³⁷⁷ **BOA**, HR. SYS. 2111/12-3.

³⁷⁸ **ATASE**, BDH. 514.109.2007.006-002.

Rus tebliğinde Türk tebliğindeki ifadelere cevap verildikten sonra şu ifadelere yer veriliyordu: Rus Kafkas Ordusu dik ve buzlu ağ ve tellerle çevrilmiş olan dağ ve tepeleri aştı. Topçu faaliyetlerinden sonra kaleye hücum etti. Esas müdafaa hattı üzerinde bulunan tabyalara başlayan taarruzlar 11 Şubat'tan 14 Şubat'a kadar devam etti. Asıl mevkilerin sol kanadındaki tabya düştükten sonra dâhili kale ile sol kanat ve daha sonra ikinci hattın tabyalarla hudut müdafaası esasının kabul edildiği anlaşıldı. Kısa hücumlardan sonra Türk cesetleriyle dolmuş olan istihkâmlar elimize düştü. Mevzilere karşı yapılan taarruz esnasında birçok Türk alayları kısmen mahvoldu. Kısmende bütün zabitanı ile esir oldu. İlk hatta sağlam olarak muhtelif çapta 197 top, dâhili müdafaa hattında 126 top ele geçirdik. Erzurum istihkâm mıntıkası içerisinde muhtelif eşyaları depolarda bulduk. Manevi kuvveti bozulmuş olan ordunun bakiyesi geriye doğru düzenli bir şekilde çekilmekteydi. Üç tümenli bazı kolordularda 3000 ila 500 silah ve birkaç tane mühimmat arabası vardı. Bu birliklerin çoğunluğu ya esir alınmış ya harpte veyahut soğuk havanın tesiriyle hayatını kaybetmiştir. Türk zabitan ve efradı son esnada ordunun idaresinin Almanların elinde bulunduğundan şikâyet etmektedir. Çünkü bunlar icra edilen taarruz esnasında herkesten önce cepheyi terk ettiklerinden sarsılmış olan Türk kuvvetlerinin büyük bir bozguna uğramasına neden oldular.³⁷⁹

Rusya tarafının 29 Şubat 1916'da yayınladığı resmi tebliğe Türk tarafının cevabı 15 Mart 1916'da yayınlandı. Ruslar resmi tebliğlerinde Erzurum'un ele geçirilmesini çok büyük bir zafer gibi göstererek son sistem bir kalenin ele geçirildiğini mübalagalı cümlelerle dile getiriyorlardı. Türk resmi tebliğinde kazanılan zaferin Rus halkına yaldızlı cümlelerle anlatılması normal karşılanırken ilk tebliğde olduğu gibi Erzurum'un bir kale olmadığı kesin bir şekilde dile getiriliyordu. Buna gerekçe olarak da coğrafi yapının bu mevki kale halinde kullanmaya müsaade etmediği buna bağlı olarak şehirde gereken fazla tahkimat yapılmadığına dikkat çekiliyordu. Buna delil olarak ise 93 harbinden kalma topların şehrin harap surlarında bırakılması ve şehir terk edilirken depolarda yalnızca iki gün yetecek erzak kalması gösteriliyordu. Rusların son sistem kale olarak ilan ettikleri mevki Erzurum'un 12 km

³⁷⁹ ATASE, BDH. 514.109.2007.006-002a.

doğusundaki sahra usulüne göre hazırlanan toprak siperlerden başka bir şey değildi. Topları ise tahrip edilerek bırakılan koşumsuz adı mantelli toplardan oluşmaktaydı.³⁸⁰

15 Mart 1916 tarihli tebliğde ayrıca şu bilgilere yer verilmekteydi; Rusların ifade ettikleri gibi Erzurum ve çevresinde ciddi muharebeler olmamış ve hiçbir notada Ruslar tarafından topçu hazırlığı yapılmamıştı. Bununla birlikte iddia ettikleri gibi zayıf mevziilerle Erzurum’u beş günde değil ancak bir aylık parça parça muharebelerden sonra işgal edebilmişler hatta şehri işgallerinden iki gün önce Türk ordusunun büyük kısmı çekilmiş olduğu ve dümdarların bir gün önce çekildiği surette Ruslar bir gün sonra şehre girebilmiştir. Şehirde ağır hasta olarak yalnız 300 kişi bırakıldı. Erzurum’un batısına çekilen Türk ordusu mevziilerine yerleşmesinin üzerinden bir ay geçmesine rağmen ağır zayıata uğrayan Ruslar takip hareketi yapamamıştı. Türk Ordusu sağ kanattan itibaren Bitlis-Muş-Yavi-Aşkale-İspir-Rize hattında bulunmaktaydı. Alman ve Osmanlı subayları arasında ciddi sorunlar olduğuna yönelik iddialar da Türk resmi tebliği ile yalanmaktaydı.³⁸¹

Ruslar yayınladıkları resmi tebliğler ile gerek kendi kamuoyunda gerekse müttefiklerinin kamuoylarında Erzurum’un ele geçirilmesini ciddi bir propaganda malzemesi yaptı. Özellikle İngiliz menşei gazeteler Erzurum’un “*Ermeni Başkenti*” olduğu tarzında hayali ifadelere yer vererek kamuoyunda bu yönde bir algı oluşturmaya çalıştı.³⁸² Gazeteler günlerce sayfalar dolusu yazıyı Erzurum işgal edilmesine ayırdı. Müttefik ülke liderleri Rus Çarı II. Nikola’ya tebrik telgrafları çekti. Türk tarafının müttefiki Alman basını ise oldukça dikkatli bir üslup ile Türklerin yanında olmaları gerektiğini kendi kamuoylarıyla paylaştı.³⁸³

Müttefiklerin Gelibolu’dan çekilmelerinin ezikliğine, Kut’ül Ammare’de kuşatılan İngiliz birliklerinin gittikçe kötüleştiği bir ortamda, Batı Cephesi’nde kanlı bir çıkmaza tanıklık eden 1915-1916 kışında müttefiklerin böyle bir zafer ile mutlu olmaları anlaşılabilir bir tabloydu.³⁸⁴

³⁸⁰ ATASE, BDH. 514.109.2007.006-001. ; BOA, HR. SYS. 2112/1-4.

³⁸¹ ATASE, BDH. 514.109.2007.006-002. ; BOA, HR. SYS. 2111/1-5.

³⁸² Ayrıntılı bilgi için bkz: Enis Şahin, Fikret Yavuz, *İngiliz The Times Gazetesi’ne Göre Erzurum’un Ruslar Tarafından İşgali (1916)*, *Atatürk Dergisi*, Cilt:5, Sayı:3, Ocak 2007, s.15-51.

³⁸³ Mehmet Sait Dilek, M. Yasin Taşkesenlioğlu, *Erzurum’un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları*, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 30 Sayı: 50, 2011, s.81-104.

³⁸⁴ Hopkirk, *İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun Büyük Doğu’nun Paylaşım Savaşı*, s.209.

10-22 Ocak 1916 tarihlerinde devam eden Rusların Azap taarruzları esnasında III. Ordu birlikleri 37'si zabıt 1185 şehit, 94'ü zabıt 2768 yaralı, 40'ı subay 5598 esir/kayıp verdi. Askerlerden firar edenlerin sayısı 559'du. 10.000 yakın piyade tüfeği ordu birliklerinin elinden çıkarken, 4 makineli tüfek ile 13 topta Ruslara kaptırıldı.³⁸⁵ Erzurum muharebeleri esnasında Türk ordusunun kayıpları 9000, çekilme sırasında ise 4500'dür. Esir sayısı 9500 civarındadır. Yaralı ve esirler dikkate alındığında kayıpların toplamı 35.000'e ulaşmaktadır. Rusların Azap taarruzlarından Erzurum'un işgali ile sonuçlanan süreçteki kayıpları Türk tarafının kayıplarına yakındır. Ruslar muharebeler esnasında bazen binlerle ifade ettikleri ele geçirilen top sayısı gerçekte 210'dur.³⁸⁶ Rus kaynakları ilerleyen tarihlerde Erzurum muharebeleri sırasında 235 subay ile 12.753 askerin esir edildiğini kabul etti. Sıcağı sıcağına ifade edilen rakamlar ise sadece kamuoyuna mesaj vermekten başka bir anlam taşııyordu.³⁸⁷

Erzurum'un işgalinin ardından büyük bir göç dalgası yaşanmasına rağmen 30.000 kadar Müslüman-Türk nüfus şehirden göç etmedi. Göç etmeyen Müslüman nüfusun dışında şehirde Ermeni nüfusu da yaşamaktaydı. Ruslar Erzurum'a girdikten bir gün sonra sokaklara silahlı devriyeler koydu. Halkın işyerlerine gitmesine engel olunmadı. Ruslar il günden itibaren şehir dâhilinde idari bir teşkilat kurdu. Mülki amir vazifesini yerine getiren Naçilik adı verilen askeri komutan idari sistemin en üst organıydı. Tahtacılar caddesi üzerinde bulunan bir konak idare merkezi olarak belirlendi. Türk sistemindeki karakol yapısına benzeyen mahallelere Çanşlar kuruldu. Çanşlar şehrin her köşesinde açıldı . Çans idarelerinin başında bir subay ile asayışı sağlayacak kadar Rus askeri bulunuyordu. Çanslarda ayrıca 10-15 mahalleyi temsil eden bir Türk memur bulunuyor. Belediye Reisi olarak şeklen dahi olsa Hakkı Paşa bu görevde bırakıldı. İlk günlerde kalede bulunan 6-7 kişi halka gözdağı vermek için idam edildi. Eli silah tutanların bir kısmı Rusya'ya sürgün edilirken işsizler ise özellikle yol çalışmalarında yevmiye karşılığı çalıştırıldı. Ruslar işgalden hemen sonra hanelerde genel bir arama yaparak silah, cephane, kama benzeri silahların hepsini topladı.³⁸⁸

³⁸⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı Cilt:2, s.51.

³⁸⁶ Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar), s.143-144.

³⁸⁷ Dubenskiy, *Jego Imperatorskoye Velichestvo Gosudar' İmperator Nikolay Aleksandrovich v Deystvuyushchey Armii (1915-1916)*, s.208.

³⁸⁸ Başaran, *Ermenilerden Gördüklerimiz*, s.92-104. ; Kazım Yurdalan Erzurum'da 15 bin hane içerisinde göç etmeyen yaklaşık 80.000 Müslümanın kaldığını bildirmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz:

Ermeniler göç hareketine neredeyse hiç katılmadı. Ermeni nüfus Müslümanlar ile özellikle Kürtlerle karşılaştırıldığında oldukça şanslıydı. Zira, Rus askeri yetkilileri Müslüman ahaliden ziyade Ermenileri kendilerine daha yakın ve dost olarak kabul etti.³⁸⁹

Türk ordusuna karşı kazanılan zaferin ardından Rus Hükümeti ve Rusya Yüksek Komuta Kademesi ele geçirilen bölgelerde idari ve ekonomik hayatın düzenlenebilmesi için bir dizi tedbirler aldı. En yüksek makamlara Rus askeri yetkilileri atanırken burada ele geçirilen sınırların korunması düşünüldü. Bu tarz atamalar yapılmasına rağmen belediye ve kırsal bölgelerin yönetilmeleri yerel idarecilerde bırakıldı. İşgal altındaki bölgelerde Rus yönetimi kültürel asimilasyona girişmedi özellikle yerel diller yasaklanmadı. Şariat mahkemeleri kapatılmayarak faaliyetlerine devam etmesine müsaade edildi. Bununla birlikte Ruslar egemenlik haklarına dayanarak Rus nüfus yerleşim planlarını işgal bölgelerinde tatbik etti. Coğrafi, etnik ve kültürel özelliklerini saygı çerçevesinde yerleştirmeye çalışan Rus yönetiminin kurmaya çalıştığı yarı-özerk sistem sömürge sisteminin egemen deseni oldu.³⁹⁰

4.6.5.6. Erzurum Halkı'nın Muhacereti

Kafkas Cephesi'nde mülteci akını 1914'te savaşın ilk günlerinde yaşanmaya başladı. Köprüköy ve Azap Muharebelerini müteakiben bölgede yaşayan Müslüman ahalî batıya Erzurum'a doğru göçe başladı. Bu durum Sarıkamış ve Tortum Muharebeleri esnasında da ordunun geri çekilmesine paralel şekilde devam etti.

İkinci Azap Muharebelerinde Rusların yarma taarruzunun başarılı olmasının ardından Erzurum halkı göç için hummalı bir çalışma içerisine girdi. Uzun ve yorucu geçecek göç için hali hazırda evlerde bulunan unlardan ekmekler yapıldı. Yolculuğa dayanması için çarıklar dikilerek onarıldı. Göçün en önemli ulaşım vasıtalarından olan

İsmail Eyyüpoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881/2-1962)**, Erzurum 2009, s.62.

³⁸⁹ Halid Dünder Akça, **The Russian Administration of the Occupied Ottoman Territories During The First World War: 1915-1917**, Master Tesis Bilkent University The Institute of Economics and Social Sciences, Ankara 2002, s.100-111.

³⁹⁰ Halid Dünder Akça, *Imperial Formations in Occupied Lands: The Russian Occupation of Ottoman Territories During The First World War, A Dissertation Presented to The Faculty Of Princeton University in Candidacy for The Degree of Doctor of Philosophy* 2014, s.100-102.

hayvanların karnı doyurularak göçe hazır hale getirildi.³⁹¹ Şehirde bulunan araba, at, katır ve eşekler dahi ordu tarafından toplatıldığı için halkın elinde kısıtlı ulaşım imkânları bulunuyordu. Ortalama bir ailenin taşınabilmesi için üç-beş araba ile 10 ata ihtiyaç vardı. Bu yüzden ulaşım araçlarına sahip olmayan ahali yola yayan olarak çıkmak zorunda kalıyordu.³⁹²

1829 ve 1877 muharebelerinde benzer bir manzara ile karşılaşan Erzurum halkı muharebeler merkeze çok yaklaştığı Ocak 1916 itibariyle göçe başladı. İlk göç dalgaları Erzincan ve Bayburt istikametlerinde gelişti. Rusların Erzurum'u işgal edeceği endişesine kapılan her yaştan ahali dondurucu soğuğa rağmen göçe başladı.³⁹³

X. Kolordu 31. Tümen 91. Alay 2.Tabur Tabibi Binbaşı Mehmet Derviş Bey göçü şu şekilde tasvir etmekteydi; *“Zavallı Erzurumlular! Ordu karargâhlarından sızan aldatici haberlere güvenerek bu kışı da sıcak yuvalarında geçirmeyi ümit ederken Rusların ani taarruzu ve kalenin düşüş haberiyle şaşkına dönmüş, yükte hafif paha ağır neleri varsa yüklenmiş, sırf namuslarını kurtarmak kaygısıyla karlı yollara düşmüşler... Biçare nenelerimiz, dedelerimiz, gelinlerimiz perişan, şaşkın, kimisi atlı, kimisi yaya, kimisi ineklerin kuyruğuna yapışmış, ağlaya ağlaya gidiyor... Manzaranın fecaati yürekleri dağlıyor! Tercan Erzurum'dan kopup gelen ve Sivas'a kadar uzanan muhaceret akınıyla çalkalanıyor..!”*³⁹⁴

Cephede görevli askerlerden Halil Bey ise manzarayı şu şekilde anlatmaktadır; *“Sabah namazı vakti bir patlama oldu ki her yer sallandı. Camlar pençelere paramparça oldu. Yanımdaki hastanın yüzünü dökülen cam kırıkları, yüzünü parçalamıştı. Ben şaşırdım. Herşeyimi orada bırakarak yamçımı alıp dışarı çıktım. Birde ne göreyim bir insan seli akıp gitmekte. Bende o insan seline katıldım...”*³⁹⁵

Mehmet Fuad Efendi şehrin boşaltılmasını hatıralarında şu şekilde resmediyordu; *Erzurum'daki hal berbat idi. Gerek asker gerek ahali çarşıları hep*

³⁹¹ İbrahim Ethem Atnur , *“Zihinlerde Yaşatılan Göç”*, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002), Ankara 2003, s.57.

³⁹² Şeref Tipi, *Pışibba (1860-1926)*, Yayına Hazırlayan: Cenerhan Tipi, İstanbul 2005, s. 171.

³⁹³ Erol Kaya, *“I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Mültecileri”*, 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluşun Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002), Ankara 2003, s.80.

³⁹⁴ Mehmet Ali Kuntman, *Tabur Tabibi Derviş Bey Tbp. Binbaşı Mehmet Derviş Kuntman'ın Harp Hatıraları*, İstanbul 2011, s.185.

³⁹⁵ Halil Ataman, *Esaret Yılları*, İstanbul 1990, s.77.

yağma ediyorlardı. Dükkânlar hep kırılıyordu. İstanbul kapısından çıktım ve Erzurum'a edebi vedalarımı savurdum..."³⁹⁶

Göç kabileleri bir yandan Aşkale-Tercan-Erzincan, diğer taraftan ise Aşkale-Bayburt-Suşehri yoluna yönelmişti. Mevsimin kış olması zaten yetersiz olan ulaşım şartlarını iyice zorlaştırmaktaydı. Yollar karla kaplı olduğu gibi her yer ölmüş hayvan ve insan cesetleri ile doluydu. Göç kabileleri bir yandan kış şartları ile mücadele ederken diğer yandan ise çetelerin baskınlarına maruz kalıyordu. İlk kabileler Erzincan'a ulaşmasına rağmen şehrin içinde bulunduğu durum ve nüfus yapısı bu göçü kaldıracabilecek kapasitede değildi. Bu yüzden muhacirlerin bir kısmı Sivas istikametine yöneldi.³⁹⁷

Erzurum Valisi Tahsin Bey muhacereti engellemek için oldukça yoğun bir çaba sarf etmesine rağmen bu konuda başarılı olamadı. Çünkü bir metre kar ve sıfırın altında 20 derece soğukta kadın ve çocukların helak olacağına Hasankale muhacirleri meselesinde şahit olmuştu. Ancak Ermeni meselesi dolayısıyla Ermenilerden çok korkan halk zapt edilemedi ve göç başladı. Göçün başlamasıyla muhacirin arasında büyük bir sefalet baş gösterdi. Bölgede yeteri kadar memur bulunmadığından göçün organizasyon meselesi Tahsin ve Bahaeddin Şakir Beylere kaldı. Bahaeddin Şakir Bey muhacirlerin sevk işlemleri için Tercan'da bulunurken Erzincan'a kadar olan yolun ikişer saatlik kısımlarına memurlar yerleştirilecekti. Tahsin Bey ise organizasyonun Erzincan ayağını sevk ve idare edecekti. Buradaki tek amaç en az zayıyla ahalinin kış şartlarında Erzincan'a sevk edilmesini sağlamaktı.³⁹⁸

16 Şubat 1916'da ordunun önünde halk ile beraber geri çekilen Erzurum Valisi Tahsin Bey ve Bahaeddin Şakir Bey Tercan'a ulaşmış ve muhacirinin sevkıyla uğraşıyordu. Bu esnada III. Ordu Karargâhı Tercan'a beş saat mesafedeki Yeniköy'de bulunuyordu. Erzurum'un terkinden sonra hükümet işlerinin her safhada işlemesi için yoğun bir çaba sarf ediliyordu. III. Ordu şehirdeki tüm sabit topları tamamen tahrip ettikten sonra düşmanla adım adım çarpışarak intizam içinde Erzurum'a 15 km mesafedeki Ilıca sırtlarına ricat etmişti. Ilıca'da kurulan müdafaa hattı korunmaya

³⁹⁶ Tokad, **Kibrit Kutusundaki Sarıkamış-Sibirya Günlükleri (1915-1918)**, s.63.

³⁹⁷ Atmur , "Zihinlerde Yaşatılan Göç", s. 56-58. ; *Erzurum Muhacirlerinin yollarda yaşadıkları ve karşılaştıkları olaylar ile iskân edildikleri bölgelerle ilgili dönemin tanık ifadeleri için bkz: İki Kardeşten Seferberlik Anıları*, Yayına Hazırlayan: Yıldırım Sezen, Ankara 1999.

³⁹⁸ BOA, DH. ŞFR. 509/100.3-4.

çalışılıyordu. Muhacirinin iâşe ve iskânı için her türlü tertibat alınmış durumdaydı.³⁹⁹ Muhaceret mevsimin kış olması nedeniyle her geçen gün başka bir boyut kazanıyordu. 19 Şubat 1916'da yoğun şekilde yağmaya başlayan kar Tercan'a ulaşan muhacirlerin zor anlar yaşamasına neden oluyordu. Tahsin ve Bahaeddin Beyler göçü organize etmek için var güçleriyle çalışıyorlardı. Tercan'daki muhacirlerin durumu organize edildikten sonra hükümet idaresi de Erzincan'a hareket edecekti.⁴⁰⁰

19 Şubat 1916'da büyük bir felaket yaşayan Erzurum'un neden işgal edildiği üzerine bir takım değerlendirmeler yapan Bahaeddin Şakir Bey, Erzurum şehir merkezinin Rusların eline geçmesiyle Doğu Anadolu bölgesinin Hristiyan boyunduruğuna girdiğini düşünmekteydi. Bahaeddin Şakir Bey'e göre Ruslar teşkilat ve kuvvet olarak iyi hazırlanmıştı. Türk ordusu ise ordu komutanlığından tümen komutanlığına kadar ekser mevkiinin hepsi vekâletle idare olunmuştu. Ruslara firar eden birkaç vatan haini zabıt ordunun durumunu düşmana ihbar etmişti. En önemlisi de III. Ordu ihmal edilmiş bunun sonucunda da İstanbul'dan takdir edilemeyecek derecede bir felaket yaşanmıştı. Erzurum'un fedakâr halkı böyle bir felakete layık değildi. Muhaceret bölgedeki servet ve nüfuzu tahrip etmekteydi. Bu felaket ülke için en az umumi harpte yaşanan kayıplar kadar etkili olacak gibi görünüyordu. Bahaeddin Şakir Bey bu değerlendirmeleri yaptıktan sonra oldukça çarpıcı bir tespiti de dile getiriyordu. Orduda görev yapan subaylardan çoğunun Doğu Anadolu ahalisinden olduğu dikkate alındığında bu grubun bölgede bir hükümet ve ordu teşkil etmesi ihtimal dışı tutulmamalıydı. Yolda olan tümen zamanında sevk edilseydi böyle bir felaket yaşanmayacaktı. Mevcut manzara içerisinde durumun düzeltilmesi için en az üç kolorduya ihtiyaç bulunuyordu. Bölgeye sevk edilebilecek bir ordu ancak iki ayda gelebilirdi. Bu konuya ciddi önem verilmez ordu durumu düzeltemezse daha büyük felaketlerin yaşanması kaçınılmaz bir hal alabilirdi.⁴⁰¹

Muhacirlerin sevki sırasında Erzurum Valisi Tahsin ve Sivas Valisi Muammer Bey arasında oldukça gergin anlar yaşanmıştır. Bunun en büyük nedeni muhacirlerin sevki için Sivas'tan istenilen ulaşım vasıtalarının gönderilmemesidir. 20 Şubat 1916 itibarıyla Sivas'tan Erzincan'a gelen arabaların toplamı sadece 65 idi. Tahsin Bey ise şehit ve esirlerin ailelerine öncelik tanıyarak onları biran önce Sivas'a nakletmek

³⁹⁹ BOA, DH. ŞFR. 509/97.

⁴⁰⁰ BOA, DH. ŞFR. 509/98-5.

⁴⁰¹ BOA, DH. ŞFR. 509/98-1-5.

istiyordu. Bunların sayısı ise sadece 600 idi. Subay ve memur aileleri bu rakama dâhil edilmemişti. Sivas Valisi ise deve ve merkep kolları ile subay ve memur ailelerinin seyahat edemeyeceğini bildirmektedir. Tahsin Bey, Talat Paşa'ya durumu bildirirken Sivas'ta yüzlerce at arabasının bulunduğunu, bir dirhem dahi erzak istemediklerini bu arabaların bir an önce boş olarak gönderilmesini böylece şehit ailelerinin naklinin tamamlanması istiyordu.⁴⁰² Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'nden verilen emirde deve ve merkep kollarının yetersiz kaldığı ve hızlı bir şekilde at arabalarının boş olarak Erzincan'a gönderilmesi emredildi.⁴⁰³ Muammer Bey 24 Şubat'ta orduya erzak yetiştirmekten tutunda hasta nakline kadar her türlü faaliyeti kendilerinin yaptığından şikâyet etmekteydi.⁴⁰⁴

26 Şubat 1916 tarihi olmasına rağmen emredilen araçlar istenilen yere ulaşmadı. Tahsin Bey bu durumda şikâyet etmek istemediğini şehit subay ailelerinin feryadının arttığını 800 kişilik bu grubu nasıl göndereceğini soruyordu. Tahsin Bey ayrıca "*Şımarık yalnız orduya çalışabilirim aile sevk etmem.*" diyen Muammer Bey'i Talat Paşa'ya şikâyet ediyordu.⁴⁰⁵ 28 Şubat 1916'da Muammer Bey muhaceretin başladığı günden beri yüzlerce aileyi kendi ulaşım imkânları ile sevk ettiklerini, sevkiyatın düzen içerisinde ilerlemesi için taksimat yapıldığını bildirmektedir. Aileler merkezden merkeze sevk edilmekteydi. Durum böyle iken şikâyet edilmesine anlam veremediğini söylüyordu. Arabaların rastgele Erzincan'a gönderilmesi durumunda bugün ki manada başarının sağlanamayacağını dile getiren Muammer Bey maksadının aileleri yalın ayak kar üstünde bırakmak olmadığını hakikatin bu olduğunu bildiriyordu.⁴⁰⁶

Şubat ayının son günlerine doğru Erzurum'da yaşayan zabitan ve memur ailelerinin %70'i, bu aileler dışında kalan şehir eşrafının hemen hemen tamamı bölgeden sevk edildi. Şehirde kalanlara Rusların nasıl muamele ettiği konusunda kesin bilgi alınamamıştı. Rusların Ermenilere pek yüz vermedikleri yalnız köylerde ve yollarda kalanlara, özellikle Kürt ahaliye taarruz ettikleri gelen bilgiler arasındaydı.⁴⁰⁷ Muhacirler memleketlerini terk ederek bin türlü müşkülata katlanırken Erzincan

⁴⁰² BOA, DH. İ.UM. Z13/74-3.

⁴⁰³ BOA, DH. İ.UM. Z13/74-4.

⁴⁰⁴ BOA, DH. İ.UM. Z13/74-4.

⁴⁰⁵ BOA, DH. İ.UM. Z13/74-5. ; BOA, DH. ŞFR. 510/138.

⁴⁰⁶ BOA, DH. İ.UM. Z13/74-6.

⁴⁰⁷ BOA, DH. ŞFR. 510/85.

bölgesinde farklı gelişmelerde yaşanıyordu. Dersimliler ufak ufak oluşturmaya başladıkları çetelerle muhacirlere ateş açıyordu. Ordunun içinde bulunduğu durum bu çetelerle mücadele etmeye elverişli olmadığı için tehlikenin büyüme ihtimali bulunuyordu.⁴⁰⁸ Erzincan'da bulunan muhacirlerin ilk etapta gücü ve kuvveti yerinde olanlar Sivas'a nakledilirken güçsüz düşenlerin nakli için ise havaların düzelmesi beklenmiştir.⁴⁰⁹

15 Mart 1916 itibariyle Rusların Tercan'ı işgal etmesiyle muhacirler iyice zor duruma düştü. Çünkü Ruslar ilerledikçe yerleşik düzene geçemeyen muhacirler sürekli ileri gitmek zorunda kalıyordu. III. Ordu Komutanı Vehip Paşa ise zabitanın aklının ailelerinde kaldığı için muharebelere konsantre olamadıkları için sevkıyatta bu gruba özen gösterilmesini istiyordu. 1200 kişilik zabitan ailesinin 900'ü sevk edilmiş 300'ü ise nakliye aracı bekliyordu. Kayseri, Samsun ve Sivas istenilen araçları göndermemişti. İlk yapılan sayıma göre toplam muhacir sayısı 150.000 civarındaydı. İdareden sorumlu olanlar ise daha fazla sefalet yaşamamaları için bulundukları bölgelerde kalmalarını istiyordu.⁴¹⁰ Şüphesiz ki muhaceretin en büyük sebebi halkın yaşadığı korkuydu. Tahsin Bey 18 Mart 1916 tarihli Talat Paşa'ya çektiği telgrafın satır aralarında şu ifadelere yer veriyordu; *"Dün karargâha gittim. Vehip Paşa ellerinizden öpüyor. Muhacereti ihtiyara bıraktık fakat zavallı Türkler Ruslardan Ermenilerden Kürdlerden korktuklarından yollarda her türlü sefalet ve felakette göğüs gerip gideceklerdir... Üç vilayetin istilasıyla muhaceretin büyük mikyasta vukuu halkı pek müteessir etti. Bir haftadan beri havami ve avami lisanında hükümete ve bilhassa Almanlara karşı şedid bir lisan-ı taarruz başladı. Kulaklarımıza kadar gelen fiskoslar arasında ca-i ehemmiyet sözlerde vardır. İşin içinde ufak bir propaganda dahi nida ediliyor. Mısır Bağdat uğruna ana toprağı gitti gidecek sözleri açıkça söylenmektedir..."*⁴¹¹

Mart 1915'in ortalarına doğru muhacirlerle ilgili manzara daha da netleşmeye başladı. Erzurum'da yaşayan yerli halk, memur ve zabitan ailelerinin %80'i şehri terk etmişti. Köylerde bu oran %90 civarındaydı. Erzurum'da ise 20.000 nüfus kaldığı

⁴⁰⁸ BOA, DH. ŞFR. 510/137-2-3.

⁴⁰⁹ BOA, DH. ŞFR. 511/7.

⁴¹⁰ BOA, DH. ŞFR. 513/3.

⁴¹¹ BOA, DH. ŞFR. 513/81.

tahmin ediliyordu. Beyazıt tarafından önceki dönemde 10.000 nüfus göç etmişti. Erzurum'dan göçenlerle birlikte rakamın 160.000 ulaştığı tahmin ediliyordu.

27 Mart 1916 itibarıyla muhacirlerin bölgeden sevkı sona erdi. 70 ila 80 bin arasındaki muhacir Sivas'a, 20 bini Harput'a sevk edilirken 50 bini ise Erzincan ovasında iskân edildi. Bu tarihe kadar 1 milyon gurus para, 150 bin ekmek ile 100 bin kıyeye buğday muhacirlere dağıtıldı. Erzincan'da yol güzergâhı üzerine kurulan dört farklı aşhane ile muhacirlere 25 gün boyunca sıcak yemek verildi. Ayrıca istirahatleri de temin edildi. Alınan tüm önlemlere rağmen göç eden nüfusun %2'si hayatını kaybetti. Erzincan ovasına yerleştirilen Erzurum muhacirleri için Ermeniler tarafından boşaltılan arazi taksim edilip dağıtılarak ziraat yaptırılması için çalışmalar devam etmekteydi. Erzurum halkının harp sırasında gösterdiği fedakârlığın maddi olarak hiçbir karşılığı bulunmuyordu. Muhacirlerin sevk ve iâşe organizasyonunun sağlanabilmesi için vilayet ve liva memurları bir ay boyunca Erzurum Valisi Tahsin Bey'in ifadesine göre "*kul kurban*" olarak çalışmışlardı. Ancak ülkenin birçok yanına yayılan muhacirlere her yerde aynı muamele ve ihtimam gösterilmiyordu. Suşehri'ne giden muhacirlere zerre kadar bakılmadığı ne yemek ne de para verildiği gelen bilgiler arasındaydı. Tahsin Bey bu manzara karşısında "*Sivas vilayetinde merhametsizlik açlık yüzünden daha telefata helak olursa müsebbibine lanet olsun*" demektedir.⁴¹²

Erzurum'dan başlayan göçün Sivas istikametinde ilerlediği dönemlerde yedek subay olarak Kafkas Cephesi'ne sevk edilen Şevket Süreyya Aydemir yolda karşılaştığı Erzurum muhacirlerinin durumunu şu şekilde tasvir etmekteydi; "*Rastladığımız göçmenlerin ne davar sürüleri, ne atları, ne inekleri kalmıştı. Zahire yükü de tükenmiş görünüyordu. Rastladıkları tarlalardan sararmış başakları devşirip, ufaladıkları taneleri kaynatarak, kavurarak yiyeceklerini çıkarmaya çalışsalar gerekti. Mevsim ise kışa doğru gidiyordu. Suşehri'ni bir mahşer karışıklığı içinde bulduk. Daha muharebe cephesiyle aramızda bir vilayetlik yer vardı... Sokakları, bahçeleri, dere içlerini de sıkışık bir göçmen kalabalığı dolduruyordu. Herkes istediği yere ilişmişti... Bana Türk göçleri daima batıdan doğuya olur gibi gelirdi. Hâlbuki burada şimdi, işte doğu boşalıyordu.*"⁴¹³

⁴¹² BOA, DH. İ.UM. Z13/74-2.

⁴¹³ Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, İstanbul 1993, s.85-87

Muhacirlerin bölgeyi terk etmesinin ardından göç kitlesinin büyük miktarlara ulaşması sosyolojik ve ekonomik sıkıntıların hâlihazırda devam eden harp nedeniyle tam manasıyla çözüme kavuşturulmasını engellemiştir. Dâhiliye Nezareti bünyesinde muhacirlerin sorunlarına çözüm üretmeye çalışan Aşayir ve Muhacirin Müdüriyeti göç dalgalarının ulaştığı valilik ve mutasarrıflıklara Nisan 1916'da gönderdiği emirde kimsesiz ve korumasız kalan ailelerin Gayr-i Müslüm unsur ve özellikle Ermenilerin bulunmadığı köy ve kasabalara yerleştirilmeleri emredilmiştir. Muhacirlerin tüm yaşeleri de hükümet idareleri tarafından karşılanacaktı. Ayrıca genç ve dul kadınların vilayetler tarafından evlendirilmelerine çocukların yetimhaneler ve öksüz yurtlarına yerleştirilmesine karar verilmiştir.⁴¹⁴

İskân ve Aşayir Müdüriyeti Erzurum harp bölgesinden Sivas'a ulaşan muhacirlerin izdihama sebep olmamaları için Kayseri, Niğde, Yozgat ve Kırşehir'e sevk edilmelerini ayrıca iskân ve yaşelerinin sağlanmasını Sivas Vilayetine bildirmiştir.⁴¹⁵ Ayrıca muhacirlerin iskân ve yaş meselesiyle ilgilenmesi için Heyet-i Teftişîye Müdürü Umumisi Hamid Bey Sivas'a gönderilmiş konuyla ilgili Tahsin Bey bilgilendirilmiştir.⁴¹⁶

Düşman istilâsına uğrayan vilâyetlerden gelen muhacirler, başlangıçta hemen cephe gerisindeki Canik, Sivas, Ma'mûretü'l-'azîz, Diyarbakır ve Musul gibi komşu vilâyet ve sancaklara sığınmışlar. Bu kalabalık muhacir kitlesinin, savaşın başından beri Kafkas cephesindeki birliklerin yiyecek ihtiyacını da sağlayan dar ve fakir bir alanda toplanması, zaten mevcut olan yiyecek sıkıntısını iyice artırdığından, bir süre sonra muhacirlerin cepheden uzak ve iskâna daha elverişli olan bölgelere doğru kaydırılması kararlaştırıldı. Bu karar gereğince doğu vilâyetlerinden gelen mültecilerin Orta ve Batı Anadolu'ya gönderilmesine başlandı. Böylece Vilayât-ı Şarkiye mültecileri Musul ve Halep de dâhil olmak üzere Anadolu'nun geniş bir bölümüne yayıldılar.⁴¹⁷

Birinci Dünya Savaşı esnasında Trabzon ve havalisinden 324.826 nüfus, Erzurum ve havalisinden 287.474 nüfus, Van havalisinden 102.808 nüfus, Bitlis

⁴¹⁴ BOA, DH. ŞFR. 63/142.

⁴¹⁵ BOA, DH. ŞFR. 61/124.

⁴¹⁶ BOA, DH. ŞFR. 61/112.

⁴¹⁷ Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilâyet-i Şarkiye Mültecileri (1915-1923)*, Ankara 2004, s.41-42.

havalisinden 128.228 nüfus göç etmiştir. Batum mültecilerinin miktarı 25.650'dir. Muhacirlerin Anadolu'nun her bir köşesine yayılmıştır. Erzurum'dan yaşana muhaceret Erzincan, Sivas, Kayseri, Adana, Konya, Diyarbakır ve Çatalca'ya kadar ulaşmıştır.⁴¹⁸

Kafkas Cephesi'nde yaşanan Türk-Rus savaşından çok sayıda Müslüman ahali doğrudan etkilenmiştir. Bunlardan büyük kısmı orduya beraber geri çekilerek bölgeden göç ederken önemli bir kısmı da işgal altındaki şehirlerde sahipsiz ve savunmasız kalmışlardır. Cephe bölgesinde mağdur olan Müslüman ahaliye yardım etmek üzere Rus Hükümeti'nden gerekli izinleri alan Bakü Müslüman Cemiyet-i Hayriyesi bölgede etkili bir faaliyet yürütmüştür. Cemiyet yetim kalan çocuklar için yetim evleri açarak ihtiyaçlarını karşılamıştır.⁴¹⁹

⁴¹⁸ İleri (Atı), 10 Nisan 1336/10 Nisan 1920, Sayı:805.

⁴¹⁹ Azerbaycan Türkleri tarafından felaket uğrayan bölge halkı için yapılan yardım faaliyetleri için örnek bir çalışma için bkz: Betül Aslan, **I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardaş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi**, Ankara 2000.

BEŞİNCİ BÖLÜM

RUS ORDUSUNUN KARADENİZ ve KARASU HAVZASI İŞGALLERİ

5.1. Erzurum Mağlubiyeti Sonrası Türk Ordusu'nun Çekilmesi

Erzurum'un işgale uğramasının ardından çekilen Türk birlikleri daha batıda tutunmaya çalışacaktı. Korkunç kış koşulları ve muharebeler sırasında Türk birlikleri adeta erimişti. Rusların olası bir takip taarruzu sırasında dört ana istikamet ön plana çıkmaktaydı;

1-Atina, Rize, Sürmene ve Trabzon Kıyıları

2-İspir, Bayburt ve Gümüşhane yoluyla Çoruh Vadisi

3-Ilıca, Aşkale, Mamahatun ve Erzincan yoluyla Karasu Vadisi (Batı Fırat)

4-Muş ve Harput yoluyla Murat Vadisi (Doğu Fırat)

Bu vadilerin tabandan itibaren 4000 metreye ulaşan yükseltileri ile ancak 2500 metre civarında geçmeye müsait sıra dağlarla çevriliydi.¹

Erzurum'dan çekilen IX, X ve XI. Kolordu birlikleri öncüleri ile birlikte Ilıca'ya doğru çekilmişti. Alınan raporlara göre çekilen öncüler beraberlerinde

¹ Maurice Larcher, **Kafkas Harekâtı**, Çeviren: Can Kapyalı, Haz: Bingür Sönmez, İstanbul 2010, s.106.-107.

getiremedikleri topları tahrip etmişti. Sadece bir takım mantelli batarya kıtaatının sebat etmesi sonucu geriye getirilebilmişti. Erzurum'daki erzak ve eşyanın büyük kısmı yakılarak tahrip edilmişti. X ve XI. Kolordu cephesinde iki üç alay Rus süvarisinin hareketi görülmüştü. 15-16 Şubat'ta Çoruh Müfrezesi iki tabur kuvvetiyle yaptığı taarruzda Deve dağına işgal etti. 36. Tümen ve Plandöken Müfrezesi IX. Kolorduya katıldı. Bu grup Başköy, Karaşag ve Taşagıl mıntıkalarını işgal edecekti. Ordunun Ilıca mevziilerine çekilmesi üzerine Çoruh ve Ovacık Müfrezelerinin aynı hizaya çekilmeleri emredildi. Çoruh Müfrezesine verilen emirde Tiretaş-Çıtak hattına 16-17 Şubat gecesi çekilmesi, Koçun boğazı, Hart dağı Bulanık dağ hattını ve boğazdan en kısa bir hat ile Çoruh vadisine inerek oradan vadinin gerisine çıkan uygun siperleri işgal etmesi emredildi.²

Erzurum'dan çekilen III. Ordu birliklerinden IX. Kolordu Karargâhı Tambura köyünde, X. Kolordu Karargâhı Salasor'da, XI. Kolordu Karargâhı Evreni köyünde iken III. Ordu Karargâhı ise Aşkale'nin 10 km güneyindeki Yeniköy'de bulunuyordu. Çoruh Müfrezesi ise İspir'de bulunuyordu. Rus kuvvetleri daha çok X. Kolordu cephesinde faaliyet gösteriyordu.

III. Ordu birlikleri Dumanlıdağ-Yapraklıdağ hattına çekildiğinde üç kolordunun toplam muharip kuvvesi ancak seferi bir tümenin kuvvesi kadar kalmıştı. Ruslar az kuvvetle takip hareketine girişmelerine rağmen mevcut hatların tutulması askerdeki manevi bozukluk sebebiyle mümkün olamıyordu. Bu durumda Ruslar büyük ölçekli taarruzlar yapmak yerine cepheden taarruz ediyorlar karşı koyamayan birlikler ise geri çekilmek zorunda kalıyordu. Bu manzara karşısında Mahmut Kamil Paşa birlikleri dinlendirmek yeniden düzenlemek ve morallerini yükseltmek için kesin savunmayı Cibice mevziinde yapmak istiyordu. Dumanlıdağ-Yapraklıdağ-Aşkale hattında oyalama muharebeleri yaparak asıl birlikleri Cibice hattına çekmek genel bir düşünce halini almıştı. Cibice hattı stratejik anlamda tutulması en gerekli nokta olarak görülmekteydi. Çünkü bu hattın tutulmasıyla Trabzon-Bayburt ve Trabzon-Erzincan yolları da emniyet altında tutulabilecekti.³

² ATASE, BDH.145.722.660.018.

³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.123-124.

17 Şubat 1916'da Mahmut Kamil Paşa Erzurum Mevkii Müstahkem Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın memuriyetinin sona erdiğini, kendisi için orduda verilecek bir görev olmadığından İstanbul'a gönderileceğini Başkomutanlığa bildirdi. Mart ayı başında Ahmet İzzet Paşa II. Ordu Komutanlığına atandı.⁴

Mahmut Kamil Paşa Cibice hattına çekilmeye karar verdikten sonra Erzurum Mevkii Müstahkem Reisi Maşuk Bey'i Cibice savunma hattının düzenlenmesi için görevlendirdi. Emrine ise amele taburları ve inşaat taburları verildi. Gerekli görüldüğü takdirde bölge halkından da tahkimat sırasında faydalanılabilecekti. Ancak mevziilerin tahkimatı için görevlendirilen bu birlikler oldukça yetersizdi.⁵

III. Ordu Komutanlığı bir taraftan dağılan birlikleri belirli bir düzen altında toplamaya çalışırken diğer taraftan ise muhacirler meselesi ile uğraşmaktaydı. Muhacirler ordu ile beraber hareket etmek istediğinden zaten yetersiz olan yollar muhacir kabileleri tarafından tamamen kapatılmıştı. Cibice mevziine yapılacak olası bir geri çekilmede muhacirlerin orduya ayak bağı olmaması için kabilelerin hızlı bir şekilde Erzincan istikametine gönderilmesine çalışılırken diğer yandan da askerlerin muhacir kabileleri arasına girerek firar etmelerini önlemek amacıyla Kötür Köprüsü civarında gerekli önlemler alınmaktaydı.⁶

20 Şubat 1916'da Padişah tepesi ve Karasayık civarında bulunan Türk ileri karakollarına taarruz eden Rus taburu durduruldu. Rusların bir süvari alayı ile Ekemansur girdiği görülmüştü. Ekemansur'un doğusunda mevzilenen Rus kuvvetleri ile çatışma devam ediyordu. Çoruh cephesinde Koçun (Koçak) boğazında ki Türk taburu geri çekilirken karkar tanesinden dolayı 9 şehit olurken, 84 neferin ise el ve ayakları donmuştu.⁷

21 Şubat'ta bir takım Rus süvarisi Yukarı Kağın karyesinde ve bir alay süvarisi ise Merdiven Köy ile Padişah tepesini işgal etti.⁸ Merdiven Köy ileri karakolları mukabil taarruzlarıyla bölgeyi yeniden ele geçirdi. X ve XI. Kolordular cephesinde ilerleyen Rus piyade ve topçuları ile hafif çarpışmalar yaşanmaktaydı. X. Kolordunun

⁴ ATASE, BDH. 145.722.660.021.

⁵ ATASE, BDH.2950.H36.001.045.

⁶ ATASE, BDH. 145.660.043.

⁷ ATASE, BDH. 145.659A.005.02. ; ATASE, BDH. 145.772-660.018.021.

⁸ ATASE, BDH. 4138.30.006.

Semyerensor kalesindeki yüz mevcutlu bir taburuyla 60 neferlik bir istihkâm müfrezesi Rus süvarisinin yaptığı taarruzda kısmen şehit ve kısmen esir oldu. IX. Kolordunun üç bataryası ve sahra topları Hedri boğazından iki tabur muhafazasında Elveren yoluyla sevk edilirken çeşitli sınıflardan oluşan Rus kuvvetinin taarruzuna uğradığından toplar kara saplanarak bölgede kalmıştı. Kolordu birlikleri topların tahliyesi için yaptığı çalışmalar neticesiz kalınca arabaları ve kamaları tahrip edilerek terk edilmek zorunda kalındı. Güneyde ise Muş işgale uğradı. Kolordular kendilerine tahsis edilen mıntikaları işgal etmek için hareket halindeydi. 26. Tümen Yavi'deki mevziilerini terk ederek Mamahatun'un 10 km kadar güneyine çekildi.⁹

22 Şubat 1916'da XI. Kolordu bölgesinde Karasu güneyi, Aşkale savunma mevziileri ve Kabaktepe istikametinde artan Rus baskısı aynı gün Kesikköprü ve Kabaktepe'nin Rus işgaline uğramasına neden oldu. Bu durum X. Kolordu'nun geri çekilme hattının kesilmesine neden olabiliyordu. Bunun üzerine Kabaktepe'nin yeniden ele geçilmesi için yapılan taarruzlar başarılı olmasına rağmen 29. Tümen üzerine yönelen taarruzlarda tümenin sağ kanadı bozularak geri çekilince Ruslar 33 ve 29. Tümenlerin arasına girdi. 33. Tümen geri çekilen IX. Kolordu'ya göre çok ileride kaldığından imha tehlikesi baş gösterdi. 22 Şubat itibarıyla III. Ordu asli hattının güneyinde ilerleyen Rusların yaptıkları taarruzlar sonucunda Van Gölü güneyinde Türk kuvveti kalmamıştı. Bitlis kuzeyindeki Rahva boğazındaki kuvvetler ile Tatvan civarındaki kuvvetler aynı miktara gerilemişti.¹⁰

23 Şubat 1916'da Mahmut Kamil Paşa yeni gelişen durum üzerine Cibice mevziilerine geri çekilmenin zamanın geldiğini düşünerek gerekli emir ve direktifleri verdi. Geri çekilecek birlikler Umum Artçılar Komutanı Abdülkerim Paşa'nın alacağı emniyet ve düzen içerisinde çekilecekti. IX. ve X. Kolorduların 23 Şubat akşam saatlerinde çekilirken, XI. Kolordu gece yarısından sonra çekilmeye başlayacaktı. Ordu karargâhı ise gece yarısı Tercan'a, 24 Şubat'ta ise Sansa'ya geçecekti.¹¹ III. Ordu birliklerinin çekilmeye başladığı saatlerde Rus takip faaliyetleri hız kesmeden devam ediyordu. Rus taarruzları özellikle 18. Tümen cephesinde yoğunlaşıyordu. Rusların üç

⁹ ATASE, BDH. 145.659A.005.05.

¹⁰ ATASE, BDH. 145.659A.005.

¹¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.132-134.

tabur kadar piyadesi Karabıyık Hanlarına bir bataryası ise Karabıyık Köprüsü civarına gelmişti.¹²

Çekilme kararının verilmesinin hemen ardında Ruslar Yeniköy ve Esherkale'yi işgal etti. Yeniköy güneyinden çekilen birliklere karşı topçu desteğiyle yapılan taarruz ise geri atıldı. Kolordular büyük kısımları ile birlikte Cibice'ye çekilmekteydi.¹³

Ordu Cibice hattına çekildiği esnada Enver Paşa 10 ve 13. Tümenlerden kurulu V. Kolordu'nun ordu emrine verildiğini bildirdi. Bu kolordunun gönderilmesindeki amaç morali bozulan III. Ordu birliklerine şevk vermektir. Enver Paşa bu kolorduyu gönderirken en büyük şartı birliklerin parça parça dağıtılarak kullanılmamasıydı. Geride oluşturulacak güvenli bir mevziide V. Kolordu birlikleri görevlendirilecekti.¹⁴ Trabzon-Erzurum yolu önemli bir sebep olmadan terk edilmeyecekti. Lazistan Müfrezesi de 13. Tümen'in bir piyade taburu ile takviye edilecekti.¹⁵

Erzurum'daki depoların çoğunu boşaltmadan geri çekilmek zorunda kalan III. Ordu bir taraftan cephede tutunmaya çalışırken diğer taraftan ise erzak sıkıntısı çekiliyordu. Kolordular tutunmaya çalıştıkları hatlardaki köylerde erzak ihtiyacını gidermeye çalışıyordu. 22 Şubat 1916 itibarıyla civar köylerdeki zahirenin tamamı tükenmişti. Yeniköy ambarlarında zahire mevcut olmasına karşın kolordular ile bu mevkiinin arası yedi saat sürmekteydi. Ayrıca kolorduların ağırlıkları verilen emirle gerilere nakledildiğinden Yeniköy ambarlarından erzak ve zahire getirecek araba bulunamıyordu.¹⁶

III. Ordu Erzurum'dan çekilmeye başladığında Enver ve Mahmut Kamil Paşalar arasında yaşanan sürtüşmede gün yüzüne çıkmaya başlamıştı. Enver Paşa, Çanakkale'yi örnek göstererek üç aşamalı savunma mevzileri ile adım adım savunma ile geri çekilme ve mevzii işgallerinin yapılmasını isterken, Mahmut Kamil Paşa Kafkas Cephesi'nin, Seddülbahir gibi 10 km bir cephe olmadığından bahisle karşılaştırmının bile mümkün olmadığını dile getiriyordu. Karşılıklı çekilen telgrafların satır aralarındaki gerginlik devam ederken duruma daha fazla

¹² ATASE, BDH. 4138.30.003.

¹³ ATASE, BDH. 145.772-660.018.028.

¹⁴ ATASE, BDH. 145. 659A.009.

¹⁵ ATASE, BDH. 145. 722.660.045.

¹⁶ ATASE, BDH. 4138.30.004.01.

katlanamayan Mahmut Kamil Paşa 23 Şubat 1916'da maddi ve manevi konuları şimdiye kadar tüm açıklığıyla dile getirdiğini, yapabileceğini gücünün yettiği kadar yaptığını söyledikten sonra görevden mezuniyetini istedi.¹⁷

Ordu tarafından verilen çekilme emri yerine getirilirken 24 Şubat 1916'da Ruslar Aşkale'yi işgal etti. Kolordular ise kendilerine verilen emir gereği çekilmelerini tamamlamak üzereydi. III. Ordu Kurmay Başkanı Guze Bey 24 Şubat 1916'da yakalandığı tifüs hastalığının iyileşme süreci tamamlanınca Almanya'dan dönerek ordudaki görevine başladı.¹⁸

26 Şubat 1916'da Mahmut Kamil Paşa'nın görevden ayrılma isteği kabul edilerek Abdülkerim Paşa geçici olarak III. Ordu Komutanlığına atandı. Enver Paşa tarafından verilen emirde III. Ordu'nun bir müddet V. Kolordu ulaşana kadar direnmesi gerektiğini bildirmekteydi. Direnme hareketi Enver Paşa'ya göre ne kadar doğuda yapılırsa o kadar iyi olurdu. Buradan da anlaşılabileceği üzere Enver Paşa cephedeki duruma tam hâkim olmadığından elde kalan birlikleri sıcak hatta tutmak istiyordu. Rusların takip hareketine girişeceğini düşünen Enver Paşa düşman öncülerinin güçlü olmayacağına inanıyordu. Bu yüzden Rusları öncü birliklerle değil asıl ordu birlikleri ile karşılamak yerinde olacaktı. Bayburt üzerinden geçen Trabzon yolunun da hiçbir surette terk edilmemesi gerektiği Enver Paşa tarafından özellikle belirtiliyordu. Aynı gün III. Ordu Komutanlığına Trakya bölgesinde görevli II. Ordu Komutanı Mirliha Mehmet Vehip Paşa atandı¹⁹ 27 Şubat'ta Trabzon üzerinden gönderilen cebel batarya mühimmatı ve makineli tüfeklerin biran önce ordu bölgesine getirilmesi için gayret etmesi Abdülkerim Paşa'ya emredildi.²⁰

III. Ordu Komutanı olarak atanan Vehip Paşa yola çıktığı sırada 28 Şubat 1916'da gerekli gördüğü hususları henüz cephe hattına ulaşmadan ordu komutan vekiline bir telgraf ile ilettili. Vehip Paşa'ya göre ilerleyen süreçte yapılacak taarruz için müsait zemini hazırlamak ve IV ve VI. Orduların İstanbul ile olan ulaşım hattını sağlamak için Kelkit-Harput hattının emniyet altında bulundurulması gerektiğini bildirmekteydi. Vehip Paşa'nın düşüncesinin temelinde güney cephelerinden kuzeye

¹⁷ ATASE, BDH. 145. 659A.007.

¹⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.135.

¹⁹ ATASE, BDH. 145. 659A.020.004. ; ATASE, BDH. 4138.30.019.

²⁰ ATASE, BDH. 145. 659A.020.

doğru ulaşan yolların emniyet altında bulundurulması yatıyordu. Ancak III. Ordu'nun ilk etaptaki gaye ve amacı bu görevi ifa etmekten ziyade hali hazırdaki durumunu korumaktı. Vehip Paşa'nın düşüncesine göre Bayburt-Cibice-Kiği ve Çapakçur geçit ve boğazları neye mâl olursa olsun tutulmalıydı. Trabzon yolunun elde tutulması ancak Bayburt Boğazı ve Erzincan istikametinin elde tutulmasıyla mümkün olabilirdi. Bunun içinde Erzurum-Kiği-Pülümür-Erzincan hattının elde tutulması gerekiyordu. Harput, IV ve VI. Kolordular için hayati öneme sahip olduğundan buranın tutulması için Çapakçur'un elde bulundurulması şarttı.²¹

Vehip Paşa seyahati boyunca Abdülkerim Paşa'ya gönderdiği telgraflarla sürekli emirler vermekteydi. 3 Mart'ta Sivas'a,²² 5 Mart'a ise Erzincan'a ulaştı. Erzincan'a ulaştığı anda düşmanın eşkıya ile karışık şekilde yaptığı baskında 13. Alay'ın yetişmesine fırsat vermeden Bitlis'in işgal edildiğini öğrendi. 13. Alay'a verdiği emirde Bitlis'in tekrar elde edilmesini emretti.²³

Vehip Paşa cephe bölgesine geldiğinde beklediği tarzda bir ordu manzarası ile karşılaşmadı. Birlikler yorgun ve dağınık durumdaydı. Asli hatta ciddi taarruzlar görülmemekle birlikte Trabzon sahilinde hiç durmadan faaliyet gösteren Rus savaş gemilerine karşı iki veya üç denizaltının gönderilerek faaliyette bulunmasını Enver Paşa'dan 6 Mart 1916'da talep etti.²⁴ Ayrıca Lazistan Müfrezesi'nin kuvveti çok azaldığından, ordu bölgesinden kuvvet gönderilmesi de mümkün olmadığından bir piyade alayı ile mümkünse bir seri cebel bataryasının Yavuz vasıtasıyla denizden Trabzon'a ulaştırılması Başkomutanlıktan talep edildi.²⁵

Hareketli Rus birlikleri karşısında III. Ordu karargâhı da sürekli hareket halindeydi. Karargâh 8 Mart'ta Tercan'a, 8-9 Mart gecesi Eyüp komuna, 9-10 Mart gecesi Tercan üzerinden Karğın'a ulaşacaktı.²⁶

11 Mart 1916'da Yavuz zırhlısı ile Trabzon'a çıkarılan makineli tüfeklerin birisi Trabzon'a, ikisi de Lazistan Müfrezesine verildi. Geriye kalan 27 makineli tüfek

²¹ ATASE, BDH. 146.721.661.010.

²² ATASE, BDH. 146.721.661.015.

²³ ATASE, BDH. 146.721.039.06.

²⁴ ATASE, BDH. 146.721.661.044.

²⁵ ATASE, BDH. 146.721.661.045.

²⁶ ATASE, BDH.4148.31.72.03.

X. ve XI. Kolordular arasında paylaştırıldı. Kolordularda mevcut bulunan makineli tüfek bölüklerinin elde kalan mevcut makineli tüfeklerle birleştirilerek alaylara dağıtıldı. Bu suretle her tümenin iki alayında 4 makineli tüfekli bir bölük oluşturuldu.²⁷

11 Mart 1916'da Vehip Paşa ileri birliklerin durumunu görmek üzere Tercan'a oradan da Karğın'a hareket etti.²⁸ Bu esnada kolordular ve müfrezeler cephesinde ufak tefek ileri karakol müsademeler dışında önemli bir vukuat yoktu.²⁹

Cephede sükûnet devam etmesine rağmen Vehip Paşa büyük bir Rus taarruzu bekliyordu. Bu yüzden kolordulara verdiği 13 Mart 1916 tarihli emirde, düşmanın Tuzla vadisinden ilerlemesine ne pahasına mal olursa olsun engellenmesini, vadiyi geçmeleri halinde ise tard ve tevkif edilmelerini emretti. X. Kolordu'nun Geleris civarında ihtiyatta tutulan birliklerinin ise olası bir taarruza karşı hazır tutulmalarını istedi.³⁰

IX. Kolordu'nun 17 ve 28. Tümenleri Vehip Paşa'nın emri ile Birinci Hat Komutanlığı emrine verildi. Birlikler 14 Mart 1916'dan itibaren Parsinik-Derviş komu hattına hareket ettirildi.³¹ Tuzla deresi ilerisindeki Rus kuvvetinin bir piyade alayıyla iki süvari alayından ibaret olduğu yapılan keşif faaliyetlerinde anlaşılmıştı. Birlikler oldukça hızlı bir yürüyüşle Parsinik istikametinde Hacı Hamdi Bey birlikleriyle birleşeceklerdi.³²

Rus 1. Kafkas Kolordusu 13 Mart 1916'da 153 ve 154. Tümenleri, 5.Süvari Tümeni ile Tuzla deresinden Mamahatun (Tercan) istikametinde beklendiği gibi taarruza geçti. Tuzla deresi bölgesindeki Yıkılğan boğazı civarındaki 11. Süvari Tugayı, Tokat ve Erzincan Jandarma Taburlarından oluşan Hacı Hamdi Bey Müfrezesi Rus taarruzu karşısında tutunamadı ve jandarma birlikleri dağıldı. Bunun üzerine müfreze Parsinik-Hacıderviş Komu hattında tutunabildi. Durumun tehlikeli bir şekil

²⁷ ATASE, BDH. 146.721.661.056.

²⁸ ATASE, BDH. 146.721.661.057

²⁹ ATASE, BDH. 146.721.661.064.

³⁰ ATASE, BDH.4138.31.087.02.

³¹ ATASE, BDH.4138.31.087.001.

³² ATASE, BDH.4138.31.087.

almaya başlaması üzerine Vehip Paşa 17 ve 28. Tümenleri Parsinik istikametine sürdü.³³

Rusların Tuzla deresini ele geçirme konusunda 14 Mart 1916'da ısrar etmeleri üzerine bu kez ordu içerisinde 3000 muharip ile en fazla kuvvete sahip olan IX. Kolordu Parsinik yönünde yürütüldü. XI. Kolordu ise Fırat nehrinin batısındaki Kötür Köprüsünü savunmakla görevlendirildi. Sabah saatlerinde Hacı Hamdi Bey Müfrezesi üzerine başlayan Rus taarruzu karşısında tutunamayan birlikler Göktaş'a çekildi. Rus taarruzu Tuzla deresini aşarak Kızılca üzerinden Mamahatun'a ilerlemeye başladı. I. Hat Komutanı Abdülkerim Paşa Mamahatun'da tutunulamayacağını anlayınca elindeki son ihtiyat kuvvetini Mamahatun'un güneyindeki 1700 rakımlı tepeye çıkardı. Karargâh Muhafız Bölüğü kendisinin 40 misli büyüklüğündeki Ruslara karşı 2-3 saat direndikten sonra geri çekilmek zorunda kaldı. Öğle saatlerinde Ruslar Mamahatun'u (Tercan) işgal ettiler.³⁴ Abdülkerim Paşa Mamahatun'dan Kötür köprüsünden atıyla hızla giderken, yere kapaklanarak köprücük kemiği kırıldı. Paşa Erzincan'a nakledildi ve yerine Kaymakam Çerkes Bey vekâleten atandı.³⁵

Ahmet İzzet Paşa 1 Mart 1916'da II. Ordu Komutanlığına atandı. Ahmet İzzet Paşa göreve atanır atanmaz ordusuyla birlikte Diyarbakır'dan itibaren Rusların Erzurum istikametinde yan ve gerilerine yapacağı taarruz için hazırlık yapmaya başladı. Bu taarruzu gerçekleştirebilmek için III. Ordu'nun kendi emrine verilmesini istedi. 22 Mart 1916'da Enver Paşa'ya ilettiği teklifinde Diyarbakır-Bitlis hattının kesiştiği Dicle nehri bağlantısından Van Gölü ile Erzurum arasındaki geçitlerden faydalanarak Hasankale'ye ulaşip Rusları doğudan ihata etmek istediğini bildirdi. Bu planın gerçekleşmesi içinde II ve III. Orduların tek bir noktadan komuta edilmesini talep etmekteydi. Hazırlıkların tamamlanması en erken Haziran 1916'yı bulacağından plan Enver Paşa tarafından kabul edilmedi ve her iki ordunun da bağımsız şekilde idare edilmesine karar verildi. Bu plan rafa kaldırılmadan Enver Paşa, İstanbul'da bulunan XVI. Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal (Atatürk) Beyi III. Ordu'nun sağ kanat

³³ ATASE, BDH. 147.203.664.002.

³⁴ ATASE, BDH. 147.203.664.002.04.

³⁵ ATASE, BDH. 147.203.664.009.

birliklerine komuta etmek için atadı. Albay Mustafa Kemal Bitlis boğazı, Van Gölü güneyi ve Çapakçur hattında faaliyet gösterecekti.³⁶

III. Ordu'nun takviye faaliyetleri devam ederken ordu karargâhının haberleşme hattının zayıf olmasından dolayı Peteriç'e nakledilmesine karar verildi. Peteriç'te üç farklı telgraf hattı bulunuyordu. Bu esnada Rusların hava keşif ve gözlem faaliyetlerini aktif şekilde kullanmasından dolayı III. Ordu emrine tahsis edilen iki uçak Trabzon'a gönderildi. Uçaklardan birisi Erzincan'a gelirken düştüğü için diğeri karayolu ile sevk edildi.

Erzurum'un işgalinin hemen ardından 18 Şubat 1916'da Enver Paşa tarafından verilen emir ile 10 ve 13. Tümenler tarafından oluşturulacak V. Kolordunun III. Ordu'ya katılması Mirliya Fevzi Paşa'ya (Çakmak) emredilmişti. İstanbul'dan yola çıkan Fevzi Paşa 16 Mart 1916'da Erzincan'a gelerek görevine başladı.³⁷

Muharebelerde ve soğuktan dolayı oldukça azalan muharip efratta bir taraftan takviye edilmeye çalışılıyordu. Talimgâhlarda henüz acemi eğitimlerini tamamlamamış olan askerler ile Küçük Zabit Mektebi'nde eğitimlerine devam eden subaylar hızlı bir şekilde birliklerine sevk ediliyorlardı. IX. Kolordu'nun ihtiyacı daha fazla olduğu için ilk etapta 220 küçük zabit bu kolordu emrine verildi.³⁸ Talimgahlardan gelen acemi erler ise 1000'li ve 500'lü gruplar halinde kolordular emrine veriliyordu.³⁹

30 Mart 1916 itibariyle III. Ordu'nun Erzurum'da verdiği zayıat ikmal erleriyle giderilmeye çalışılmıştı. Takviye edilen ikmal erlerinin mevcudu 250 ila 290 nefer arasındaydı. Rus Drujnia taburları Tercan civarında bulunuyordu. I. Kafkas Kolordusu ile Rus 39. Tümen karargâhları Erzurum civarındaydı. 66. İhtiyat Tümeni Erzurum'da bulunuyordu. 107, 108, 109, 110 numaralı Drujnia taburları daha önceden Aras vadisinde iken Şubat ortasında Erzurum'a gelmişti. Ayrıca Tercan ve çevresinde Rus süvari alayları bulunuyordu. Çoruh kuzeyinde 14. Plastun Taburu, Lazistan

³⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.148-150

³⁷ Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1911-1917, Cilt:1, Yayına Hazırlayan: Nilüfer Hatemi, İstanbul 2010, s.371-375.

³⁸ ATASE, BDH.4138.072.03.

³⁹ ATASE, BDH.4138.072.04.

Cephesi'nde ise 15 ve 17. Plaston Taburları bulunuyordu. 19. Türkistan Alayı ile 1. Plaston Taburu ise Milo güneyinde konuşlanmıştı.⁴⁰

Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Yudenich, Anadolu içlerine büyük bir taarruz yapılması fikrine sıcak bakmıyordu. Sadece elde ettiği başarıları kaybetmemek ve yegâne gayesi Kafkasya içlerine inmek olan Enver Paşa'nın yeni bir karşı taarruzuna imkân vermemek istiyordu. Yudenich, Çanakkale Cephesi'nden çok sayıda tümenin Kafkas Cephesi'ne gönderileceğini bildiğinden planlarını yaparken bu gerçeği göz önünde bulunduruyordu. Bunun içinde ikmal faaliyetlerine üst düzeyde önem veriyordu.⁴¹

General Yudenich'in Kafkasya'daki kaynakları sınırlı olup bunlarda tükenmek üzereydi. Kış mevsiminde yapılan muharebelerde verilen ağır kayıplar eldeki tüm ihtiyatların tükenmesine neden olmuştu. Ortaya çıkan açıklık ancak milislerle (*opelcheniye*) kapatılabilirdi. Ancak çok sayıda yeni birlik oluşturulacak durumda değildi. Cephe bölgesinin en önemli problemi olan ulaştırma konusunun ıslah edilmesi Yudenich'i sürekli meşgul eden konulardan biriydi. İlkbaharda ilk iş olarak Karaargan'a kadar ulaşan dar dekovil hattının Erzurum'a kadar uzatılması konusunda çalışmalara başlanmıştı. İlerleyen süreçte bu hattın Erzincan'a kadar uzatılması planlanıyordu. Motorlu ulaşım araç sayısı cephe bölgesinde artırılarak en azından komuta kademesine hareket kabiliyeti getirilmeye çalışılıyordu. Hava gücünün artırılması içinde yeni uçaklar cepheye taşınmıştı.⁴²

General Yudenich'in düşüncesinin aksine Grandük Nikolay, Erzurum operasyonunda geri çekilmek zorunda kalan III. Türk Ordusu'nun büyük kuvvetler aracılığıyla enerjik bir şekilde dağlarda takibinin gerçekleştirilmesi gerektiğini düşünüyordu. Ancak 50 ila 100 kilometre mesafelere gönderilen öncü kuvvetler durmak zorunda kaldılar. Çünkü bahar şartları ordu tedarikini zorluyordu. Bu yüzden planlandığı şekilde Türkler tamamen yok edilemedi.⁴³ Rusların bu noktada gözden

⁴⁰ ATASE, BDH. 514.109.2007.009.001.

⁴¹ W.E.D. Allen ve Paul Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, Ankara 1966, s.351-352.

⁴² Allen, Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.352.

⁴³ N. Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskoye Ocherk*, Moskva 1946, s.57.

kaçırdıkları husus Türk topraklarında savaştıklarıydı. Her ne kadar güçsüz dahi düşse Türk birlikleri kendi öz yurtlarını sonuna kadar savunmaktan vazgeçmeyeceklerdi.

Alman istihbaratı Erzurum'un işgalinin ardından Rusların Kafkasya ordu teşkilatlanması ile ilgili daha aktif şekilde bilgilendirme yapmaya başladı. 14 Mart 1916'da III. Ordu'ya verilen Alman kaynaklı bilgide Rusların yeni bir teşkilatlanmaya gittiğini gösteriyordu. Rusların toplamda savaş döneminde 52 piyade tümeni bulunuyordu. Yeni teşkilatlanmaya göre 53'ten 84'e kadar olan tümenler ihtiyat tümenleri, 85'ten 127'e kadar numaralandırılanlar ise Müstahfız alaylarına dönüştürülmüştü. Bunlardan 493, 494, 495, 496 numaralı dört Müstahfız alaylarından kurulu 13. Karadeniz Livasının Kafkasya'ya sevk edilmişti. Daha güney bölgelere ise dört piyade tümeni gönderilebilirdi. Rusların Anadolu'daki kuvvetlerine ilişkin raporlara göre 220 bin ila 250 bin arasında nakliye kolları dâhil menzil birlikleri hariç kuvvete sahip olduğu tahmin ediliyordu. Toplamda 80 bin kişi ile Rus Kafkas Ordusu'nun takviye edilmesi mümkündü.⁴⁴

5.2. III. Ordu Cephesi'nin Mıntıka Komutanlıklarına Ayrılması

13 Nisan 1916'da III. Ordu Komutanı Vehip Paşa Kafkas Cephesi'nde görev yapan Türk askeri birlikleri üç farklı komutanın emrinde üç mıntıkaya ayırdı. Mıntıkalar ve komutanlar şu şekildeydi;

1. Mıntıka: Çapakçur Müfrezesi, Van Gölü Cenup Müfrezesi, Çapakçur Müfrezesi, 13. Tümen'den oluşurken karargâhı Diyarbakır'da bulunuyordu. 1. Mıntıka XVI. Kolordu Komutanı Albay Mustafa Kemal'in emrinde olacaktı. Mıntıka komutanlığı emrinde 13741 er, 9.970 piyade tüfeği, 7 makineli tüfek ve 19 top bulunuyordu.

2. Mıntıka: IX. Kolordu, X. Kolordu (30. Tümen hariç), XI. Kolordu (34. Tümen hariç), 36. Tümen ve 2. Nizamiye Süvari Tümen'inden oluşurken mıntıka X. Kolordu Komutanı Ziya Paşa'nın emrinde olacaktı. Mıntıka komutanlığı emrinde 23.444 er, 19.046 piyade tüfeği, 59 makineli tüfek, 52 top bulunuyordu.

⁴⁴ ATASE, BDH. 514.109.2007.005.002.

3. Mıntıka: 30 ve 34. Tümenler, Lazistan ve Çoruh Müfrezeleri, sahil birlikleri, V. Kolordu'nun mıntıka dâhilinde kuvvesinden oluşurken, mıntıka V. Kolordu Komutanı Fevzi Paşa'nın emrinde idare edilecekti. Mıntıka komutanlığı emrinde 29.601 er, 16.119 piyade tüfeği, 25 makineli tüfek, 37 top bulunuyordu.⁴⁵

5.3. Üçüncü Mıntıka Komutanlığı Sorumluluk Sahasında Yaşanan Muharebeler

5.3.1. Kop Çoruh Cephelerinde Muharebeler

Çoruh havzasını oluşturan cephe yaklaşık 60 km genişliğinde ve hemen hepsi gönüllü, milis ve Teşkilat-ı Mahsusa erlerinden oluşmaktaydı. Çoruh Müfrezesi Binbaşı Halit Bey komutasında teşkilatlandırılmış olup yaklaşık 5000 muharip er, 5 makineli tüfek 8 cebel topundan oluşuyordu. Kopdağı- Aktastepe - Tombul Tepe- Ziyarettepe- Kaladere- Gorgod hattında konuşlanmıştı. Çoruh Müfrezesi karşısında ise Rusların 2. Türkistan Kolordusu bulunuyordu. Rusların bu kolordusu 28 tabur piyade, dört Plaston taburu, 24 bölük süvari ve 60 toptan kuruluydu. Kolordu birlikleri çoğunlukla Ovacık-İspir hattında bulunuyordu.⁴⁶

Rus 1. Kafkas Kolordusu Erzurum'un işgalinin ardından yaptığı taarruzlarla Mamahatun'u ele geçirmiş, Karadeniz kıyısındaki Livakov Sahil Grubu Trabzon istikametinde ilerlemektedir. Bu tabloda Çoruh havzasındaki Türk birliklerinin bulunduğu cephe çıkıntı şeklinde ileride kalmıştı. 16-17 Mart'ta Çoruh vadisinin sol kanadında ilk deneme taarruzunu yapan Ruslar karşısında Türk ileri kıtaatı asli mevziilerine çekilmek zorunda kaldı.⁴⁷

17 Mart'ta cepheyi yoklayan Ruslar, 2. Türkistan Kolordusu ile 18 Mart 1916'da Çoruh Cephesi'nde kapsamlı bir taarruza geçti. Bu taarruzun en büyük amacı Türk birliklerinin çıkıntısını geriye atarak cephe hattını bir düzlem haline getirmektir. Ruslar taarruzlarında başarılı olursa, Bayburt-Trabzon yolu kesilebilirdi. Bu esnada III. Ordu Komutanlığı tarafından cepheye sevk edilen 10. Tümen birlikleri yürüyüş halindeydi. Tümen Kelkit-Erzincan yolu üzerindeki Sardak Hanlarına ulaşmıştı.

⁴⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.163-165

⁴⁶ Fahri Belen, Birinci Cihan Harbi 1916 Yılı Hareketleri, Cilt:III, Ankara 1965, s.36.

⁴⁷ ATASE, BDH.147.203.664.008.01.

Tümen ancak 19 Mart'ta Bayburt'a ulaştı ve oldukça yorgundu. Çoruh Müfrezesi Komutanı Halit Bey'de Lazistan hattını kontrol etmek için Trabzon'a hareket ettiğinden komuta Hakkı Bey'de idi. V. Kolordu Komutanı Fevzi Paşa, Çoruh ve Lazistan cephelerindeki birliklere komuta etmek için 20 Mart 1916'da Bayburt'a geldi.⁴⁸ Bu esnada asli cephe hattında ileri karakol müsademeleri dışında önemli bir gelişme görülmezken, kar fırtınasının devam etmesi ve geceleri Karasu'nun donması askere zor anlar yaşıyordu.⁴⁹

Kop ve Çoruh Cephelerinde muharebelerin devam ettiği bir dönemde Ruslar yayınladıkları resmi tebliğlerinde 10 subay ve 250 nefer ile bir alay sancağını esir ettikleri bilgisini paylaştılar.⁵⁰ Alay sancakları konusunda oldukça titiz davranan Başkomutanlığın konuyu araştırması için verdiği emir üzerine Vehip Paşa gerekli araştırmaları yaparak cevap verdi. Muhtemelen Erzurum'da yaşanan sancak meselesinden sonra ön saflarda savaşan birlikler sancakları geride tutulmak suretiyle savaşıyorlardı. Bu yüzden herhangi bir sancağın esir edilmesi söz konusu değildi.⁵¹

Çoruh Müfrezesi cephesinde sağ kanat ve merkezde önemli hareketler görülmezken sol kanattan Deliktaş istikametinde Rus taarruzları yoğunlaşıyordu. Rus 3. Plaston Tugayı'nın yaptığı taarruzda milislerin geri çekilmesi sonuç 22 Mart 1916'da Ruslar Danzor'a girdi. Ertesi gün devam eden muharebelerde Deliktaş dağı Rusların eline geçti. Deliktaş'ın özelliği Kaladere tepesi ile Müşankas arasındaki birliklerin ayırım noktası olmasıydı. Bu dağın düşmesiyle birliklerin arasındaki irtibat kesildi. Açık kapatılmazsa Ruslar Masat boğazı ve özellikle Kop dağına kadar ilerleyip tehlikenin boyutlarını büyütebilirlerdi. Bunun üzerine 28. Alay'ın üç taburu ile 30. Alay'ın bir taburu bölgeye gönderildi. Rusların bu ilerleme girişimi Çoruh Müfrezesine zamanında yapılan takviyeler ile durduruldu.⁵²

Rus ilerlemesi durdurulmasına rağmen cephedeki açıklığın kapatılması gerekiyordu. Bu yüzden 10. Tümen Komutanı Albay Selahattin, Deliktaş dağı cephesindeki Rusların geri atılması için Kaledere tepesi, B tepesi, Karakoç, Gorgod

⁴⁸ Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1911-1917, s.376.

⁴⁹ ATASE, BDH. 2851.191.001.11. ; ATASE, BDH. 2851.191.001.13.

⁵⁰ ATASE, BDH. 4138.34.003.

⁵¹ ATASE, BDH. 4138.34.010.03.

⁵² ATASE, BDH.2950.H37.001.141.

hattının ele geçirilmesi için bir takım planlar yaptı. Plana göre Lusnuk'ta bulunan piyade taburu ve dağ bataryası Halit Bey'in emrine verilecek, bu kuvvetler Kaladere tepesinden kuzey istikametinde taarruz ederken, 30. Alayın iki taburu bölgedeki diğer birliklerle Mişgerek-Karakoç yolundan taarruz edecekti. 26 Mart'ta başlayan taarruzda planlandığı gibi Ruslar Karakoç'tan geri atıldı. 27 Mart'ta devam eden Türk taarruzunda eski savunma hattı mevziileri ele geçirildi ve plan amacına ulaşıldı.⁵³

29 Mart'ta Çoruh Cephesi'nin sol kanadıyla yaptığı taarruz ilerlemeye devam ederek Sabah köy ve Karakoç'a kadar ulaştı. Ele geçirilen noktalarda ise tahkimat devam etmekteydi. Lazistan Cephesi'nde Rusların seri taarruzlar sonucu Of'u işgal etmeleriyle birlikte Çoruh Müfrezesi'nin sol kanadı açık kaldı. Bu yüzden 26 Mart'ta başlayan taarruz durduruldu ve bir kısım birlikler Bayburt'a alındı. V. Kolordu Komutanı Fevzi Paşa verdiği emirler ordunun asli mevziisi olan Cibice ile bağlantılı savunma hattı kurulmasıyla ilgiliydi.⁵⁴ Drujnia taburları ile bir Ermeni taburunun Bayburt civarında faaliyet göstermek için cepheye gönderildiği istihbarat kaynaklarından öğrenilmişti.⁵⁵

31 Mart itibarıyla Çoruh Müfreze Cephesi asli cepheden 40, Lazistan Cephesi'nden 60 km ileride bulunuyordu. Çoruh Cephesi'nde Kaledere tepesi, Çoruh ve Masat deresi vadileri arasındaki arazi oldukça kritik öneme sahip olduğundan Rus taarruzları bu noktada yoğunlaşmaktaydı. Yaklaşık 10 gün devam eden muharebelerde Ruslar sonuç alamamıştı.⁵⁶

Karadeniz kıyısında taarruzlar devam ederken 31 Mart'ta havanın sisle kaplı olmasını fırsat bilen Ruslar sabah erken saatlerde 15. Türkistan Avcı Alayı ile Kaledere tepesi-Decehrek arasından, bu hattın sağında ise Çoruh nehrine kadar olan arazi kesiminde 16. Türkistan Avcı Alayı taarruza geçti. Nehrin güneyinden ise 3. Plaston Tugayı taarruz etmekteydi. Kuzeyden Rusların taarruzuna uğrayan Çoruh Kuzey Müfrezesi Danzot güneyine çekilmek zorunda kaldı. Çekilme sırasında Kındız köprüsü tahrip edilemedi. Birlikler Baksi sırtlarında tutunabildi. Decehrek-Karakoç hattındaki birlikler ise gece saatlerinde Rus baskınına maruz kaldı. Decehrek'te Rus

⁵³ ATASE, BDH.147.203.664.054.

⁵⁴ ATASE, BDH.147.203.664.065.

⁵⁵ ATASE, BDH. 514.109.2007.009.003.

⁵⁶ Belen, *Birinci Cihan Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, Cilt:III, s.37.

taarruzu geri atılırken, Karakoç'taki Türk taburunun süngüsü olmadığından süngü hücumuna karşı koyamayarak geri çekildi. Bayburt'ta bulunan Türk komutanlığı taarruzdan geç haberdar olmuş ve geriye çektiği birlikleri tekrar cepheye sevk etmiştir. 1 Nisan 1916'da Rus taarruzuna karşı Türk taarruzu gelişmeye başladı. Kaledere tepesinde yoğunlaşan taarruzlar sonucu Cendirek-Decehrek hattına ulaştı. Ancak, nehrin güneyindeki Rus kuvvetleri çekilirken kuzeydeki 3. Plaston Tugayı taarruza devam ederek Danzot'u ele geçirdi. Nehrin kuzeyinde yeteri kadar kuvvet olmadığından Halit Bey taarruzunu durdurmak zorunda kaldı. 10. Tümen Komutanı Selahattin Bey birlikleri toparlamak için 27 Mart'taki hatta çekilmeyi emretti. 2 Nisan'da birlikler belirtilen hatta çekildi. Ruslar takip harekâtı yapmaktan kaçındı.⁵⁷

5.3.2. Kaledere Kop Dağı Muharebeleri

Çoruh Cephesinin en önemli noktası Çoruh ve Masat vadileri arasındaki Kaledere tepesiydi. 2. Türkistan Kolordusu burayı işgal etmek için on günlük taarruz teşebbüsünde bulundular. 2. Türkistan Kolordusunun Bayburt'u ele geçirmek ve Karadeniz kıyısında taarruz eden Rus birliklerini rahatlatmak amacıyla Mart ayının ortalarında başlayan ve Nisan başına kadar kesik kesik devam eden taarruzlar başarılı olamamıştı. Ancak Nisan ayı başlarından itibaren Rus birlikleri özellikle Masat deresi güneyinde toplanmaya başladılar. 17. Türkistan Avcı Alayı'nın 6 Nisan'da Saptıran istikametinde yaptığı ilk ciddi taarruz girişimi geri atıldı.⁵⁸

7 Nisan 1916'da Rus 4. Türkistan Avcı Tümeni'ne bağlı 13 ve 15. Alaylar Kaledere tepesine üç kez taarruz teşebbüsünde bulundu. Üstün Rus kuvvetlerinin taarruz yaptığı mıntıkeyi 30. Alayın 4. Taburu savunuyordu. Oldukça az miktardaki askerin olağanüstü direniş gösterdiği muharebelerde Ruslar başarılı olamadı. Bu esnada birtakım Rus birlikleri cephenin Kop dağı kısmında çoğalmaya başlamıştı. Bu manzara Rusların asıl taarruzu Kop üzerine yapacağı endişesini uyandırdı.⁵⁹

Rusların ısrarlı taarruzları 8 Nisan tarihinde de devam etti. Kaledere tepesinde yoğunlaşan Rus taarruzları ağır zayıat vererek başarılı olamıyordu. Ancak 16.

⁵⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.170-171.

⁵⁸ Fevzi Çakmak, Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar), Ankara 1936, s.188-189.

⁵⁹ Belen, Birinci Cihan Harbi 1916 Yılı Hareketleri, Cilt:III, s.36.

Türkistan Avcı Alayı'nın Kösgör'ün batısına yaptığı taarruzda buradaki Türk birlikleri Mişankas'a çekilince Kaledere tepesinin kuzey batısı da boşalınca bölge üç yönden Rus çevirmesiyle karşı karşıya kaldı. Ayrıca 4. Türkistan Avcı Tümeni'nin muharebelere katılmayan alaylarının da muharebeye sürülmesiyle Rus cephesi oldukça güçlendi. Fevzi Paşa ise Bayburt'a ulaşan 60. Alay'ın üç taburunu cepheye sürdü. Rusların muharebeler boyunca her alaydan bir taburu ihtiyatta tutarak yaptıkları taarruz stratejisinde 8 Nisan'da değişiklik yapılarak 12 taburun tamamı cepheye sürüldü. Kaledere tepesinde yoğunlaşan muharebelerde 1,5 metreyi bulan kar tabakasına rağmen giyim-kuşamları çıplaklık derecesinde olan 6 Türk piyade taburu tarafından kahramanca savunuldu. 9-11 Nisan 1916 tarihlerinde Rusların Kaledere üzerine yaptıkları mukabil taarruzlarda geri atıldı ve başarılı olamadı. Çoruh nehrinin iki tarafından Bayburt istikametinde gelişen tüm Rus taarruzları durduruldu.⁶⁰

Ruslar Kaledere istikametinde yaptıkları taarruzların başarısız olmasının ardından 14 Nisan 1916'da Kop dağı istikametine yöneldiler. Makineli tüfek bölüğü ve topçu bataryaları ile desteklenen bir Rus alayı Pınakapan ve Saptıran istikametinde taarruza geçti. Bölgedeki Çoruh Müfrezesine bağlı 2. Alay'ın fazla mukavemet gösterememesi üzerine Ruslar Aktaş tepesi işgal ettiler. Türk birlikleri ise Kenantepe-Kop dağı arasındaki mıntıkaya çekildi. Türk kuvvetlerinin taarruz eden Rus birliklerine karşı oranı 5/1 seviyesindeydi. Kop ve Bahıtlı dağı bölgelerinin cephenin en kritik noktalarından biri olduğunu bilen 10. Tümen Komutanı, 60. Alay'dan ve Kaledere mevziilerinde bulunan kuvvetlerin bir kısmını Kop dağına kaydırды. Çoruh Müfrezesi Komutanı Halit Bey'de Kop dağı civarındaki birliklere komuta etmek üzere Kop boynuna gitti. Rusların Kop Cephesine 39. Tümenin 153, 154, 155. Alayları ile bir süvari, bir yaya, iki Kazak alayı ile saldırdıkları anlaşıldı. 15 Nisan'da iki tabur kadar Rus piyadesinin Kenantepe üzerine yaptıkları taarruz başarılı olmadı.⁶¹

16 Nisan 1916'da Rus 153. Alayı şiddetli bir taarruzla 89. Alayın 1. Taburunu geri atarak 2600 rakımlı tepesi ele geçirdi. Fakat Kop geçidine yaptıkları taarruz geri atıldı. Vehip Paşa 33. Tümeni geceleyin Altıntaş'a sevk etti. 60. Alayın 1. Taburu Masat bölgesinden Kop'a gönderildi. 16. Türkistan Alayı tarafından iki taburla Müşerrek istikametinde yapılan taarruz 30. Alay tarafından kanlı bir şekilde

⁶⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.172-173.

⁶¹ ATASE, BDH.25.558.121.13.

püskürtüldü. Ruslar muharebe meydanında 150 ölü ve bir hayli esir bıraktı. Rus birlikleri Çoruh cephesinde isteksiz görünürken tüm kuvvetleri ile Trabzon ve Kop cephelerine yükleniyorlardı.⁶²

Rus 154. Alayının Kop dağına yaptığı taarruz akşam saatlerine kadar devam etti. Türk mevziilerine 200 metre kadar yaklaşan Ruslar başarı elde edemedi. Bu sırada Ruslar Karasu güneyinde 30. Tümen karşısındaki birliklerini Kop Cephesine kaydırmaya başladı. Muharebeleri idare eden Çoruh Müfreze Komutanı Halit Bey ile 10. Tümen Komutanı arasında herhangi bir telefon bağlantısı bulunmuyordu. Bu yüzden tümen komutanı cephedeki duruma hâkim değildi.⁶³

10. Tümen Komutanı muharebeleri bizzat idare etmesi için Fevzi Paşa tarafından 17 Nisan 1916'da Kop dağına gönderildi. Kop dağındaki muharebeler kritik bir duruma girince 33. Tümen Kenantepe istikametinde 30. Tümene yardıma gönderildi. Çoruh Müfrezesi Komutanı Halit Bey muharebeler esnasında yaralandı. Rusların taarruzu sıklet merkezi ile Kop geçidinde yoğunlaşmaktaydı. 60. Alaya bağlı olan bir bölüğün akşam saatlerinde izin almadan mevziilerini terk etmeleri, Rusların ardı ardına yaptıkları üç taarruz sonucunda Kop Rusların taarruzu sıklet merkezi ile Kop geçidinde yoğunlaşmaktaydı. 60. Alaya bağlı olan bir bölüğün akşam saatlerinde izin almadan mevziilerini terk etmeleri üzerine geçit akşam saatlerinde Rusların eline geçti. Ruslar Kop geçidi ile 2600 rakımlı tepe arasına yerleştiler. Bu noktaya yapılan taarruzla aynı saatlerde Masat deresinin güneyinden Akdağ istikametine yönelen Rus taarruzu kanlı bir şekilde geri atıldı. Ruslar ciddi bir takip hareketine girişmekten kaçındılar. Halit Bey yaralı olmasına rağmen müfrezenin tamamen yok olmasını engellemek için müfrezenin sağ kanadını Kop Köyü güneyine çekti.⁶⁴

III. Ordu Komutanı Vehip Paşa Kop geçidinin Rusların eline geçmesi üzerine, Kop dağının tamamen kaybedilmesi halinde Kenantepe ve Bahtlıdağ hattının elde bulundurulması için 33. Tümeni Kenantepe'ye sürdü. Vehip Paşa'nın buradaki amacı Trabzon'da durumun oldukça kritik bir seviye gelmesi üzerine en azından 3. Mıntıkanın sağ kanadını koruma güdüsüydü. Kop dağında başarı kazanan Ruslar

⁶² ATASE, BDH.146.663.001.028.

⁶³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.176.

⁶⁴ Kara Kuvvetleri Arşivi Halit Paşa Dosyası, Aktaran: Mustafa Balcıoğlu, Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkiye Dairesi, Ankara 2011, s.39-40.

bölgedeki müfrezelere karşı bir takip hareketine girişmeyerek Kenantepe üzerine taarruzlarını yönelttiler ve tepenin kuzey ve kuzeydoğusunu ele geçirdiler.⁶⁵

18 Nisan 1916'da Ruslar Kenantepe'yi ele geçirmek için taarruzlarında ısrar ettiler. Gün içerisinde yaşanan muharebelerde Ruslar kısa süreliğine de olsa tepeyi ele geçirmelerine rağmen 30. Tümenin iki alayı tarafından yapılan karşı taarruzla tepe Türk tarafında kaldı. 19 Nisan 1916'da 3. Mıntıka Komutanlığı emrindeki bölgeyi üç ayrı cephe komutanlığı altında yeniden düzenlendi. Bunlar, Kop, Çoruh ve Lazistan Cephe Komutanlıkları adı altında teşkil edildi. 20-21 Nisan günlerinde yeniden takviye edilen Rus birliklerinin Kenantepe ve Yassitepe üzerine yaptıkları şiddetli taarruzlar sonrasında bu tepeler Rusların eline geçti. Bu iki tepenin düşmesi üzerine Kop Cephesi ikiye ayrıldı. Cephenin kritik bir konuma girmesi üzerine bu tepelerin yeniden ele geçirilmesi için 22 Nisan 1916'da 33. Tümenin katılımıyla yapılan taarruzlarda iki tepe yeniden ele geçirildi ve cephede bütünlük sağlandı. Rusların elinde sadece Bahıtlıdağ kaldı. Bu tarihe kadar yaşanan muharebelerde bölgedeki Türk bölüklerinin mevcutları 8-9 askere düştü. 90, 97 ve 99. Alayların toplam muharip gücü ise 300'e gerilemişti. Bu durumda takviye isteyen 3. Mıntıka Komutanı Fevzi Paşa'ya olumsuz cevap verildi.⁶⁶

Kop Cephesi kritik bir safhada bulunduğu esnada birliklerinin mevcutları oldukça azalmış iken 2. Mıntıka Komutanı Yusuf Paşa'nın yardım gönderebileceğine yönelik telgrafı cephenin bir anlamda kaderinin değişmesine neden oldu. Yusuf Paşa'nın komuta bölgesinde muharebeler çok seyrek ve ileri karakol müsademeleri şeklinde cereyan ediyordu. Kop Cephesinde ki birliklerin zor durumdan kurtulabilmeleri için ihtiyatta bulunan 29. Alayın 700 mevcutlu iki taburu 25 Nisan 1916'da sevk edildi ve 28 Nisan'da cepheye ulaştı.⁶⁷

Sarıkamış Harekâtı sonrası III. Ordu bölgesinden ayrılan Enver Paşa Kop Cephesine 4 Mayıs 1916'da gelerek birtakım denetlemeler yaptı. Bu tarihlerde Kop Cephesi'nde Rusların elinde kalan Kop dağı ve Bahıtlıdağ'ın yeniden ele geçirilmesi için taarruz hazırlıkları yapılmaktaydı. 2. Mıntıkadan gelen 700 asker kuvvetindeki iki

⁶⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.178-179.

⁶⁶ BOA. HR. SYS. 2112/4-1. ; Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, 181-183.

⁶⁷ ATASE, BDH.2950.H42.001.107.

tabur piyade ile 5-6 Mayıs 1916 gecesi taarruz yapılmak istenmesine karşılık intikal faaliyetleri planlanan zamanda tamamlanamayınca taarruz 6-7 Mayıs gecesine bırakıldı. Planlanan zamanda yapılan taarruzla 7 Mayıs 1916'da Bahıtlıdağ Türk birlikleri tarafından ele geçirildi.⁶⁸

Bahıtlıdağ'ın ele geçirilmesinin ardından asıl hedef olan Kop dağının ele geçirilmesi için 88, 97 ve 99 alaylar dokuz makineli tüfek ve iki dağ topu ve yardımcı kuvvetlerin desteğiyle 90. Alay Komutanı emrinde taarruz hazırlıklarını tamamladı. Genel taarruzu ise Kop Grubu Komutanı Binbaşı Cemil Cahit Bey yönetecekti. Rusların dikkatini başka yöne çekmek için dağın batısında ikişer bölük gösteri taarruzu yapacaktı. Hazırlıkların tamamlanmasının ardından 8 Mayıs 1916'da gösteri taarruzları başladı ve Cemil Cahit Bey akşama doğru uygun zamanı kollayarak genel taarruz için emir verdi. Taarruz için mevziilerinden fırlayan Türk birlikleri kısa sürede başarıya ulaşarak Rusların beş drojin taburu ve bağımsız bir taburuna ağır zayıat verdirerek Kop dağı ve geçidinden attı. Ruslardan 6 Subay ve 327 esir alındı. 400 kadar tüfek ile 4 makineli tüfek ele geçirildi. Ruslar muharebe meydanında 800 ölü bırakmıştı. Türk tarafının kaybı ise Ruslara göre nispeten az olmakla beraber 6 subay 80 er şehit, üçü subay 178 er ise hafif yaralıydı.⁶⁹

8-9 Mayıs 1916'da merkezde Mamahatun'un 50 km güneydoğusunda Tuzla deresi güneyinden Başköy'de bulunan Rus ordugâhına yapılan baskında 250 piyade ve 200 süvariden oluşan Rus kuvveti bomba ve süngü hücumlarıyla perişan edildi. Dağılan Rus birliklerinin büyük kısmı Türk piyadesi tarafından yok edildi.⁷⁰

9 Mayıs 1916'da Kop dağının beş kilometre kuzey doğusundaki Tahtalı dağı yamaçlarında görülen iki Rus bölüğüne yapılan taarruzda bu grup çok sayıda ölü ve yaralı bırakarak geri çekilmek zorunda kaldı. Bu mntıkada Ruslardan bir miktar esir alındı.⁷¹

⁶⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.184-185.

⁶⁹ BOA. HR. SYS. 2112/6-5.

⁷⁰ BOA. HR. SYS. 2112/6-5.

⁷¹ BOA. HR. SYS. 2112/6-4.

9 Mayıs 1916 itibariyle Rusların Lazistan Cephesi'nde iki günden beri yaptığı keşif taarruzları III. Ordu Komutanlığı tarafından o cephede Rusların esaslı bir taarruz hazırlığı içinde oldukları şeklinde yorumlanıyordu.⁷²

10 Mayıs 1916'da Ruslar cephe için oldukça kritik önem sahip olan Kop dağı ve geçidini ele geçirmek için geliştirdikleri taarruzda başarılı olamadılar. 12 Mayıs'ta takviye birliklerle baskın şeklinde Bahıtlıdağ'a taarruz eden Ruslar dağı savunan 60. Alayın 4. Taburunun gösterdiği gaflet sonucu bölgeyi ele geçirdikleri gibi çok sayıda esir aldılar. Ruslar iki gün içerisinde Kop ve Bahıtlıdağ'a beş kez şiddetli taarruz yaptılar. Bahıtlıdağ'ın düşmesinin ardından 96. Alayın gerisine düşen Ruslar ile yapılan süngü muharebelerinde çok sayıda kayıp verildiği gibi 2. Taburun subay ve askerlerinin neredeyse tamamı esir düştü. Ancak bölgeye sevk edilen 60. Alayın 1. Bölüğü Teğmen Bektaş ve Alaaddin Efendilerin şevk ve gayretleri ile yaptıkları taarruzda Bahıtlıdağı yeniden ele geçirdi.⁷³ Ruslardan muharebeler esnasında 100'den fazla esir alındı.⁷⁴ Bu tarihten itibaren Temmuz 1916'ya kadar Kop Cephesi'nde önemli bir Rus faaliyeti görülmedi.⁷⁵

5.3.3 Lazistan Cephesi ve Trabzon İşgali

Rus Karadeniz filosu ateş gücü ve rakamsal üstünlüğüne rağmen Karadeniz'i tam olarak hâkimiyeti altına alamamıştı. Türk tarafı herhangi bir engellemeyle karşılaşmadan sayılı deniz yolları ile yardımcı yedek kuvvetleri Karadeniz kıyılarına gönderebiliyordu. Bu durum yönünden en yakın hedef olarak Anadolu'ya açılan en önemli liman olan ve III. Ordu'nun dayanak noktası olarak gördüğü Trabzon'u elde etmek General Yudenich'in en çok önem verdiği planlardan biriydi.⁷⁶ Trabzon her ne kadar tabi şartları gereği elverişli bir liman olmasa da Ruslar burada batıracakları gemilerle suni bir liman oluşturmaya bile düşünmüşlerdi.⁷⁷

Trabzon'un ele geçirilmesi üzerine kurulu olan Rus planı askeri açıdan oldukça önemli bir amaca dayanmaktaydı. Çünkü Trabzon, Doğu Anadolu'yla bağlantılı

⁷² ATASE, BDH.4143.56.049.

⁷³ BOA. HR. SYS. 2112/6-6.

⁷⁴ BOA. HR. SYS. 2112/6-7.

⁷⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.187.

⁷⁶ Anton Antonovich Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV, Moskva 1994, s.150.*

⁷⁷ Afif Büyüktuğrul, *Osmanlı Deniz Harp Tarihi*, Cilt:4, İstanbul 1974, s.439.

yegâne liman konumundaydı. Trabzon'un ele geçirilmesiyle Rusya süratle iç kesimdeki birliklerine erzak ve mühimmat taşıma imkânına sahip olacaktı.⁷⁸

Filo tarafından desteklenen Primorskiy Kolordusu (Kıyı-Kıyısal Kolordu) taarruz yaparken metodik bir şekilde aşama aşama Trabzon'a yaklaşıp mevziileri ele geçirmeliydi. Harekâtın ana amacı tabi ki Trabzon gibi bir köprübaşını ele geçirmektir. Bu amaca yönelik Primorskiy adlı kolordunun hareket planı Doğu Karadeniz kıyısı boyunca uzanan hat üzerinde cephe saldırılarını kapsamaktaydı Kıyı boyunca orman içerisindeki yollardan başka sadece deniz kıyıları boyunca tek tekerlek yolu vardı.⁷⁹

Rus Kafkas Ordusu'nun Karadeniz kıyısındaki taarruzları Primorsky Alayı ve Batum Dekolmanı ile Karadeniz Filosunun ateş desteği altında yapıldı. Trabzon'u elde etmek amacıyla yapılan taarruzlar 5 Şubat-18 Nisan 1916 tarihlerini kapsamaktadır. Erzurum yönünde muharebeler devam ederken Karadeniz kıyısındaki faaliyetler ikinci derecede önemli görülmekteydi. Her ne kadar Ruslar bu cepheyi ikinci derecede önemli görmelerine rağmen hem karadan hem de denizden taarruzlarla Trabzon'a ulaşmak için ciddi gayret sarf ettiler. Erzurum taarruzları sırasında sağ kanatlarını koruma altına almak için gösteriş taarruzları şeklinde yapılan operasyonlar Erzurum'un ele geçirilmesinden sonra daha ciddi taarruzların yapılmasını sağladı.⁸⁰

30 Ocak 1916'da Batum Dekolmanı General V.N Liyakov emrindeki kara birlikleri ile ortak operasyon yapması için Türk kıyılarına görevlendirildi. Sevk edilen gemiler arasında *Rostislav* ve *Kubanest* ganbotları, *Leith*, *Pushchin i Zhivoy* ve *Donets* destroyerleri bulunuyordu. Batum Dekolmanı Rimsky Korsakov komutasında görev yapacaktı. Kara birlikleri Arhavi deresine kadar ilerlemiş fakat zor arazi koşulları ve dağlık yapı üzerinde topçu ateşinin etki yapamamasından ötürü fazla ilerleme kaydedememişti. 30 Ocak ile 4 Şubat arasında Karadeniz'de yaşanan fırtına Batum Dekolmanı'nın faaliyet göstermesini engellediği gibi tüm iletişim hatlarının da

⁷⁸ Larcher, *Kafkas Harekâtı*, s.110.

⁷⁹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.58.

⁸⁰ Trapezundskaya Operatsiya, *Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, *Voyennoye Izdatel'stvo Ministerstva Oborony SSSR, Moskva 1976*, s.97.

kesilmesine neden oldu. Bu tarihlerde General Liyakov birliklerinin karadan yaptığı taarruz faaliyetlerinden herhangi bir sonuç alınamadı.⁸¹

Karadeniz Filosuna verilen görev Türk istihkâm ve tahkimatlarını yok etmek üzere kuruluydu. Karadan ilerleyen birliklere denizden ateş gücü sağlanacaktı. Yamaçlara kurulmuş olan iki Türk topçu bataryasının susturulması gerekiyordu. Çünkü ormanlık alan içerisinde faaliyet gösteren Türk topçusunun etkili ateşi karşısında kara birlikleri istedikleri tarzda hareket edemiyorlardı. Karadan tespit edilen Türk mevziilerinin koordinatları telsiz vasıtasıyla gemilere iletiliyorlar bu noktalar bombalanıyordu. Ancak olası yanlış bilgilendirmelerin önüne geçmek için hücumbotlar vasıtasıyla araziyi iyi tanıyan Rus subayları sürekli gemilere çıkarak ateş edilmesi gereken noktaları göz ile teyit ediyordu.⁸²

5 Şubat 1916'da Batum Dekolmanı emrindeki 1 zırhlı, 2 destroyer, 2 torpido bot ve 2 savaş gemisi Rimsky Korsakov komutasında Arhavi çayının ağzında topçu bataryalarının ateş desteğiyle topçu ateşini bastırdı. 6 Şubat 1916'da Rus topçu ateşi hız kesmeden faaliyetlerine devam etti.⁸³

Trabzon Valiliğinin verdiği bilgilere göre Rusların karadan ve denizden vukua bulan taarruzlarını sebat göstererek def etmişti. Sahilden ilerlemeye çalışan iki tabur kadar düşman kuvveti çok sayıda kayıp vermişti. Ancak Rusların deniz üzerinden iki kruvazör ve beş torpido ile yaptığı ateş baskını Türk birliklerinin denizde yakın olan sol kanadını tehdit ettiği için birliklerin çekilmesi an meselesiydi.⁸⁴ İki gün içerisinde yaklaşık 1500 mermi Türk istihkâmlarına gemilerden atıldı. Ateş altında Primorskiy Alayı (15 bin asker-38 top) General V.N. Lyakov komutasında Arhavi çayı civarından saldırıya geçerek 7 Şubat 1916'da Viçe'de bulunan Türk mevziilerine ulaştı.⁸⁵

Viçe'nin ele geçirilmesiyle ilk etaptaki amacına ulaşan Rus taarruzu bir hafta kadar duraksadı. Bunun en önemli sebebi yoğun bombardıman sonucunda savaş gemilerindeki topçu cephanelerinin azalmasıydı. Aynı zamanda bu tarihlerde

⁸¹ N. Novikov, *Operatsii Flota Protiv Berega Na Chernom More v 1914–1917 gg.*, Voenizdat NKO SSSR, 1937, s.127-128.

⁸² Novikov, *Operatsii Flota Protiv Berega Na Chernom More v 1914–1917 gg.*, s.128.

⁸³ Trapezundskaya Operatsiya, *Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, s.97.

⁸⁴ BOA, DH. ŞFR.508/26.

⁸⁵ Trapezundskaya Operatsiya, *Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, s.97.

Karadeniz’de çıkan fırtına yüksek dalgaların oluştururken sis görüş mesafesini oldukça düşürmüştü. Kara birlikleri de deniz desteği olmadan ilerleme kaydedemediğinden faaliyetler bir müddet duraksadı.⁸⁶

14 Şubat 1916’da yardımcı olarak gelen ve ormanlık araziye açtığı ateş ile yangın çıkarma becerisine sahip gemiler ve Rostislov kıyıya yanaşarak rehberlerin yardımıyla Türk bataryalarının yerini tespit etmeye çalıştı. Primosky Alayı 15 Şubat 1916’da saldırılarına devam ederek orman ve dar dağ yollarından ilerlemeye çalışıyordu.⁸⁷ Erzurum taarruzuyla mukabil olarak yapılan Karadeniz taarruzunda Ruslar 15 Şubat 1916’da Lazistan Müfrezesinin sol kanadına deniz yoluyla 1500 mermi attı. 16 Şubat’ta Ayu deresini geçen düşman Türk mevziilerini tahrip etti. Bunun üzerine Türk birlikleri Turugu tepeleri, Pişthe ve İhlal deresi gerisindeki sırtlara geriledi. 18 Şubat itibarıyla Rus donanmasına ait gemiler bombardıman faaliyetine devam ediyordu. Müfrezeler deniz destekli saldırılar karşısında tutunamayınca Fırtına deresinin gerisine çekilmeye başladı.⁸⁸

Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey’in düşüncesine göre Rusların Trabzon içlerine kadar sokulması oldukça zordu. Bölgedeki firarileri toplayarak iki üç bin kişi arasında kuvvet toplanabileceğine inanan Cemal Azmi Bey buna delil olarak da iki üç gün içerisinde firari ve gönüllülerden 600’e yakın asker toplamasını gösteriyordu. Fakat şehrin önde gelenleri ve vatani için canını feda edeceğini ifade eden bazı kimseler aileleri ile birlikte şehirden ayrılmıştı. Bu durumun ahali arasında farklı dedikoduların yayılmasına neden olduğu ise başka bir ayrıntıydı. Cemal Azmi Bey harbin başlangıcından beri insanüstü gayret gösteren harp sahasındaki ender mülki idarecilerden birisiydi. Kendisinin durumu tahlil kabiliyeti ve koyduğu teşhisler çoğu zaman gerçekleşmişti. Bölgedeki askeri anlamdaki sorunların başlangıcı Ştange Bey’in cepheden ayrılmasıyla başlamıştı. Daha sonra da Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine komuta eden Ali Rıza Bey’in rütbesinin âdem-i müsaadesinden sonra müfreze komutanlık vekâleti işin ehli olmayan kişilerin eline geçmişti. Kumandan vekilleri silah dahi patlatmadan Rize’ye çekilmişti. Cemal Azmi Bey’in isteğine göre Rıza Bey ve bir zabıt kumandanının acilen bölgeye gönderilmesi gerekmekteydi.

⁸⁶ Novikov, *Operatsii Flota Protiv Berega Na Chernom More v 1914–1917 gg.* s.137.

⁸⁷ Trapezundskaya Operatsiya, *Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya.* s.97.

⁸⁸ ATASE, BDH.145.722.660.018.01.

Rize'ye kadar çekilen müfrezelerin bu noktadan sonra Trabzon'a kadar tutunabilecekleri başka bir yer bulunmuyordu. Cemal Azmi Bey ayrıca Avni Paşa'ya gerekli emirlerin verilerek birliklerin acilen Fırtına deresine çekilmesi gerektiğini bildiriyordu. Aksi halde gönüllüler parça parça dağılacak ve elde kuvvet kalmayınca da Trabzon işgal edilecekti.⁸⁹

Karadeniz bölgesinde Ruslara öncülük eden Ermeniler Türk askerinin geri çekildiği bölgelerde kalan erkek ve kadın ahali ile yaralı olarak kalan askerleri şehit etmekteydiler. Doğu Anadolu bölgesinin savaş ortamından faydalanarak giriştikleri faaliyetler neticesinde göçe tabi tutulan Ermeniler benzer faaliyetleri Karadeniz sahilinde de gösteriyordu. Bunlara ek olarak Rumlarda bölgenin Rus işgaline uğraması için ellerinden geleni yapıyorlardı.⁹⁰

Fırtına Deresi batı sırtları Viçe-Hamidiye hattında bulunan Lazistan Müfrezesi'ne yönelik taarruzlar 3 Mart 1916'da başladı. Kara birliklerinin taarruzuna muharip gemilerle denizden destek verilmesi sonucu müfreze cephesi yarıldı. Lazistan ve Havalisi Komutanı Mirliya Ahmet Avni Paşa'nın müfrezelerin hareketlerini bizzat yönetmekteydi. Cephenin yarılmasıyla Atina'nın batısına çekilme emrini vermesine rağmen denizden yapılan bombardıman ile gündüz çekilme fırsatı bulamayan müfreze gece saatlerinde parça parça çekildi. Ancak çekilme konusunda geç kalındığından 4 Mart 1916'da Ruslar Atina'yı işgal etti. Bu tarihten sonra Türk birlikleri mevziilerinde tutunamayınca kolay şekilde ilerleme fırsatı bulan Ruslar 5 Mart'ta Mapavri'ye Kazak birlikleri çıkararak burayı işgal ettiler.⁹¹

III. Ordu Komutan Vekili Abdülkerim Paşa verdiği emirle Lazistan Müfrezesinin Atina deresi batısındaki mevziilerde tutunamadığı için Mapavri'nin gerisindeki mevziilere çekilmesini emretti. Ruslar takip etmiyorsa ordu komutanlığı Atina deresinin batısında kalınmasını uygun görüyordu.⁹²

Mapavri deresinin tutulması mümkün olmayınca Ahmet Avni Paşa Rize'nin doğusundaki Taşlıdere mintikasında savunmaya karar verdi. Çete muharebeleri

⁸⁹ BOA, DH. ŞFR. 510/57.

⁹⁰ BOA, DH. ŞFR. 509/122.

⁹¹ *Trapezundskaya Operatsiya, Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, s. 97. ATASE, BDH. 4138.30.019.

⁹² ATASE, BDH.2909.450.018.02.

yapılarak zaman kazanılıp Taşlıdere tahkimatı geliştirilecekti. Ancak Mapavri'nin kıyıya hâkim noktalarında konuşlu bulunan iki Şnayder tipi cebel topundan biri Rus gemilerinin denizden açtığı ateşle susturuldu. Kara birliklerinde kan kaybeden müfrezeyle Samsun Jandarma Taburu destek için gönderildi. Ancak bu takviyelerle Rusların durdurulamayacağını farkında olan III. Ordu Komutanlığı Yavuz zırhlısı ile en az bir alay gücünde kuvvetin Trabzon'a gönderilmesini talep etmekteydi.⁹³ Taşlıdere hattının tahkim edilmesi eldeki mevcut kuvvetlerle mümkün olamıyordu. Rize bölgesinde yaşayan bölgenin meskûn halkından olan Ermeni ve Rumlar ihanet içerisinde Ruslara istihbarat sağlıyordu. Türk birliklerinin durumu ve konusu hakkında kayıklarla Rus gemilerine çıkarak bilgi veriyorlardı. Özellikle topların konuşlandığı yerleri öğrenen Ruslar ise bu noktaları yoğun ateş altına alıyordu.⁹⁴

Batum gibi iyi tahkim edilmiş olan limana sahip olan Rus donanması bu tarihlerde yeni hizmete soktukları Marya adındaki zırhlının filoya katılmasıyla Türk sahillerinde tam bir serbesti içinde hareket ediyorlardı. Deniz üstünlüğünü ele geçiren Rusların karşısında direnecek mahiyette derli toplu bir Türk birliği bulunmuyordu. Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ile seyyar jandarma taburlarından oluşan Türk birlikleri derme çatma mahiyetteki zayıf teşekküllerdi. Tamamı piyade olan bu kuvvetlerin elinde halk arasında dokuzlu olarak tabir edilen dönemi itibariyle oldukça demode tüfekler bulunuyordu. Türk birliklerinin tek şansı araziye iyi tanımalardı. Gece baskınlarıyla düşmandan alınan ganimet ve cephanelerle mücadele ediyorlardı.⁹⁵

Harp bölgelerine yakın yerlerdeki Rumların Ruslara casusluk yapmaları hali hazırda bozuk olan asayiş sisteminin yeniden kurulamaması üzerine Trabzon Valiliği, Dâhiliye Nezareti ve III. Ordu Komutanlığı arasında yapılan görüş alışverişleri neticesinde Rumların ihanet derecesindeki faaliyetlerden men etmek için, bölgeden uzaklaştırılarak Gümüşhane'nin dâhil kısımlarına sevk edildiler.⁹⁶

⁹³ ATASE, BDH.2950.H36.001.243.

⁹⁴ ATASE, BDH. 661.001.063

⁹⁵ Muzaffer Lermioğlu, **Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları**, İstanbul 2011, s.257.

⁹⁶ BOA, DH. ŞFR. 519/55; BOA, DH. ŞFR. 519/56; BOA, DH. ŞFR. 520/105. ; Rumların, Rusların yararına casusluk faaliyetlerinde bulunmaları üzerine Karadeniz kıyılarında Rumlara yönelik uygulanan zorunlu göç üzerine yapılan örnek bir çalışma için bkz: Mustafa Balcıoğlu, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz'de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki*, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, Sayı:4, Ankara 1993, s.91-97.

Rum ve Ermeniler tarafından verilen bilgiler neticesinde top bataryalarını susturan Ruslar 7 Mart 1916'da Rize'yi işgal etti.⁹⁷ Anadolu'nun Karadeniz sahilindeki ikinci derecede öneme sahip limanlardan Rize'nin ele geçirilmesi, Rusların Anadolu'da tutunabilmesi adına önemliydi. Rus kıyı birliklerinin bu başarısı Stavka'da büyük bir memnuniyet yarattı.⁹⁸ Rize'nin işgali ile Ruslar Batum'dan 70 mil mesafede önemli bir ikmal merkezi elde ettiler. Ruslar Rize limanına hızlı bir şekilde top ve manialar getirerek su üstü ve su altı taarruzlarına karşı emniyet tedbirleri aldılar.⁹⁹

5.3.3.1. Trabzon'un İşgali

Rize'nin işgalinin ardından Türk müfrezeleri Kalapatamos deresinin batı sırtlarında tutunmaya çalışıyordu. Sürmene ve Of mıntıklarından toplanan gönüllü taburlarında ise kendi şehirlerine doğru ilerleyen Rus işgali karşısında firar olayları oldukça arttı. Askerler düşmanla temas etmeden firar ediyordu. Bu şekilde hem halkın hem de düzenli birlik olarak görev yapan askerlerin manevi kuvvetleri kırılıyordu. Trabzon'dan ne kadar kuvvet gönderilirse gönderilsin eğitimsiz bu kişiler mutlaka firar edecekti. O yüzden konuyla ilgili daha kalıcı çözümler bulunması gerekiyordu.¹⁰⁰

Lazistan ve Havalı Komutanı Ahmet Avni Paşa manevi kuvveti sarsılan asker arasında artan firarları engellemek, askerin şevkini yerine getirmek için ilginç bir uygulamaya imza attı. Avni Paşa'nın getirdiği ödül uygulamasına göre düşman şapkası getirene 20 kuruş, düşman tüfeği getirene bir altın ve düşman kulağı getirene ise beş altın verilecekti. Ruslar bir kolorduya yakın bir kuvvet ve onlarca gemiyle yüklenirken durumun çaresizliği içinde olan komutan ancak bu tarz bir uygulama ile bir müddet daha cephede tutunabilmeye çalışması açıkça görülüyordu.¹⁰¹

Cephenin her noktasında olduğu gibi Karadeniz sahilinde de yaşanan işgaller sonrası ortaya çıkan manzarada en acı tabloyu şüphesiz muacirler meselesi oluşturmaktaydı. Ruslar kıyıda Trabzon'a doğru ilerleyip Müslüman ahalinin

⁹⁷ Trapezundskaya Operatsiya, *Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, s. 97.

⁹⁸ Allen, Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi*, s.348-349.

⁹⁹ N. Monasterev, *Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi*, Çeviren: Afif Tuğrul, İstanbul 1948, s.39.

¹⁰⁰ BOA, DH. ŞFR.512/17.

¹⁰¹ Hasan Umut, *Of ve Of Muharebeleri*, İstanbul 1949, s.47-48.

çoğunlukta olduğu bölgeleri ele geçirmeleriyle Rus boyunduruğuna girmek istemeyen ahalide göç ediyordu. Rize'nin işgali sonrasında halk arasında Rusların mezalim yapacağına yönelik oluşan fikir ve düşünce göçe katılan kitlelerin büyük rakamlara ulaşmasına neden oluyordu.¹⁰² Rize'nin işgalinden sonra ahalinin bir kısmı kayıklarla bir kısmı da perişan bir halde yaya olarak karadan Trabzon'a ulaştıktan sonra batıya doğru göç etmeye devam ediyordu. Müfrezelerden ümidini kesen Trabzon halkı, Rize halkı ile etrafa nam salmış eşkıyasının Ruslara direniş göstereceğini ümit ediyordu. Ancak direnişten ziyade insan seli Trabzon'a doğru akıyordu.¹⁰³

Ruslar karşısındaki kritik durumun telafi edilebilmesi için 28. Alay'ın iki taburunu Lazistan Cephesine sevk edildi. Çoruh Müfreze Komutanı Halit Bey'de 28. Alay bölgeye ulaşana kadar müfrezeye komuta etmek için Of'a gönderildi. Rize'nin işgali sonrası 1200 nefere kadar düşen müfrezelerin kuvveti Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey'in faaliyetleri neticesinde firari ve gönüllülerin katılımıyla 4000 ila 5000 kuvvesine yükseldi. 14-15 Mart 1916 tarihlerinde Rusların sol kanadı üzerine yapılan taarruzlarda, Ruslar üç dört kat siperli mevziilerini terk etmeye mecbur kaldılar. Türk birliklerinde 1 subay ile 20 nefer yaralı iken, Ruslar siper önlerinde 100'den fazla ölü bırakarak çekilmek zorunda kaldı. Çoruh Müfreze Komutanı Halit Bey ile Bayburt Kaymakamı Ziya Bey cephenin durumunu yerinde görmek için Of'a 15 Mart'a ulaştı. Midilli kruvazörü ile 200 mevcutlu bir piyade alayı da Tirebolu'ya çıkarıldı. 28. Alay Komutanı Hunker Bey'e Trabzon'un savunulması için görev verildi. Cemal Azmi Bey bu birliklerin zamanında istenilen yere ulaşması için bir otomobil, 17 fayton ve 60 mekkâre tedarik etti. Yapılan hesaplamalara göre 60 saatte birlikler cephe hattına ulaşacaktı.¹⁰⁴ 17 Mart'ta Türk birliklerinin yaptığı taarruzla Kelali tepeleri ele geçirildi ve çeşitli miktarda eşya ve teçhizat ele geçirildi.¹⁰⁵

19 Mart 1916 itibariyle Türk cephesi kendi içinde mıntıkalara ayrılmıştı; Of Mıntıkası Baltacı deresinden Sargona'ya kadar olan sahayı, Sürmene Mıntıkası Sargona'dan Kovanlı'ya kadar olan sahayı (Kovana) ve Giresun Mıntıkası Purus'tan

¹⁰² BOA, DH. ŞFR. 465/51.

¹⁰³ Lermioğlu, **Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları**, s.257.

¹⁰⁴ BOA, DH. ŞFR. 465/51.

¹⁰⁵ ATASE, BDH. 141.203.664.008.01.

Vona'ya kadar olan sahayı kapsamaktaydı. Müfrezeler, Teşkilat-ı Mahsusa Alayları ve düzenli birlikler bu mıntikalar üzerinde Karadeniz kıyısı boyunca konuşlanmıştı.¹⁰⁶

28. Alay Komutanı Hunker Bey 16 Mart'ta Ardasa'ya akşam saatlerinde de Trabzon'a ulaştı. Hunker Bey 200 kadar askerden “*Güzide Bölük*” adını verdiği yeni bir bölük kurarak cepheden kaçan askerleri engellemeyi yeni bir intizam kurmaya amaçlamaktaydı. Rus sahil müfrezesinin Baltacı deresi doğusunda beklediği anlarda 19 Mart 1916'da Hunker Bey Of'a ulaştı. Baltacı deresi batı sırtlarındaki 20 km'lik mevzi 3000 kadar piyade tarafından korunmaktaydı. Fakat mevziiler oldukça zayıftı. Hunker Bey Lazistan Müfreme Komutanlığına atandı.¹⁰⁷ Ahmet Avni Paşa ise III. Ordu Komutanı tarafından sevk ve idarede gösterdiği gevşeklik nedeniyle görevden alındı ve Lazistan ve Havalisi Komutanlığı görevine Hacı Hamdi Bey atandı. Hacı Hamdi Bey 27 Mart 1916'da görevine başlayabildi. Avni Paşa'ya ise bölgede kendisine verilecek görev olmadığından İstanbul'a gitmesi bildirildi.¹⁰⁸

Mart ayı ortasında Rus askerleri tarafından elde edilen Türk mevzileri yani Doğu Karadeniz dağlarında baharın gelmesiyle karlar erimeye başladı. Buradaki yolların tamamen bozulması taarruz hareketlerinin kısa süreliğine de olsa durmasına neden oldu. Karadeniz kıyılarında iç bölgelerle mukayese edildiği bahar erken geldi ve kar erimesi daha erken başladı. Şubat 1916'dan beri Karadeniz Filosu desteği ile beraber kara birlikleri başarı bir ilerleme kaydetmekteydi.¹⁰⁹ Ancak bu süre zarfında hiç durmadan hareket halinde olan Rus savaş gemileri tamire muhtaç bir durumdaydı. Türk donanmasının faaliyetleri neticesinde Karadeniz'de faaliyet gösteren Rus ticaret gemilerinin sayısında da ciddi bir azalma olmuştu. Bu durumda Rusların önünde iki seçenek bulunuyordu, ya gemilerin tamiri ve birliklerin dinlendirilmesi için bir müddet beklenecekti ya da son bir hamle ile Trabzon ele geçirilecekti.¹¹⁰

Rus Karadeniz Donanma Komutanı Amiral Eberhardt savaş gemilerinin, kara birliklerinin harekâtını devamlı surette desteklemesi fikrini benimsemişti. Tek bir tersaneye sahip olan Batum limanının büyük deniz kuvvetleri için müsait bir üs olmadığı

¹⁰⁶ ATASE, BDH. 2851.191.001.022.

¹⁰⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt:2, s.194.

¹⁰⁸ ATASE, BDH. 147.203.664.054.01.

¹⁰⁹ *Korsun, Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskoye Ocherk*, s.57.

¹¹⁰ Monasterev, *Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi*, s.39.

ise bilenen bir gerçektir. Bunun için karakter olarak temkinli bir şahsiyet olan Eberhardt bu limanın yeterli olmadığı konusunda ısrar etmekteydi. Hiçbir üsse sahip olmayan Karadeniz sahilinde destroyerlerin ikmalini yapmak imkânsız idi. Diğer yandan General Yudenich, Türk tarafının ikisi yeni toplamda beş eski savaş gemisiyle tek savaş kruvazörü olan Yavuz'un bulunduğu bu iç denizde Rus Karadeniz donanmasının üstünlük sağlayacak durumda olmadığını idrak edebilecek seviyede değildi. İkili arasında bu tarz görüş ayrılıklarının bulunduğu bir dönemde 20 Mart 1916'da Batum'da yapılan görüşmede ortak taarruz harekât planı üzerinde anlaşmaya varıldı.¹¹¹

22 Mart 1916 itibariyle Ruslar Kalapotamos deresi tarafına denizden asker çıkarma teşebbüsünde bulunurken¹¹² kara muharebelerinde Türk birlikleri bir miktar Of istikametinde geri çekilmek zorunda kaldı.¹¹³ Lazistan Müfreze Komutanının yaptırdığı keşif gözlem faaliyetlerine göre Kalapotamos ve Baltacı dereleri arasına deniz destekli yapılan harekât ile iki tabur düşman kuvveti çıkarılmıştı. Ormanlık alanda müsademeler devam ederken Türk müfrezelerinde ciddi kayıplar vardı. Esir ifadelerine göre Ruslarda çok sayıda kayıp vermişti.¹¹⁴

Bölgeden toplanan gönüllü birlikler, Trabzon hapishanesinden çıkarılan mahkûmlar ve düzenli birlikler Of savunması için hazırlanmıştı. 23-24 Mart 1916'da Rus taarruzu Kelali tepesi civarında şiddetlendi. Yerel halkın desteğiyle Rus kara birlikleri ilerleme konusunda zorlanıyorlardı.¹¹⁵ 25 Mart'ta artan Rus baskısı yüzünden Of'ta bulunan karargâh Sugeldi köyünden Sürmene'ye nakledildi.¹¹⁶ Türk müfrezeleri 26 Mart'ta Of'a 5 km uzaklıktaki karyeye çekildi. Süvari ağırlıkları ve diğer ekipmanlarda Eşkine karyesine nakledildi. Ruslar gün içerisinde deniz destekli yaptıkları taarruzlar sonucunda Of'a iyice yaklaşmıştı. Müfrezeler ise Of'un kuzeyindeki sırtlara çekildi. Yapılan keşif faaliyetlerinde Rusların Of merkeze yarım kilometre mesafedeki Solaklı deresine kadar yaklaştıkları anlaşıldı. Keşif faaliyetleri sırasında Of merkezinde ciddi bir yangın çıktığı ve dumanlar yükseldiği

¹¹¹ Allen, Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi**, s.351.

¹¹² BOA, DH. ŞFR.514/22.

¹¹³ BOA, DH. ŞFR.509/23.

¹¹⁴ ATASE, BDH. 2851.191.002.013.

¹¹⁵ Mahmut Goloğlu, **Trabzon Tarihi**, Ankara 1975, s.257.

¹¹⁶ Haşim Albayrak, **1. Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi**, İstanbul 2007, s. 70.

görülmüştü.¹¹⁷ Gün içerisinde ilerleyen saatlerde Ruslar Of merkeze girerek şehri işgal etti.¹¹⁸ Avni Paşa'nın Başkomutanlığa verdiği raporda ise Rusların kara ve denizden yaptığı mukabil taarruz sonucunda Lazistan Müfrezesinin sol kanadının geri çekilmek zorunda kaldığı ve Of'un işgal edildiği bilgisine yer verilmekteydi.¹¹⁹ 27 Mart'a gelen bilgilere göre Rusların ilerlemesi sonucu Türk birlikleri Of'un Solaklı deresi batı sırtlarına kadar çekilmişti. Of önlerinde ikisi nakliye üçü harp gemisi olmak üzere beş gemi beklemekteydi. Gece saatlerinde Ruslara baskın yapan Türk birlikleri Solaklı deresinin batı sırtlarına çekilmişti.¹²⁰

Rusların deniz desteğiyle yaptıkları taarruzlarda karadaki Türk müfrezeleri oldukça zorlanıyordu. Of Muharebelerine katılan 3. Takım Komutanı Zabit Namzedi Musullu Abdülhâdi Bey hatıratında Türk birliklerinin durumunu şu şekilde resmediyordu; “... *Bugün düşman gemisi bombardıman etti. Saklanacak yer bulamıyoruz. Her taraf endahta müsaittir. Hatt-ı içtimalar denize dik olduğu için gemilerden kurtulmak bir türlü kabil değildir. Artık iki taraftan ateş yiyoruz. İcabında arkamıza asker ihracı da muhtemeldir. Buralar ahalisi kâmilten hicret etmiştir. Pek güzel binalarda oturuyoruz. Lakin düşman rahat bırakmıyor. Fasılasız top atıyor. Mukabele edecek bir şeyimiz yok. Bugün Midilli geldi. Düşman gemisine ve askerine oldukça bombardıman etti. Düşman torpidosu fîrar etti. Hamurkan'daki Eşb vapurunu ihrak etti*” Abdülhâdi Bey'in hatıralarında da açıkça görüldüğü üzere Türk birliklerinin sığınacakları ya da tutunabilecekleri bir mevzii kalmamıştı. Birlikler en yakın Karadere'de tutunabilirdi. Ayrıca bölgeye zaman zaman gelen Türk kruvazörleri karşısında Rusların hem deniz hem de kara kuvvetleri tutunamıyordu. Gerek valinin gerekse ordu komutanının uzun süreli deniz desteği istekleri de karşılıksız kalıyordu.¹²¹

28 Mart 1916'da III. Ordu Komutanı Vehip Paşa Karargâh-ı Umumiye'ye çektiği telgrafta Karadeniz sahil mıntıkasının daha fazla korunabilmesi için bir küçük bir büyük denizaltının sürekli olarak bölgede konuşlandırılmasını talep etmekteydi. Denizaltılar için uygun nokta olarak da Trabzon veya Polathane limanları

¹¹⁷ BOA, DH. ŞFR. 514/107.

¹¹⁸ *Trapezundskaya Operatsiya, Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, s. 97.

¹¹⁹ ATASE, BDH. 147.203.664.054.

¹²⁰ BOA, DH. ŞFR. 514/97.

¹²¹ *Musullu Abdülhâdi'nin İzinde Bozgundan Zafere Abdülhâdi Altan'ın Güncesi*, Derleyen: Esat Arslan, Ankara 2005, s.96.

gösterilmekteydi. Vehip Paşa'ya verilen cevapta Doğu Karadeniz'de uzun müddet iki denizaltının bulundurulmasının mümkün olmadığı önerilen limanların denizaltıların ihtiyaçlarını karşılayacak donanıma sahip olmadıkları bildirildi. Ayrıca denizaltıların konuşlanması gereken limanların sürekli surette korunakları noktalar olması gerektiği alelade noktalarda denizaltıların bulundurulamayacağı Donanma Komutanlığından bildirildi.¹²²

31 Mart 1916'da Lazistan Müfrezesi Rusların sol kanadı üzerine taarruz yaparak Of'u yeniden ele geçirmek için taarruz hazırlıklarını tamamladı. Rusların yaptığı gibi deniz destekli bir harekât yapılmadığı için Donanma Komutanlığından muharip sınıfa mensup gemilerin iki üç gün boyunca Sürmene civarında bulundurulması istendi. Ancak istenilen taarruz başlamadan Rusların karşı taarruzu sonucunda 1 Nisan'da Hamurkan işgal edildi. Türk birlikleri Karadere'ye çekilmek zorunda kaldı. Donanmadan istenen yardım 3 Nisan'da geldi ve Midilli kruvazörü Rus mevziilerini bombaladı. Ancak yapılacak taarruzla eş güdümlü yapılamayan bu harekât başarılı olamadı.¹²³

3-4 Nisan 1916'da Rusların 53 tabur kadar piyade kuvveti tarafından yapılan taarruz sonucunda Lazistan Müfrezesinin sağ kanadındaki ileri karakolları Karadere batısındaki sırtlara çekilmek zorunda kaldı. Ruslar Araklı deresine kadar ilerledi.¹²⁴

İmparator II. Nikolay Batı Cephesi'nden 1. ve 2. Kuban özel kuvvetler (yaya görev yapan keşifçi ve avcı taburları) geri Kafkas Cephesi'ne dönmelerini emretti. Bu iki tabur demir yoluyla Novorossiysk'a geldi ve oradan deniz aracılığıyla Rus Kıyısı Kolordusuna (Primorskiy Kolordusu) gönderildi.¹²⁵ İmparator tarafından emredilen birliklerin Karadeniz kıyılarına çıkarılma operasyonun gizlilik içerisinde yürütülebilmesi için Ruslar birtakım tedbirler aldılar. Bu bağlamda Romanya ile posta ve telgraf yoluyla iletişim tamamen kesildi. Buna rağmen Türkler hazırlanan birliklerin taşınmasıyla ilgili istihbarat edindiler ve çıkarmayı engellemeye çalıştılar. Yavuz kruvazörü ve denizaltılar ile beraber 4 Nisan 1916'da Novorossiysk önlerine

¹²² ATASE, BDH. 203.664.071.

¹²³ ATASE, BDH.203.664.091. ;*Trapezundskaya Operatsiya, Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, s. 97.

¹²⁴ ATASE, BDH. 203.664.117.02.

¹²⁵ Fedor Ivanovich Yelisseyev, *Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917. Moskva 2001, s.165.*

geldiler. Ancak alınan tedbirler ve kalabalık Rus savaş gemilerinin engelleme faaliyetleri sonucunda bölgeden uzaklaştırıldılar.¹²⁶

Novorossiysk'ten 22 gemiyle nakledilen Kuban Alayları 7-8 Nisan 1916'da Rize ve Hamurgan'a çıkarıldı. Bu birliklerin sevkiyatı sırasında 2 zırhlı, 4 kraysler, 2 uçak ve 19 torpido bot eşlik etti. Ayrıca hava kuvvetlerine ait 14 uçak çıkarma sırasında uçuş yaparak güvenliği sağlamaktaydı. Deniz tabanına serilen demir ağlar ile denizaltı faaliyetleri engellemeye çalışıldı. Bir Türk denizaltının çıkarma bölgesindeki engelleme denemesi ise başarısız oldu. Alayların karaya çıkarılması sırasında gemiler ve uçaklar ateş desteği sağladı. Ruslar Türk donanmasının Karadeniz'deki etkinliğinin azalmasının ardından Türk kıyılarına adeta bir amfibi çıkarması yaptı. 13 Nisan'da Batum Dekolmanı Sivastopol'dan gönderilen bir zırhlı ve bir torpido bot ile daha da güçlendi.¹²⁷ General Guligin'in 1. Taburu Rize'de gemilerden indikten sonra beklemeyen Trabzon'a istikametinde harekete geçti. General Krasnopevtev emrindeki birlikler ise Sürmene'nin batı sahiline indirildi.¹²⁸

Dağ ve ormanlık arazi şartlarında günde 5 kilometre hız ile saldırım yapan Primorskiy Kolordusu asıl hedefine 6 gün içerisinde ulaşabilecekti. Taarruz yapılırken kolordunun sol kanadının korunması büyük dikkat gerektiriyordu. Çünkü bu kanadın ileriye doğru yani 2. Türkistan Kolordusu'nun sağ kanadına doğru fazla çıkıntı yapması diğer kolordu üzerindeki Türk baskını artırabilirdi. Karadere'nin sol tarafında ki şiddetle savunulan pozisyondan Türkleri püskürtmek ve Trabzon'a ilerlemek amacıyla yapılması planlanan taarruz ancak Kuban özel kuvvetlerini kapsayan taburlar gelince başlayacaktı. Kıyıya toplam 18.000 asker ve subay (Kazak yaya görev yapan keşifçi ve avcılar), 12 tane top, 3000 kadar at, 483 büyük baş hayvan ve 330 ton kadar yük çıkarıldı.¹²⁹

¹²⁶ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.58.

¹²⁷ Trapezundskaya Operatsiya, *Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, s.97.

¹²⁸ Fedor Ivanovich Yeliseyev, *Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, Moskva 2001, s.165.

¹²⁹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.58-59.

Türk savaş gemilerinin yapacağı olası taarruzlar düşünülerek yapılan amfibi çıkarmasındaki yüklemeler Azak Denizi içindeki Mariupul limanından yapıldı.¹³⁰

Karadeniz Cephesi'nin Trabzon önlerine kadar gerilediği dönemlerde yakın şehirlerdeki tüm jandarma birliklerinin cepheye sevk edilmesinin ardından ciddi asayiş sorunları yaşanmaya başladı. Canik Mutasarrıflığı sınırları içerisinde Rum eşkıyalarının halka karşı zulüm ve tecavüzleri artmaya başladı. Cepheden kuvvet ayırarak gönderme imkânı olmadığından İstanbul'dan bölgeye kuvvet gönderilmesi talep edildi.¹³¹

Rusların Karadeniz kıyılarında yaptıkları operasyonun en önemli özelliklerinden birisi *Elpidiŋorov* ile çıkarma yapmalarıydı. Hem karaya çıkarma yaparken hem de karadaki mevcut istihkâmları bombalayarak taşıma ve askeri faaliyetler bir arada yürütüldü.¹³²

Rus Primorskiy Kolordusu cepheden hücum geliştirerek Karadere'de bulunan Türklere ani bir saldırı yapmasının gerektiğinin farkındaydı. Aynı zamanda Türk birliklerinin arkasına asker çıkarılmalıydı. 26 Mart 1916'da amaca ulaşmak için şiddetlenen taarruzları sonucu Ruslar 3 Nisan'da Kıyısız Kolordusu ile Karadere'ye yakın bir mesafeye kadar ilerlemeyi başardı. 7 Nisan'da General Yudenich bizzat katıldığı çıkarma harekâtıyla Sürmene yakınlarına kendi emri altındaki birlikleri çıkarmayı başardı. Sürmene'de yapılan askeri çıkarma yüzünden Kafkas Kolordusu kurmayı ve Karadeniz filo komutanı arasında birtakım anlaşmazlıklar baş gösterdi. Amiral Ebergardt bu askeri çıkarmanın çok riskli olacağına inanıyordu. Bu görüş ayrılığı neticesinde Amiral Ebergardt komutasındaki filo Rus askerlerini, araçlarını ve General Yudenich'in kurmayını başıboş bir şekilde Türk kıyılarına bırakıp güvenli bölgeye çekildiler.¹³³

9 Nisan 1916'da yayınlanan Rus resmi tebliğinde Türk savaş gemileri Karadeniz'de uluslararası sözleşmeleri hiçe saymakla suçlandı. İddiaların temelinde Rus-Fransız hastane gemisi olan Portugal'ın Türk denizaltıları tarafından torpillenmek suretiyle batırıldığı bulunuyordu. Tebliğde geçen hafta Türk denizaltıların

¹³⁰ Büyüktuğrul, **Osmanlı Deniz Harp Tarihi**, Cilt:4, s.439.

¹³¹ **ATASE**, BDH. 203.664.137.01.

¹³² Novikov, *Operatsii Flota Protiv Berega Na Chernom More v 1914–1917 gg.* s.151-152.

¹³³ Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV.* s.151.

Karadeniz’de yaptığı sayısız saldırıda sadece küçük savunmasız bir Rus gemisinin kayalıklara çarpmak suretiyle battığı onun dışındaki saldırıların püskürtüldüğü bildiriliyordu. Ancak Ruslar bir hastane gemisi olan Portugal’a uluslararası sözleşmeler kapsamında herhangi bir saldırı yapılmayacağını düşündüklerinden tedbir alamamışlardı. İddiaya göre bu gemi Türk denizaltıları tarafından batırılmıştı. Türk resmi tebliğinde mühimmat taşıyan iki Rus gemisinin batırıldığı yönündeki beyanata da buna delil olarak gösterilmekteydi. Aynı tarihli bir başka tebliğde ise Trabzon’a 20 km mesafedeki Karadere ağzındaki Cehennem Vadisi’nde muharebelerin devam ettiği bildirilmekteydi. Ancak nehirdeki güçlü akıntı birliklerin ilerlemesini yavaşlatmaktaydı.¹³⁴

13 Nisan itibariyle Karadere nehrindeki Türk mevziilerini ele geçirmek isteyen Primosky Alayı ve Kuban Kazakları 14 Nisan 1916’da Karadere’yi yüzerek ve yürüyerek geçti. Türk birlikleri hem cepheden hem de arkasına yapılan çıkarma ile beklemedikleri taarruzlar ile püskürtüldü. Karadere’nin geçilmesinde işin büyük kısmı Albay Litvinov ve daha öncede Of’u işgal eden 19. Türkistan Avcı Alayının katkısı oldukça çoktu. Komuta eden subayların gösterdiği kararlılığı gören Türkistan Avcı Alayı Karadere’de vahşi nehre atlayıp ateş altında nehrin diğer tarafına doğru geçmeyi başardı. Nehir üzerindeki Taşköprü üzerinden 6. Bölük geçtiği sırada patlatıldı. Sağlam kalan ama patlama ile sağırlaşan ve suya düşen Türkmen Avcı Grubu Türk tarafına çıktıkları için şanslıydılar. Siperlerinde şaşırان Türklere karşı saldırıp onları siperlerinden çıkarmayı başardılar. Yapılan muharebelerin ardından 14 Nisan 1916’da Karadere nehrindeki Türk mevziileri Rusların eline geçti.¹³⁵

14 Nisan’da denizden savaş gemileri tarafından 152 mm’lik toparla toplam 1220 mermi Türk istihkâmlarına atıldı. Toplarla dövülen Türk mevziilerindeki tahribat çok büyüktü. Sahildeki top yuvaları yerle bir olmuş ve Türk birlikleri geri çekilmeye başlamıştı.¹³⁶

14-15 Nisan 1916 gecesi Rus kara ve deniz komuta kademesi arasında yaşanan anlaşmazlık farklı bir boyuta taşındı. Rus kara birliklerine komuta eden General General Liyakov denizden destek veren muharip sınıfa mensup iki gemiyi kritik bir safhada bölgeden uzaklaştırarak Sivastopol ve Batum istikametine gönderdi. General

¹³⁴ **The Times**, 10 April 1916, Issue:41137.

¹³⁵ *Kersnovskiy, İstoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV, s.151.; Trapezundskaya Operatsiya, Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya, s.97.*

¹³⁶ Allen-Muratoff, **1828-1921 Türk-Kafkas Sınırlarındaki Harplerin Tarihi**, s.354.

Liyakov'un bu şekilde davranmasının görünürdeki sebebi gemilerin cephane ikmali yapması şeklinde görünse de temelde Trabzon'u ele geçireceğine olan inancından dolayı bu başarıyı diğer komutanlarla paylaşmama stratejisi yatmaktaydı.¹³⁷

15 Nisan 1916'da Rus birlikleri Yanbolu civarında Lazistan Müfrezesinin sağ kanadından kuşatma taarruzuna başlayarak deniz desteği ile müfrezenin sol kanadı üzerinde baskı kurdu. İlerleyen saatler Ruslar mevziilerin bazı kısımlarını ele geçirdi. Türk birliklerinde dağılmalar görölüyordu. Lazistan Müfrezesi gün boyu yaptığı muharebeler sonucunda ateş altında Yomra deresinin batısına çekildi. Çekilen mevziilerin kilit noktası olan Samra tepesinin elde bulundurulması için görevlendirilen 25. Alay görev bölgesine gelmekte geç kalınca Ruslar bu tepeyi de işgal etti ve yeniden ele geçirmek mümkün olmadı. Lazistan ve Havalisi Komutanı Hacı Hamdi Bey 16 Nisan 1916'da verdiği emirler birliklerin Şana'da hazırlanan mevziilere çekilmelerini emretti. Verilen önceki talimatlara uygun olarak iki grup halinde mevziilerini işgal eden Türk müfrezesinin çekilmesiyle Ruslar 17 Nisan 1916'da bu mevziilere de taarruz etti. Son taarruz sonucunda Muhtar Bey Gönüllüleri ile Hunker Bey kuvvetleri Trabzon'un batısına çekilmek zorunda kaldı.¹³⁸

16 Nisan 1916 tarihli Rus resmi tebliğinde Karadeniz kıyı kesiminde deniz kuvvetlerinin topçu desteğiyle ilerlemeye çalışan Rus birliklerinin Karadere'nin sol sahilinde vahşi doğa şartları ile mücadele ederek Türk kuvvetlerini Trabzon'a 20 km mesafedeki mevziilere sürdüğü bildiriliyordu. Enerjik şekilde Türk birliklerinin takibine devam ediliyordu.¹³⁹

16-17 Nisan gecesi Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey Trabzon'u mitralyöz ve top seslerinin sarstığını bildirirken davasından vazgeçmeyerek daha batıda teşkilat çalışmalarına devam edeceğini bildirmekteydi. Bir alay asker ile iki denizaltının gönderilmemesi yüzünden malum manzarayla karşı karşıya kalınmıştı. Cemal Azmi Bey her şeye rağmen askerin gösterdiği fedakârlık ile iftihar etmekteydi.¹⁴⁰ Cemal Azmi Bey ilerleyen saatlerde şehrin korunmasından ümidini kestiği için işgalin an meselesi olduğunu Talat Paşa'ya haber verip Akçaabat'a çekildi.¹⁴¹

¹³⁷ Novikov, *Operatsii Flota Protiv Berega Na Chernom More v 1914–1917 gg.* s.204-205.

¹³⁸ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.198-199.

¹³⁹ **The Times**, 17 April 1916, Issue:41143.

¹⁴⁰ **BOA**, DH. ŞFR. 516/37.

¹⁴¹ **BOA**, DH. ŞFR. 516/38.

17 Nisan 1916 Rus resmi tebliğlerine dayandırılan Trabzon ile ilgili haberlere Avrupa basını geniş yer ayırıyordu. Haberlerde askeri uzmanların analizlerine yer verilerek Rusların Trabzon'a sadece 12 km uzakta olduğu okuyuculara iletiliyordu. Sürmene ele geçirilerek Türkler batıya doğru sürülmüştü. Gazeteler Trabzon'un Anadolu ve Türk Ordusu için savaş ve barış dönemindeki önemine atıfta bulunarak Rusların bulunduğu hatta ulaşmak için oldukça ciddi doğal engelleri aşmak zorunda kaldıklarını yazıyorlardı. Rus kaynaklar, Türklerin deniz destekli bir operasyon beklemediklerini bu yüzden oldukça şaşkınlıklarının normal olduğunu ve Yavuz'a rağmen Karadeniz'de donanma üstünlüğünün kendi ellerinde olduğunu bildiriyorlardı.¹⁴²

Muharebeler Trabzon şehir merkezine yaklaşmaya başlamasıyla birlikte Türk ahali ve hükümet merkezi şehri tamamen boşaltmıştı. Bu durum 16-18 Nisan tarihleri arasında iki gün devam etti. Trabzon'da yaşayan Rumlar General Liyakov'a giderek Türklerin bombardımandan ve taarruzlardan korkarak şehri terk ettiklerini bildirdi. Bunun üzerine Ruslar 18 Nisan 1916'da Türkler tarafından terk edilmiş olan Trabzon'a girerek şehri işgal etti.¹⁴³ Rumların ihanet derecesine varan tutumları şehrin General Liyakov'un şehre girişi sırasında da yaşandı. Olaya şahitlik edenlerin ifadelerine nazaran, çiçeklerle işgal komutanını karşılayan Rumlar Taksim caddesi üzerine yere Türk Bayrağını sererek Ruslara hoş görünmeye çalışıyordu. Ancak Rumlar tarafından yapılan bu küstahça hareket Rus komutanın sert müdahalesiyle son bulmuştur.¹⁴⁴

18 Nisan 1916'da yayınlanan Rus resmi tebliğinde Trabzon'un ele geçirilmesiyle ilgili şu bilgilere yer verildi; *"Kafkas Ordusu ve Karadeniz Filosu askerlerinin enerjik çabaları sonucu Anadolu kıyısındaki en önemli müstahkem pozisyon olan Trabzon ele geçirilerek çabalarımız taçlandırılmıştır. Kafkas Ordusu'nun yiğit askerleri Karadere Nehri üzerinde 14 Nisan'daki kanlı savaştan sonra inanılmaz sıkıntılara katlanarak her yerde düşmanın en inatçı direnişlerini kırarak Türkler bastırdı. Filomuzun başarılı işbirliği ile kıyı bölgesinde faaliyet gösteren askerlerimize denizden topçu desteği verildi..."*¹⁴⁵ Bir başka Rus tebliğinde

¹⁴² **The Times**, 18 April 1916, Issue:41144.

¹⁴³ Novikov, *Operatsii Flota Protiv Berega Na Chernom More v 1914-1917 gg.* s.205.

¹⁴⁴ Rusların Trabzon'a girmesiyle ilgili şahitlerin anlatılmaları için bkz: Lermioğlu, **Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları**, s.270-273.

¹⁴⁵ **The Times**, 19 April 1916, Issue:41145.

ise, Trabzon'un müdafaası için gönderilen Osmanlı ordularının şiddetli mukavemetine rağmen püskürtülerek binlerce esir ve sayılmaz mühimmat ele geçirildiği, Şanlı Rus askerlerinin Trabzon şehrine muzaferiyetle girdikleri ve Trabzon vilayeti artık Rus olmuştur şeklinde ifadelere yer veriliyordu.¹⁴⁶

Türk Başkomutanlığı 20 Nisan 1916'da yayınladığı resmi tebliğde Trabzon'un Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle ilgili şu bilgileri kamuoyuyla paylaştı; *"Lazistan muntıkasında sahilin korunmasına memur edilen müfrezelerimiz 27 Şubat'tan beri düşmanın faik kuvvetlerle karadan ve denizden vaki olan mütemadi taarruzlarına fevkalade mukavemet göstererek, arazinin müdafaaya müsait olan her bir parçasını adım adım müdafaa etmiş ve bu suretle ordunun kendisinden talep ettiği maksadı çok ifa eylemiş ve nihayet Nisan'ın beşinde Trabzon'un 7 km şarkında vaki Kovata mevkiinde düşman telefath bir muharebenin kabulüne icbar ettikten sonra aldığı emre tevfikân yeni vazifeler icra edeceği muntıkaya çekilmiştir. Cephe-i harbin sahil kısmında cereyan etmekte olan iş bu harekâtın vaziyet-i harbiye icabı alacağı netice zaten ma'lum olduğundan Trabzon daha evvel tarafımızdan tahliye edilmiş ahiren kasabanın civarına tabya edilmiş olan eski sistem 15'lik top tamamıyla tahrip edilmiş olduğu halde terk edilmiştir."*¹⁴⁷

Rusların Trabzon'u işgal etmesinin ardından gerek Avrupa gerekse Amerika gazeteleri bu durumu farklı şekillerde yorumlayarak haber malzemesi yapıyorlardı. Sofya'da yayınlanan "Kanbana" adlı gazete 23 Nisan 1916'da Trabzon'un Ruslar tarafından ele geçirilmesiyle ilgili yayınladığı makalede Rusların yalnızca sahil bölgesinde değil Anadolu içlerinde de aktif şekilde ilerlediğini kaydediyordu.¹⁴⁸ Yine Sofya'da yayın yapan "Otro" adlı gazete ise Ruslar Trabzon'u ele geçirdi ve Anadolu'da büyük başarılar elde ettiğini bildiriyordu. Trabzon'un önemine değinen gazete özellikle Rus neşriyatında, ordularının İstanbul'a doğru ilerlediği yönündeki haberlere ise adeta cevap veriyordu. Gazete harbin genel durumu içerisinde Rusların levazım ihtiyaçlarını karşılamak için Trabzon'un önemli bir liman olmasına rağmen harbin kaderine etki edecek kadar önemli bir nokta olmadığını vurguluyordu. Ayrıca

¹⁴⁶ Sadık Sarısaman, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, Ankara 1999, s.67.

¹⁴⁷ BOA, HR. SYS. 2112/4.

¹⁴⁸ ATASE, BDH. 518.721.2018.001.

Trabzon ile İstanbul arasındaki mesafenin 1200 km'den fazla olduğu Rusların İstanbul'u ele geçirmeleri için daha çok yol almaları gerektiğini yazıyordu.¹⁴⁹

21 Nisan 1916'da Akçaabat'a çıkarma yapan Ruslar karşısında Kalemane Deresi boyunca müdafaa hattı oluşturmaya çalışan Türk birliklerinin bir kısmı batıya doğru çekilerek İskefiye'de yeni bir hat oluşturdular. Güneye doğru çekilen birlikler Rus ilerleyişini Karadağ-Haçka yaylarında durdurabildi. Böylece Rus ilerleyişi Çarşıbaşı-Hıdırnebi-Karadağ-Işıklar-Haçka-Hortokop hattında durduruldu.¹⁵⁰

Ruslar Trabzon'u ele geçirdikten sonra güneye sarmak için Değirmendere vadisinden ilerleyerek Cevizlik mıntıkasındaki faaliyetlerine hız verdiler. Cevizlik mıntıkasındaki Rus faaliyetleri 22 Nisan 1916'da durduruldu. Ayrıca Polathane'ye deniz yoluyla çıkarılan bir Rus müfrezesi, Sahil müfrezelerinin mukavemeti karşısında ilerleme sağlayamadı.¹⁵¹ 25-26 Nisan gecesi Cevizlik'e baskın yaparak güneye ilerlemek isteyen Ruslar ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldı. Cephe merkezinde ise sükûnet devam etmekteydi.¹⁵²

Trabzon ve çevresinden hicret eden ahaliden imkânı olanlar kayıklarla olmayanlarda alabildikleri kadar eşya ile karadan batıya doğru göç etmekteydi. Yollar oldukça dar olduğundan inanılmaz bir izdiham yaşanmaktaydı. Yollar üzerinde mekkâre kolları, askeri müfrezeler, mülteciler ve cephanes kolları birbirine karışmış şekilde ilerliyordu. Rus zırhlıları 18 Nisan 1916'da Vakfıkebir civarında ilerleyen muhacir kabilelerini top ve makineli tüfek ateşine tuttu. Bu korkunç olayda tamamı sivil ve çoğunluğunu kadın ve çocukların oluşturduğu 182 sivil hayatını kaybetti. Rusların maksadı hicret eden ahaliyi durdurmaktı. Vakfıkebir ve Beşikdüzü'nde bulunan sivil hanelerde Rus bombardımanından nasibini almıştı. Türkçe bilen Rus askerleri tarafından dağıtılan beyannameler ile göçü engellemek isteyen Ruslara şirin gözükmek için beyaz bayrak açan Beşikdüzü Nahiye Müdürü, Cemal Azmi Bey tarafından azledilerek divan-ı harbe sevk edildi.¹⁵³

¹⁴⁹ ATASE, BDH. 518.721.2018.001-01.

¹⁵⁰ Mehmet Bilgin, **Madurdağı Savaşı**, Trabzon 2010, s. 42.

¹⁵¹ BOA. HR. SYS. 2112/6-2.

¹⁵² BOA. HR. SYS. 2112/6-3.

¹⁵³ Lermioğlu, **Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları**, s.274.

Trabzon'un ele geçirilmesinin ardından Rus birlikleri sahil boyunca ve iç kesimlere doğru ilerleyerek kazandıkları başarıyı berkittiler. Ruslar Trabzon'u ele geçirip amaçlarına ulaşırken, III. Ordu'nun ise Karadeniz bağlantısı kesilmiş oldu. Rus Başkomutanlığı Kafkas Cephesi'nin en stratejik deniz üssünü ele geçirerek savaşın kaderini belirleme sürecinde ciddi bir avantaj elde etti. Daha önceki süreçte Rus nakliyatı gemilerle Batum'a oradan Tiflis'e, Tiflis'ten demiryolu ile Kars-Sarıkamış hattına gönderiliyordu. Ancak cephenin ilk açıldığı dönemlerde mesafenin kısa olması çok olumsuz bir etki yapmazken ilerleyen süreçte Rusların Anadolu içlerine doğru ilerlemesi sevkiyat yapılmasını zorlaştırmaktaydı. Trabzon'un ele geçirilmesinin ardında Kafkas Ordusu deniz yoluyla erzak, silah ve insan gücü anlamında daha kolay ulaşılabilir bir üs kazandı. Ruslar savaş sanatı içerisinde sıklıkla kullanılmayan amfibi tarzı çıkarma harekâtı Karadeniz kıyısında uygulandığından Ruslara göre bu durum savaş sanatının zenginleşmesine neden oldu.¹⁵⁴

5.4. Mamahatun ve Trabzon İstikametlerinde Yapılan Türk Taarruzu

5.4.1. Mamahatun (Tercan) Taarruzu

1916 yılının ilk günlerinden itibaren uzun süre asli hat üzerinde son bulan duraklama dönemi sona ermiş ve Rus taarruzu başlamıştı. Ruslar sırasıyla III. Ordu için hayati öneme sahip olan iki merkezden Erzurum ve Trabzon'u seri taarruzlar sonucu ele geçirdi. Trabzon'u ele geçiren Ruslar Anadolu'daki kuvvetlerinin bir kısmını bu hat üzerinden ikmal edebildiler. Fakat Türk birliklerinin Trabzon-Erzurum hattına hâkim olan dağ ve geçitleri ellerinde bulundurmaları Rusların Trabzon'u gerektiği kadar kullanmalarını engellemektedir. Ruslar bu esnada Trabzon'u bir müstahkem mevkiine dönüştürmek için şehre kale topları ve sahil müfrezeleri getirmektedir. Aynı şekilde Erzurum Müstahkem Mevkii de Kars'tan getirilen 320 civarında top ile yeniden tahkim ediliyordu. Tahkimatın temel sebebi bölgeye sevk edilmeye başlanan II. Ordu ile III. Ordu'nun yapmaları muhtemel ortak taarruza karşı istihkâmları güçlendirmek amacıyla yapılmıyordu. Bunların dışında iletişimin daha sağlam bir hale getirilmesi için telefon bölükleri, hendek ve siperlerin hazırlanması

¹⁵⁴ Trapezundskaya Operatsiya, *Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, s. 97-98.

için mühendislik bölükleri Moskava'dan Erzurum'a getirilmişti. Aynı şekilde Trabzon'da yeniden tahkim edilmekteydi.¹⁵⁵

Avusturya ve Alman istihbarat kaynaklarının Türk Genelkurmayı ile paylaştıkları istihbaratta Mayıs 1916 ortalarında iki Rus tümeninin Odesa ve Rostov üzerinden şimendiferler aracılığıyla Kafkasya'ya gönderildiği bildiriliyordu. Tüm bunlar dikkate alındığında Ruslar her ne kadar savunma tertipleri alıyor gibi görünseler de gizliden bir taarruz hazırlığı içerisindeydiler.¹⁵⁶

Enver Paşa Erzurum ve Trabzon'un geri alınması, Ruslara uygun bir cevap verilmesi için her zaman olduğu gibi yine taarruz planları yapıyordu. II. Ordu'nun cepheye nakli sırasında yetersiz olan demiryolu ağı ve yollar yüzünden sevk edilen birlikler yaklaşık 600 km yürümek zorundaydı. Normal şartlarda Türk taarruzu Temmuz ayında II. Ordu cepheye ulaştıktan sonra 1 ve 4. Kafkas Kolorduları birleşim noktasından Hasankale üzerine yapılacaktı. Böylece Erzurum'daki Rus kuvvetleri çevrilip yok edilecekti. Fakat Ruslar bu plandan çok erken haberdar oldular. Türk ordusunda görev yapan Çerkez asıllı bir binbaşı Rus ordusuna firar ederek yapılan bütün planların detaylarını anlattı. Bu binbaşı ifadesinde kendisine yapılan haksız davranışlardan dolayı intikam almak için böyle bir yolu seçtiğini söylemişti. Asıl taarruzdan önce III. Ordu'nun Mamahatun'a taarruz yapacağına bilgisi alınmıştı. II. Ordu'nun gelmesinden zaten korkan Ruslar plan detaylarını öğrenince dehşete kapıldılar ve kendi taarruz planlarını yeniden gözden geçirdiler.¹⁵⁷

II. Ordu'nun cepheye tam olarak ne zaman ulaşacağı, yürüyüşün ne kadar süreceği tahmin edilemiyordu. Bu ordu teşkilatını tamamlayıncaya kadar Rus cephesinin muhtelif noktalarına taarruz ederek ordunun zaafı ile ilgili düşmanı aldatmak yapılan hazırlıklarına engel olmak, yakında başlaması muhtemel Rus taarruzunu ertelemek için III. Ordu tarafından taarruza geçilmesi uygun görüldü. İlk

¹⁵⁵ *Yevgeniy Vasil'yevich Maslovskiy, Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskoy Ocherk, Paris 1933, s. 338-347.*

¹⁵⁶ *ATASE, BDH.25.558.121.05.*

¹⁵⁷ *Kersnovskiy, Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV, s.154. ; Andrey Medardovich Zayonchkovskiy, Pervaya Mirovaya Voyna, Poligon 2002, s.582.*

taarruz bölgesi Mamahatun olarak belirlendi. Çünkü Ruslar bu hatta çok güçlü değillerdi. Türklerden de büyük bir taarruz beklemiyorlardı.¹⁵⁸

Rusların mevkillerini güçlendirmeye çalıştıkları dönemde III. Ordu emrine gönderilen V. Kolordu ile asli hattını takviye etmişti. XVI. Kolordu ise ordunun asli hattının uzağındaki ve daha güneydeki bölgede kullanılmak üzere gönderilmişti. Trakya bölgesinde konuşlu bulunan II. Ordu Diyarbakır-Elazığ bölgesine sevk edilmeye başlanmıştı. II. Ordu ile III. Ordu'nun sorumluluk sahasının ayırım noktası olarak Elmalıdere güneyi ve kuzeyi olarak belirlendi. İki ordunun ortak hareket etmesi için II. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın III. Ordu'ya direktif verebilmesi yönünde ortaya atılan tahammül cephenin ilerleyen sürecinde hiçbir zaman tam manasıyla tatbik edilemedi. Gerek Ahmet İzzet Paşa'nın gerekse de Vehip Paşa'nın farklı amaç ve idealler etrafında birleşen düşünceleri bu fikrin uygulanmasına izin vermedi. Türk Başkomutanlığı Rusların bundan sonra asıl taarruzu Diyarbakır istikametinde yapacaklarını tahmin ediyordu. Ancak ilerleyen süreç başkomutanlığın bu düşüncesinin yanlış olduğunu ortaya çıkaracaktı.¹⁵⁹ 2. Mıntıka sorumluluk sahasında sükûnet devam ediyordu. Rusların ciddi bir hareketi görülmediğinden Vehip Paşa mıntıka cephesinde yeni bir taarruz için planlamalar yapmaktaydı.¹⁶⁰

Trabzon'un işgalini takip eden süreçte sahilden bir miktar daha ilerleyen Primosky Kolordusu ile Çoruh Cephesinde bulunan 2. Türkistan Kolordusu arasında ciddi bir boşluk ortaya çıkmıştı. III. Ordu Komutanı Vehip Paşa bu durumu bir fırsata çevirmek için ilk elde edilmesi gereken yer olarak Trabzon'u görmekteydi. Bu amaca yönelik olarak bölgeye sevk edilecek 9. Tümen bu istikamete gönderildi. Kop Cephesinde konuşlu bulunan 33. Tümen'de aynı bölgeye yürütülerek Murathanları civarında toplatıldı. Ancak Trabzon üzerine yapılması planlanan taarruzdan önce asli cepheye bir çıkıntı oluşturan Mamahatun'un ele geçirilmesi ve buradaki Rus birliklerinin geri atılması gerekiyordu. Böylece Mamahatun ele geçirildiği gibi buradaki kuvvetlerin Trabzon tarafına sevk edilmesi de mümkün olabilecekti.¹⁶¹

¹⁵⁸ Alman Kaymakamı Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", Çev: Kaymakam Hakkı, 79 Numaralı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı, 1 Kânunusani 1931, Yıl:5 Sayı:20 İstanbul, s.87.

¹⁵⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.199-203.

¹⁶⁰ ATASE, BDH.4142.49.001.

¹⁶¹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.203-204

Cephede muharebelerin yavaşladığı bir dönemde Ruslar 27 Mayıs 1916'da yayınladıkları resmi tebliğlerinde 30 subay ile 465 askeri esir aldıklarını ayrıca çok miktarda top ele geçirdiklerini iddia etmekteydiler. Aynı gün Türk Başkomutanlığı oldukça sert bir dille yazılmış tebliğinde şu ifadelerle yer vermektedir; “Son zamanlar da Ruslar Kafkas cephesi harekâtına ait defaetle hilaf-ı hakikat-ı tebligatta bulunmuşlar ve her defasında tekzip edilmişlerdi. 14 Mayıs efrenci tarihli Rus tebliğ resminde Türklerden takriben 30 zabıt ile 465 nefer esir ve birçok top ve bir hayli mühimmat vesaire iğtinam ettiklerine dair gayet büyük bir yalan münderiç bulunuyor. Rusların gerek kendi ve gerek müttefikleri ordularının tezelzüle uğrayan kuve-i maneviyelerini tezyid ve takviye için bu gibi yalanlara müracaata mecbur kalmalarına acırız. Bu hal Rusya da ahvalin ne derece fenalaştığını ve zahir hali kurtarmak için ne gibi adi ve vesaiti kullanmak zaruretinde kaldığını gösterir, hâlbuki bu günlerde Kafkas cephesinde mühim bir muharebe olamayıp vaki olan ufak tefek muharebelerde hususıyla 25/26 Nisan Kop mıntıkasındaki muharebede Ruslardan iki zabitle 394 nefer esir ve 4 makineli tüfenk aldık.

Yüzbaşı Viladimir Aplavin ile Mülazım-ı Sani İrakli Lovarsaboviç, İhtiyat mülazım Aleksandr Alkasoriç ve Mülazım-ı Sani Bolyas Lavendireviç 588. Dorvejina taburlarına mensupturlar. Mülazım-ı Sani Prokli Kaka Öjrin 545 nci Mülazım-ı Evvel Vasilov Lodhomof birinci Stavrapol Dorvejina taburlarına mensuptur. Esir neferler 588,545, 641 ve 566 nci Dorvejina taburlarıyla 69. Piyade fırkasının 154 ve 156. Piyade alaylarına ve 14, 19. Türkistan Alaylarına mensupturlar. Makineli tüfenklerin dahi 54 ve 58. Dorvejina Taburlarına mensup olduklarını üsera söylemiştir.

Bizim bu ilanatomıza mukabil acaba Ruslar 14 Mayıs tarihli tebligatlarında bizden aldıklarını iddia ettiklerini esir zabıt ve efrat ile topların hangi kıtaya mensup olduklarını ilan edebilirler mi?”¹⁶²

2. Mıntika cephesinde sükûnet devam etmekteydi.¹⁶³ Cephede muharebelerin yavaşladığı başkentlerde ise tebliğler savaşına dönüştüğü bir dönemde Vehip Paşa Mamahatun istikametinde yapmayı planladığı taarruzu için 2. Mıntika Komutanı Yusuf Paşa'ya 23 Mayıs 1916'da gerekli emirleri verdi. Verilen emire göre

¹⁶² BOA, HR. SYS. 2112/8.

¹⁶³ ATASE, BDH.4142.026.009.

Mamahatun ve Tuzla deresi sırtları ele geçirilecekti. Taarruz zamanlaması tamamen 2. Mıntıka Komutanı Yusuf Paşa'nın inisiyatifine bırakıldı. Keşif faaliyetlerinin daha seri ve hızlı yapılabilmesi için 2. Süvari Tümeni mıntıka komutanlığı emrine verildi. Gerekli hazırlıkların yapılmasının ardından 27 Mayıs 1916 itibariyle 36. Tümen Elmalı vadisinde bulunan Melikan'a, 19. Süvari Alayı ve 2500 Kürt gönüllüsü Şeyh köyüne yürüyüşteydi. IX. Kolordu birliklerinden 17 ve 29. Tümenler Höbek dağı-Kötür Köprüsü hattında 28. Tümen ise Kötür Köprüsü'nün batısında bulunuyordu. 2. Nizamiye Süvari Tümeni ise Fırat Nehri'nin batısına geçerek taarruz için hazırlıklarını tamamlamıştı. 13. Tümen'in 31. Mayıs'ta yürüyüşünü tamamlayarak mevziilerine girebilecektir. Bu yüzden taarruz için 31 Mayıs 1916 tarihine karar verildi.¹⁶⁴

III. Ordu birlikleri taarruza geçmeden önceki birkaç gün boyunca Rus faaliyetleri sadece ileri karakol müsademeleri şeklinde cereyan etti. Kop Cephesi'nde Yayvan tepeye, Çoruh Cephesi'nde ise 2122 rakımlı tepe ile Soğanlı dağı kuzeyine yönelen Rus taarruzları durdurulmuştur.¹⁶⁵

31 Mayıs 1916'da planlandığı şekilde taarruz başladı. 36. Tümen Melikan-Başköy hattında ilerleyerek Rus Konyev Müfrezesini geri attı. Taarruzda en önemli vazifeyi üstlenen 13. Tümen IX. Kolordu'nun sağından ilerleyerek Rusların 15. Alayına taarruz ederek Tuzla deresinin kuzeyine attı. 17. Tümen Mamahatun'un doğusuna, 28. Tümen kuzeyine, 29. Tümen ise cepheden direkt şehir merkezine yaptıkları taarruzlarda Rus birlikleri Mamahatun'dan atıldı. Ruslar çekilirken merkezde bulunan depoları ateşe vermişti. Gün içerisinde planlandığı gibi yapılan taarruzlar sonrasında Mamahatun ileri karakol birlikleri tarafından ele geçirildi. Taarruz sırasında 13. Tümen sıkı bir yürüyüş yapsa ve Erzurum bağlantı yolunu kesebilse Rus birlikleri tamamen imha edilebilirdi. Ancak bu tarzda bir hareket yapılmadığından büyük bir fırsat kaçırıldı. Ruslar buna rağmen ağır kayıplar ile 2 top bırakarak Yeniköy'e çekilmek zorunda kaldı.¹⁶⁶

1 Haziran 1916 itibariyle birlikler hedeflenen hatlarla ulaşmıştı. Ancak 2. Süvari Tümeni Maryam dağındaki Rus birliklerinin inatçı savunmasıyla karşılaştı.

¹⁶⁴ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.234-236.

¹⁶⁵ ATASE, BDH. 4144.60.012.

¹⁶⁶ Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV.* s.154-156. ; Maslovskiy, *Mirovaya Voina Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskoy Ocherk.*, s.369-370.

Bunun üzerine 13 ve 32. Tümenler bu istikamette sevk edildiler. Bu esnada 1. Kafkas Kolordu komutanı karşı hamle yaparak Erzurum'da ihtiyat olarak tuttuğu 39. Tümeni üç alayı ile birlikte cepheye sürdü. Tümen birliklerine verilen görevde Türk taarruzun durdurulması ve kaybedilen mevziilerin ele geçilmesi emredilmekteydi. 156. Alay Maryam dağına, 154 ve 155. Alaylar ise Mamahatun'un yolunun kuzey ve güneyinden yürütüldü. Dumanlıdağ istikametinden yürüyen 153. Alayın geç kalması Rus planını sekteye uğrattı. Bu esnada Vehip Paşa'da karşı bir hamle yaparak 3. Mıntıka Komutanı Fevzi Paşa'ya verdiği emirde Kop Cephesinden taarruz yapmasını emretti. Bunun üzerine 30. Tümenin Maryam dağına yaptığı kuzey sıkıştırması ile dağ 3 Haziran 1916'da ele geçirildi ve Ruslar geri atıldı.¹⁶⁷

30. Tümen Dincik-Pırnakapan hattına 4 Haziran'da ulaştı. Tümenin karşısında bulunan Rus birlikleri çekilmek zorunda kaldı ve 200 esir, 2 makineli tüfek ile 2 top ele geçirildi. Panik halinde geri çekilmeye başlayan Ruslar Aşkale'deki ambarları ateşe verdi. Küçük çaplı düşünülen taarruzun Ruslar için tehlikeli bir hal alması üzerine cepheye 17. Tümene taarruz eden 155. Alay Ağba dağına kuşatılmış iken soldan 153. Alay öncüsünün yetişmesi ile Ruslar durumlarını düzeltti. Ruslar Haçköy Müfrezesi ile 2250 rakımlı tepe arasındaki 50. Alay cephesine taarruz ediyordu. 2250 rakımlı tepe Rus topçusu tarafından şiddetli ateşle dövülmekteydi.¹⁶⁸ Maryam dağı ve çevresinde yaşanan muharebelerde çekilmek zorunda kalan Ruslardan kazan dolusu hazır yemek, beş deve yükü telefon kablosu, makineli tüfek, cebel topu, yüzlerce silah ve cephane ele geçirilmişti. Ele geçirilen topları kurtarmak için gelen Rus keşif kolları ise kılıçtan geçirilmişti. Çok uygun olmayan hava koşullarında yapılan Türk taarruzu kısa sürede ilerleme kaydederek birlikler 50 km kadar ilerlemişlerdi.¹⁶⁹

Ruslar 5 Haziran 1916'da geliştirmeye çalıştıkları karşı taarruz ile Haçköy Müfrezesi ile 2250 rakımlı tepe arasındaki 50. Alay cephesine taarruz ediyordu. Bu nokta 17. Tümen'in sağ kanadında bulunuyordu. Ancak tüm Rus baskısına karşı Türk

¹⁶⁷ BOA. HR. SYS. 2112/9-1.; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.238-239.

¹⁶⁸ ATASE, BDH.4153.55.019.

¹⁶⁹ BOA. HR. SYS. 2112/9-2.

birlikleri muharebeye şevk ile devam ediyordu. Ruslar topçu desteği ile 2250 rakımlı tepeyi baskı altına almaya çalışıyorlardı.¹⁷⁰

5 Haziran'da Rus 153. Alayı Ağba dağı'nın güneyinde taarruz ederken Türk gönüllü süvarilerinin yaptığı hücum ile 153. Alay cephesi yarıldı. Ancak zayıf kuvvetlerle yapılan bu Türk taarruzları ilerleme kaydetme anlamında fazla etkili olamadı ancak 153. Alay 15 subay ve 900 asker kayıp verdi. 29. Tümen sol kanadında ise hafif piyade atışları oldu. 2250 rakımlı tepeye taarruz konusunda ısrar eden Ruslar üç takviye top ile bu tepeye saldırıyordu. Rus taarruzları durdurularak 50, 51 ve 26. Alaylar ile takip yapıldı. Türk topçusunun etkili ateşiyle Rus taarruzu 800 ila 1000 metre mesafede durduruldu. Ruslar 2250 rakımlı tepe çevresine yayılan yaralılarını toplamakla meşgul olduğundan cephede muharebeler yavaşladı.¹⁷¹ 3-5 Haziran 1916 tarihleri arasında Maslovsky emri altındaki 153. Alay 21 subay ve 900 er kaybı yaşadı.¹⁷²

6 Haziran 1916 tarihi itibarıyla Türk kuvvetleri cılız Rus taarruzlarını durdurarak Harthal dağı-Ağba dağı-Maryam dağları hattında tutundu.¹⁷³ 1. Kafkas Kolordusu komutanı tarafından verilen müdafaa da kalma emri sonrasında cephede tekrar sükûnet dönemi başladı. Türk birlikleri Aşkale'nin 8 km batısına kadar yaklaştı. Böylece Mamahatun muharebeleri Türk tarafının zaferi ile sonuçlandı.¹⁷⁴ Türk tarafı muharebe sahasına daha güçlü kuvvetler sürse mutlak anlamda daha fazla kazanımlar elde edebilirdi. 3. Mıntıka bölgesinden daha fazla kuvvetle baskı kurulabilse Ruslar rahatlıkla Erzurum Müstahkem Mevkiine atılabilirlerdi. Ancak Vehip Paşa'nın kafasında yer etmiş olan Trabzon taarruzu dolayısıyla asli hat üzerinde ısrar edilmedi ve Türk birlikleri yüzü 3. Mıntıkaya çevrildi.¹⁷⁵

Mamahatun istikametinde Rus 1. Kafkas Kolordusuna karşı yapılan taarruz ancak 39. Tümen birliklerinin cepheye sürülmesiyle durdurulabilmişti. İstirahat etmesi için Erzurum'da bekletilen 39. Tümen birlikleri cepheye sürülme Ruslar için ciddi

¹⁷⁰ ATASE, BDH.4143.55.019.

¹⁷¹ ATASE, BDH.4153.55.020.

¹⁷² Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.156.

¹⁷³ ATASE, BDH.4153.55.030.002.

¹⁷⁴ BOA, HR. SYS. 2112/9-4.

¹⁷⁵ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.247-248.

bir felaket yaşanabilirdi. Ruslar bu taarruzdan ders çıkartarak Erzurum ve ilerisindeki mevziileri daha da güçlendirdiler.¹⁷⁶

Haziran 1916 ortalarında cephe 2 ve 3. Mıntikalarda sükûnet hâkimdi. 9 Haziran'da Soğanlı dağlarının kuzeyindeki 2122 rakımlı tepeye Ruslar tarafından iki bölük kadar kuvvetle işgal edilmişti. Hart Cephesi'nde beş yüz mevcutlu üç Rus taburunun Sultan Murat Hanları ile Limonsuyu Hanları arasında perişan durumda oldukları görülmüştü. Lazistan Cephesi'nden Rusların Pulud dağlarına sevk ettiği birlikler akşama kadar Karadere kuzeyindeki İmam Oğan karyelerini işgal etti ve Bağçecik karyesindeki zayıf Türk birliklerini de geri attı. Çıyanus tepesinin gerisindeki Rus kuvvetlerinin takviye edildikleri ve tepeye top çıkarıldığı gözlemlenmişti. Haskaya güneydoğusundaki sırtlarda 18. Tümen'in sol kanadına taarruz eden Rus alayı ile yaşanan muharebelerde bu alayın taarruzu püskürtüldü. Rus alayının cephe önünde yüzden fazla ölü ve yaralı bıraktığı görüldü. Sahil birliklerinin sol kanadı üzerine taarruz eden Rus birlikleri de çok sayıda telefata vererek geri çekilmek zorunda kaldı.¹⁷⁷

Limonsuyu Hanları civarında esir alınan 19. Türkistan Alayına mensup 5 Rus askeri Cevizlik güneyinden Limonsuyu Hanlarına sevk edildiklerini ifade etmekteydi. Trabzon'a, Romanya hududundan 40 vapur ile Odesa yoluyla gelen üç tümen gördüklerini söylüyorlardı. Bu durum Alman Genelkurmayı'nın verdiği Türkistan Kolordusuna üç tümen gönderildi şeklindeki istihbaratını doğrular nitelikteydi.¹⁷⁸

2. Mıntika'da Oğnut Müfrezesi uğradığı taarruz neticesinde 10 Haziran'da Seyfe gerisine kadar çekilmek zorunda kaldı. Sağ kanadı açık kalan İkiz Müfrezesi Sominge'ye çekilmek zorunda kaldı. Bu müfrezenin Oğnut Müfrezesine gönderdiği aşiret gönüllü efradının yardımıyla düşman püskürtülebildi. Muharebelerde 5 esir ve telefon makinaları ele geçirildi. IX. Kolordu ise 2550 rakımlı Dumanlıdağ'da tahkimatına devam etmekteydi.¹⁷⁹

¹⁷⁶ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk*, s.373-374.

¹⁷⁷ ATASE, BDH.151.200.678.002.

¹⁷⁸ ATASE, BDH.151.200.678.002.

¹⁷⁹ ATASE, BDH.151.200.678.003.

11-12 Haziran'da 2. Mıntıka'da sükûnet devam ederken, Ruslar Lazistan Cephesi üzerinde baskı kurmaya çalışıyorlardı. 38. Tümen uğradığı baskın yüzünden ileri mevziilerini terk etti. Karaabdal Müfrezesi'ne düşmanın yaptığı iki taarruz ise geri atıldı. Sahil boyunca ilerleme çalışan Rus birlikleri Kurban dağ cephesinde ileri karakolları işgal etti. Cephede muharebe tüm şiddetiyle devam ediyordu.¹⁸⁰ 13 Haziran'da Kop Cephesi'nde sükûnet yaşanırken, Ruslar tahkimat yapmaya devam ediyordu. Sahil Müfrezesi sağ kanadındaki Rus taarruzu durdurulmasına rağmen İsdere'nin yaklaşık 1 km kuzeyindeki ileri karakollara yaptığı taarruza verilen karşılıkla Ruslar geri atılırken iki makineli tüfek ile bir makineli tüfek sehpaı ele geçirildi.¹⁸¹ Yayınlanan Türk resmi tebliğinde ele geçirilen silah ve malzemelere geniş yer verilirken, Trabzon kıyısındaki askeri hareketliliğinde sürekli surette izlendiğı bildirilmekteydi.¹⁸²

14 Haziran'da 3. Mıntıka'da karşılıklı olarak birtakım topçu ve piyade atışları yaşandı. Soğanlı dağı kuzeyindeki Türk mevzileri Rus topçu tarafından sürekli surette ateş altında tutulmaya çalışılıyordu. Hart Cephesi'nin sol kanadındaki Ziyaret dağı kuzeydoğusundaki sırtlar Ruslar tarafından ele geçirildi. Lazistan Cephesi'nde Karakapan dağı kuzeyindeki tepeye Rusların yaptığı taarruzda muharebeler devam etmekteydi.¹⁸³

16 Haziran'da 2. Mıntıka'da ki sükûnet devam ediyordu. Sabah saatlerinde Rusların üç keşif uçağı Erzurum istikametinden gelerek mıntıka üzerinde bir saat kadar keşif uçuşu yaparak ayrılmıştı. Son günlerde Rus uçaklarının artan keşif uçuşları yeni bir taarruzun habercisi olarak kabul ediliyordu. Kop ve Çoruh Cephelerinde sükûnet genel anlamda devam etmesine rağmen Petermil civarındaki muharebede Ruslar 70 maktul bırakarak çekilmişti. Lazistan Cephesi'nin sol kanadında 10. Tümen'e yönelen taarruzlar başarılı olamamıştı.¹⁸⁴

¹⁸⁰ ATASE, BDH.151.200.678.004.

¹⁸¹ ATASE, BDH.151.200.678.006.

¹⁸² BOA, DH. EUM. VRK. 22/95.

¹⁸³ ATASE, BDH.151.200.678.007.

¹⁸⁴ ATASE, BDH.151.200.678.010.

5.4.2. Trabzon Türk Taarruzu

18 Nisan 1916'da Rusların Trabzon'u ele geçirmesinin ardından devam ettikleri taarruzlar sonucunda Polathane gerisindeki İskefiye deresine kadar ilerlemişlerdi. Bu tarihten sonra Haziran ortalarına kadar Trabzon'dan Türk mevziilerine yönelik taarruzlarda Ruslar ciddi bir kazanım elde edemediler. Cephede ileri karakolların muharebeleri devam ettiği sırada taraflar birliklerini sürekli takviye etmekteydi. Ruslar 5. Kolorduyu Trabzon'a çıkarırken Türk tarafı ise XI. Kolordu'nun 34 ve 18. Tümenlerini bölgeye sevk etti. Bu esnada asli hat üzerinde Mamahatun Muharebelerinde Türk tarafının başarılı olması sonucunda Trabzon hattına yeni birliklerin getirilme fırsatı yakalandı. 33 ve 13. Tümenler bu istikamete sevk edilirken İstanbul'dan yola çıkmış olan 9. Tümen'de Bayburt'a doğu yürütüldü.¹⁸⁵

Vehip Paşa'nın kafasında uzun süredir şekillenen Trabzon taarruzu bölgeye henüz ulaşmamış olan II. Ordu'nun ulaşmasıyla yapılacak genel taarruz öncesi yapılması zaruri görülen bir hareket tarzı olarak düşünülmekteydi. III. Ordu Kurmay Başkanı Alman Guze bu durumu II. Ordu toplanıncaya kadar düşman cephesinin çeşitli noktalarına taarruz ederek Türk ordusunun zaafı hakkında Rusları aldatmak, hazırlıklarını bozmak, taarruzlarını geciktirmek olarak açıklıyordu. Bunun içinde Vehip Paşa'nın ilk hedef olarak gördüğü Trabzon taarruz için seçilmiş, Enver Paşa'dan da bu plan onay almıştı.¹⁸⁶

Vehip Paşa 14 Haziran 1916'da verdiği emirde; Rusların Avusturya Cephesi'nde başlattıkları taarruzdan kesin neticeli bir sonuç alabilmeleri için Trabzon'a çıkardıkları birliklerin bir kısmını çekmek zorunda kalabileceklerinden bahsediliyordu. Türk birliklerine moral vermek için Ruslar içerisinde isyan çıktığına değinen Vehip Paşa II. Ordu'nun tam manasıyla yığınağını tamamlamasına bir aydan fazla süre olduğundan bahisle, bu ordunun cepheye ulaşmasına kadar geçecek sürede Lazistan Cephesi'nin emniyete alınması için bir taarruz yapma fikrinde olduğunu bildiriyordu. Ruslar düşünüldüğü şekilde zayıf ise Trabzon işgal edilecek, değil ise de hâkim konumda olunacağından savunmaya geçilecekti. Taarruz Hart mıntıkasından Sürmene istikametine doğru geliyecekti. Pulud dağının zapt edilmesi bu taarruz için

¹⁸⁵ Belen, **Birinci Cihan Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, Cilt:III, s.47.

¹⁸⁶ Vahit Aykor, *Harp Tarihi Tetkiklerinden: Mahdut Hedefli Taarruz*, **Askeri Mecmua**, Sayı:112, İstanbul 1 Mart 1939, s.121-130.

hayati öneme sahip olacaktı. Taarruzu 3. Mıntıka Komutanı Fevzi Paşa fiilen idare edecekti.¹⁸⁷

Yapılan plan akla yatkın olmakla birlikte Türk ordusun 50 bin kişilik mevcudu geniş bir cephe üzerinde taarruz yapacak kapasitede olsa dahi yeteri kadar ihtiyatı olmadığından 150 bin kişilik üç Rus kolordusu karşısında uzun süre dayanması pek mümkün değildi. Erzincan'dan Erzurum istikametine doğru olan hatta IX. Kolorduya ait iki tümen ile süvari tümeni bulunuyordu. Bunların mevcutları ise 15 bin dolayındaydı. Kop ve Çoruh Cephelerinde bu rakam 14 bin civarındaydı. Yani Rusların Erzincan istikametinde yapacağı bir taarruz durdurulamayabilirdi. Trabzon istikametine yapılması planlanan taarruz için ise 25 bin civarında bir kuvvet ayrılmıştı. Ancak bölgeye çıkarılan Rus 5. Kolordusu ve Primosky Kolordusunun mevcudu Türk birliklerinin neredeyse iki katına eşitti. 5. Kafkas Kolordusu (46 $\frac{3}{4}$ tabur, 5 gönüllü takım, 179 makineli tüfek, 11 bölük, 121 tane top, 4 mühendislik bölüğü, toplam 43219 süngü, 1410 Kılıç, 1232 subay) Karadeniz'den 2. Türkistan Kolordu bölgesine doğru yay şeklinde uzanmaya çalışıyordu. 5. Kafkas Kolordusunun Trabzon bölgesinde 7 tabur ve 4 bölük kuvvesinde ihtiyatı vardı.¹⁸⁸

Trabzon taarruzu 3. Mıntıka Komutanı Fevzi Paşa tarafından yönetilecekti. Taarruz Madur-Pulud dağları üzerinden Sürmene üzerine yapılacaktı. Taarruz hazırlıkları kapsamında 9 ve 13. Tümenler Yurttepe-Madur dağının güneyine yanaştırıldı. Pulud dağı karşısında ise 33. Tümen bulunuyordu. Fevzi Paşa 21-22 Haziran 1916 gecesı baskın niteliğinde bir taarruzla ilk hedef olan Madur-Pulud dağlarının ele geçirilmesini emretti. Ancak Başkomutanlık taarruzun 28 Haziran'da yapılmasını istiyordu, bunun en önemli sebebi denizaltılar ile sahildeki Rus birlikleri üzerinde baskı kurulmak istenmesiydi. Ancak mıntıka komutanının ısrarı ilk etapta elde edilmesi planlanan hattan sonra Trabzon üzerine taarruz gerçekleştirilebileceğini dile getirmesi başkomutanlığın ısrarını kırdı.¹⁸⁹

17 Haziran 1916'da Vehip Paşa, Pulud ve Sürmene genel istikametinde 33. Tümen'in büyük kısmı ve 9. Tümen'in tekmil birlikleriyle yapılması planlanan taarruz

¹⁸⁷ ATASE, BDH. 2950.H50.001.006-007-008.

¹⁸⁸ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s. 64.

¹⁸⁹ ATASE, BDH.151.200.678.012.01.

ile Rus birliklerinin kuzeye doğru atılmaya çalışılacağını bildirmekteydi. Denizaltıların Trabzon sahili ve çevresinde yapacağı faaliyetlerin ilerlemeyi kolaylaştıracağına inanan Vehip Paşa konu üzerinde hassasiyet gösterilmesini Enver Paşa'dan talep etmekteydi.¹⁹⁰ Bu esnada cephenin güneyinde Dumanlı dağ ile Tuzla vadisi arasındaki mıntıkada düşman kuvvetlerinde ciddi azalmalar görülmüyordu.¹⁹¹

Esas taarruz 21-22 Haziran 1916'da başlayacak ve Hart mıntıkasından Sürmene genel istikametine doğru gelişecekti. Taarruzun ilk hedefi Madur-Pulud dağ silsilesini ele geçirmektir. Bu taarruz hareketine 9 ve 13. Tümenler tamamı ile 33. Tümen'in bir kısmı katılacaktı. Düşmanın dikkatini başka yöne çekmek için 21 Haziran 1916'da Lazistan Cephesi'nde gösteri taarruzu yapacaktı. Ancak imkân bulunması halinde bu gösteri taarruzu hakiki bir taarruza dönüşecekti.¹⁹² Fakat denizden destek vermesi beklenen denizaltıların belirtilen tarihlerde bölgede faaliyet göstermesinin mümkün olmadığı Donanma Komutanlığı tarafından bildirilince hareket tarihinin tehir edilmesi Enver Paşa tarafından ordu komutanlığına bildirildi.¹⁹³

Donanmanın taarruza destek için denizaltıları belirtilen tarihlerde gönderemeyeceğini bildirmesine ve Enver Paşa'nın taarruzun ertelenmesi önerisine rağmen Vehip Paşa taarruzu erteleme önerisini kabul etmedi. Madur ve Pulud dağları bir baskın taarruzu ile işgal edilecekti. Ordu komutanının kararında diretmesinin en büyük sebebi son günlerde Rusların özellikle Cevizlik mevkiinden doğuya doğru hareket ettirdiği kalabalık birliklerdi. Rusların Madur ve Pulud çevresinde esaslı kuvvetlerini birleştirecek olursa bu mevkilere sökülüp atılmaları imkânsız olabilirdi. Bu yüzden taarruz yapılacak ilerleme imkânı olursa daha ileri mevziilerin ele geçirilebilmesi için gayret gösterilecekti.¹⁹⁴ Denizaltılar gelemeyeceği için Lazistan Cephesi'nden yapılması planlanan taarruz ise 3 gün tehir edildi.¹⁹⁵

Harekât bölgesindeki askeri yoğunluk 1 km² denizden itibaren Madur dağına kadar olan arazide 0,4 tabur civarındaydı. Daha doğu kesimlerde ise bu rakam 0,2 tabura geriliyordu. Ruslar ulaşımın daha uygun olduğu bölgelerde 5. Kafkas

¹⁹⁰ ATASE, BDH.151.200.678.012.01.

¹⁹¹ ATASE, BDH. 4146.70.004.01.

¹⁹² ATASE, BDH.151.200.678.012.02.

¹⁹³ ATASE, BDH.151.200.678.012.07.

¹⁹⁴ ATASE, BDH.151.200.678.012.07.

¹⁹⁵ ATASE, BDH.151.200.678.012.10.

Kolordusunun sağ kanadına ve merkezine büyük önem vererek Doğu Karadeniz Dağlarının ormanlık ve ulaşılması güç bölgelerine yoğunlaşıyorlardı. Ana darbeyi vurmak için Türk birlikleri 5. Kafkas ve 2. Türkistan Kolordularının birleşim noktasını seçip Trabzon'un diğer alanlarına nispeten pasif bir şekilde hareket yapmaktaydı.¹⁹⁶

2. Türkistan Kolordusu ile 5. Kafkas Kolordusu arasında bağlantı kurmak için geçilmesi zor Doğu Karadeniz Dağları bulunuyordu. 2. Türkistan Kolordusunun daha kolay bağlantı kurabileceği 1. Kafkas Kolordusu ise daha hareketli bir cephede bulunduğu gibi Doğu Anadolu dağ silsileleri bu bağlantıyı da engellemekteydi. 2. Türkistan Kolordusu 51 tabur, 21 bölük, 120 makineli tüfek, 170 top, 50.000 piyade ve 3900 süvari gücüne sahipti. Buna karşılık cephedeki Türk birlikleri 20 tabur, 16 makineli tüfek, 22 top ve 12200 piyade kuvvetine sahipti. Rus kolordusu dörtte bir oranında daha fazla kuvvet ve silaha sahipti. Böyle bir kuvvete sahip olmalarına rağmen Türk kuvvetleri ile Bayburt civarında kararlı bir mücadele yapamıyordu. Türk taarruzunda 5. Kafkas Kolordusu sadece sol kanattan yardım edebilirdi.¹⁹⁷

Taarruz planlandığı gibi 21/22 Haziran 1916 gecesi başladı. 29. Alay ile Milo Hudut Taburu 2122 rakımlı tepeye, 13. Tümenin 4. Alayı Yurttepe'ye, 9. Tümen Madur dağına, 33. Tümen Pulud dağına, 34. Tümen ise sağ kanadıyla Santa istikametinde taarruza geçti. 4. Alay Yurttepe'yi hızlı bir hücum ile zapt ederek bölgedeki Rus askerlerinden 1000'den fazla esir aldı. 33. Tümen Yarımca-tepe'yi, 34. Tümen ise Santa sınırlarını ele geçirdi. Burayı savunmakla görevli plaston taburları Piştokli Kilisesi'nde tutunabildiler. Sahil Müfrezesi ise aynı anda yaptığı taarruz ile Kurttepe bölgesini ele geçirdi. 18. Tümen üzerine yöneltilen Rus taarruzu geri atıldı. 28. Alay ise Zigana tarafında Gospotyos Manastırı'nı ele geçirmeyi başardı.¹⁹⁸ Pulud

¹⁹⁶ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.65.

¹⁹⁷ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.66.

¹⁹⁸ ATASE, BDH.151.200.678.027.05. ; Limansuyu Hanları'nın 8 km güneydoğusunda bulunan Yurttepe'ye yapılan taarruz sırasında kahramanca şehit olan 4. Alay 1. Tabur 2. Bölük'ten Zabıt Vekili Nazif Efendi'nin anısına Yurttepe'nin adı 29 Haziran 1916'da "Nazif Tepesi" olarak değiştirildi. 23 Haziran'da pek kanlı çarpışmalar sonucu ele geçirilen Sultan Murat Hanları güneyindeki tepeye de şehit olanlara atfen "Şüheda Tepesi" adı verildi. Konuyla ilgili harita hazırlama birimleri bilgilendirildi. Bknz: ATASE, BDH.151.200.678.045.

dağı zirvesinde Rus birlikleri beklemedikleri bir gece baskınıyla karşılaştıklarından büyük bir paniğe kapılarak geceleyin uçurumlardan yuvarlanarak parçalanmışlardı.¹⁹⁹

2. Mıntıka'ya Erzurum tarafından gelerek Karasu'dan Mamahatun'a doğru keşif faaliyeti yapmak isteyen bir Rus tayyaresi açılan etkili ateş ile Hanım komu civarına düşürüldü.²⁰⁰

23 Haziran 1916 sabah saatlerinden itibaren taarruzlar hız kesmeden devam etti. Bir gece öncesinde 40 kişilik arazi yapısını iyi bilen yerli halkın oluşturduğu bir müfrezenin Rusların gerisine yaptığı taarruz oldukça etkili oldu. 23 Haziran sabahı 9. Tümen Modor dağı, 33. Tümen ise Pulud dağı işgal etmeyi başardı. Ruslar bu iki dağda 1000 ölü, 500 esir ile 4 makineli tüfek bırakarak çekilmek zorunda kaldı. 29. Alay ise Hatıpaşarı, 4. Alay ise Sultan Murat Hanları istikametinde ilerlediler. Taarruz kısa sürede amacına ulaştı ve iki günde 1500'e yakın esir alındı.²⁰¹

Madur ve Pulud dağları şiddetli bir taarruzla ele geçirilmiş, Türk kuvvetleri Sultan Murat Hanı güney sırtlarına kadar ilerlemişti. 40 km'lik cephedeki düşman kuvvetleri 15-16 km kadar ileri sürülmüştü. Ele geçirilen mevkiilerin zaman kaybetmeden tahkimine başlandı. Vehip Paşa zaferini şu sözlerle Başkomutanlığa bildirdi; “...Düşman tarafından pek mukabil bir surette tahkim ve iskân edilmiş ve pek maksadane ve mahirane müdafaa edilmiş olmasına rağmen kıtaatımızın şiddetli taarruzu düşman mukavemetini kırmıştır. Buradan birçok esir alınmış, eşya iğtinam edilmiş olup mikdarı ayrıca arz edilecektir. Pulud ve Madur dağları dünyanın en sarp müdafî addedilebilecek bir mahiyette olup baskın suretinde yaptığı taarruzlar kıtaatımız büyük bir fedakârlık göstermiştir...” Kısa sürede başarıya ulaşan taarruzda birlikler çok yorulduğundan 28 Haziran'a kadar büyük çapta taarruzlar durdurularak takip hareketlerine devam edilmesine karar verildi.²⁰²

24 Haziran'da Rus kuvvetlerinin takip harekâtına girişildi. Rus 5. Kolordu cephesinin sol kanadı üzerindeki 19. Türkistan Alayı, Drojin Tugayı ile 3. Plaston Tugayının iki taburu ciddi kayıplar verdi. Kop Cephesi'nde karşılıklı olarak silah

¹⁹⁹ Bilgin, **Madurdağı Savaşı**, s.57.

²⁰⁰ BOA, DH. EUM. VRK. 22/95.

²⁰¹ ATASE, BDH.151.200.678.027.04.

²⁰² ATASE, BDH.151.200.678.027.05.

atışları yapıliyordu. Çoruh Cephesi'nde Haros güneybatısındaki tepe ele geçirildi. Ünne-i Süflâ ve Sarihan keşif kolları bu istikamette harekâta devam etmekteydi. Madur ve Pulud dağlarında tahkimata başlanmış düşman keşif kollarıyla takip edilmekteydi. Sultan Murat Hanları kuzeyindeki tepe Rusların en son yaptığı mukavemete rağmen göğüs göğüse yapılan muharebelerle zapt edildi. Ruslardan bu tepede 2 makineli tüfek ele geçirildi. Daha önceki muharebelerde ise 4 makineli tüfek ele geçirilmişti. Ayrıca çok sayıda askeri malzemenin yanı sıra bir milyondan fazla piyade tüfek fişegi ele geçirilen malzemeler arasındaydı. Toplamda 30 saat kadar devam eden muharebelerde çok şiddetli ve kanlı olmuş Ruslar harp meydanında 1500 ölü bırakırken 600 esir alınmıştı. Muharebelerde Türk tarafının kaybı ise 750 civarındaydı.²⁰³

Lazistan Cephesi'nde Zigana gerilerine Rusların icra ettikleri taarruz durduruldu. Yapılan karşı taarruz ile Gospotyos Manastırı kuzeyindeki düşman mevzii zapt edildi. 18. Tümen ile sahil birliklerinin bulundukları cephede keşif faaliyetleri olmuştu. Rusların 292, 584 ve 585. Drojin Taburları, 15, 16 ve 18. Plaston Taburları ve 19. Türkistan Avcı Alayı mağlup edilerek perişan bir şekilde geri çekilmişti.²⁰⁴

Madur ve Pulud dağlarının ele geçirilmesinin ardından Bayburt-Gümüşhane yolu kuzeye karşı emniyet altına alınmıştı. Trabzon istikametinde yapılacak bir taarruz içinde doğudaki yollar emniyet altındaydı. Vehip Paşa bu durumda 9 ve 34. Tümenler ile 2550 rakımlı Karakapan mıntikasından Gümüşlühan-Üçpınar tepeleri istikametinde bir taarruz yapmaya karar verdi. Bu taarruzun genel amacı Taşkesen-Trabzon hattının batısı ile Lazistan Cephesi'nin orta kısmı karşısındaki Rus kuvvetlerinin yan ve gerilerini tehdit etmektir. Ruslar Trabzon'u boşaltırsa harekâtın yönü Sürmene'den Trabzon'a yöneltilecekti. Taarruz 2 Temmuz 1916'da başlayacaktı.²⁰⁵

25 Haziran'da taarruza devam edilerek Madur dağına yönelen Rus taarruzları geri atıldı. Of istikametinde ilerleyen 29. Alay Of güneyinde Çokarohsa'ya, 11. Süvari Alayı ise Kaçalak tepesi güneyine ulaştı. Sultan Murat Hanları civarındaki Rus taarruzları başlangıçta başarılı olsa ilerleyen saatlerde geri atıldı. Bu tarihten sonra

²⁰³ ATASE, BDH.151.200.678.029.

²⁰⁴ ATASE, BDH.151.200.678.029.01.

²⁰⁵ ATASE, BDH.151.200.678.030.

diğer cephelerde Rus faaliyetlerinde artış görölmeye başlandı. Çoruh Cephesi'ndeki Rus birliklerinde de hareketlilik gözlemleniyordu.²⁰⁶

26 Haziran'da 3. Mıntıka'da Kop Cephesi'nde sükûnet devam ediyordu. Çoruh Cephesi'nde ise hareketlenmeye başlayan Rusların bir gece taarruzu geri atıldı. Sinin Köyü istikametine sürülen Türk ileri karakolları bu köy civarındaki düşmanın Hasankaya tepesi istikametinde geri çekildiğini görmüştür. Sultan Murat tepesinden 7 km kadar kuzeye ilerleyen birlikle ise hiçbir Rus izine rastlamamıştı. 31. Tümen ise Gümüşlühan güneyindeki tepeyi işgal etti.²⁰⁷ 27 Haziran'da Vehip Paşa birlikleri iki gün istirahat ettirdikten sonra Gümüşlühan ve Üçpınar üzerinden taarruz etmeye karar verdi.²⁰⁸

26 Haziran itibariyle Türk birlikleri Limonsu hanlarından Trabzon'a doğru yaptıkları taarruzlarda 2. Türkistan Kolordusu ile Rus kıyı kuvvetleri arasına girmeyi başarmıştı. Ancak 19. Türkistan Alayı'nın iki gün boyunca yaptığı seri taarruzlar General Yabloçkin ve General Prjewalsky'nin birliklerini yeniden düzenlemesine zaman kazandırdı. 123. Piyade Tugayı tarafından, Türk birliklerinin sağ kanadına yöneltilen taarruzlar ilerlemeyi durdurdu. Albay Litvinov emrinde 60 subay ve 3200 er bulunurken muharebelerin sonunda su sayı 43 subay ve 2069 ere gerilemişti.²⁰⁹

Vehip Paşa 29 Haziran'da Başkomutanlığa gönderdiği telgrafta Trabzon istikametinde Gümüşlühan-Üçpınar hattından yapacağı taarruz sırasında oldukça geniş bir alanda ve zayıf bir konumda bulunan 2. Mıntıka'nın maruz kalacağı bir Rus taarruzu karşısında kuvvet itibariyle Rusları durdurmasının mümkün olmadığını bildirdi. Bunun için II. Ordu birliklerinden 2. Mıntıka'ya takviye birlik gönderilmesini talep etti. Ancak II. Ordu Komutanı gönderebilmesi muhtemel birliklerin bulunduğu hatta yaşanan kolera salgını sebebiyle yardım yapmasının mümkün olmadığını bildirdi.²¹⁰

Türk taarruzu sol kanat üzerinde başarıya ulaşmasının ardından Trabzon'a taarruz etmek için 28 Haziran 1916'da 9. Tümen Ziyaret tepenin güneyinde bulunan

²⁰⁶ ATASE, BDH.151.200.678.033.01.

²⁰⁷ ATASE, BDH.151.200.678.037.

²⁰⁸ ATASE, BDH.151.200.678.041.

²⁰⁹ Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.156.

²¹⁰ ATASE, BDH.151.200.678.044.01.

Şaphane bölgesinde toplandı. Hart cephesindeki 13 ve 33. Tümenler ise Galatalı Şevket Bey'in emrine verildi. Trabzon'a 9 ve 34. Tümenler taarruz ederken Şevket Bey Grubu ise sağ kanattan taarruza destek verecekti. Taarruz 2 Temmuz 1916'da başlayacaktı. Ancak Çoruh cephesinde Rus faaliyetlerinin artması üzerine taarruzdan vazgeçildi. Çünkü taarruzun en başında beliren asli hattın zayıf kalma ihtimali gerçekleşmişti. Ordunun yeteri kadar ihtiyatı olmadığından Çoruh üzerinden cephe kolay bir şekilde yarılabilirdi. 30 Haziran'da Madur dağı kuzeyindeki Ağaçaş yaylasıyla Harman dağı ileri karakollar tarafından işgal edildi. Rus uçakları Mamahatun'un Körkapu mevkiini bombaladı. Sahil müfrezesinin sol kanadına Ruslar şiddetli top ve mitralyöz ateşi himayesinde büyük kuvvetlerle taarruza geçti. Bu hareketlenme Rus taarruzunun ilk belirtileriydi.²¹¹

2 Temmuz 1916 tarihli Türk resmi tebliğinde cepheyle ilgili şu bilgiler kamuoyuyla paylaşıyordu; *"30 Haziran 3. Ordu ve ikinci mıntıkada sükûnet. Üçüncü Mıntıkada Kop Cephesi'nde sükût. Çoruh Cephesi'nde keşif müsademeleri olmuştur. Hart Cephesi'nde Madur Dağı şimalindeki Ağaçaş Yaylasıyla Harman Tokulu tepesi kıtaatımız tarafından işgal olunmuştur. 29 Haziran öğleden sonra saat 4'te düşman bir kısım kuvvetle şedid top ve mitralyöz atışı himayesinde sahil müfrezemizin sol cenahına taarruz etmiştir. Muharebe henüz neticelenmemiştir.*

*29 Haziran Donanma Kumandanlığından: Kuvve-i bahriyemiz son haftalarda önemli muvaffakiyetler elde etmiştir. Kafkasya sevahilinde taht-ül bahirlerimiz Rusların nakliye ile Perkalik dört büyük vapurunu batırmıştır. Bunlardan bir vapur, asker doluydu. Ayrıca bir Rus yelkenli gemisi de batırılmıştır. Bundan başka düşmanın mühimmat yüklü bir vapur ile diğer bir vapuru torpille çarparak batmıştır."*²¹²

General Yudenich Of'a yönelen Türk taarruzlarını durdurabilmek için 2. Türkistan Kolordusu ile 5. Kolorduya Türk birliklerinin yanlarına doğru taarruz emri verdi. Erzurum istikametinde bulunan 1. Kafkas Kolordusu ise karşısındaki Türk birliklerinin durumunu öğrenmek için gösteri taarruzları yapacaktı. 4. Avcı Tümeni Erzurum'dan 2. Türkistan Kolordusuna takviye için gönderildi. Takviye edilen

²¹¹ ATASE, BDH.151.200.678.049.

²¹² BOA, DH. EUM. VRK. 22/95.

kolordu 51 tabur, 110 top ve 21 süvari bölüğü kuvvetine ulaştı. Buda karşısındaki Türk kuvvetlerinin sekiz misline eşitti.

5.5. Rus Taarruzu; Bayburt, Gümüşhane ve Erzincan'ın İşgali

5.5.1. Tarafların Durumu

5.5.1.2. Rus Kafkas Ordusu ve Konuşu

Rus Kafkas Valisi Grandük Nikola, Mayıs 1916 sonundan itibaren General Yudenich'e verdiği emirlerde Trabzon'a çıkarılan 5. Kolordu'nun Gümüşhane üzerine ilerletilerek bölgedeki Türk birliklerinin geri çekilme yollarının kesilmesini istiyordu. Ancak 5. Kolordu Trabzon'a çıkmasından itibaren bir türlü istenen tarzda hareket edememiş ve emirleri uygulayamamıştı. Grandük Nikola tarafından 31 Mayıs 1916'da Yudenich'e verilen bir başka emirde ise, Kafkas Ordusu'nun yakın gelecekte Gümüşhane, Bayburt, Kop dağı, Mamahatun bölgelerinde toplanmış olan Türk birliklerini püskürtmesi, Fol-Ardase-Kelkit-Erzincan hattını işgal ile görevlendirdi.²¹³

General Yudenich ordunun mevcut durumuna daha hâkim olduğundan iâşe meselesi ve ulaştırma sorunlarını halletmeden büyük çaplı bir askeri harekâta girişme konusunda oldukça çekimser davranıyordu. Yudenich'in yaptığı hesaplamalara göre en erken Haziran 1916'nın sonlarına doğru taarruza geçebilecek seviyeye gelinebilirdi. Rusların taarruz planlamaları yaptığı bir dönemde Of üzerine gelişen Türk taarruzu Rusları oldukça şaşırttı. Duruma sinirlenen Rus çarı ise acilen karşı taarruz yapılmasını emretti.²¹⁴

Rus taarruzuna karar verildiğinde 5. Kafkas Kolordusu, Karadeniz kıyısında Polathane'nin batısı, Haldizen dağlarının doğundaki Kırklar dağına kadar ki sahaya yayılmış durumdaydı. Kolorduya bağlı olan 123. Tümen sağ kanatta sahil ile Trabzon-Gümüşhane yolu hariç olan bölgede, 127. Tümen emrinde hudut taburları ve plaston tugayları ile beraber Trabzon-Gümüşhane yolu dâhili ile Karadere arasında bulunuyorlardı. 19. Türkistan Avcı Alayı ile Mihailofski Drojin Tugayı Karadere ile

²¹³ 1916'da Grandük Nikola Nikolayeviç'in 'Sarıkamış'ta 'Kafkas' Kumandanlığı Zamanındaki Muhaberatı, Rusçadan Nakleden: Binbaşı Sadık, **Mecmua-i Askeriye Haziran 1928 Sayı: 69**, s.105-125. ; Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskoy Ocherk*, s.376.

²¹⁴ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.264.

Solaklı deresi arasında bulunuyordu. Kolordu emrinde 56 tabur, 112 top ile 48.000 muharip asker vardı.²¹⁵

2. Türkistan Kolordusu, 4. Kafkas Avcı Tümeni ile takviye edildikten sonra Kırkalar dağı ile Aşkale'nin arasında konuşlanmıştı. 1. Kafkas Kolordusu Aşkale'den Tuzla deresine kadar olan arazi kesiminde yayılmıştı. Kolordu emrindeki 39. Tümen gerisinde ihtiyat birliği olarak Don Tugayı, Maverayı Kafkas Avcı Tugayı ile Ermeni taburundan oluşan birlikler bulunuyordu. Yudenich tarafından komuta edilen Rus Kafkas Ordusu karargâh merkezi Erzurum'da bulunuyordu.²¹⁶

5.5.1.3. Türk Ordusu ve Konuşu

III. Ordu kendi gücünün çok üstünde yaptığı taarruzlarla Rusları durdurduğu gibi kaybettiği bazı mevkiileri de kazanmıştı. III. Ordu komutanlığı II. Ordu bölgeye ulaşana kadar cepheyi daraltmak Rusların büyük ölçekli bir taarruz yapmasını engellemek için yaptığı taarruzlarda başarı kazanırken fazla zayıat vermeden durumu idare edebilmişti. Bayburt bölgesi elde tutularak Rusların Trabzon üzerinden güneydeki birliklerini takviye etmeleri ile 5. Kolordu ile 2. Türkistan Kolordularının birleşmesi de engellenmişti. Ancak mevcut durum dikkate alındığında kat be kat üstün Rus kuvvetlerine uzun süre taarruz yapılarak durdurulmalarına imkân yoktu. O yüzden III. Ordu'nun acilen takviye edilmesi gerekiyordu. Vehip Paşa sürekli olarak takviye istemesine rağmen bir türlü bağımsız bir kolordu ile desteklenmedi.²¹⁷

2. Mıntıkanın sağ kanadında 36. Tümen ile emrinde Kızılçubuk ve Ekiz Müfrezeleri bulunuyordu. Bu birlikler aynı zaman da II ve III. Orduların sorumluluk sahasını ayıran bölgeyi örtüyordu. Kuzeye doğru 36. Tümen ile 17. Tümen arasındaki Tuzla deresi ve kuzeyinde Haçköy Müfrezesi bulunuyordu. IX. Kolordu 17, 29 ve 32. Tümenleri ve emrine verilen 32. Tümen'in iki alayı ile Tuzla deresi-Karasu arasındaki bölgeye konuşlanmıştı. 2. Nizamiye Süvari Tümeni'nin mürettep alayı Ağviran köyünde bulunuyordu. 17. Tümen karargâhı Kalecik'te, 29. Tümen karargâhı Gökdere'de, 32. Tümen karargâhı Atçayırı'ndaydı. IX. . Tümen karargâhı

²¹⁵ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskii Ocherk*, s.375.

²¹⁶ Maslovskiy, *Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskii Ocherk*, s.375-376.

²¹⁷ Belen, *Birinci Cihan Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, Cilt:III, s.52.

Kuzviran'da, 2. Mıntika Karargâhı ise Mamahatun'daydı. 2. Mıntika Komutanı X. Kolordu Komutanı Yusuf İzzet Paşa idi.²¹⁸

3. Mıntika Komutanlığı kendi içerisinde dört farklı cepheye ayrılmıştır. Bunlardan Kop Cephesi, 30. Tümen Komutanı Albay Bahattin Bey emrindedir. 20-25 km uzunluğunda bulunan cephe Pırnakapan-Dencik-Başçimağıl batısı boyunca uzanmaktadır. Cephe 31 ve 30. Tümenler sağdan itibaren konuşlanmıştır. Daha önce oldukça kanlı muharebelere sahne olan Kop dağı ve Kenan tepesi cephenin sorumluluk sahasındadır. Cephe komutanı emri altında yaklaşık 8300 er, 27 makineli tüfek ve 19 top bulunmaktadır.²¹⁹

Çoruh Cephesi, Masat deresi güneyinde Akdağ ile Çoruh nehri kuzeyindeki Yamanlı dağı, Kaladere tepe-Demirkapı hattındadır. 10. Tümen Komutanı Albay Selahattin Bey'in sevk ve idaresinde bulunan cephe 8500 er, 14 makineli tüfek ve 23 top bulunmaktadır. Cephe Çoruh Müfrezesi'nin 1 ve 2. Alayları, 30. Alay, 29. Alay'ın 4. Taburu bulunmaktadır.

Hart Cephesi, Yukarı Öğne-Sultan Murat Hanları-Madur dağına kapsamaktadır. 13 ve 33. Tümenlerden kurulu cephenin toplam muharibi yaklaşık 7449 erden oluşurken 16 makineli tüfek ve 11 topu vardır. Cephe 33. Tümen Komutanı Galatalı Şevket Bey'in emrindedir.

Lazistan Cephesi, 34. Tümen Seslikaya dağı güneyinde, Zigana Grubu Trabzon-Gümüşhane yolunun iki tarafında Kotale-Hordokop-Kiremitlihan hattında, 18. Tümen Kusera-Yerlice-Karaabdal Yaylaları hattında bulunmaktadır. Sahil Grubu ise Karadağ-Hızırresi tepesi-İsfekye deresinin batı sırtlarındadır. Cephenin toplam muharip gücü 14.200 civarında iken 27 makineli tüfek ile 24 topu bulunmaktadır. Cephe XI. Kolordu Komutanı Albay Selahattin Bey'in emrindedir. Sahil Grubu Hacı Hamdi Bey idaresinde iken tüm cephe hattı ise 3. Mıntika Komutanı Fevzi Paşa'nın emrindedir.²²⁰

²¹⁸ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.267-268

²¹⁹ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.268.

²²⁰ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.268.

5.5. 2. Rus Taarruzu (2-10 Temmuz 1916)

5. Kafkas ve 2. Türkistan Kolordularıyla Trabzon yönünde Türk birliklerinin harekâtını durdurmayı başaran General Yudenich 1.Kafkas Kolordusu ile Mamahatun civarı ve ilerisinde konuşlu bulunan IX ve XI. Türk Kolordularına seri ve hareketli bir şekilde taarruza geçti.²²¹

Türk karargâhında çok üstün bir Rus taarruzu karşısında Türk taarruzlarının duracağı yönünde bir kanaat bulunuyordu. III. Ordu'nun bulunduğu hatların konuş açısından çok uygun bir mıntıka olmaması ve Trabzon istikametinden gelmesi muhtemel tehditlere açık olan cephede yavaş Rus hareketlerine ilk etapta izin verilmişti. Üstün bir Rus taarruzu karşısında Türk kuvvetleri tutunamayabilirdi.²²²

Temmuz 1916'nın başında Trabzon istikametinde yapılacak Türk taarruzunun hazırlıkları devam ederken, Çoruh Cephesi'nde Türk birliklerine iltica eden Alman asıllı dört Rus askeri yakın zaman içerisinde Rusların Çoruh Cephesi'nden taarruz edeceklerini bildirdi. Rus ordusu içerisinde savaşıyan Almanlar fırsat buldukça Türk tarafına firar etmeyi adet haline getirmişler ve verdikleri bilgilerin çoğu doğru çıkmıştı. Karşılaştığı manzara karşısında 3. Mıntıka Komutanı Fevzi Paşa aldığı bilgileri acilen Vehip Paşa ile paylaşarak Trabzon üzerine yapılacak taarruzdan vazgeçilmesini istedi. Bunun yerine yaptığı teklifte Çoruh Cephesi'ndeki Rus kuvvetlerinin yan gerilerine taarruz yapmanın daha uygun olacağını dile getirdi. Fevzi Paşa'nın ifadesine göre özellikle Hart Cephesi'ndeki yedi Rus taburu taarruzlarla perişan edildiğinden yılgın bir halde dağlar arasına sıkışmışlardı. Bunların iki haftadan önce taarruz etmeleri beklenmemekteydi. Alman mültecilerin ifadeleri gerçek çıkar ve ordu Trabzon istikametinde taarruz ederse gerisinde büyük bir boşluk bırakabilirdi. Fevzi Paşa'ya göre Çoruh Cephesi'nden gelecek olası bir taarruz fırsata çevrilebilirdi. Vehip Paşa ise duruma çok farklı bir açıdan bakarak bu gelenleri Grandük Nikola'nın Trabzon'u kurtarmak için göndermiş olabileceğini ifade ederek Fevzi Paşa'nın görüşlerine karşı çıktı.²²³

²²¹ Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.156.

²²² Guze, "Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler", s.89.

²²³ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.219.

Türk komuta kademesi arasında bu tarzda görüş ayrılıklarının yaşandığı bir anda Ruslar bitik durumda zannettikleri III. Ordu'yu II. Ordu yetiştirmeden tamamen ezmek için 2 Temmuz 1916 ikmalini tamamlayan ve dinlenen 2. Türkistan Kolordusu ile şiddetli topçu ateşi desteğiyle Akdağ-Yamalı dağ hattından Çoruh Cephesi'nde taarruza geçti. Bu cephede 5440 muharip, 12 makineli ve top ile yapılan karşı koyma sonucu Akdağ'a yapılan taarruz püskürtüldü. Rus taarruzu Kalere tepesi istikametinde gelişmekteydi. Çoruh Cephe Komutanı elindeki tek ihtiyatı olan Kaleboğazı Hudut Taburunu cepheye sürdü. Cephenin kilit noktası olan Kaladere tepesini savunan İşhan Hudut Taburu, 13. Türkistan Avcı Alayı'nın taarruzunu iki kere geri atmasına rağmen Ziyaret tepenin düşmesiyle gerisine düşen Rus kuvvetlerinin imha teşebbüsü sonucu geri çekildi. Kalere ve Ziyaret tepeleri Rusların eline geçtiği gibi iki cebel ile bir makineli tüfekte bölgede bırakıldı.²²⁴

Haldizen dağlarının kuzeyinde 30. Alay'ın 16. Bölüğü tarafından savunulan Demirkapu mevzii baskına uğradı ve bölük tamamen esir düştü. Demirkapu'nun işgale uğramasının ardından 30. Alay'da zor duruma düştü. Çoruh Cephesi'nin içinde bulunduğu durumdan kurtulabilmesi için acilen takviyeye ihtiyacı vardı. Fevzi Paşa yeniden Vehip Paşa'dan Trabzon taarruzunun durdurulması için müsaade istedi. Vehip Paşa eski görüşünde ısrar etmekle bu taarruzun Trabzon-Gümüşhane hattına yapılması muhtemel taarruzun kolaylaştırılması için yapıldığı görüşünü savunuyordu. Yine de Trabzon üzerinden gelecek taarruza karşı dikkatli olmak şartıyla cephenin takviye edilmesine müsaade etti. Bunun üzerine Fevzi Paşa Soğanlı Müfrezesi'nde ki iki top ile 9. Tümeni acilen Şaphane'ye sevk etti. Kop Cephesi Komutanı Albay Bahattin Bey'de uzun süredir istirahat eden 1500 muharip gücündeki 90. Alayı Çoruh Cephesi'nin emrine gönderdi.²²⁵

Rus esirlerin ifadelerine bakıldığında, Rusların Vehip Paşa'nın düşündüğü tarzda hareket etmediğini gösteriyordu. Esirler Rus Kafkas Ordusu Komutanlığı'nın her ne pahasına olursa olsun Bayburt'u ele geçirmek istediğini söylüyorlardı. Trabzon üzerinden taarruz etmesi gereken Rus 5. Kolordusu ise çok yıprandığından bir türlü istenilen taarruzu yapamıyordu. Çoruh Cephesi dışındaki diğer cephelerde sükûnet

²²⁴ ATASE, BDH.151.200.678.053-58.

²²⁵ Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1911-1917, s.407-408.

hâkimdi. 3. Mıntıka'da Rus taarruzunun ilk gününde depolarda bulunan topçu mühimmatı oldukça azalmıştı. Kısa sürede takviye edilmesi de zor gözüküyordu.²²⁶

3 Temmuz'da Rusların Akdağ ve Tombul tepeye yaptıkları taarruzlar geri atıldı. Cephenin stratejik noktalarından Kaledere batısındaki 2350 rakımlı tepenin bir kısmı Rusların eline geçmesine rağmen Hot Hudut Taburunun taarruzu ile geri alındı. Fevzi Paşa gece saatlerinde Rusların 2350 rakımlı tepeye taarruz yapmasını beklemektedir. Elinde yeteri kadar ihtiyat birliği olmadığından 90. Alayın bir taburu bölgeye sevk edildi. Beklenen taarruz gece saatlerinde yapılmasına rağmen başarıya ulaşamadı. Vehip Paşa Akdağ ile 2350 rakımlı tepenin mutlak surette elde tutulmasını emretmektedir. Kop Cephesinde karşılıklı topçu ateşi olurken diğer cephelerde önemli bir gelişme yaşanmadı.²²⁷

4 Temmuz 1916'da Rus taarruzu oldukça şiddetli bir şekilde Masat boğazının iki tarafına ve güneyde Akdağ-Tombul tepe hattına kuzeyde ise 2350 rakımlı tepeye yöneldi. Gece baskını ile Masat'ın kuzeyindeki Kızılören tepesi işgal edildi. İlerleyen saatlerde Tombul tepe Rus işgaline uğradı. Masat boğazını kapatmak için 90. Alayın bir taburu bölgeye sevk edildi. Akdağ'da da şiddetli muharebeler yaşanıyordu. Ancak Fevzi Paşa'nın ihtiyatı olmadığından müdahale edemiyordu. Trabzon taarruzunda kullanılması için sürekli hareket halinde bulunan 9. Tümen'in 26. Alayı Bayburt'a geldikten sonra Akdağ-Masat bölgesine sevk edildi. 26. Alay'a bir baskın ile Tombul tepesi alması emredilmesine rağmen oldukça yorgun olan alay taarruza kalkamadı. Diğer cephelerde önemli bir gelişme yaşanmamıştı. Enver Paşa ise Trabzon üzerinden gelecek bir taarruzdan şüphelendiğinden hava keşif faaliyeti yapılmasını istemektedir. Ancak yüksek dağlar ve sürekli olarak görülen sis uçakların Erzincan'dan Trabzon'a uçuşmasını engellemektedir.²²⁸ 4 Temmuz tarihli Rus tebliğinde Bayburt istikametinde ilerleyen Rus birliklerinin 2 sahra topu, 11 mühimmat arabası, 2 makineli tüfek ve 3 bomba atar ele geçirildiği bildiriliyordu.²²⁹

²²⁶ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.273-274.

²²⁷ ATASE, BDH.151.200.678.060.

²²⁸ ATASE, BDH.151.200.678.061-01-02-03.

²²⁹ The Times, 5 July 1916, Issue 41211.

5 Temmuz'da Rus birlikleri yaptıkları baskın ile 2350 rakımlı tepeyi ele geçirdiler. Tepeyi savunmakla görevli birliklerin komutanı Halit Bey yaralandı.* 9. Tümen komutanı bu göreve atandı. Bir gün önce bölgeye sevk edilen 26. Alayın iki taburu oldukça yorgun halde tepe civarına geldi. Tepe üzerine taarruza kalkan taburlar başarılı olamadı ve ağır zayiata uğradı. Bunun üzerine bölgedeki tüm birlikler Masathanı civarına çekildi. 29. Alayın iki taburu daha önce Ruslara geçen Demirkapu mevziilerini ele geçirdi. Gece saatlerinde Rusların Akdağ üzerine topçu desteği ile yaptıkları taarruzda Akdağ Rusların eline geçti. Akdağı savunan Sarıgöl Hudut Taburu ve 26. Alayın bir taburundan yalnızca 3 subay ile 120 er kurtulabildi. Hart Cephesi'ndeki Rus taarruz girişimleri başarısız oldu.²³⁰

Ruslar tarafından ele geçirilen 2350 rakımlı tepenin stratejik konumunu bilen 3. Mıntıka Komutanı Fevzi Paşa tepeyi ele geçirmek için 6 Temmuz 1916'da taarruz emri verdi. 26. Alayın 4. Taburunun akşama doğru başlattığı taarruzda süngü hücumunu kabul etmeyen iki Rus taburu geri çekildi ve tepe Türk birlikleri tarafından ele geçirildi. 7 Temmuz cephe genelinde sükûnetle geçti. Akdağ kuzeybatısındaki Kuskur boynunu Ruslardan temizlendi. Akdağ kuzeybatısındaki tepe ise Ruslar tarafından ele geçirildi. Ruslar tarafından ele geçirilen Zenza üzerine yapılan Türk taarruzları sonuçsuz kaldı. 7-8 Temmuz gecesi Çengel dağından Kop'a iltica eden dört Rus askeri, gece saatlerinde Rusların büyük çapta bir taarruz yapacaklarını bildirdiler.²³¹

5.5.3. Mamahatun ve Kop Taarruzu

2. Mıntıka cephesinde 8 Temmuz 1916'da 1. Kafkas Kolordusuna bağlı 39. Tümen'in 154, 155, 153 ve 156. Alayları cephenin en ön hattında bulunuyordu. Bu kolorduya bağlı 4. Kuban Plaston Tugayı, Karasu kuzeyinde Kop Cephesi'nin sağ kanadında bulunuyordu. 36. Tümen karşısında ise Rus Koniye Müfrezesi vardı. 2. Mıntıka'da Tuzla deresinden itibaren 17, 29, 28 ve 32. Tümenler sola doğru

* Halit (Karsıalan) Paşa Tercüme-i Hal Kâğıdında bu olayı şu şekilde anlatmaktadır; "...Kucak kucağa yapılan bu gece muharebesinde ağır surette ve yedinci defa mecruh düştüm. Sadık bir neferin sırtında taşınarak mevt ve esaretten kurtuldum. Bu muharebede hidemat ve fedakârlığım takdir buyurularak Vehip Paşa hazretleri tarafından gümüş ve altın madalyayla taltif edildim" Bknz: **Kara Kuvvetleri Arşivi Halit Paşa Dosyası**, Aktaran: Balcıoğlu, **Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkîye Dairesi**, s.40.

²³⁰ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.283-284.

²³¹ **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1911-1917**, s.409.

dizilmişti.²³² 8 Temmuz'da 28. Tümen'in sol kanadındaki 2350 rakımlı tepe ile 32. Tümene yönelen Rus taarruzunu karşılayan iki alayın toplam muharibi 1300 civarındaydı. Buna karşılık Rus 156. Alayı 3000 muharip ile taarruz ediyordu. Rus topçusunun ateşi Kanlı sırt bölgesinde yoğunlaşıyordu. Öğleden sonra 2350 rakımlı tepe ile 32. Tümen mevziileri Rus işgaline uğradı. 32. Tümen zor duruma düşüp çekilince iki tümen arasında ciddi bir boşluk oluştu. 28. Tümen ise oldukça ağır kayıp verdiğinden toparlanamıyordu. Tuzla vadisinin batısındaki sırtlarda ikinci bir hattı müdafaa kurulmadığından mantelli bataryalar geri alınmıştı. Buna rağmen tümen komutanın gayretleri ile yapılan süngü hücumuyla 2350 rakımlı tepe yeniden ele geçirildi.²³³

Kop Cephesi'nde sabah erken saatlerde tüm cephe üzerinden Ruslar taarruza geçti. 4. Kafkas Avcı Tümeni Çatalkaya üzerinden, Saptıran ve Karasu kuzeyinden de 4. Plaston Tugayı taarruz etti. Masat deresine kadar olan arazide ise 5. Türkistan Avcı Tümeni taarruz ediyordu. Karasu güneyinden taarruz eden Rus 156. Alayı, 94. Alayın gerisine düşmüştü. 94. Alay perişan bir vaziyette geri çekilmek zorunda kaldı ve oldukça ağır zayıat verdi. Alay komutanı dahi esir düştü. Bu alayın kuzeyindeki 92. Alay'da aynı akıbete uğrayarak geri çekilmek zorunda kaldı ve alay komutanı da esir düştü. 93. Alay'ın da durumu farklı değildi. 4. Kafkas Avcı Tümeni'nin cepheye sürülmesi kuvvet dengesini altüst etmişti. Gün boyu süren muharebelerde cephe Liç-Kenantepe-Kop dağı-Bahıtlı dağı-Kızıloğlan hattına çekildi. Vehip Paşa ise bu durumu halen bir gösteri taarruzu olarak görüyor ve asıl taarruzu Lazistan Cephesi'nden bekliyordu. Oysa bu cephedeki Rus 5. Kolordusu'nun taarruz yapma gücü ve yeteneği yoktu.²³⁴

9 Temmuz'da 2. Mıntıka'da taarruza devam eden Rus birlikleri 2350 rakımlı tepayı ikinci kez işgal etti. Kop Cephesi'nde ise bir gün önce fazla ilerleme kaydedemeyen Rus birlikleri erken saatlerde yaptıkları taarruzla Kenan tepe, Kop dağı, Bahıtlı dağı, Kızıloğlan dağı işgal ettiler. Kop Cephe Komutanı verdiği emirler birliklerin Coşan dağlarına doğru çekilmelerini emretti. Cephenin tamamında yapılan Rus taarruzlarının başarılı olmasının en önemli sebebi elde yeteri kadar ihtiyat birliği

²³² Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.285-286.

²³³ ATASE, BDH.4146.69.001.

²³⁴ Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1911-1917, s.410.

olmaması ve sahra topçu cephanesinin tükenmesidir. Menzil teşkilatı yok denecek durumda olan cephenin ikmal edilmesi mümkün gözükmemektedir.²³⁵

10 Temmuz'da 2. Mıntıka'da Rus 153. Alay taarruza devam ederek 17. Tümeni geri atıp 2250 rakımlı tepeyi işgal etti. 155. Alay ise 29. Tümen cephesindeki Ağba dağı istikametinde taarruzlarına devam etti. Bu tümene yardım etmesi için gönderilen Erzurum Seyyar Jandarma Taburu da taarruzu durduramayınca Ağba dağı Ruslar tarafından işgal edildi. 28. Tümen karşısındaki Rus kuvveti de ilerlemesine devam ederek Taşlıçayır köyü güneyindeki tepeyi de işgal etti. Oldukça şiddetli gelişen Rus taarruzları sırasında tüm cephe boyunca mücadele eden Türk birlikleri cephe sıkıntısı çekmeye başladı. IX. Kolordu Komutanı bazı birliklerin mevcutları tükenmek üzere iken geç saatlerde verdiği geri çekilme emri ile 17 ve 29. Tümenleri Tuzla deresinin güneyine, 29. Tümeni ise Mamahatun'un doğusuna çekti. Kolordu cephesi karşısında düşman Kürşat sırtları gerisinde toplanmış şekilde bekliyordu. IX. Kolordu birliklerinin çekilmesine paralel olarak 32. Tümen'de Maryam dağları hattına çekildi. 2. Mıntıka karargâhı Mamahatun'dan ayrılarak Aleksan köyüne hareket etti.²³⁶

2. Mıntıka bölgesinde 11 Temmuz 1916'da taarruzlarına devam eden 156. Rus Alayı oldukça yıpranmış durumda olan 32. Tümeni Maryam dağı batısından atarak Mamahatun'un kuzeyine doğru ilerledi. 32. Tümen Pekiç'e doğru çekilmek zorunda kaldı. 154. Alay karşısında tutunamayan 28. Tümen Mamahatun batısına çekilince Ermeni gönüllü taburları ile destekli Rus alayı Mamahatun'u işgal etti. 153 ve 154. Rus Alayları Tuzla deresini geçmeyi başaramadı. 29. Tümen ise Kızılca'da 155. Alayı durdurmayı başardı. IX. Kolordu birlikleri 12 Temmuz itibarıyla mukavemeti bırakarak Höbek dağı-Kötür Köprüsü hattına çekilmek zorunda kaldı. Rus 39. Tümeni Karasu-Höbek dağı hattına yaklaşırken 36. Tümen Melikân doğusuna çekildi. 13-14 Temmuz'da taarruza devam eden Ruslar sabahın ilk ışıkları ile beraber 17. Tümen'e baskın yaptılar. Böylece 39. Tümen Tuzla deresinin batısına geçti. Koniye Müfrezesi tarafından takip edilen 36. Tümen ise Bağırbağa dağına çekilmek zorunda kaldı.²³⁷ 12

²³⁵ ATASE, BDH.2950.H50.001.254-257.

²³⁶ ATASE, BDH.2950.H50.001.267-269-270. ; ATASE, BDH.4146.69.004.

²³⁷ ATASE, BDH.4146.69.004. ; ATASE, BDH.4138.79.001.001-002-003-004-005.

Temmuz 1916 itibariyle IX. Kolordu toplam muharip sayısı 3614'e gerilemişti. Sadece dört günlük muharebeler sırasında bir tümenin toplam kaybı 1000'e yaklaşıyordu.²³⁸

2. Mıntıka bölgesindeki taarruzda Ruslar tüm cephede başarı sağladı. Engince dağı bölgesinden Kop Cephesi ile 2. Mıntıka arasına girme ihtimali olan Rusların Bayburt'un gerisine düşmesi felakete neden olabilirdi. Bu ihtimalleri hesaplayan Vehip Paşa taarruzlardan vazgeçerek toplanacak 9 taburluk kuvvetin Engince dağı istikametine sürülmesini Fevzi Paşa'ya emretti. Kop Cephesi'nde Ruslar bir gün önce kazandıkları mevziileri tahkimle meşguldüler. Çoruh Cephesi'nde ise 18. Türkistan Alayı'nın bir taburu Masat boğazına baskın yaptı. Türk birlikleri Karadağ'da tutunabildi. Fakat gelişen karşı Türk taarruzu ile Ruslar geri atıldı. Vehip Paşa tarafından 9 taburdan oluşturulması emredilen Mürettep Tümen Komutanlığına Süleyman İzzet Bey atandı. Fevzi Paşa, Kop Cephesi'nde görev yapan bazı birlikleri bu tümenin kuruluşuna görevlendirdi. Ancak üstün Rus kuvvetleri karşısından yeni tümen oluşturmak için çekilen birlikler cephenin zayıflamasına yol açabilirdi.

5.5.4. Rus Takip Harekâtı Bayburt ve Erzincan'ın İşgali

Erzincan istikametinde hareket eden 1. Kafkas Kolordusu 28 Tabur, 13 gönüllü taburu, 28 bölük, 95 top, 154 makineli tüfek, 9 istihkâm bölüğü, 36145 piyade ile 3905 süvari kuvvetine sahipti. Bu kolordunun karşısındaki Türk kuvveti ise 57 tabur, 65 top, 64 makineli tüfek, 30700 piyade ile 1650 süvari kuvvetindeydi. Tabur sayıları karşılaştığında Türk ordusunun bariz bir üstünlüğü var gibi görünse de bu taburların mevcutları savaş standartlarının çok altındaydı. Ruslar ise gerek piyade sayısı gerekse ekipman anlamında oldukça kuvvetliydi. Bu durum Erzurum yenilgisi ardından III. Ordu'nun henüz toparlanamadığının en büyük göstergesiydi.²³⁹

Rus 39. Tümeni tarafında 6 Temmuz'dan itibaren yapılan kararlı taarruzlar sonucunda ilk hedef olan Mamahatun ele geçirilmişti. Bu zaferden sonra General Yudenich taarruzlarını ilerleterek Anadolu'nun iletişimde kilit noktalardan biri olan Erzincan'ı ele geçirip III. Ordu'nun ana gıda ve iletişim yolunu kesmeye karar verdi. 1. Kafkas Kolordusu Erzincan civarındaki IX ve XI. Kolordularını direk cepheden

²³⁸ ATASE, BDH.4146.69.005.

²³⁹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.67.

saldırarak geri atacaktı. Uzun keşif faaliyetleri sonucu 2. Türkistan Kolordusunun da 3. Mıntıka'daki Türk birliklerine taarruz edip Erzincan kuzey yolunu açmasına karar verildi. 5. Kafkas Kolordusu ise Türk sahil müfrezeleri üzerinde yoğunlaşıp Doğu Karadeniz dağ geçitlerini ele geçirecekti.²⁴⁰

12 Temmuz 1916 tarihli Rus tebliğinde Erzurum'un 80 km batısındaki Mamahatun kasabası ile Tuzla deresinin ele geçirildiği bildiriliyordu. Mamahatun'un ele geçirilmesi Erzincan yolunun yarısının ele geçirilmesi şeklinde yorumlanmaktaydı. Mamahatun muharebelerinde 107 subay, 1684 asker, 3 top, 10 makineli tüfek, 4 bomba atarın ele geçirildiği Ruslar tarafından iddia edilmekteydi.²⁴¹

3. Mıntıka bölgesinde Trabzon hattında bulunan Rus 5. Kolordusu ciddi bir faaliyet gösteremiyordu. 1. Kafkas Kolordusu ise Karasu doğusunda durmak zorunda kalmıştı. Çoruh Cephesi'ndeki Türk birlikleri 4. Türkistan Tümeni ile 3. Plaston Tugayını durdurmuştu. Ancak Masat deresi ile Karasu arasında 5. Türkistan ve 5. Avcı Tümenleri ile 4. Plaston Tugayı'nın taarruzları durdurulamıyordu. Fevzi Paşa'nın elinde bu cephedeki düşmanı durduracak yeteri kadar ihtiyat olmadığı gibi bazı birliklerde yeni kurulacak tümen için bölgeden alınmıştı. Kop Cephesi'nin sağ kanadının açılmasına 32. Tümen ve 2. Süvari Tümeni'nin Karasu güneyinden çekilmesi eklenince iki mıntıka arasında ciddi bir açıklık oluşmuştu. 4. Plaston Tugayı'nın ısrarla Coşan dağına doğru ilerlemek istemesi üzerine bu bölgedeki Türk birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı.²⁴²

13 Temmuz'da Maden'de bulunan Türk birlikleri geri çekilmek zorunda kaldı. Sibirya Kazak Tümeni bu hat üzerindeki yoldan Bayburt'a doğru ilerliyordu. Durumun Bayburt'a telefon ile haber verilmesi üzerine gönderilen takviye birlikler ile tehlike geçicide olsa bertaraf edildi. 14 Temmuz'da Kop Cephesi üzerine 4. Avcı Tümeni'nin Sığırcı üzerinden gelişen taarruzuna cevap veremeyen birlikler Göcekdağı-Kepuz hattına çekilmek zorunda kaldı. 14-15 Temmuz gecesi Sibirya Kazak Tümeni Bayburt'un güneyine yanaşarak açık ordugâha girmesine rağmen bir Türk taburunun yaptığı baskın üzerine şehirden 3-4 km uzaklaşmak zorunda kaldı. Kop Cephesi'nin

²⁴⁰ Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.156-157.

²⁴¹ *The Newyork Times*, 13 July 1916.

²⁴² Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1911-1917, s.411.

geriye doğru çekilmesi üzerine Çoruh birlikleri de geri çekilmek zorunda kaldı. 15 Temmuz'da V. Kolordu karargâhı Bayburt'tan ayrılarak Balahur'a çekildi. Gün içerisinde Masat'ın güneyinden Bayburt'a doğru ilerleyen Ruslar durdurulamadı. 9. Tümen Komutanı Sabri Bey şehit düştü. 16 Temmuz 1916'da 17. Türkistan Avcı Alayı Bayburt'u işgal etti. Kop Cephesi Merzolinik komu kuzeyindeki 2100 rakımlı Uzunhaçlı batısı-Salhar-Haşya hattına, Çoruh Cephesi ise Hindi batısı-Alibulak batısı sırtlarına çekildi.²⁴³

Trabzon'un Erzurum'a bağlanmasında kilit bir öneme sahip olan Bayburt'un işgalini Grandük Nikolay büyük bir zafer edasıyla Rus Çarına bildirdi. Diğer cephelerde zor durumda olan Ruslar kamuoylarını rahatlatmak için bu zaferi büyük bir propaganda malzemesi haline getirerek şenlikler düzenlendi.²⁴⁴

17 Temmuz 1916 tarihli Rus resmi tebliğinde Rus Kafkas Ordusu'nun sağ kanat birliklerinin ilerlemelerine devam ederek 16 Temmuz 1916'da General Gornasteff komutasındaki 2. Plaston Kazak Alayı'nın Bayburt'u ele geçirdiğini bildirmektedir. Tebliğde Türk birliklerinin acele bir şekilde geri çekilmek zorunda kaldıkları Bayburt şehrini ateşe verdiklerine de yer verilmektedir.²⁴⁵ Londra kaynaklı haberlerde Bayburt'un Erzurum'un 105 km kuzeybatısında Karadeniz kıyılarının ise yaklaşık 100 km güneyinde stratejik bir nokta olduğuna yönelik haberlere yer verilmektedir.²⁴⁶ 18 Temmuz tarihli Rus tebliğinde Bayburt'ta bir Türk bayrağı (muhtemelen sancak), 34 subay, 608 asker ve iki makineli tüfek ele geçirdiklerini açıkladılar.²⁴⁷

Ruslar Bayburt'u ele geçirdikten sonra 2. Türkistan Kolordusu karşısındaki Türk birliklerinin sol kanadına hatta arka taraflarına karşı geniş bir manevra sahasında

²⁴³ **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1911-1917**, s.412 ; Edward J. Erickson, **Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War**, London 2001, s.131. ; **The Times**, 14 July 1916, Issue 41219. ; *Zayonchkovskiy, Pervaya Mirovaya Voyna*. s.582.; Rus kaynakları Bayburt'un işgali sırasında 4'ü alay komutanı olmak üzere 138 subay, 2100 er, 6 adet top ve sancak ile 8 makineli tüfeğin ele geçirdiğini bildirmektedir. Ancak hiçbir Türk kaynağı bu rakamları doğrulamamaktadır. Çünkü Bayburt işgal edilmeden önce Türk birlikleri tarafından boşaltılmıştır. Bknz: *Kersnovskiy, Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*. s. 157.

²⁴⁴ Sabri Özcan San, **Rusların Gümüşhane İlini İşgali**, İstanbul 1993, s.26.

²⁴⁵ **The Times**, 17 July 1916, Issue 41221. ; **The New York Times**, 18 July 1916.

²⁴⁶ **The Washington Post**, 17 July 1916.

²⁴⁷ **The Times**, 19 July 1916, Issue 41223.

hareket etme şansı yakaladı. Bu durum aynı zamanda Erzincan'daki Türk birlikleri içinde oldukça ciddi bir tehlike oluştuyordu.²⁴⁸

Ortaya çıkan durum karşısında III. Ordu Komutanı Vehip Paşa Cibice-Mans-Lori-Zülfe hattına ordunun çekilerek Lazistan Müfrezesi ile birleşmesini emretti. II. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa ise III. Ordu'nun oyalama hareketleri yaparak Erzincan-Kelkit-Harşit deresi hattına çekilmesini Enver Paşa'ya teklif etti. Kendisinin birliklerini topladıktan sonra II. Ordu ile taarruza geçeceğini o zaman durumun düzeltilebileceğini bildirdi. Vehip Paşa'da eldeki birlikleri zayi etmeden çekilme taraftarı olmasına rağmen Enver Paşa mukavemet gösterilmeden çekilmeyi uygun görmüyordu. Bunun üzerine Vehip Paşa 19 Temmuz 1916'da çektiği telgrafta *"Arazinin kendi ihtiyariyle terkine hiçbir vatan ferdi razı olmaz. Buna beni sevk eden stratejik mecburiyettir. Pek zor duruma düşeceğine şüphe etmediğim ikinci muntika için nazarı merhameti samilerini istirham ederim"* demekteydi.²⁴⁹

2. Muntika'da birkaç gündür sükûnet devam ederken, durdurulamayan Rus taarruzları karşısında Kop ve Çoruh Cepheleri adım adım geriliyordu. Kop Cephesi birliklerinin bulunduğu Mirzaali komu-Zeyili batısının tutulabileceğinden şüphe eden Fevzi Paşa, Erzincan'a kuzeyden yapılacak olası bir taarruzu önlemek için dağılan Mürettep Tümen Komutanı Süleyman İzzet Bey komutasında kendi imkânlarıyla bir ihtiyat birliği toplamaya karar verdi. 31. Tümen adı verilen bu birlik Keşiş ve Spikör dağları arasından Erzincan'a giden hattın güvenliğini sağlayacaktı.²⁵⁰

18 Temmuz'da Kop Cephesi'ne taarruzlarına devam eden Rus alayı 2100 rakımlı tepe ve Başçavuş komuna taarruz ederek bölgeyi ele geçirdi. Cephedeki Türk birlikleri bu durum karşısında Ağpınar-Hıncır-Otlukbeli-Kapılıziyaret hattına çekildi. Çoruh Cephesin'de ise 18. Türkistan Avcı Alayı Zeyli-Pülürek üzerine, 16. Türkistan Avcı Alayı ise Pülürek-Rüştü arasında taarruza geçti. Pülürek-Rüştü arasındaki piyade alayı bozularak geri çekildi. Asıl muharebeler 30. Alay tarafından yapıldı. Alaya taarruz eden Rus piyadesinin ateşi durdurulmasına rağmen takip eden Sibir Kazak Tugayı, 30. Alayın gerisine düşerek alayı esir etmeye teşebbüs etti. Rüştü civarında

²⁴⁸ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.66.

²⁴⁹ Belen, *Birinci Cihan Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, Cilt:III, s.62-63.

²⁵⁰ Belen, *Birinci Cihan Harbi 1916 Yılı Hareketleri*, Cilt:III, s.63-65.

meskûn mahallerde yapılan savaşta Türk birlikleri örnek bir savunma yaptı ve Rusların ilerlemesini engelledi. Ancak 29. Alay'dan beklenen yardım gelmeyince alay çekilmek zorunda kaldı. Rüştü güneyindeki birlikler bu çekilmeyle zor duruma düşünce cephe komutanı, cephesini daraltmak için güney hattı da Lori deresinin batısına çekti. 18 Temmuz 1916'da öğleden sonra cephede açılan 8-10 km'lik bir gedikten düşman süvarisi ordunun gerisine düştü. Hart Cephesi'nde makineli tüfeklerle donatılmış iki zırhlı araç ile yapılan Rus taarruzunda cephe hattı Karakovan dağı-Ardıç köyü hattına çekildi. Seyyar bir hastane Rusların eline geçti.²⁵¹

Lazistan Cephe'sindeki birliklere cephe komutanı herhangi bir Rus baskısı olmamasına rağmen verdiği emirde Harşit çayının güneyine çekilme emri verdi. Cephe komutanının bu emrine 18 Temmuz'da karşı çıkan Vehip Paşa doğuracağı sonuçları göz önüne alarak bu emrin kaldırılmasını eski mevziilerin işgal edilmesini emretti. Çekilmede ısrar edilirse görevden alınacağı bildirilen Selahattin Bey çekilme emrinden vazgeçti. Fevzi Paşa'da Harşit deresinin güneyinde savunma yapılması gerektiğini düşünürken, Enver Paşa ise Vehip Paşa ile aynı görüştedir. Rusların bu tarihlerde yaptıkları taarruzları Erzincan kuzeyine ulaşmak 2. Mıntıka'nın arkasına düşmek için Kop ve Hart Cephelerinde yoğunlaşıyordu.²⁵²

19 Temmuz 1916'da 3. Mıntıka bölgesi kritik bir hal aldı. Rüştü civarındaki 29 ve 30. Alaylar arasındaki boşluk 8 km'lik bir açıklığa neden olmuştu. Hart Cephesi taarruzlara dayanamayarak çekilmeye devam ediyordu. Fevzi Paşa Lazistan Cephesi'nden çekilen 34. Tümeni Kelkit istikametine gönderirken, Zigana Grubu'nun da Gümüşhane'ye çekilmesini emretti. 8 km'lik açıklığın kapatılması için bölgeye gönderilen süvari alayının ulaşmasıyla bu gedik kapatıldı. Ancak ahali arasında yayılan cephenin yarıldığı söylentisi büyük bir göç dalgasının başlamasına neden oldu. Kelkit-Gümüşhane hattını tutabilecek ihtiyat kuvvet olmadığından bir gedik kapatıldığında bir diğeri açılmak zorunda kalıyordu. 4. Avcı Tümeni Lori deresini geçmeyi başardı.²⁵³

²⁵¹ 3. Mıntıka bölgesinde cephenin yarılmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Rasim Bayraktaroğlu, *Harp Tarihi Tetkikleri Kafkas Cephesinde Köse Yarması*, **Askeri Mecmua**, Cilt:5, Sayı:92, 1 Mart 1934 İstanbul, s.52-64.

²⁵² **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1911-1917**, s.413.

²⁵³ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.331-335.

20-21 Temmuz 1916'dan itibaren Kop Cephesi, 2. Mıntıka emrine girdi ve X. Kolordu Kumandanlık Vekâleti adını aldı. Sabaha karşı Köse batısında taarruza geçen Ruslar çok sayıda kayıp vermelerine rağmen durmayarak 29. Alay ve 10. Tabur komutanlarını esir aldılar. Türk birlikleri tamamen Kelkit'e çekilmek zorunda kaldı.²⁵⁴

21 Temmuz'da Ruslar Kelkit'e doğru ilerlediler. Pir Ahmet bölgesinden Trabzon yolundan ayrılarak Erzincan'a giden yol Rusların eline geçti. Bu stratejik yolun Rusların eline geçmesiyle Erzincan yolu Ruslara açıldı. Bu tarihten sonra uzun bir süredir pasif konumda kalan 2. Mıntıka karşısındaki Rus kuvvetleri de harekete geçip beş tümenlik Türk kuvvetini sıkıştırmaya başladı. 2. Mıntıka birliklerinin Erzincan'a çekilmesi için emir verildi. Ancak çekilmenin tamamlanabilmesi için en az üç güne ihtiyaç vardı. Kuzey'den Erzincan'a incek bir Rus kolu bu tümenlerin geri çekilme yolunu kesebilirdi. Bu durumda Kop Cephesi birlikleri ise önem kazanan Sipikör dağlarını sol kanadını güneye kaydırarak örtmeye çalışıyordu.²⁵⁵

Köse batısında zırhlı araçlarla Rusların yaptığı baskında 29. Alay geri çekilmek zorunda kaldı. Son ihtiyat kuvvetleriyle Kelkit müdafaa edilmeye çalışılıyordu. 33. Tümen Kelkit kuzeyinde Kalebaşı-Çaşot dağı hattında, 28. Alay ise Gümüşhane güney sırtlarında mukavemet etmekteydi.²⁵⁶ Trabzon-Gümüşhane arasındaki dağ grubunu müdafaa etmeye çalışan Türk birlikleri güneye çekilinde 127. Tümen Ardasa'yı, 1. Plaston Tugayı ise Gümüşhane'yi zapt etti. 5. Türkistan Tümeni'nin Pulur üzerinden, 1. Kafkas Kolordusunun ise Mamahatun'dan Erzincan istikametinde gelişen taarruzları üzerine 2. Mıntıka birlikleri hızlı bir şekilde geri çekilmekteydi. Çekilme esnasında Ruslarla olan temas kesilmişti. 39. Tümen'in Karasu'yu geçtikten sonra yapmaya çalıştığı yürüyüş yolların dağlık olması yüzünden yavaşladı. Geriden getirilmeye çalışılan sahra topları tek bir patika yoldan ilerletilmeye çalışılıyordu.²⁵⁷

22 Temmuz'da 4. Türkistan Avcı Tümeni'nin Kelkit doğusuna yaptığı taarruz ile mevziilerinde tutunamayan Türk birliklerini geri çekilmesi üzerine Kelkit Rus

²⁵⁴ **Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1911-1917**, s.414.

²⁵⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.300-307.

²⁵⁶ Bayraktaroğlu, *Harp Tarihi Tetkikleri Kafkas Cephesinde Köse Yarması*, s.52-64.

²⁵⁷ Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)**, ; Belen, **Birinci Cihan Harbi 1916 Yılı Hareketleri**, Cilt:III, s.68-69. ; Sabri Özcan San, Gümüşhane İlinin İşgali adlı eserinde, Gümüşhane'nin işgalini Genelkurmay Başkanlığı'ndan aldığı 23 Şubat 1949 tarihli yazıya dayandırarak 19 Temmuz 1916 olarak zikretmektedir. Bknz: San, **Rusların Gümüşhane İlini İşgali**, s.27.

işgaline uğradı. Ardasa güneyindeki Türk birliklerini güneye süren 127. Alay Trabzon-Bayburt yolunu tamamen işgal etti. Stratejik öneme sahip Bayburt-Trabzon yolunun işgale uğramasının ardından Çoruh ve Hart Cepheleri 2300 rakımlı tepe-Sidirge doğusu-Elmalı dağı-Güllü kuzeyine çekildi. 23 Temmuz'da 5. Türkistan Tümeni Badula-Ziyaret Tepesi kuzeyini müdafaa eden X. Kolorduya yaptığı taarruzla kolorduyu Sipikör dağına çekilmeye mecbur etti. III. Ordu Karargâhı gece Refahiye'ye nakledildi.²⁵⁸

23 Temmuz 1916 tarihli Rus resmi tebliğinde Erzurum'un 100 km güneybatısında Erzincan'a kuzey ve güneyden ilerleyen birliklerin Erzincan'a 15 km kadar yaklaştığı ifade ediliyordu. Tebliğde ayrıca Ziyaret tepedeki Rus istihkâmlarına yapılan Türk taarruzunun geri atıldığı, Durum deresinde bulunan mevziilerin ele geçirildiği bildiriliyordu.²⁵⁹ Aynı tarihli bir başka Rus tebliğinde ise Kafkas Cephesi'ndeki Rus birliklerinin Fırat Nehri'nin batısına geçtiği Çiftlik ve Kelkit hattını ele geçirdiğini ve Erzincan istikametinde tüm hızıyla ilerlemeye devam ettiği bildirilmekteydi. Ayrıca Karadeniz kıyısında ise uzun süredir işgaline uğraşılan Fol (Vakfikebir) şehrinin ele geçirildiği ve güney istikametinde ilerleme kaydedildiğine yer verilmekteydi.²⁶⁰

24 Temmuz'da 5. Türkistan Tümeni, Şahinbaba-Kızılgüney hattından Sipikör dağına yaptığı taarruzda X. Kolordu mevzilerini başarı ile savunmasına rağmen yan ve gerilerinde birtakım tehlikeler belirdi. 1. Kafkas Kolordusu, IX. Kolorduyu takip ile Erzincan'a yaklaşmaktaydı. 25 Temmuz'da 9. Tümenin kuzeyden Çimen dağına güneyden ise 2. Süvari Tümeni'nin İspaha çayırına yaptıkları taarruz geri atıldı. Ancak Rus 13. Alayı Kızılgüney batısından X. Kolordu'nun yan tarafını kuşatmaya başlamıştı. 1. Kafkas Kolordusu da takip harekâtına devam ediyordu. Bu durum karşısında 2. Mıntika Komutanı Yusuf İzzet Paşa Erzincan'ı boşaltarak şehrin 10 km güneybatısındaki Kemah Boğazı'na çekilmeye karar verdi. Zayıf düşen Türk birliklerinin üzerinde savunma hattı kurabilecekleri başka bir doğal engel kalmamıştı. Bu emir başarılı ile uygulandı ve Rusların kuşatıcı taarruzundan kurtulan Türk

²⁵⁸ Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1911-1917, s.414.

²⁵⁹ The New York Times, 25 July 1916.

²⁶⁰ The Times, 25 July 1916, Issue 41228. ; The New York Times, 24 July 1916.

birlikleri istenilen mevziilere çekildi. Kuzeydoğudan ilerleyen 4. Tümen'in 13. Alayı arkasından 154. Alay 25 Temmuz'da Erzincan'a girerek şehri işgal ettiler.²⁶¹

Erzincan'ın ele geçirilmesini 1. Kafkas Kolordusu Komutanı General Alitin büyük bir müjde şeklinde *"Erzincan'ı elde ettim. General Kolesnikov'un taburu şehre gelsin.."* şeklindeki telgrafı ile cephedeki diğer birliklere duyurdu. Bu telgraf cepheye uzun süredir şehrin ele geçirilmesi için mücadele eden Rus askerleri arasında büyük bir sevinç yarattı ve kutlamalar yapıldı.²⁶²

26 Temmuz 1916 tarihli Londra kaynaklı bir haberde Türk ordusunun Erzincan'ı terk ederek batıya doğru çekildiği, Ruslar tarafından işgal edilen Erzincan'ın yandığı bildiriliyordu.²⁶³ 27 Temmuz 1916'da yayınladıkları resmi tebliğ ile Erzincan'ı ele geçirdiklerini kamuoyuna şu şekilde duyurdu: *"Merkezi Ermenistan'daki, Erzincan Türk kalesi, Ruslar tarafından ele geçirildi. Bu olay Savunma Bakanlığı tarafından bugün resmi olarak aşağıdaki ifadelerle açıklandı: Salı günü General Yudenich yönetimindeki cesur askerlerimiz Erzincan şehrindeki savaşta yerlerini aldı. Sonuç olarak Ermenistan toprakları Türklerden temizlendi. Dün İmparator aşağıdaki telgrafı Tiflis'teki Başkomutana gönderdi: Sevinç içinde Erzincan'ın ele geçirilmesinden haberdar oldum Sizi ve Kafkas Ordusunu zaferinizden dolayı canı gönülden tebrik ediyorum. Askerlerin hızlı bir şekilde haklı güven ortamını sağladığı için memnun oldum."*²⁶⁴

28 Temmuz 1916'da gazeteler Rus Savaş Bakanlığına dayandırdıkları haberlerinde Çar Ordusu'nun Kafkas Cephesi'nde bir haftada 100 mil yürüdüğünü okuyucularına duyuruyordu. Yapılan değerlendirmede Erzincan'ın ele geçirilmesiyle Ermenistan'daki Rus işgalinin tamamlandığı ifade ediliyordu. Erzincan yaklaşık 350 bin civarındaki Kafkas Ordusu için oldukça fayda sağlayabilecek bir mevki olduğu değerlendirilirken Trabzon-Erzurum yolunun da güvence altına alındığı yönünde değerlendirmeler yapılıyordu. Aynı tarihli Rus resmi tebliğinde ise Erzincan'ın kuzeyinde 5000 el bombası, 1000 top mermisi, 600 silah kartuşu ile 800 yataklı bir

²⁶¹ Kersnovskiy, *Istoriya Russkoy Armii 1915-1917 Tom IV*, s.157. ; Erickson, *Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War*, s.130-131.

²⁶² Yeliseyev, *Kazaki Na Kavkazskom Fronte 1914-1917*, s.222.

²⁶³ *The New York Times*, 26 July 1916.

²⁶⁴ *The New York Times*, 27 July 1916.

hastanenin ele geçirildiği bildirmekteydi. Ayrıca Erzincan'daki silah depolarında çok sayıda süngü, tabanca ve topçu mühimmatı ile birlikte 1000 pod benzin ele geçirilmişti. Türk birlikleri Erzincan'dan çekilirken şehre hiçbir zarar vermemişti.²⁶⁵

Erzincan ve çevresinin işgali ile ilgili uzun süre sessiz kalan Türk Başkomutanlığı Enver Paşa imzasıyla yayınladığı resmi tebliğde Rusların Çoruh nehri güneyindeki Türk birliklerine karşı Bayburt-Mamahatun istikametlerinde yaptıkları taarruzlarda birliklerin kademe kademe hatlarda mukabele ederek muntazam şekilde geri çekildiği bildiriliyordu. Sol kanat birliklerinin dahi ancak kendilerine verilen emirle mecbur olmadıkları halde çekildikleri özellikle vurgulanıyordu. Bu geri çekilme sonucunda Bayburt, Gümüşhane, Mamahatun ve Erzincan Ruslarda kalmıştı. Ruslar tarafından yayınlanan tebliğlerdeki kanlı muharebeler gibi ifadeler ise kesin bir dille yalanlanıyordu. Çünkü Ruslar tebliğlerinde Türk birliklerinin ricatını adeta firar şeklinde gösteriyorlardı. Ruslar çok sayıda silah ve ganimet ele geçirdiklerini bildirirken Türk tarafı ise sadece 2 adet tahrip edilmiş mantelli top dışında bir şey bırakılmadığını söylüyordu. Buna kanıt olarak da geri çekilmenin oldukça düzenli şekilde yapıldığını, top malzemesinin dahi birliklerin beraberinde götürmeleri için zaman olduğunu göstererek destekliyordu. Türk tebliğinde Erzincan'ın kaybedilmesinden dolayı yaşanan üzüntü dile getirilirken açık bir şehir olan Erzincan'ın kaybedilmesinin askeri hareket üzerinde olumsuz bir etki yapmayacağı bildiriliyordu.²⁶⁶

Ruslar Erzincan'ı ele geçirdikten sonra taarruzlarına devam ederek daha ileri mevziileri ele geçirmek için askeri faaliyetlerine devam ettiler. Kürt gruplar Türk birliklerine karşı bir takım saldırılar yapmaktan geri durmuyordu. Kemah boğazındaki telgraf hatları Kürt eşkıya tarafından kesildiğinden iletişim tamamen kopmuştu. 26 Temmuz 1916'dan itibaren Kemah boğazına yönelen Rus taarruzları ilk etapta durduruldu. III. Ordu birlikleri zorlanarak da olsa savunmaya devam ediyordu. Genellikle muharebeler II. Ordu bölgesinde Oğnut mıntıkasında şiddetleniyordu. 30 Temmuz 1916 tarihli Türk resmi tebliğinde cephedeki son durum şu şekilde paylaşılıyordu; *“Erzincan kasabasının 10 km garbında yerleşen kıtaatımız düşman tarafından icra edilen ilerleme teşebbüslerini şedit mukabeleler ile akim bırakmıştır.*

²⁶⁵ **The New York Times**, 28 July 1916.

²⁶⁶ **BOA**, HR. SYS. 2112/13.

Gümüşhane kasabasının 14 km cenubu garbisinde siper kazıp yerleşen düşman kıtaatı tarafımızdan icra edilen taarruzlarla mevzilerinden çıkarılarak şarka atılmıştır. Cephenin diğer muntıkalarında ehemmiyetsiz keşif müsademeleri yapılmıştır.”²⁶⁷

1 Ağustos itibariyle merkez ile sol kanat üzerinde mühim bir gelişme yaşanmazken Erzincan batısında ilerlemek isteyen Rus taarruzları akim kaldı. Sahilde Polathane batısındaki Kaleburnu Ruslar tarafından işgal edildi. Sahil kesimde faaliyet gösteren bir Rus tayyaresi açılan ateş sonucu sahili düşürüldü. Tayyare içindeki iki pilot esir alındı. Sahile çekilen tayyareye el konuldu.²⁶⁸ Sahil müfrezeleri Rus baskısı karşısında 2 Ağustos 1916’da Görele’ye çekilmek zorunda kaldı. Tirebolu ve Giresun’u bombalayan Rus gemileri evlerin yıkılmasına neden olurken 10 kişi ise hayatını kaybetti. Merkezde Gümüşhane ile Erzincan arasında yoğunlaşan Rus taarruzlar durduruldu. 4 Ağustos 1916’da Ruslar Erzincan’ın 22 km batısında, Kelkit’in 14 km batısına kadar olan 60 km’lik arazide taarruzlarına devam etmekteydi. Ancak bu taarruzlar sonucu herhangi bir ilerleme kaydedilmekteydi. Karşılıklı siper muharebeleri şeklinde devam eden mücadelede 5 Ağustos 1916’da X. Kolordu’nun solundaki Çemen dağı Ruslar tarafından işgal edildi. 2. Mıntıka Hanzuri-Yeniköy-Çıtakkilise hattına çekildi. 6 Ağustos’tan itibaren II. Ordu’nun Bitlis-Muş bölgesinde faaliyete geçmesi üzerine Ruslar kesin bir netice almak istedikleri III. Ordu cephesinden birtakım kuvvetlerini ayırarak güneye sevk etmek zorunda kaldı. 14 Ağustos 1916’dan itibaren Ruslar III. Ordu karşısında ele geçirdikleri mevziilerde tahkimata başlayarak cephedeki kuvvetleri güneye çekmeye başladılar. 25 Ağustos 1916’da II. Ordu taarruza başladıktan sonra aynı anda III. Ordu’da kısa taarruzlar yaparak Rusları yıpratmaya çalışıyordu.²⁶⁹

²⁶⁷ BOA. HR. SYS. 2111/9-3.

²⁶⁸ BOA. HR. SYS. 2111/9-4. Giresun civarında düşürülen Rus tayyaresinin motoru sabık tayyare komutanı Aşvertiş Efendi tarafından İstanbul’a götürüldü. Gövde ve kanatları ise Giresun’da alıkonuldu. 19 Ekim 1916’da bu parçalarda talim ve terbiyede kullanılmak üzere Giresun’dan motorla İstanbul’a gönderildi. Bknz: ATASE, BDH. 149.208.670.015.

²⁶⁹ BOA. HR. SYS. 2111/9. ; BOA. HR. SYS. 2112/14. ; BOA. HR. SYS. 2112/15. ; Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)**, s.238-241. ; **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.359-371.

5.6. 1916 Yılı Sonuna Kadar Cephede Yaşananlar: Yeniden Yapılanma, Asayiş, Muhaceret ve Savaş Hukuku İhlalleri

III. Ordu cephesinde muharebelerin durmasının ardından taraflar yine karşılıklı olarak yayınladıkları resmi tebliğlerle birbirlerini savaş suçu işlemekle itham ediyorlardı. Ruslar yayınladıkları tebliğde, Karadeniz'deki karşılıklı donanma faaliyetleri esnasında “*Viporod*” adlı hastane gemisinin Türk denizaltıları tarafından batırıldığını iddia etmekteydi. Bu itham karşısında Türk Başkomutanlığı olayı en ince ayrıntısına kadar araştırdı ve denizaltı komutanının ifadesini yayınladı. İfadeye göre 21 Temmuz 1916'da Batum batısında hareket eden gayet yüklü, ağır tonajlı ve koyu renkli bir gemi üzerinde hastane gemisi olduğuna dair hiçbir alamet-i farika olmadığından 800 metre mesafeden atılan torpille batırıldı. Donanmaya verilen emirde bu konuda gerekli hassasiyetin gösterilmesi önceden emredilmişti. Bu doğrultuda aynı denizaltı 19 Haziran 1916'da Sürmene açıklarında karşılaştığı bir hastane gemisinin üzerinde bulunan kırmızı haçlı bayraktan dolayı hastane gemisi olduğunu anlamış ve geçip gitmesine müsaade edilmişti. Lahey Sözleşmesi gereği hastane gemilerinin üzerinde oldukça açıklayıcı işaretler bulunmak zorunda olduğu tebliğde Ruslara hatırlatılıyordu.²⁷⁰

8 Ağustos 1916'da ise Türk tarafı yayınladığı resmi tebliğde Rusların muhafazasız bulunan Tirebolu kazasını bombaladığı bildiriyordu. Hiçbir askeri maksada dayanmayan bu bombardımanda bir hastane ile 32 hane tahrip oldu. Tebliğde Türk donanmasının sivil halkın yaşadığı yerler konusunda gösterdiği özene Rusların bu şekilde cevap verdiği belirtilmekteydi. Gösterilen özen ise şu örnekle açıklanıyordu; “*Donanmamız 4 Temmuz 1916 tarihinde Soçi-Sohabotik şehirleri karşısında donanmamız 4 Temmuz demirlemiş olan bir Rus vapurunu batırdığı zaman vapura atılacak top mermileri şehre ziyan verir düşüncesiyle top endahtından sarf-ı nazar olunmuş ve bu vapur torpil endahtıyla batırılmıştır*”²⁷¹

Ruslar, Türk donanmasına ait denizaltı tarafından hastane gemilerinin vurulduğu yönünde propaganda yapıp kendi lehlerinde kamuoyu oluşturmaya çalışırken 4 Ekim 1916'da Karadeniz sahilinde bir dere içerisinde cephe tarihinin en

²⁷⁰ BOA, HR. SYS. 2112/15-4.

²⁷¹ BOA, HR. SYS. 2112/15-5.

kanlı katliamlarından birini yaptılar. Bir dere içerisinde sıkıştırılan Takım Komutanı Cemal Efendi ve beraberindeki üç nefer ayrılarak diğerleri 40 kişilik bir Rus müfrezesi tarafından kurşuna dizilmiş, ölmeyenler ise süngülenmişti. Yaralı olarak kurtulan bir neferin ifadeleri doğrultusunda yapılan tahkikatta Türk neferlerinin üzerinde asker elbisesi olmadığı alelade kıyafetleri sebebiyle çeteci zannedilerek katledildikleri anlaşıldı. Rusların cephedeki askerlerin sürekli yeni kıyafetler giymelerinin mümkün olamayacağını, mevsim şartlarında her türlü kıyafetin giyildiğini bilmeleri gerekiyordu. Bu durum Başkomutanlık tarafından en üst seviyede ve şiddetle protesto edilirken misliyle karşılık verileceği beyan edildi. Bu gibi bir felaketin yaşanmaması içinde orduya verilen emirde kıyafeti olmayan askerlerin koluna mühürlü kırmızı şerit takılması emredildi.²⁷²

Erzincan harekâtının başarısı Ruslar açısından tüm beklentilerin üzerinde kazanımlar sağladı. Bu başarı dağlık arazi şartlarında üç kolordunun metodik şekilde yaptığı ortak manevranın bir sonucuydu. Rus istihbaratı tarafından zamanında yapılan ve Türk taarruz planını en ince ayrıntılarına kadar ifşa eden çalışmalar sayesinde hazırlanan taarruz planı başarıya ulaşmıştı. Trabzon-Erzurum yolunu tamamen kontrol altına almayı başaran Ruslar, II. Ordu'nun ulaşmasıyla Erzurum'da kabul etmek zorunda kalabileceği büyük bir taarruzu da bertaraf etmiş oldu. Ancak II. Ordu'nun bölgeye tam manasıyla ulaşması sonucu Rusların 2 ve 3. Taarruz Planları bozuldu. III. Ordu aldığı son yenilginin ardından neredeyse barış dönemine kadar pasif pozisyona geçerken daha güneyde bulunan II. Ordu*, Rus planlarının bozulmasının en büyük nedeniydi. Ruslar buna rağmen ayaklanma ihtimali bulunan Dersim'deki Kürt gruplar ile olan bağlantısı muhafaza etmeye devam ediyordu. Çünkü bu gruplar bölgedeki asayişsizliğin temelini oluşturduğu gibi II. Ordu bölgesini çok iyi tanıyorlardı.²⁷³

Son muharebelerin sonuçları Türk Ordusu için adeta bir felaket oldu. Enver Paşa'nın III. Ordu ile Rusları durdurup II. Ordu ile sol kanat üzerinden imha planı suya düştü. Trabzon ele geçirilirken Rusların imha edilmesi üzerine kurulu plan suya düştü.

²⁷² BOA, HR. SYS. 2189/5.

* Kafkas Cephesi'nde II. Ordu Harekâtıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II nci Kısım Kafkas Cephesi, 2 nci Ordu Harekâtı 1916-1918**, Ankara 1978.

²⁷³ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.68-69.

Temmuz 1916'da yapılan Rus taarruzu III. Ordu'yu etkisiz ve paramparça bir halde bırakıp iddialı planları tamamen ortadan kaldırdı.²⁷⁴

Erzincan'ın işgalinden itibaren yaşanan yaklaşık 5 aylık muharebeler sırasında tarafların zayıfına bakılacak olursa Rusların tüm iddialarına rağmen Türk tarafının kaybı 25.000 civarındadır. Buna rağmen Rus kayıpları daha fazladır. Çünkü Türk ordusu muharebeler boyunca hiçbir zaman kendisinden güçlü birliklerin yaptığı imha tarzındaki taarruzları cephede kabul etmeyerek geri çekilmiştir. Rusların toplam kaybı ise 40.000 civarındadır.²⁷⁵

Eylül 1916 itibariyle III. Ordu'nun bulunduğu mevziilerin gerisindeki en yakın ve büyük merkez Sivas olduğundan işgal bölgelerindeki tüm mahkemeler buraya taşındı. Erzurum Sulh ve Bidayet Mahkemesi, Beyazıt ve Erzincan sancakları, Tortum, Bayburt, Pasinler, Kiği, Tercan, Keskim, Hınıs, Diyadin, Karakilise, Eleşkirt ve Tutak Bidayet Mahkemeleri'nin tamamı Sivas Bidayet Mahkemesi İstinaf Dairesi emrinde yeniden kuruldu.²⁷⁶

4 Eylül 1916'da III. Ordu'da yeni bir teşkilat şeması üzerinde yapılan çalışmalar neticesinde savaş döneminde uygulanan üçlü sistemden vazgeçilerek ikili sisteme dönüldü. Kolordular ikişer tümene, tümenler üçer alaylı ve taburlu olmasına karar verildi. Vehip Paşa'da iki tümenli kolorduların sevk ve idaresinin daha kolay yapılacağını düşündüğünden bu fikri desteklemekteydi. 13 Eylül 1916'da yeni teşkilatlanma ile ilgili çalışma ve yönetmelikler tamamlanarak 26 Eylül 1916'ya kadar yeni sisteme geçilmesi için gerekli emirler verildi. Yeni teşkilata göre I ve II. Kafkas Kolorduları, 2. Kafkas Süvari Tugayı ile Sahil Grubu Kafkas Teşkilatı'nın temelini oluşturdu. Yeni teşkilatlanma ile beraber merkez cephedeki 3. Mıntıka kendi içerisinde 4 kısma ayrıldı. Diğer mıntıkların sabit kalması ile tüm cephe 6 kısma ayrılmış oldu. Ayrıca mevcut sükûnet halinden istifade ile birlikler cephelerinde savunma mevziileri hazırlamaya başladı.²⁷⁷

²⁷⁴ Erickson, **Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War**, s.130-131.

²⁷⁵ Çakmak, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)**, s.256-257.

²⁷⁶ BOA. DH. ŞFR. 68/42.

²⁷⁷ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.391-393.

I. Kafkas Kolordusuna bağlı 9. Kafkasya Tümeni 17. Kafkas Alayı 1337 muharip, 28. Kafkasya Alayı 1330 muharip, 29. Kafkasya Alayı 1455 muharip piyadeden oluşken tümenin toplam kuvvesi 4125 askerdi. 3. Kafkas Tümeni, 39. Kafkas Alayı 1964 muharip, 31. Kafkas Alayı 1182 muharip, 32. Kafkas Alayı 1221 muharip piyadeden oluşurken bu tümenin toplam kuvvesi 4367 muharip piyadeydi. Kolordunun toplam muharip miktarı ise 11.444 piyadeydi. II. Kafkas Kolordusu 5. Kafkas Tümeninin her alayında 3138 muharip piyade bulunuyordu. Tümenin toplam muharip gücü 29.414 piyadeydi. 11. Kafkas Tümeni 18. Kafkas Alayı 1651 muharip, 33. Kafkas Alayı 1530 muharip, 4. Kafkas Alayı 1546 muharip piyade gücündeydi. 49. Kafkas Tümeni 10. Kafkas Alayı 2198 muharip, 154. Kafkas Alayı 2100 muharip, 157. Kafkas Alayı 2565 muharip piyade olmak üzere tümen kuvvesi 6863 muharipti. Tüm kolordu kuvvesi ise 21.253 piyadeydi. 31 Kafkas Tümenine bağlı Teşkilat-ı Mahsusa Alayı 1477, Trabzon, Samsun Jandarma, Hopa Fuad Bey Taburları, Gürcü Yeşeryun Taburu 1789 muharip piyadeden oluşuyordu. Bunların dışında I. Avcu Taburu 769 muharip, 2. Kafkas Süvari Livası 965 muharip süvari gücündeydi.²⁷⁸

Ekim 1916 ortalarında 2. Mıntıka genelinde sükûnet devam ederken Ruslar 3. Mıntıka bölgesinde birtakım taarruz girişimlerinde bulunuyorlardı. Cephe genelinde büyük çapta olmayan ileri karakol müsademeleri yaşıyordu.²⁷⁹

Ekim 1916 itibariyle iaşesini karşılamaya mecbur olduğu insan sayısı 143.545 iken hayvan sayısı ise 47.886 idi. Tezkip, Suşehri, Ümraniye, Karahisar, Koyhisar, Giresun ambarlarında 46 ton ekmeklik, 8 ton ise hububat bulunuyordu. Aynı merkezlerdeki menzil ambarlarında toplam 261 ton ekmeklik ile 49,5 ton hububat vardı. Menzil erzak depolarının tamamında ise 6316 ton ekmeklik, 3430 ton ise hububat bulunuyordu. Bu durumda yapılan hesaplamalara göre askere günlük tam istihkakı veriliyordu. Top ve mitralyöz hayvanlarına tam diğer hayvanlara ise yarım derecede yem veriliyordu.²⁸⁰

Ekim 1916 başlarında III. Ordu emrindeki birliklerin elinde 1 adet 15'lik obüs, 4 adet 10,5'lik obüs, 28 adet sahra topu, 65 adet cebel, 2 adi cebel, 12 adet 25'lik cebel, 8 adet keratlı cebel topuyla 42.944 küçük çaplı tüfek, 777 büyük çaplı tüfek, 133 adet

²⁷⁸ ATASE, BDH. 149.208.670.014.

²⁷⁹ ATASE, BDH. 149.208.670.010.

²⁸⁰ ATASE, BDH. 149.208.670.009.

Osmanlı 27 adet Rus makineli tüfeği bulunuyordu. Bunların dışında çok miktarda top ve tüfek cephanesi bulunuyordu.²⁸¹

III. Ordu'nun teşkilat şeması üzerinde değişiklikler yapılmasına rağmen asli unsuru olan askerlerin durumuyla ilgili herhangi bir iyileştirme yapılamamaktaydı. Eylül 1916'da cepheye 29. Tümen Komutanı göreviyle gelen Alman General Hans Guhr hatıratında karşılaştığı manzarayı şu şekilde özetlemekteydi; *"Erat gözleri çukura kaçmış, bedenlen perişan, bir deri bir kemik kalmış, ruhen çökmüş ve hissizleşmiş vaziyetteydi, fakat gayretli ve itaatkârdılar... Birçok Türk askerini harp meydanlarında aldıkları yaralardan, yürüyüşlerde yorgunluktan ve barınaklarda hastalıktan ötürü can verirken gördüm. Hepsi vatanları için ruhlarını şikâyet etmeden teslim ettiler. Tertipler arasında büyük yaş farkı vardı. Gençlerin yanı sıra elli yaşından büyük, saçları ağarmış adamlarda göze çarpıyordu."*²⁸²

Türk askerinin şaşırtıcı kanaatkârlığına rağmen iâşe ikmali son derece yetersizdi. Orduda iâşe eksikliği had safhadaydı. Genellikle öğünlerde çok sulu tarhana çorbası ve ilave olarak zeytin veriliyordu. Yemek listesi hiçbir zaman değişmiyordu. Tuz, şeker ve tütün aylardan beri dağıtılmıyordu. Et verildiği zaman yemeklere tuz katılamadığından iskorbüt hastalığı sıkça görülüyordu. Hayvanlar içinde durum farksız değildi günde sadece bir ila bir buçuk kg arpa veriliyordu. Beslenme eksikliğine paralel olarak ciddi açlık ve sağlık sorunları yaşayan askerlerin elbise ve teçhizat durumu da feci bir vaziyetteydi. Çok az subayın çizmesi ve iç çamaşırı vardı. Eratta ise hiç yoktu. Kendi yaptıkları ve kayış, ip veya sicimle baldırlarına bağladıkları çarıkları giyiyorlardı. Ancak her üç dört askerden birinin kaput, battaniye ve çadırı vardı. Yama dahi bulamayan askerlerin elbiseleri tamamen yırtık ve üzerinde parçalanıyordu. Düğme bulmak imkânsız olduğunda elbise iğne, sicim veya saz sapları ile birleştiriliyordu. Askerin üzerindeki üniforma demek imkânsızdı. Bunun yanında askerlerin sırt çantası da bulunmuyordu. Barınak durumu da tam bir felaketti. Yeterince çadır ve barınak olmadığından kaya kovukları mesken olarak kullanılıyordu.²⁸³

²⁸¹ ATASE, BDH. 149.208.670.006.

²⁸² Hans Guhr, **Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza**, Çeviren: Eşref Özbilen, İstanbul 2007, s.42.

²⁸³ Guhr, **Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza**, s.43-45.

Askerin içerisinde bulunduğu durum göze alındığında uzun uğraşlar sonucu hazırlanan üniforma, iâşe, günlük yemek talimat ve yönetmelikleri sadece kâğıt üzerinde kalıyordu. Uygulama konusunda ciddi sıkıntılar çekiliyordu.

Trabzon-Bayburt yolunun işgale uğraması üzerine tren ile yapılacak en yakın ikmal merkezi Ulukışla istasyonuydu ve yaklaşık 600 km uzaklıktaydı. Dolayısıyla ikmal yapmak imkânsız oluyordu. Cephane ikmali çok az yapılabildiğinden cephe karşılıklı ileri karakol müsademelerinde kullanılıyordu. Bu sebepten sonbaharda tüm cephe genelinde büyük bir harekâta girişmek kendiliğinden imkânsız bir hal alıyordu. Rusların durumu da kısa sürede bir taarruz yapacak durumda değildi. Bu durumda cephedeki subayların ifadesiyle cephede çoktan barış ilan edilmiş demektir.²⁸⁴

Rusların Karadeniz kıyılarında kazandıkları başarıların ardından cephede sükûnetin hâkim olduğu bir dönemde Rum ve Ermeni azınlıklar Karadeniz kıyılarında faaliyetlerine hız verdiler. III. Ordu bölgesinde ciddi bir asayiş sorunu baş gösterdi. 25 Ekim 1916'da 150 kişilik bir çete Fatsa kasabasının Yaylacık karyesinde oradan Ordu kasabasına merbut Yolelis nahiyesi sahil köylerinden Kale mevkiine geldiği haber alınarak jandarma ve muhafızlar tarafından sıkıştırıldı. Sekiz kadar maktul bırakan çete efradının bir kısmı deniz yoluyla kaçmayı başardı. Bir kısmı ise dağlara çekildi.²⁸⁵ Ordu kasabasının Bulman nahiyesinde sıkıştırılan çetecilerden birisi yakalanarak ifadesi alınmıştı. İfadeye göre çetecilerin kısmen Müslüman çoğunlukla ise Rum ve Ermenilerin oluşturduğu 100 kişilik bir çete olduğu anlaşıldı. Bu çetenin amacı Fatsa kasabasını yağmalayarak kayıklara binip Rusya'ya kaçmaktır.²⁸⁶

Çetelerle mevcut şartlarda mücadele etmenin imkânsız olduğunun farkında olan Vehip Paşa hariçten kayıklarla gelen ve silah kaçakçılığı yapan gruplarla mücadele edebilmek ve sahilin güvenliğini sağlamak için iki motorbotun İstanbul'dan acilen gönderilmesini 1 Kasım 1916'da Başkomutanlıktan talep etti.²⁸⁷

2 Kasım 1916'da Terme'ye giren Rum ve Ermeni çetecileri kasabayı neredeyse tamamen yaktı. Çetenin durdurulması için Çarşamba'dan alınan jandarma müfrezesi

²⁸⁴ Guhr, **Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza**, s.46-47.

²⁸⁵ ATASE, BDH. 140.208.670.034.

²⁸⁶ ATASE, BDH. 140.208.670.034-02.

²⁸⁷ ATASE, BDH. 140.208.670.042.

bölgeye gönderildi. Terme'ye çıkarılan çetecilerin Rus torpidoları tarafından sahile bırakıldığı anlaşıldı. 100 kadar çeteci torpido ile çıkarılırken bölgede bekleyen 200 Ermeni çetecide bunlara katılmıştı. Halk arasında galeyan yaşanırken, ahali Çarşamba'ya doğru çekilmeye başladı. Kasabadaki tüm telgraf telleri kesildiğinden irtibat sağlanamıyordu. Erbaa ve Niksar'dan jandarma birlikleri takviye için bölgeye sevk edildi.²⁸⁸ Rum ve Ermeni çeteciler kasabayı tamamen yağmalayarak, kasabada iki saat kaldıktan sonra beraberlerinde getirdikleri hayvanlara yağmaladıkları eşyaları yükleyip gemilere binip bölgeden ayrılmışlardı. Mektepler, haneler ve hastane tamamen yağmalandığı gibi kısmen de yakılmıştı. Kasabada çeteciler iki muhafız eri ile ahaliden çocuk ve kadın olmak üzere 16 kişiyi şehit etmişti.²⁸⁹

3 Kasım 1916'da Vehip Paşa'nın değerlendirmelerine göre Rusların Terme'ye yaptıkları eşkıya ihracının en önemli sebebi sahildeki Türk gücünü sınamak için yapılmaktaydı. İlk etapta bölgeye sevk edilmesi düşünülen 2. Kafkas Süvari Tugayı ancak sahilde keşif ve asayişin temininden başka bir iş yapamazdı. 200 km'lik bir cepheye yayılan ordu birliklerinden başka birliğin gönderilmesine de imkân yoktu. Bu yüzden İstanbul'dan bir tümenin bölgeye gönderilmesi gerekiyordu. Rusların eşkıyalar ile yaptıkları bu hareket sahilin durumunu öğrenmekti. Her an Samsun civarında bir sahile amfibi çıkarması yapabilirlerdi.²⁹⁰

Samsun civarında çete faaliyetlerinin artması üzerine kurulan heyet-i tahkikiyenin hazırladığı rapora göre Çamalan ve Karaperçin civarında faaliyet gösteren 4 Rum çetesi bulunuyordu. Bu çetelerin amacı tamamen siyasiydi. Rusya'dan aldıkları talimata göre 15 bölük kurmaya çalışıyorlardı. Bölükler 200'er mevcutlu olacaktı. Bu çeteler kuruluşlarını tamamladıktan sonra bir kısımları ile Samsun ve Çarşamba'ya diğer kısımları ile de Rus filosu ile ortak hareket edeceklerdi. Çeteler her hafta Rusya'ya Türk ordusu hakkında bilgi göndermekteydi. Teşkilatlarını en geç Kasım ayı ortalarında tamamlamayı hedefliyorlardı.²⁹¹

Karadeniz kıyısındaki çetelerin faaliyetleri uzun süre devam etti. Kafkas Süvari Tümeni'nin bir kısmını merkez cephedeki duraklamadan faydalananarak Samsun-Bafra,

²⁸⁸ ATASE, BDH. 140.208.670.045-011.

²⁸⁹ ATASE, BDH. 140.208.670.045-28.

²⁹⁰ ATASE, BDH. 140.208.670.045-017.

²⁹¹ ATASE, BDH. 140.208.670.045-032.

Samsun-Ünye ve Fatsa mıntıkalarında eşkıya ile mücadele için görevlendirildi. Erbaa'da bulunan süvari alayı Fatsa-Ünye-Terme mıntıkasına, Süvari Tümeni'nin tespit edeceği diğer jandarma benzeri birliklerden oluşan kuvvetler ise Çarşamba-Samsun mıntıkasına sevk edildi. Vehip Paşa'nın bu şekilde seri hareket etmesi üzerine sahil birliklerini ve merkez ordunun geriden tehdit edilmesinin önüne geçilebildi.²⁹²

1916 sonu itibariyle cephe genelindeki muhaceret meselesi farklı bir boyut kazandı. Rus işgal bölgesinin gelişerek ilerlemesinin ardından ülkenin karşı karşıya kaldığı birçok sorun içerisinde hiç şüphesiz en trajik olan göç meselesi oldu. Harp neticesinde doğu hududun iç bölgelere doğru göç etmek zorunda kalan ahali için Dâhiliye Nezareti kurduğu teşkilat ve aldığı tertibat ile insanların en zor durumunda yanlarında olmaya çalıştı. Ekim-Kasım 1916 dönemi itibariyle sevk ve iskân edilen ahali ile tedavi, iaşe temin edilen muhacirlerin sayısı 702.900 civarındaydı. Hükümetten yardım almadan kendi vasıta ve kaynaklarını kullanarak göç edenler bu rakama dâhil değildi. Büyük göç dalgasının başladığı 1915 senesinin başından itibaren Giresun, Samsun, Sivas, Elazığ, Diyarbakır ve Musul gibi harp bölgelerine yakın olan şehir ve kasabalarda toplanan göçmenlerin dar bir alanda toplanarak salgın hastalıkların ortaya çıkmasına neden olmamaları için beslenme, sağlık ve korunma alanları daha elverişli bölgelere göç etmeleri sağlandı. Yollarda karşılaşılabilecekleri zorluklara karşı özellikle çocuk ve hastaların olduğu kabilelere araç temin edildi. Yollarda sağlık istasyonları kurularak çiçek, tifo, tifüs, kolera gibi hastalıklara karşı gerekli aşılar yapıldığı gibi, mülki idarecilerin gayretleriyle bazı noktalara kurulan aş evleri ile sıcak yemek ihtiyaçları giderildi.²⁹³

Ahalisi sığınmak zorunda kalan bölgelerin ve yerleştirildikleri noktalar dört farklı grupta toplanmaktaydı. Bunlar;

- 1- Erzurum'un doğusu ile Trabzon sahil kesiminden gelen muhacirler, gerek deniz yoluyla ve gerek karadan Ordu, Giresun, Ünye, Samsun, Bafra ve Kastamonu yörelerine göç ettiler.

²⁹² *Samsun ve çevresinde Kafkas Süvari Tümeni'nin yaptığı mücadele ve takip hareketleri için ayrıntılı bilgi için tümen ceridesine bkz: ATASE, BDH. 5291.H6.001.001a.*

²⁹³ *ATASE, BDH. 361.1030.1445.015.022.*

- 2- Erzurum'un güneyi ve batısı ile Trabzon güneyinden göç edenler Sivas Tokat yoluyla Ankara ile bağlı bölgelere veyahut Sivas-Kayseri yolundan Kayseri ve Niğde'ye göç ettiler.
- 3- Erzurum'un doğusu ve güneydoğusundan Kemah yoluyla Elazığ, Malatya ve Maraş'a göç edenler.
- 4- Van ve Bitlis'ten göç edenler Diyarbakır yoluyla Urfa, Antep ve kısmen Adana'ya göç etmişlerdir.

Trabzon'un işgalinin ardından göç eden ahali kısmen kayıklarla denizden Ordu, Giresun ve Samsun taraflarına gönderilmiştir. Rus baskısı karşısında harp sahasında kullanılacak en kolay yol olan deniz yolu yeteri kadar kayak olmadığından istenildiği derece kullanılamadı. Bu yoldan gönderilenlerin sayısı 20 bin civarındaydı. Karahisar-Sivas veya Niksar-Erbaa karayoluyla muhacirler göç ettirilmek istenmişse de yeteri kadar vasıta olmadığından fazla kullanılamamıştır. Ordu ve Giresun'dan Terme-Çarşamba'ya göçen muhacirler bölgede hüküm süren sıtmadan etkilenmişlerdir. Bu yüzden bu gruplar sıtmanın olmadığı Amasya-Merzifon, Sinop-Kastamonu bölgesine yerleştirilmiştir. Muhacirlerin tedavileri için bu hat üzerinde Fatsa, Ünye, Terme ve Çarşamba'da birer sağlık istasyonu kurulmuştur. Yol boyunca dörder saatlik mesafelerde ise aş evleri açılmıştır. Trabzon ve çevresinden bu bölgeye göçen muhacir sayısı 1916 sonu itibarıyla 79.000'dir.²⁹⁴

Bu hat üzerinden göç etmek zorunda kalan ahalinin en büyük şansı şüphesiz ki Cemal Azmi Bey gibi değerli bir idarecinin Trabzon'un işgalinden sonra dahi onları yalnız bırakmamasıydı. Cemal Azmi Bey'in çabalarıyla göç eden ahali ilk etapta Vakıfkebir'den itibaren durdurulmuş, köy ve kasabalardan göçenler geri çevrilerek ziraat ile uğraşmaları sağlanmıştır. İstilaya uğrayan mahallerin ahali batıya doğru gitmeyi ve vilayet dâhilinde iskân edilmeyi kabul etmemekteydiler. Ancak ahalinin bu tarzda hareket etmesinin önüne geçilerek parça parça köy ve kasabalara yerleştirilip göç etmeleri engellendi. Göç eden ahalinin içerisine karışan yaklaşık 15 bin firari ve bakaya yakalanarak birliklerine sevk edildi. Ayrıca muhacirlere taarruz eden eşkıyalarda yakalanarak derdest edildi. Muhacirlerin yerleştirildikleri köylere imam,

²⁹⁴ ATASE, BDH. 361.1030.1445.015.022-22a.

hatip ve müezzin görevlendirilerek kuvve-i maneviyeleri üst düzeyde tutulmaya çalışıldı.²⁹⁵

Tirebolu kasabasının doğusundaki Harşit deresi üzerine muhacirlerin kolaylıkla ulaşımının sağlanması için 70 metre uzunluğunda bir ahşap köprü yapıldığı gibi Bağlıdere tarafında da benzer bir çalışma yapılmıştı. Ordu ve Giresun kasaba belediyelerinde kurulan komisyonlar aracılığıyla muhacirlerin temizlik ihtiyaçlarının giderilmesi için çalışmalar yapıldı.²⁹⁶

Erzurum'un işgali sonrası bu çevreden Sivas'a ulaşan muhacirler Suşehri, Zara, Koçhisar yoluyla Sivas'a ulaşmışlardır. Bir kısım Tokat yoluyla Çorum'a, bir kısmı Suşehri Niksar yoluyla Tokat'a, bir kısmı ise Kayseri'ye gönderilmiştir. Bu hat muhaceretin en yoğun olduğu hattır. Mülki ve askeri idarecilerin üstün gayretleri ile aş evleri ve aşılama istasyonları tüm hat boyunca hayata geçirilmiştir. Hat boyunca göç eden 150.000 muhacir aşılanmıştır. 1916 sonu itibarıyla Sivas'a ulaşan muhacir sayısı 300.000'i geçmiştir. Tüm muhacirlerin III. Ordu harekât sahasında bulunmasının tüm açılardan düşünüldüğünde doğru olmadığından 144.964 kişi Çorum-Yozgat-Kayseri-Niğde-Kırşehir ve Konya'ya sevk edilmiştir. Sevki gerçekleştirilenlere kira yardımı yapıldığı gibi 8637 ev verilmiştir. Sığınmacılar arasında bulunan dul kadınlar ile kimsesiz çocuklar yetimhanelere ve sonradan kurulan sanat okullarına alınmıştır. Burada demircilik, marangozluk, bezcilik, terzilik gibi meslek kollarına yönlendirilmişlerdir. Ayrıca süt evleri ile muhacir mutfakları kurularak bu alandaki ihtiyaçlar giderilmeye çalışılmıştır.²⁹⁷

Erzurum'un doğu ve güneydoğusundan göç eden muhacirler Divriği-Kangal yoluyla Elazığ'a sevk edilmişlerdir. Ancak bu hattın oldukça dağlık ve vesait imkânlarının yetersiz olması ulaştırmaya engel olmuştur. Elazığ'a gelenler Malatya, Adıyaman ve Besni'ye yerleştirilmişlerdir. Bu hatta yerleştirilenlerin sayısı 80.000'dir. Van, Bitlis ve Muş bölgelerinden gelen muhacirlerin sayısı 200.000 civarında olup II.

²⁹⁵ BOA, DH. İ.UM.78-3/24.

²⁹⁶ BOA, DH. İ.UM.78-3/24.

²⁹⁷ ATASE, BDH. 361.1030.1445.015.023.

Ordu harekât mıntıkasında bulunduklarından daha batıya sevk edilmişlerdir. Bu hat üzerine gelen muhacirler içinde her türlü önlem ve tertibat alınmıştır.²⁹⁸

Muhacirler için her ne kadar tüm önlemler alınmasına rağmen 800 bine ulaşan bir insan kitlesinin tamamına ulaşılması için devletin tüm imkânları seferber edilmiştir. Yiyecek, giyecek, sağlık ve ulaştırma konularında tüm hassasiyetler gösterilmiştir. Sadece 1915 senesi içerisinde muhacirler için 25 milyon lira harcanırken bu rakam 1916 senesinde 80 milyon liraya ulaşmıştır.²⁹⁹

5.7. 1917 Kafkas Cephesi'nde Duraklama Devri ve Ateşkes

5.7.1. 1917 Yılında Yaşananlar

Eylül 1916'dan sonra her iki taraf birbirlerine dokunmayarak adeta kendi kabuklarına çekildiler. Taraflar birliklerini yeniden düzenlemek ve kış mevsimine hazırlık yapmaktaydı. Ruslar malzeme tedariki bakımından zorlu koşullarla mücadele ederken, Türk tarafında da durum farksızdı.³⁰⁰

1916/1917 kışı çok karlı ve soğuk geçti. Dağlardaki kar fırtınaları ısınma için yapılan çadırları ve tentelerin yıkılmasına neden oluyordu. Yeraltı sığınakları ise karla kapanmaktaydı. Kar temizlemekle görevli birlikler mevsim şartlarıyla mücadele edecek güç ve beceride değildi. Uzun günler boyunca Rus birlikleri ile ordu merkezinin arasında iletişim kesikti. Kumanya ve yakıt tedarikini durma noktasına geldiğinden askerler açlık sefil kalmışlardı. Örneğin, Rusların Oğnut tarafında bulunan bir tümeniyle kar heyelanı yüzünden iletişim tamamen kesilmişti. Tümenin elindeki kuru kumanya stoku dahi tükendiğinden güçsüz düşen tümen askerlerinin atlarını keserek yemelerine izin verildi. Cephedeki askerler çoğu zaman sadece 200 gr ekmek ve atlarına 600 gram tahıl veriliyordu. Sık sık dik ve dağlık arazide çığ düşmesi sonucu Rus askerleri ve subaylar arasında sayısız kayıplar verilmekteydi. Cephenin bazı bölgelerinde özellikle Oğnut yönündeki tümenler bölgeden geri çekildi. Ana mevziilerde muharebe yaşanmadığından Ruslar sadece güvenlik için bir miktar asker bırakarak diğer birliklerini daha korunaklı bölgelere çektiler. Kış mevsiminin sonuna

²⁹⁸ ATASE, BDH. 361.1030.1445.015.023.

²⁹⁹ ATASE, BDH. 361.1030.1445.015.023a.

³⁰⁰ Larcher, **Kafkas Harekâtı**, s.115.

doğru 2. Kuban Özel Kuvvetler bölgesinde çok sayıda asker kar fırtınası yüzünden donarak öldü.³⁰¹

Cephedeki zorlukları ve yiyecek yetersizliği yüzünden büyükbaş hayvan sayısında ciddi bir azalma yaşanırken, hayvan ölümleri inanılmaz bir boyuta ulaştı. Bu durum Ruslar olumsuz şekilde etkilendiler. Özellikle iskorbüt hastalığı iyi beslenememeye paralel olarak görülmeye başladı. Kabalık asker yığınları yeraltı sığınaklarında yaşamak zorunda kaldıklarından çok sayıda asker tifüse yakalandı. 1917 kışı sona erdiğinde Rus ordusunda hasta olan, tahliye edilen yâda yaraları yüzünden ölenlerin sayısı 100.000 kişiden fazlaydı.³⁰²

Bu nedenle 1916/1917 kışında savaş hareketleri durdu. Bütün cephe boyunca sadece kayak kullanan ajan faaliyetleri dışında bir gelişme yaşanmadı. Rusların ciddi miktarlardaki asker kaybetmesi 1917 yılı boyunca büyük çaplı taarruzlara girişmelerini engelledi. Sadece İngilizlerle Musul üzerinden yapacakları bağlantı ile Türkleri barışa zorlamaya çalıştılar. Karadeniz Filosu ise genellikle kara birlikleriyle ortak operasyon yaptığından, karada bir hareket olmadığından taşımacılık dışında ciddi bir faaliyette bulunmadı.³⁰³

Türk tarafında ise durum farksız değildi. Alınan tüm tedbirlere rağmen şiddetli kış ulaştırma faaliyetlerini zorlaştırmaktaydı. III. Ordu insan kaynakları tükendiği için takviye yapamamaktaydı. Üstelik firar olayları da doruk noktasına ulaşmıştı. Harekât sahasındaki kaynakların tükenmesinden dolayı ikmal yüzlerce kilometre ötedeki demiryoluyla ilkel koşullarda yapılıyordu. Buna bağlı olarak zaten yok denecek seviyede olan yiyecek ve yem istihkakları iyice azaltıldı.³⁰⁴

Tarafların içinde bulunduğu manzara bu şekildeyken merkez cepheye fazla olmamakla birlikte 37. Tümen'in konuşlu bulunduğu bölgeye Ruslar Harşit deresini geçerek birtakım taarruz girişimlerinde bulunuyorlardı. Ruslar ışıldaklar kullanarak

³⁰¹ Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.78

³⁰² Korsun, *Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Ocherk*, s.79.

³⁰³ A M. Ageyev, D.V. Verzhkhovskiy, V.I. Vinogradov, vd., *Istoriya Pervoy Mirovoy Voyny 1914-1918 gg.*, Moskva 1975, s.310-315.

³⁰⁴ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, s.413.

gece baskınlarından haberdar olmaya çalışıyorlardı. Küçük birliklerle yapılacak baskınlardan netice elde edilemeyeceği gibi büyük grupların hareketi de kar üzerinde imkânsız görünüyordu. Yine de beyaz kış elbiseleri giyen Ruslar, Türk mevziilerine kar üzerinde görünmeden sızma girişimlerinde bulunuyorlardı. Esir alınan bazı Rus subaylar ciddi bir taarruz için hazırlık yaptıklarını ancak son anda gelen emirle bu durumdan vaz geçtiklerini beyan ediyorlardı.³⁰⁵

İlkbahar gelindiğinde karların erimesi sükûnet ortamında herhangi bir değişiklik yapmadı. Daha önce çok faal olan bu cephede mevsimin ve taraflarında isteksiz hareketleriyle meydana gelen durgunluk bir nevi ateşkes anlamına geliyordu ve her iki tarafın da dikkatlerini diğer bölgelerde yoğunlaştırmasına izin veriyordu. 1917 boyunca taraflar esaslı bir taarruza cephe boyunca girişmekten kaçındılar. Yayınlanan resmi tebliğlerde bunu doğrular nitelikteydi. Tebliğlerde genellikle, *İleri karakol müsademeleri, Keşif kolu müsademeleri, Ufak müfreze baskınları, Baskınlar sırasında ele geçirilen portatif çadırlar ve malzemeler, Karşılıklı top atışları, Rus Süvari baskınları, Tayyare faaliyetleri* başlıkları altında uzayıp gidiyordu.³⁰⁶

Sükûnet devam ederken Mart 1917'nin hemen başında bölgedeki Türk komuta heyetinde köklü bir değişikliğe gidildi. 5 Mart 1917'de Birinci Ferik Ahmet İzzet Paşa II ve III. Ordulardan kurulu Kafkas Ordular Grubu Komutanı olarak atandı. XVI. Kolordu Komutanı Mirliwa Mustafa Kemal Paşa ise II. Ordu Komutanı oldu. 18 Mart 1917'de III. Ordu Komutanı Vehip Paşa muhtemelen bu duruma sinirlenerek hastalık bahanesiyle tedavi olmak için Almanya'ya gitti. III. Ordu Komutanlığına Mirliwa Fevzi Paşa Temmuz ayına kadar vekâlet etti.³⁰⁷ Vehip Paşa 18 Temmuz 1917'de tekrar cepheye dönerek görevine devam etti.³⁰⁸

Cepheden gelen haberler ise yaşanan muharebelerden ziyade Rus Kafkas Ordusu'nda yaşanan firarlarla ilgiliydi. Ağır kış koşullarının henüz geride kalmadığı

³⁰⁵ Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)*, s.257-258.

³⁰⁶ *İkdam*, 5 Ağustos 1333/5 Ağustos 1917, No:7357; *İkdam*, 22 Ağustos 1333/22 Ağustos 1917, No:7374; *İkdam*, 5 Ağustos 1333/5 Ağustos 1917, No:7357. ; *İkdam*, 24 Ağustos 1333/24 Ağustos 1917, No:7376. ; *İkdam*, 6 Eylül 1333/6 Eylül 1917, No:7389. ; *İkdam*, 12 Eylül 1333/12 Eylül 1917, No:7395. ; *İkdam*, 2 Teşrin-i Evvel 1333/2 Ekim 1917, No:7413. ; *İkdam*, 15 Teşrin-i Evvel 1333/15 Ekim 1917, No:7426. ; *İkdam*, 11 Teşrin-i Sani 1333/11 Kasım 1917, No:7453.

³⁰⁷ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı*, Cilt:2, s.414-415.

³⁰⁸ Hülya Tokar, Nurcan Aslan, *Birinci Dünya Savaşı'nda Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri*, Cilt:2, Ankara 2009, s.491.

Mart 1917'nin ilk günlerinde Rus askerleri arasında firar olayları oldukça artmıştı. Ruslar firar olaylarını durdurmak için emirnameler yayınlamalarına rağmen firar olayları yaşanmaya devam ediyordu.³⁰⁹

1917 yılın da cepheyi etkileyen en önemli olay hiç şüphesiz ki, Rusya'da patlak veren ayaklanma ve ihtilaller oldu. Fikir akımları, köylü ve işçi meselesi Rusya'da ihtilallerin yaşanmasında etkili oldu. Rusya'yı bu duruma sürükleyen sebeplerin en temelinde korkunç derece de artan sosyal adaletsizlik yatmaktaydı. Ülkede bu dönemde büyük servet sahibi zenginler ile çok fakir olan köylü ve işçiler arasında keskin bir ayrım ortaya çıkmıştı.³¹⁰ Halen devam etmekte olan savaşta da kesin bir başarı elde edilememişti. Çanakkale yolu ile müttefiklerden yardım alınamadığından, halk gıda sıkıntısına düşmüştü. Halk arasında kıtlık yaşanırken bu durum cephedeki askerlere yansımamıştı. 8 Mart 1917'de halk Petersburg sokaklarına dökülmesiyle ihtilal evresi başladı. 12 Mart 1917'de Kerensky başkanlığında geçici bir komite kuruldu. Olayların önü alınamayınca 16 Mart 1917'de II. Nikola tahtından feragat etti. Nikola ve ailesi Sibiry'a sürgüne gönderildi. Tahta Grandük Mihail geçmesine rağmen etkili olamadı. Geçici hükümet kurulmasına rağmen hiçbir alanda istenileni yapamadı. Bu esnada ordu içerisinde de birtakım çatlak seslerde yükseliyordu. Bunun üzerine Kerensky Temmuz 1917'de Almanya üzerine taarruza geçmek istediye de başarılı olamadı. Aynı tarihlerde baş gösteren Kornilov İsyanı başarısız oldu.³¹¹

Rusya'da kurulan yeni hükümetin ve Rus Liberal Partisi'nin Prens Lvov henüz 30 Mart 1917'de gazetecilere verdiği mülakatta kendilerinin cumhuriyet taraftarı olduğunu işçi sınıfının sulh isteğine ise kayıtsız kalamayacaklarını beyan ediyordu.³¹² Rusya'da yaşananlar kısa sürede Kafkas Cephesi'ne sirayet etmeye başladı. 14-15 Nisan 1917 gecesi Ruslar hemen hemen cephenin tamamında mızıkça çalıp, havai fişek ve bomba atıp büyük bir eğlence düzenlemişlerdi. Bazı mevziilerin üzerine beyaz ve kırmızı renkli bayraklar asılmıştı. Rus askerleri toplu şekilde ellerindeki kırmızı bayraklarla yürüyordu. Cephenin bir noktasında ise Türk askerinin Ruslara açtığı ateşe

³⁰⁹ BOA. HR. MA. 1190/52.

³¹⁰ Ahmet Gündüz, "1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları", **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:6, Sayı:1, 2005, s.1-12.

³¹¹ George Vernadsky, **Rusya Tarihi**, Çeviri: Doğukan Mızrak, Eğemen Ç. Mızrak, İstanbul 2011, s.349-360.

³¹² BOA. HR. MA. 1191/61-7.

Ruslar beyaz bayrak kaldırarak cevap vermişti.³¹³ Cephe de Rus askerleri arasındaki durum bu şekildeyken Rus matbuatında yayınlanan makalelerde cephe de Rus askerinin harpten çekilmesi durumunda ihtilal merkezlerine saldırıp, ihtilali bastırma ihtimali olduğu yönünde korku dolu ifadeler e yer veriliyordu.³¹⁴ Rus tebliğ resimlerinde ise askerlerinin düşman kuvvetlerine karşı kat be kat üstün pozisyonlarda olmalarına rağmen savaşmayı istemeyip siyaset ve politikayla ilgilendikleri, bu yüzden bazı cephelerde geri çekildikleri beyan ediliyordu.³¹⁵

Türk tarafı Rusya’da yaşanan ihtilale karşı ilk günden beri sessiz kalmayıp bunu tüm cephe hattında bir propaganda malzemesi olarak kullanmıştır. Hazırlanan beyannameler uçaklarla Rus cephe hatlarına bırakılmıştır. Beyannamelerde Bolşevik İhtilali tebrik edilirken zalim olarak gösterilen Çarlık idaresinin yıkılmasından duyulan memnuniyet dile getiriliyordu. Yeni kurulan düzen için Rus askerleri de tebrik ediliyordu. Diğer beyannamelerde Türk tarafının Rus halkı ile sorunu olmadığı, Çarizme karşı mücadeleye girdiği beyan edilerek Rus askerleri etki altına alınmaya çalışılıyordu.³¹⁶ İran Sefiri Fuad Bey’in bildirdiğine göre Rusya’da ahali ve ordu birlikleri arasında Osmanlıya karşı Mayıs ayı itibariyle gayet müsait ve dostane rüzgârlar esmekteydi. İngilizler ise bu durumdan oldukça rahatsız olup olası bir sulhun sağlanmaması için bir takım çareler arıyorlardı. Fuad Bey oluşan bu dostluk ortamından faydalanmak ve daha da teşvik etmek için gerek basın yoluyla gerekse de cephe de beyannameler yoluyla propaganda yapılmasını öneriyordu.³¹⁷

Cepheye bırakılan psikolojik harp beyannamelerinin etkisi tartışılabilirse de Rus birliklerindeki düzenin bozulduğu bir gerçeklikti. Türk tarafına ulaşan haberlere göre Rus ordusunda resmi selam kalkmış hatta Rus askerleri büyük rütbeli subaylara dahi selam vermeyi bırakmıştır. Asker arasındaki yaygın kanaate göre Nisan ayı sonuna kadar sulh yapılacağından savaşmak anlamsızdı. Erzincan’da Türk karargâhına ulaşanların ifadelerine göre Rus askeri üç gün boyunca silah çatarak “*harp mi? Sulh mu? Ne olacaksa olsun biz hükümdarsız kaldık. Bir şeye karar verilsin*” diyerek isyan

³¹³ BOA. HR. SYS. 2113/4-4.

³¹⁴ BOA. HR. MA. 1194/38.

³¹⁵ BOA. HR. SYS. 2113/8-11.

³¹⁶ Sarısan, *Birinci Dünya Savaşı’nda Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, s.91.

³¹⁷ BOA. HR. SYS. 2334/59.

etmekteydiler. İran’da Oşinov ve Savuçbulak taraflarında Çar taraftarı olan süvarilerin çıkarttığı isyan piyadeler tarafından kanlı bir şekilde bastırılmıştı. Cephede asker arasında kaynaşma yaşanırken Rus ajanları ise Kürt unsur üzerindeki ayrılıkçı faaliyetlerine hız kesmeden devam ediyordu. Kargaşa çıkartmak için Kürt gruplara Kemah üzerinden Türk birliklerine sarkıntılık yapmaları için propaganda yapılmaktaydı. Bu durum karşısında Kürt gruplar ise hem Türk hem de Rus tarafını idare edecek şekilde davranıyorlardı. Kürt gruplar içerisindeki Kalanlılar ile Dersimlilerin arasındaki sürtüşme ise Rusların bu alandaki faaliyetlerini kısıtlıyordu. Ruslar içerisinde artan şüphe çok farklı milliyetlere sahip halklar içerisindeki kişilerden şüphelendiklerini idam etmeye başlamışlardı. Bu grup içerisinde Ermenilerde bulunmaktaydı. Askerin arasındaki kontrol altına alınamayan disiplinsizlik yüzünden Kazak ve Ermeni asıllı askerlerin Müslümanlara karşı mezalim yapmalarına neden oluyordu. Erzincan’daki Müslümanlara ait mağazalar yakılıyordu.³¹⁸

III. Ordu cephesindeki Rusların ifadeleri ise, Rusların Osmanlılarla bir husumeti olmadığı şeklindeydi. Ruslar, *“Almanların bizim arazimizi tahliye etmeleri durumunda bizde sizin arazilerini tahliye ederek çekileceğiz”* demekteydiler. III. Ordu’dan gelen raporlara göre Ruslar Müslümanlara kötü muamelede bulunmuyordu. Yalnız Kürtler ile Ermeniler arasında yaşanan bazı sıkıntılar tüm ahaliyi etkiliyordu.³¹⁹

Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Yudenich ise tüm gücünü asker arasında dağılan disiplini yeniden tesis etmek, Transkafkasya’nın büyük kentlerinde Menşevik veya Bolşevik yanlısı gösterileri durdurmak için harcıyordu. Yaz başında yayınlanan Petrograd Kararnamesi ile generallerin rütbe ve askeri üstünlüklerini gösteren işaret ve alametlerin kaldırılması birçok üst düzey general gibi Yudenich’in de Kerensky hükümeti ile olan bağlantısını kopardı ve 12 Haziran 1917’de görevinden çekildi. Yerine ise cephede en az kendisi kadar başarılı olan General Przewalski getirildi.³²⁰

Cephede durum genel olarak sükûnet içerisinde geçerken 14 Eylül 1917’de Rusya’da cumhuriyet ilan edildi. Yılsonunda İsviçre’den Petersburg’a gelen Lenin ve

³¹⁸ BOA, HR. SYS. 2434/41.

³¹⁹ BOA, HR. SYS. 2435/42.

³²⁰ Larcher, *Kafkas Harekâtı*, s.120.

Trotsky, Kerensky hükümeti ile siyasi mücadeleye giriştiler. 7 Kasım 1917’de askeri darbe yapıldı ve 8 Kasım’da Lenin yönetimi ele almasıyla Bolşevik rejimi fiilen görevine başladı. İlk olarak tüm gizli antlaşmalar açıklanarak Almanya nezdinde barış teşebbüsünde bulunuldu.³²¹

5.7.2. Erzincan Mütarekesi ve Türk İleri Harekâtı

Rusya’nın barış konusunda 21 Kasım 1917’de Almanya’ya yaptığı teklife, 27 Kasım’da Almanya olumlu cevap verdi.³²² 22 Aralık 1917 tarihinde savaşa taraf olan devletler Avusturya-Macaristan, Almanya, Bulgaristan, Osmanlı Devleti ve Bolşevik Rusya arasında müzakereler başladı.³²³

Brest-Litovsk’ta yapılması planlanan barış görüşmeleri, Rusların savaştığı bütün cephelerde için geçerli olacaktı. Anlaşmadan sonra her devletle yapılacak olan özel mukavelelerle anlaşmanın sınırları genişletilecekti. Enver Paşa böyle bir ortamı fırsata çevirmek için Kafkas Cephesi’nde ateşkes yapılması için girişimlerin başlatılması için Vehip Paşa’ya gerekli emirleri verdi. 24 Kasım 1917’de, Rus tarafına Kafkas cephesine ait olarak bir mütareke teklifinde bulundu.³²⁴ Vehip Paşa tarafından Rus saflarına mütareke isteğiyle gönderilen Teğmen Kahraman 1. Kafkas Kolordu Komutanı General Liyakov tarafından gayet samimi karşılandı. Ancak Ruslar diğer cephelerde mütareke yaparken Kafkas Cephesi’nden bir türlü cevap gelmiyordu. 7 Aralık 1917’de Rus ordusundan ilk cevap geldi. Cevapta sulh yapılınca kadar tüm cephe boyunca muharebelerin duracağı bildiriliyordu.³²⁵ Taraflar arasında ilk görüşme 15 Aralık 1917’de Erzincan’da yapıldı. 17 Aralık 1917’de ise Brest-Litovsk’ta taraflar iyi niyet göstergesi olarak bir mütareke imzalamışlardı. Fakat Kafkas Cephesi’nde mütarekenin yapılması hususunda bir takım siyasi zorluklar ortaya çıkmıştı. Osmanlı Devleti Lenin hükümetini tanımamış, Maverayı Kafkas Komiserliği adında bölgede

³²¹ Fahir Armaoğlu, **20. Yüzyıl Siyasî Tarihi 1914-1990**, Cilt:1, Ankara 1993, s.128-132.

³²² Halûk F. Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, 1968 İstanbul, s.174-175.

³²³ Selami Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul 1998, s.140.

³²⁴ Nurcan Yavuz, *Erzincan Mütarekesi’nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi*, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi** Cilt: XVII, Sayı: XXVIII Ankara, s.210.

³²⁵ **Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı**, Cilt:2, s.424-425

kurulan ve kendini Sovyet Rusya'nın bir parçası olarak gören hükümetle antlaşma yapma yoluna gitmişti.³²⁶

Erzincan'daki Rus delegasyonu Avrupa menşeli mütarekeleri kabul etmediği yönünde tavır sergiliyordu. Bu durumda delegasyon Kafkasya merkezli bir hükümetin güdümünde olduğunu hissettirirken mütareke teklifindeki Karadeniz Filosu ile ilgili kısımları kendi etki alanlarında olmadığı gerekçesiyle kabul etmek istemiyorlardı. Rus Kafkas ve İran Ordularının Lenin yanlısı değil Kerensky taraftarı olduğu anlaşılmıştı. Erzincan görüşmelerinde Türk tarafını III. Ordu Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Ömer Lütfü Bey, Harekât Şube Müdürü Hüsrev Bey, Yüzbaşı Yakup Bey temsil ederken, Rus tarafını ise Vişinski, Petzenger, Arşak Cemalyan ve Vederenski temsil ediyordu.³²⁷ Tüm siyasi zorluklara rağmen 18 Aralık 1917'de imzalanan Erzincan Mütarekesi ile Kafkas Cephesi'ndeki savaş resmen sona erdi. Mütareke metni ve maddeleri şu şekildeydi;

Osmanlı-Kafkas Cephesinde (Karadeniz'den Mervan Çarçalan dâhil hattına kadar) Bulunan Osmanlı ve Rus Orduları Beyninde Münakit Mütareke Mukavelenamesidir.

Bir an evvel şerefli bir sulha vusul için Osmanlı Kafkas Cephesinde bulunan Osmanlı ve Rus Orduları arasında harekât-ı harbiyenin tevkiî zımmında âtideki Mütareke Mukavelenamesi akdolanmıştır.

Madde 1- İşbu mukavelename ahkâmı 18.12.1333 saat bir evvelden muahede-i katiyye-i sulhiyenin akdi zamanına kadar her iki taraf için mecburiyül icra olacaktır. Tarafeynden biri işbu mütarekenameyi feshetmek lüzumunu görür ise harekât-ı harbiyeye mübaşeret etmeden on dört gün evvel keyfiyetten mukabil tarafı haberdar etmeye mecburdur.

Madde 2- İşbu mukavelenamenin hükm-ü cari olduğu andan itibaren her iki taraf bütün Osmanlı-Kafkas Cephesinde harekât-ı harbiyeyi tatil edecektir. Tarafeyn değil yalnız mukabil taraf kıtaatı üzerinde hatta kendi hatt-ı fasılasının on verst

³²⁶ Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.91.

³²⁷ Fahri Taş, **Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk**, Ankara 1995, s.27-29. ; Yavuz, "Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi" , s.220-221.. ; Kılıç, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, s.100-101.

gerisinden geçen hat ile tahdit edilen mıntika dahilinde bile hiçbir hareket-i haviye icra etmeyeceklerdir.

Madde 3- Hatt-ı fasıllar işbu mukavelenameye merbut bir ilavede tamamen gösterilmiş ve bir krokide de işaret olunmuştur. Müstakil 7. Kafkas Kolordusu ile 1. Müstakil Kafkas Süvari Kolordusu mıntikasında ve mukabilindeki Osmanlı Ordusu cephesindeki hatt-ı fasıllar bu kolordularla Osmanlı kuvva-i askeriyesi arasında tarafeynin muvaffakatıyla teşekkül edecek komisyonlar marifetiyle tayin edilecektir.

Madde 4-İşbu mukavelenamenin akdi anından itibaren her iki taraf harekât-ı sevkülceyşiye de bulunmamamayı, kıtaatın tedbili gibi ahval-i tabiye haricine çıkacak nakliyat-ı askeriye icra etmemeyi ve bilhassa Irak ve Suriye cephelerine nakliyatı men etmeyi taahhüt eder.

Bu maddeye mugayir harekâtta bulunmak harekât-ı harbiyeye tekrar mübaşeret alameti addedilecektir. Yalnız 15.22.1333 saat altı sonra tarihine kadar bu yolda verilen emirler icra edilecek ve işbu muayyen saatten sonra bu maksatla verilen emirler geri alınacaktır.

Madde 5-Her iki taraf için tayin edilen fasıllar dâhilinde her iki taraf kıtaat tedbili veya islan ve ikameti hususlarında serbest-i tammelerini muhafaza ederler. Şol şarttaki cephenin fırka mıntikaları zaman-ı akd-ı mütarekedeki kuvvetlerini tezyit etmesinler.

Madde 6- İşbu mukavelename hükmünü muhafaza ettiği müddetçe tarafeynden hiç biri istikbal taarruzu için hiçbir istihzaratta bulunmayacaklarını taahhüt ederler. Ancak mevcut inşaat-ı ahkâmiyenin hal-i sabıkında muhafazası için çalışmak caizdir. Top ve makineli tüfek endahtları talimleri akalli on beş verst gerisinde icra edilecektir. İşbu endahat talimlerinden her iki taraf evvelce ve vaktiyle yekdiğerini haberdar edecektir.

Madde 7-Tarafeyn-i akidinden hiç biri hatt-ı fasılın ilerisine emniyet kademesi, keşif aksamı ve münferit keşşafklar göndermemeyi taahhüt eder.

Madde 8-İşbu mukavelenamenin ahkâmı cari olduğu müddetçe tarafeynin hatt-ı fasıllarıyla tehdit edilen bitaraf mıntikaya gerek asker ve gerek yerli ahalinin

müruru men edilecektir. Bitaraf muntıkaya geçen asker çağında bütün erkekler esir-i harp addedileceklerdir. Ancak şimdiye kadar tarafeyn askerlerinin su ve odun tedarik etmek için müracaat etmekte oldukları menabiden istifade etmek üzere bitaraf muntıkaya geçmelerine tarafeynin muvaffakatiyle yine müsaade edilecektir.

Madde 9-İşbu mukavelenamenin ahkâmı tatbik edilirken zuhur edebilecek su-i tefehhümler iki tarafın tayin edeceği murahhaslar tarafından hal edilecektir. Her bir vakanın halli için evvel emirde alel usul birleşecek mükâleme memurları vasıtasıyla tarafeyn murahhaslarının içtima edecekleri zaman ve mekân kararlaştırılacaktır. Ordular karargâhları arasında muhabere etmek lüzumu hâsıl olursa mükâleme memurları Refahiye-Erzincan şosesi üzerine gönderileceklerdir.³²⁸

Mütarekenin diğer maddelerinde ise tarafsız bölgede sükûneti bozacak her türlü cinayet ve ihtilal hadiselerinin belirlenecek komisyonlarla karara bağlanması, Osmanlı tarafının Kürtleri bu mukavelenameye uymaya mecbur etmesi, taraflardan birinin herhangi bir maddeyi değiştirmek istemesi durumunda teklif vermesi, Karadeniz'deki filoların mütarekeye taraf olmaları başta olmak üzere 14 maddeden oluşmaktaydı. 3. Madde de belirtilen mütareke hattına göre taraflar sahile 6 milden fazla yaklaşamayacaklardı. Karadeniz'den Dersim'e kadar iki taraf siperlerinde tarafsız bölge tespit edecekti. Sınır hatlarının detaylarına ve ilavelerine 1917-1918 kışına kadar harfiyen uyuldu. Mütarekenin imzalanmasının ardından cephedeki muharebeler aynı anda durduruldu.³²⁹

Cephede sükûnet devresi başıboş kalan Rus askerlerinin çekilmesi sonucu meydana boş bulan Ermenilerin katliamlarına sessiz kalamayan Türk Ordusu'nun harekâtıyla bozuldu. Ruslar gruplar halinde doğuya doğru çekilirken terk edilen silahları ele geçiren Ermeniler işgal sahasında katliamlar yapmaya başladı. Katliamları durdurulması için III. Ordu Komutanı Vehip Paşa da Rus Kafkas Orduları Başkomutanı General Prjewalsky ve Rus Kafkas Ordusu Komutanı General Odişelidze nezdinde girişimlerde bulundu. General Odişelidze cevabında Türklerin katledildiğini kabul ederken durdurulması için gerekli önlemleri alacağını belirtiyordu.

³²⁸ ATASE, BDH. 2697.284.001.009.

³²⁹ Taş, **Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk**, s.35-36.

Fakat verilen sözlerin hiç birisi Ermeni taşkınlıklarını ve katliamlarını durdurmaya yetmedi.³³⁰

Siyasî hareketleri sonuçsuz kalması üzerine Başkomutanlık Vekili Enver Paşa, Ermenilerin, Bolşeviklerin izin ve desteğiyle yürüttüğü Büyük Ermenistan projesini ortadan kaldırmak için Ocak ayının sonunda III. ve II. Ordu Komutanlıklarına ileri harekât emrini verdi.³³¹

Kâzım Karabekir ile Batı Dersim Birlikleri Komutanı Binbaşı Halit Bey'in emrindeki kuvvetler Erzincan üzerine harekete geçti. Tam anlamıyla kuşatılan Ermeni Albay Morel ve bağlı kuvvetler çekilmek zorunda kaldılar. Erzincan Türk birlikleri tarafından 13 Şubat 1918 tarihinde kurtarıldı.³³²

Erzincan Mütarekesi'nin üzerinden yaklaşık üç ay geçtikten sonra 3 Mart 1918 tarihinde Brest-Litovsk Antlaşması Almanya, Osmanlı Devleti, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan ile Rusya arasında imzalandı.³³³ 14 maddelik asıl antlaşma metni ve buna ilave olarak taraf devletlerarasında özel olarak imzalanmış ek protokollerden oluşmaktaydı.³³⁴

Brest-Litovsk Barış Antlaşmasının Osmanlı Devletini doğrudan ilgilendiren maddesi 4. Madde idi. Buna göre; Ardahan, Kars ve Batum bölgesi Rus askerleri tarafından gecikmeden tahliye edilecekti. Rusya bölgenin ulusal ve uluslararası ilişkilerini düzenlemesine karışmayacaktı. Bölge halkının yeni durumunu belirlemesinde komşu ülkeler ve özellikle Osmanlı Devleti rol oynayacaktı.³³⁵

³³⁰ Nebahat Oran Arslan, *I. Dünya Savaşı Sırasında Kars, Ardahan, Iğdır, Kars Ardahan Iğdır İllerinin Tarih Kültür ve Ekonomi Sempozyumu*, Ankara, 2004, s.30-38.

³³¹ Kâzım Karabekir, *Kazım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu*, Erzurum, 1990, s. 55.

³³² Erzincan'ın kurtuluşu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz: Nurcan Yavuz, *İşgal ve Mezalimde Erzincan*, Ankara 1995, s.410-418. ;Kenan Ziya Taş, *Erzincan'ın Düşman İşgalinden Kurtuluşu, Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 55, Cilt: XIX, Ankara, 2003 s.371-382.

³³³ Ariadna Tyrkova-Williams, *From Liberty to Brest-Litovsk*, Macmillan and Co. Limited, London, 1919, s.491. ; *Texts Of The Russian "Peace"*, s. 13. ; Judah L. Magnes , *Rusia and Germany at Brest-Litovsk*, The Rand School Of Social Sciene, New York, 1919, s.168.

"Rusya ile sulh akd edildi. Bu sayede yalnız şark cephesinde sulh ve sükûn tesis etmekle kalmıyor itilaf dünyasının bizim etrafımıza çevirdikleri fesadi çemberde kati bir surete de yıkılıyor. Rusya ile ahd etmemiz üzerine Rus dâhili ahvali bizim için amiti gaib etmiyor. Komşu memlekette olup biten şeyler herkez gibi bizim nazarı dikkatimizi işgal edecektir." **Vakit**, 5 Mart 1333/5 Mart 1918, No: 135.

³³⁴ Kılıç, *Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, s.376-377.

³³⁵ *Texts Of The Russian "Peace"*, s. 16. ; Magnes, *Rusia and Germany at Brest-Litovsk*, s.168-169.

Cepheden gelen haberlerde ise Rusya’da yaşanan büyük karışıklıklar sonucunda Rus askerlerinin büyük kısımlar halinde Erzurum’a doğru gittikleri yönündeydi. Bazı rivayetlere göre Rus askerinin tamamen kaçmaya başladığı şeklindeydi. İşgal sahasından gelenlerin ifadeleri de bu durumu doğrular nitelikteydi.³³⁶

Brest-Litovsk antlaşması gereği Rus askerleri Doğu Anadolu’da işgal ettikleri araziye birer birer bırakıp çekilmeye başladıkları zaman bölgede Rus askeri kıyafetine giren ve Rus askerlerinin bırakıp gittikleri silah ve cephaneyi elde eden Ermeni çeteleri sistemli bir şekilde Müslüman-Türk unsur üzerinde soykırıma faaliyetlerine girişti. Bu mezalimin içinde her nevi olay vardı. Köyleri tamamen tahrip etmek, çoluk çocuk, kadın, erkek, ihtiyar rast geldikleri insanları feci şekilde katletmek veya bu insanları bir araya toplayıp öteye beriye doldurarak ateşte yakmak, çocukları benzine buladıktan sonra ateşe vermek, ırza tecavüz, malların gasp edilmesi şeklindeki katliamlardan oluşuyordu. İnsanlığa yapılabilecek hür türlü fenalık bölge insanına Ermeniler tarafından yapılıyordu.³³⁷

Ermeni General Areşof, Antranik ve Yüzbaşı Kantarcıyof Aganik’in yaptığı plana göre: 1918 Mart ayının ilk haftasından itibaren Nisan sonuna kadarki süre zarfında Kars, Kağızman, Sarıkamış, Şüregel ve Zaruşat’ı ele geçirip 20.000’den fazla Müslüman Türk’ü, tüyler ürpertici usullerle katliama uğratıp şehit ettiler.³³⁸ Katliamlara uzun süre sessiz kalamayan Türk ordusunun başlattığı ileri harekât sonucunda; 12 Mart 1918 I. Kafkas Kolordusu Erzurum’u işgalden kurtardı.³³⁹ 3 Nisan 1918’de Ardahan, 5 Nisan 1918’de Sarıkamış Türk topraklarına katıldı.³⁴⁰ 14 Nisan 1918’de Batum uzun bir aradan sonra Türk topraklarına katıldı.³⁴¹ 25 Nisan

³³⁶ ATASE, BDH, 117.541.019.

³³⁷ Tanin, 13 Mart 1333/13 Mart 1334 (1918), No: 3324.

³³⁸ Ahmet Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Ankara, 1998, s.17-18.

³³⁹ “Aylardan beri düşman istilası altında yaşamış ana vatandan uzak, gizli gizli ağlamış bir Osmanlı şehri daha, hasret ve iştiağ ile açılan kollarımızın arasına düştü: Erzurum. Evvelki akşam Erzurum’da toplanan çetelere karşı gece yarısı bir baskın ile ileri kıtaatımız Şarki Anadolu’nun bu büyük ve güzel şehrine dâhil oldular.” Tanin, 13 Mart 1334/13 Mart 1333 No: 3324.

³⁴⁰ “Tebliğ Resmi: Kafkas Cephesinde kıtaatımız geniş bir cephe ile ileri harekâtlarına devam ettiler. Van gölü şimal sahilindeki Erciş kasabasını şiddetli bir muharebeyi müteakip işgal ettiler. Sarıkamış’ın garbindaki kuvvetli ileri mevazi’ ve müstahkem mevaki’ bil hücum zapt eyledik. Ardahan’ı aldık. 34 havan topu ve bir hayli cephaneye elimize geçti. Karadeniz istikametinde eski hududa geçtik.” Atı, 19 Mart 1334/19 Mart 1918, No: 96. ;Kars, CHP Halkevleri Bürosu Yayınlarından, İstanbul, 1943, s.38.

³⁴¹ “Kahraman askerlerimiz nisanın on üçüncü akşamı şehre dâhil oldu. Dün varid olan haberler üzerine Osmanlı sancağı temevvüc ettiğini bildirmektedir. Diğer kesimimizde munderic tebliğ-i resmi

1918³⁴² günü Kars 40 yıllık Rus esaretinden sonra Türk ordusu tarafından yeniden anavatana katıldı.³⁴³

ile teyid eden bu haber derhal İstanbul'a şayi olmuş ve her tarafta büyük şevk tevlid etmiştir.” Sabah, 16 Nisan 1334/16 Nisan 1918, No:10293.

³⁴² “26 Nisan 1334 tarihiyle Karargâh-ı Umumiden tebliğ edilmiştir. Kafkas Cephesinde: Kars civarında muvaffakiyetli müsademe neticesinde Kars kalesini aldık. Muhtelif çaplarda 860 top iğtinam ettik.” **Sabah**, 27 Nisan 1334/27 Nisan 1918, No: 10304. **Atı** 27 Nisan 1334/27 Nisan 1918, No:134.

³⁴³ Karabekir, **Kazım Karabekir’in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu**, s. 146-327.

SONUÇ

Bu çalışmanın temel konusu 1914-1917 yılları arasında Kafkas Cephesi'nde yaşanan Türk-Rus savaşlarıdır. Cephe genel olarak düşünüldüğünde batıda Kemah-Tirebolu hattından güneyde Hakkâri ve daha doğuda İran içlerine kadar ulaşan muazzam bir arazi parçası üzerindeki muharebeleri kapsamaktadır. Bu çalışmada ise konu III. Ordu'nun Aras nehri kuzeyi, Çoruh vadisi ve Karadeniz sahil şeridinde Rus orduları ile yaptığı muharebelerle kısıtlanmıştır.

Kafkas Cephesinde yaşanan muharebeleri bazı araştırmacılar 1914-1917 yıllarıyla, bazıları ise 1914-1918 tarihleri ile sınırlandırmıştır. Oysaki iki ordu arasında savaşların en şiddetli geçtiği dönem 1914'ün sonları ile 1916'ın sonbahar aylarını kapsayan tarihlerdir. 1917 yılı başından Erzincan Mütarekesi imzalanana kadar geçen süre cephenin duraklama dönemidir. Savaşın son senesinde iki tarafta ciddi bir taarruz yapmayarak mevziilerinde beklemeyi tercih etmişlerdir. 1918 yılında ise cephede yaşananlar Türk-Rus orduları arasında değil, Türk ordusu ile Ermeni çeteler arasında yaşanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı yaygın olarak bir Avrupa savaşı olarak kabul görmüştür. Bu yüzden Kafkas Cephesi ise bir arka bahçe savaşı yâda bir başka ifadeyle ikincil derece de öneme sahip bir savaş olarak adlandırılmıştır. Tüm bu inanışlar savaşın çıkmasındaki asıl sebebin doğu olduğu gerçeğini ise örtememiştir. Çünkü gerek İngiltere ve Fransa'nın gerekse de Almanya'nın amacı Avrupa sınırlarını genişletmekten ziyade Bakü ve Ortadoğu petrollerine ulaşma çabasıdır. Rusya'nın İstanbul ve Doğu Anadolu coğrafyasını ele geçirmek üzerine yaptığı planlarda savaşın bir başka amacının Anadolu ve bağlı topraklar olduğunu açıkça gözler önüne sermektedir.

Birinci Dünya Savaşı'nın başında İtilaf Devletleri Osmanlı Devleti'ne müttefiklik önermelerine rağmen, yanlarında tutmak için yeterli azmi göstermediler. Oysaki Almanya ve Avusturya-Macaristan, Osmanlı Devleti'nin jeopolitik ve jeostratejik pozisyonuna önem vererek savaş planlarında Türkleri müttefiklerin aksine kendi içine çekmek için olağanüstü çaba gösterdiler. Türk devlet adamları ve özellikle iktidar sahipleri İngiliz ve Rusların genişleme tehdidi önlemekten ziyade, daha önce

kaybettiği toprakları yeniden kazanmak, imparatorluğun statükosunu korumak için olmasa dahi Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu'da var olduğunu göstermek için savaşa Almanya'nın müttefiki olarak girmiştir. Almanya ve Avusturya-Macaristan, ittifak anlaşmasının hemen başında Osmanlı Devleti'nden muazzam şekilde faydalandı. Öncelikle, kendi planlarının başarısız olma ihtimaline karşı Boğazlardan geçişin tamamen kesilmesini sağladılar. İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının kapatılması üzerine Rusya'nın Güney Avrupa ile var olan ekonomik ve diğer bağları tamamen koptu.

Rusya'da klasik imparatorluk ordusunun en geniş çaplı modernizasyonu 1905 Rus-Japon Savaşı'ndan sonra yapılmıştır. Buna karşılık Türk ordusu ilk ciddi modernizasyonunu 1909'dan sonra yapılmaya çalışılsa dahi asıl teşebbüs Balkan Savaşları sonrasında gerçekleştirildi. Ruslar 1905 Japon savaşından elde ettikleri deneyimleri her kademedede uyguladı. Özellikle cephane sarfiyatı konusunda yapılan hesaplamalarla seferberlik sistemi yeniden düzenlendi. Türk tarafı ise Balkan Savaşlarının şokunu atlatamadan yeni bir savaş ile yüz yüze kaldığından Alman subayların Prusya modeline göre hazırladığı seferberlik planını uygulamak zorunda kaldı. 1914'e gelindiğinde Rus ordusu Almanya ve Avusturya Macaristan ordularına göre daha demode olmasına rağmen Türk ordusuna göre daha modern bir görünüme sahipti. Türk ordusu 1913'ten sonra ciddi bir Alman etkisine girdi. Tüm planlamalar bu ülkeden gelen askeri personelin istekleri doğrultusunda yapıldı. Ancak uygulama noktasında sıkıntılar yaşandı. Ruslar, Türkiye coğrafyasına göre çok daha büyük bir coğrafyada hüküm sürmesine rağmen daha gelişmiş bir ulaşım altyapısına sahipti. Anadolu ile karşılaştırıldığında Kafkaslar daha sık bir demiryolu hattına sahipti.

Her iki tarafta bölgesel askere alma ilkesini benimsemişti. Ancak Türk tarafı Anadolu'nun doğusunda özellikle Ermeni ve Kürtlerin yaşadığı bölgelerde askere alma konusunda ciddi sıkıntılar yaşadı. Ruslar Kafkas Askeri Valiliği bölgesinde nispeten daha az sorunla karşılaştı. Rusya kurduğu askeri sistem ile asli unsuru olmayan Kazaklar, Osetler, Bakülüler, Ermeni ve Müslümanlar vd. savaş boyunca en üst seviyede yararlandı. Türk tarafı ise nispeten Kürtlerden askeri anlamda faydalanırken Ermeni ve Rumlardan faydalanmaktan ziyade çıkardıkları asayiş sorunları ile uğraşmak zorunda kaldı. Kafkas Cephesi'nin coğrafyası ordu birliklerinin hareket kabiliyetlerini kısıtlayan ve seri intikalleri yavaşlatan bir yapıya sahipti. Bölge

coğrafyası, sert iklimi yüksek dağlarla çevrili arazi yapısı, kıt kaynakları ve az gelişmiş iletişim yollarıyla cephe savaşlarının kaderini derinden etkiledi. Bu durumda savaşların sonuçları batıdaki cephelerde olduğu gibi stratejik düşünme ve manevra hareketlerindeki kabiliyetle değil, coğrafyanın tayin ettiği sonuçlarla şekillendi.

Rusya’da devlet ve özel sektör tarafından kurulan silah fabrikaları ordu ihtiyacının yalnızca %8’lik kısmını karşılıyordu. Bu yüzden ilk etapta silah fabrikalarının üretim kapasiteleri artırıldı. Üretim artırımı da yetmeyince ithalat yoluna gidildi. Amerika’dan ve müttefiklerden silah siparişleri verildi. Türkiye’de silah fabrikaları İstanbul ve çevresindeki bazı illerde bulunuyordu. Ancak bu fabrikalar ihtiyacı karşılamaktan çok gerideydi. Ordunun elindeki silahlar ithalat yoluyla getirilmiş eski modellerdi. Savaş sırasında Almanya’dan gelen silahlar orduda yoğun olarak kullanıldı. Bunun dışında 93 harbinden kalan silahlar ve ganimet olarak ele geçirilenlerle birlikte 19 farklı çeşit silah orduda kullanıldı. Rus Ana Levazım Müdürlüğü acil durumlarda giyim ekipmanının sağlanması için 2.5 milyon ekipmanı sürekli depolarında hazır bekletti. Savaşın başında 170 milyon ruble tutarında üniforma, bot ve diğer giyim malzemeleri için ayrıldı. Türk tarafında ise İkmal ve Lojistik konusunda ciddi sıkıntılar bulunuyordu. Ordu ne seferberlik sırasında ne de savaşın sonunda giyim kuşam sorununu halledemedi. Rus ordusu için hazırlanan günlük beslenme tablosuna özel durumlar dışında harfiyen uyulmaya çalışıldı. Türk ordusunun beslenme cetvelleri sadece yönetmeliklerde kaldı. Yönetmelik ve kanunlarda belirtilen günlük beslenme programları hiçbir cephede uygulanamadı. Rus ordusunun en büyük sıkıntı yaşadığı alan sağlık konusu olmuştur. Türk ordusu da savaşın başında sağlık konusunda ciddi sıkıntılar yaşadı.

Panturanizm ve Panislamizm gibi idealler çerçevesinde Orta Asya’ya ulaşmak isteyen Türk ordusunun hedeflerine ulaşmak için gerekli donanım, teçhizat ve profesyonel bir kadrosu bulunmuyordu. Rusların da aynı şekilde Kafkasya’da konuşlandırdıkları orduları batı cephesindekilere göre her açıdan daha zayıf bir durumdaydı. Buna rağmen Rusların cephede kullandıkları Kazak birlikleri ve plaston taburları Kafkasya’nın kış şartlarına karşı dayanıklı ve sert yapıya sahip olduklarından savaşın kaderine etki ettiler.

Karadeniz’de Rus limanlarının Türk donanmasına mensup gemiler tarafından bombalanmasının ardından Ruslar Kasım 1914’ün ilk günlerinde Tük-Rus sınırını geçerek savaşı başlattılar. İki ordu ilk ciddi sınavını Köprüköy ve Azap köy önlerinde verdiler. Köprüköy ve Azap Muharebelerinin galibi Türk Ordusu oldu. Fakat mevcut kazanımdan daha fazlası daha dikkatli ve özenli bir planla kazanılabilirdi. Birbirinin devamı niteliğindeki bu savaşlarda Türk tarafında yaşanan sorunların başında komuta kademeleri arasındaki fikir ayrılıkları yer almaktaydı. Muharebelerin ilk gününden itibaren III. Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, Erzurum doğusunda bir savunma savaşına göre tertibat alıp, savaş hazırlıklarını ona göre yaparken İstanbul’da bulunan Başkomutan Vekili Enver Paşa gönderdiği emir ve temennilerinde sürekli taarruz yapılmasını istiyordu. İşte bu durumda tüm hazırlıkların bir savunma savaşı üzerine kuran ordunun 6 Kasım 1914 itibarıyla taarruza başlaması, manevra ve çevirme konusunda ciddi sıkıntılar yaşamasına neden oldu. Elde edilen başarıların çoğu sevk ve idare kabiliyetinden ziyade subay ve erlerin gayretleriyle elde edildi. Aşiretlerden kurulan ihtiyat süvari tümenleri eğitimsiz ve itaatsizlikleri yüzünden savaşın başından sonuna kadar muharebelere seyirci kalarak hiçbir varlık gösteremediler. Aynı durum düzenli ordu birlikleri içinde kısmen geçerliydi.

Muharebe ve atış eğitimleri eksik olan birliklerde savaşın hemen başında geri çekilme ve firar vakaları görüldü. Başarıyı etkileyen faktörlerden bir diğeri de cephe gerisindeki iklim faaliyetleriydi. Kasım ayının başında bölgenin iklim şartları gereği kar yağışı görülmeye başlıyordu. Ortalama 1800-2000 metre yükseklikte çatışmaların yaşandığı düşünüldüğünde bu mevsimde bölgede 10-15 cm’lik kar tabakası bulunması gece ile gündüz arasında ciddi sıcaklık farklılıklarının görülmesi doğaldı. Taarruza ertesi gün devam edilebilmesi için tümenler çoğunlukla bulundukları bölgelerde geceliyor, kaput ve botları kış şartlarına göre olmayan birçok asker ya hastalanıyor ya da uzuv donması yaşayarak savaş dışı kalıyordu. Yaşanan sıkıntıların bir diğeri de yem ve yiyecek konusunda yaşanıyordu. Bölge depolarında bol miktarda erzak bulunmasına rağmen araç eksikliği nedeniyle cephe hattına taşınamıyordu. Askere geceleri sıcak yemek verilemiyor, ancak ulaşılan köylerde halkın çabaları ile sıcak yemek yeniliyordu. Ayrıca iddia edildiği gibi tamamen modern silahlarla donatılmış bir orduda yoktu. Topların çoğu adi ateşli ve demode toplardı. Menzilleri kısa olduğu için modern Rus topları ile mücadele etmesi zordu. Rus Kafkas Ordusunun sahadaki

birliklerini komuta eden General Berhman'ın Tiflis'in emirleri dışına çıkarak hareket edip kahraman olma hayalleri ordusu için tam bir felaket ile sonuçlanabilirdi. Rus ordusu ilk muharebeler boyunca 10.000'e yakın kayıp verdi. Türk tarafının kayıpları ise nispeten daha azdı.

Köprüköy önlerinde muharebelerin yaşandığı bir dönemde İstanbul'dan cepheye malzeme ve cephane getirmek için yola çıkan Bezm-i Âlem, Bahr-i Ahmer ve Mithat Paşa vapurları Rus donanması tarafından batırıldı. Daha çok cephedeki askerin ihtiyacı olan kış kıyafetlerini taşıyan bu gemilerin batırılması cephede kış aylarında yapılacak muharebelerin kaderini doğrudan etkiledi.

Aralık 1914'ün ilk günlerinde Türk Başkomutan Vekili Enver Paşa ile Rus Çarı II. Nikolay cepheye gelerek kendi birliklerini denetlediler. Bu durum tarafların cephede elde edilecek sonuçlara verdikleri değeri göstermesi açısından önemlidir. Rus çarı ziyaretini tamamladıktan sonra cepheden ayrılırken Enver Paşa kendi düşüncesine göre hareket etmeyen ve taarruza karşı çıkan Hasan İzzet Paşa'yı görevinden azletti. III. Ordu Komutanlığına yeni bir atama yapmayan Enver Paşa komutayı kendi uhdesine aldı. Kış şartlarında ciddi bir taarruz yapmak için yeterli donanımına sahip olmayan ordu ile tasarladığı taarruz harekâtıyla ilgili kısa bir çalışma yaptıktan sonra 22 Aralık 1914'te Sarıkamış üzerine yapılacak taarruz için gerekli emirleri verdi. Kış şartlarında iyi bir ikmal ve iâşe sistemine sahip olmayan, askerinin donatımı kötü durumda olan Türk ordusunun belirtilen hedeflere ulaşması için ortalama 80 km'lik bir yürüyüş yapması gerekiyordu. Hafız Hakkı Paşa kendisine verilen hedeflerden şaşınca kolordusunu yürümesi gerekenin iki üç katı bir mesafeyi kat etmek zorunda bıraktı. IX. Kolordu birlikleri istenilen tarihlerde ilk hedefine ulaşmasına rağmen X. Kolordu zamanında gelmeyince günlerce kar üzerinde konaklamak zorunda kaldı. X. Kolordu ise Sarıkamış'a ulaşmak için Allahuekber dağlarını aşmaya çalışırken yakalandığı kar fırtınası ve soğuğun etkisiyle mevcudunun yarıya yakınını kaybetti. Bu esnada Rus komuta kademesi arasında yaygın görüş Kars istikametinde geri çekilme olarak belirmişti. Ordu Kurmay Başkanı General Yudenich'in geri çekilmeye karşı çıkarak kazandığı zaman içerisinde Türk birlikleri istenilen hedeflere ulaşamadı. Sarıkamış içlerine kadar ulaşan birliklerin yaptıkları taarruzlarda kazandıkları kısmi başarılar hedefin tamamen ele geçirilmesi için yeterli olmadı. Bu esnada Aras vadisindeki birliklerini geri çeken Ruslar çok az sayıda kalan Türk birliklerini de geri

atarak kuşatmayı kırdı. Harekât boyunca IX. Kolordu askerleri neredeyse tamamen X. Kolordu askerleri ise kısmen ya donarak ya da çatışmalarda şehit oldu. Bu çalışmada Sarıkamış Harekâtı boyunca Türk kayıplarının 41.000 civarında Rus kayıplarının ise 32.000 civarında olduğu sonucuna varıldı.

Sarıkamış Harekâtı sonrası Enver Paşa cepheyi terk edip İstanbul'a dönerken komutayı Hafız Hakkı Paşa'ya bıraktı. Bu tarihten sonra taarruz inisiyatifi Rusların eline geçti. Türk ordusu ise uzun süre salgın hastalıklarla ve ordunun yeniden toplanması meseleleriyle uğraşmak zorunda kaldı. Ruslar ilk ciddi taarruz girişimini Oltu istikametinden Tortum üzerine yaptılar. Buradaki Rusların amacı daha güneyde yapmayı planladıkları taarruzlarını örtmek ve Türk ordusunun dikkatini kendi sağ kanatlarına çekmekti. Yaklaşık bir buçuk ay boyunca devam eden taarruzlarda Ruslar istedikleri başarıyı elde edemediler.

1915'in yaz mevsiminde Rusların müttefikleri Çanakkale'de kara muharebelerinde devam ediyordu. Bu sırada Ruslarında Karadeniz üzerinden bir çıkarma ile İstanbul'u ele geçirmesi noktasındaki plan çerçevesinde Kafkas ordusunun bir kısmı Kırım'a kaydırıldı. Ancak Rus Genelkurmayı'nın kararsızlığı sonucu bu çıkarma gerçekleşmedi. 1914 ve 1915 operasyonları orduların ikmal ve iâşe sistemlerinin ne kadar önemli olduğunu bir kez daha gösterdi. Özellikle Ruslar için Sarıkamış üzerinden yapılan ikmal cephe genişledikçe zorlaşmaya başladı. Her iki ordunun da geri organizasyonlarında yaşanan aksaklıklar askeri manevra ve taarruzların yavaşlamasına neden oldu.

1915 yaz mevsimi boyunca ciddi bir hazırlık safhası geçiren Rus Kafkas Ordusu mevcudunun bir kısmını batı cephesine göndermesine rağmen taarruz hazırlıklarını Aralık 1915 itibariyle tamamladı. General Yudenich'in yegâne amacı Ezurum'u ele geçirmektir. Bu esnada Enver Paşa ise İstanbul'a çağırdığı III. Ordu Komutanı Mahmut Kamil Paşa ile taarruz planları yapıyordu. III. Ordu'nun vekâlet ile idare edildiği bir dönemde Azap köyünden başlayan Rus taarruzları sonucu Türk ordusu Erzurum Müstahkem Mevkii'ne çekilmek zorunda kaldı. İkinci bir taarruz ile beş günlük muharebeler sonucunda Şubat 1916'da Erzurum Rus işgaline uğradı. Çalışmada şehir ve çevresinin işgale uğramasıyla yaklaşık 200.000 Müslüman-

Türk'ün iç bölgelere göç etmek zorunda kaldığı tespit edilmiştir. Ayrıca 9 alay sancağı ile 200 kadar top Rusların eline geçmiştir.

Erzurum'un işgalinin ardından Ruslar ilk etapta Karadeniz kıyılarında etkili bir taarruz ile Trabzon'u ele geçirmeyi amaçladılar. Trabzon'un ele geçirilmesiyle liman özelliğinden faydalanılıp Erzurum civarındaki ordunun ikmali kısa sürede yapabilecekti. Şubat 1916'da Karadeniz kıyılarında deniz destekli başlayan Rus taarruzu sonucu Nisan 1916'nın sonlarında Trabzon işgal edildi. Buradaki en önemli etken düzensiz sınıflardan oluşan kıyı boyunca dizilmiş Türk birliklerinin hemen dağılmasıydı. Trabzon'un işgali sonrasında taarruzlarına devam eden Ruslar Gümüşhane, Bayburt ve Erzincan'ı işgal etti. Cephenin güneyine gönderilen Türk II. Ordusu dahi Rusların ilerleyişini durduramadı.

1916 senesinde Balkanlar'da Sırp Cephesi Almanlar tarafından yok edildikten sonra müttefikler birleşik bir cephe kurduktan sonra Türkiye'nin savunma gücünü özellikle de Kafkas Cephesini güçlendirebilirdi. Ancak bu gerçekleşmeyince 1916 muharebelerinin sonuçları Rus komutanlığının beklentilerini aştı. Rus birlikleri Anadolu topraklarında yaklaşık 250 kilometre kadar ilerlediler ve Erzurum kalesinden ötede Trabzon limanı ve Erzincan ile birlikte önemli kentlerinden bir dizisini elde ettiler.

Kafkas ordusunun tüm sağ kanat bazının elde edilen Trabzon Limanı'na taşınması Erzurum aracılığıyla 1. ve yeni kurulan 6. Kafkas Kolordularının yani ordunun büyük kısmının tedarikini kolaylaştırıldı. Erzincan bölgesinin elde edilmesi Ruslara Dersim bölgesinde bulunan ve Türklere karşı ayaklanma başlatan büyük Kürt gurubu ile iletişim kurma fırsatını verdi.

1917 yılının kış mevsimi Ruslar için tam bir felaket oldu. Doğu Anadolu'nun sert kış koşullarında hareketsiz kalan birlikler özellikle yer altına inşa edilen sığınaklarda büyük bir salgınla karşı karşıya kaldılar. Salgın hastalıklar sonucu Rus ordusunda kış boyunca 100.000 asker hayatını kaybetti. Salgınları yaşanan çığ felaketleri takip etti. Çığ düşmesi sonucu bir Rus tümeni ile uzun süre irtibat sağlanamadı. Türk ordusu ise iyi olmayan ikmal ve iaşe sistemiyle iyi bir dönem geçirmemesine rağmen mevsimden Ruslar kadar etkilenmedi. 1917'de Rusya'da yaşanan devrim hareketleri orduyu derinden etkiledi. Yeni yönetim Avrupa'daki

cepheleri duraklatırken Kafkas Cephesinde İngilizlerle ortak hareket etme kararı aldı. Ancak ordunun bu tarz bir harekâta girişecek gücü ve takati kalmamıştı. Çünkü ordu Nisan 1917'den itibaren açlıkla mücadele etmeye başlamıştı. Yılsonuna kadar bu şekilde devam eden cephede imzalanan Erzincan Mütarekesi ile savaş resmen sona erdi.

Erzurum'un doğusu ile Trabzon sahil kesiminden gelen muhacirler, gerek deniz yoluyla ve gerek karadan Ordu, Giresun, Ünye, Samsun, Bafra ve Kastamonu yörelerine göç ettiler. Erzurum'un güneyi ve batısı ile Trabzon güneyinden göç edenler Sivas Tokat yoluyla Ankara ile bağlı bölgelere veyahut Sivas-Kayseri yolundan Kayseri ve Niğde'ye göç ettiler. Bir başka grup ise Erzurum'un doğusu ve güneydoğusundan Kemah yoluyla Elazığ, Malatya ve Maraş'a göç etti. Van ve Bitlis'ten göç edenler Diyarbakır yoluyla Urfa, Antep ve kısmen Adana'ya göç etmişlerdir. Bu büyük göç dalgası sonucunda 900.000 ila 950.000 insan yer değiştirmiştir.

1914-1917 yılları arasında yaşanan muharebeler göstermiştir ki Türk ordusu Kafkas Cephesinde muharip ve silah mevcudu, ikmal ulaştırma birlik ve araçları bakımından gücü ile orantılı olmayan çok geniş bir coğrafyada hareket etmiştir. Seferberliğini zamanında tamamlayamayan ordu hazır olmadığı bir dönemde muharebelere sürüklenmiştir. Muharebelerin başlangıcında ordunun %25'i mahalli kıyafetleriyle cepheye gelmiştir. Savaşın sona erdiği döneme kadar kıyafet ve teçhizat tam manasıyla sağlanamamıştır. Oysa karşıdaki Rus birlikleri hiçbir zaman kıyafet ve teçhizat sorunu yaşamamıştır.

KAYNAKÇA

1- Arşivler

ATASE (Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi)

BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi)

2- Süreli Yayınlar

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi

Atı (İleri)

Daily Mail

İkdam

Mecmua-i Askeriye

Niva

Resimli Tarih Mecmuası

Sabah

Tanin

The Newyork Times

The Sunday Times

The Times

Turan

Varlık

3- Araştırma Eserler ve Hatıratlar

“*Erzurum Mevki-i Müstahkemi*”, **Mecmua-i Askeriye**, 1 Teşrin-i Sani 1335, Sayı:8.

1916'da Grandük Nikola Nikolayeviç'in 'Sarıkamış'ta 'Kafkas' Kumandanlığı Zamanındaki Muhaberatı, Rusçadan Nakleden: Binbaşı Sadık, **Mecmua-i Askeriye**, Haziran 1928 Sayı: 69.

30. *Tümen Sarıkamış Harekâtı Ceridesi*, **Askerî Tarih Belgeleri Dergisi**, Ocak 2010, Yıl:49, Sayı: 124, Ankara 2010.

AGEYEV A.M., VERZHKHOVSKIY D.V., VİNOGRADOV V.I., vd., **Istoriya Pervoy Mirovoy Voyny 1914-1918 gg.**, Moskva 1975, s.393.

AKBAY Cemal, **Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi Osmanlı İmparatorluğu'nun Siyasi ve Askerî Hazırlıkları ve Harbe Girişi**, Cilt: 1, Ankara 1991.

AKÇA Halid Dünder, **İmperial Formations in Occupied Lands: The Russian Occupation of Ottoman Territories During The First World War**, A Dissertation Presented to The Faculty Of Princeton University in Candidacy for The Degree of Doctor of Philosophy 2014.

AKÇA Halid Dünder, **The Russian Administration of the Occupied Ottoman Territories During The First World War: 1915-1917**, Master Tesis Bilkent University The İnstitute of Economics and Social Sciences, Ankara 2002.

AKSAKAL Mustafa, **Harb-i Umumi Eşiğinde Osmanlı Son Savaşına Nasıl Girdi**, İstanbul 2010.

AKSUN Ziya Nur, Enver Paşa ve Sarıkamış Harekâtı, Yayına Hazırlayan: Erol Kılınç, İstanbul 2005.

AKYILDIZ Ali, **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, İstanbul 1996.

ALBAYRAK Haşim, **1. Dünya Savaşında Doğu Karadeniz Muharebesi ve Of Direnişi**, İstanbul 2007.

ALEXİNSKY Gregor, **Russia And The Great War**, Translated: Bernard Miall, New York 1915.

ALLEN W.E.D., MURATOFF Paul, 1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi, Ankara 1966.

ALTINANIT Hasan İzzet, **Ülkem Ateş Çemberi İle Kuşatılmış İken Sarıkamış**, Yayına Hazırlayan: Bingür Sönmez, İstanbul 2013.

Amiral Dönitz'in I. Dünya Savaşı Hatıraları Yeni Savaşlar, Çeviren: Mete Canitez, **Hayat Tarih Mecmuası**, Yıl:2, Sayı:2, İstanbul Mart 1966.

AMİRAL Lorey, **Türk Sularında Deniz Hareketleri**, Çeviren: Deniz Yarbay H. Sami, İstanbul 1936.

ANDREY Venkov, ALEKSEY Shishov, **Belyye Generaly (Kornılov Krasnov Demkın Vrangeli' Yudenich)**, Rostov-na-Donu 1998.

ARMAOĞLU Fahir, **20. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, Ankara 1982.

ARSLAN Nebahat, *"I. Dünya Harbi'nde Hilâl-ı Ahmer Cemiyeti'nin Erzurum'daki Faaliyetleri"*, **23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002)**, Ankara 2003, s.780-781.

ARSLAN Nebahat, **Birinci Dünya Savaşında Türkiye'deki Rus Savaş Esirleri**, İstanbul 2008, s.38-40.

ARSLAN Nebahat, *I. Dünya Savaşı Sırasında Kars, Ardahan, Iğdır, Kars Ardahan Iğdır İllerinin Tarih Kültür ve Ekonomi Sempozyumu*, Ankara, 2004.

ARSLAN Ozan, *I. Dünya Savaşı Başında Kapitülasyonların İttihad ve Terakki Yönetimi Tarafından Kaldırılması ve Bu Gelişme Karşısında Büyük Güçlerin Tepkileri*, **Sakarya Üniversitesi Fen Edebiyat Dergisi**, Cilt:1, 2008.

ASIM Emekli Kaymakam, **Harp Tarihi Tetkikleri: Sarıkamış Muharebesi Hakkında Bir Tetkik**, Askeri Mecmua, No:50, Ankara.

ASLAN Betül, **I. Dünya Savaşı Esnasında "Azerbaycan Türkleri"nin "Anadolu Türkleri"ne "Kardeş Kömeği (Yardımları) ve Bakü Müslüman Cemiyeti Hayriyesi**, Ankara 2000.

ASLANOVA Sevilay, **20. Yüzyıl Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası 1903-1917**, Konya 2011.

AŞIRLI Akif, **Nargin Sarıkamış-Kafkas Cephesi Esirlerinin Dramı**, Yayına Hazırlayan: Bingür Sönmez, İstanbul 2005.

Aşiret Hafif Süvari Alayları Nizamnâmesi, İstanbul 1326.

ATABEY Figen, **Karadeniz’de Türk Donanması (Birinci Dünya Harbi ve Milli Mücadele Dönemi)**, Ankara 2006.

ATAMAN Halil, **Esaret Yılları**, İstanbul 1990, s.77.

ATNUR İbrahim Ethem, *“Zihinlerde Yaşatılan Göç”*, **23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002)**, Ankara 2003.

AYDEMİR Şevket Süreyya, **Makedonya’dan Ortaasya’ya Enver Paşa**, Cilt:2, İstanbul 1999.

AYDEMİR Şevket Süreyya, **Suyu Arayan Adam**, İstanbul 1993.

AYDIN Mahir, *Eviye-i Selâse*, **TDVİA**, C.XI, İstanbul, 1995.

AYKOR Vahit, *Harp Tarihi Tetkiklerinden: Mahdut Hedefli Taarruz*, **Askeri Mecmua**, Sayı:112, İstanbul 1 Mart 1939, s.121-130.

Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa, Hatırat, Haz: Metin Martı, İstanbul 1996.

BAKİ Emekli Miralay, *Büyükharpte Kafkas Cephesi Harp Başından Sarıkamış’a [Hariç] Kadar*, Cilt:2, İstanbul 1933.

BAKİ Emekli Miralay, *Büyükharpte Kafkas Cephesi Methal: Teşkilat, Seferolma, Tecemmü*, Harp İlanına Kadar, Cilt:1, İstanbul 1933.

BALCI Ramazan, **Tarihin Sarıkamış Duruşması**, İstanbul 2007.

BALCIOĞLU Mustafa, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Karadeniz’de Rum Faaliyetleri ve Sivil Tepki*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:4, Ankara 1993.

BALCIOĞLU Mustafa, **Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkiye Dairesi**, Ankara 2011.

BARNETT Vincent, **The Revolutionary Russian Economy 1890-1940 Ideas Databases and Alternatives**, London 2004.

BAŞARAN Zeki, **Ermenilerden Gördüklerimiz**, Ankara 1974.

BAYRAKTAR Bayram, **20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemler Van-Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği**, İstanbul 2007.

BAYRAKTAROĞLU Rasim, *Harp Tarihi Tetkikleri Kafkas Cephesinde Köse Yarması*, **Askeri Mecmua**, Cilt:5, Sayı:92, 1 Mart 1934 İstanbul.

BAYTIN Arif, **İlk Dünya Harbinde Kafkas Cephesi 29. Tümen ve 3 Alay Sancağı (Hatıralar)**, İstanbul 1946.

BAYUR Yusuf Hikmet, **Türk İnkılâbı Tarihi**, C.II/IV, Ankara 1991.

BEHİÇ Erkin, **Hatırât 1876-1958**, Hazırlayan: Ali Birinci, Ankara 2010.

BELEN Fahri, Birinci Cihan Harbi 1916 Yılı Hareketleri, Cilt:III, Ankara 1965.

BELEN Fahri, Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1914 Yılı Hareketleri, Birinci Cilt, Ankara 1964.

BELEN Fahri, **Birinci Cihan Harbinde Türk Harbi 1915 Yılı Hareketleri**, Cilt:2, Ankara 1965.

Berlin Kongresi, İstanbul 1297, s.209.

BEYOĞLU Süleyman, *Birinci Dünya Savaşı'nda Trabzon*, **Trabzon Tarihi Sempozyumu Bildirileri 6-9 Kasım 1998**, Trabzon 2000, s.481.

BİLGİN Mehmet, Madurdağı Savaşı, Trabzon 2010.

Bir Teğmenin Doğu Cephesi Günlüğü, Yayına Hazırlayan: Bahtiyar İstekli, İstanbul 2009, s.56.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II nci Kısım Kafkas Cephesi, 2 nci Ordu Harekâtı 1916-1918, Ankara 1978.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:1, Ankara 1993.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Kafkas Cephesi 3 ncü Ordu Harekâtı, Cilt:2, Ankara 1993.

Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi'nde Sağlık Hizmetleri, Ankara 2011, s.12-13.

BOSTAN M. Hanefi, **Bir İslamcı Düşünür Said Halim Paşa**, İstanbul 1992.

BOVYKİN V.I., **Finansovyy Kapital v Rossii Nakanune Pervoy Mirovoy Voyny**, Moskva, 2011.

BÜYÜKTUĞRUL Afif, **Osmanlı Deniz Harp Tarihi**, Cilt:4, İstanbul 1974.

CEMİL Arif, Birinci Dünya Savaşında Teşkilât-ı Mahsusa, Yayına Hazırlayan: Metin Martı İstanbul 1997.

CORNİSH Nik, **Russian Army 1914-1918**, Oxford 2001.

Correspondece Relating To The Congress Of Berlin With The Protocols Of Congress, Presented To Both House of Parliament by Command of Her Majesty, London 1878.

ÇAKMAK Fevzi, **Büyük Harpte Şark Cephesi Hareketleri Şark Vilayetlerimizde, Kafkasya ve İranda (1935 de Akademide Verilen Konferanslar)**, Ankara 1936.

ÇAMBEL Hasan Cemil, *“Birinci Dünya Harbine Nasıl Girdik?”*, **Makaleler Hâtıralar**, Ankara 1987.

Çarlık Rusya Belgelerinde Anadolu’nun Paylaşılması, Derleyen: E.E. Adamof, İstanbul 2001.

ÇİÇEK Hikmet, **Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki’den Teşkilatı Mahsusa’ya Bir Türk Jakoben**, İstanbul 2007.

ÇOLAK Mustafa, **Almanya İmparatorluğu’nun Doğu Siyaseti Çerçevesinde Kafkasya Politikası (1914-1918)**, Ankara 2006.

ÇOLAK Mustafa, *Sarıkamış Kuşatma Harekâtı ve Almanya*, **Beyaz Hüzn Sarıkamış Özel**, Yıl:2 Sayı:3, Ocak 2011, İzmir.

DAV’ER Abidin, *Birinci Dünya Harbinde Türk Donanması’nın Karadeniz Harekâtı*, **Resimli Tarih Mecmuası**, Sayı:42, İstanbul Haziran 1943.

DAVİES Norman, **Avrupa Tarihi**, Çeviri Editörü: Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul 2011.

DİLEK Mehmet Sait, TAŞKESENLİOĞLU M. Yasin, *Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşünün Batı Kamuoyundaki Yankıları*, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 30 Sayı: 50, 2011.

DUBENSKIY D.N., **Yego Imperatorskoye Velichestvo Gosudar' İmperator Nikolay Aleksandrovich v Deystvuyushchey Armii (1915-1916) İyul' 1915 - Fevral' 1916 g.** Petrograd 1916.

Dünya Savaşları Ansiklopedisi Birinci Dünya Savaşı, Cilt: 1, İstanbul 1988.

EARLE Edward Mead, Turkey, **The Great Powers and The Bagdad Railway: A Study in İmperialism**, The Macmillan Company, New York 1924.

EKE Semih, *“Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti'nin Askeri Durumu”*, **Beşinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri II**, Ankara 1997.

Elbise-i Askeriye Nizamnâmesi, İstanbul 1335.

ELDEM Vedat, **Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi**, Ankara 1994.

ELDEM Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, Ankara 1994.

ELMACI Mehmet Emin, **İttihat-Terakki ve Kapitülasyonlar**, İstanbul 2005.

ERDOĞAN Fahrettin, **Türk Ellerinde Hatıralarım**, Ankara 1998.

ERİCKSON Edward J., **Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War**, London 2001.

ERİCKSON Edward J., **Ordered To Die A History Of Ottoman Army in the First World War**, London 2001.

ERİCKSON Edward J., **Size Ölmeyi Emrediyorum Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Ordusu**, Çeviren: Tanju Akad, İstanbul 2003.

ETİ Ali Rıza, **Bir Onbaşının Doğu Cephesi Günlüğü 1914-1915**, Haz. Gönül Eti, İstanbul 2009.

EYYÜPOĞLU İsmail, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir İttihatçı Kâzım Yurdalan (1881/2-1962), Erzurum 2009.

FERİDUN Erkan-ı Harbiye Yüzbaşısı Dukakinzade, **Büyük Harb Türk Cepheleri**, Yıldız Erkan-ı Harbiye Mektebi Matbaası, 1927.

FULLER Willam C., **The Imperial Army, The Cambridge History Of Russia Imperial Russia 1689-1917**, Volume II, Edited: Dominic Lieven, Cambridge 2006.

GATRELL Peter, **Government, Industry and Rearmament in Russia The Last Argument Tsarism**, Cambridge 1994.

GATRELL Peter, Russia's First World War A Social and Economic History, Harlow 2005.

Genelkurmay Başkanlığı (Coğrafya Encümeni), **Doğu Anadolu Coğrafyası Tabîî, Ziraî, Beşerî, Baytarî**, Cilt:7 Ankara 1938.

GOLOĞLU Mahmut, **Trabzon Tarihi**, Ankara 1975, s.257.

GOLOVINE Nicholas N., **The Russia Army in the World War**, New Haven, 1931.

GOLOVINE Nicholas N., **The Russian Campaign Of 1914**, Translated by: A.G.S.Captain, M. C. Muntz, Kansas 1933.

GÖKÇE Tevfik İsmail, *"Erzurum Anılarımdan Çizgiler"*, **Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi**, Haz. Nusret Karasu-Nihat Özyardımcı, Ankara, Ulusal Verem Savaş Derneği XXI. Kongresi Ankara 1968.

GÖKDEMİR Ahmet Ender, Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti, Ankara, 1998.

GREGORY Paul R., Russian National Income 1885-1913, Cambridge 2004.

GUHR Hans, **Anadolu'dan Filistin'e Türklerle Omuz Omuza**, Çeviren: Eşref Özbilen, İstanbul 2007.

GUZE Alman Kaymakamı, *Büyük Harpte Kafkas Cephesindeki Muharebeler*, Çev: Kaymakam Hakkı, **79 Numaralı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı**, 1 Kânunusani 1931 Sayı: 20, s.21.

GÜNDÜZ Ahmet, “1917 Bolşevik İhtilalinin Türk Dünyasındaki Yansımaları”, **Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:6, Sayı:1, 2005.

GÜRSEL Halûk F., **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, İstanbul 1968.

HACIFETTAHOĞLU İsmail, Birinci Dünya Harbi Döneminin Az Tanınan Bir Siması Trabzon Valisi Cemal Azmi Bey, **Türk İdare Dergisi**, Sayı:435, Haziran 2002.

Hafız Hakkı Paşa’nın Sarıkamış Günlüğü, Yayına Hazırlayan: Murat Bardakçı, İstanbul 2014.

HALE William, **Türkiye’de Ordu ve Siyaset 1879’dan Günümüze**, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul 1986.

HAMILTON Richard F., HERWIG Holger H., **Decisions for War, 1914-1917**, New York 2005.

Handbook Of Russian Army 1914, General Staf-War Office, İmperial War Museum, London, 1996.

Handbook Of The Turkish Army, Eight Provisional Edition, Februday 1916 Intelligence Section, Cairo, The İmperial War Museum, USA 1996.

Harp Mecmuası, Teşrin-i Sani 1331, Sayı:1, Sene:1 Matbaa-yı Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul.

HOPKİRK Peter, **İstanbul’un Doğusunda Bitmeyen Oyun Büyük Doğu’nun Paylaşım Savaşı**, Çev: Cem Küçük, İstanbul 2009.

HOSKING Geoffrey, **Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21. Yüzyıla**, Çev. Kezban Acar, İstanbul 2001.

İki Kardeşten Seferberlik Anıları, Yayına Hazırlayan: Yıldırım Sezen, Ankara 1999.

İYİBAR Mahmut, *I inci Cihan Savaşında Kafkas Cephesinde Enver Paşa Tutsak Olmaktan Nasıl Kurtulabildi?*, **Belleten** Cilt: XLIII, Ankara 1979.

JUJUNASHVİLİ Giorgi, “*Sarıkamış Harekâtında Gürcüler*”, Çeviren: Maia Meskhidze, **Şehadetin Adı: Sarıkamış**, Özel Sayı, Yıl:4, Sayı:4, İzmir 2011.

KAHAN Arcadius, **Russia Economic History The Nineteenth Century**, Chicago 1989.

KARABEKİR Kâzım, **Birinci Dünya Savaşı Anıları**, İstanbul 2007.

KARABEKİR Kâzım, **Kazım Karabekir'in Kaleminden Doğunun Kurtuluşu**, Erzurum, 1990.

KARAL Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:IX, Ankara 1996.

Kars, CHP Halkevleri Bürosu Yayınlarından, İstanbul, 1943.

KAYA Erol, **"I. Dünya Savaşı'nda Erzurum Mültecileri", 23 Temmuz Erzurum Kongresi ve Kurtuluştan Günümüze Erzurum 1. Uluslararası Sempozyumu (23-25 Temmuz 2002)**, Ankara 2003.

Kâzım Karabekir Günlükler (1906-1948), Cilt: 1, Çev: Budak Kayabek, Haz: Yücel Demirel, İstanbul 2009, s.409.

KELEŞYILMAZ Vahdet, **Kafkas Harekâtının Perde Arkası**, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:11, Ankara 2000.

KERSNOVSKİY Anton Antonovich, **Istoriya Russkoy Armii 1915-1917**, Moskva 1994.

KILIÇ Selami, **Türk Sovyet İlişkilerinin Doğuşu**, İstanbul 1998, s.140.

KIR Ali Naci, **İkinci Tortum (Kireçli Dağ) Muharebesi**, Askeri Tarih Bülteni, Sayı:20, Ankara Şubat 1986.

KNOX Major General Sir Alfred, **With Russian Army 1914-1917**, London 1921.

KOBRO Georg, **Das Gebiet Kars Und Ardahan**, München 1989.

KOCAGÜNEY Vehbi, **"Erzurum Kalesi ve Savaşları", 126 Sayılı Askerî Mecmua'nın Tarih Kısmı**, 1 Eylül 1942, Yıl:16, Sayı 61, İstanbul 1942, s.132

KORNİSH N., **Russkaya Armiya 1914-1918**, Oxford, 2005.

KORSUN N., **Pervaya Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte Operativno-Strategicheskiye Oчерk**, Moskva 1946.

KORSUN N., **Sarykamyshskaya Operatsiya**, Voenizdat NKO SSSR, Moskva 1937.

KORSUN Nikolay Georgiyevich, **Sarykamyshskaya Operatsiya Na Kavkazskom Fronte Mirovoy Voyny v 1914-1915**, Moskva 1937.

KUNTMAN Mehmet Ali, **Tabur Tabibi Derviş Bey Tbp. Binbaşı Mehmet Derviş Kuntman'ın Harp Hatıraları**, İstanbul 2011.

KURAT Akdes Nimet, **Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'de Bulunan Alman Generallerinin Raporları**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları:23, Seri: III, Sayı:B3 Ankara 1966.

KURAT Akdes Nimet, **Türkiye ve Rusya XVII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, Ankara 2011.

KURAT Yuluğ Tekin, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Paylaşılması**, Ankara 1986.

KURTCEPHE İsrail, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Bir Süryani Ayaklanması*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, Sayı:4, Ankara 1993.

KUZU Mamaşlı M., *"Ardahan Sancağımızda Moskofların Kırın ve Zulümleri"*, Kars İli 1. Sayı: Çıldır, Ardahan-Hanak-Posof İlçeleri, Kars Turizm ve Tanıtma Derneği Yayınları – Sayı: 5 Ankara, 1966.

KÜÇÜKÜĞURLU Murat, **Erzurum Belediyesi Tarihi Osmanlı'dan Cumhuriyet'e (1866-1930)**, İstanbul 2008.

KÜRKÇÜOĞLU Ömer, **Mondros'tan Musul'a Türk İngiliz İlişkileri**, Ankara 2006.

LARCHER Maurice, **Kafkas Harekâtı**, Çeviren: Can Kapyalı, Haz: Bingür Sönmez, İstanbul 2010.

LARCHER Maurice, **La Guerre Turque Dans la Guerre Mondiale**, Paris, Étienne Chiron, LARCHER M., Büyük Harpte Türk Harbi, (Harbin Anasır ve Mukaddematı ve Heyet-i Umumiyesinin Hülasesi), Çev.: Bursalı Mehmet Nihat, İstanbul 1927.

LATİF İhsan, **Bir Serencam-ı Harp**, İzmir 1925.

LERMİOĞLU Muzaffer, **Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş-Hicret Hatıraları**, İstnabul 2011.

MACFİE A.L., **Osmanlı'nın Son Yılları (1908-1923)**, Çeviri: Damla Acar, Funda Soysal, İstanbul 2003.

MAGNES Judah L., **Rusia and Germany at Brest-Litovsk**, New York, 1919.

Mareşal Fevzi Çakmak ve Günlükleri 1911-1917, Cilt:1-2, Yayına Hazırlayan: Nilüfer Hatemi, İstanbul 2010.

MASLOVSKIY Yevgeniy Vasil'yevich, **Mirovaya Voyna Na Kavkazskom Fronte 1914-1917 g. Strategicheskiy Ocherk**, Paris 1933.

Maurice Larcher, Kafkas Harekâtı, Çeviren: Can Kapyalı, Haz: Bingür Sönmez, İstanbul 2010, s.106.-107.

MCMEEKİN Sean, **I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü**, Çeviren: Nurettin Elhüseyni, İstanbul 2013.

Mecmua-i Askeriye, Sayı:8, İstanbul 1 Teşrin-i Sani 1335.

MİRZOYAN Sonya, BADEM Candan, **The Constraction Of The Tiflis-Alensandrapol-Kars Railway (1895-1899)**, Danvers 2013, s.16-17.

MOLLO Boris, MOLLO John, **Uniforms Of The İmperial Russian Army**, United Kingdom 1979.

MONASTEREV N., **Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi**, Çeviren: Afif Tuğrul, İstanbul 1948.

MONASTEREV N., **Birinci Dünya Harbinde Karadeniz Cephesi**, Çeviren: Afif Tuğrul, İstanbul 1948.

MURPYH C.C.R., **Soldiers Of The Prophet**, London 1921.

Musullu Abdülhâdi'nin İzinde Bozgun dan Zafere Abdülhâdi Altan'ın Güncesi, Derleyen: Esat Arslan, Ankara 2005.

MÜDERRİSOĞLU Alptekin, **Sarıkamış Dramı**, İstanbul 2006.

NİCOLLE David, HOOK Christa, **Ottoman İnfantryman 1914-18**, Oxford 2010.

NİCOLLE David, RUGGERİ Raffaele, **The Ottoman Army 1914-1918**, Hong Kong 1994.

NİKOLSKİ General, **Sarıkamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)**, Çev: Emekli Albay Nazmi, Ankara 1990.

NİKOLSKY V.P (General'nogo Shtaba Generalmayor), **Sarykamyshskaya Operatsiya 12-24 Dekabrya 1914**, Sofiya 1933.

NOVİKOV N., **Operatsii Flota Protiv Berega Na Chernom More v 1914–1917 gg**, Voenizdat NKO SSSR, 1937.

NUSRET Mehmet, **Tarihçe-i Erzurum**, Ali Şükrü Matbaası, İstanbul 1338.

OKUR Mehmet, KÜÇÜKUĞURLU Murat, *Jeopolitik ve Stratejik Açından Trabzon Limanı*, **Karadeniz Dergisi**, Sayı:3, 2005.

OKUR Mehmet, *Osmanlı Devleti'nin Almanya ile İttifakını ve Birinci Dünya Savaşına Girişini Gerektiren Sebepler*, **Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi**, Sayı:16, Ankara,2010.

OKUR Mehmet, USTA Veysel, *Karadeniz Bölgesi'nin Demografik Yapısına Dair Bir İnceleme*, **History Studies : International Journal of History**, Issue:1, 2009.

ORTAYLI İlber, **İkinci Abdülhamit Döneminde Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu**, Ankara 1981.

ÖĞÜN Tuncay, *Kafkas Cephesinin I. Dünya Savaşındaki Lojistik Desteği*, Ankara 1999.

ÖĞÜN Tuncay, SİBGATULLİNA Alfina, *Türklerin ve Rusların Gözüyle 100'üncü Yılına Girerken Karadeniz Baskını ve Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'na Girişi*, **History Studies**, Cilt:5, Sayı 6, Kasım 2013.

ÖĞÜN Tuncay, *Turan Gazetesi Örneğinde Osmanlı Basınında Kafkas Cephesi'nin İlk Ayları ve Sarıkamış Harekâtı*, **TYB Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl:4, Sayı:11, Mayıs 2014.

- ÖĞÜN Tuncay, **Unutulmuş Bir Göç Trajedisi Vilâyet-i Şarkiye Mültecileri (1915-1923)**, Ankara 2004.
- ÖNDEŞ Osman, Niçin “*Şanlı Yavuz?*”, **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı:2, İstanbul Mart 1972.
- ÖRSES Tunca, ÖZÇELİK Necmettin, **1. Dünya Savaşı’nda Türk Askerî Kıyafetleri (1914-1918)**, İstanbul 2007.
- ÖZBAY Kemal, **Türk Asker Hekimliği ve Asker Hastaneleri**, Cilt:1, İstanbul, 1976.
- ÖZDEMİR Yavuz, **Bir Savaşın Bilinmeyen Öyküsü (Sarıkamış Harekâtı)**, Erzurum 2003.
- ÖZTUNA Yılmaz, **50 Yıl Önce I. Dünya Savaşı’na Nasıl Girmiştik**, **Hayat Tarih Mecmuası**, Sayı:1, İstanbul Şubat 1965.
- PAMUK Şevket, “*Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Ekonomisi*”, **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme İktisat Politikaları ve Büyüme Seçme Eserler II**, İstanbul 2009.
- PAMUK Şevket, “*The Ottoman Economy in World War I*”, **The Economics of World War I**, Ed. Stephen Broadberry and Mark Harisson, Cambridge 2005.
- PERİNÇEK Mehmet, **Birinci Dünya Savaşı’nda Türkiye Ermenilerinin Rus Ordularına Katılımına Dair Yeni Belgeler**, **Karadeniz (Black Sea-Çernoye More) Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:10, 2011.
- PİCHON Jean, **Cihan Harbinin Şarka Ait Kaynakları (Avrupa’nın Yakın Şarka Hulûlünün Tarihçesi)**, Çev: Hüseyin Cahit Yalçın, İstanbul 1939.
- POLATKAN Salih, **Doküman ve Fotoğraflarla Birinci ve İkinci Dünya Savaşları Özetleri**, İstanbul 1972.
- PRICE M. Philips, **War & Revolution in Asiatic Russia**, London 1918.
- RİASANOVSKY Nicholas V., STEINBERG Mark D., **Başlangıçtan Günümüze Rusya Tarihi**, Çeviri:Figen Dereli, İstanbul 2011.

ROHRBACH Paul, **Rusya Devletinin Devlet-i Aliyye-i Osmaniye'ye Karşı Olan Vaziyet-i Siyasiyesi ile Bağdad Şimendüferi ve Almanya Devleti'nin Hafaya-yı Siyaset-i Şarkıyyesi**, Çev: Cevdet Paşazade İbrahim Latif, Dersaâdet 1335-1327.

SÂBİS Ali İhsan, **Birinci Dünya Harbi Harp Hatıralarım**, Cilt:2, İstanbul 1992.

SÂBİS Ali İhsan, **Harp Hatıralarım Birinci Dünya Harbi**, Cilt:2, İstanbul 1992, s.410.

SAĞLAM Tevfik, **Büyük Harpte 3. Orduda Sıhhî Hizmet**, İstanbul 1941.

SAĞLAM Tevfik, **Cihan Harbinde III. Orduda Sıhhî Hizmete Ait Küçük Bir Hulâsa**, Ankara 1940.

SALÂHATTİN, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, **81 Numaralı Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı**, 1 Temmuz 1931, Birinci Yıl, Sayı:22.

SALÂHATTİN, *Büyük Harpte 10. Kolordu ve Sarıkamış Muharebeleri Hakkında Bir Konferans*, **Askeri Mecmua'nın Tarih Kısmı**, 1 Temmuz 1931 Beşinci Yıl Sayı:22, İstanbul Askeri Matbaa.

Aziz Samih, **Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları Zivinden Peteriçe**, Ankara 1934.

SAMOKHİN Yuriy Mikhaylovich, **Ekonomicheskaya istoriya Rossii: Uchebnoye Posobiye**, Moskva 2001.

SAN Sabri Özcan, **Rusların Gümüşhane İlini İşgali**, İstanbul 1993.

SANDERS Liman von, **Türkiye'de Beş Yıl**, Cilt:1, Çev: Örgün Uğurlu, İstanbul 1999.

SARISAMAN Sadık, **Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp**, Ankara 1999.

Sarykamyskaya Operatsiya 12 -24 Dekabrya 1914 goda (Nekotoryye Dokumenty), Ed. A. Andreyeva, Parizh 1934.

- SAZONOV S., **Kader Yılları (Rusya Eski Dışışleri Bakanı 1910-1916)**, Çeviri: Betil Önuçak, İstanbul 2006.
- SERHADOĞLU M. Rıza, **Savaşçı Doktorun İzinde Kırım, Sarıkamış, Esaret Yılları ve Kurtuluş Savaşı**, İstanbul 2005.
- SEVÜK İsmail Habip, **Yurttan Yazılar**, Ankara 2002.
- SHAMBAROV Valeriy Yevgen'yevich, **Za Veru, Tsarya i Otechestvo**, Moskva 2003.
- SHİGALİN G.I., **Voyennaya Ekonomika v Pervuyu Mirovuyu Voynu**, Moskva, 1956.
- SİMKİNS Peter, JUKES Geoffrey, HİCKEY Micheal, **The First World War The War to End All Wars**, Cambridge 2003.
- STAROSTENKOV N. V., **Zheleznodorozhnyye Voyska Rossii Na Sluzhbe Rossiyskoy İmperii 1851–1917**, Pod Red. G. I. Kogat'ko, 2001.
- STODDARD Philip Hendrick, **Teşkilât-ı Mahsusa Osmanlı Hükümeti ve Araplar 1911-1918: Teşkilât-ı Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalışma**, Çeviren: Tansel Demir, İstanbul 1993.
- STONE Norman, **Birinci Dünya Savaşı**, Çeviren: Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul 2007.
- STROKOV A.A., **Vooruzhenny Sily i Voyennoye İskusstvo V Pervoy Mirovoy Voy**, Moskva 1947.
- SÜRMELİ Serpil, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Ankara 2001.
- ŞAHİN Enis, YAVUZ Fikret, *İngiliz The Times Gazetesi'ne Göre Erzurum'un Ruslar Tarafından İşgali (1916)*, **Atatürk Dergisi**, Cilt:5, Sayı:3, Ocak 2007.
- TALAT PAŞA, **Hatıralarım ve Müdafaam**, Haz. Atatürk'ün Bütün Eserleri Çalışma Grubu, İstanbul 2006.
- TAŞ Fahri, **Erzincan Mütarekesi ve Brest-Litovsk**, Ankara 1995.
- TAŞ Kenan Ziya, *Erzincan'ın Düşman İşgalinden Kurtarılışı*, **Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi**, Sayı 55, Cilt: XIX, Ankara, 2003.

- TAŞKIRAN Cemalettin, **Ana Ben Ölmedim 1. Dünya Savaşı'nda Türk Esirleri**, İstanbul 2001.
- TAYLOR Brian D., **Politics and the Russian Army, Civil-Military Relations, 1689-2000**, USA 2003.
- TETİK Ahmet, **Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi)**, İstanbul 2014.
- TİPİ Şeref, **Pışibba (1860-1926)**, Yayına Hazırlayan: Cenerhan Tipi, İstanbul 2005.
- TOKAD M. Fuad, **Kibrit Kutusundaki Sarıkamış-Sibirya Günlükleri (1915-1918)**, Yayına Hazırlayan: Jack Snowden, İstanbul 2010.
- TOKDEMİR Ertuğrul, **Türkiye Ekonomisinin Tarihsel Temeli**, İstanbul 1985.
- TOKER Hülya, ASLAN Nurcan, **Birinci Dünya Savaşı'nda Katılan Alay ve Daha Üst Kademedeki Komutanların Biyografileri**, Cilt:2, Ankara 2009.
- TONGUÇ Faik, **Birinci Cihan Harbinde Bir Yedek Subayın Hatıraları**, İstanbul 1960.
- TOPRAK Zafer, **İttihad-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik**, İstanbul 2003.
- Trapezundskaya Operatsiya, Sovetskaya Voyennaya Entsiklopediya*, Voennoye Izdatel'stvo Ministerstva Oborony SSSR, Moskva 1976.
- TRUMPENER Ulrich, **Germany and the Ottoman Empire 1914-1918**, New York, 1989.
- Tuğgeneral Ziya Yergök'ün Anıları Sarıkamış'tan Esarete (1915-1920)**, Yayına Hazırlayan: Sami Önal, İstanbul 2005.
- TUNCER Hüner, **1914 Yılında Osmanlı İmparatorluğu, 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı**, Ed: Ümit Özdağ, Ankara 2014.
- TÜMERDEM Hakkı, **Türkiye Askerî Coğrafyası Sevkulçeyş**, Tabiye ve Harp Tarihi Bakımından Tetkik, İstanbul 1939.
- TÜMERDEM Hakkı, **Türkiye Askerî Coğrafyası Türkiye Arazisini Operatif, Tabiye ve Harp Tarihi Bakımından İnceleme**, İstanbul 1942.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Ankara 1985.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt: 10, Ankara 1985.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, Balkan Harbi Osmanlı Devri (1912-1913) III ncü Cilt 2 nci Kısım Garp Ordusu Yunan Cephesi Harekâtı, Ankara 1993.

TÜRKGELDİ Ali Fuat, **Görüp İşittiklerim**, Ankara 2010.

UMUR Hasan, **Of ve Of Muharebeleri**, İstanbul 1949.

URAL Selçuk, “1914-1915 Yıllarında Kafkas Cephesinde Yaşanan Askeri Olayların Türk Basınındaki Yankıları”, **Atatürk Dergisi**, Cilt:4, Sayı:4 Erzurum 2005, s.81-82.

UYAR Mesut, ERİCKSON Edward J., **A Military History Of The Ottomans From Osman to Atatürk**, California 2009.

ÜLMAN A. Haluk, **Birinci Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş**, Ankara 1972.

V.V. Mikhaylov, *Razgrom Turetskoy Armii i Ovladeniye Pervoklassnoy Krepost'yu Erzerumskaya Operatsiya 1915-1916*, **Voyenno-İstoricheskiy Zhurnal**, No:8, 2006.

VASİL'YEVİCH Shishov Aleksey, **Yudenich: General Suvorovskoy Shkoly**, Veche 2004.

VERNADSKY George, **Rusya Tarihi**, Çeviri: Doğukan Mızrak, Egemen Ç. Mızrak, İstanbul 2011, s.337.

Voyennaya Rossiya v Nachale XX veka 1900-1917. Sbornik Dokumentov. “Novyy Khronograf”, Moskva 2004, s.745-760.

WALLACH Jehuda L., **Bir Askeri Yardımın Anatomisi**, Çeviren: Fahri Çeliker, Ankara 1985.

WILLIAMS Ariadna Tyrkova, **From Liberty to Brest-Litovsk**, London, 1919.

YALMAN Ahmet Emin, **Turkey in the World War**, New Haven: Yale University Press 1930.

YALMAN Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Yaşadıklarım (1888-1922)**,Yayına Hazırlayan: Erol Sadi Erdinç, İstanbul 1997.

YAVUZ Nurcan, *Erzincan Mütarekesi'nin Türk Tarihindeki Yeri ve Önemi*, **Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi** C. XVII, Sayı: XXVIII Ankara, s.210.

YILMAZ Veli, **1 nci Dünya Harbi'nde Türk Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar**, İstanbul 1993.

ZAYONCHKOVSKIY Andrey Medardovich, **Pervaya Mirovaya Voyna**, Poligon 2002.

ZÜRCHER Erik Jan, **Savaş, Devrim ve Uluslaşma Türkiye Tarihinde Geçiş Dönemi (1908-1923)**, Çev: Ergun Aydınoglu, İstanbul 2005.

4- Yüksek Lisans ve Doktora Tezleri

BECKER Helmut, **I. Dünya Savaşında (1914-1918) Osmanlı Cephesinde Askerî Tababet ve Eczacılık (Alman Kaynaklarına Göre)**, İstanbul Üniversitesi Deontoloji ve Tıp Tarihi ABD, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1983.

KARATEPE Mustafa, **Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Tifüsle Mücadele**, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi İstanbul, 1999.

KUTLU Cemil, **I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Yurda Döndürülmeleri Faaliyetleri**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Erzurum 1997.

ÖĞÜN Tuncay, **Osmanlı-Rus Harplerinde Sarıkamış ve Sarıkamış Kasabasının Ortaya Çıkışı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya 1992.

TEKİR Süleyman, **1921-1927 Ardahan'da İdari, Ekonomik ve Sosyal Yapı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars 2010.

UCA Alattin, **İttihad ve Terakki Liderlerinden Doktor Bahaeddin Şakir**,
Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Erzurum 2009.

UÇAR Muharrem, **Birinci Dünya Savaşında Türk Ordularındaki Sağlık Hizmetlerinin Arşiv Belgeleri Işığında Değerlendirilmesi**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Ankara 2010

YALÇIN Hatice, **Harp Ceridesi (I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesi)**,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat 2008.

YÜKSEL Mevlüt, **I. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un Rus İşgaline Düşüşü**,
Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 2006.

5- Resmi Yayınlar

Düstur, Tertib-i Sani Cilt 1, Dersaadet 1329.

Düstur, Tertib-i Sani Cilt 1, Dersaadet 1330.

Düstur, Tertib-i Sani Cilt 2, Dersaadet 1330.

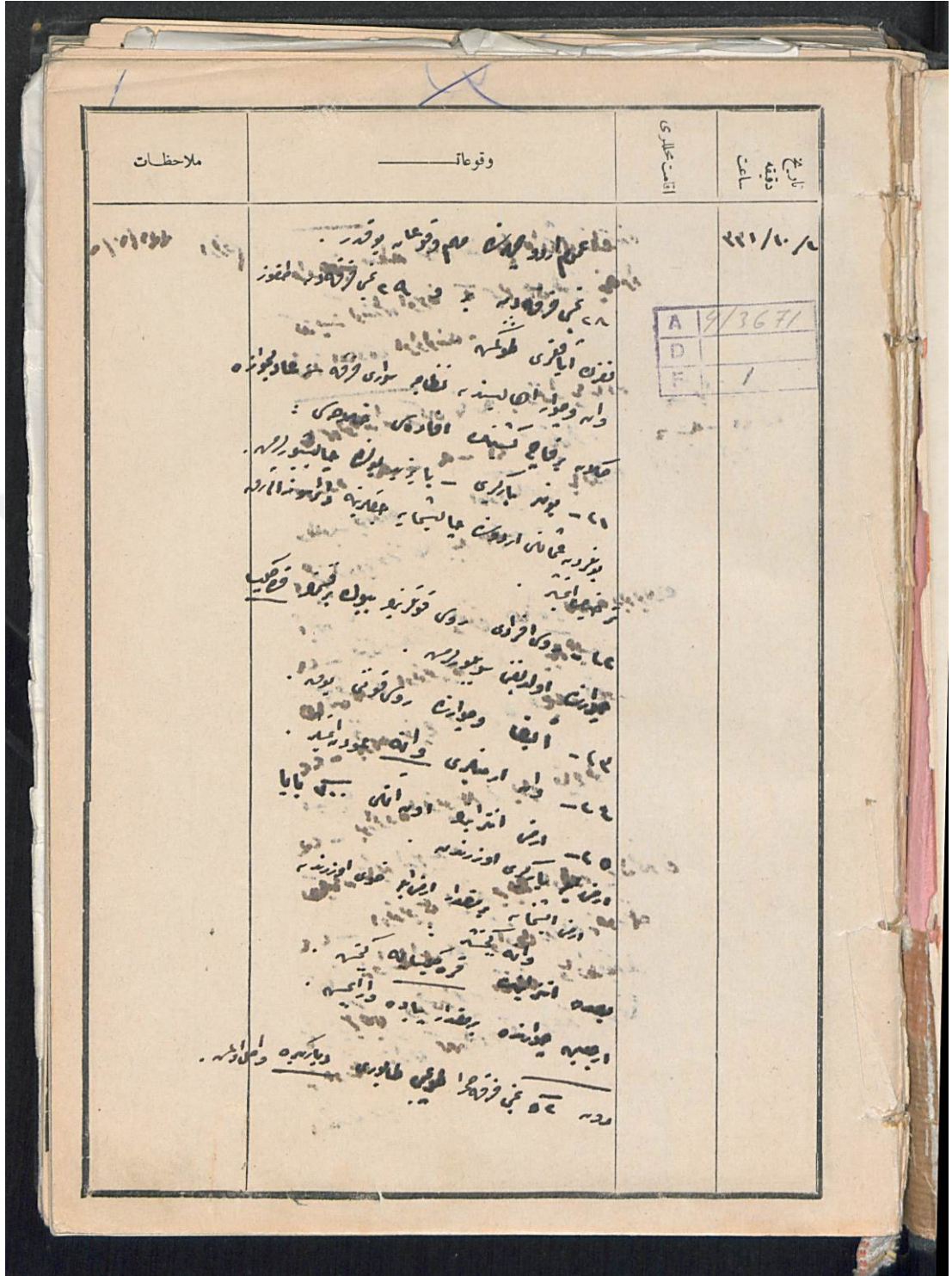
Düstur, Tertib-i Sani Cilt 6, Dersaadet 1326.

Düstur, Tertib-i Sani Cilt:3, Dersaadet 1330.

Düstur, Tertib-i Sani Cilt:6, Dersaadet 1334.

EKLER

BELGE ÖRNEKLERİ

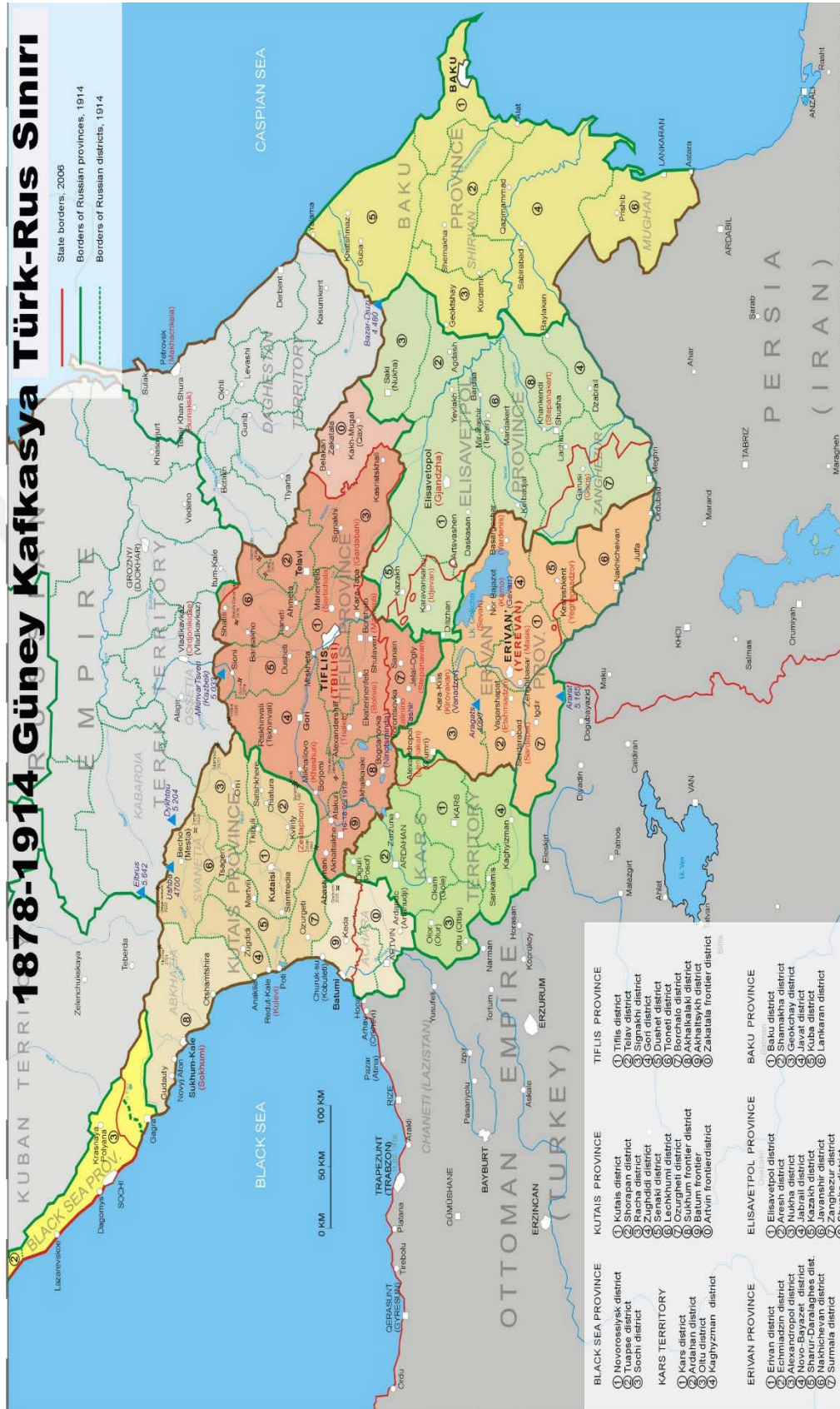

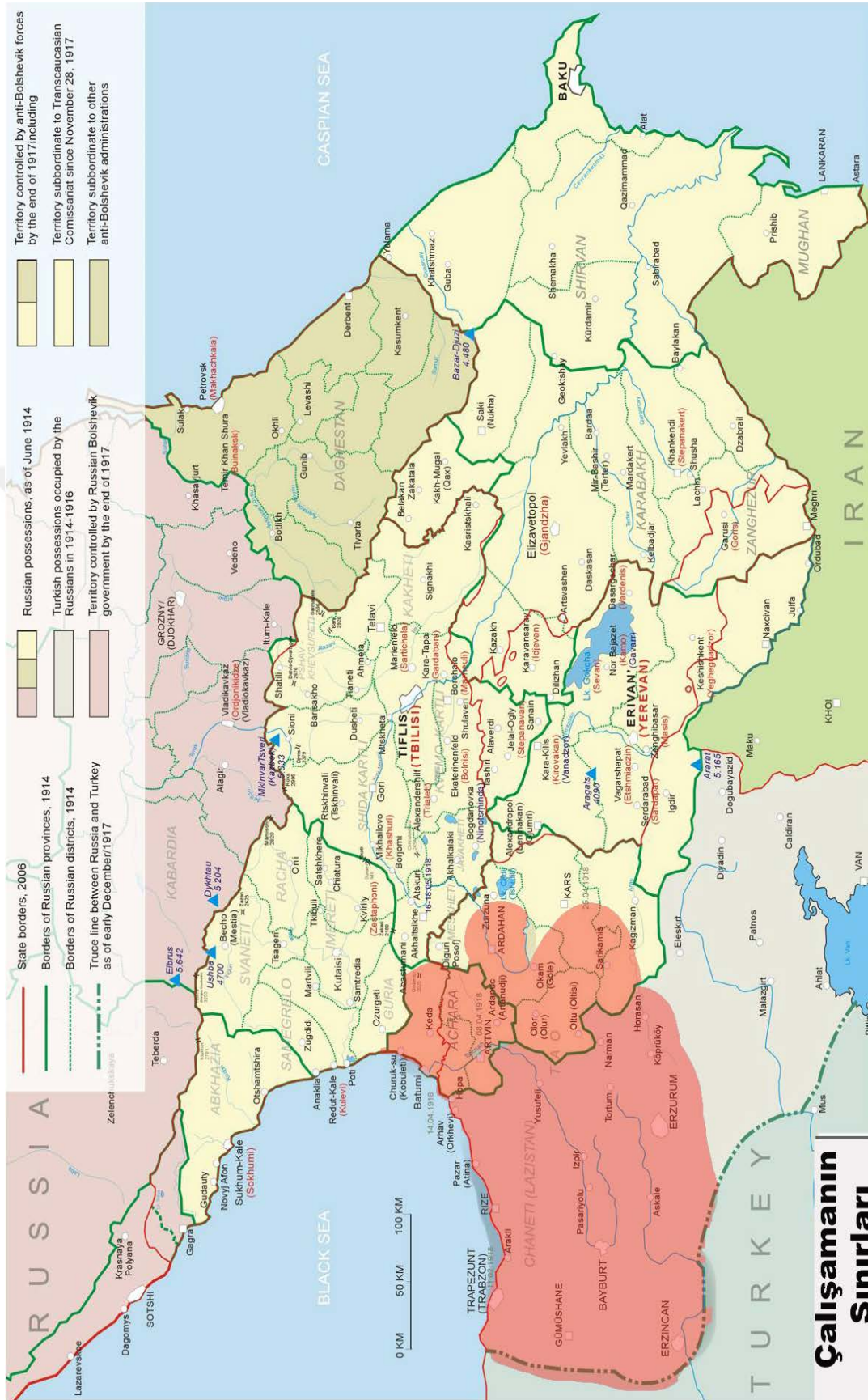
Üçüncü Ordu Karargâhında Tutulan Harp Ceridesi Yirmi Sekiz Numaralı Defter

(ATASE, BDH.2950.H28.001)

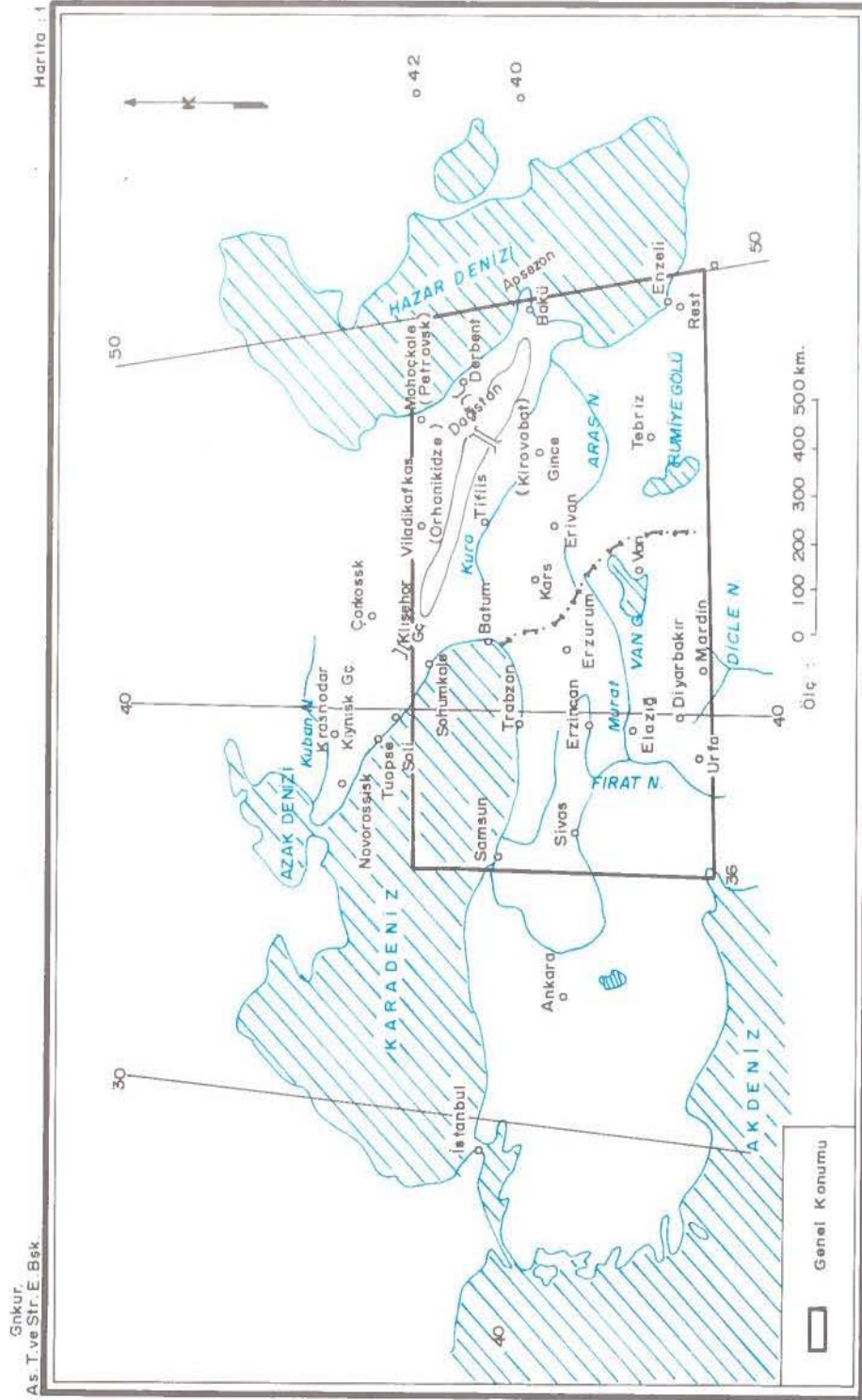

HARİTA ve KROKİLER

Kafkas Harekât Planı

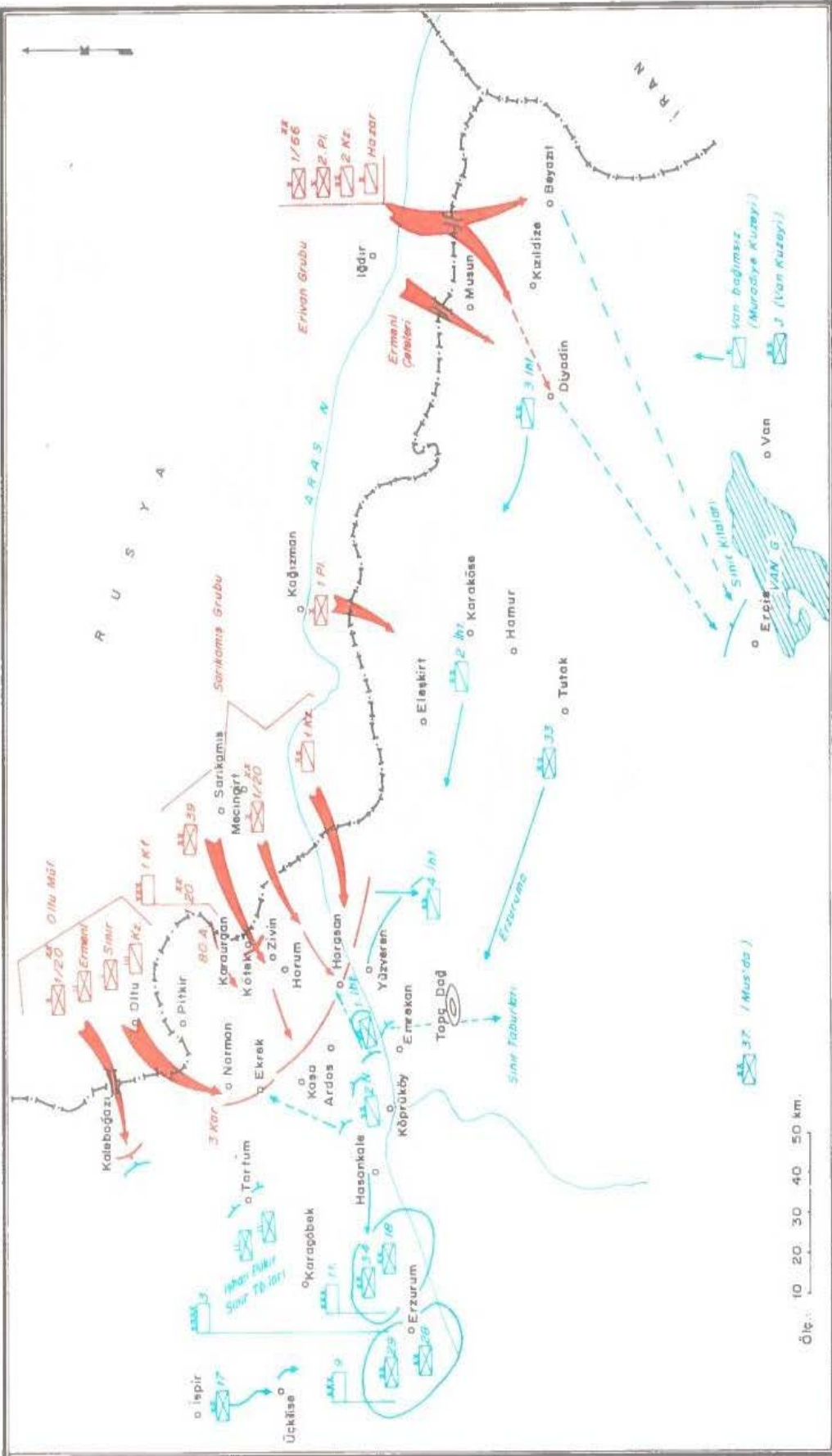

Ek olarak kullanılan harita, kroki ve kuruluşlar Genelkurmay Başkanlığı ATASE Daire Başkanlığı Yayınlarından Alınmıştır.

1 Kasım 1914'de Rusların Türk Sınırını Geçerek
Taarruza Başlaması

As. T. ve Str. E. Bşk.
GnKur.

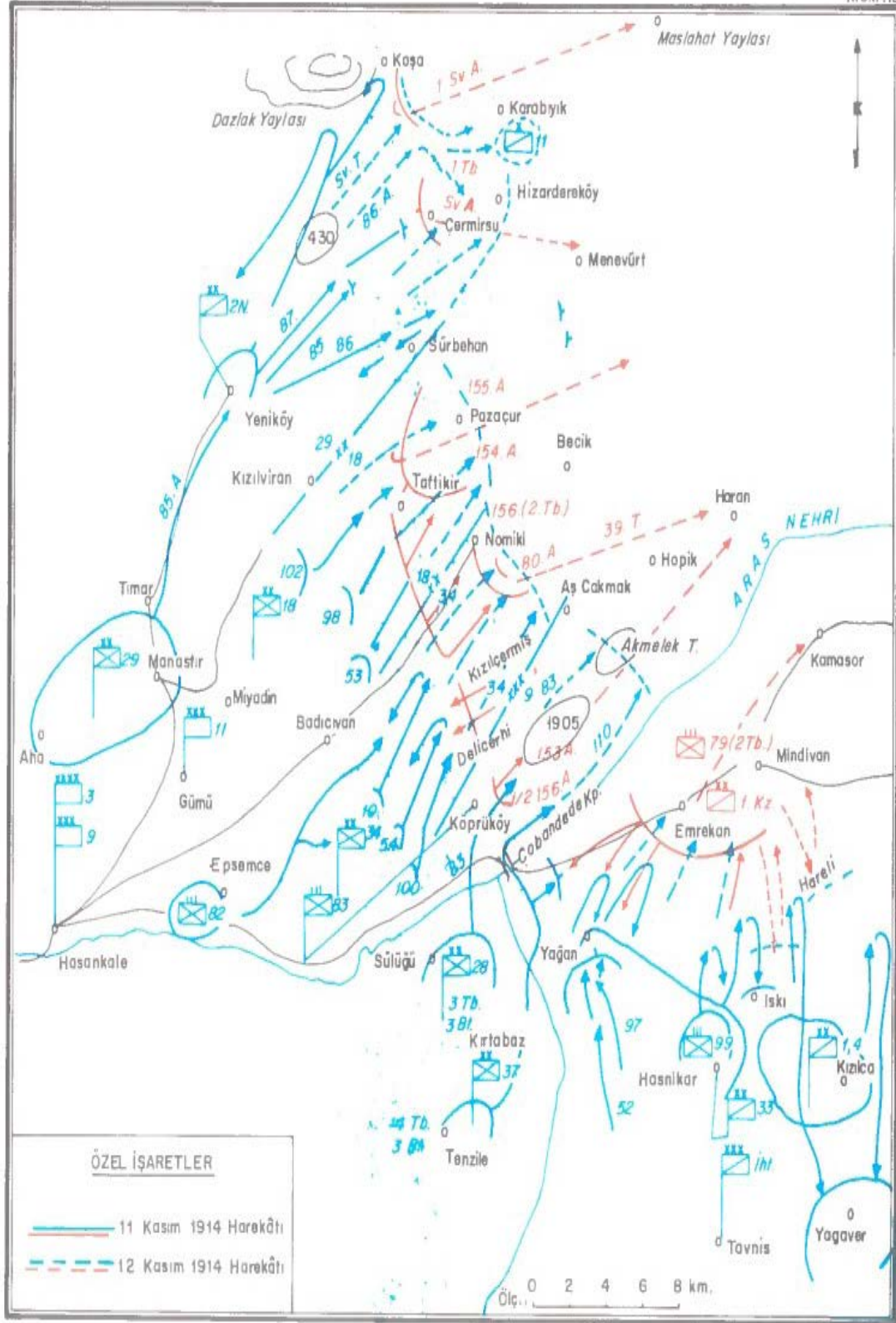
Krakl: 5

KöprükÖy Muharebesi 11/12 Kasım 1914 Akşam Durumu ve 12 Kasım GÖnkü Harekat ve Muharebeler

GÖnkur
As. T. ve Str. E. Bsk.

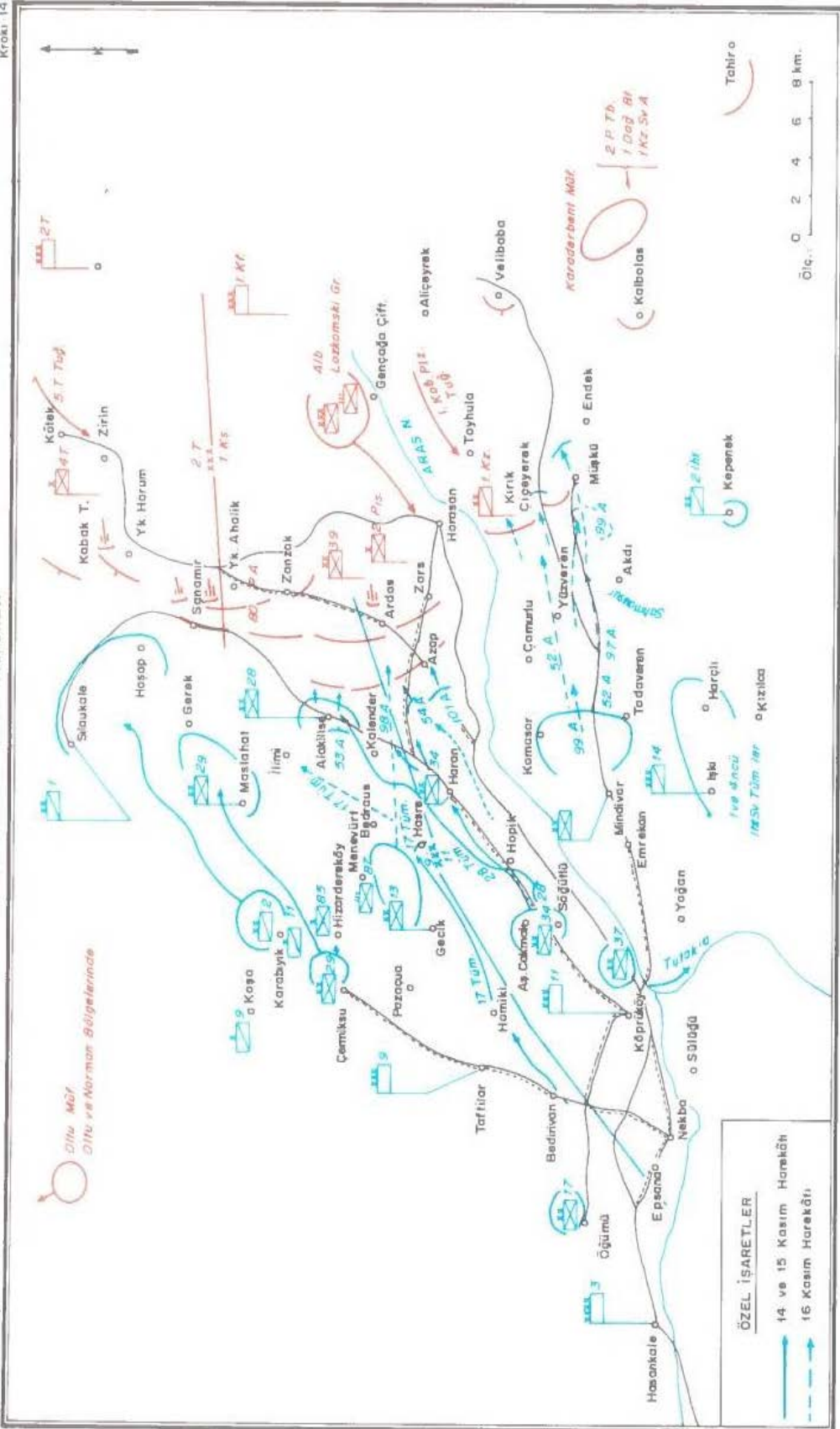
Kroki :13

Kafkas Cephesi - 3ncü Ordu Harekatı - Azap Muharebesi
14-16 Kasım 1914 Harekatı

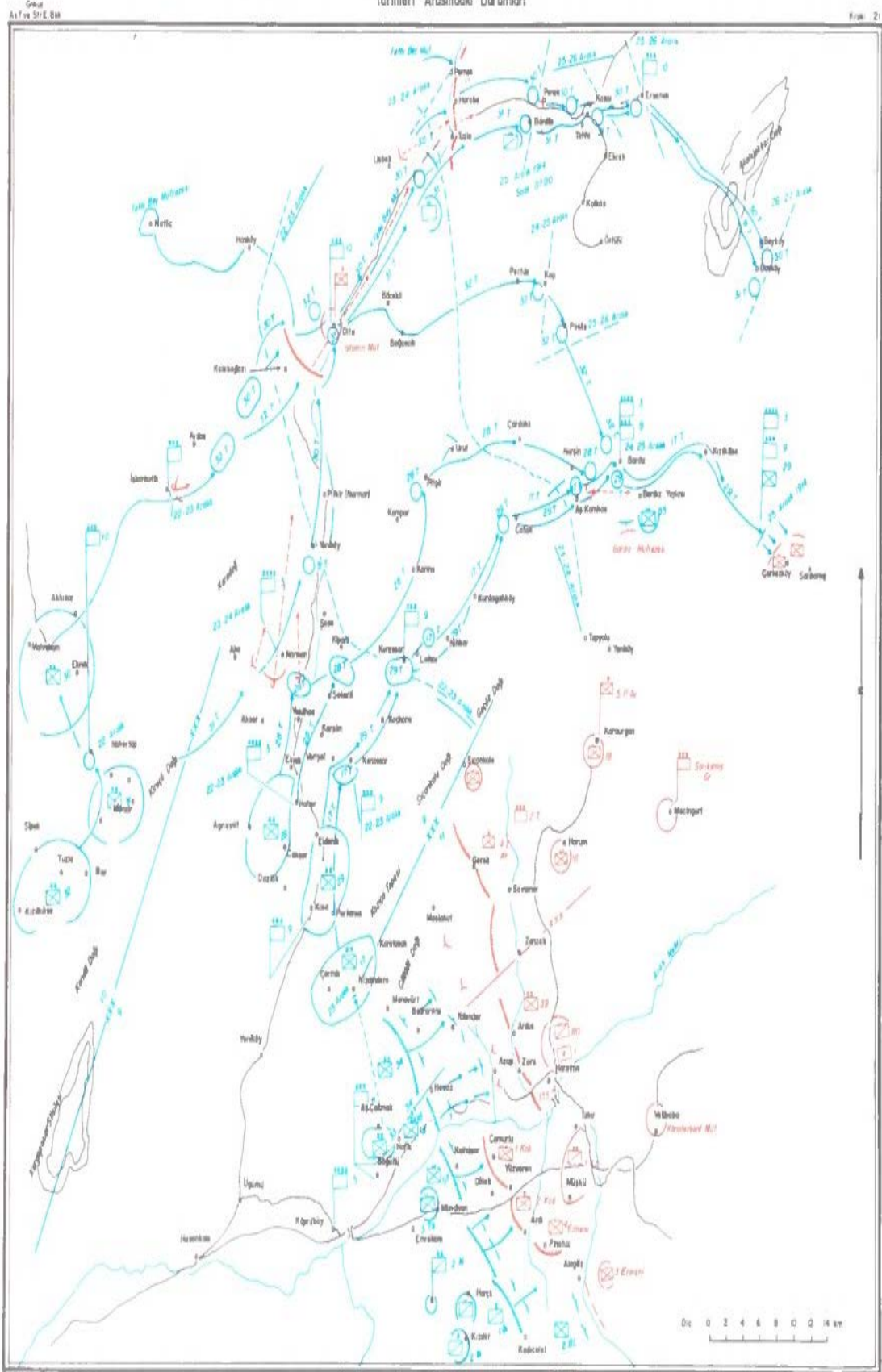
Gnür
As. T. ve Str. Bşk.

Kroki 14

Kafkas Cephesi 3 ncü Türk Ordusu ile Rus Kafkas Ordusunun 22-26 Aralık 1914

Tarihleri Arasındaki Durumları

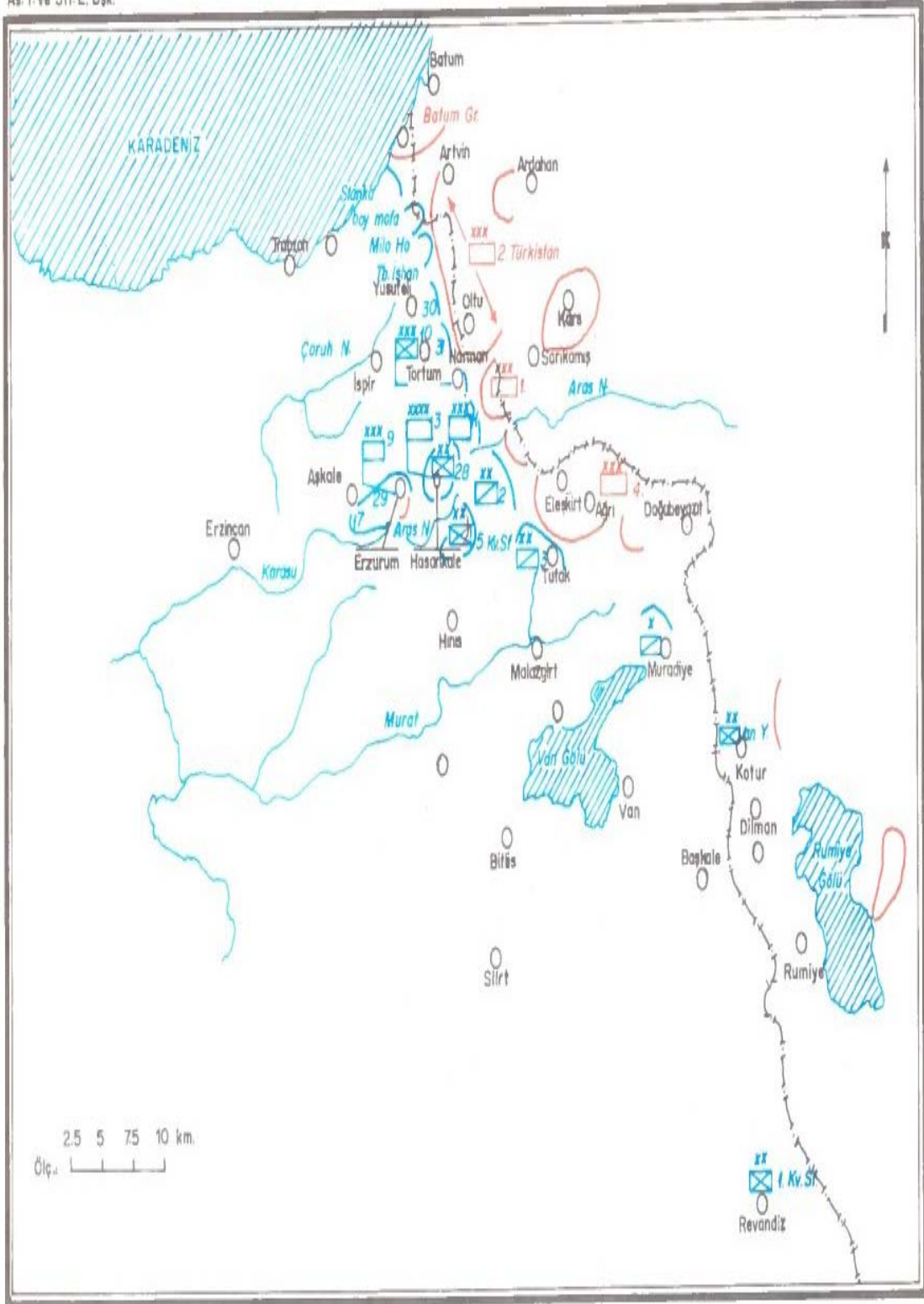
+++

Gnkr.
As.T.ve Str.E. Bşk.

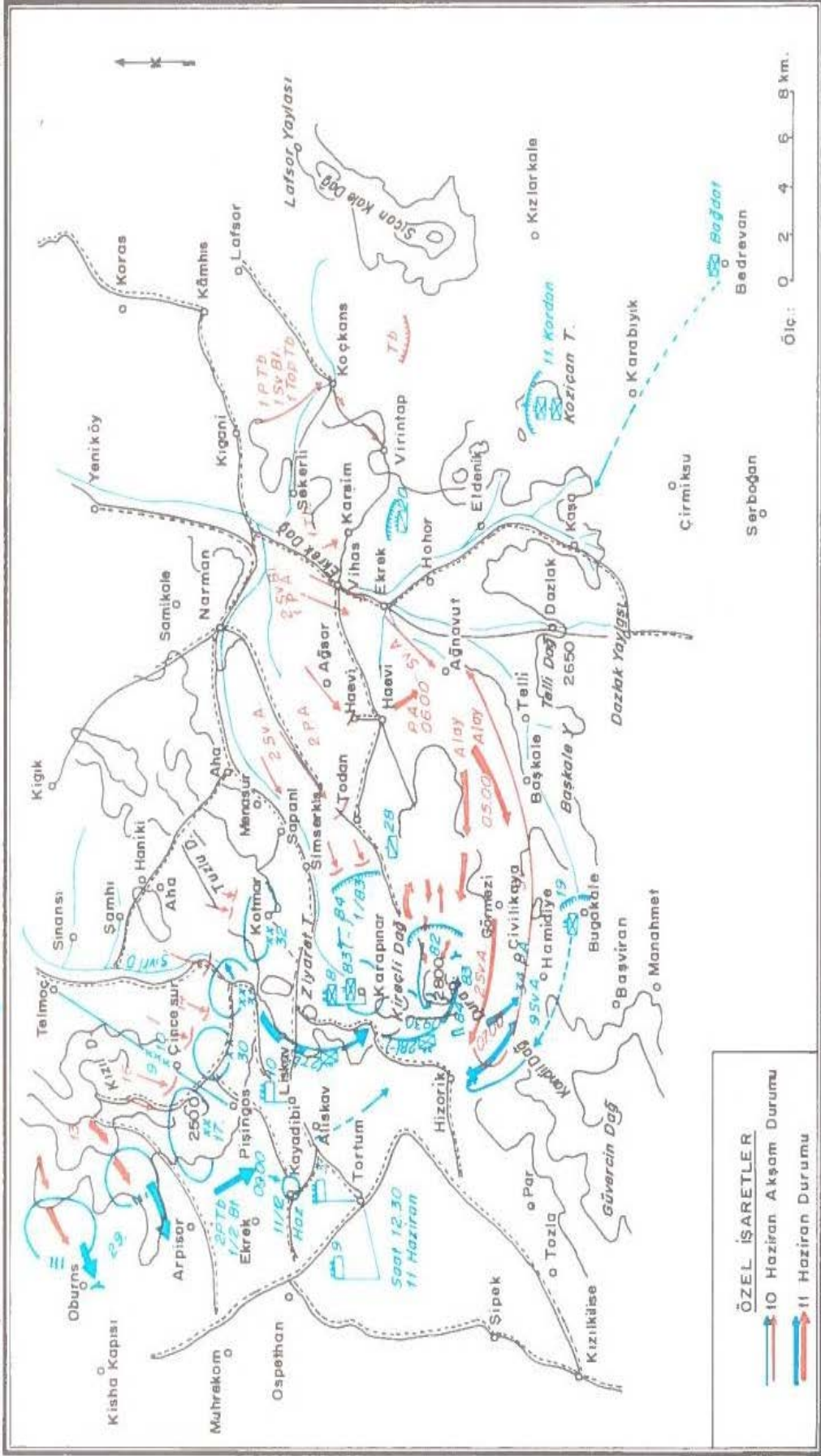
Birinci Tortum Muharebesinden Önce 3'ncü Ordu Cephesinde
Nisan 1915'de Genel Durum

Gnkur
As. T. ve Str. E. Bşk.

Krka : 40

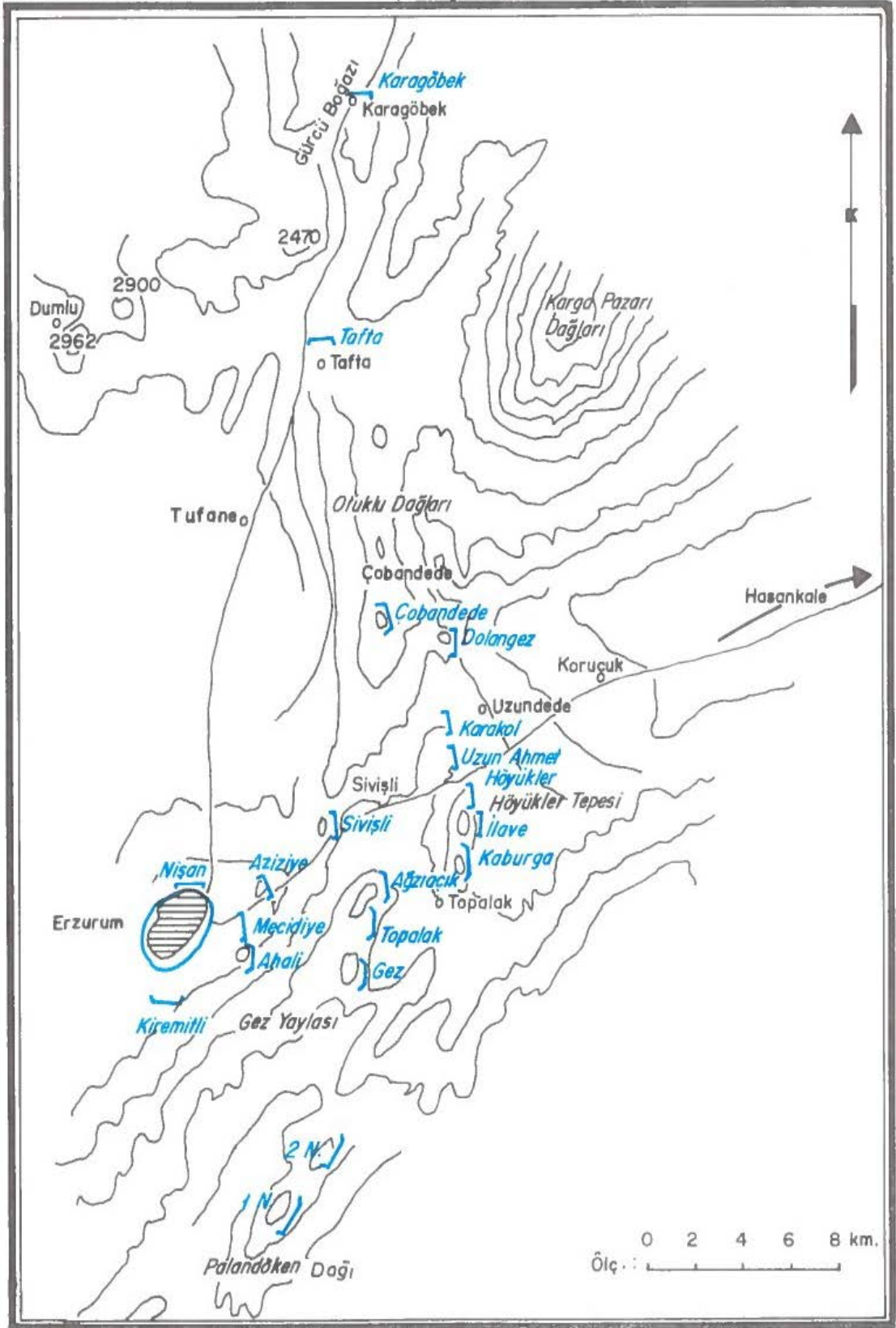

Ginkur

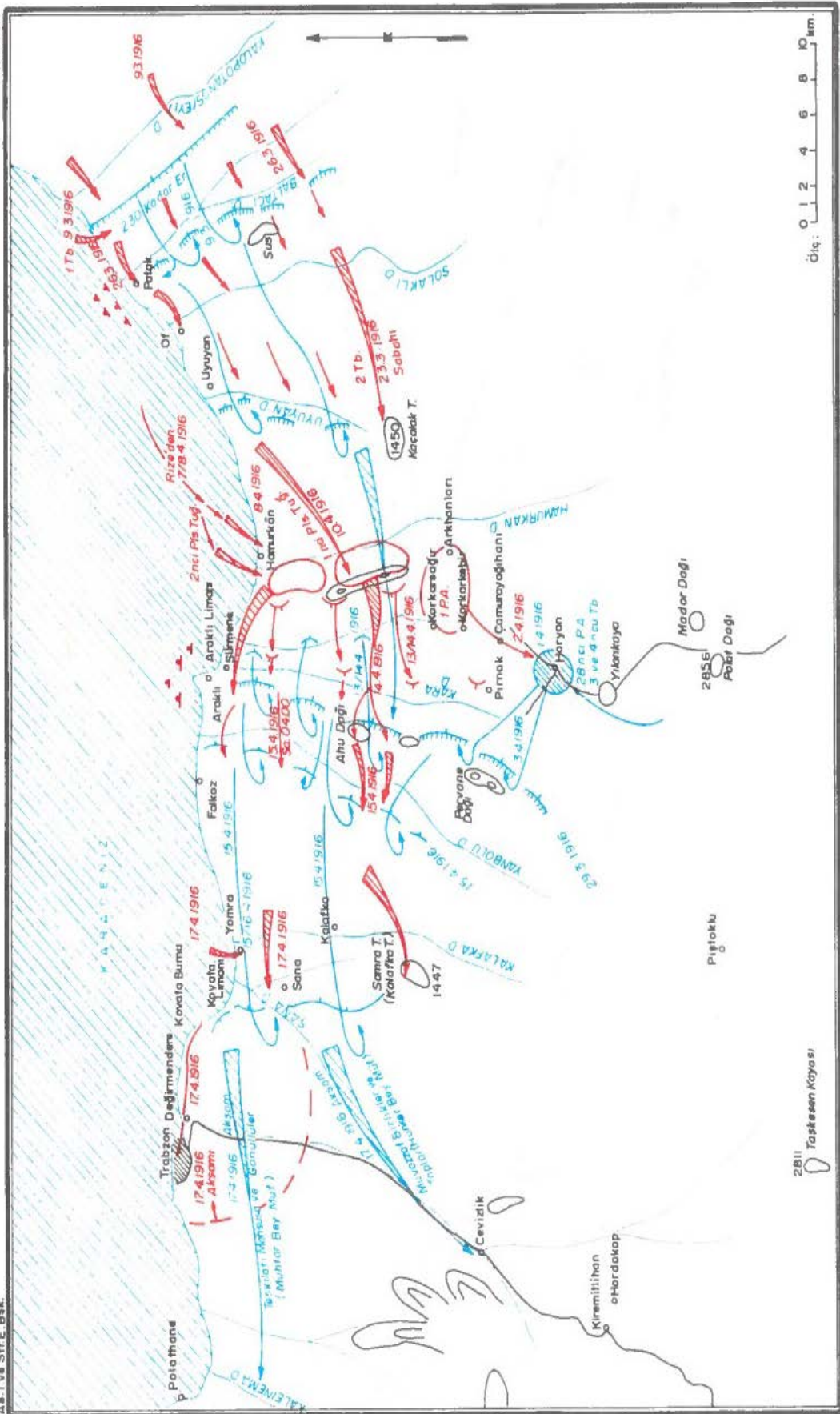

Erzurum Müstahkem Mevkii (Tabya'lar)

Kroki : 4

Lazistan Müfrezesi 9 Mart - 17 Nisan 1916 Harekâtı

CEPHEDEN FOTOĞRAFLAR

Kafkas Cephesinin Ünlü Simaları Sırasıyla; Enver Paşa, Hafız Hakkı Paşa, Hasan İzzet Paşa, Grandük Nikolai Nikayeviç, General Yudenich, General Perzewalski, Tahsin Bey (Uzer), Cemal Azmi Bey, Bahaeddin Şakir Bey

Карс. 1 декабря 1914 г. Его Императорское Величество Государь Императоръ на одномъ изъ фортѣвъ крѣпости выслушиваетъ докладъ отъ командира крѣпости.
(Перепечатка изъ печати).

Карс. 1 декабря 1914 г. Его Императорское Величество Государь Императоръ обходитъ окрѣпленную крѣпостную стѣну.
(Перепечатка изъ печати).

**Kars'ta 93 Harbi'nden Sonra Yapılan Rus Zafer Anıtı ve Sarıkamış Harekâtı
Öncesi Rus çarının Kars'ı Ziyareti**

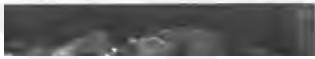
На кавказскомъ фронтѣ. Послѣ Сарынамышскихъ боевъ. Павшіе турки.
По фот. нашего корреспондента.

На кавказскомъ фронтѣ. Убитые турки, подобранные для преданія землѣ.
По фот. нашего корреспондента.

Sarıkamış Dağlarında Türk Şehitleri

На Кавказномъ фронтѣ. Турецкіе офицеры, сдавшіеся въ плѣнъ.

Sarıkamış'ta Ruslara Esir Düşen Türk Askerleri

На Кавказскомъ фронтѣ. Полевая орудія завода Круппа, отбитыя нашими войсками у турокъ въ бояхъ подъ Сарыкамышемъ.
По фот. нашего спеціального корреспондента.

На Кавказскомъ фронтѣ. Турецкіе пулеметы, взятыя нашими войсками подъ Сарыкамышемъ.

На Кавказскомъ фронтѣ. Турецкое легкое орудіе, забранное подъ Сарыкамышемъ. Щитъ пробитъ во многихъ мѣстахъ осколками нашего снаряда.

Sarıkamış'ta Ruslar Tarafından Ele Geçiren Harp Ganimetleri

قافاس حرب مېرمنه : قول اردو قومانداني معيبد قفتيشه

قافاس مېرمنه :
باسه قوماندانه وکيلي ، يکي
عسکره بالذات آتسه
تعلیم ياد برکوه

فريق انجمن روس بينالوزارنده بری دشت آتسه

قافاس مېرمنه : صاغ جناح مرلانه ضبط اولانه روس لوبلنده بری استعمال اولورکون

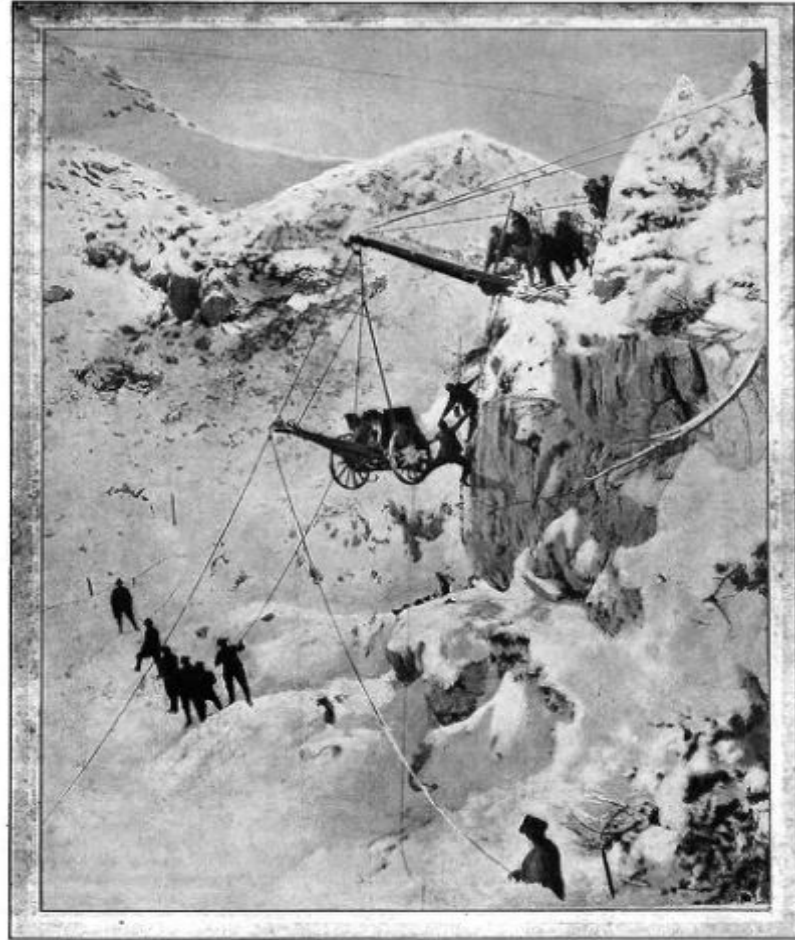

اوچمچي اردو قومانداني رهيب پاشا
حرکاتی بستان اداره ایچون معيبد اولکده آتسه
دسته ساروب تپه لری طیرمانیزکون

Ruslardan Ele Geçirilen Silahlar ve Üçüncü Ordu Birlikleri

Cephe'de Bayram Namazı Kılan Türk Askerleri ile Rus Askerine Moral Vermeye Çalışan Bir Papaz

Zivin ve Kış Şartlarında Top Nakli

Эрзерумъ. Видъ на базаръ и цитадель.

Эрзерумъ. Группа турецкихъ плѣнныхъ.

Видъ города Эрзерума.

Rus İşgalinde Erzurum

Эрзерумъ. Древній христіанскій храмъ во дворъ турецкаго военнаго училища, обращенный сначала въ мечеть, а потомъ въ интендантскій складъ.

Въ русскомъ Эрзерумѣ. Группа турокъ, обступившая нашихъ солдатъ съ просьбой написать на бумажкѣ „мирный житель“,—два слова, обезпечивающія ихъ неприкосновенность.

Çifte Minareli Camii ve Erzurum Halkı

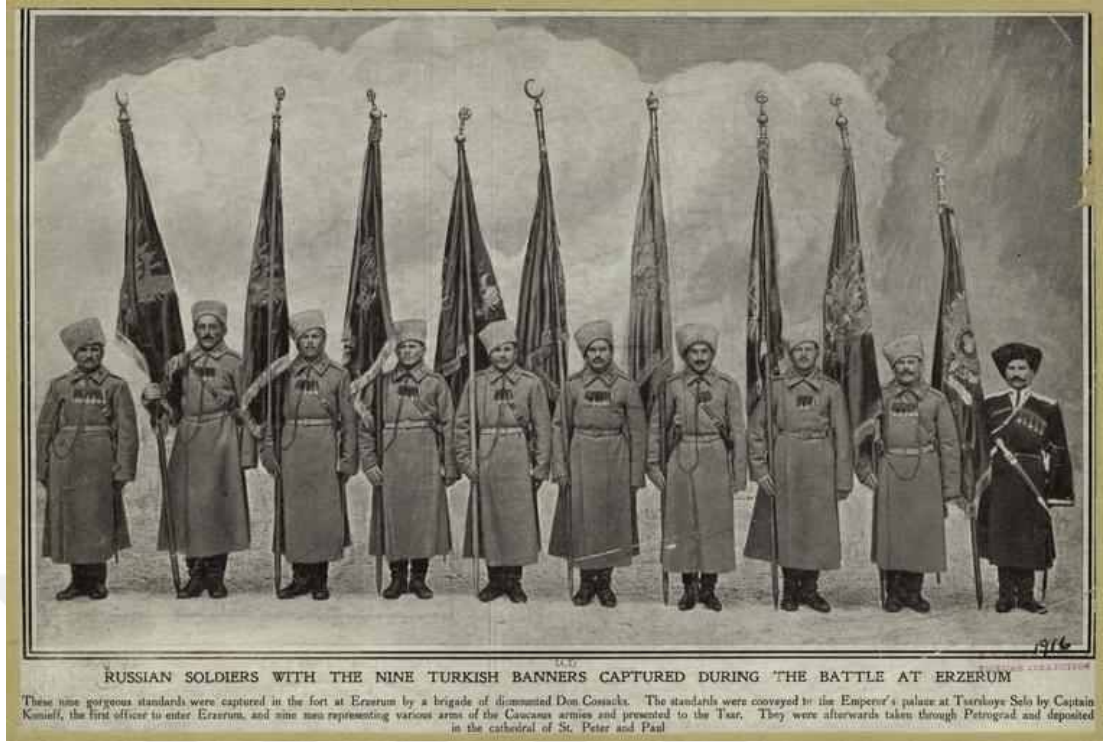

Взятіє Эрзерума. Турецкая депутація.

Erzurum Halkı'nın İleri Gelenlerinin Rus Kafkas Valisi Grandük Nikolay Nikolayevič'i Karşılması/1916

Эрзерумъ. Базаръ на главной улицѣ. Мечеть, освѣщаемая по пятницамъ, во время богослуженія, электрическими лампочками.

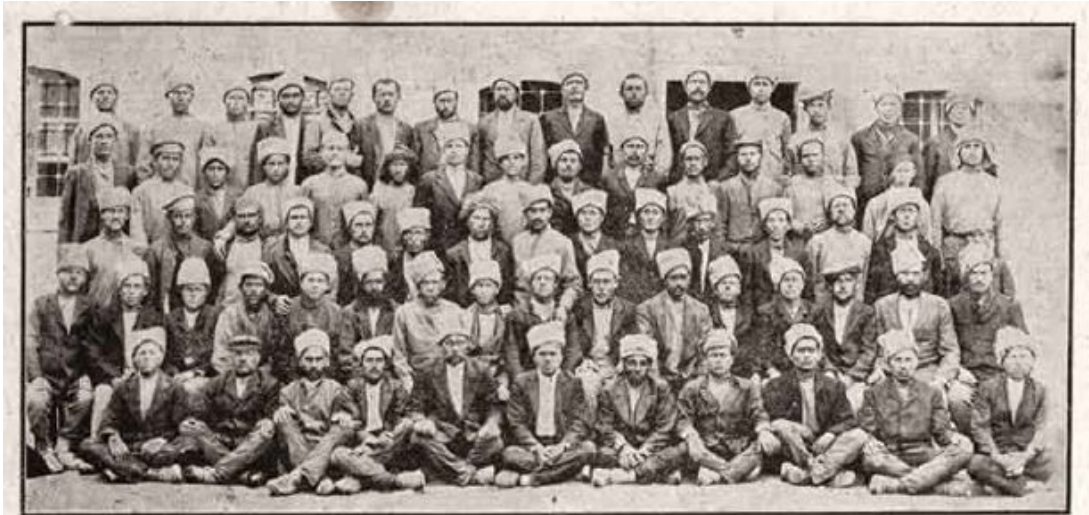

Türk Sancakları Ruslar Tarafından Şehir Şehir Gezdirilip Propaganda Yapılırken/Mart 1915

Въ Эрзерумѣ. Турецкая армія.

Erzurum'da Esir Düşen Türk Askerleri

قفقاس جبهہسندڻ يکي آلمان روس اسيرلرنڻڻ پر غروب

Rus Savaş Esirleri

Cephede Kızaklı Türk Birlikleri

Трапезундъ. Остатки древнихъ стѣнъ и ровъ.

На турецкомъ побережьи Чернаго моря. Риза.

Trabzon ve Rize

*Эрзинджанъ. Вступленіе въ городъ головныхъ частей
N. кавказскаго корпуса.*

Эрзинджанъ.

Главная мечеть.

*Эрзинджанъ. Черезъ нѣсколько часовъ послѣ оставленія его турками. Архивъ штаба
турецкой армии, сожженный турками при отступленіи.*

İşgal Sonrası Erzincan

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Süleyman TEKİR
Doğum Yeri	Develi
Doğum Tarihi	30.11.1985

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Kafkas Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Tarih Bölümü

İŞ DENEYİMİ

Çalıştığı Kurum	Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fak. Tarih Bölümü
Görevi/Pozisyonu	Arş. Gör.
Tecrübe Süresi	5

İLETİŞİM

Adres	KAÜ FEF TARİH BÖLÜMÜ KAT:4 KARS
E-mail	kafkastarih@gmail.com